

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

काव्य

सं. क्र.

२१०९

काव्य
निबंध

सोरोपंतकृत

केकावलि भाग २३

(चरित्र-परिचय)

काव्य

श्रीरामदासानुदास

(प्रो० श्रीधर विष्णु परांजपे, बी. ए.)

RESEARCH LIBRARY
UNIVERSITY OF MUMBAI

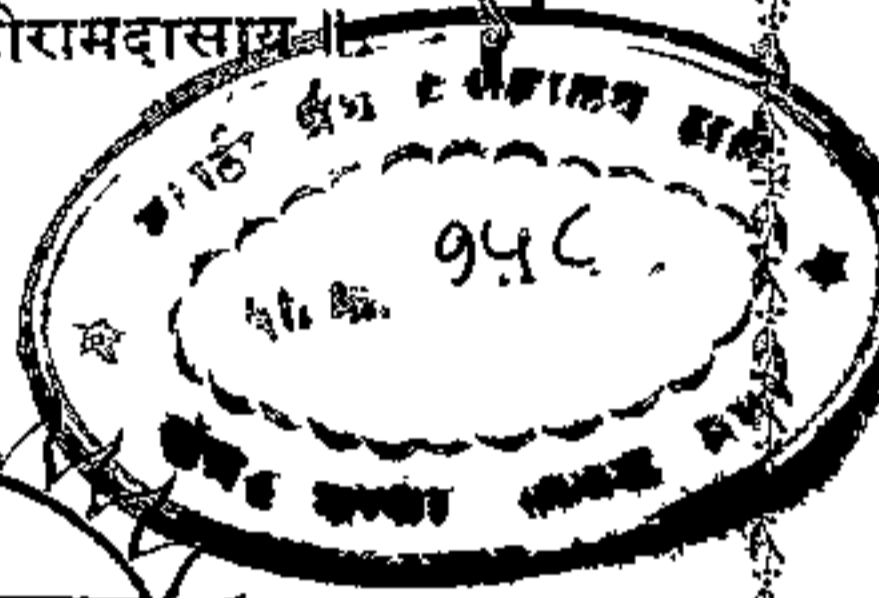
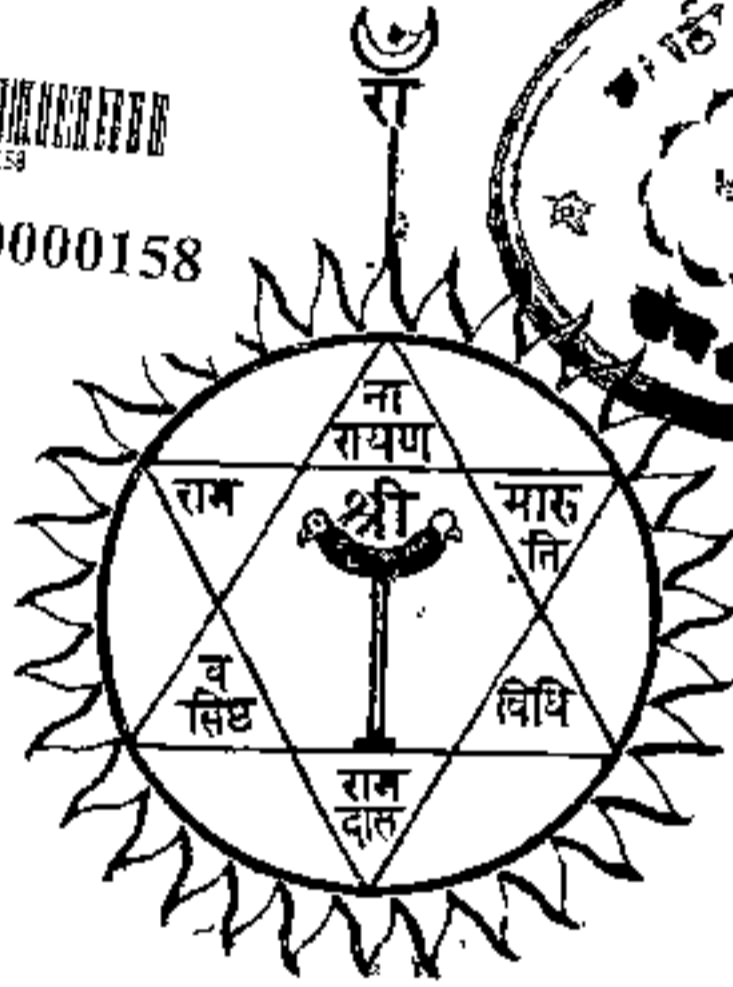
REF BK-0000158

॥ ॐ नमो भगवते श्रीरामदासाय ॥

REFBK-0000158

REFBK-0000158

श्रीरामदाससंग्रदाय, श्रीसूर्यदेवमठ, हनुमानगड, वर्धा.

[श्री] ह्या संस्थेची स्थापना शके १८२५ वैशाख कृष्ण सप्तमी सोमवार ता० १८ मे १९०३ ला झाली.

[गुरु] ह्या संस्थेचे गुरुदेव भावी मनु श्रीसद्गुरु समर्थ रामदासस्वामी असून उपासना श्रीमाहतीची आहे. कलापग्रामी श्रीनरनारायणाश्रमी चंद्रवंशातील राजर्षि देवापि यांसह तीव्र पण शात तप करीत असणारे सूर्यवंशातील शेवटचे राजर्षि भगवान् श्रीमरुदेव ह्यांच्या व इतर महर्षि-देवर्षींच्या द्वारे श्रीरामसेवेचें अतिपवित्र कार्य तरी हेच श्रीमाहतिराय करीत आहेत.

[रा] ह्या संस्थेचे उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत—

(श्री) सकल स्थावरजंगमविश्वाला अंतर्बाह्य व्यापून असणाऱ्या श्री-
रामाची प्राप्ती करून घेणे.

(श्लोक) 'यं शैवा. समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनः ।
बौद्धा बुद्ध इति ह्यहूर इति वा झोरोस्टरस्यानुगाः ॥
जेहोवेति यहूदिनो जिन इति ध्यानस्थतीर्थकरा ।
क्षैस्ता येशुरिति प्रभुः स विजयेत् तुर्कस्य ह्यह्लाभिधः ॥'
'शैवांना शिव वाटतो, गमतसे जो ब्रह्म वेदान्तिकां ।
बौद्धा बुद्ध गमे, अहूर भगवान् त्या पारसी नैष्ठिकां ॥
जेहोवा यहूद्यासही, जिन बने जैनांचिया मंदिरीं ।
येशू ख्रिस्तिजनां प्रभू विजयि तो तुर्कांस अह्ला हरी ॥'
'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥'

(रामतापनीयोपनिषत्)

(रा) सर्वभूर्तीं भगवद्भाव ह्यणजे विश्वबंधुत्व वाढविणे.

(ओव्या) 'सर्वभूर्तीं भगवत पाहीं । भूर्ते भगवताचे ठायीं ।
हें अवघें देखे जो स्वदेहीं । स्वस्वरूपे पाहीं स्वये होय ॥२.६४४॥
जनीं जनार्दन एक । जाणे तो सुटला नि शेख ।
हेंचि नेणोनिया लोक । गुतले अनेक भवचक्रीं ॥३१.५६३॥'

(श्रीएकनाथी भागवत)

(म) श्रद्धापूर्वक व मननपूर्वक धर्मग्रंथांचें अध्ययन करणे.

(श्लोक) श्रद्धावान् लभते ज्ञान तत्पर संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परा शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ (गीता ४.३९)
(ओव्या) 'प्रज्ञेविण अर्थ न कळे । विश्वासेविण वस्तु नाकळे ।
प्रज्ञाविश्वासे गळे । देहामिमान ॥ ८.६.४७ ॥
सावध साक्षेपी विशेष । प्रज्ञावंत आणि विश्वास ।
तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥ ४९ ॥
सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण ।
श्रवणें होईजे आपण । तदाकार ॥ ७.८.९ ॥
श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रकटे बळें ।
मुख्य परमात्माच आकळे । खानुभवासी ॥ ३८ ॥
श्रवणापरीस मनन सार । मननें कळे सारासार ।
निजध्यासें साक्षात्कार । निःसंग वस्तु ॥ ११.१.४१ ॥'

(श्रीदासबोध)

‘तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे ।

हं प्रांतेज्ञोत्तर माझे । उघड आइका ॥ ९.१ ॥’ (श्रीज्ञानेश्वरी)

परमतसहिष्णुता बाळगून विश्वांतील गूढतत्त्वांचा एकत्र जमून धर्मग्रंथाच्या साहाय्यानें अभ्यास करावा, कोणत्याही धर्माची किंवा संप्रदायाची निंदा न करितां त्यांतील सत्य गोष्टींचा शातपणें व बंधुप्रेमानें विचार करावा, व ‘एक एका साह्य करूं । अवघे धरूं सुपंध ॥’ या सुतोचीप्रमाणें व्यक्तिद्वेष, निंदा किंवा वितंडवाद ह्यांना वगळून आत्मोन्नतीच्या निकट मार्गाचा जिना श्रीरामस्मरणपूर्वक यथाशक्ति चढावा हें या संप्रदायाचें धोरण आहे.

(दा) हरिकथानिरूपण व भगवन्नामसंकीर्तन यांचा सार्व-
त्रिक प्रसार करण्यास झटणें.

(श्लोक) ‘हरेनोम हरेनोम हरेनामैव केवलम् ।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥’ (नारदोक्ति)

‘सकीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसन हि पुंसाम् ।

प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥’

(भागवत १२-१२-४७)

(स) उपासनेचें पाठबळ व साधुसंतांचे आशीर्वाद घेऊन सनातन
धर्माची सेवा व परोपकार करणें.

(श्लोक) ‘परोपक्रतिकैवल्ये तोलयित्वा जनार्दन ।

गुर्वीमुपकृतिं मत्वा ह्यवतारान् दशाग्रहीत् ॥’

[म] ही संस्था प्रथमपासून केवळ धार्मिक असल्यामुळें हिचा राजकीय
चळवळीशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही.

[दा] धर्मोन्नति व आत्मोन्नति करूं इच्छिणाऱ्या कोणाही व्यक्तीस वरील
उद्देश मान्य असल्यास योग्यमार्गानें संप्रदायांत येण्याची मोकळीक
आहे. याविषयीं वर्ण, लिंग, जाति, पंध व धर्म याची आडकाठी
मुळीच नाही.

[स] ह्या संस्थेचीं सारभूत वचनें पुढील आहेतः—

(श्री) ‘न बोलें मना ! राघवावीण कांहीं ।

जनीं वाउगें बोलता सौख्य नाही ॥

घडीनें घडी काळ आयुष्य नेतो ।

देहार्ती तुला कोण सोडूं पहातो ॥’

(रा) ‘उपासनेला दृढ चालवावें । भूदेवसंतांसि लदा लवावें ॥

सत्कर्मयोगें वय घालवावें । सर्वांमुखीं भंगल बोलवावें ॥’

(म) ‘सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥’ (भागवत)

(दा) 'सत्समागम सच्छास्त्रश्रवण । दया क्षमा उपरति भजन ।
निंदा वाद द्वेष गाळून । विष्णुचिंतन करीन मी ॥'

(श्रीधर-रामविजय)

(स) 'रामदास्य घडे ज्याला । ते सर्वत्र रामदास हो,' (श्रीसमर्थ) .

जय जय रघुवीर समर्थ.

श्रीसूर्यदेवमठाचीं सांप्रदायिक तत्त्वेः—

(श्री) आमचें ध्येय-सर्वभूतीं भगवद्भाव अथवा श्रीरामाची प्राप्ति.

(रा) आमचीं ध्येयप्राप्तीचीं मुख्य साधनें-भगवंताचें गुणश्रवण,
कीर्तन व स्मरण.

(म) आमचें चिंतनः—

'सर्वेऽपि सुखिनः संतु सर्वे सतु निरामयाः ॥

सर्वे भद्राणि पश्यतु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥'

(अर्थ) सर्व लोक सुखी व निरोगी असोत, सर्वांना कल्याणांची प्राप्ति होवो व कोणीही दुःखी नसो.

(ज) आमची उपासनापरंपरा—

'स्वरूप संप्रदाय अयोध्या मठ । जानकी देवी रघुनाथ दैवत ।

मारुती उपासना नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासें. ॥'

'जानकी आमची माता । रघुनाथ पिता तसा ।

राघवाचे भक्त बंधु । अयोध्या भुवनत्रय. ॥'

'श्रीरामदास भरु मारुति राम । सूर्यवंशविश्रामधाम ॥'

(य) आमचे कित्ते—श्रीरामदास, श्रीज्ञानेश्वर, श्रीएकनाथ, श्रीनामदेव, श्रीतुकाराम, श्रीकवीर, श्रीचोखामेळा, श्रीरोहिदास, श्रीतुलसीदास, श्रीनानक, श्रीचैतन्य, श्रीझोरोस्टर, श्रीखाइस्ट, श्रीमहंमद, श्रीशंकराचार्य, श्रीरामानुजाचार्य, श्रीमध्वाचार्य, श्रीवल्लभाचार्य, श्रीनिंबार्काचार्य, इत्यादि विश्वकुटुंबी संत.

(रा) आमचा धर्म—

‘अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ॥

अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥’ (भारत-शांति०)

कायावाचामनानीं प्राणिमात्रावर अद्रोह ह्यणजे प्रेम करणे, त्याच्यावर अनुग्रह करणे व त्यांना दान करणे हा साधूंना मान्य असा सनातनधर्म होय.

(म) आमचें कर्मः—सनातनधर्माची सप्रेम सेवा व परोपकार.

(ज) आमचा देश व आमची देशसेवाः—श्रीरामानें व्यापिलेलें सर्व विश्व आमचा देश असून ‘रामकथा ब्रह्मांड भेदून न्यावी ॥’ (श्रीदासबोध. १२-९-२६) ही आमची देशसेवा.

(य) आमची भाषा व आमचे प्रमाण ग्रंथ—अध्यात्माचे व विश्वबंधुत्वाचे उदात्त विचार व्यक्त करणारी कोणतीही भाषा व तशा प्रकारचे विचार व्यक्त करून ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग दाखविणारा कोणत्याही धर्मातील कोणताही ग्रंथ.

‘जेथें निरूपणाचे बोल । आणि अनुभवाची ओळ ।

ते संस्कृतापरिस खोल । अध्यात्मश्रवण ॥’

(श्रीदासबोध ७-१-५३)

१ टीपः—सनातनधर्माचीं मुख्य तत्त्वे अशीं आहेत.—

(श्री) सर्वांतर्यामी एकमेवाद्वितीय श्रीराम

‘ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तोचि थोर ।

तो ओळखावा परमेश्वर । नाना यलें ॥ ६-१-१२ ॥’ (श्रीदासबोध)

(गु) श्रीदेवीच्या साहाय्यानें त्रिमूर्तिरूपानें रामाचें असंख्य विश्व-समूहांत व्यक्तीकरण.

(रु) इंद्र, वायु, अग्नि, वरुण, कुबेर इत्यादि अधिकारी देवांची परपरा.

(रा) विश्वोद्धारार्थ ईश्वराचें अवतारग्रहण.

(म) कर्म, यज्ञ व पुनर्जन्म.

(दा) मानवी जीवाची स्वोद्धारार्थ त्रिलोकींत भ्रमती.

(स) सर्वभूतीं भगवद्भाव अथवा विश्वबधुत्व.

‘जेणें परत्र साधन । जेणें ग्रंथें होय ज्ञान ।
जेणें होईजे पावन । या नांव ग्रंथ ॥’ (श्रीदासबोध ७-९-३४)
‘संस्कृता किंवा प्राकृता । भाषा जाली जे हरिकथा ।
ते पावनचि तत्वता । सत्य सर्वथा मानली’ ॥

(श्रीएकनाथी भागवत १-२९)

- (ज) आमचे मार्गः—कर्म, भक्ति व ज्ञान.
(य) आमचीं स्फूर्तीचीं शब्दत्रिकुटेंः—(१) श्रद्धा, आशा व
यत्न, (२) ऐक्य, प्रेम व सेवा.
(रा) आमचे कांहीं उघड मंत्रः—

‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ । ‘रामकृष्णहरि’ ।
‘हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥’
‘श्रीगुरु जयगुरु जयजयगुरु’ । ‘श्रीगुरुदेवदत्त’ ।
‘ॐ नमो भगवते वासुदेवाय’ । ‘ॐ नमः शिवाय’ ।

- (म) आमचें व्रीद्ः—देव, देशिक व देशाधिपति ह्यांच्या ठिकाणीं
सप्रेम निष्ठा ठेवणें
‘आयुष्य हेचि रत्नपेटी । माजी भजनरत्नें गोमटी ।
ईश्वरीं अर्पुनियां लुटी । आनंदाची करावी ॥ ३-१०-२७ ॥
परमार्थाचें जन्मस्थान । तेचि सद्गुरुचें भजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात वाणें ॥ ७-१०-३८ ॥
असो जयासी मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ५-१-४४ ॥
कोणे एक भ्रामीं अथवा देशीं । राहणें आहे आपणाशीं ।
न भेटतां तेथल्या प्रभूशीं । सौख्य कैचें ॥ ६-१-२ ॥
ह्मणोन ज्यास जेथें राहणें । तेणें त्या प्रभूची मेटी घेणें ।
ह्मणजे होय श्लाघ्यवाणें । सर्व कांहीं. ॥ ६-१-३ ॥’ (श्रीदासबोध)

वैशाख कृष्ण सप्तमी,
शके १८४७ गुरुवार;
ता. १४ मे १९२५
हनुमानगढ, वर्धा.

सर्वस्वीं श्रीसद्गुरुचरणांचाच
अत्यंत कनिष्ठ सेवक,
श्रीरामदासानुदास.

THE KEKÂVALI OF MOROPANTA.

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

*"The greatest poet is the one who selects the best, the most appropriate
Symbols to convey the best, the highest, the sublimest thoughts The highly and
purely poetic is the sudden bursting into blossom of a great and tender thought"*

(A CRITIC ON WALT WHITMAN)

FOURTH EDITION.

Part II— Life of Moropant with appendixes

EDITED WITH

Full, Critical & Copious Examples of Sentiments & fine passages.

BY

SHRÎ RÂMADÂSÂNUDÂS,

(SHRÎDHAR VISHNU PARÂNJPEY, B. A.)

(Sometime Professor of Mathematics, Hislop College, Nagpur)

SHRÎ SURYADEV MATHA, HANUMÂNAGAD, WARDHÂ

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } At the 'Nirnaya-Sagar' Press,
PUBLISHER —Pandurang Jawaji, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत

केकावलि.

‘या ग्रंथा आदरतिल जे हरिहरदास साधु सुरसिक ते; ।
वाटे नरलोकीं जरि असते, तरि परिसतांचि सुर सिकते.’ ॥
(स्वर्गारोहणपर्व २.३३)

भाग दुसरा.

(मोरोपंतांचें चरित्र व काव्यविवेचन तेरा परिशिष्टांसह)

हें काव्य

श्रीरामदासानुदास

(प्रो० श्रीधर विष्णु परांजपे, बी. ए.)

श्रीसूर्यदेवमठ, हनुमानगड, वर्धा.

ह्यांनीं

चरित्रविषयक विपुल माहिती, काव्यगुणदोषविवेचन, वत्सल,
प्रेयान् व भक्ति यासह नवरसांचीं भरपूर उदाहरणें,
उत्कृष्ट निवडक उतारे, इतर कवींशी तुलना,
इत्यादि प्रकरणें व महत्वाचीं तेरा
परिशिष्टें यांसह तयार केलें.

तें

सुंबईत,

निर्णयसागर छापखान्याचे मालक पांडुरंग जावजी

यांनीं प्रसिद्ध केलें.

आवृत्ति ४ थी.]

[इ. स.]

लक्ष्मीनारायण.

(ओवी) विष्णुशर्मा पिता निश्चिती । अन्नपूर्णा तयाची शक्ती ।
हीं तों आदिपुरुषमूळप्रकृती । मातापिता वंदिलीं ॥

* ॐ स्वस्ति श्रीमातापितृभ्यां नमः *

शेषशायी.

ग्रंथसमर्पण.

‘मातृदेवो भव । पितृदेवो भव ।’

(तैत्तिरीयोपनिषद् , शिक्षाध्याय.)

(ओव्या) ‘विष्णुप्रभाप्रतापकिरणीं । माते प्रसवली अन्नपूर्णा जन्नी ।
थोर भाग्य माझे जनीं । वैष्णवकुळीं जन्म झाला ॥
अज्ञानरात्रीं निद्रिस्त असतां । थापटुनी त्यांनीं हातां ।
आळवुनी श्रीगुरुसमर्थां । मज रामदासपार्थीं अपिलें ॥’

माझी परमप्रिय माता

कै० ती० सौ० वज्रचूडेमंडित अन्नपूर्णाबाई परांजपे,

(निर्याण-आश्विन शुक्र पंचमी शके १८२१, इ. स. ९ आक्टोबर १८९९ सोमवार)

माझे परमप्रिय तीर्थरूप

कै० ती० रा० रा० विष्णु नारायण परांजपे,

(जन्म-पौष कृष्ण दशमी शके १७६४, शुभकृत संवत्तर, बुधवार)

(निर्याण-आश्विन शुक्र अष्टमी शके १८२१, इ. स. १२ आक्टोबर १८९९ गुरुवार)

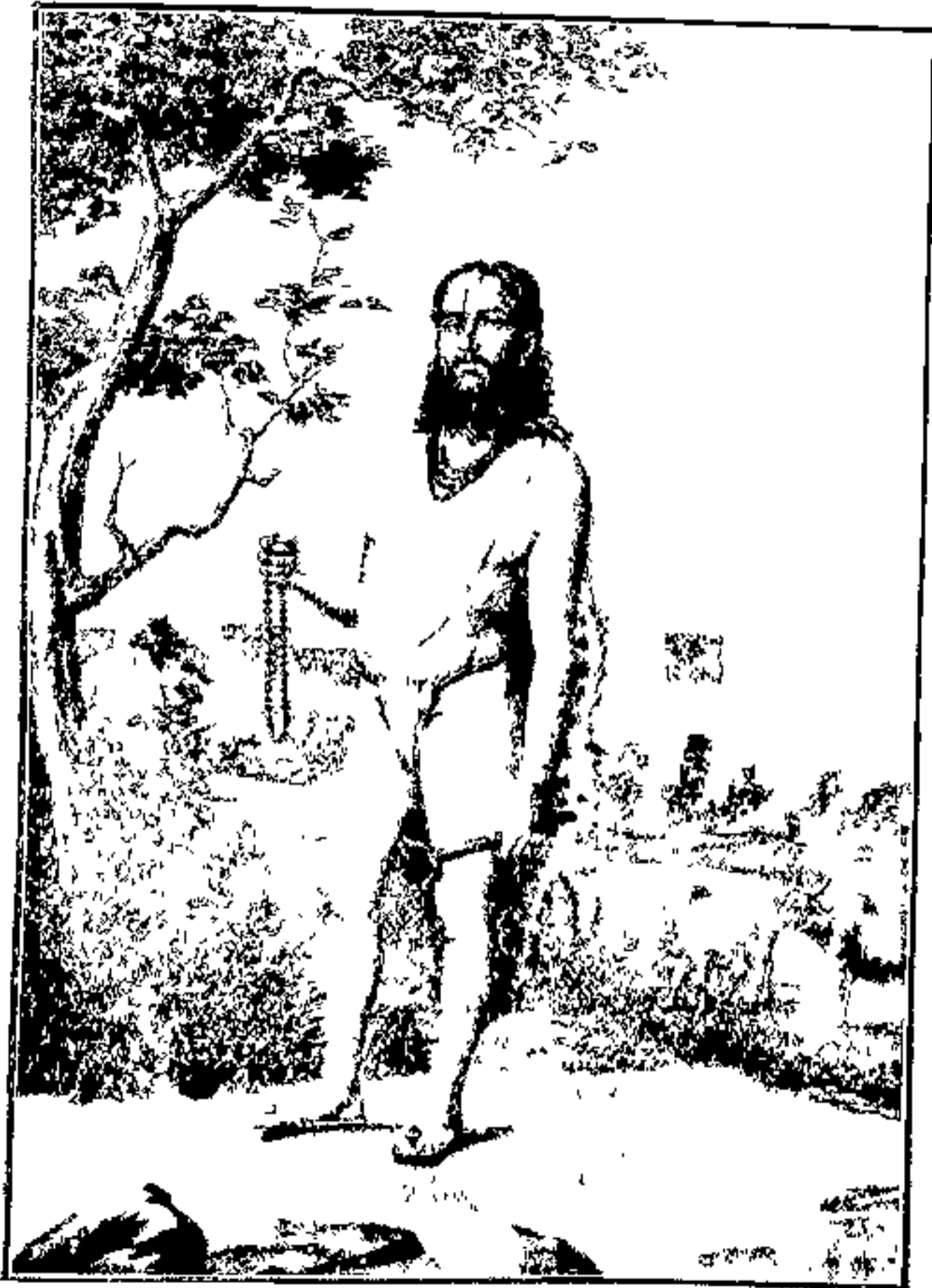

तसेंच
भावी मनु

श्रीसद्गुरुसमर्थ रामदास स्वामी.

* ॐ नमो भगवते श्रीरामदासाय *

‘आचार्यदेवो भव’ ।

(तैत्तिरीयोपनिषद्, शिक्षाध्याय.)

तसेंच

माझे जन्मोजन्मींचे आत्मीय सहुरु

परम कारुणिक सनातन गुरुदेव

कैवल्यकलापधामवासी

भावी मनु

सकलतीर्थरूप भगवान् समर्थ श्रीरामदासस्वामी,

(अवतारारंभ-चैत्र शुक्ल नवमी शके १५३० रविवार)

(अवतारसमाप्ति-भाद्र पक्ष नवमी शके १६०३ शनिवार)

या तिघांच्या परमपूज्य चरणकमलांस

हें मोरोपंतकवीचें चरित्र

त्यांच्या पुत्रानें

अत्यंत सन्मानपुरःसर व भक्तिपूर्वक

अर्पण केलें आहे.

चरणरजकिंकर,

श्रीरामदासानुदास.

(जन्म-शके १७९३ अधिक भाद्रपद शुक्ल त्रयोदशी सोमवार ता० २८.८.१८७१)

(गीति) “श्रीरामदास मेघनि, करितो हा दास मोरसा नाच ।

श्रीरामाच्या जसा मारुति पादासमोर सानाच ॥”

(मोरोपंत, रामदासस्तुति ११)

(अभंग) “हुरमुजी रंगाचा उंच मोतीदाणा । रामदासी बाणा या रंगाचा ॥ १ ॥
 पीतवर्ण कांती तेज अघटित । अवाळूं शोभत भृकुटींमाजी ॥ २ ॥
 काष्ठाच्या पादुका स्वामीच्या पायात । स्मरणी हातांत तुळशीची ॥ ३ ॥
 रामनाममुद्रा द्वादश हे टिके । पुच्छ वळवळे कटींमाजी ॥ ४ ॥
 कौपिन परिधान मेखळा खांद्यावरी । तुंबा कुबडी करीं समर्थांच्या ॥ ५ ॥
 कृष्णातटाकासी जाहलें दर्शन । वदिले चरण तुका ह्मणे ॥ ६ ॥”

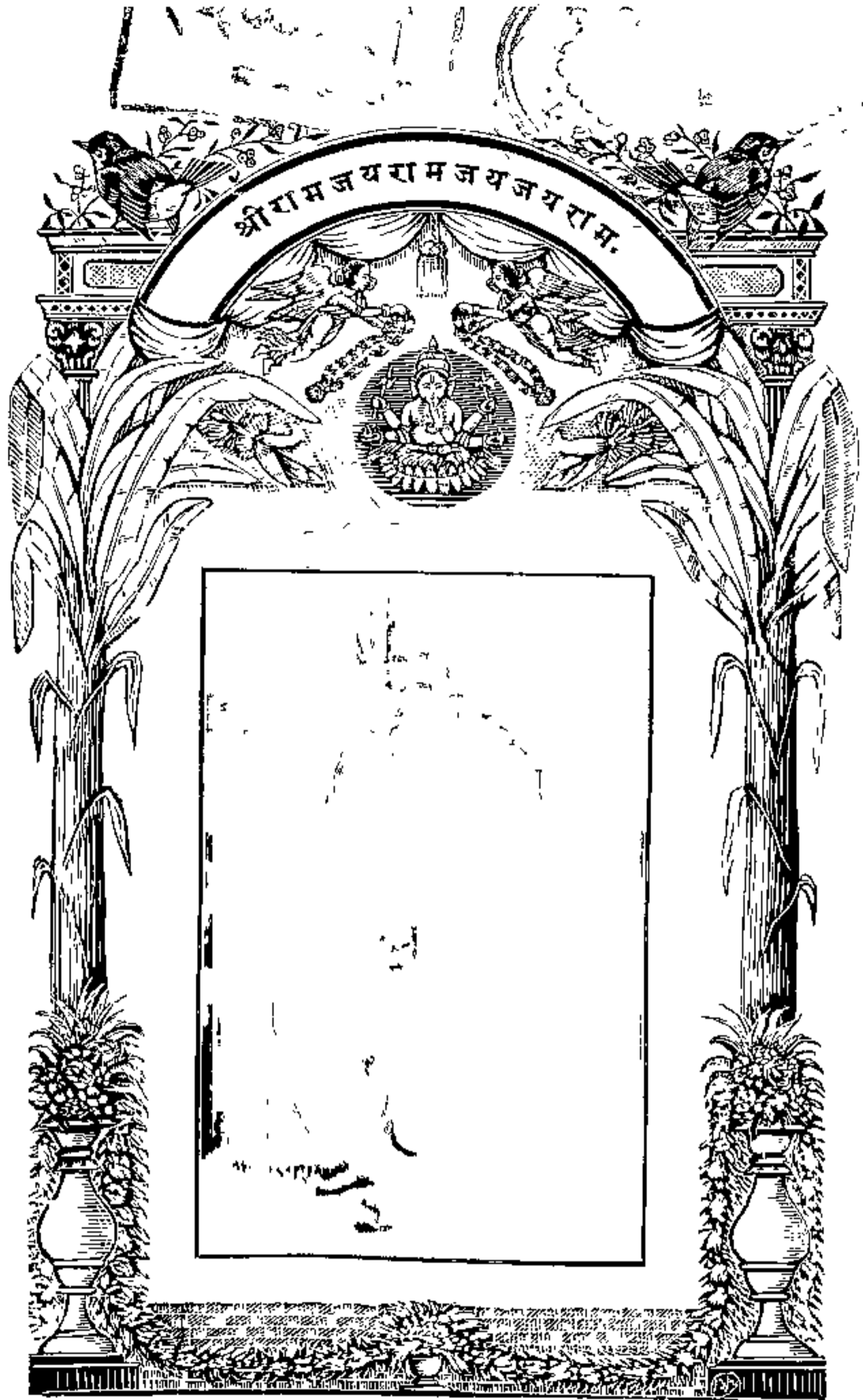
(पद) “वैराग्याचा राजा रामदासस्वामी माझा ।
 त्याचे चरणीं भाव धरा वोजा रे गडियानों ॥ ध्रु० ॥
 रामचंद्र धरुनि मनीं । कामक्रोधताप हरुनी ।
 सावधान ह्मणतां गेला पळोनी रे गडियानों ॥ १ ॥
 मनासी लागली गोडी । मायेची तोडिली बेडी ।
 संसाराची केली देशधडी रे गडियानों ॥ २ ॥
 दायक हा कैवल्याचा । दाता भोक्ता विश्वाचा ।
 संग नाहीं द्रव्यदारेचा रे गडियानों ॥ ३ ॥
 सज्जनगडीं रहिवास । सर्वकाळ तो उदास ।
 शिवरामि लागे चरणास रे गडियानों ॥ ४ ॥” (श्रीदासविश्रामधाम)

(पद) “रामदास माउली । दयाकर ॥ ध्रु० ॥

जगदुद्धारास्तव अवतरली । सज्जनगडिं राहिली । माय माझी रामदास माउली ॥ १ ॥
 पारिं खडावा वाजति चटचट । भक्तास्तव धावली ॥ माय माझी० ॥ २ ॥
 भृकुटिं अवाळूं सुहास्य मूर्ति । रामनामें रंगली ॥ माय माझी० ॥ ३ ॥
 अर्गी मेखळा दिव्य विराजित । कुबडी करिं शोभली ॥ माय माझी० ॥ ४ ॥”

(गीति) “श्रीगुरुराया ! हा या पायाला याचितो करुनि नमनें, ।
 कीं क्षणहि, यांसि सोडुनि, जावें विषयस्पृहा धरुनि न मनें. ॥
 श्रीगुरुदेवा ! सेवा घे वात्सल्येंकरुनि अनवरत, ।
 मन वर तव दासाचें हा पावुनि हो जसेंचि अनव रत. ॥
 श्रीगुरुराया ! प्रेमें सेवावे म्यां तुझे सदा चरण, ।
 हे मात्र न सोडावे, जोडावें निश्चयें सदाचरण. ॥
 श्रीगुरुराया ! नलगे भजनेतर ह्मणुनि आण वाहूं या, ।
 प्रभुजी ! जें बहुमत, तें मज बाळचि गणुनि आणवा, हूं, या. ॥”

(मोरोपंत-मुक्तांजली.)

श्रीसमर्थचरणरजकिंकर श्रीरामदासानुदास हनुमानगड वर्धा.

मोरोपंतांच्या चरित्राची प्रस्तावना.

“Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And, departing, leave behind us
Foot-prints on the sands of time 1

Foot-prints that perhaps another
Sailing O'er life's solemn main
A forlorn and ship-wrecked brother
Seeing shall take heart again. 2

(H W. Longfellow)”

(फटका) “थोर माहात्मे होउनि गेले चरित्र त्यांचें पहा जरा
आपण त्यांच्या समान होऊं हाचि सापडे बोध खरा ।
जग हें त्यजिता भवसागरींच्या वालवंटीवर तरी जरा
चार पाडलें उमटवुं आपुलीं ठेऊं खुणेचा मार्ग बरा ।
संसाराचा सागर दुस्तर त्यातुनि जाण्या पैलतिरा
खटपट करितां गोते खातां निराश होऊनि जाय पुरा ।
अशा नराच्या दृष्टिस पडता आपुलीं पाडलें जरा जरा
कोणी ह्मणावें नाहीं ह्मणोनी येईल त्याला धीर खरा. ॥” (ह. ना. आपटे)

कोणत्याही अभियुक्त भाषेच्या वाङ्मयात इतिहास, बखरी व चरित्रे यांचे महत्त्व फार मोठे असते. त्यात मनुष्याचा आजपर्यंतचा अनुभव सर्व सांठवून ठेविलेला असून 'पुढच्यास ठेव मागचा शहाणा' या ह्यणी प्रमाणे तो सर्वांच्या उपयोगी पडतो. त्यांच्या वाचनाने संकट प्रसंगी मनुष्याने कसे वागावे, सदाचरणाचे व दुराचरणाचे फळ काय, सज्जनांचा शेवट गोड होऊन त्याची कीर्ती कशी वाढते व दुर्जनाची शेवटी दुर्दशा होऊन त्यांची सर्वत्र छींथू कशी होते, विषयाध, राज्यमदाध व गर्विष्ठ माणसे बाह्यात्कारी सुखी दिसली तरी अतःकरणाच्या खऱ्या समाधानास कशी आंचवतात, नलिनीदलगतजलाप्रमाणे अति-तरल क्षणभंगुर अशा मानवी जीवितात आपले शाश्वत कल्याण करून घेण्यास कसे वागावे, 'अर्थमनर्थ भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यं' ह्यणजे संपत्ति ही अनर्थावह असून त्यापासून काडीचेही सुख नाही ही सत्पुरुषाची वाणी कशी सत्यपूर्ण आहे, राष्ट्राची उत्पत्ति, अभिवृद्धि व क्षय कशाचे होतो वगैरे शेंकडों गोष्टी करून घेतात. तसेच, त्यापासून मनुष्याच्या अतःकरणांत वास करीत असलेले रजोगुण व तमोगुण शुद्ध होतात व त्यांचे मन हळुहळु सत्वाधिष्ठित होऊन ते उन्नत, प्रसन्न व शांत होते. असे झाले म्हणजे सहजच त्याची स्मरणशक्ति व कल्पनाशक्ति जागृत होऊन त्याची विचारशक्ति वाढीस लागते व लहान मोठ्या सत्पुरुषांच्या अर्गी दिसून येणारे देशाभिमान, धर्माभिमान, शौर्य, चातुर्य, औदार्य,

मानता, सहनशालता, दया, क्षमा, शांत, दूरदृष्ट व भाक्तेपरायणता इत्यादि गुणांचे अनुकरण करण्याची त्यास बुद्धि होते. व नंतर तो कालांतराने स्वतः थोर पुरुष बनतो. इतिहास बखरीत तरी सद्गुणीदुर्गुणी, लहानथोर, तरुणवृद्ध, शूरकातर कृपण व उदार, इत्यादि भिन्न भिन्न प्रकृतींच्या व अवस्थान्या असंख्य स्त्रीपुरुषांची असंख्य चरित्रे भरलेली असल्यामुळे ते एक चरित्ररत्नभांडागारच आहे. त्यांतील कांहीं रत्नांचा संग्रह करून त्याची माळ कंठात धारण केली असता ती या कष्टमय संसारात सन्मार्ग दाखविते. थोर पुरुषाचे स्थूल मानाने दोन वर्ग होतात. ज्यांनी आपल्या अलौकिक सद्गुणांनी आपला देह चंदनाप्रमाणे झिजवून अखिल मानवजातीच्या कल्याणाची खटपट केली असे थोर पुरुष पहिल्या वर्गात ह्यणजे सत्पुरुषकोटींत येतात भगवान् गौतमबुद्ध, श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीएकनाथनामदेव-समर्थतुकारामादि संत, साक्रेटीस, तसेच नानक, ख्रिस्त, कानफ्युशियस, जरदुष्ट इत्यादि धर्मसंस्थापक हे पहिल्या प्रतीचे सत्पुरुष होत. आचरणाने शुद्ध, इहलोकींच्या व्यावहारिक सद्गुणांनी परिपूर्ण, व स्वहित गौण मानून आपली ज्ञाति, समाज, धर्म व राष्ट्र यांच्या हितार्थ अहिर्निश झटणारे पुरुष दुसऱ्या प्रतीचे थोर पुरुष होत. पहिल्या वर्गात मोडणाऱ्या जगद्वंद्य महापुरुषांची संख्या अल्प असून बहुतेक थोर पुरुष दुसऱ्या वर्गात येतात. स्वार्थदृष्टीचा निरास व सामुदायिकहिताची कळकळ ज्या मानाने या वर्गातील लोकांत दृष्टीत पडतात त्या मानाने त्याची योग्यता कमीजास्ती समजली जाते. आपल्या अंगच्या गुणांनी आपल्या देशाचे किंवा धर्माचे हित साधण्याचा यथाशक्ति यत्न करणारे योद्धे, राज्यसंस्थापक, मुत्सद्दी, चित्रकार, शिल्पकार, कवि वगैरे पुरुषाची गणना याच वर्गात होते. श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज, पहिले बाजीराव, अकबर, जॉर्ज वाशिंगटन, बिकंदर, नाना फडनवीस, जिवबादादा बक्षी, ग्ल्याडस्टन, बिस्मार्क, अहिल्याबाई होळकरीण,

बायजाबाई शिंदे, लक्ष्मीबाई झांशीकरीण, डॉक्टर आनंदीबाई जोशी, न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भांडारकर, लोकमान्य टिळक, समाजसुधारक आगरकर, निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत, देवनाथ इत्यादि कवि, चित्रकार राजा रविवर्मा, वगैरे आपल्या राष्ट्राची कीर्ति वाढविण्यास कारण होणारे सर्व पुरुष द्वितीयवर्गात येतात. थोर पुरुषांच्या सद्गुणाविषयी पुढील थोडी वचने संस्मरणीय समजूत येथे देतो—

(1) "That life is the highest which is a conscious, voluntary sacrifice."

(2) "That man is great and he alone,
Who serves a greatness not his own,
For neither praise nor pelf,
Content to know and be unknown;
Whole in himself.

(Robert, 1st Earl of Lytton)."

(३) भर्तृहरिनाथ नीतिशतकांत ह्यणतात—

“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रम ।

यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ (नीतिशतक ५२)”

याचें वामनी भाषांतर—

“विपत्काळीं धैर्य प्रभुपणिं सहिष्णुत्व बरवें
समे पांडित्याचा प्रसर समर्थां शौर्य मिरवे ।
स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुररति, विद्याव्यसन जें,
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे. ॥”

(४) भवभूति ह्यणतात -

“प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियम
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीत परिचय ।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
रहस्य साधूनामनुपथि विशुद्धं विजयते ॥ (उत्तररामचरित २.२)”

(भाषांतर) “सदा प्रीती चित्तीं विनय, मधुरा वाणिहि सदा,
स्वभावे कल्याणी मति, परिचया मेद न कदा, ।
पुढें किंवा मागे मनि रसविपर्यास नसती,
चरित्रें साधूंचीं अकपट विशुद्धेंचि असती. ॥”

महाराष्ट्र वाङ्मयात थोर पुरुषांचीं चरित्रें महिपतीच्या भक्तचरित्रानंतर आजवर बरीच प्रसिद्ध झाली आहेत. पण त्यातही स्वदेशस्थापेक्षां परदेशस्थाच्या चरित्राचीच संख्या विशेष आहे. याचें कारण या देशांत थोर पुरुष कमी झाले हें नसून लोकांची दृष्टि त्यांच्या सद्गुणापेक्षां दुर्गुणांकडेच जास्त वळत असल्यामुळे त्यांचें इतकें महत्त्व त्यांस वाटत नसावें हें असावें.

सभातरंगकार ह्यणतातः-

“स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा ।
निजांगना यद्यपि रूपराशिस्तथापि लोक- परदारसक्तः ॥”

तरी अलीकडे वरील प्रवृत्ति कमी होत असून पृथ्वीराज चव्हाण, शिवाजी, महादजी शिंदे, जिवबादादा बक्षी, मल्हारराव होळकर, बाजीराव बल्लाळ, झांशीकर लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकरीण, बायजाबाई शिंदे, नाना फडनवीस, परशुरामभाऊ पटवर्धन, आनंदीबाई जोशी, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, नामदेव, शंकराचार्य इत्यादि एतद्देशीय स्त्रीपुरुषाची चरित्रे छापून प्रसिद्ध झालीं असून दरवर्षी नवीन चरित्रे बाहेर पडत आहेत. आमचे मित्र संतचरित्रकार विठ्ठलभक्त लक्ष्मणराव पागारकर यांनी ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ या साधुचरित्राप्रमाणेंच आमच्या मोरोपंत कवीचें एक उत्कृष्ट चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत मोठ्या परिश्रमानें माहिती मिळवून मोरोपंत व त्याचें काव्य यासंबंधीं सविस्तर विवेचन केलें आहे. आमच्या केकावलीवरील ‘गुरुशरणागतिटीके’स व या चरित्रास त्या ग्रंथाचा पुष्कळ उपयोग झाला ह्यणून आम्ही मित्र पागारकर याचे येथें उपकार मानितों. तसेंच निबंधमालाकार, हंस, पराडकर, भिडे, भागवत इत्यादि ग्रंथकारांचेही आम्ही ऋणी आहोंत. हे चरित्र लिहिताना आम्हांला मोरोपंतीग्रंथांशिवाय इतर अनेक ग्रंथरूपी सज्जनाची संगति वळून त्यामुळें आमची दृष्टि थोडीबहुत तरी अतर्मुख झाली. हे त्यांचे आमच्यावर मोठे उपकार आहेत. सतसंगतीचें माहात्म्यच तसें आहे. पंत ह्यणतातः-

(गीति) “सत्संगति करिताहे लीलालेशें करून जेंवि हित ।
न तसें माता, जाणे संसारामाजि मात्र जें विहित ॥
सत्संगतिप्रसादें बहु भगवद्भक्तिच्या भरीं भरले ।
सरले दोष, सकळ जन न तरावे जे कधींहि, ते तरले ॥
जीं हरिहरप्रसादीं कल्याणें वसति, साधुसंगीं तीं ।
अथ शमतें, सुख गमतें, मन रमतें, जेंवि दिव्य संगीतीं ॥

(सत्संगस्तव ७, १९, ३५)”

भर्तृहरि ह्यणतातः-

(श्लोक) “जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेत प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ (नीतिशतक १९)”

याचें वामनी भाषांतर असें.-

“खरें वचन डोलवी, जडपणास कीं घालवी,
महोन्नतिस डोलवी, दुरित मारुनी चालवी, ।
मनीं सुख अमोल वी, यश जगत्रयीं कालवी,
अनेक गुण पालवी, सुजनसंगती भूलवी. ॥”

प्रत्यक्ष सत्संगतीत राहून त्याच्या सुखातून स्वर्णान्या ज्ञानगंगेत स्नान करण्याइतकें सुभाग्य ज्यांचें नाहीं त्यांना सताच्या ग्रंथांचें अध्ययन व त्यांच्या चरित्रांचें पठन व मनन करणें हाच सत्सभागम होय. चरित्राचा व काव्याचा फार निकट संबंध आहे. कार्लाइल ह्मणतोः—

“There is no heroic poem in the world but is at bottom a biography, the life of a man, and there is no life of a man, faithfully recorded, but is a heroic poem of its sort, rhymed or unrhymed. (Carlyle)”

(भावार्थ) ‘जगांतील प्रत्येक वीररसप्रधान काव्य हें मूळशी थोर पुरुषाचें चरित्रच असतें. तसेंच प्रत्येक थोर पुरुषाच्या चरित्राचें वर्णन ह्मणजे गद्यात्मक किंवा पद्यात्मक वीररस-प्रधान काव्य होय.’ मोरोपंतकवि होऊन गेल्यास आज सव्वाशावर वर्षे होऊन गेलीं पण त्यांच्या चरित्राचें मनन चाललें असतां त्यांचा सदाचार, त्यांची उदार मते, त्यांची नि स्पृह व निरभिमानी वृत्ति, त्यांची भगवत्परायणता, त्यांची सत्सगाभिरुचि, त्यांचें महाराष्ट्रभाषे-वरील प्रेम, त्यांची सरलता, त्यांची जबर उद्योगशीलता, त्यांची सत्यनिष्ठा, त्यांची वारंवार रामयशोवर्णनाची आवड, वगैरे गोष्टींच्या वर्णनांत व विचारांत मन तद्रूप होऊन त्याशीं थोडें तरी तादात्म्य पावतें व त्यांच्या सद्गुणांचें अनुकरण करून आपण ही निरंतर रामसेवा करावी अशी स्पृहणीय बुद्धि उत्पन्न होते हा काहीं लहानसहान लाभ नाहीं. या लाभापुढें योगयागांनीं प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींचीही मातबरी नाहीं. मोरोपंत ह्मणतात—

(गीति) “सत्संग अतिश्रेष्ठ, श्रेयस्कर, ह्मणुनि सुज्ञ या गतीं. ।

यातें भजता सिद्धिप्राप्ति असे जी, न योगयोगा ती ॥ (सत्सगस्तव १)”

त्यांत चरित्रातील मुख्य मुख्य गोष्टी दिल्या असून नवरस व इतर प्रेयानू, वात्सल्य व भक्ति या रसाची भरपूर उदाहरणें व मोरोपंती काव्यांतील उत्कृष्ट निवडक उतारे दिले आहेत. त्यांच्या वाचनानें वाचकांस पंतांच्या काव्याची गोडी लागून महाराष्ट्र वाङ्मयात पंताची योग्यता किती मोठी आहे तें कळून येईल. या चरित्रात मुख्य गोष्टी कोणकोणत्या आल्या आहेत त्या अनुक्रमणिकेंत सांगितल्या आहेत. आता वर सांगितलेल्या गोष्टी कितपत साधल्या आहेत तें वाचकांनीं ठरवावयाचें आहे. कविकुलगुरु कालिदास ह्मणतात.—

“आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसा. परिणामरमणीया ॥

(अभिज्ञानशाकुंतल-प्रस्तावना श्लोक ३)”

(ओवी) ‘आता गर्जू अखंड सप्रेम । श्रीराम जयराम जयजयराम ।

तेणें भेटी देईल आत्माराम । सच्चित्सुख होऊं तेणें. ॥’

✽ श्रीराम जयराम जयजयराम ✽

अनुक्रमणिका.

भाग २ रा.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ.
ग्रंथसमर्पण, प्रस्तावना, अनुक्रमणिका ...	१०-२४	सिद्धेश्वर भटजी ...	४७
१ विषयाचें अभिनंदन	२५-२७	त्रिस्थळी यात्रा ...	४७
२ कुळाची थोडीशी पूर्व- पीठिका ...	२७-२८	मुक्कामाची जंत्री ...	४८
३ जन्म व बालपण	२८-२९	पंतकाव्याची काशीतील...	
४ मोरोपंतांचा विद्या- भ्यास ...	२९-३९	शलाकापरीक्षा ...	४९
(अ) स्वलिखित ग्रंथाचें श- कासह क्रमवार टिपण	३०-३१	आख्यायिका ...	५१
(आ) स्वलिखित ग्रंथाचें क्रमवार टिपण ...	३१-३२	८ पंतांची काव्यरचना.	५१-७५
(इ) दुसन्याकडून लिहून घेतलेल्या ग्रंथांचें टिपण ...	३२	कवित्वस्फूर्ति कशी होते ?	५२-५३
५ वारामतीकरांचा आश्रय ...	३६-३९	पंतांस ती कशी झाली ?	५३-५४
६ कुटुंबसौख्य, स्नेह- संबंध व स्वभाव	३९-४५	अगदीं पहिली आर्या ...	५४
मित्रमंडळ-		मीधमक्तिभाग्य ..	५५
(अ) बाबा पाध्ये-व विठ्ठल पाध्ये ...	४१	भागवतरचना ...	५५-५६
(आ) सिद्धनाथ ..	४२	हरिवंशरचना. ...	५६
(इ) विठोबा दादा ...	४२-४३	रामायणाची चोरी ...	५६
(ई) बाळभट काजळे ...	४३	आर्याकेकावली ...	५६
(उ) रामजोशी ...	४३-४४	पंताचें अक्षर, ठरीव थमकें, भारतांतील	
(ऊ) पंत व विठ्ठल पाध्ये	४५	आद्याक्षरमंत्र, आर्या	५६-५७
७ भगवद्भक्ति, सत्संग, व तीर्थयात्रा. ...	४५-५१	श्रीधरी व नीलकंठी टीकाच्या आधारानें काव्य रचना	५८-५९
		पंत व काशीकवि ...	५९-६०
		गीतार्या-वामनी समश्लो- कीच्या आधारानें रचना	६०
		मोरोपंतांच्या कवि- तेचें प्रकाशन व तीवरील आक्षेप	६१-६३

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
मोरोपंतांच्या कवितेचें प्रकाशन	६२-६३	हास्यरसवर्णन	१०८-११०
मोरोपंतांची योग्यता, पंत केवळ भाषांतरकार आहेत काय ?	६३	अद्भुतरसवर्णन	११०-१११
भाषांतराविषयीं	६९-७०	शांतरसवर्णन	१११-११३
काव्यसौंदर्य	७०-७३	रसाभास व भावभास	११३
मूळ ग्रंथांतील पद्याशीं		शृंगारसाभास	११३
पंतपद्यांची तुलना-केळकरांचा अभिप्राय निबधमालाकाराचा	७३-७४	वीररसाभास	११३-११४
अभिप्राय	७४	वीररसाचे प्रकार... ..	११३-११४
पंतांचा वाचकास संदेश, सत्काव्याची शिकवणूक, जिनराजदासाचा अभिप्राय	७४-७५	दानवीर... ..	११४
		दयावीर... ..	११४
९ काव्यगुणदोषविवेचन	७५	युद्धवीर... ..	११४-११५
मोरोपंतांचे मराठीभाषेवर उपकार, ज्ञानकोशकाराचा अभिप्राय	७६	धर्मवीर... ..	११५
प्रौढीगुण	७७	प्रेयान्तरसवर्णन	११६-११७
मोरोपंती काव्यांतील रसवर्णन	७७-१३७	वत्सलरसवर्णन	११७-१२०
शृंगाररसवर्णन	७८-८५	भक्तिरसवर्णन	१२०-१३६
(ईर्ष्यामान)	८३-८५	परमार्थसाधन	१३६
वीररसवर्णन	८५-९४	पतकाव्याची योग्यता-प्रो. भागवताचा अभिप्राय	१३६-१४३
वीररसांत शृंगाराचें मिश्रण	९२-९४	पंतांचा सुभाषितसंग्रह... ..	१३७
करुणरसवर्णन	९४-१०१	प्रसंगोचित, खुबीदार व बाणेदार भाषणे, व हृदयंगम वर्णनें	१३७
रौद्ररस व भयानकरस यांचें वर्णन	१०१-१०६	गुरुसेवावर्णन	१३७
बीभत्सरसवर्णन	१०६-१०८	वात्सल्ययुक्त प्रेमरसाचें वर्णन	१३७
		शिशुलालनसौख्यवर्णन	१३८
		इंद्रमेनकासंवाद	१३८-१३९
		दुष्यंतशकुंतलासंवाद	१३९-१४०
		माद्रीभाषण	१४०
		विचित्रवीर्याची कामवशता	१४०
		मदालसाख्यानांतील शृंगारादि... ..	१४०-१४१
		कामुक जयद्रथाचें भाषण	१४१

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
भीमसैरंध्रीची भेट (पति- पत्नीभेटीचा नाजूक प्रसंग	१४१	धृतराष्ट्रशोक	१५७
दुर्योधनाचें कर्णास मागणें	१४१	रामकौसल्याभेट	१५७
वेनुहरणांतील कृष्णरस	१४१-१४२	नलदमयंत्याख्यानातील एक बहारीची गीति ('राधाप्राप्त्यर्थ...') व तीवरील खंडनमंडन	१५८-१६१
उत्तरगोव्रह्मण-सरस स्वभा- वोक्ति	१४२	रामराज्याचें वर्णन ...	१६१-१६२
कीचकसैरंध्री	१४२	पृथुराज्याचें वर्णन ...	१६२
सैरंध्रीचें भीमाशीं कडक भाषण, स्त्रीमाहात्म्य ...	१४३	रंतिदेवाच्या औदार्याचें वर्णन	१६२-१६३
भीष्माचें परशुरामाशीं वाणेदार भाषण ...	१४४	रामसेतूवर उत्प्रेक्षा-स्त्रीस्व- भाववर्णन	१६३
दुर्योधनाचीं वाणेदार भाषणें	१४४	गोपिकांचें अक्रूराविषयीं भाषण-स्त्रीस्वभाववर्णन	१६४
अश्वत्थप्रयोगानें झालेली दुर्दशा	१४६-१४७	लहान मुलाच्या बोंबळ्या भाषणांचा मासला ...	१६४-१६५
अर्जुनाचें कृष्णाशीं वीरश्री- युक्त भाषण... ..	१४७	रंगेल भाषणाचा छोटा मासला	१६५
इंद्राची सक्रोध उक्ति ...	१४८	भारतांतील स्वभाववर्णन	१६५
गदायुद्धाचें खुबीदार वर्णन	१४८	चमत्कारिक कल्पनाप्रसव- शक्ति	१६६
भेदक उपहासाचें उदाहरण	१४८	सरस व रम्य कल्पनाचीं उदाहरणें	१६६-१७१
मधुर पण खोंचदार अशी दुर्योधनाची भीष्मास उक्ति	१४८-१४९	पदलालित्य, सुंदर अनु- प्रास, यमकें वगैरे- संबंधीं	१७१-१७३
खोंचदार व क्रोधावे- शयुक्त भाषणें ...	१४९-१५५	अभिप्राय- कुसुंदवाडकर	१७१
शरसंधानलाधव... ..	१५५-१५६	हंस	१७१-१७२
भगदत्ताच्या उग्रहस्तीच्या उग्रयुद्धाचें वर्णन ...	१५६	ओक	१७२
घटोत्कचाची त्वरा-गजेंद्र- मोक्षकथास्मरण ...	१५६-१५७	निबंधमालाकार... ..	१७२-१७३
भीमास वाचविण्याकरितां कृष्णाची त्वरा ...	१५७	वॅटसूचा पोषवर अभिप्राय	१७३
		शब्दाचा ध्वनि अर्थाचा प्रतिध्वनि	१७४

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
व्याकरणशुद्धता	१७४	पात्रांस अनुरूप वर्णन	१९८-२००
ह्रस्वी व श्लेष	१७५	कालविपर्यास	२०१-२०२
काव्याच्या तीन प्रकारात पतकाव्य कोणत्या प्रका- राचे आहे ?	१७६-१७७	११ मोरोपंतांची इतर कांहीं कवींशीं सं- क्षिप्त तुलना	२०३-२४३
ओज, प्रसाद व माधुर्य गुण	१७७-१९०	(अ) कालिदास व मोरो- पंत	२०३-२०६
ओजप्रसादाची उदाहरणे	१७९-१८१	(आ) क्षेमेन्द्र व मोरोपंत	२०६-२०८
प्रसादमाधुर्याची उदाहरणे	१८१-१९०	(इ) श्रीहर्ष व मोरोपंत	२०७-२०८
मोरोपती काव्य-हंसाचा अभिप्राय	१९०	(ई) श्रीएकनाथ व मोरोपंत	२०८-२११
शृंगारवैराग्यपर दोहा	१९०-१९४	(उ) तुकाराम व मोरोपंत	२११-२१५
ज्ञानकोशकारांचा मराठी कवितेवर अभिप्राय व त्यावरील विचार	१९१-१९३	(ऊ) रामदास व मोरोपंत	२१५-२१९
महाराष्ट्रवाङ्मयाची रमणी- यता	१९३	(क) वामन व मोरोपंत	२१९-२२६
मोरोपंतांचे संस्कृत काव्य	१९३	(कृ) मुक्तेश्वर व मोरोपंत	२२६-२३१
मोरोपंतांचा काव्येंदु	१९४	(ल) रघुनाथपंडित व मोरो- पंत	२३१
निंदकास वाग्बाण	१९४-१९५	(लृ) श्रीधर व मोरोपंत	२३२-२३३
१० मोरोपंतांच्या काव्यां- तील गुणदोष	१९५-२०३	(ए) महिषति व मोरोपंत	२३३-२३९
दुर्बोधता	१९५	(ऐ) रामजोशी व मोरोपंत	२३९-२४३
अमकाधीनता	१९५-१९८	१२ पंतांचे कवितादूषक	
अप्रौढ भाषापद्धति	१९८	१३ मोरोपंतांवरील कांहीं आक्षेपांचे निरसन	२४५-२४६
अश्लील शब्दयोजना व काजील शृंगार	१९८	१४ पंतांची काव्ये	२४७-२४८
		१५ मोरोपंतांचे वैकुंठास प्रयाण	२४८-२५२

चरित्राच्या परिशिष्टांची अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
(अ) 'मयूरकविस्तुति' ...	१-९	(क) 'परक्या भाषेतील	
(आ) 'मोरोपंतांची ...		शब्द आरबी व फारशी' १२०-१२२	
'ग्रंथसंख्या' ...	१०-१६	'हिंदुस्थानी' ...	१२२-१२३
(इ) 'आर्याछंदस्तुति' ..	१७-१८	(ख) 'शुद्ध मराठी भाषण	
(ई) 'रसिकत्वाविषयी उल्लेख'	१९-२०	संप्रदायाचे मासले' ...	१२४-१२८
(उ) 'स्वकाव्याविषयी ...		(ग) 'अपरिचित विशिष्ट	
अभिमानोक्ति व निंद-		प्रांतिक शब्द' ...	१२९
कांस वाग्वाण' ...	२१-२३	(घ) 'शकांची जंत्री कांहीं	
(ऊ) 'वर्णनविस्तार व ...		संतकवींच्या जन्ममर-	
वर्णनसंक्षेप' ...	२४-३१	णाची' ...	१३०-१३४
(ऋ) 'अनुप्रासचमत्कार' ...	३२-३७	(ङ) 'शकाची जंत्री मोरोपं-	
(ॠ) 'यमकें व त्याचे प्रकार'	३८-५२	ताच्या चरित्रांतील	
(ऌ) 'लांब समासार्ची उदा-		ठळक गोष्टींची' ...	१३५-१३६
हरणे' ...	५३-५५	(च) 'मोरोपंतांची वंशावळ'	१३७-१३८
(ॡ) 'संस्कृत वाक्ये' ...	५६-६०	'यजमानाची वंशावळ'	१३८-१३९
(ए) 'कवींचे निरंकुशत्व' ...	६१-६७	'पाध्ये याची वंशावळ'	१३९
(ऐ) 'श्लेषांचा स्थलनिर्देश'	६८-७५	(छ) 'मोरोपंतांचा काव्यरच-	
(ओ) 'शब्दावर कोठ्या' ..	७६-७८	नोद्देश' ...	१४०-१४५
(औ) 'चित्रकाव्य रामायणे,		(ज) 'निवडक उल्लेख' ...	१४६-१५०
भारत, मंत्रभागवत,		(झ) 'निवडक ह्यणी' ...	१५१-१५५
मंत्रमथ भागवत, कृष्ण-		'केकावलींतील ह्यणीवजा	
विजय व स्फुटकाव्ये		चरण किंवा चरणाश' १५५-१५६	
यातील' ...	७९-९१	(ञ) 'निवडक सुभाषिते' ...	१५७-१७०
(अ) 'ठरीव यमकें' ...	९२-९९	(ट) 'मोरोपंती मंडळ' ...	१७१-१७८
(अः) 'उपयुक्त यमकें' ...	१००-११९	(ठ) 'मोरोपंतांच्या उपमा'	१७९-२०६
		(ड) 'सामाजिक चालीरीति	
		वगैरेंचा उल्लेख' ...	२०७-२१४

१-१११२५ मोरोपंतांचें चरित्र.

१ विषयाचें अभिनंदन.

(१) (श्लोक) 'सरस्वतीविभ्रमदर्पणाना सुक्तामृतक्षीरमहोदधीनाम् ।
सन्मानसोल्लाससुधाकराणां कवीश्वराणां जयति प्रकर्ष. ॥

(क्षेमेन्द्रकृत बृहत्कथामंजरी प्रथमतरंग श्लोक २)'

(अर्थ) वाग्देवीच्या सौंदर्याचे आदर्श, सुभाषितामृताचे समुद्र, व सज्जनाच्या मनांस आनंदविणारे चंद्र असे श्रेष्ठ कवि उत्कर्षानें जय पावतात.

(२) (श्लोक)

'यो मूर्धनि स्रजमिवोद्धते धरित्रीमुष्णीषतां श्रयति यस्य स भोगिराज. ।

यस्यामसौ वसति वाक्पतिरुक्तिदेवीं तां ये वहन्ति हृदि ते कवयो जयन्ति ॥

(जगद्धरभट्टविरचित 'स्तुतिकुसुमांजली.' पंचमस्तोत्रम् श्लोक २)'

(भावार्थ) पचाशत्कोटिविस्तृतभूमीला मस्तकावर माळेप्रमाणें अनायासानें धारण करणारा शेषनाग ज्या महादेवाचें शिरोवेष्टन झाला आहे, तो परमात्मा परमशिव परापश्यंतीमध्यमावैखरी या चतुर्विध वाणीचा पति असून निजशक्तिस्वरूपभूत जिच्या अंतर्गामीं परनादस्वरूपानें वास करितो, त्या सर्वोत्कृष्ट वाग्देवीला हृदयात धारण करणारे कवि जय पावतात.

'As an expression of imaginative feeling, as the movement of an energy, as one of those great primal human forces which go to the development of the race, poetry in the wide sense has played as important a part as science. In some literatures (such as that of England) poetic energy and in others (such as that of Rome) poetic art is the dominant quality. In some writers, and these are the very greatest—in Homer, Aeschylus, Sophocles, Dante, Shakespeare, Milton, and perhaps Goethe—poetic energy and poetic art are seen in something like equipoise. And assuredly no philosophy of history can be other than inadequate should it ignore the fact that poetry has had as much effect, upon human destiny as that other great human energy by aid of which, from the discovery of the use of fire to that of the electric light the useful arts have been developed.' (Poetry—by Walter Theodore Watts-Dunton in Encyclopædia Britannica, 11 th edition P 477)

- (४) 'आतां वंदूं कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर ।
 नातरी हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥ १ ॥
 की हे सरस्वतीचें निजस्थान । की हे नाना कळांचें जीवन ।
 नाना शब्दांचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २ ॥
 की हे पुत्रपार्थाचें वैभव । की हे जगदीश्वराचें महत्व ।
 नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव । निर्माण कवी ॥ ३ ॥
 की हे शब्दरत्नांचे सागर । की हे मुक्ताचे मुक्त सरोवर ।
 नाना बुद्धीचे वैरागर । निर्माण जाले ॥ ४ ॥
 आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ।
 कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होय ॥ १५ ॥
 कवि व्युत्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्यवंताची सत्ता ।
 कवि विचक्षणाची कुशलता । नाना प्रकारें ॥ १६ ॥
 कवि सृष्टीचा अलंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार ।
 सकळ सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवि ॥ १८ ॥
 कवि समेचें मडण । कवि भाग्याचें भूषण ।
 नानासुखांचें सरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥
 नसता कवींचा व्यापार । तरी कैचा असता जगदुद्धार ।
 म्हणोनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥
 नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं । कवीश्वरेंवीण तें नाहीं ।
 कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ २२ ॥
 माग वाल्मीक व्यासादिक । जाले कवीश्वर अनेक ।
 तयांपासन विवेक । सकळ जनासी ॥ २३ ॥
 ऐसे पूर्वी थोरथोर । जाले कवीश्वर अपार ।
 आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यासी ॥ २५ ॥
 की हे अमृताचे मेघ वळले । की हे नवरसाचे ओघ लोटले ।
 नाना सुखाचे उचंबळले । सरोवर हे ॥ २८ ॥
 की हीं सुखाचीं तारुवें लोटलीं । अक्षर्यां आनंदें उतटलीं ।
 विश्वजनास उपयोगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥ ३१ ॥
 आतां असो हा विचार । जगास आधार कवीश्वर ।
 तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांगभावं ॥ ३४ ॥ (दासबोध १.७)

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्यांनीं कवीविषयीं जें वर म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरे आहे. कोणत्याही राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास ज्या सत्पुरुषांचे परिश्रम कारणीभूत होतात त्यात कवींची गणना प्रमुखत्वानें केली पाहिजे. कवि हे राष्ट्राचे आत्मे होत ते 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर', 'कल्पनेचे कल्पतरु', 'चातुर्यांच्या मूर्ति', 'बुद्धीचे वैरागर' 'सरस्वतीचें निजस्थान', 'अमृताचे मेघ', 'सुखाचे सरोवर' व 'सर्वांचे पावन' असल्यामुळें राष्ट्रांत श्रेष्ठ प्रतीचे धर्मविचार जागृत करून धर्माचा पाया बळकट करणें, त्यांतील उपयुक्त संस्थाविषयीं योग्य अभिमान वाढवून त्या विरस्थायी करणें,

त्यांतील थोर पुरुषांविषयी आदर उत्पन्न करवून राष्ट्रीय सद्गुणांचा प्रसार करणे इत्यादि राष्ट्रोन्नतीस अत्यंत आवश्यक अशी महत्कार्ये शांतपणे करण्यास कवीच समर्थ होतात. अशांच्या मालिकेंत महाराष्ट्रभाषेचा कंठमणि व महाराष्ट्रकवितावधूचा प्राणेश्वर प्रसिद्ध रामभक्त मोरोपंत यांची गणना होते. म्हणून त्यांचे संक्षिप्त चरित्र केकावलीच्या चाचकाकरिता येथे सादर केले आहे.

२ कुळाची थोडीशी पूर्वपीठिका वगैरे.

‘उपजला तरि तोचि मला गमे, । कुलसमुन्नति ज्यास्तव घे रमे. ॥ (वामन.)’

कोंकणांत रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापूर तालुक्यात सौंदळ या नांवाचे एक लहानसे गांव आहे. तेच या कविश्रेष्ठाच्या पूर्वजांचे मूळ ठिकाण. त्यांचे उपनांव पराडकर. पराडकर हे जामदग्न्य गोत्री कऱ्हाडे ब्राह्मण. सोलापूर जिल्ह्यांत सोनारी नांवाचे एक क्षेत्र आहे तेथील भैरवदेव हा पराडकरांचा व मुक्तेश्वरकवीचा कुळस्वामी होय. कसबे सौंदळ येथे पंतांचे आज्ञे डागेपतकीचे म्हणजे जमीनीवरील व समुद्रावरील जकात घेण्याचे काम करीत. पूर्वी हे गाव चागले भरभराटीस आले होते. परंतु कालचक्रास अनुसरून आज ते अगदी निकृष्ट स्थितीत आले आहे. पराडकरांचा जमीनजुमला सध्या तेथे कांहीं नसून भालेकरवाडीत शंकराच्या देवळाजवळ त्यांच्या वाड्याचा पडका चौथरा मात्र आज दृष्टीस पडतो. सध्या हा गावांत ब्राह्मणांचे एकच घर असून ते पराडकरांचे कुलोपाध्याय वरेकर भटजी यांचे आहे. याच गावीं पंतांचे तीर्थरूप रामचंद्रपंत पराडकर हे लहानाचे मोठे झाले. याच सुमारास (इ. स १७००-१७१५) कोंकणातील भट, भानु, जोशी, पटवर्धन, पाध्ये या व इतर घराण्यांतील पुरुष मराठी राज्यात रोजगार पाहण्यासाठी कोंकण सोडून घाटावर गेले. रामाजीपंतही आपल्या वडिलोपार्जित वृत्तीस कंटाळून म्हणा किंवा इतराप्रमाणे मराठी राज्यांत आपल्या नशीबाची परीक्षा पाहण्याकरिता म्हणून म्हणा आपला गांव सोडून आपल्या कुटुंबासुद्धां शके १६३५ च्या (इ. स. १७१३) सुमारास घाटावर कोल्हापूर प्रांतीं आले केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये हे दोघे बंधुही याच सुमारास तेथे आले होते तेथे प्रथम रामाजीपंत कोल्हापुर-दरबारीं मुजुमदाराच्या कामावर खुद्द पन्हाळगडावरच चाकर राहिले. इ. स. १७०९-१७८२ पर्यंत पन्हाळगडावर कोल्हापुरकरांचे दरबार भरत होते. त्यानंतर ते कोल्हापुरास गेले. म्हणून त्या काळीं गडाची मोठी भरभराट होती. पन्हाळगडाला ‘पन्नगालय व पराशरक्षेत्र’ असेही म्हणतात रामाजीपंतांचा स्वभाव फार कडक होता. ते गडावर पंचवीस वर्षे होते एकदां त्यांनीं आपल्या मोतद्वारास कांहीं अपराधास्तव पैसा तापवून डाग दिला, तेव्हां राजाने मात्र करावयास योग्य असा दंड आपण आपल्या सेवकास केला याबद्दल आपणांस

शासन होईल या भीतीनें त्यानीं कोल्हापुरकराची नौकरी सोडून ते पुण्याहून सुमारें तीस कोसांवर बारामतीनामक गांव आहे तेथें गेले. बारामतीस बाबूजी नाईक जोशी (शांडिल्य गोत्री कोंकणस्थ ब्राह्मण) म्हणून सुप्रसिद्ध जहागिरदार राहत असत. त्याच्या पदरीं रामाजीपंत हे प्रथम पागेच्या व मागून कोठीच्या कामावर कारकून म्हणून राहिले. याप्रमाणें रामाजीपंत हे बारामतीस व मोरोपंत पन्हाळगडावर असा क्रम सुमारें एक तप चालला. हे बाबूजी नाईक छत्रपती शाहू महाराजांच्या पदरीं एक नामांकित सरदार असून पहिल्या बाजीराव पेशव्याच्या मरणानंतर पेशवाईकरितां नानासाहेबांचे (बाळाजी बाजीरावाचे) प्रतिस्पर्धी होते. पुढें हे माधवरावसाहेब पेशवे ह्यांच्या कारकीर्दीत रावसाहेब पेशवे अज्ञान असताना त्यांच्या तर्फेच्या सरदारांपैकीं एक असून त्यांचें रघुनाथराव दादासाहेब व त्याचे दिवाण सखाराम बापू याशीं वैमनस्य होतें. बारामतीकर हे पेशव्यांचे आस होते. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांची कन्या भिऊताई ही बाबूजी नाईकाचे बंधु आबुजी नाईक यांस दिली होती. नाईक हे कोट्यधीश सावकार होते. थोरल्या बाजीराव पेशव्यांस पैशाची मदत याजकडून होत असे. तसेंच राघोबादादांची कन्या दुर्गाबाई ही बाबूजी नाईकांचे मध्यमपुत्र पाडुरंगराय यांस दिली होती. हें लग्न पुण्यास भाव शुक्ल पौर्णिमा शके १६९५ त मोठ्या थाटानें झालें आईचें (आनंदीबाईचें) अघोर कृत्य हिला (दुर्गाबाईला) न आवडल्यामुळे ती बारभाईस अनुकूल होती. पुरंदरीं राघोबाचे पक्षाची म्हणून हिला नारायणराव पेशव्यांची पत्नी गंगाबाई हिच्या प्रसूतिकाळीं गेली होती. आनंदीबाईस तिचा राग येऊन तिनें बाजीरावास तिची खोड मोडण्याविषयीं निक्षून सांगितलें होतें, त्यावरूनच त्यानें पुढें इ. स. १८१० त बारामतीकराचा वाडा छुटून जहागीर जप्त केली. (ऐतिहासिक गोष्टी. भा. १ पृ. ५०) व त्यांच्या कुटुंबास काशीवास करावयाला लाविलें. याचे वंशज बारामतीकर, मेडतकर, बावडेकर या नावांनीं पुण्यास हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. (वंशावळ पहा.)

३ जन्म व बालपण.

(गीति) 'धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली, ।
आली सत्यवतीची, कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली. ॥ (स्वर्ग २.४२)'
'सुयशे पितृमातुलकुलदज्ज्वलकर तनय तो असावा गे ! (द्रोण ८.२३.)'

(आर्यागीति) 'सकळार्थदकृतिकायप्रद पितरांची फिटेल उपकृति काय ? ॥

ज्याला चिंतुनि गमजे त्यजिति विषयिकामपूरकस्वरगम जे ॥

(बृहद्शम ३५.११)'

रामाजीपंत पराडकर कोंकणांतून पन्हाळगडीं आल्यावर किलोस्कर घराण्यातील एका मुलीशीं त्याचा विवाह झाला. लक्ष्मीबाई ह्या सुशील व सात्विकवृत्तीच्या

असून पतिसेवापरायण होत्या ह्यांच्यापासून रामाजीपंतास तीन पुत्र व एक कन्या अशीं चार अपत्ये झालीं वडील पुत्राचें नांव सोनोपंत असून धाकट्याचें आवा असें होतें. त्याचे मध्यमपुत्र मोरोपंत हेच प्रकृत चरित्राचे नायक होत. पंताचे आईबाप गणेशोपासक (गाणपत्य) होते म्हणून त्यांनीं गणेशप्रसादानें झालेल्या या मध्यम पुत्राचें नांव मयूर (मोर, मोरोवा) असें ठेविलें. भक्तमंजरीकार राजाराम प्रासादी यांच्या मते मोरोपंत हे गणपतीचा अंशावतार होते. यांचा जन्म शके १६५१ सौम्यनाम संवत्सरीं म्हणजे इसवी सन १७२९ त पन्हाळगडीं झाला. हे आपल्या वडिलाजवळ पन्हाळगडीं लहानाचे मोठे झाले. याची प्रकृति जाल्या अशक्त असून स्वभाव बापाप्रमाणेंच कांहींसा तापट होता. श्रीगणेशशिवाय श्रीरामचंद्र हें पराडकरांच्या घराण्याचें आराध्यदैवत होतें. श्रीराम हे मोठे पितृभक्त होते. त्याप्रमाणेंच मोरोपंतांची निष्ठा आपल्या वडील मातोश्रींचे ठिकाणीं फार होती. त्यांनीं आपल्या काव्यांतून व इतरत्र पुष्कळ ठिकाणीं आपल्या मातापितरांचा अत्यंत गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे याची बुद्धि मोठी तीव्र असून ह्यांना लहानपणापासूनच पराणकीर्तनश्रवणाचा फार नाद हाता. त्यामुळ अल्पवयांतच भारत, भागवत, रामायण, पुराणादि ग्रंथांची यांना चांगली माहिती झाली. यांचे अगदीं पहिले शिक्षक त्यांचे वडील रामाजीपंत होत. त्यांच्याजवळच हे बाळपणीं लिहिणें वाचणें, व रामरक्षादि स्तोत्रें शिकले व अमळ मोठे झाले तेव्हां कारकुनाच्या फडावर बापाजवळ बसून त्या वेळेच्या कारकुनास अवश्य तो सर्व जमाखर्चा हिशेब ते शिकले.

४ मोरोपंतांचा विद्याभ्यास.

‘गुरु माझे श्रीराम श्रीमत्केशव, गणेश-हरि चवधे ॥ (गंगावकिली १०९)’

‘श्रीकेशवं श्रीगणेशं । वंदे विद्यागुरुं हरिं ॥ (संस्कृतमंत्ररामायण)’

‘श्रीमद्गणेशगुरुपदनखशशिकातिच्छटा जयंतुतराम् ।

प्रतिभारतं लब्धं यासु मयेदं मनस्तमोघ्नीषु ॥ (प्राकृतमंत्ररामायण)’

आपल्या बापाशिवाय पंत लहानपणीं ‘हरि’ नामक गुरुजवळ शिकले. हरिभट वरेकर पंताचे सौंदळचे कुलोपाध्याय हे ते गुरु. यांनींच पंताचें उपनयन करून त्यांना ब्रह्मकर्म, विष्णुसहस्रनामादि स्तोत्रें व बालबोध व मोडी अक्षर घटविण्यास शिकविलें. पंढरपुरास पंतांचे हातचे लिहिलेले ग्रंथ आहेत त्यावरून त्यांचें मोडी व बालबोध अक्षर चांगलें वळणदार व घटीं व होतें, तसेंच ते फार बारीक अक्षर लिहित असून अनुस्वाराबद्दल वर्तुल काढित असें दिसून येतें. पुढें ते कोल्हापुरप्रातीं आपल्या विद्वत्तेबद्दल गाजलेले प्रख्यात पंडित केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये गोळवलीकर यांचे जवळ पन्हाळगडीं संस्कृत काव्यनाटकव्याकरणालंकारादि शिकण्यास राहिले पाध्याच्या घरीं पंत शिकावयास राहिले यासंबंधीं एक मौजेची आख्यायिका

सांगतात. पंत चवदा वर्षांचे होते तेव्हां एकदां द्वादशीचे दिवशीं ब्राह्मण म्हणून पाध्ये यांजकडे जेवावयास गेले. जेवण झाल्यानंतर रिकामपणीं त्या दिवसाचे प्रसंगास अनुसरून त्यानीं एक सुंदर श्लोक रचिला, व तो त्यानीं पाध्याचे ओटीचे भिंतीवर लिहून ठेविला व घरीं निघून गेले. असें दोन तीन वेळां झालें तेव्हा पाध्यानीं चौकशी केली. तेव्हां ते श्लोक रामाजीपंत मुजुमदाराचा मुलगा मोरोबा यानें रचिले असें समजलें. त्यावरून त्यानीं रामाजीपंतास बोलावून तुमचा मुलगा मोठा बुद्धिमान् आहे, त्याला आमच्याकडे संस्कृत शिकण्याकरितां पाठवीत जा ह्मणून सांगितलें. त्यावरून पंत पाध्यांकडे विद्या शिकण्यास जाऊं लागले. पाध्यांचें घराणें अदिलशाहींत चांगलें प्रख्यात असून त्यास यवनांकडून उत्पन्न होतें. गणेश पाध्ये व केशव पाध्ये हे उभय बंधु पन्हाळ्यास आल्यानंतर दोघासही कन्हाडाकडे पंतप्रतिनिधीकडून व कोल्हापुरच्या महाराजाकडून जमिनी मिळाल्या. ह्याचे पूर्वज कोंकणांत रत्नागिरी जिल्ह्यांत उंब्रज गांवीं राहणारे. त्यांचें उपनांव गोळवलीकर. हे काश्यपगोत्री कन्हाडे ब्राह्मण. दोघेही बंधु मोठे विद्वान् होते. त्यांतल्या त्यात गणेश पाध्ये हे विशेष जाडे विद्वान् होते. ते न्यायव्याकरण-मीमांसादि शास्त्रांत अत्यंत प्रवीण असून मोठे निस्पृही व नेमनिष्ठ होते. कोल्हापुरच्या राजवाड्यात ते पुराण सांगत. याच्या हस्ताक्षराशीं पंतांच्या हस्ताक्षराचें बरेंच सादृश्य दिसतें. या उभयतां बंधूंचे वंशज पन्हाळगड, कोल्हापूर, कन्हाड वगैरे ठिकाणीं आहेत. केशवपाध्याचे पुत्र सदाशिव पाध्ये हे पंताचे सहाध्यायी असून परममित्र होते. पंतांनीं अगोदर थोडेंसें संस्कृत व्याकरण पढून मग संस्कृत काव्यें, नाटके व अलंकारशास्त्र वगैरे ग्रंथांचें अध्ययन केलें. न्याय व वेदांत ग्रंथांचेंहि त्यानीं थोडेंबहुत परिशीलन केलें होतें. पंतांनीं आपणास शिकावयास किंवा वाचावयास लागणारे चाळीसावर ग्रंथ स्वतः हातांनीं लिहिले असून कांहीं इतरांकडून लिहून घेतले आहेत असें त्याच्या पंढरपुरच्या दप्तारावरून दिसतें. बहुतेक ग्रंथाच्या शेवटीं संवत्सर, मास, तिथि, याचा निर्देश असून गुरु, पिता व आपण स्वतः इतक्यांच्या नांवांचा उल्लेख केलेला आढळतो

पंताच्या संस्कृत स्वलिखित ग्रंथांचें शकासह क्रमवार टिपण.

(१) रघुवंश कालिदासकृत (शके १६७२ मार्गशीर्ष कृ. १४ प्रमोद)

इ. स. १७५० पाराशरक्षेत्री.

(२) नैषधोदय श्रीहर्षकृत
(३) अनर्घराघव मुरारिकृत सटीक
(४) मुरारी नाटक

} श. १६७४ अंगिरा म्हणजे
इ. स. १७५२ पाराशरक्षेत्री.

(५) चित्तप्रबोध

श. १६७६ इ. स. १७५४

- (६) विष्णुभक्तिकल्पलता पुरुषोत्तमविरचित, शके १६७६ कार्तिक कृष्ण ७ सोमवार भाव, इ. स. १७५४
- (७) वाणीभूषण दामोदरमिश्रकृत श. १६७८ इ. स. १७५६ धाता हा ग्रंथ मुगीसारख्या अगदीं बारीक अक्षरानीं लिहिलेला आहे.
- (८) प्रबोधचंद्रोदयनाटक कृष्णमिश्रयतिविरचित श. १६८० इ. स. १७५८ बहुधान्य भाद्रपद शु. ८ वारामतीस.
- (९) रसमंजरी (वैद्यक ग्रंथ)
- (१०) रसतरंगिणी
- (११) राघवपांडवीय कविराजकृत
- (१२) पंचदशी विद्यारण्यविरचित } श. १६८२ इ. स. १७६० विक्रम.
- X
- (१३) षट्पदी टीका विद्वच्चित्तप्रसादिनी } श. १६८३ इ. स. १७६१ वृष.
- (१४) कुवलयानन्द* अप्पट्टयदीक्षितकृत } Xवैशाख शु० १० वारामतीस.
*आषाढ कृ० ६ भौम पर्वतेश्वराजवळ.
- (१५) विक्रमोर्वशीयनाटक कालिदासकृत श. १६८७ इ. स. १७६५ पार्थिव मार्गशीर्ष.
- X
- (१६) पार्वतीपरिणय नाटक बाणभट्टकृत } श. १६८९ इ. स. १७६७ सर्वजित.
- (१७) काव्यप्रकाश* (मम्मटकृत) } Xमाघ शु. ४
*आषाढ कृ० ४
- (१८) नरहरिकृत समश्लोकी (मराठी) श. १६९५ इ. स. १७७३.
- (१९) मालविकाग्निमित्र नाटक कालिदासकृत श. १७०० इ. स. १७७८, विलंबि आषाढ कृ. ५
- (२०) अपरोक्षानुभूति श्रीशंकराचार्यकृत श. १७०३ इ. स. १७८१, पुष, रामनवमी. शक नसलेल्या संस्कृत स्वलिखित ग्रंथांचें वर्णानुक्रमवार टिपण.
- (१) अधिकरणरत्नमाला.
- (२) अभिज्ञानशाकुंतल नाटक कालिदासकृत.
- (३) चंपूभारत अनंतकविकृत.
- (४) जगन्नाथपंडित अश्वघाटी.
- (५) जैमिनीकृत कुशलवोपाख्यान.
- (६) दशावतारखंडप्रशस्ति (डेकन कॉलेज-लायब्ररी, पुणे).
- (७) नागानंदनाटक.
- (८) पुरुषसूक्तव्याख्यान.
- (९) बृहदारण्यकभाष्य.
- (१०) भगवन्नामकौमुदीटीका.
- (११) मत्स्यनीति.

- (१२) मुहूर्तमार्तंड (ज्योतिष ग्रंथ).
 (१३) रतिमन्मथनाटक (जगन्नाथपंडितकृत)
 (१४) रसमंजरीटीका.
 (१५) राजमार्तंडाभिधाना पातंजलयोगशास्त्रवृत्तिः
 (१६) रामकृष्णविलोमकाव्य दैवज्ञसूर्यसूरिविरचित.
 (१७) विद्वन्मोदतरंगिणी (यांत सर्वशास्त्र व संप्रदाय यांच्या सिद्धांतांचें वर्णन केलें आहे)
 (१८) विवेकसिंधुभाष्य.
 (१९) विश्वप्रकाशकोश.
 (२०) वेदांतसारतत्त्वदीपिका.
 (२१) सप्तशतीदीपन.
 (२२) सूर्यशतक श्रीमयूरकविकृत.
 (२३) हनुमन्नाटक भोजसभासूरिदामोदरमिश्रसंग्रहित.

स्वतःसाठीं परंतु दुसऱ्यांकडून लिहून घेतलेल्या ग्रंथांचें टिपण.

- (१) भामिनीविलास पंडित जगन्नाथराय कृत शके १६८२ विक्रम.
 (२) ज्ञानेश्वरी (मराठी) श. १६८४ चित्रभानु.
 (३) भट्टिकाव्य भट्टिकविकृत श. १६९० सर्वधारी.
 (४) कुमारसंभव कालिदासकृत श. १६९८ दुर्मुख.
 (५) छायाभिधा रसमीमासाव्याख्या. श. १७११ सौम्य
 (६) वसंततिलकभाण श. १७१३ विरोध.
 (७) नेमिनिर्वाण वाग्भट्टकृत.

पंत फार जलद लिहीत. 'भारतचंपू' नांवाचा एक मोठा संस्कृत ग्रंथ त्यांनीं कोल्हापुरास दुसरा गृहस्थ सावकाश वाचीत असताना एकीकडे बसून भराभर लिहून काढला असें सांगतात. तसेंच संस्कृतसाहित्यांत सुबंधु, वाणभट्ट व कविराज या त्रयीची 'वक्रोक्तिमार्गनिपुण' अशी प्रसिद्धि आहे. 'राघवपांडवीय' नामक काव्याच्या शेवटीं-

'सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चके सुबंधुः सुजनैकबंधुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबंधम् ॥'

अशी श्लेषप्रिय सुबंधूची प्रतिज्ञा आहे. तसेंच,

'श्लेषे केचन शब्दगुंफविषये केचिद्रसे चापरे-

ऽलंकारे कतिचित् सदर्थविषये चाऽन्ये कथावर्णने ।

आ-सर्वत्र गभीरधीरकविताविंध्याटवीचातुरी-

सचारे कविकुंभिकुंभभिदुरो वाणस्तु पचाननः ॥

(अर्थ) कोणी कवि श्लेषयोजनेत, कोणी शब्दरचनेत, कोणी रसवर्णनांत, कोणी अलंकारघटनेत, कोणी प्रौढार्थनिबधनांत, तसेच कोणी कथासूत्र बांधण्यात चतुर असतात. परंतु गभीरधीरकवितारूपी विंध्यारण्यांत सर्वत्र संचार करण्याविषयी अत्यंत कुशल व कविगजाचें कुंभस्थल भेदणारा अर्थात् त्याचा गर्व परिहार करणारा सिंह एक बाणकवीच होय, अशी बाणकवीची प्रसिद्धि आहे. त्यांच्या ग्रंथांशीही पंतांचा चांगला परिचय असावा असें दिसते. याला प्रमाण.—कविश्रेष्ठ बाणसुबंधूचा उल्लेख पंतानीं कविराजकृत—

‘बाणसुबंधू वासवदत्ताकादंबरीकारौ ।

जयतो जयन्तु सुतरां कविराज सर्वकविशिरोरत्नम् ॥’

अशी उद्गीति रचून केला आहे. त्यावरून शके १६८२ च्या अगोदरच त्यांनीं बाणभट्टाची ‘कादंबरी’ व सुबधूची ‘वासवदत्ता’ हे संस्कृत-वाङ्मयांतील सुप्रसिद्ध ग्रंथ वाचले असावेत असें दिसते. यावरून पंतानीं काव्यनाटकांचा व अलंकारशास्त्राचा चांगलाच व्यासंग केला होता व कालिदासादि महाकवींचीं काव्ये व नाटके त्यांच्या उत्तम परिचयाचीं होतीं हें दिसून येते. पंचमहाकाव्याचा व नाटकांचा पंतांस कितपत परिचय होता या प्रश्नाचें यावरून चांगलेंच समाधान होते (केकावली पृ० ३९५-३९८ पहा). भारत, रामायण व पुराणें या त्रयीचें अध्ययन हा भारतीय आर्यांचा रोज त्रिकाळीं करण्याचा ब्रह्मयज्ञच होय.

‘भारतादिपुराणानि श्रीरामचरितानि च ।

त्रिसंध्यसवनान्येष सर्वसाधारणो मख ॥ (राघवपाण्डवीय १-११)’

पंतांना पुढें पुराण सांगावें लागत असल्यामुळें व भारत-भागवत-रामायण हे ग्रंथ, व विष्णुपुराण, मार्कंडेयपुराण इत्यादि पुराणांचे काहीं भाग त्यांनीं महाराष्ट्र भाषेतच रचिले असल्यामुळें मूळ ग्रंथांशी त्यांचा उत्कृष्ट परिचय असावा हें स्पष्ट होते वरील हकिकतीवरून पंत पन्हाळगडीं पाध्याकडे बारा वर्षे अध्ययन करित असतांना त्यांनीं आपल्या बुद्धिमत्तेचा उत्तम उपयोग केला व आपल्या आज्ञाधारक स्वभावानें, सत्यप्रियहितमित भाषणानें, सतत विद्याव्यासंगानें, नम्रप्रेमळ वृत्तीनें व तीव्र बुद्धिवैभवानें गुरुकृपेस स्वतास पात्र करून घेतलें असावें. पाध्ये व पंत या उभयतामधील प्रेम आमरण कायम राहिलें पुढें बारामतीस गेल्यावर पंत नवीन काव्ये रचिलीं म्हणजे प्रथम गुरुकडे पाठवीत. त्यांनीं पसंत करून दुरुस्त केल्यावर मग दुसऱ्यास वाचावयास देत. मधून मधून ते पन्हाळ्यासही गुरुंच्या भेटीकरिता जात असत. संस्कृत ग्रंथाचें पंतानीं अध्ययन केलें होतें म्हणून त्याचें प्राकृत ग्रंथाकडे दुर्लक्ष नव्हतें. विवेकसिंधु, परमामृत, ज्ञानेश्वरी, या जुनाट ग्रंथांशी त्यांचा परिचय असून एकनाथ, नामदेव, रामदास, वामनपंडित, मुक्तेश्वर, विठ्ठल, आनंदतनय,

अमृतराय, उद्धवचिद्घन, मध्वमुनीश्वर, रंगनाथ, जयराम, तुकाराम, तुलसीदास, त्रिपटनिरंजन, विहारीलाल, सूरदास, कवीर, रैदास इत्यादि मराठी हिंदी कवींच्या ग्रंथांचें परिशीलन त्यांनीं लक्ष्यपूर्वक केलें. प्रसिद्ध नाझरेकर श्रीधरकवि हे त्यांच्या जन्माच्या फक्त एकच वर्ष अगोदर मृत्यु पावले. त्यांचे 'विजय', 'प्रताप,' 'लीलामृतादि'ग्रंथ व पंतांचे समकालीन ताहराबादकर प्रसिद्ध संतभक्त महिपति व लावणीकार रामजोशी यांचे ग्रंथ त्यांनीं ऐकिले व वाचिले होते मोरोपंतास ग्रंथवाचनाची व संग्रह करण्याची मोठी आवड होती. त्यांनीं आपल्या स्वतांस 'ग्रंथसंग्रहकारी' ('मयूरेश्वरपंतेन ग्रंथसंग्रहकारिणा । स्वयं कुवलयानंदो लिखितोऽखिलतोषकृत् ॥') 'विद्यार्थी' असें म्हटलें आहे ते पंढरी, वाई, सातारा, काशीसारख्या दूरस्थळाहून ग्रंथ संग्रहाकरितां आणवीत. कांहींच्या नकला करून घेऊन व कांहीं वाचून परत करीत. त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून अमरकोशटीका 'मुकुट' त्रुटित, हनुमन्नाटक सटीक, श्रीहर्षकृत रत्नावली नाटकाची टीका रत्नावलिच्छाया, दण्डीकृत दशकुमारचरित्र, भोजनकुतुहल, विद्वशालभंजिका, शालिवाहनाचार्यटीका, भवभूतिकृत मालतीमाधव सटीक, प्रबोधचंद्रोदय सटीक, भक्तिचंद्रिका वगैरे पुष्कळ ग्रंथ त्यांनीं वाचिले होते असें दिसून येतें. आतां सुद्रणकलेमुळें ग्रंथसंग्रह करणें फार सोपें झालें आहे. तसा प्रकार तेव्हां नव्हता. तेव्हां मोठ्या श्रीमंताखेरीज बाकीच्यांना ग्रंथसंग्रह करणें झाल्यास ग्रंथ स्वहस्तानें लिहून घ्यावे लागत तसें करणें मोठ्या परिश्रमाचें व खर्चाचें काम असून त्याला वेळही पुष्कळ लागत असे. ह्मणून ग्रंथ दुसऱ्या कोणास वाचावयास देणें झाल्यास त्याला ग्रंथास तेल, पाणी, शिथिलबंधन, कसर व मूर्ख इतक्या जणापासून रक्षण करण्यास बजावीत. याविषयीं पुढील श्लोक प्रसिद्ध आहेत -

'तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षेत् शिथिलबंधनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥

भग्नपृष्ठकटिग्रीव ऊर्ध्वदृष्टिरधोमुखी ।

कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् ॥'

(अर्थ) पाठ, कंबर, मान कष्टवून, डोळे ताणून, सारखें खाली पाहून मी कष्टानें ग्रंथ लिहिला आहे त्याचें यत्नपूर्वक रक्षण करा अशी लेखकाची ग्रंथवाचकांस प्रार्थना आहे. पंतांच्या 'सन्मणिमाला', 'रामरीति' व संतस्तवनें यांतील वर्णनावरून वर सांगितलेल्या कवींशिवाय विठ्ठलाचीं चित्रकूटें, दासोपंतांचा सवालक्ष गीतार्णव, कृष्णदयार्णवाची दशमावरील टीका इत्यादि महाराष्ट्र व मानपुरी, शाहुहुसेन इत्यादि हिंदुस्थानी कवींचीं काव्ये यांच्यांशीं पंतांचा चांगला परिचय असावा असें कळतें. तसेंच मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतिकारांचे ग्रंथ,

व धर्मसिंधूसारखे कर्मकांडाचे ग्रंथही त्यांच्या अवलोकनांत असावेतः सारांश, संतक-
वीचीं काव्ये व विद्वत्प्रसिद्ध ग्रंथ यांचें सतत वाचन, प्रसिद्ध ग्रंथ लांबून आणून
त्यांचें लेखन व कीर्तनपुराणद्वारा भगवत्कीर्तीचें वर्णन या तिरंगी शिक्षणाच्या
व्यासगामुळें पंताचा विद्याभ्यास चागला परिपक्वावस्थेस पोचला असावा. काळजी-
पूर्वक लेखनवाचनादिकांच्या अभ्यासापासून काय फलनिष्पत्ति होते तें, प्रसिद्ध
आंगलतत्त्ववेत्ता बेकन याच्या पुढील बहर्था, जनमनोहर, खल्पाक्षर, मधुर, सत्य-
वाक्यावरून चांगलें कळून येतें:-

‘Reading maketh a full man, conference a ready man, and
writing an exact man’ (*Bacon’s essays, Of studies.*)

(भावार्थ) ‘मनुष्य वाचनानें बहुश्रुत, सभाषणानें हजरजबाबी व लेखनानें
ठाकठिकीचा होतो.

जगात वयोवृद्धापेक्षां वाचनादि अभ्यासानें ज्ञानवृद्ध झालेल्या मनुष्यासच
सन्मान मिळतो. खरा वृद्ध ज्ञानवृद्धच. मनुचें पुढील वचन पहा:-

(श्लोक) ‘न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

(मनुस्मृति अ० २ श्लोक० १५६).’

(अर्थ) नुसते केंस पाढरे झाले म्हणून मनुष्य वृद्ध होत नाही. जो ज्ञानी आहे
तें तरुण असला तरी त्याला देव वृद्ध समजतात.

पंतांची वाचनामिरुचि दांडगी होती. तशीच ती सत्फलदायी होती. श्रवण
कय, किंवा वाचन काय, त्याचें फल श्रीसमर्थांनीं श्रीदासनोधात पुढील ओव्यांत
रुगितल्याप्रमाणें आलें पाहिजे.

(ओव्या) ‘आता श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ।

तुटे संशयाचें मूळ । एकसरा ॥ १.१.२८ ॥

मार्ग सापडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम ।

साधुज्यमुक्तीचें वर्म । ठायीं पडे ॥ १.१.२९’

पंतांच्या सद्ग्रंथवाचनानें वरील फळ त्यांच्या हातीं दिलें होतें, म्हणूनच ते कृतार्थ
झाले. वाचनामिरुचीविषयीं पुढील आंगलग्रंथांतील अवतरण पहा:-

‘If I were to pray for a taste, which should stand me
stead under every variety of circumstances, and be a source of
happiness and cheerfulness to me through life, and a shield against
it is ill, however things might go amiss and the world frown.
upon me, it would be a taste for reading. (*Sir John Herchel*),’

(भावार्थ) सर्वे प्रकारच्या भिन्न परिस्थितींत साह्या उपयोगी पडून, आयुष्यांत येणाऱ्या प्रतिकूल प्रसंगीं सर्वे जग मजवर रूष्ट झाले असतांही जी माझे रक्षण करील अशी एखादी गोष्ट जर मला परमेश्वरापाशीं मागावयाची झाली तर मी वाचनामिरुचीच मागेन.

पंतांचें शिकणें संपल्यावर आपल्या विसाव्या वर्षीं ते पन्हाळगडीं फडावर तीनवर्षे मुजुमदारीच्या कामावर असतांना त्यांना एकदां हिशेबात पाव आप्याची चूक लागली. पुष्कळ वेळ रात्रीचें जागरण करून उलट सुलट हिशेब केल्यावर शेवटीं एकदांची चूक उमगली, तेव्हां त्यांनीं आनंदानें टाळी पिटली. ही गोष्ट त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यास कळली, तेव्हा, 'पाव आप्याची चूक शोधून काढण्याकरितां जर तूं चित्ताची एकाग्रता करून एवढे परिश्रम केलेस, व ती शोधून काढल्यावर तुला एवढा आनंद झाला, तर मग ह्या संसाराची मोठी चूक आपल्या प्रत्येकाच्या हातून घडत आहे, ती दुरुस्त करण्यासाठीं जर तूं परमेश्वराची अनन्यभावे भक्ति करून ती चूक काढून टाकलीस तर तुझ्या जन्माचें कल्याण होऊन तुला महदानद प्राप्त होईल' असें ते बोलले. तेव्हां ह्या आमच्या मोरोबा कारकुनास उपरति होऊन त्यानें त्याच वेळेस कानावरील बोरुची लेखणी अधिकाऱ्याच्या पायावर वाहिली व इत.पर कारकुनी न करितां भगवद्भक्ति करण्याकडे आपलें आयुष्य खर्चावयाचें असा आपला निश्चय त्यांस सांगितला. अशीच गोष्ट श्रीएकनाथमहाराजाच्या चरित्रांतही दिलेली आहे पंत पाध्यांकडे शिकत असतांनाच वडील रामाजीपंत पन्हाळगडची आपली नौकरी सोडून बारामतीस बाबूजी नाईकांच्या येथें आश्रयास राहिले होते. वरील गोष्ट झाल्यावर पंत बरेच दिवसांपासून बारामतीस जाऊन राहिलेल्या आपल्या वडिलाच्या मेटीकरितां पन्हाळ्याहून सुमारे चौवीस वर्षांचें वय असतां तिकडे गेले.

५ बारामतीकरांचा आश्रय.

‘श्री बाबूराय प्रभु माझा अत्यंत सद्य अनंद, हा ।

अर्थिजनां न म्हणों दे तैसा, तसास जेंवि सन्नद हा । (विष्णुपदवक्त्रिणी.)’

‘भीष्मद्रोणसम गुणें शांडिल्यसुगोत्रपद्मरवि, दे हा ।

आश्रय शंकर जैसा उपमन्युमना मयूरकविदेहा. ॥ (स्वर्गा. २.३६)’

पंत बारामतीस बाबूजी नाईक जोशी यांजकडे जाऊन आठपंधरा दिवस झाल्यावर त्यांनीं यजमानांचें लक्ष्य आपल्याकडे जावें म्हणून एक चमत्कारिक युक्ति काढिली. यजमानांच्या घराच्या बायकामुलींना जात्यावर किंवा झोंगळ्यावर बसून ओंब्या म्हणताना पाहून त्यांनीं मी तुझांला पतिव्रता व्रियांचीं गार्गीं रचून देतो तीं तुझी म्हणाल काय असें विचारिलें असता बायकामुलींनीं ‘होय’ हणून उत्तर दिलें. त्यावरून पंतानीं बायकाच्या ओंब्यांच्या चालीवर ‘सीतागीत,’ ‘रुक्मिणीहरणगीत,’

व 'सावित्रीगीत' अशीं तीन गाणीं रचून दिलीं. मुलींना व बायकांना हीं गाणीं आवडून त्या झोंपाळ्यावर बसल्या ह्यणजे किंवा दळतांना पंतांच्या ओव्या ह्यणू लागल्या. बायका त्या सुंदर व सरस ओव्या ह्यणत असतांना त्या यजमानांच्या कार्णी पडल्या. त्याबद्दल चौकशी करितां रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोरोपंत त्यांनीं त्या ओव्या केल्या असें कळून त्यांस फार संतोष झाला. यानंतर कांहीं दिवसांनीं नाईकाचे जवळच्या मंडळीनें रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोरोपंत मोठे विद्वान् असून ते आज कांहीं दिवस पंत्तीस असतात असें यजमानांस कळविलें. त्यावरून सध्याच्या वेळीं पंतास नाईकांनीं बोलावून सर्व हकीकत विचारली व जवळ रुद्राची पोथी होती तिचा अर्थ सांगण्यास पंतांस सांगितलें. त्यावर रुद्रासारख्या वैदिक ग्रंथाचा अर्थ सांगण्यापूर्वी भाष्य पाहून ठेविलें पाहिजे, दुसरा एकादा संस्कृत ग्रंथ दिल्यास त्याचा अर्थ यथाशक्ति सांगेन अशी पंतांनीं विनंति केली. ती ऐकून जवळच शिवकवचाची पोथी होती त्याचा अर्थ सांगण्यास नाईकांनीं पंतास सांगितलें. तेव्हां मूळ श्लोक वाचून त्याचा अर्थ लागलाच मराठी श्लोक शार्दूलविक्रीडितछंदांत रचून पंत सांगू लागले. याप्रमाणें सर्व शिवकवचाचा व पुढें दुसऱ्या खेपेस रामरक्षेचा अर्थ पंतांनीं नाईकांस सांगितला. त्यावरून नाईकास अतिशय संतोष होऊन त्यांनीं पंतांस आपल्या वाड्यात पुराण सांगण्यास ठेविलें. वेतनाचें ठरलें नव्हतें. पंत कुटुंबासुद्धां निराळ्या वाड्यांत राहत. त्यांच्याजवळ दहावीस माणसें होतीं. यजमानांच्या कोठींतून भरपुर शिधा येई. ते द्रव्य देत व लग्नकार्यादिप्रसंगीं पूर्ण साह्य करीत. पंताचे ज्येष्ठ बंधु राघोपंत किंवा सोनोपंत यांजलाहि नाईकांनीं आश्रय देऊन त्यांला आगळगांवची फडणविशी सांगितली. नाईक पंतास जहागीरही करून देत होते. परंतु त्यांनीं ती घेतली नाही यापुढें पंत आपला वेळ कीर्तनपुराणश्रवणात, भक्तिपर ग्रंथ वाचण्यांत, कविता रचण्यात, कीर्तन करण्यात व पुराण सांगण्यात घालवू लागले. यजमान बाबूजी नाईक वर्षांतून आठ महिने खारीस जात व पावसाळ्यात चातुर्मास बारामतीस राहत. तेव्हां पंत त्यांस भारत, रामायण, भागवत, हरिवंशादि ग्रंथाचें पुराण सागत. पंतांचें संस्कृताचें अध्ययन उत्कृष्ट असून ते फार चतुर, समयसूचक, मार्मिक, मितभाषी पण सुदेशीर भाषण करणारे असल्यामुळें त्यांच्या कीर्तनपुराणास रंग येऊन श्रोत्यांची अतिशय दाटी होई व ते कीर्तन पुराण ऐकून भक्तिसुखसमुद्रांत तल्लीन होऊन कांहीं वेळ तरी या नश्वर संसाराला कंटाळून विरक्त बनत. याविषयीं एका आधुनिक नागपुरस्थ हरिदासाचें पुढील पद वाचनीय आहे:-

‘कीर्तनरस अति पिकला हो ! । पाहूनि पुरजन झुकला हो ! ! ॥ ध्रु० ॥

भक्ति सुमति वैराग्य प्रतिपदीं । प्रतिपादी न च नकला हो ! ॥ १ ॥

वाद्य विविध गायन नानाविध प्रेमकलेविण न कला हो ! ॥ २ ॥

सात्विकभाव विवश सकलहि जन विरल त्यांतूनि चुकला हो ! ॥ ३ ॥'

पंतांची विद्वत्ता, त्यांचे सौजन्य व त्यांची सदाचरणप्रियता पाहून बारामतीकराच्या कुटुंबांतील माणसांचा, त्यांच्या आश्रितांचा व गांवांतील सर्व जातींच्या आबालवृद्धांचा त्यांच्यावर फार लोभ असे. बारामतीतील लोक पंतास प्रेमाने श्रीपांडुरंग, रामभक्त, महाराज, बाबा म्हणून त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्यांच्या चरणरजांस मस्तकावर धारण करीत पंत शरण आलेल्या भाविक, मुमुक्षु स्त्रीपुरुषास अनुग्रहही देत **भक्तमंजरीकार** म्हणतात:-

(ओव्या) 'निरंतर पाटी लेखणी हातीं । आर्याकाव्य नित्य करीती ।

नरनारी मुमुक्षु येती । अनुग्रह देती तयांसी ॥

पंडित आणि भजनशील । काव्यकर्ता संत निर्मळ ।

विद्वज्जनांचे अर्थ सकल । पुरवी प्रांजळ साधु तो ॥

जेथे तेथे आर्या म्हणती । कीर्तनरंगीं प्रेमळ गाती ।

शास्त्रज्ञ वैदिक अर्थ करिती । मुक्त होती श्रवणपठणे ॥'

त्याकाळीं पंताचे संगतीने बारामती आर्यामय होऊन गेली होती. मुलांबाळापासून वृद्धस्त्रीपुरुषांपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं पंतांच्या आर्या असत. शृंगारवीररसात पोहणारे स्त्रीपुरुष पंतांच्या सहवासाने त्यांचे कीर्तनपुराण ऐकून सात्विक भावांनीं रंगून जात. पंत बारामतीला श्रीसिद्धेश्वरक्षेत्र म्हणत. बाबूजी नाईकांचे मध्यमपुत्र पांडुरंगराव यांचे व पंतांचे परस्पर फार प्रेम होतें. पंतांनीं बारामतीकराची चाकरी पुष्कळ वर्षे केली. त्यांचे आपल्या यजमानांविषयीं फार प्रेम होतें, व्हाणून ते एकदोनदा दुसरीकडचा थोर आश्रय मिळत असतां तो न पतकरतां बारामतीस आपल्या यजमानांजवळच राहिले. पेशवे होण्याच्या अगोदर दुसरे बाजीराव साहेब हे भाऊबीजेकरितां एकदां बारामतीस आले असतां तेथे नाईकांचे पदरीं मोरोपंत पराडकर मोठे विद्वान् गृहस्थ आहेत असे पाहून त्यांना आपल्याजवळ ठेवण्याची इच्छा रावसाहेबांनीं नाईकांस कळविली. त्यावर नाईकांनीं आमच्या येथे पंत आश्रयाने राहत नसून आम्हीच त्यांचे आश्रित आहों, तेव्हां याजविषयीं आपण पंतांस विचारावे, ते कोणत्याही कामीं स्वतंत्र आहेत असा जबाब दिला. त्यावरून पंतास विचारतां त्यांनीं नाईकांस सोडून जाण्याची आपली इच्छा नाही असे सांगितले. नंतर आम्हांस एकदा आपण पुराण तरी सागावे असे रावबाजींनीं म्हटले. त्यावर पंतांनीं यजमानांस आपण पुराणास असल्यावर दुसरे कोणी असले तरी चिंता नाही असे सांगितले. त्यावरून बाजीरावास फार राग आला. शिवाय बारामतीकरांशीं त्यांचे वैमनस्य असल्यामुळे पंत त्यांचे आश्रित म्हणून ते पंतांचा व त्यांच्या काव्याचा फार द्वेष करू लागले. ह्या गोष्टीच्या ऐतिहासिक सत्यत्वाविषयीं शंका

घेण्यास बरीच जागा आहे. तरी वृद्ध कथेचा आश्रय असल्यामुळे ती येथे दिली आहे पंतांचे देखील बाजीरावाविषयी व नानासाहेब पेशव्यांविषयी मत चांगले नव्हते. पुढील आर्या वहा-—

‘सुद्ध शिवाजी राजा न म्हणे तुकयासी काय साधु निका ? ।

तत्पंडितप्रधाना नकळे गुण; समज फार आधुनिका. ॥ (तुकारामस्तुति २२)’

‘त्रिभुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें त्वा स्वहस्तगत केले, ।

भोळ्या दिगबराचें आक्रमिलें वतन, जळ जसें तैलें. ॥ (नामार्या १०२)’

पुढे बाजीराव गादीवर असतांना व ब्रह्मावती पदच्युत झाल्यावर कोणाही हरिदासाची कथा करावयाची झाल्यास यजमानांचे आज्ञेवरून कारभारी पुढील पांच कलमें हरिदासास कळवीतः—(१) सगळी कथा चार घटकांत आटपावी, (२) यजमान कथेस येऊन घसल्यावर समेकडे हरिदासानें पाठ करूं नये; (३) कथेंत कृष्णचरित्र लावावें; (४) लावलेलें आख्यान अर्धवट न ठेवतां संपविलेंच पाहिजे; (५) मोरोपंतांची आर्या कथेंत म्हणूं नये.

६ कुटुंबसौख्य, स्नेहसंबंध व स्वभाव.

(ओवी) ‘मजमाजी रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती ।

त्यासी गृहाश्रमीं माझी प्राप्ती । सुखसंपत्ति निजबोध ॥ १७. ४३१ ॥

(श्रीएकनाथी भागवत)’

(गीति) ‘जरि सर्वाधिक नसते गार्हस्थ्य, सुकवि कशास या गाते ? ।

याच्या साधिति, लोकीं न च मिरवाया यशास यागातें. ॥ ३.४४ ॥

ममकार, अहंकार त्यागुनि होसील मुक्त गेहींच ।

भव अपवर्ग, भम न मम; हे दोघे नादतात देहींच. ॥ ५१ ॥

(मोरोपंत-शांतिपर्व)’

‘व्हावें शिवपदरतमति न शिवाया कलियुगींहि तापानें, ।

होय न भय संसारीं हरभक्तिरसायनाचिया पानें ॥

(मोरोपंत-अनुशासन ३.२३)’

‘स्नेह करी, हृष्ट करी, तपीं, रक्षी, सदैव संमानी, ।

पावे सुखें सुखहि, तें मित्र असें म्हणति सर्वहि ज्ञानी. ॥

(मोरोपंत, कर्णपर्व अ० २९.१८),’

‘प्रेमळ रसिकशिरोमणि, दाता, मृदुहृदय, परमपटु, शांत, ।

कांतमुखश्री ज्याच्या उपदेशें बहुत जाहले दांत. ॥

(विठोबादादास्तुति).’

पंतांचें कुटुंब फार मोठें होतें. त्यांचे वडील, मातोश्री, सखे बंधु आबा, भावजय, स्त्री, स्वतःचे पुत्र व कन्या, बहिण, त्यांची आत्या वगैरे माणसें एका वाज्यांतच राहत असत. वडील बंधु सोनोपंत हे पट्टीचे वैदिक होते. पण ह्यांचें बंधूशीं नीट पटत नसल्यामुळें ते मात्र वेगळे राहिले होते. पंताची स्त्री रमाबाई ही मोठी सुशील, गुणवती साध्वी होती. त्याचे व त्यांच्या बंधूंचे जांबई, व्याही, सांडु, मेहुणे वगैरे गणगोतही बरेंच असून सर्वे माणसाचें पंतांवर मोठें प्रेम असे. पंतांनीं गंगावकिलींत व विष्णुपदवकिलींत या सर्वांचा उल्लेख केला आहे त्यावरून त्यांच्या विषयीं पुष्कळच गोष्टी कळतात. पंतांस रघुनाथ, रामकृष्ण व काशीनाथ असे तिघे पुत्र असून तीन कन्या होत्या. ज्येष्ठ पुत्र रघुनाथ याचा जन्म श. १६७६ त झाला. त्याच्या कुटुंबाचें नांव लक्ष्मीबाई होतें. धाकटा रामकृष्ण हा पंतांस श. १६८२ इ.स. ११ व्या वर्षीं झाला. याला पंढरपुरकर प्रसिद्ध धर्मसिंधुकार काशिनाथबाबा पाध्ये यांची कन्या आवडी ऊर्फ आऊताई दिली होती त्या वेळीं रामकृष्णाचें वय सुमारे चवदा वर्षांचें होतें. पंताची ज्येष्ठ कन्या सालुबाई ही राजापुरकर ठाकुर यांच्या घरी, मधली सईबाई ही सातान्यांत नादगावकर यांच्या येथें, व कनिष्ठ कोंकणांत देवस्थळी यांच्या घरी कृष्णाजीपंतास दिली होती. पंतांच्या कुटुंबातील सर्वे माणसाचें त्यांच्यावर फार प्रेम असे व ते सर्वदा त्यांच्या धोरणानें वागत. तसेंच त्यांचा आपसांत एकोपा होता. स्वतः पंतांचें आपलीं मुलेंवाळें, लेंकीसुना, आत्सेष्ट, शेजारीपाजारी यांच्यावर फार प्रेम होतें व त्यांचा स्वभाव थोडासा तापट परंतु फार कोमळ, पापभीरु व प्रेमळ होता. त्यामुळें त्यांचा गृहस्थाश्रम फार नमुनेदार होऊन त्यांना परमार्थाकडे निर्वेधपणें लक्ष्य लाविता आलें. ते कर्मनिष्ठ होते पण कर्मठाच्या अर्गीं बहुतकरून आढळून येणारी कठोर व अनुदार वृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं नसून ते भागवतकोटींतील विनम्र संत होते. ते उत्कृष्ट कवि व ब्रह्मनिष्ठ असून स्वतःस कविकिंकर इ.स. १७१० त ज्ञानी असून प्रेमळ सगुणोपासना करीत. श्रेष्ठ ब्राह्मणजातींत व सत्कुलांत जन्मूनही त्यांच्या ठिकाणीं सर्वभूतीं भगवद्भाव ही उदारवृत्ती असल्यामुळें इतर जातींशीं ते प्रेमपूर्वक सहानुभूतीनें वागून त्यांना प्रसंगीं सहाय करीत. त्यामुळें बारामतींतील श्रेष्ठांपासून कनिष्ठ खाटिकादिकापर्यंत ते सर्वांना सारखेच प्रिय झाले होते याची साक्ष त्यांच्या गंगावकिली व विष्णुपदवकिली या दोन स्फुटकाव्यांत आढळून येते. सारांश त्यांनीं 'प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ केल्यामुळें' सर्वांकडून आपणास भला भला इ.स. १७१० त घेतलें. पाध्याचें घराणें पंताचें गुहघराणें असल्यामुळें त्याजविषयीं पंतांच्या मनात आधींच मोठी पूज्यबुद्धि होती. त्यांत त्या घराण्याशीं शरीरसंबंध झाल्यावर तर त्या उभयतामधील स्नेह फारच वाढला. कोंकणांत सगमेश्वर तालुक्यांतील ६८ गांवांची 'ज्योतिष, धर्माधिकरण, उपाध्येपण, पुजारीपण' याची वृत्ति पाध्येघराण्याकडे

फार दिवसांपासून चालत आली होती. ही वृत्ति पाध्यांच्या घराण्याकडून निघाल्यावर सुमारे इ. स. १७५८।५९ यावर्षी अनंत पाध्ये पंढरीस आले. हे मोठे विरक्त भगवद्भक्त असल्यामुळे पंत त्यांना फार पूज्य मानीत. पंताच्या भारताची बरीच पर्वे व इतर बरीच कविता अनंतपाध्यांनी पाहिली असून ते पंतांस काव्यरचनोद्योगात वारंवार प्रोत्साहन देत असे तत्कालीन पंतांच्या पत्रव्यवहारावरून कळून येते. त्याचे पुत्र काशीनाथ पाध्ये व विठ्ठल पाध्ये, विठ्ठल ऊर्फ तात्या पाध्ये हे जाडे पंडित होते. त्यांनी काशीस बारा वर्षे अध्ययन करून ते न्याय-व्याकरणादिशास्त्रात निष्णात झाले. तरी वैयाकरणी म्हणूनच त्यांची विशेष प्रसिद्धी होती. वडील बंधु काशीनाथ ऊर्फ बाबा पाध्ये हे धर्मशास्त्रात निष्णात होते. त्यांनी लिहिलेला 'धर्मसिंधु' ग्रंथ काशीस्थ पंडितांनी मान्य करून त्याची त्यांनी पालखीतून मिरवणूक काढिली. अजूनही धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत निर्णयसिंधूच्या खालोखाल या ग्रंथाची मान्यता आहे. उभयतां बंधूंचे परस्पर फार सख्य होते. विठ्ठल पाध्ये हे ज्येष्ठ बंधूस पितृतुल्य समजून त्याच्या अर्घ्या वचनात वागत. पंत आपली काव्ये अभिप्रायार्थ व शोधनार्थ त्यांचेकडे पाठवीत; व काशीनाथ बाबाही आपल्या व्याख्याच्या कविता मोठ्या आवडीने वाचून त्यांचे संशोधन करीत बाबा जसे धर्मशास्त्रात निष्णात होते, तसेच ते मोठे निस्पृह भगवद्भक्त होते. त्यांनी पंढरीस क्षेत्रसंन्यास घेतला असल्यामुळे ते पंढरी सोडून कांहीं झाले तरी बाहेर जात नसत. पंढरपुरास श्रीविठ्ठलाचे उपचार बाबांनी पुष्कळ वाढविले. स्वतः एवढा अधिकार असून बाबा पंतांस गुरु समजत असत. त्यांनी पंतांच्या धर्तीवर 'रुक्मिणीपत्रिका' म्हणून एक लहानसे प्रकरण रचिले आहे. त्याच्या शेवटी 'श्रीमदार्याचार्यमयूरेश्वरशिक्षितमहामहोपाध्यायकाशीनाथविरचित' असा उल्लेख आहे. रुक्मिणीपत्रिकेतील बाबाची एक गीति अशी आहे:—

‘दे भजनदान अणखी सुखाकरा लोकदा नको कांहीं; ।

त्या मागिजे द्विजाहीं दिवाकरालोकदान कोकांहीं. ॥’

वरील गीतीत नवाक्षरी यमक साधिले आहे. यांत पंतांची धाटणी बाबांनी उचलल्याचे स्पष्ट दिसून येते. भागवत दशमस्कंधावर ह्या दोन्ही व्याख्यांनी टीका केली आहे. बाबाची 'तोषणीसार' नांवाची टीका प्रसिद्ध असून पंतांचे बृहद्दशम व मंत्रभागवत हे ग्रंथ सर्वश्रुतच आहेत. बाबांनी शेवटी संन्यास घेऊन ते मोरो-पंतांच्या मागे अकरा वर्षांनी शके १७२७ मध्ये समाधिस्थ झाले. त्यांच्या मागे विठ्ठल पाध्ये यांनी अकरा वर्षे गृहप्रपंच चालविला व राजेरजवाड्यांकडून इनामें मिळविली. पंतांच्या कवनवेलीवर प्रेमजलाचे सिंचन करणारे रघुनाथपंत कोशे, पांडुरंगपदभक्त शेजारी नारायण भट्ट, सर्व सृष्टी आत्मानुभवाने राममय पाहणारे

अनंत नारायण बाबा व भक्तमंजरीकार राजाराम प्रासादीचे गुरु सिद्धनाथ रामदासी (जन्म शके १६८७) हे चौथे बारामतीकर सत्पुरुष पंताचे स्नेही होते. सिद्धनाथाच्या व पंतांच्या बारामतीस गणपतिमंदिरांत वारंवार भेटी होऊन मंदिरांतील भुयारांत एकांतांत त्याची परमार्थरहस्यचर्चा चाले. भक्तमंजरींत याविषयी उल्लेख केला आहे. तो असाः—

(ओव्या) 'मोरोपंडित बारामतीचा । आवडता परम श्रीस्वामीचा ।
सन्निध आश्रम त्याचा । समागम ज्याचा सतत त्या ॥
अति स्नेह मयूरेश्वरीं । प्रेम सिद्धचरणावरी ।
भूअंतर्गत बैसती विवरीं । संगती बरी परस्परें ॥'

तसेंच, सदाशिव पाध्ये कन्हाडकर, ताहरावादकर महीपतिसुत विठ्ठल गोसावी, बाळकृष्ण बाबा, विठोबादादा चातुर्मासे, त्याचे पुत्र मैराळबाबा, बीडकर कौस्तुभभट, बाळभट काजळे, रामचंद्र अनंत बडवे व प्रसिद्ध 'लावणी' कार रामजोशी सोलापुरकर हे पंतांचे स्नेही असून त्यांच्या आर्येचे मोठे भोक्ते होते. या व इतर मंडळींशीं पंतांचा पत्रव्यवहार असून पंत आपलीं काव्ये लेखनार्थ थांजकडे पाठवित. विठोबादादा व त्यांचे पुत्र मैराळबाबा त्यांस पंतांनीं पुष्कळ पत्रे पाठविलीं आहेत, त्यांवरून पुष्कळ नवीन गोष्टी कळतात. एका पत्रांत पंतांनीं विठोबादादा व बाळकृष्ण बाबा यांस 'श्रीमद्भगवद्भक्तशिरोमणी' व स्वतःस 'विद्यार्थी मयूर' असे संबोधिलें आहे. उभयतां पितापुत्र प्रेमळ भगवद्भक्त असून कीर्तन करीत. त्यांच्या घराण्याशीं पंतांचा फार घरोबा असे. दादांस तर पंत गुरुतुल्य मानीत असून काव्यरचनेच्या कार्यांत ते त्यांच्या पुण्याशीर्वादाची नेहमीं अपेक्षा करीत. भारताचीं पत्रे, ब्रह्मोत्तरखंड, मंत्ररामायण, साधुरीति वगैरे कविता पंत त्यांच्याकडे अवलोकन करून लेखन करण्यास पाठवित असत. स्फुट काव्ये भाग १ यात छापलेली 'विठ्ठलभक्तस्तुति' विठोबादादांची स्तुति होय. शिवाय विठोबादादांस लिहिलेल्या एका पत्रात मोरोपंतांनीं त्यांच्याकडे सहा सुरस गीती लिहून पाठविल्या. त्यावरून दादा उत्कृष्ट कीर्तनकार, प्रेमळ, रसिकशिरोमणी, दाता, मृदुहृदय, शातदांत, नेत्रांत मुखांत कृपा असलेले, लहानथोरास सारखेच प्रिय, वकालाही सरळ करणारे व आपल्या सूक्तीनें जडाचाही उद्धार करणारे, व गोड भाषण करणारे सत्पुरुष होते असा त्यांच्याविषयीं पंतांचा अभिप्राय होता असें कळते. या गीति फारच सुरस, सरळ व प्रतिभासंपन्न आहेत. पुढील अल्प मासला पाहाः—

(गीति) 'नेत्रांत, मुखांत कृपा ज्याच्या हृदयांत सर्वदा वसली; ।
शब्दांत मधुरता श्रीहरिच्या अंकीं जशी तशी वसली. ॥
संत विठोबा दादा लहान थोरांत सांगतां वाटे; ।
टाकुनि खेळ मुलांनीं यावे पायां पडावया वाटे. ॥'

दादांची बालविधवा बहिण जिजाबाई हीही भगवत्सेवापरायण होती. तिला पंत मातुश्रीतुल्य समजत. दादांना पाठविलेल्या प्रत्येक पत्रांत पंतांनीं तिला नमस्कार लिहिले असून तिजवर त्यांनीं एका पत्रांत पुढील आर्या रचिली आहे:-

‘भवभय जायास्तव त्या नमित्तो मी सर्वकाल जीजीतें, ।
बहु भूतदया हृदयीं, रंकाची सर्व कालजी जीतें. ॥’

हे विठोबादादा पंतांपूर्वी तीन वर्षेच अगोदर ह्यणजे श्रावण कृष्ण १३ शके १७१३ रोजी पंढरीस समाधिस्थ झाले. यांचा मठ पंढरीस प्रसिद्ध आहे. त्यांचे चिरंजीव मैराळ बाबा हे वडिलांच्या नंतर एका तपानें ह्यणजे शके १७२६ चैत्रांत वारले. सदाशिव पाध्ये हे पंतांचे गुरु केशव पाध्ये यांचे पुत्र असून पंतांचे सहाध्यायी व जिवलग मित्र होते. त्यांच्या सांगण्यावरून पंतांनीं कृष्णामाहात्म्य, मदालसाचरित्र व ब्रह्मोत्तरखंड हीं काव्ये रचिलीं. जन्मभर भक्तकथा आवडीनें गाणारे महीपतिबुवा ताहराबादकर याचे विठ्ठल गोसावी हे चिरंजीव होत. यांचा पंतांशीं स्नेह असून पंतांविषयीं त्यांच्या ठिकाणीं पराकाष्ठेचा आदर असल्याचें त्यांच्या पत्रावरून कळतें. बाळभट्ट ऊर्फ यादव काजळे याचें पंतांच्या आर्थेविषयीं फार प्रेम होतें व पंतांच्या आर्यांचे अनुकरण करून त्यानें काहीं कविताही रचिली आहे. हा पंतांचा रसिक भक्त होता. याचें पंतांस पाठविलेलें आर्यात्मक पत्र फार सुरस आहे. त्याचा थोडासा मासला येथें देतो:-

(गीति) ‘दुर्गायुतान्विता मज दुर्गात्राला न होय उद्योग, ।
दुर्गाश्रया मला श्रीदुर्गातोषे घडो भवद्योग. ॥
सारांश हाचि करुणा तुझीं करा मजवरी अहीनमनें ।
सुज्ञाप्रति बहुलेखन किमर्थ करणें मदीय हीं नमनें. ॥’

पंढरपुरच्या बडवेमंडळींतील प्रसिद्ध साक्षात्कारी प्रल्हादबोवा हे पंतांच्या जन्माच्या अगोदर अकरा वर्षे ह्यणजे शके १६४० माघ कृष्ण ११ त पंढरीस समाधिस्थ झाले होते. याचे पणतू रामचंद्र अनंत बडवे-विठोबादादा चातुर्मासे यांचे शिष्य-पंतांचे स्नेही होते. यांनीं केलेल्या मयूरस्तुत्यार्यांत पंतांच्या काव्यगुणांचें वर्णन फार रसिकेतेनें व मार्मिकपणानें केले आहे. त्या मोरोपंतांच्या चरित्राचीं परिशिष्टे-परिशिष्ट ‘अ’ यांत छापल्या आहेत. पंतांच्या मित्रमंडळांत आणखी एका सुप्रसिद्ध रंगेल पण रसिक विद्वानाचा समावेश होतो. पेशव्यांच्या दरबारीं ‘अभिनव-कालिदास’ पदवी मिळविलेले ‘कविप्रवर’ सोलापुरकर रामजोशी हे ते होत. यांचा जन्म शके १६८४ त झाला. यांची बुद्धिमत्ता मोठी, कवित्वशक्ति लोकोत्तर, व वाणी अत्यंत रसाळ असल्यामुळे शृंगारवीरकरुणशांत्यादि जे जे रस ते वर्णितात ते ते श्रोत्यांच्या किंवा अलीकडे त्यांची कविता वाचणाऱ्यांच्या समोर मूर्तिमंत उभे

राहतात. त्यांची शब्दयोजना फार मार्मिक, भाषा अस्खलित, रसाळ, सहजसुंदर व जोरदार, व प्रतिभा तप्तकाचनसंनिभ असल्यामुळे त्यांची कविता श्रवण करितांच श्रोत्यांचीं अंतःकरणे तदाकार होऊन त्यांचीं मस्तकें डोळून मुखांतून धन्योद्गार बाहेर पडतात जोशीबोवा एकुणतीस वर्षांचे असतांनाच त्यांची कीर्ति ऐकून पंत त्याचे विषयीं विठोबादादाच्या पत्रांत लिहिताना 'सोलापूरकर राजश्री कविप्रवर रामज्योतिर्विंद स्वामीचे सेवेशीं साष्टांग नमस्कार. भेटी घडावी हे विनंति' असा मजकूर लिहितात यावरून जोशीबोवाच्या कवित्वाची छाप पंतांसारख्या कविवर्यां-वरही केवढी पडली होती हें कळून येतें. यांनाही पंतांविषयीं व त्यांच्या कविते-विषयीं मोठा आदर वाटत होता यांनीं पंतकवितेवर दिलेला आर्याबद्ध अभिप्राय परिशिष्ट 'अ' पृ० २ यांत छापिला आहे ('वाणी मयूरवदनीं... अनंत माया वी ॥') याशिवाय कोल्हापुरच्या देवीचे पुजारी दाजीबा यासारख्या शेंकडों माणसांना पंतांच्या कवितेनें वेड लाविलें होते. ही मंडळी पंतांची कविता मागवून त्यांच्या प्रती करून घेत. दाजीबा पुजान्यानें पंतांचें उद्योगपर्व लिहून घेऊन त्याच्या शेवटीं पंतांच्या कवितेविषयीं आपला मार्मिक अभिप्राय दिला आहे. तो परिशिष्ट-'अ,' पृ० ४ यात पहा. रामजोशी हे पूर्वी तमाशा करीत. ते एकदा पंढरीस तमाशा घेऊन गेले नटाचें तोंड पहाणें शास्त्रविरुद्ध झणून पंत त्याच्या तमाशांत जात नसत. मंडळीच्या विशेषतः जोशीबोवाच्या अतिशय आग्रहावरून पंत जोशीबोवांचें कवन ऐकण्याकरितां एकदा माडीवर बसले. ही गोष्ट मंडळीनें जोशीबोवांस कळविली. तेव्हा त्यांनीं डफावर थाप मारिल्यापासून बोधवैराग्यपर सुंदर लावण्या रचून म्हणण्याचा सपाटा चालविला. त्या ऐकून पंतांचें मन प्रसन्न झालें व त्यांनीं माडीवरून खालीं घेऊन जोशीबोवाची स्तुति केली व तुमची वाणी रसाळ आहे, तुमची विद्वत्ता व वक्तृत्व असामान्य आहे, तेव्हां नटास पुढें करून तमाशा न करितां यापुढें कीर्तन करीत जा असा उपदेश केला. त्यावर कीर्तनाचें साहित्य आपणाजवळ नाहीं असें जोशीबोवांनीं सांगितल्यावरून 'मी तुमच्यासारख्या कीर्तनेच्छूकरितांच काव्य करित आहे. त्याचा उपयोग तुम्ही कीर्तनांत करावा' असें पंत म्हणाले, तेव्हांपासून जोशीबोवांनीं तमाशा सोडून कीर्तन करण्यास आरंभ केला. पंतांची आर्या जोशीबोवाच्या कीर्तनामुळेच चड्ढकडे फार प्रसिद्ध झाली. यासंबंधीं एक अशी आर्या आहे.—

‘जैसी जनकें दिधली सच्चिदन राम जो सिता त्याला; ।

तैशी मयुरें दिधली आर्याही रामजोसि तात्याला. ॥’

पंतांचे आईबाप त्यांनीं अनुशासनपर्व लिहिण्यापूर्वीच म्हणजे पंत सुमारे ४०। ४५ वर्षांचे असतांनाच वारले. विठोबादादास पाठविलेल्या पत्रावरून पंतांनीं आपल्या मुलींस व सुनांसही लिहिण्यावाचण्यास शिकविलें होतें असें दिसतें.

त्याची नातसून मोरभाऊची छी सरस्वतीबाई ही रघुकिरातादि काव्ये पढली होती, आर्यापंडितानाही न उकलणाऱ्या आर्या ती सहज उकलून दाखवी, शेंकडों आर्या तिला कंठगत असत; व तिने आपल्या मुलाबाळाना व पुतण्यांस पताच्या आर्यांचा अर्थ करण्यास शिकविलें असें सांगतात. छीजातीविषयीं पंतांचे विचार फार थोर होते. त्याचे पुत्र रामकृष्णपंत हेही चांगले विद्वान् होते. त्यांचे चुलत सासरे प्रसिद्ध वैयाकरणी व नैयायिक विठ्ठल पाध्ये यांनीं पंढरपुरास त्यांना राहण्यास वाडा बक्षिस दिला व भागानगरचे राजे चंदुलाल यांजकडून इ. स. १८२६ त सुमारे पाचशें रुपये उत्पन्नाचें सारोळें गाव इनाम देवविलें. हेच विठ्ठल पाध्ये पूर्वी कवित्वशक्तीसंबंधानें पंतांशीं मत्सर करीत असत. 'मोरोपंतच काय आर्या करितात, मीही करितों' असें त्यांनीं एकदां अभिमानानें म्हटल्यावरून काशीनाथ बाबाच्या सांगण्यावरून पंत व विठ्ठल या उभयतांच्या आर्या रात्री देवाजवळ ठेविल्या. प्रातः काळीं मंडळी पाहावयास गेली तेव्हां पंताच्या आर्या देवाजवळ असून विठ्ठल पाध्ये यांच्या दूर खालीं पडलेल्या दिसल्या. तेव्हांपासून विठ्ठल पाध्ये यांनीं पंतांचा मत्सर करणें सोडून दिलें. पंताच्या मार्गे त्याजविषयीं उल्लेख करिताना चंदुलालास लिहिलेल्या पत्रांत 'जगप्रसिद्ध महाभगवद्भक्त श्रीमोरोपंत बाबा... (यांनीं) निरतर श्रीभगवत्सेवा केली' असे उद्गार काढिले आहेत. पंतांचा स्वभाव गोड, मनमिळाऊ पण अमळ तिरसट असे. पंडितपुराणिकांत दिसून येणारी अहमन्यता त्याच्या ठिकाणीं नसून ते फार नम्र होते. त्यांना ग्रंथसंग्रह करण्याचा मोठा नाद असे. त्यांचें आचरण फार पवित्र होतें. या त्यांच्या गुणांवरून बारामतीकरांच्या घरची मंडळी, त्याचे आश्रित, बारामतीची व इतर ठिकाणची त्यांची स्नेहीमंडळी याची त्यांजविषयीं मोठी पूज्यबुद्धी असून ते त्यांना फार मानीत असत. तसेंच बाबूरायांनीं पंतांस आश्रय दिला होता यास्तव त्यांनीं आपल्या काव्यात पुष्कळ ठिकाणीं आपल्या यजमानाचा, त्याच्या पुत्राचा, त्यांच्या आश्रिताचा वगैरे कृतज्ञपणें उल्लेख केला आहे. परिशिष्ट (ड) पहा.

७ भगवद्भक्ति, सत्संग व तीर्थयात्रा.

(गीति) 'मन हेंचि फार इच्छी की आतां सेवणें तुझे पाय, ।

तुजवाचुनि इतरांच्या भजनीं मजलागिं होय फळ काय ? ॥

(आर्या केका. २१)'

'भातेतें त्यजुनि पळहि जाय न भलतीकडे जसें बाळ, ।

सत्संगति सोडुनि मन नच जाउ, तसेचि घेउ हें आळ. ॥

(सन्मनोरधराजि ११)'

(गीति) 'यः पठति, लिखति, पश्यति, परिपृच्छति पंडितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धि ॥

(सुभाषितरत्नभांडागार पृ० १७७, ७६०)

मोरोपंत महाभगवद्भक्त होते. त्यांना कीर्तनपुराणश्रवणाची व सत्संगाची लहान-पणापासून फार गोडी होती. याविषयी त्यांच्या स्फुटकाव्यांतून व विशेषतः 'सन्मनोरथराजि' या काव्यातून पुष्कळ उल्लेख आढळतात. 'जसे मांजर दुधावर टपते, हळद, कुंकू हीं सौभाग्यद्रव्ये जशीं सुवासिनीला प्रिय असतात, फाल्गुनी पौर्णिमेची जशी लहान मुलांना आवड असते, तसें मला कीर्तन प्रिय असावे व हरिकीर्तन-प्रसंगी धनिकाच्या येथे जसा चोर जपून शिरतो तसें शिरून अनेक कामे मागे असलीं तरी कुचर ढोराप्रमाणे कीर्तन सोडून मीं उहूं नये' अशी इच्छा पंत सन्मनोरथराजांत प्रकट करितात. कीर्तनमहिमा विठोबादादांस पाठविलेल्या एका पत्रांत पंत असा वर्णन करितात -

(श्लोक) 'काढिली स्पष्ट मोहाच्या पाठीची साल साधुंनीं ।
भगवत्कीर्तनें, केली देवांची सालसा धुनी. ॥'

(मोहाच्या पाठीची साल संतांनीं भगवत्कथा करून काढिली व पाप्याचा उद्धार करण्याचें काम कीर्तनांतच होत असल्यामुळे देवनादी गंगेकडे फारसें राहिलें नाहीं म्हणून ती आळशी झाली-हें तात्पर्य.)

'खाती समस्तासहि काळजी जी । ती साधुला भी, करी काळ 'जी जी !' ॥

कीं ते सदा वर्णिति जानकीशा । जो दे शिवो मोह न जा (=ज्या), न कीशा. ॥'

दुसऱ्या एका पत्रांत सत्समागमाविषयी 'देव कृपा करील तरच सत्समागम घडोन अत्युत्सवपात्र जन होतो' असा उल्लेख पंत करितात. भगवन्नामवर्णनाची पंतांस केवढी मोठी आवड होती ती त्यांच्या अष्टोत्तरशतरामायणांवरून व इतर काव्यांवरून स्पष्ट होते. भगवद्भक्तांच्या समागमाचे पंत फार मुकेले होते. त्यांच्याविषयी पंतांचे मनांत केवढी पूज्यबुद्धी वसत असे तें त्यांच्या साधुसत्कार, साधुरीति, साधुस्तव, सद्गुण इत्यादि प्रकरणांवरून दिसून येतें.

'न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।

सर्वे वर्णेषु ते शूद्रा अभक्ता वै जनार्दने' ॥

हें पौराणिक वचन त्यांच्या ठिकाणीं इतकें बाणून गेलें होतें कीं सन्मणिमालेंत मुकुं-बराज, ज्ञानदेव, मुक्ताबाई, नामदेव शिपी, एकनाथ, तुकाराम वाणी, सावळा माळी, गोरा कुंभार, जनी दासी, बोधला पाटील, सेना न्हावी, दादु पिंजारी, घना जाट, मीराबाई, कर्माबाई, कबीर, मानपुरी गोसावी, शेख फकीर, नरहरि सोनार, कान्हू-पात्रा वेश्या, चोखा महार, रोहिदास चांभार, सजणा कसाई, शेख महंसद, लतीबा

हे मुसलमान इत्यादि भिन्नभिन्न जातींच्या भगवद्भक्त स्त्रीपुरुषांना त्यांनी अत्यंत प्रेमपुर सर नमस्कार केला आहे. सन्मणिमालेंत एके ठिकाणी (८७ गीति) ते लिहितात:—

(गीत्यर्थ) 'हृदया ! स्मर त्यासि, असो श्रीभगवद्भक्तजाति भलती वा !'.

तसेंच मंत्रभागवताच्या प्रारंभी नमनार्यांच्या शेवटीं ते म्हणतात:—

(गीति) 'यश हरिचें ज्यासि रुचे, यदुपतिसचि वाहिला जिहीं काय ।

यद्यपि निष्कृष्ट झाल्या यवनहि त्यांचेहि वंदितो पाय. ॥'.

जवळपास कोठें संत आले असें वर्तमान त्यांना कळलें तर ते दर्शनास गेल्या-शिवाय राहत नसत. एवढेंच नव्हे तर संतदर्शनार्थ ते दूरचा प्रवास करण्यास देखील मार्गें पुढें पहात नसत. 'सन्मणिमाला' काव्यांत अनेक महाभगवद्भक्तांचा उल्लेख करून हें काव्य संपल्यावर कन्हाडानजीक नरसिंहपुर येथें श्रीसिद्धेश्वर भटजी बोवा नामक प्रसिद्ध कटावकर्ते अमृतराय यांचे शिष्य मोठे प्रासादिक भगवद्भक्त योगी रहातात असें पंतांस कळल्यावरून ते इ. स. १७७४ त म्हणजे ४५ व्या वर्षी बारामतीहून श्रीचे दर्शनार्थ मुद्दाम नरसिंहपुरास गेले व तेथें जाऊन त्यांनी 'महाराज ! मीं अल्पमतीनें सन्मणिमाला म्हणोन कांहीं आर्या केल्या, त्यांत आपलें नांव घालण्याचें राहिलें. त्यांस त्या मालेमध्ये आपलें नांव व्यक्तरूपानें असावें अशी बुद्धीस प्रेरणा श्रींनीं करावी, म्हणून बोवास आमहपूर्वक प्रार्थना केली. त्यांवर 'बरें आहे,' म्हणून आज्ञा झाली असता त्यांनीं पुढील गीति रचिली:—

'नमिलें श्रीसिद्धेश्वर भटजी वावाचिया सुपद-कमला; ।

या सन्मणिमालेला सांपडलें हें बरें सुपदक मला. ॥'

हे सिद्धेश्वरभटजी शके १६५५ चैत्र शुक्ल नवमी मंगळवारीं पुनर्वसु नक्षत्रावर जन्मले. कोल्हापुरचे तिसरे शिवाजी राजे, यांनीं आपली स्त्री सुंदराबाई हीसह यांचा शके १७०१ त अनुग्रह घेतला. महादजी शिंदे, शेणोलीकर फडके, भोपटकर पंत सचिव वगैरे सरदारांनींही यांचाच उपदेश घेतला होता. जसे शिवाजीचे गुरु श्री समर्थ रामदासस्वामी, पहिल्या बाजीरावाचे ब्रह्मद्रस्वामी, तसेंच तिसरे शिवाजी-राजे यांचे गुरु हे सिद्धेश्वरभटजी होते. हे सत्पुरुष वैशाख शुक्ल षष्ठी शके १७२३ सोमवारीं समाधिस्थ झाले.

पंतांनीं आपल्या उत्तरवयांत पुष्कळ यात्रा केल्या हें त्या त्या ठिकाणच्या देवतांच्या स्तुतिपर ज्या त्यांनीं कविता केल्या त्यांतील उल्लेखांवरून समजतें. पंत आपल्या वयाचे साठवे वर्षी शके १७१० कार्तिकांत यजमानपुत्र पांडुरंगराय यांनीं पाठविल्यावरून वडील भाऊ सोनोपंत, आपली स्त्री रमाबाई, आईपेक्षां अधिक प्रेम करणारी आल्या, व इतर नातलग घेऊन इतिहासप्रसिद्ध धनाजी जाधवांचे नातु

अमरसिंह जाधव यांजवरोवर महायात्रेस गेले. धनाजीरावाचे द्वितीय पुत्र शंभुसिंह यांचे हे अमरसिंह जाधव पुत्र असून त्यांची तीन लक्षाची जहागीर होती. याचा जन्म शके १६५४ त होऊन ते शके १७४० वारले. साष्टी, खडें, पानपत इत्यादि लढायांत मराठ्यांच्या तर्फे हे असून त्यांनी त्यांत मोठा पराक्रम गाजविल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. काशीमहायात्रा म्हणजे काशी, प्रयाग व गया या त्रिस्थळींची यात्रा होय. पंत सर्वमंडळीसह कार्तिकारंभी वारामतीहून निघाले व शके १७१२ ची बरसात होण्यापूर्वी परत आले. महायात्रेच्या मुक्कामाची जंत्री उपयुक्त समजून येथें देतो. त्यावरून त्याकालच्या प्रवासाची कांहीं कल्पना येईल:-

वारामतीहून प्रयाण-कार्तिक शुक्र १
शके १७१०

गांवाबाहेर-शु० १-५

उडवंडी-शु० ८ (बुधवार)

शिरसोफळ-शु० ९-१२

नादादेवी-शु० १४

आरवी-शु० १५ (गुरुवार)

लिपणगांव-कृ० १

चाभारगोंदे-कृ० २ (शनिवार)

पिसोरें-कृ० ३

रुई-कृ० ४

उकडीगांव-कृ० ५

डोंगरगाव-कृ० ६

खरवंडी-कृ० ७ (गुरुवार)

टोंकें-कृ० ८-१०

गाजगांव-कृ० ११

वेरूळ-कृ० १२-१३

देवगाव-कृ० १४

टाकळें-कृ० ३०

भडगाव-मार्गशीर्ष शु० ५ (मंगळवार)

जळगांव-शु० ७ (गुरुवार)

वन्हाडपुर-शु० १०-१२

ओंकारमांधाता-कृ० ४-५

इंदूर-कृ० ११-१२

उज्जनी-मार्ग. कृ० ३०-पौष शु० १
(रविवार)

सारंगपुर-शु० ६-७

ओंकार-शु० ९

सागर-कृ० ३-४

नरसीगड-कृ० ३०

चित्रकूट-माघ शु० ३-४

गोराडपुर-कृ० २-५

यमुनाउत्तरगीर-कृ० ७-८

प्रयाग महाराजगंज-फाल्गुन शु० ६
(सोमवार)

मोहनसराई-शु० ७

काशी-फाल्गुन कृ० ८-११

गया-चैत्र शु० ११-वैशाख शु० ७
(शनिवार) (श. १७११)

काशी-चातुर्मासारंभापासून मार्गशीर्ष
अखेर

पतास यात्रेस चलय्यास प्रथम त्यांच्या पत्नीनेच आग्रहपूर्वक सुचविलें असून बंधु आबा व भावजय सगुणाबाई यांनी त्यांना अनुमोदन देऊन यात्रेचें सर्व साहित्य करून दिलें, ह्या गोष्टी त्रिणुपदवकिलीवरून कळतात. पंतानीं 'गंगावकिली'त सवाई माधवराव पेशवे, नाना फडनवीस, हरिपंत फडके, रास्ते, अहल्याबाई होळकरीण या

सर्वांचा उल्लेख केला आहे. (परिशिष्ट 'ज' पहा) यावरून इ०स० १७८८-८९ ह्या वर्षी वर निर्दिष्ट केलेली मडळी जिवंत होती असे दिसते पंत काशीस चातुर्मास राहिले. तेथे असताना रोज सकाळी स्नानानंतर भगवद्गीतेचे पद्यात्मक भाषांतर रचून ते ब्राह्मणाला दान केल्याशिवाय ते भोजन करित नसत अशी त्याच्याविषयी एक गोष्ट सांगतात काशीस असतांना पंतानीं आपली कविता काशीकर पंडितास दाखविली त्याच्या अगोदर पंतरचित संस्कृत मंत्ररामायण व काही काव्ये पंडितांच्या पहाण्यांत आली होती. तथापि यावेळीं काशीस्थ पंडितांनीं पंतकवितेची शलाकापरीक्षा (मध्येच एखादे प्रकरण काढून केलेली परीक्षा) करण्याचें ठरवून भारतायापैकी खालील दोन आर्या असलेले पान मध्येच काढिले त्या आर्या ह्याः-

‘वदनि मयूराकरवीं श्रीराम विराटपर्वे चवथें वा ।

खल्प ह्यणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्वे चव थेंबा. ॥

रामधन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे ।

तों तों भक्तमयूर स्वार्था केका करुनि हर्षतसे. ॥ (विराटपर्व ७ ३६-३७)’.

यासंबंधीं पंताचे मार्मिक टीकाकार हंस हे आपल्या ‘मोरोपंत’ या निबंधांत लिहितात -‘या विराटपर्वाच्या शेवटल्या आर्या आहेत. त्यात कथानकाचा कांहीं एक सबंध नसून ह्या केवळ पंतकवीच्या स्वतंत्र व निर्मळ प्रतिभानिर्मित आहेत. भगवत्प्रसादानें परीक्षेच्या वेळीं अशाच सुंदर कविता काशीतील पंडितांच्या प्रेमावलोकनास पात्र झाल्या ही मोठी आनदाची गोष्ट झाली. ...असे सुभग अलंकार पाहून काशीतील महापंडित फार प्रसन्न झाले. आणि पंडिताची प्राकृतावर स्वाभाविक अप्रीति असतांही प्राकृतांतील वरच्या सारख्या आर्यांचें अपूर्व लावण्य अवलोकन करून त्यांनीं पंतांच्या कवितेची मोठी वाहवा केली ज्या पात्राला पाहून पंडित लोक नाक मुरडित होते त्याच पात्रांत आपला काव्यरस भरून तो पंडितापुढें ठेवून पंतांनीं त्यांकडून चाखविला आणि पाकनैपुण्यात आपणास वाहवा ह्याणवून घेतले. एवढ्याच गोष्टीवरून आझी पंतांस महाराष्ट्रकविमुकुटमणि ह्याटले तरी हरकत नाही मग तत्त्वतः त्यांचें कवितासौंदर्यही वरील आख्यायिकेस उत्तेजकच आहे असे पाहिल्यावर कोणता रसिक आह्मांस अनुसरणार नाही ?’ अशा रीतीनें पंतकविता काशीस्थ पंडितांना फार पसंत पडली व त्यांनीं पंताची व्यासपूजा केली. याच महायात्रेंत पंतांनीं अनेक पवित्र क्षेत्रांचें व तीर्थांचें दर्शन घेऊन त्यावर स्तोत्रे रचलीं. काशीतल्या तर सर्व देवतांचें त्यांनीं पृथक् वर्णन केले आहे. गंगास्तुति, गंगाप्रार्थना, गंगावकिली, गंगास्तव, व गंगाविज्ञप्ति (संस्कृत), हीं पाच प्रकरणे गंगेसंबंधी व काशीप्रार्थना, काशीस्तुति हीं दोन काशीसंबंधी असून विश्वेशस्तुति, काळभैरवस्तुति, अन्नपूर्णास्तुति, भणिकर्णिकास्तुति, द्विचत्वारिंशलिंगयात्रा हीं काशीस्थ देवतांविषयी आहेत. या सर्वांत ‘विश्वेशस्तुति’ व ‘गंगास्तव’ हीं दोन प्रकरणे सरस उतरलीं

आहेत. त्यातही 'गंगास्तव' हें तर अधिकच मधुर झालें आहे त्याचीं पद्ये एकूण ३७ असून त्यातील पहिले सव्वीस श्लोक तर जगन्नाथराय पंडितकृत गंगालहरीच्या प्रसिद्ध शिखरिणी वृत्तांत असून पुढील दोन २७-२८ पृथ्वीछंदांत, २९ वा शार्दूल-विक्रीडितांत, व ३० वा स्रग्धरा वृत्तांत आहेत हींच वृत्ते पंडिताच्या गंगालहरीचीं असून क्रमहि तोच आहे. फक्त गंगालहरीचे शेवटचे दोन श्लोक ('विभूषितानंगरि-पूतमागा .. इमां पीयूषलहरीं ..') अनुक्रमेण उपजाति व अनुष्टुप् छंदांत आहेत. तीं वृत्ते तेवढीं गंगास्तवात योजिलीं नसून त्याच्या ऐवजीं सवाई, घनाक्षरी, दडक, व चामर हीं वृत्ते योजिलीं आहेत. हा गंगास्तव रचितांना पंतांना गंगालहरीचें खचित स्मरण असावें पताचा 'गंगास्तव,' व पंडिताची 'गंगालहरी' ताडून पाहिल्यास 'लहरीं'तील रसपुष्टी, करामत, व माधुर्य गंगास्तवांत आढळून येणार नाही. तथापि पंतांनीं यमकाचें बधन सभाळून गंगास्तवांत पुष्कळच सरसत्व, प्रसाद व भक्तिमत्त्व ओतिलें आहे भाषा सोपी व वर्णन सरस व सरळ आहे. लाव सामासिकपदे यात मुळींच घातलीं नाहीत. पुढील मासला पहा.-

(श्लोक) 'समर्था तूं, चित्तीं भवभय धरूं का पतित मी ? ।
रवीच्या पार्श्वींचे, न, पडुनि कधीं, कांपति तमीं ॥
जगन्माते ! गगे ! अभयवर तो दे वसविता ।
खदंकीं, हृत्पद्माप्रति सुखद तो देव सविता ॥ ११ ॥
तुझ्या तीरीं नीरीं हृदय रमतें, दुःख शमतें, ।
यशोगानें पानें कुमत गळतें, विघ्न टळतें, ॥
कळी भगे गगे, ! षडरि झुरती, दोष नुरती, ।
दिली रामें, नामें तशिच जगतीला निजगती. ॥ २३ ॥'

गंगा, गोदावरी, कृष्णा, इत्यादि देशांवरील तीर्थांतच पंतांनीं ल्हान केलें असें नाही, तर कोंकणातील राजापूरच्या गंगेतही त्यांना 'सत्संगतीनें एक वेळ अलभ्य मज्जन घडलें.' पंत 'भूमीवरची मोक्षपुरी पंढरी'सही पुष्कळ वेळां गेले होते. त्यांनीं पांडुरगाचीं संस्कृत व प्राकृत अशा दोन्ही तऱ्हेचीं स्तोत्रे रचिलीं आहेत पंढरीसच बाबा पाध्ये यांची मुलगी पंताचे चिरंजीव रामकृष्णपंत यांस दिली. हा शरीरसवध जुळल्यामुळें पंताचें तेथें वरेच वेळां जाणें झालें व पंतांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे चिरंजीव सासऱ्याच्या आग्रहामुळें कायमचे पंढरीसच राहिले. काशीयात्रेहून परत येतांना पंतांनीं 'देवी अहिल्याबाई'ची भेट घेतली व तिच्या धोरपणाबद्दल आपला आदर प्रकट करावा म्हणून त्यांनीं 'अहिल्यास्तुति' नामक एक लहानसें प्रकरण रचिलें. या उदार स्त्रीनें पंतांनीं सालिना ५०० रुपये घेऊन आपल्याजवळ राहावें म्हणून फार आग्रह केला परंतु पंताचें आपल्या यजमानावर फार प्रेम

होतें म्हणून त्यांनीं ती गोष्ट मोठ्या दुःखानें नाकारली. पंतांची सर्व देवाविषयां समबुद्धि होती तरी ते रामोपासक होते. आपल्या उपास्यदेवतेप्रीत्यर्थ त्यांनीं आपल्या उत्तर वयांत १०८ रामायणें रचिलीं. त्यांत त्यांनीं आपली चित्रकाव्याभिरुचि प्रकट केली आहे. (परिशिष्ट-‘औ’ पहा.) यापैकीं सुमारे ९६ रामायणें आजवर छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. पंतांचा स्वभाव साधारणतः शांत, तरी अशक्त असल्यामुळे जरा तिरसट होता. ते शरीरानें स्थूल असून वर्णानें गोरे होते. त्यांच्या स्थूल शरीराला अनुलक्षणच रामजोशी बोवा एकदां त्यांच्यासमोर कीर्तन करित असताना पंतांच्या आर्यांचे एक दोन अर्थ करून, त्यांच्या पोटाकडे बोट दाखवून ‘मी यथामति हे अर्थ सांगितले खरे, परंतु या विशाल उदरांत आपखी किती अर्थ असतील तें कोणाला माहित!’ असें म्हणाल्याचें सांगतात. पंतांना नेहमीं डाव्या हाताचा पजा हालविण्याची चमत्कारिक सवय होती. ‘असें कां?’ म्हणून एकानें विचारिलें असतां रामजोशी बोवानीं विनोदपूर्वक समयसूचकतेनें असें उत्तर दिलें कीं ‘पत पथरचना करू लागले कीं यमकें आम्हाला आंत घ्या, आंत घ्या असें म्हणून सारखी गर्दां करितात, त्यांना पत काहींना ‘तुझी या’ व काहींना ‘तुझी येऊ नका’ असें डाव्या हाताच्या पजानें सांगतात म्हणून त्यांचा हात सदां हालत असतो?’ तसेंच पत फार दयाळू व निरभिमानी असून त्याची वृत्ति त्यांच्या भगवद्भक्तिसाजेल अशी गभीर व प्रेमळ होती. ते बाबूजी नाईकांचे आश्रित होते तरी आश्रितांच्या ठिकाणीं सामान्यत्वे आढळून येणारी असतोषवृत्ति व लांगूलचालनाची ह्मणजे पुढें पुढें करून यजमान, यजमानपत्नी, व त्यांच्या कुटुंबांतील मंडळी, व कामदार याची मर्जी सभाळण्याची त्यांची वृत्ति नव्हती. ते फार निरिच्छ, ‘यदच्छालाभसंतुष्ट’, निःस्पृही, निगर्वा पण मानधन होते. म्हणूनच सेवाविषाची बाधा त्यांना कधीं झाली नाही विद्वल पाध्यानीं ह्मटल्याप्रमाणें त्यांनीं निरंतर भगवत्सेवाच केली. अशा ‘संतोषरत्न’ सत-कविपंतास आह्मी महाकवि क्षेमेंद्राच्या वाणीनें सादर नमन करितों:-

‘विभूषणाय महते तृष्णातिमिरहारिणे ।

नम संतोषरत्नाय सेवाविषविनाशिने ॥

(क्षेमेंद्रकृत ‘सेव्यसेवकोपदेश’ १)

८ पंतांची काव्यरचना.

‘Fervency freedom, fluency of thought,
Harmony, strength, words exquisitely sought;
Fancy, that from the bow that spans the sky,
Brings, colours dipped in heaven, that never die,
A soul exalted above earth, a mind
Skilled in the characters that form mankind.’

(Cowper).

‘ओजो रंजनमेव वर्णरचनाश्चित्रा न कस्य प्रिया
नानालकृतयश्च कस्य न मनःसतोषमातन्वते ।
काव्ये किं तु सतां चमत्कृतिकृतः सूक्तिप्रबन्धाः स्फुटम्
तीक्ष्णाग्रा झटिति श्रुतिप्रणयिनः कान्ताकटाक्षा इव ॥

(क्षेमेन्द्रकृत बृहत्कथामञ्जरी, प्रथमतरंग श्लो० ४)’

‘सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्ति ।
आर्या तथैव भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥ (सुभाषित)’
‘नानार्थाना सुवृत्ताना सरसाना विलोकनात् ।
श्लोकाना साधुलोकाना मुदं याति मनोऽतुलाम् ॥ (पंत)’
‘प्रेम, प्रतिभा, शिक्षारीति पहा, आयका बरें कवन, ।
पवनप्रियपुत्रा ! बा ! म्या हें केलें न निजगुणस्तवन ॥

(पंतकृत नामरसायन.)’

पंतांस कवित्वस्फूर्ति कशी झाली असावी याचें उत्तर महाकवि क्षेमेन्द्रकृत कविकण्ठाभरणांतील पुढील विवेचनावरून उत्कृष्ट रीतीचें मिळतें:-

क्षेमेन्द्राच्या वरील प्रथाचे पंच सधि असून त्यांतील पहिल्यात एकवीस कवित्वावाप्त्यर्थ दिव्य व पौरुष प्रयत्न सांगितले आहेत. दिव्य प्रयत्नांत वावनमात्रांत भरून राहणाऱ्या सरस्वतीदेवीचें बीजत्रययुक्त ध्यान सागून पौरुषप्रयत्नात पहिल्या चार श्लोकात अल्पप्रयत्नसाध्य शिष्याला व पुढील तीन श्लोकात कृच्छ्रसाध्य शिष्यास काव्यक्रियोत्पत्तीचे पुढीलप्रमाणें उपाय सांगितले आहेत -

‘कुर्वीत साहित्यविदः सकाशे श्रुतार्जनं काव्यसमुद्भवाय ।
न तार्किकं केवलशाब्दिकं वा कुर्याद् गुरु सूक्तिविकासविघ्नम् ॥ १५ ॥
विज्ञातशब्दागमनामघातुश्छंदोविधाने विहितश्रमश्च ।
काव्येषु माधुर्यमनोरमेषु कुर्यादखिन्न श्रवणाभियोगम् ॥ १६ ॥
गीतेषु गाथास्वथ देशभाषाकाव्येषु दद्यात् सरसेषु कर्णम् ।
वाचां चमत्कारविधायिनीनां नवार्थचर्चासु रुचिं विदध्यात् ॥ १७ ॥
रसे रसे तन्मयतां गतस्य गुणे गुणे हर्षवशीकृतस्य ।
विवेकसेकस्वकपाकभिन्न मनः प्रसूतेऽकुरवत् कवित्वम् ॥ १८ ॥
पठेत् समस्तान् किल कालिदासकृतप्रबन्धानितिहासदर्शी ।
काव्याधिवासप्रथमोद्गमस्य रक्षेत्पुरस्तार्किकगन्धमुग्रम् ॥ १९ ॥
महाकवेः काव्यनवक्रियायै तदेकचित्तः परिचारकः स्यात् ।
पदेच पादेच पदावशेषसंपूरणेच्छा मुहुराददीत ॥ २० ॥
अभ्यासहेतोः पदसनिवेशैर्वाक्यार्थशून्यैर्विदधीत वृत्तम् ।
श्लोकं परावृत्तिपदैः पुराण यथास्थितार्थं परिपूरयेच्च ॥ २१ ॥’

दुसऱ्या संघीत बुद्धिमान् शिष्याला कवित्वप्राप्तीचे शिक्षणोपाय सांगितले आहेत. त्यांत विघ्नेशपूजन, काव्यांगविद्याधिगम, महाकाव्यार्थचर्चण, कविवरांशीं सहवास, सुजनमैत्री, लोकाचारपरिज्ञान, वृत्तपूरणोद्योग, समस्यापूरण, नाटकाभिनय-प्रेक्षा, आख्यायिकारस, चारुचित्रनिरीक्षण, प्राणिस्वभावनिरीक्षण, निजोत्कर्षाविषयीं अतृप्तता, परोत्कर्षविचार, आत्मश्लाघाश्रवणाविषयीं लज्जा, परश्लाघानुभाषण, सदा वैरमत्सर सोडून स्वकाव्यव्याख्यान, व्युत्पत्त्यर्थ सर्वांची शिष्यता, पाठ वेळेवर आठवणें, श्रोतृचित्तानुवर्तन, सर्वदेवरतुतीविषयीं साम्य, पराक्षेपसहिष्णुत्व, गांभीर्य, निर्विकारता इत्यादि शंभर उपाय वर्णिले आहेत. तृतीयसंघीत चमत्कारविरहित कवीचें कवित्व किंवा काव्याचें काव्यत्व शोभत नाही ह्मणून दशविधचमत्कार सांगितले असून चवथ्यात शब्दवैमल्य, अर्थवैमल्य व रसवैमल्य हे काव्याचे तीन गुण व शब्दकालुष्य, अर्थकालुष्य, व रसकालुष्य हे काव्याचे तीन दोष व सगुण, निर्गुण, सदोष, निर्दोष, व सगुणदोष असे पाच प्रकार सांगितले आहेत. पंचमसंघीत तर्क, व्याकरण, भरत, चाणक्य, वात्स्यायन, भारत, रामायण, भोक्षोपाय, आत्मज्ञान, धातुवाद, रत्नपरीक्षा, वैद्यक, ज्योति.शास्त्र, धनुर्वेद, गजतुरग-पुरुषलक्षणें, द्यूत व इन्द्रजाल इतक्याचा व प्रकीर्णांत चित्र, देश, वृक्ष, वनेचर, औदार्य, अचेतनचेतनाध्यारोप, भक्ति, विवेक, व प्रशम ह्यांचा परिचय कविसाम्राज्य-प्राप्तीची इच्छा करण्यास अवश्य आहे असें सागून प्रत्येकाचें एक एक उदाहरण दिलें आहे. आता वरील विवेचन मोरोपंतांस कितपत लागू पडतें तें पाहूं. पंतांचें काव्य ज्यांनीं सूक्ष्मरीतीनें वाचलें असेल अशा मार्मिक वाचकांस मोरोपंतांनीं काव्यगुणदोषांचें व भाषणचमत्काराचे मार्मिक ज्ञान संपादन केलें होतें व त्यांच्या काव्यस्फूर्तीच्या उत्पत्तीला व पोषणाला वरीलपैकीं पुष्कळच उपाय कारणीभूत झाले असावे असें स्पष्ट कळून येतें. केशवगणेशशास्त्र्यासारख्या मार्मिक, रसिक व अनेकशास्त्रनिष्णात महापडितांजवळ त्याचें अध्ययन होऊन त्यांचा कालिदास, भवभूति, दण्डी, मयूर, श्रीहर्ष, बाण, सुबधु, कविराज, जगन्नाथराय, पुरुषोत्तम, दामोदरमिश्र, कृष्णमिश्रयति, दैवज्ञसूरि, भट्टी, वाग्भट्ट इत्यादि संस्कृत महाकवींच्या काव्यनाटकादि उत्तम ग्रंथाशीं दृढ परिचय झाला होता. शंकराचार्यांचीं बृहदारण्यकादि उपनिषदावरील भाष्यें, अपरोक्षानुभूतीसारखीं वेदांतप्रकरणें व भक्तिपर स्फुटकविता, तसेंच विद्यारण्याची पंचदशी, वेदांतसार, तत्वदीपिका इत्यादि भक्तिवेदांतपर ग्रंथाचें, तसेंच, कुवलयानंद, रसमंजरी, रसतरंगिणी, काव्यप्रकाश, वाणीभूषण, रसभीमासा इत्यादि साहित्यग्रंथांचें त्यांनीं सूक्ष्मपरि-शीलन केलें होतें. संस्कृतकवितेचें अध्ययन करूनच न थावतां त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, एकनाथ, नामदेव, समर्थ, तुकाराम, मुक्तेश्वर, श्रीधर, वामन,

तुलसीदास, सूरदास, मानपुरी, बिहारी, निपटनिरंजन इत्यादि प्राकृत (मराठी व हिंदी) सतकवींच्या भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त वाणीरूपी त्रिवेणीत भक्तियुक्त अंत करणानें वारंवार भजन केलें. तसेंच,

‘निःश्रेण्यौ ब्रह्मलोकस्य वाग्देव्याः कर्णकुण्डले ।

धर्मद्रुममहामूले वाल्मीकिव्यासयोः कृती ॥ (राघवपाण्डवीय १-१०)’

हणजे ‘ब्रह्मलोकास जाण्याच्या शिड्या व सरस्वतीच्या कर्णातील कुंडलें या सज्ञेस प्राप्त होणाऱ्या व्यासवाल्मीकाच्या कृती’ अर्थात् भागवतादि पुराणें, महाभारत व रामायण हे ग्रंथ त्यांनीं अनेकवार मननपूर्वक वाचले असावेत. पुण्यतीर्थक्षेत्रांच्या प्रवासांत त्यांनीं सतमहंतयोग्यांचीं दर्शनें घेऊन त्यांच्या चरणरजांनीं आपला देह व भगवद्भक्त सतांच्या मुखांतून कीर्तनपुराणें श्रवण करून आपले कर्ण पवित्र केले होते. याशिवाय रामजोशीबोवासारख्या रसिक कविप्रवराशीं त्यांचें निर्मत्सर सख्य होतें या सर्व गोष्टी मोरोपंतांच्या कवित्वस्फूर्तीला व पुढें तिच्या मनमोहक लावण्यास निःसंशय कारणीभूत झाल्या असाव्या. हणूनच त्यांच्या काव्यावर रसिकांची मुरकुडी पडते. त्यांना प्रथम आर्या रचण्याची स्फूर्ति झाली ती कीर्तन-श्रवणप्रसंगीं. तो प्रकार असा -

ते एकदां पंढरपुरास गेले असतांना रेवडीकर बोवांचें कीर्तन आपल्यास ऐकावयास सांपडावें हणून गर्दीत पुढें घुसले. तेव्हां लोकास जरा एकीकडे होण्याविषयीं विनति करावयाच्या इच्छेवरून त्यास तेथल्या तेथेंच आर्या करावयाची स्फूर्ति होऊन त्यांनीं पुढील आर्या रचिली.—

‘नित्य तुम्ही प्रभुपार्शीं घेढे बरफी नवा खवा खावा, ।

तरि म्यां एके दिवशीं रेवडिचा खाद कां न चाखावा ? ॥’

हीच त्याची पहिली आर्या. तेव्हांपासून त्यांच्या काव्यरचनेस आरंभ होऊन वारामतीस आल्यावर वीस एकवीस वर्षांच्या आंत म्हणजे आपल्या वयाच्या पंचेचाळिसाव्या वर्षापूर्वीं त्यांनीं ब्रह्मोत्तरखंड, कुशलवचरित, मदालसाचरित, हरिश्रंद्राख्यान, सप्तशती, सीतागीत, रुक्मिणीगीत, सावित्रीगीत, प्रह्लादविजय, मंत्ररामायण, कृष्णविजय, भीष्मभक्तिभाग्य, सशयरत्नावलि, साधुसत्कार, आर्या-केकावलि, नामसुधाचषक, नामार्या, आर्यामुक्तामाला, सन्मणिमाला, स्तोत्रे, नामरसायन, भारताचीं पहिलीं तीन चार पर्वे वगैरे काव्ये रचिलीं. ब्रह्मोत्तरखंड, रचिलें तेव्हा पंत नवीनच कविता करावयास लागले होते असें दिसतें. (ब्रह्मो० २२ ८०) तसेंच गंगाप्रार्थनादि काहीं कविता पंतांनीं काव्यरचना करावयास लागल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं काशीरामेश्वराच्या पंडितांकडे अग्निप्रायार्थ पाठविल्या होत्या असें राम बडवे यांच्या पुढील गीतीवरून कळून येतें:-

‘ज्या जन्मताचि मेल्या काशीरामेश्वरा नमायला ।
श्रौढपणीं आर्यातें जगतीतलही पुरे न मायाला ॥’

तसेंच शके १६९५ माघ शुक्ल ८ मीचे (भीष्माष्टमीचे) सुमारास (२० जानेवारी १७७४) पंत नाशकास गेले होते. श्रीमती गोपिकाबाई पेशवे (नानासाहेब पेशव्यांची पत्नी) ह्या त्या वेळेस तेथे होत्या. त्यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी ‘भीष्मभक्तिभाग्य’ नावाचें एक सुंदर काव्य भागवत प्रथमस्कंधाच्या आठव्या अध्यायाच्या आधारानें रचिलें असें त्यांतील पुढील उपसहारात्मक श्लोकावरून दिसून येतें:-

(श्लोक) ‘या प्रासूत सतीं गौरीं कीर्ति मेनेव सन्नुताम् ।

या सद्गनवसंतश्री कल्पवल्लीव याऽर्थिनाम् ॥ १९९ ॥

यस्याः सुषा रत्नगर्भा सपत्नी चामरावती ।

तस्याः श्रीगोपिकादेव्याः किमपीदं कृते कृतम् ॥ २०० ॥’

अत्यंत सरस, भक्तीनें श्रवणबलेलीं व प्रतिभासपन्न अशीं जीं पंताचीं स्फुट काव्ये आहेत त्यातच या भीष्मभक्तिभाग्याची गणना आहे, मूळ भागवताशीं हे स्फुट प्रकरण ताडून पाहिलें असतां पतात कल्पनाशक्ति नसून ते केवळ भाषातरकार आहेत असें ह्यणणारास आपली चूक दिसून येऊन त्यांना पंतांपुढें कविश्रेष्ठ ह्यणून नि सशय मान डोलवावी लागेल. अवतारमाला, वामनचरित्र, पृथुकोपाख्यान, भक्तभूषण, सुदामचरित्र, भीष्मभक्तिभाग्य, वगैरे भागवती प्रकरणे पंतांनीं बहुधा इ स १७६६-१७७२ या सहा सातवर्षांत रचिलीं असावींत. यापुढें त्यांनीं (इ. स. १७७६-१७८२) या सात वर्षांत भारताचीं सुमारे विराटपर्वापासून बाकीचीं सर्वे पर्वे रचून भारताच्या शेवटीं शेवटीं सन्मणिमाला, श्रीज्ञानदेवस्तुति वगैरे संतप्रकरणे लिहिण्यासही सुरवात केली असावी द्रोणपर्व कठिण झाल्यामुळे मागून नवें लिहिलें असेंही ह्यणतात. यावरून हेंही काव्य ४५ वर्षांच्या आंतच झालें हें सिद्ध होतें. तसेंच मंत्रभागवत (इ स. १७८२-१७८४), इतर भागवती प्रकरणे, हरिवंश, अष्टोत्तरशत रामायणें व केकावलि हीं काव्ये त्यांनीं उत्तरवयांत रचिलीं असावींत असें अत.प्रमाणावरून दिसतें. पंतांनीं मंत्रभागवत रचतांना आधीं दशमस्कंध लिहून नंतर लागलेच इतर स्कंध रचिले असावेत. मंत्र-भागवताच्या तीन मणिमाला पंतांनीं कल्पिल्या त्यांत त्यांनीं दशमस्कंधमालेला ‘भागवतमंत्रमुक्तमणिमाला’ असें स्वतंत्र नाव दिलें आहे. पंतांच्या अगोदर समग्र महाभारत मराठी कवितेंत विष्णुदास नामा, श्रीधर, नरहरि, मोरेश्वरादि अनेक कवींनीं वर्णिलें. परंतु समग्र भागवत मराठी कवितेंत प्रथम गुफण्याचा मान पंतासच द्यावा लागतो. तसेंच जयराम, शिवकल्याण, बहिराजातवेद, कृष्णदयार्णव व एकनाथ महाराज यांनीं जसा दशम, एकादशस्कंधाचा अति विस्तार केला तसा पंतांनीं

न करिता सुमारे ३९४६ श्लोकांचा मूळ दशमस्कंध त्यांनी मंत्रभागवतात ११८८ (उपसंहाराचा श्लोक धरून ११८९) गीतींत व बृहद्दशमांत (पूर्वार्ध १७०५ आर्या-गीति व ६ उपसंहार श्लोक, उत्तरार्ध संकीर्णवृत्ते १९५३ व उपसंहारश्लोक ५) ३६६९ पद्यात वर्णिला. त्याच दशमस्कंधाची बहिरा जातवेद यानें पाउण लक्ष, शिवकल्याणानें एक लक्ष, व कृष्णदयार्णवानें सुमारे बेचाळीस हजार टीका केली आहे. श्रीएकनाथ महाराजांनीं तर मूळच्या १३६७ एकादशस्कंधाच्या श्लोकांवर वीस हजारावर ओंव्या रचिल्या पंतांच्या एकादशावरील गीति साऱ्या ६४९ च ह्यणजे मूळाच्या अर्ध्या हिश्यापेक्षां थोड्या कमीच आहेत. पंतांच्या संपूर्ण मंत्र-भागवताची ग्रंथसंख्या सारी ३६०४ आहे. मूळ भागवताच्या अठरा हजार ग्रंथाचा फाजील विस्तार न करितां त्याचा संक्षेप पंतांनीं ३६०४ त आणिला. यांत पंतांचें विस्तारभीरुत्व, प्रमाणबद्धता, आटोपशीरपणा, मार्मिक संक्षेप करण्याची अजब हातोटी, पाह्याळाचा कंटाळा, सहृदयता वगैरे अनेक गुण स्पष्ट होतात. मंत्रभागवतानंतर त्यांनीं 'हरिवंश' रचिला आतां त्यांच्या रामायणांचा विचार करूं पंतांनीं मैराळ भाऊस लिहिलेल्या एका पत्रांत 'भारतांतील सुद्धा (रामायणांची) लहान मोठी याद पाठवावी अष्टोत्तरशत संख्या जाहली पाहिजे' असा स्पष्ट उद्धार काढिला आहे. त्यावरून १०८ रामायणांची सोमवती वाहण्याची त्याची इच्छा स्पष्ट होते. तसेंच पंतांचे स्नेही रामवडवे यांनींही 'अष्टोत्तरशत केलीं जेणें रामायणें पृथग्रस तीं' असेंच ह्याटलें आहे. यावरून त्यांनीं एकंदर १०८ रामायणें रचिलीं असावींत हें खचित होतें पंतांच्या हातचीं अस्सल रामायणें प्रती करून घेण्या-करितां मैराळबाबा अनवें गांवास जात असताना त्यांस वाटेंत अजिंठ्याच्या घाटांत चोरांनीं गांठलें व त्यांच्याजवळील द्रव्य व रामायणांचीं दप्तरें हिसकावून घेऊन दप्तरें घाटाखालीं फेंकून दिलीं. बावांनीं पुढें त्या दप्तरांचा पुष्कळ शोध केला पण त्यास तीं सांपडलीं नाहींत. अशा रीतीनें पंतांच्या अनुपलब्ध रामायणांची कायमची वाट लागल्याची गोष्ट सांगतात. त्यापैकी 'धन्य' रामायणाचा त्रुटित भाग काव्यसशोधक ठाण्याचे रा विनायकराव भावे यांना अलिकडे उपलब्ध झालेला पराडकरांनीं मोरोपंती समग्र ग्रंथात रामायणखंडात छापिला आहे. पंतांच्या श्लोककेकावलीच्याच तोलाचें 'आर्याकेकावलि' हें करुणरसानें धवथबलेलें सुंदर काव्य वाचून पंतांवर कांहीं तरी राजकीय संकट आलेलें होतें व त्यातून आपणास सोडवून केवळ भक्तीस निर्विघ्नपणें लावावें ह्यणून त्यांनीं १७४ गीतींत श्रीरामरायाची अत्यंत कळकळीनें प्रार्थना केली असावी असें वाटतें. हें सुरस काव्य वाचून पंतांचे व्याही बाबा पाध्ये यांनीं पुढील मयूरकविवर्णनपर गीति रचिली म्हणून सांगतात.—

‘ऐकुनि विश्व सुखावे ज्या केकीचा अपूर्व तो टाहो, ।

त्याला ईशकृपेनें आयुष्याचा कधीं न तोटा हो. ॥’

पंत काव्यरचना फार जलद करित. ते एका बैठकीस १००-१५० आर्या सहज रचित. दररोज रात्रीं धुळीची पाटी, संस्कृत पोथी, व सदीप समई एवढी तयारी चाकरानें करून ठेवावी. नित्यकृत्य आटपल्यावर पंतांनीं सर्व पाटीभर ग्रंथ लिहून मग झोप घ्यावी. मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळी पाटीवरील ग्रंथाची प्रत लक्ष्मणभट वाईकर यानें करून ठेवावी असा त्यांचा नित्यक्रम होता. पंतांचें अक्षर बारीक असून तें वळणदार व सुवाच्य आहे. खोडाखोडी फारशी केलेली आढळत नाही. क्वचित् एखाद्या शब्दावर टीप दिलेलीही आढळते. कोठें कोठें अन्यपाठ सुचवून क्वचित् टीपाही दिल्या आहेत पंतांचें लिहिणें फार जलद होतें. त्यांच्या बाळबोध व मोडी अक्षराचा नमुना येथें सोबत दिला आहे. पंतांचीं काव्यें तयार होताच ठिकठिकाणचे त्याचे लेही त्यांच्या प्रती करून घेत. पंतांच्या काव्यातून जागोजागीं ठरीव यमकें आढळतात. त्यांविषयीं असें सांगतात कीं बारामतीस पंत आपल्या खोलींत फावल्या वेळीं सुचतील तीं यमकें भिंतीवर लिहून ठेवीत. अशा रीतीनें सर्व भिंतींवर यमकें लिहिलेलीं असत. त्यांपैकी काव्यरचना करितेवेळीं त्यांना जीं योग्य वाटत तीं यमकें त्यातून निवडून त्यांचा ते उपयोग करित. पंतांच्या बुद्धीस वर्षांकाळीं किंचित् माघ येत असल्यामुळें त्या वेळेस त्यांच्या हातून काव्यरचना कमी होई. पंतांनीं भारतापैकीं कर्णपर्व प्रथम रचून तें लोकांस आवडल्यामुळें नंतर समग्र भारतावर काव्यरचना केली, असें कित्येकांचे ह्मणणें आहे. भारताच्या प्रत्येक पर्वाच्या पहिल्या गीतीचें प्रथमाक्षर घेतलें असता ‘श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति’ असा अष्टादशाक्षरी संस्कृत मंत्र होतो. प्रत्येक पर्वाच्या मलपृष्ठावर वरील मंत्र लिहिलेला आढळतो. सर्व पर्वांची माळ गुंफण्याच्या उद्देशानें प्रत्येक पर्वाच्या प्रथम गीतीची रचना करित करित पंत कर्णपर्वावर आले, तेव्हा त्यांतील प्रथम गीतींत रचावयाचें आद्याक्षर ‘भ’ प्रथमच विनचूक रचिलें गेलेलें पाहून त्यांना ईश्वरीप्रसादाचें कौतुक वाटलें या आख्यायिकेच्या खरेपणाविषयीं संशय घेण्यास जागा आहे. पंताची ग्रंथसंपत्ति फार मोठी आहे. त्याबद्दल विशेष माहिती ‘परिशिष्ट-आ’ तपहावी. गीती किंवा आर्या (हीं जरी वास्तविक भिन्न वृत्तें आहेत तरी पंत गीतीलाच आर्या म्हणत) हें पंतांचें आवडतें वृत्त होय. त्याची बहुतेक कविता याच वृत्तांत रचिलेली आढळते. आर्या छंदाची योजना पंतापूर्वी महाराष्ट्रभाषेंत फारशी कोणीं काव्यांत केलेली नसून पंतांनींच तिचा प्रथम प्रचार पाडिला (परिशिष्ट-‘इ’ पहा). संस्कृतांत सुद्धां पंतांपूर्वी गोवर्धनाचार्य व मुद्गलभट्ट याशिवाय मोठ्या प्रमाणावर आर्याछंदांत काव्यरचना फारशी कोणी

केलेली आढळत नाही. गोवर्धनाचार्यांची 'आर्यासप्तशती' व मुद्गलभट्टाच्या 'रामार्या' संस्कृत काव्यांत सुप्रसिद्ध आहेत. पंतांचीं भस्मासुरआख्यान, अंबरीषचरित्र, सुदामचरित्र, भृगुचरित्र इ. आख्यानें, कांहीं रामायणें, व कृष्णविजय उत्तरार्धाचे बरेच अध्याय इतके श्लोकबद्ध आहेत; 'दुर्वासभिक्षा' हें प्रकरण त्यांनीं ओवी-वृत्तात रचिलें आहे. कृष्णविजय-पूर्वांश हा संबंध आर्यागीतींत रचिला असून उत्तरार्धाचे अ० ५०-५४ हेही त्याच वृत्तांत रचिले आहेत. पंतांनीं ध्रुवचरित्र, अंबरीषाख्यान, मंत्रगर्भसाकीरामायण वगैरे प्रकरणें साकी वृत्तात रचिलीं असून 'दोहा' वृत्तांत थोडीं रामायणें व कांहीं स्फुट कविता हीं रचिलेलीं आढळतात. लहान मुलींकरितां रचिलेलीं रुक्मिणीस्वयंवर, सीतास्वयंवर, सावित्रीआख्यान व श्रीरामायण एवढीं प्रकरणें त्यांनीं अभंगवृत्तांत रचिलीं आहेत. क्वचित् पदे, आख्या हींही केलीं आहेत. बाकी त्याची बहुतेक सर्व कविता आर्या (गीति)छंदांत रचिलेली आहे. त्यांनीं आपलीं काव्यें बहुतेक मराठी भाषेंतच रचिलीं. तरी एक संबंध रामायण-मुक्तामाला, कृष्णस्तवराज, पांडुरंगस्तोत्रें, शिवार्याशतक, शंकरस्तव, रामस्तुति, हरिसंबोधनस्तोत्र इत्यादि स्फुट प्रकरणें त्यांनीं संस्कृत भाषेंत रचिलीं आहेत. पंत काव्यरचना करित असताना श्रीधरी, नीलकंठी इत्यादि टीकाकडे चांगलें लक्ष्य देत असावे असें दिसतें. 'प्रल्हादप्रकरण' हें लहानसें (गीति २०) काव्य त्यांनीं भागवत सप्तम स्कंध श्लो० १८ ह्या श्लोकावरील श्रीधरीटीकेच्या आधारांनेंच रचिलें आहे.

‘सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।

अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्ग्रहन् स्तंभे सभाया न मृगं न मानुषम् ॥’

हा भागवतातील मूळश्लोक याच्या अर्थाची मंत्रभागवतांतील पंताची गीति अशी:-

(गीति) ‘वाक्य त्रिजगामध्ये जगदीश करावया स्वदासाचें ।

अत्यद्भुत रूप घरी खव्यापकपणहि, तो तदा साचें. ॥

(स्कंध ७ गी० ११७)’

वरील श्लोकातील ‘निजभृत्यभाषितं’ एवढ्या पदाच्या स्पष्टीकरणार्थ पंतांनीं श्रीधरीटीकेच्या आधारांनें अठरा गीति रचिल्या आहेत. त्याचा आरंभ:-

(गीति) ‘श्रीप्रल्हाद’ स्तंभीं भगवान् दिसतो ह्मणे स्वतातातें, ।

प्रकटे स्वभृत्यभाषित सत्य कराया सुकीर्तिदाता तें. ॥ १ ॥’

असा आहे. पंतांनीं स्वतःच ही गोष्ट शेवटीं सांगितली आहे. ती गीति अशी:-

(गीति) ‘सत्यं विधातुमिति ज्या पद्याचें मूळ हें तयावरिल ।

श्रीश्रीधरकृतरम्यव्याख्यान, विशुद्धबुद्धि या वरिल. ॥ १९ ॥

(प्रल्हादप्रकरण)’

उद्योगपर्वातील श्रीकृष्णोक्ति (अ० ३. गी० ५३-६२), तसेच हरिवंश अ० ४५ (पुष्करप्रादुर्भाव), अ० ५४ (त्रिपुरवध) ह्या प्रकरणास नीलकंठी टीकेचाच मुख्यत्वे आधार आहे त्रिपुरवधरहस्यकथेच्या हरिवंशातील गीति के० ७२ पृ० २८६-२८७ यांत टिपेंत आल्या आहेत. पुष्करप्रादुर्भावाचे मूळात सव्वीस अध्याय आहेत. त्याचा साराश नीलकंठी टीकेत दिलेला पतांनी चौतीस गीतींत आणिला आहे. व्यासाने रहस्यकथा परोक्षरीतीने सांगण्याचे कारण 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' हे प्रसिद्धच आहे पंत ह्मणतात—

(गीति) 'दुर्जनचोरांपासुनि संरक्षायसि तत्त्व हे रत्न, ।

केले परोक्षभावे कथन, मुनिवरें करुनिया यत्न. ॥ ४५ २ ॥'

अमृतमथनकथातात्पर्य पहा! (या विषयीची छपील गीति अशुद्ध छापली आहे. शुद्धगीति पुढे दिली आहे—)

(गीति) 'मन सिंधु मतिच मदर, कथिले शमकाम जे सुरासुर ते, ।

अभ्यास हेचि मंथन, मुक्ति सुधा जाणती सुधी पुरते. ॥ २८ ॥ (हरिवंश)'

याला आधारभूत नीलकंठ चतुर्धराचा टीकाश्लोक असा आहे —

'मन सिंधुर्मतिः शैल शमकामौ सुरासुरौ ।

अभ्यासो मंथनं मुक्ति सुधाद्यत्राह रूपकै ॥'

काव्यरचना करिताना मनासारखे वर्णन येईपर्यंत पत कधी कधी दोन दोन तीन तीन प्रयत्न करित असावेत असे मानण्यास पंतांच्या काव्यात जागा आहे (उद्योग. ११ ८-९ यावरील खोडलेल्या गीति, द्रोण. ४.१३-१४, कर्ण. ३३-४१, ४३, व कर्ण. ४९, २५ याच्या समानार्थक गीति पहा) पतांनी आपल्या ग्रंथात बहुशः वर्णनसक्षेपच केलेला आढळतो. मूळ लक्ष ग्रंथ भारताचा सारांश त्यांनी १७१३५ गीतींत आणला आहे. तथापि प्रसंगविशेषी पत वर्णनविस्तारही करित ('परिशिष्ट—'ऊ' पहा). द्रौपदीने रुक्मिणीस तिची स्वयंवर कथा विचारली असता मूळभागवतात तिने ती एका श्लोकात 'चैद्याय माऽर्पयितु' (भागवत १०.८३.८) वर्णन करून सांगितली. पतांनी त्याचा विस्तार ९२ गीतींत केला आहे अवचितसुत काशी (द्रौपदीस्वयंवर कर्ते) यांची एक रुक्मिणीहरणावर सुंदर लावणी आहे ('भीमकबाळा ह्मणे नृपाळा त्या शिशुपाळा मी न वरी' हा तिचा आरंभ आहे). तींतील काही ठिकाणची शब्दयोजना व पंतांची शब्दयोजना यांत फार साम्य आहे. यावरून, पंतांच्या वाचण्यांत ती लावणी आली असून त्यावरून त्यांनी रुक्मिणीस्वयंवरपैकी काही गीतींची रचना केली असावी असे वाटते अवचितसुत काशीने द्रौपदीस्वयंवर शके १६१८ त समाप्त केले व पंतांनी कृष्णविजय शके १७०३ च्या सुमारास समाप्त केला याच्या पुष्कळ अगोदर काशी कवि वारला असावा. तेव्हां त्याने पंतांच्या आख्यानावरून आपली लावणी रचिली असे ह्मणता येत नसून पंतांच्याच मनावर काशीकवीच्या लावणीचा दृढ संस्कार

झाला असावा असें ह्मणावें लागतें. पुढील एकाच प्रसंगावरून उभयतातील साम्य दिसून येईल.

काशी कवि-(लावणी) 'रुक्मी माझा वडीळ दादा आह्मां साजणांमधिं मोटा ।

शहाणा परंतु हरिचरितामृतरसात न मिजे मणिगोटा. ॥'

मोरोपंत-(गीति) 'रुक्मी माझा दादा जो आह्मा साजणामधें मोटा, ।

खोटा नव्हेचि परि हरिचरितरसीं तो मिजे न मणिगोटा. ॥'.

मंत्र साधण्याकरिताहि काहीं ठिकाणीं ते वर्णनसंक्षेपही करित [परिशिष्ट-'ऊ']. पंतांनीं आपलीं काव्यें काहीं स्वतःच्या प्रेरणेवरून व बरींच दुसऱ्यानीं सुचविल्यावरून रचिलीं आहेत बृहद्दशम हा त्यांनीं बाबा पाध्ये याच्या सांगण्यावरून लिहिला. तो कठिण झाला असें बाबांनीं म्हटल्यावरून नंतर 'मंत्रभागवत' रचिलें. 'हरिवंश' पाडुरंगराय नाईक याचे सांगण्यावरून लिहिला. 'ब्रह्मोत्तरखंड', 'कृष्ण-माहात्म्य', व 'मदालसाख्यान' हीं काव्यें स्वगुरुपुत्र सदाशिव पंडितांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं रचिलीं. जगन्नाथपंत कुंटे यांच्या सांगण्यावरून 'अवतारमाला' रचिली. गीतेवर सयमक व निर्यमक अशी दोन प्रकारची गीतिरचना पंतांनीं केल्याचें सांगतात. निर्यमक गीतिरचना वामनपंडिताच्या समश्लोकीच्या आधारानें खल्प फेरफार करून केल्याचें स्वतः पंतच सांगतात.

(गीति) 'श्रीमद्वामनविरचित गीता टीकोत्तमा समश्लोकी ।

आर्याटीका तेचि, च्छंद निराळे, विचित्र हे लोकी. ॥

(गीतेवरील आर्या-प्रस्तावना)'

निर्यमक गीतेचे पहिले सहा अध्याय मात्र पंताचे असून बाकीचे त्यांचा पुतण्या अप्पा पराडकर म्हणून ब्रह्मावर्तात राहत असे त्यानें केले म्हणून सांगतात. पंतांनीं वैद्यकाचा अभ्यास सुश्रुतादि ग्रथांवरून चांगला केला असून ते कधीं कधीं औषध योजनाही करित असत. तसेंच त्यांच्या वैद्यकीवर आर्या असल्याचें सांगतात.

पुढील वैद्यकीय आर्या पंताच्या ह्मणून सांगतात परंतु त्याविषयीं संशय वाटतो:-

जीर्णज्वरासि वटिका चिंचवटी वे समान तो कुटकी, ।

कवढी खर्च न करिता जाइल बापा ! न वाजता चुटकी. ॥

स्तनमान काळपुळितें उत्तम कंदचि उपाय हाच वदा, ।

मधुमिश्रित गुंजमिति घ्यावा परिपूर्ण दिवस ते चवदा. ॥

नवसागर भाजुनियां सेवी तक्रांत पावली भार, ।

मुनिदिन किंवा त्रय दिन होईल समूळ नारुसंहार. ॥

चौधारी शुष्क स्नेहीं दारुचा धूर सप्तके दोन ।

दिधल्या सूज कशीही जाइल तेव्हांचि रुष्ट होऊन. ॥

पंताच्या काव्यातून वैयकीय उपमा जागोजागी आढळतात, त्यावरूनही त्यांचे वैद्यशास्त्रनैपुण्य उत्कृष्ट रीतीने दिसून येते. परिशिष्ट 'ठ' पहा. बाबा पाध्ये यांनी भर्तृहरीच्या तीन शतकांवर आर्या रचिण्यास, तसेच दोन सहस्रांत एक अशीं संस्कृत पंचकाव्ये रघुवंशादि पंचकाव्याच्या घोरणावर सर्गादि रचना धरून करण्यास पंतास सुचविले होते. बाबा पाध्ये यांच्यासारख्या विद्वच्छ्रेष्ठांच्या मनांत जेव्हां मोरोपंतांच्या संस्कृतभाषाज्ञानाविषयी व काव्यसामर्थ्याविषयी एवढा भरंवसा होता तेव्हा ते सरस्वतीदत्तवरप्रसाद कविश्रेष्ठ होते असे ह्याण्यास काय हरकत आहे ?

मोरोपंतांच्या कवितेचे प्रकाशन व तीवरील आक्षेप.

'*Absolute (Real) poetry is the concrete and artistic expression of the human mind in emotional and rhythmical language*
(*Walter Theodore Watts Dunton*)'

(भावार्थ) मनुष्याच्या मनातील विचार भावनात्मक व छंदोबद्धभाषेत परिणामकारक व खुबीदार रीतीने सांगणे याला खरे कवित्व ह्याणतात.

(वाल्टर डण्टन यांचा 'कविता' विषयावरील निबध)

'Poetry is the record of the best and happiest Moments of the best and happiest minds.
(*P B Shelly*)'

श्रेष्ठ व आनंदपूर्ण मनुष्याच्या श्रेष्ठ व आनंदपूर्ण स्थितीतील उद्गार याला कवित्व ह्याणवे.
(आंग्लकवि पी. बी. शेले)

'Poetry is the criticism of life, i e of moral ideas
(*Matthew Arnold*)'

मनुष्यसमाजाच्या संसाराचे, अर्थात् त्यातील नीतितत्वांचे मार्मिक उद्घाटन ह्याणजे कवित्व.
(आंग्लकवि व टीकाकार म्याथ्यू आर्नोल्ड).

'अर्थान् केचिदुपासते कृपणवत् केचित् त्वलंकुर्वते
वेश्यावत् खलु धातुवादिन इवोद्ध्रन्ति केचिद् रसान् ।
अर्थालंकृतिसद्रसद्रमुचां वाचा प्रशस्तिस्पृशा
कर्तारः कवयो भवन्ति कतिचित् पुण्यैरगण्यैरिह ॥ (राघवचैतन्य)'

'मन्दं निक्षिपते पदानि परितः शब्दं समुद्दीक्षते
नानार्थाहरणं च काक्षति मुदाऽलंकारमाकर्षति ।

आदत्ते सकलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसाऽन्तर्गतं

दोषान्वेषणतत्परो विजयते चोरो विटः सत्कविः ॥ (सुभाषित)'

कोणी कृपणाप्रमाणे अर्थाचे (=द्रव्याचे, पक्षी शब्दार्थाचे) चिंतन करितात,
कोणी वेश्येप्रमाणे अलंकारांनी (=दागिन्यांनी, पक्षी काव्यांतील अलंकारांनी)

स्वकाव्याला भूषवितात, कोणी धातुवाद्याप्रमाणें (किमयागाराप्रमाणें) रसांचें (=द्रवपदार्थांचें, पक्षीं शृंगारादि नवरसांचें) बंधन करितात, परंतु अर्थ, अलकृति, व उत्तम रस या सर्वांनीं युक्त अशा उत्कृष्ट काव्याचे कर्ते कवि अगणित पुण्यबळानेंच निर्माण होतात (राधवचैतन्य). मन्दपणें पावलें टाकतो (पक्षीं, स्वकाव्यात विचा-पूर्वक सावकाश पदें योजितो), चहूंकडून शब्द ऐकितो झणजे चाहूल घेतो (पक्षीं, चहूंकडून कोशांतून किंवा सत्कवींच्या काव्यातून शब्द निवडून घेतो), नानार्थ (अनेक प्रकारचें द्रव्य, पक्षीं काव्यांत अनेकार्थ) साधण्याची इच्छा करितो, आनं-दानें अलंकार (दागिने, पक्षीं काव्यालंकार) हरण करितो (पक्षीं काव्यांत योजितो), सुवर्णसमुदायाचें (सोन्याच्या राशीचें, पक्षीं उत्तम अक्षरसमूहांचें) ग्रहण करितो व त्यांना रसातर्गत ठेवितो (पृथ्वींत गाडून ठेवितो, पक्षीं नवरसमिश्रित करितो), तसेंच जो दोषान्वेषणतत्पर असतो (दोषा ह्य. रात्री-तिच्या शोधाविषयीं तत्पर झणजे कोणत्या रात्री आपल्याला कार्य साधिता येईल याविषयीं तत्पर, पक्षीं काव्यातील दोष शोधून ते काडून टाकण्याविषयीं तत्पर असतो) अशा प्रकारचा चोर, जार, व सत्कवि हा विजय पावतो

उत्तम कवींच्या काव्यात कोणते गुण अवश्य मानिले जातात याविषयीं वरील आंगलसंस्कृत उताऱ्यांवरून वाचकांच्या चांगलें लक्ष्यांत येईल. पताच्या काव्यात वरील सर्व गुण प्रामुख्यानें दिसून येतात त्यांचा विचार करण्यापूर्वी पताची कविता जी पूर्वी पतवंशजाजवळील किंवा हरिदासाच्या वाडातून अज्ञातवासात विश्रांति घेत पडली होती, तिची सार्वत्रिक प्रसिद्धी कशी झाली हें थोडक्यात पाहूं. प्रथम माधव चंद्रोबा डुकले यांनीं ती आपल्या 'सर्वसग्रह' मासिकपुस्तकात शिळाछापावर मुद्रित केली. ती पुढें काव्येतिहाससंग्रह मासिकातून जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीं, 'भयूरकवि' मासिकांतून बाबाजी अनंत तेंडूलकर यांनीं, व शेवटीं निर्णयसागरात 'काव्यसंग्रह' मासिकातून मोडक, वामन दाजी ओक, नारायण चिंतामण केळकर, प्रो. भानु, व बाळकृष्ण अनंत मिडे यांनीं छापून प्रसिद्ध केली. त्यात काव्यसंग्रहांत ओकानीं पताच्या कवितावधूस टीपाची भरगची पैठणी नेसवून तिच्याकडे रसिकांचें चित्त वेधिलें. मोरोपताचें काव्य सर्वसंग्रह व काव्येतिहाससंग्रह या मासिकांच्या द्वारे जेव्हा बाहेर पडूं लागलें तेव्हां तो वास्तविक कवि नसून केवळ यमक्या भाषातरकार होय, त्याचें काव्य कृत्रिम झणूनच नीरस व क्लिष्ट आहे, संस्कृतांत अधम काव्य झणून गणलेल्या चित्रकाव्याच्या रचनेंतच त्यानें आपल्या बुद्धीचा दुरुपयोग केला, खऱ्या रसिकांचें चित्त वेधून टाकण्याजोगे उत्कृष्ट काव्यातील गुण त्याच्या कवितेंत फारसे आढळून येत नाहींत, त्यातील भक्तीचा प्रकार-देवाशीं अत्यंत सलगी करण्याचा-अर्थात् अनुचित असल्यामुळें उच्च प्रतीच्या उपासकास मान्य होण्याजोगा नाहीं, वगैरे दूषणें बड्या, विद्वान् झणून गाजलेल्या मंडळीकडून त्यांस

देण्यात आली. त्याचा विचार के० ५९ पृ० २२७-२३१ त टीपेत सक्षेपतः केला आहे. या आक्षेपाचें सविस्तर मजेदार खंडण पहावयाचें असल्यास तें 'निबंधमालेत' व के० महार बाळकृष्ण हस यांच्या मोरोपतावरील निबधात सापडेल. तें वाचकांनीं त्या पुस्तकांतून अवश्य वाचावें. तसेंच अलिकडे आमचे मित्र संतचरित्रकार विठ्ठलभक्त पांगारकर यांनीं 'मोरोपती वेंचे' यातून व आपल्या 'मोरोपंताचें चरित्र व काव्यविवेचन' या सर्वोत्कृष्ट, व सर्वमान्य ग्रंथातून या आक्षेपाचा सागोपाग विचार केला आहे तसेंच पंताचे वंशज रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांनींही स्फुट काव्याशिवाय मोरोपती समग्र ग्रंथ' आजवर छापून त्यातील उपोद्धातातून प्रो. शिवरामपंत पराजपे, प्रो. दत्तोपत पोतदार व केसरीकर्ते नरसोपंत केळकर यासारख्या विद्वान् व मार्मिक पंतभक्ताकडून पंताच्या काव्याविषयीं अनेक प्रकारची चर्चा करविली आहे. रा पराडकर यांनींच आजवर काव्यसंग्रहादि ग्रंथातून त्रुटित छापलेली पंताची 'आर्याकेकावलि' समग्र छापून प्रसिद्ध केली. श्लोककेकावलीच्या वाचकास तिचा आस्वाद मिळवा ह्मणून आम्हीही ती प्रस्तुत ग्रंथात श्लोककेकावलीच्या मूळानंतर छापून प्रसिद्ध करित आहों यावद्दल आम्ही रा. पराडकराचे व 'मोरोपती चरित्रा' पासून आह्मास पुष्कळ साहाय्य झाले ह्मणून मित्र रा. पांगारकर याचे सप्रेम उपकार मानितों. श्लोककेकावलि हें मोरोपंताचें खंड काव्य तर प्रथमपासूनच लोकास फार प्रिय झालें. याचें प्रमाण अनेकांनीं तें छापिलें व अनेक विद्वानांनीं टीपा देऊन तें सार्थ प्रसिद्ध केलें हे होय महाराष्ट्र वैयाकरण दादोबा पाडुरंग यांनीं 'यशोदापाडुरंगी' नावाची केकावलीवर विस्तृत टीका लिहून प्रथम या काव्याची प्रसिद्धि केली. निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकरासारख्या विद्वानाचें लक्ष्य मोरोपंती काव्याकडे वळविण्यास हीच टीका कारणीभूत झाली. यानंतर परशुराम तात्या गोडबोळे यांनीं आपला 'केकादर्श' प्रसिद्ध करून केकावलीचा अर्थ वाचकास सुलभ रीतीनें समजावून दिला. त्यानंतर आजपर्यंत रा. रामभाऊ जोशी व्याकरणकार, रामकृष्ण माधवराव चोणकर, बोरकर, केशव सदाशिव केळकर, नारायणराव वेहरे एम् ए. एल्. टी वगैरे अनेक विद्वान् गृहस्थांनीं केकावलि सार्थ सटीप छापून प्रसिद्ध केली. निर्णयसागरानेंही आपल्या 'काव्यसंग्रह' मासिक पुस्तकातून केकावलि विपुल टीपा देऊन इ. स १८९७ त छापून काढली त्याचीच ही विस्तृत चतुर्थावृत्ति इ. स. १९२५ त आज वाचकापुढें येत आहे. याप्रमाणें मोरोपंती काव्याच्या प्रकाशनाची ही संक्षिप्त हकिकत आहे. आतां पंताच्या कवित्वरचनेविषयीं विचार करूं.

मोरोपंतांची योग्यता. पंत केवळ भाषांतरकार आहेत काय ?

(गीति) 'वाग्देवीच्या नमित्तों बालक मी रम्यपादराजीवा ।

वारुनि जडल जी दे वात्सल्यें ज्ञान सादरा जीवा. ॥

(मंत्रभागवत उपोद्धात गी० ७)

‘व्यासकृत महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी ।
आर्यावृत्ते रचितों, खल्पातचि आणितों कथा सारी ॥

(आर्याभारत, आदि. अ० १ गी० ९)

‘सुकुमारबुद्धि वक्ते श्रोते दे, त्यासि कीर्तनश्रवण ।
व्हाया, खल्पाचि कथा लिहिन रसिकसाधु रजनप्रवण ॥

(हरिवंश १-७)

“Notwithstanding all that may be said upon poetry as a fine art, it is in the deepest sense of the word an ‘inspiration’ No man can write a line of genuine poetry without having been ‘born again’ i e. born from above’.

(T W. Dunton)”.

(भावार्थ) कविता ही ललितकलांपैकी एक आहे. तेव्हा, ललितकलेच्या उत्पत्तीचे व वृद्धीचे नियम कवितेलाही लागू पडतात, हें जरी खरें असलें तरी तिचा खरा उगम अतःप्रेरणेपासूनच होतो. अतः स्फूर्तीवाचून खऱ्या कवितेची एक ओळही कोणाला लिहितां येणार नाही. खऱ्या कवितेची एक ओळही लिहिण्यास ईश्वरानुग्रहानें काव्यसृष्टींत पुर्नजन्म होऊन अतः स्फूर्तीच ज्ञाली पाहिजे.

मोरोपंताची कविता बहुतेक स्वतंत्र अशीच आहे भारत, रामायण, भागवत, हरिवंश इत्यादि मोठ्या ग्रंथातून बहुतेक स्थळीं फक्त कथानकापुरताच कायतो मूल संस्कृतग्रंथातून आधार घेतला आहे. कांहीं स्थळीं पद्यश. भाषांतर, उपमादि अलंकार व वर्णन मूळग्रंथातून किंवा टीकेतून घेतलेलें आढळतें. कोठें कोठें त्यांतील वर्णनात पदरची भरही घातलेली आहे. तरी बहुतेक ठिकाणीं त्यांनीं अलंकार, उज्वल कल्पना, अनुप्रास, यमकें इत्यादि काव्यसाहित्य स्वप्रतिभेनें निर्माण करून मूळातील कवितेचें साधेभोळें पण निसर्गरम्य स्वरूप उत्कृष्टपणें सजविलेलें आढळतें. कण्वाश्रमातील तापसी शकुंतलेचें निसर्गरमणीय रूप दुष्यंतराजाची पट्टराणी झाल्यावर जसें पालटून ‘आधींच सोन्याचें त्यात जडावाचें लेणें श्रीमंताचें शोभिवंत’ या कव्युक्तीप्रमाणें अत्यंत सुंदर दिसूं लागलें, त्यातलाच प्रकार पंताच्या काव्यात मूळ व पंतकृति सूक्ष्मपणें, निष्पक्षपाताने ताडून पाहणारांस आढळून येतो. काव्यसंग्रहातील टीपातून याचा निर्देश जागोजागीं केलेला आहे. विस्तार-भयास्तव या सर्वांची उदाहरणें येथें देणें शक्य नाही. तरी कांहीं गोष्टींचीं येथें भागवत, हरिवंश, भारत यांतून थोडकीं उदाहरणें देतां:—

पंतांनीं पद्यशः भाषांतर केलें याचीं भागवतांतील उदाहरणें.—

(श्लोक भागवतातील) ‘कृष्णं च तत्प्रभावज्ञमासीनं जगदीश्वरम् ।

हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ (१-९-१०)’.

मोरोपंती भीष्मभक्तिभाग्यातील गीति -

मायायोगें मानववेष धरुनि, भार भूमिचा हरला ।

ज्या जगदीशें कृष्णें, पूजी हृदयांत भीष्म त्या हरिला. ॥ ४२ ॥

(मूळ श्लोक) 'सर्व कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ।

स काले यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥ १४ ॥'

(गीति) तुमचें अप्रिय झालें भागें; आतांही सर्व जें काहीं ।

तें काळकृत असें मी ह्मणतो, हें सत्य, अन्यथा नाही. ॥ ५८ ॥

तो काळ लोक ज्याला वश, जैसे घन समस्त वाताला, ।

देता योगवियोग, श्रम लव ज्याच्या नसेचि हाताला. ॥ ५९ ॥

लीलेनेचि सुदुर्घट घडवी, तो प्रभु न होय काळ कसा ? ।

विघडी घडीत घडिलें अवघडही, निरभिमान वाळकसा. ॥ ६० ॥

वरील गीतींत पहिल्या तीन ओळींत पदश-भाषांतर असून वायुघनाची उपमा देखील तीच आहे. पुढचा 'देतां योगवियोग...निरभिमान वाळकसा' हा भाग पतप्रतिभानिर्मित होय. पंतानीं भागवताच्या चतुर्थस्कंधातील अ० ८-१२ यावर ध्रुवचरित्र ह्मणून प्रकरण रचिलें आहे. त्यात हा भाषांतराचा प्रकार बराच दिसतो. पुष्कळ ठिकाणीं तेच शब्द, पदें व उपमा योजिल्या आहेत. उदाहरण -

(भागवत श्लोक) 'एकदा सुरुचेः पुत्रमंकमारोप्य लालयन् ।

उत्तम नारुरुक्षन्तं ध्रुव राजाभ्यनन्दत ॥

तथा चिकीर्षमाण त सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।

सुरुचिः शृण्वतो राज्ञे सेष्यमाहातिगर्विता ॥

न वत्स नृपतेधिष्य भवानारोद्धमर्हति ।

न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥

वालोसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ।

नून वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥'

यावरील पंताच्या साक्या पहा -

एका समयीं सुरुचिसुतातें अकीं घेउनि राजा ।

लालन करीत बसला होता ह्मणत रसा इतरा जा. ॥

सिंहासनीं बसावें आपण असि वांछा ध्रुव वाहे ।

पाहे भूप उगाचि, न घे कीं, ती सुरुचि निकट आहे. ॥

परम कठिण ईर्ष्यागर्ववती ती सुरुचि असें वदली, ।

जेणें साधुसमा बहु कांपे वार्ते जैशी कदली. ॥

वत्सा ! दुर्लभ सिंहासन हें इच्छिसि वैसायातें, ।

उचित नसोनिहि आक्रमिसी तूं सहसा कैसा वार्ते ? ॥

राजसुतहि न पदोचित तूं कीं म्यां धरिलासि न पोटीं, ।
होतासि मदात्मज जरि असती पदरीं सुकृतें मोठीं ॥
अन्यस्त्रीसुत आपण ऐसें बहुधा नेणसि बाळा ! ।
इच्छिसि दुर्लभ अर्थ ह्यगोनीं नुमजुनि हीना माळा ॥

यात इटालिक्समधला मजकूर तेवढा पंताच्या पदरचा आहे. हरिवंशांतील उदाहरणें —

(मूळ श्लोक) 'देवेषु देवः सुश्रोणि दानवेषु च दानव ।
मानुषेष्वपि धर्मात्मा मनुष्यः स महाबलः ॥ हरिवंश. ९२.२१ ॥'

(गीति) देवांत देव, सुदरि योग्यगुणें दानवात दानव तो, ।
सखि ! मानवात मानव, या नवल करुनि सर्व मानवतो. ॥ ३५.६५ ॥

(मूळ श्लोक) 'त्रैलोक्ये यस्य रूपेण सदृशो न कुलेन वा ।
गुणैर्वा चारुसर्वांगि ! शौर्येणाप्यस्ति वा शुभे ! ॥ ९२.१९ ॥'

(गीति) त्रैलोक्यांतिल गुरु गुण या प्रद्युम्नीच वसति एकवट, ।
जाणों त्रींमच्याकुळ पाश्चि ते, तोहि वसति एक वट. ॥ ३५.६८. ॥

६५ वी गीती तर सर्वच भाषांतररूप आहे. ६८ वीत साराश घेतला असून पंतांनीं त्यात एका सुंदर दृष्टाताची भर घातली आहे

(मूळ श्लोक) 'जगतः सारमुद्धृत्य पुत्र स विहितः शुभे ।
कृत्वाऽनंगं वरे सांगं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ९२.२४ ॥'

(गीति) 'सर्व जगत्सार करुनि एकत्र, अनंग जो सुचिर काय, ।
केला सांग प्रभुनें तो, जैसा आपुला रुचिर काय. ॥ ३५.६६ ॥

(मूळ श्लोक) 'मनोरथो हि सर्वासा स्त्रीणामेव शुचिस्मिते ! ।
भवेद्धि मे पतिकुलं श्रेष्ठं पितृकुलादिति ॥ ९२.३१-३२ ॥'

(गीत्यर्थ) 'जनककुळाहुनि पतिकुळ अधिक असावे असा वधूकाम. ॥ ३५.७१ ॥'
गी. ६६, ७१ उत्तरार्ध ह्यांत तर भाषांतरच आहे.

(मूळ श्लोक) 'सखि दह्यति मेंऽगानि मुखं च परिशुष्यति ।
औत्सुक्य हृदि चातीव कोऽयं व्याधिरनौषधः ॥ ९३.५५ ॥

न दृष्टपूर्वो हि मया श्रुतमात्रेण कांक्षितः ।

अहो धूमयतेऽगानि स्त्रीस्वभावस्य धिक् खलु ॥ ५७ ॥

प्रकृत्या शीतलो वायुर्नानापुष्परजोवहः ।

दावाग्निसदृशो मेऽद्य ददहीति शुभां तनुम् ॥ ६० ॥'

(गीति) झालें मुख शुष्क, हृदय उत्सुक, सखि ! तापलीं पहा अंगें. ।
कोण अनौषध गद हा ? दाह अधिक शीतवस्तुच्या संगें. ॥ ३६.५८ ॥
मास्त सुगंध, शीतल, मंदहि देहास या दवानळसा ; ।
ह्यण, 'हे दमयंतीसी, भेटुनि दे हास यादवा नळसा.' ॥ ५९ ॥

पूर्वी न देखिला, श्रुतमात्र प्रिय वाळिलाहि कापवितो, ।

तापवितो, न्यून नव्हे, प्रियसखि ! विरहापरीस का पवि तो ? ॥ ६० ॥

धिकारार्ते लोकीं सखि ! होय स्त्रीस्वभाव हा पात्र, ।

गात्र व्याकुळ होतें, भ्रमते मन, कात ऐकिला मात्र. ॥ ६१ ॥

तसेच हरिवंश अ० ९४, श्लोक ५

‘प्रभावत्यास्तु तं दृष्ट्वा ववृधे कामसागरः ।

चंद्रस्येवोदये प्राप्ते पर्वण्या सरिता पतिः’ ॥’ येथून

‘अरुणोदयकाले च ययौ यत्र नटालयः ।

अकामया प्रभावत्या कथंचित् सविसर्जित ॥’

श्लोक २० पर्यंत सर्वच श्लोकांचें पंतांनीं जवळ जवळ भाषांतरच केले आहे.

भाषांतर करीत असतानाही पंत मूळांतील अर्थ खुलविण्याचा प्रसंग वाया जाऊं देत नार्हात याची थोडी निवडक उदाहरणे देतो हरिवशात, शुचिमुखी हसी पद्मनाभदैत्यकन्याप्रभावतीसखीला प्रद्युम्नगुणांचें वर्णन करितांना ह्यणत्ये:-

(मूळ श्लोक) ‘व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहासिनि ।

यदतीत पुनर्नैति गतं स्रोत इवाभस ॥ ९२.१५ ॥’

पंत ह्यणतात -

(गीति) प्रथम कथा कथुनि ह्यणे, ‘यौवन न सखि ! प्रभावति ! मिरासी, ।

करिसि असें व्यर्थ कसें वपु ? हरि ज्याचा प्रभाव तिमिरासी.’ ॥ ३५.५९ ॥

(मूळश्लोक) ‘कामोपभोगतुल्या हि रतिर्देवि ! न विद्यते ।

स्त्रीणा जगति कल्याणि ! सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ९२ १६ ॥’

यावरील पंतांची गीति पहा.-

कामोपभोगतुल्या प्रीति जगीं स्त्रीजना नसे दुसरी, ।

पतिच्या सगावांचुनि सर्व स्त्रीच्या वृथा कळकुसरी. ॥ ३५.६१ ॥

मूळ श्लोक व पंतांच्या गीति दोन्ही वर दिल्या आहेत. त्यावरून भाषांतराचा भाग किती व पंतांचा स्वप्रतिभानिर्मित भाग किती हें मार्मिक वाचकांस कळून येऊन पंतांच्या कारागिरीचीही बरीच कल्पना त्यांना होईल. आता भारतातील एक दोन उदाहरणे घेऊं -

(श्लोक कर्णपर्वातील) ‘न मामस्मादभिप्रायात् कश्चिदद्य निवर्तयेत् ।

अपींद्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्य कथंचन ॥’

(गीती मोरोपंतांची) ‘या दृढमदभिप्रायापासुनि वाहं शक्रे न शक मला ।

मर्त्याची काय कथा ? प्राकृतसा कर्ण काय हा गमला ? ॥

(कर्ण-२६-३३)’

(मूळ श्लोक) 'यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहाद् वृथैव तत् ।
नहि शुश्रुम संमर्दे कोष्ठा सिंहौ निपातितौ ॥'

(मोरोपंती गीति) 'त्या दोषां कृष्णातें ह्मणसी मारीन, मोह हा; कवणें ।
वघिले सिंह शृगालें ऐसें लोकात ऐकिलें श्रवणें ? ॥

(कर्णपर्व २६-२५)'

(मूळ श्लोक) 'अप्रार्थित प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते ।
त्वा ये निवारयन्त्याशु प्रपतंतं हुताशने ॥'

(पंतगीति) 'इच्छसि न इच्छजे तें, संसारीं तुज नसेचि हित मित्र ।
पडसी पतगसा जरि धनंजयीं वारिती न, हें चित्र ! ॥

(कर्ण. २६-२६)'

वरील शल्यकर्णसंवादातील पंचविसावी गीति तर मूळाचें भाषांतरच आहे. तैत्तिसावी गीति भाषांतरित असून त्या शिवाय 'प्राकृतसा काय कर्ण हा गमला ? या अधिक वर्णनानें खुलविली आहे. तसेंच, सव्वीसावी गीति ही देखील मूळाचें भाषांतरच आहे. तरी त्यात मूळातील शब्दास धरून 'हुताशनीं' हा शब्द जुळत असता तो न घालतां त्याबद्दल प्रतिशब्द 'धनंजयीं' घालून कवीनें बहार उडविली आहे. कारण 'हुताशन' हा मूळातील शब्द केवळ अग्निवाचक असून भाषांतरातील 'धनंजय हा शब्द अग्नि व अर्जुन या दोघांचाही वाचक आहे. अर्जुनावर चालून जाण्यांत कर्णा ! तुझी स्थिति अग्नींत झेंप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें होईल हें तात्पर्य पतराचा दृष्टांत मूळांत गर्भित आहे असें कल्पान्वित मानिलें तरी तो

भाषांतरांत स्पष्ट केला आहे वरील उदाहरणावरून पंतानीं भाषांतर केलें तें तरी किती सफाईनें व मूळास खुलवून केलें तें मारमिकाच्या लक्ष्यांत येईलच. असाच प्रकार इतर भाषांतरितस्थळींही आढळतो. सारांश, मूळांतील कल्पना घेऊन ती प्रौढ व मूळापेक्षांही सुंदर रीतीनें सजविणाऱ्या कवीस केवळ भाषांतरकार ह्मणणें योग्य नाही. मूळापेक्षाही अनेकपटीनें सरस वर्णन केलेलीं स्थळें पंतांच्या भारतांत, विशेषतः त्यांचा 'भव्यप्रताप' कर्णपर्वीत विपुल आढळतात. भाषांतर करणें हें काम तरी टीकाकारास वाटतें तितकें सोपें खचित नाही. तें उत्तम रीतीनें करण्यास भाषांतरकर्त्यांच्या अर्गी पुष्कळ गुण असावे लागतात. जगन्नाथ पंडितांची 'गंगालहरी', भर्तृहरीची शतकें, भगवद्गीता इत्यादि ग्रथांची वामनपंडितांनीं केलेलीं भाषांतरे पाहावी. ह्मणजे यात्रिषयीं वाचकांची खात्री पटेल. भगवद्गीतेचें भाषांतर पंतांनीं देखील मूळावरून स्वतंत्रपणें न करितां वामनपंडितांच्या समश्लोकीच्या मध्येंच अल्पस्वल्प फेरफार करून केलें आहे. पंतांसारख्या संस्कृतमराठी भाषेत प्रवीण व कविता, त्यातही गीति रचण्यात, अत्यंत पटु अशा पंडितांसही भगवद्गीतेचें

भाषांतर करितांना वामनाचा आश्रय करूनच तें काम उरकवून घ्यावें लागलें. साराश, भाषांतर करणें हें तरी काम सोपे नसून भाषांतरकर्त्यांच्या ठिकाणीं मूळ व भाषांतर करावयाचें त्या भाषाशीं व भाषांतर करावयाच्या ग्रथाशीं उत्कृष्ट परिचय, व मूळांतील प्रसादमाधुर्यसौंदर्यादि मूळ भाषेतील गुण अन्य भाषेत उतरविण्याचें चातुर्य या गोष्टी असाव्या लागतात. याशिवाय भाषांतरकर्त्यांस मूळ ग्रंथकाराच्या करुण, शृंगारी, प्रौढ, विनोदि इत्यादि भिन्न भिन्न वृत्तींशीं त्या त्या प्रसंगीं समरस होतां आलें पाहिजे याविषयीं दोघा विद्वानाचे अभिप्राय येथें थोडक्यांत देतो. (१) विविध-ज्ञानविस्तारकार रामभाऊ गुंजीकर विस्तारांतील एका लेखात ह्मणतात:—

‘एका भाषेतील कल्पना दुसऱ्या भाषेत ठाकठिकीनें व अर्थामध्ये तफावत पडून देता नेणें ह्मणजे दुर्घटच काम खरें. तें पाहिजे त्यास व पाहिजे त्यावेळीं साधेल असें नाही. मूळभाषेचें सौंदर्य, पदलालित्य, ध्वनिमज्जुळता, विचारगांभीर्य इत्यादि गुण दुसऱ्या भाषेत जसेच्या तसे व्यक्त करून दाखविणें लहानसहान काम नव्हे!’ (२) निबंधमालाकारांनीं ‘भाषांतर’ या निबंधांत भाषांतरकर्त्यांचे अंगीं कोणकोणते गुण लागतात, भाषांतराचें काम किती कठीण आहे वगैरे गोष्टी फार चांगल्या रीतीनें दाखविल्या आहेत शास्त्रीबोवा ह्मणतात—‘उत्कृष्ट भाषांतरकार ह्मणजे ह्मणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत. एक तर ज्या भाषेतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी. ह्मणजे व्याकरणरचना, अर्थस्वारस्य वगैरे याचें मर्म त्यास यथास्थित कळलें पाहिजे. याप्रमाणें मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित त्यानें आपल्या मनांत भरून घेऊन मग तो भाषांतरद्वारा त्यानें दुसऱ्या भाषेत ओतूं लागवें. दुसरें ज्या भाषेत भाषांतर उतरायाचें तिचेंही पहिलीसारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे, तरच पहिल्या भाषेतील अर्थ दुसरींत त्यास नीट ठाकठिकीनें बसविता येईल. हें काम पहिल्यापेक्षा किती कठीण आहे हें सांगायलास नकोच! ‘भाषाभाषात अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकात शब्दसंग्रह अगदीं थोडा, कित्येकात सुस्कृताप्रमाणें शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते, कित्येकात अशा कांहीं कल्पना असतात कीं दुसऱ्या भाषेनें त्या व्यक्त करतांच येत नाहींत, किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करतां येतात, या खेरीज शब्दांचें मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार, वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हा या सर्व अडचणींतून बरेपणीं निभावून जाणें लहानसहान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या अंगीं समजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटावलेलाही असला पाहिजे. तिसरी गोष्ट, ज्याचें भाषांतर करावयाचें तें भाषांतर होण्यासारखें पाहिजे... असो. तर याप्रमाणें दोहों भाषाची पुरी माहिती भाषांतर करणारास असून ज्याचें भाषांतर करावयाचें त्याची तशी योग्यता हवी. हीं उत्कृष्ट भाषांतरास तीन साधनें मुख्यतः

अनुकूल असली पाहिजेत याखेरीज चौथीही एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. ती ही की, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशी समवृत्ती असला पाहिजे. ह्यणजे मूळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थट्टेखोर, किंवा गंभीर, कडक वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असायास पाहिजे, किंबहुना एकाच ग्रंथात अशा वृत्ति जसजशा त्याने जागोजाग प्रगट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमाने भाषातरांत उतरल्या पाहिजेत. 'याचप्रमाणे मूळग्रंथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेही भाषांतर करणाराने लक्ष दिले पाहिजे.' गुंजीकरानी व मालाकारानी वर सांगितलेले भाषांतरकर्त्यांच्या अर्गी अवश्य लागणारे सर्व गुण मोरोपंताच्या अर्गी चागल्या तऱ्हेने वास करित असून त्याशिवाय त्याच्या ठिकाणी मूळग्रंथात नसलेले सौंदर्य भाषातरात ओतून ते मूळपेक्षा सरस करण्याचा एक विशेष गुण आढळून येतो. याची उदाहरणे त्याच्या काव्यांतून सर्वत्र पसरलेली आहेत. वरील विवेचनावरून केवळ भाषांतरकार ह्यणून जी कवीची हेटाळणी होते ती देखील अगदी चुकीची आहे असे दिसून येईल.

वरील विवेचन मोरोपंतास भाषांतरकार समजले तरी त्याची योग्यता केवढी ठरते हे दाखविण्यापुरतेच आहे परंतु वास्तविक प्रकार असा नाही. मूळ भारत, भागवत व रामायण इत्यादि मोठे ग्रंथ पुढे ठेवून जरी त्यांनी काव्यरचना केली असली तरी ती बहुतेक स्वतंत्र अशीच आहे ग्रंथाच्या आरंभी केलेले गोड प्रास्ताविक मंगलाचरण व शेवटी काढलेले आनंदोद्गार हे तर कवीचे स्वतःचेच होत. 'नमो भगवते वासुदेवाय' ह्या एकादशाक्षरी भागवती मंत्राची अक्षरे प्रत्येक गीतीत क्रमाने सहा ठिकाणी साधून केलेल्या मंत्रभागवतारंभीच्या नमनात्मक मंगलाचरणाच्या अकरा गीति व मंत्रभागवताच्या दशमस्कंधारंभी 'श्रीमानुरुगायो मुकुंदो जयति' हा स्वकृत द्वादशाक्षरी मंत्र साधून रचिलेल्या वारा गीति, व भारताच्या पर्वाच्या आद्यंती काढिलेले प्रेमळ उद्गार वाचकारा वाचून पाहावे ह्यणजे त्यात भक्तियुक्त काव्यसौंदर्य कसे भरले आहे ते दिसून येईल.

मासल्याकरिता पुढील गीति पहा —

'नलिनाक्ष प्रभु लक्ष्मीनयनमनोहरपदांबुजध्यान ।

नवधननील चतुर्भुज नमिला जो पुण्यकीर्तिचे स्थान. ॥ १ ॥

मोहतमोर्क जगद्गुरु मोक्षदप्रद त्या शिर्षीच नित्य रमो, ।

मोदित मन हो, चिंतित मोघ नसो, सर्व पाप ताप शमो. ॥ २ ॥'

भारतारंभीच्या नमस्क्रियात्मक मंगलाचरणपैकी पुढील दोन गीतींचा थाट पहा:—

'श्रीमत्सद्गुह्यनारदवाल्मीकिव्यासशुककवीश मनी ।

आणुनि नमितो भावे जे मोहतमाचिया रवी शमनी. ॥ १.१ ॥

श्रीश्रीकंठचरण नमितो, जे सर्व-सेवक-स्वरग; ।

भलतेहि वर्ण होती श्रुतिमत यन्निष्ठ, जेवि सुस्वरग. ॥ १.२ ॥'

उद्योगपर्वाच्या शेवटची काव्यनदीची गर्जना पहा -

‘खवरविरचित गुरुवरें हें भारत लिहविलें मयूरकरें, ।

मुनिरचित मयूरेश्वरदेवकरें द्वापरात जेंवि हरें ॥ १४.२० ॥’

भीष्मपर्वाच्या जवळ जवळ शेवटच्या गीर्तीतील पुढील स्वकाव्याभिमानोक्ति पहा:-

‘ग्रंथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकिता नीट, ।

गोपांत गोप भासे कृष्ण, परि नयेचि पाहता वीट. ॥ (११ ८०)’

‘आपलें काव्य भगवद्भक्ताच्या स्फूर्तीनें रक्षित आहे, ह्मणून त्याला निंदकाची भीति बाळगावयास नको’ याविषयी पुढील बाणेदार उक्ति पहा:-

‘श्रीनारद, वाल्मीक, व्यास, पराशर, वसिष्ठ, शुक सुकवी, ।

प्रतिभारक्षक, नाशक खळ किति? अमृताश्रिता दव न सुकवी. ॥

(भीष्म ११.८३)’

शल्यपर्वाच्या आरंभीचें अपूर्व मगलाचरण पहा:-

‘गरुडध्वजचरणाश्रितचरितश्रवण त्रिताप सहरितें; ।

भगवत्प्रेम वसाया करितें हृदयासि, पिटुनि अह, रितें. ॥ (११)’

ऐषिकपर्वाच्या अखेरचें मयूराचें नृत्य पहा:-

‘निवघुनि भक्तमयूरा करुणाघन हाच नाच शिकवीतो, ।

बहु सुकृतयश सस्ये क्षेत्रीं क्षेत्रीं यथेष्ट पिकवीतो ॥ (३.४३)’

शांतिपर्वाच्या अती सुकृति अर्पण करिताना काढिलेले पुढील सानंदाभिमानोद्गार पहा:-

‘श्रीरामगुरुपदाब्जीं सुकृतिरुचि मयूर सुकृति हे वाहे, ।

श्रीतुळशीसीं, पावुनि बहुमान, न का करील हेवा, हे? ॥ (७.१२४)’

अनुशासनपर्वाच्या शेवटची रसिकप्रार्थना किती सुरस आहे ती पहा:-

‘रामसुत मयूर ह्मणे झाल्या रसिकासि पसरुनी पदर, ।

‘मी तुमच्या अमृतकरें, गरुडें पावे न जेंवि नीप दर, ॥

सज्जन मातें देवू सग, जसा गरुड दे कदधातें, ।

देणें मींच न, गाइल बहु नाकीं मत्पिता मदबा तें. ॥ (८.९९-१००)’.

अश्वमेधपर्वाच्या अखेरची विनयोक्तिपूर्वक गुरुभक्ति पहा:-

‘श्रीगुरुनेचि करविलें हें स्वार्थ, करुनि नवस, लेखन कीं, ।

मणि आकरीं, प्रभुविना स्नेहासि धरुनि न वसले खनकीं. ॥ (६.४४)’

स्वर्गारोहणपर्वाच्या शेवटची हरिभक्त व रसिकमंडळी यांस केलेली विज्ञप्ति -

‘श्रीहरिजनरसिकसभे ! घे निजगुण, जरि मयूर चुकला, गे ! ।

कीं, बोलका नव्हे हा ! शिक्षित बोलावयासि शुक लागे. ॥

चुकलों, तदपि न चुकलों; कीं, जें बहुमत शुकादि सन्मुनितें, ।
म्या गायिलें यथामति सच्चरितचि सत्प्रियार्थं जन्मुनि तें. ॥

(२.४४-४५)'

‘भीष्मभक्तिभाग्य’ या स्फुटप्रकरणाच्या मंगलाचरणगीति फार गोड उतरल्या आहेत. पुढील अल्प मासला पहा:-

‘श्रीकृष्णाचें चित्तीं चिंतावें सुचिर चारु पदकमळ, ।

प्रक्षाळी हृदयींचे जें श्रीवक्षस्थळैकपदक मळ ॥

ज्या वेदप्रतिपाद्याप्रति पाद्या सत्यलोकपति अर्पां, ।

जें पाप, ताप वारी, वारी विश्वेश्वरासही तर्पां ॥

त्या हरिच्या चरणीं मन कोण न अर्पाल कवि? न यज्ञानीं ।

जी सुगति, ती घडे जे स्मरता, ज्या नसिति सविनय ज्ञानी. ॥

विधिचेंहि जन्म ज्याच्या पदभक्तिविणें अपार्थ, सूतातें ।

विश्वपटींच्या भावें नमितों मी त्याचि पार्थसूतातें. ॥ (१-४)'

मूळातील कल्पना घेऊन पंत तिला आपल्या ओजस्वी वाणीनें कसी शृंगारितात त्याचीं आणखी एक दोन उदाहरणें पहा:-

कर्णपर्वांत ‘त्याच्या (कर्णाच्या) शतश इषुधारा भ्रमरपंक्तीप्रमाणें शोभल्या’ या अर्थाच्या मूळलोकातील वाक्यावर पंतानीं किती श्रौढ व वीररसास पुष्ट करणारें व परंपरितरूपक व कारकदीपक या अलंकारानीं मंडित असें झोंकदार वर्णन केलें आहे तें पहा:-

अद्भुतकर्णशरासनघनजनितामितविशुद्धशरधारा, ।

तापविती, कापविती, निर्मिति तटिनी जपासुमाकारा. ॥ कर्ण. २.१७ ॥

प्रस्तुतस्थलीं वीररसवर्णास लाब समास विशेष पोषक असल्यामुळें त्याची योजना करण्यांत पंतानीं आपलें चातुर्य प्रकट केलें आहे. असाच प्रकार इतरत्रही युद्धवर्णनप्रसंगीं दीर्घसमासयोजनेंत पंतानीं केलेला आहे कर्णपर्व अ० ५ गी० ११, अ० ८, गी० १३, १४ इत्यादि पहा. याच पर्वांत ‘वसुदान राजास द्रोणानें मारिले’ या अर्थाच्या मूळांतील वाक्यावर पंताची करामत पहा:-

‘जो कीं यथार्थनामा राजा पाडवसहाय वसुदान, ।

आचार्यें काळकरीं दिधलें समराध्वरीं तदसुदान. ॥ ४ २४ ॥’

गदापर्वांत धर्माची दुर्योधनास उक्ति -

(मूळात) ‘यदि इंद्रो तवाश्रयः’ अशी आहे. याचें पतकृतवर्णन पहा -

(गीति) ‘होईल, पवि धरुनि करीं, आजि तुज जरि स्वयें हरि सहाय ।

पावुनि अयश, ह्मणेलचि तो केवल दुर्बळपरित्त ‘हाय.!’ ॥ (१.६८)’

मूळांतील सामग्री घेऊन त्यांत आपल्या पदरची भर घालून पत कसा नामी परिपाक तयार करितात याची पतकाव्यात मुबलक उदाहरणे आहेत. एकच उदाहरण पहा:-

(मूळ) 'निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ।

गांधारी च नृपश्रेष्ठ ! सर्वाश्च कुरुयोधितः ॥ (शल्य १.४१)'

(पंतांचें वर्णन) "घेतांचि परम दुःसह विषरससा उग्र शब्द तो कानें, ।

मूर्छित पडला मृतसा राजा धृतराष्ट्र पुत्रशोकानें. ॥ १.४

पुत्रव्यसनें व्याकुळमति विदुरहि हाय ! ह्यणुनि बहु रडला, ।

पडला मूर्छित, वाटे वार्ते तो पात पादपा घडला. ॥ ५ ॥

गांधारीतें मूर्च्छा प्राप्ती, न धवा न देवरा खाया ।

चुकली, तिजपासुनि तिस पावावा कोण देव राखाया ? ॥ ६ ॥

नवसुनि गौरीस ह्यणत होत्या, 'अहितास परिसुना सासू', ।

धर्मक्षोभें मग्रा शोकी झाल्याच परि सुना सासू. ॥ ८ ॥

(शल्य. अ० १)"

शल्यपर्व, व गदापर्व यावर लिहिताना रा नारायण चिंतामण केळकर वी ए यांनी मूळग्रंथातील अध्याय व श्लोक यांची पंताचे अध्याय व गीति याशी सूक्ष्मपणे तुलना करून पंतांचें महाभारत भाषांतर नसून फक्त कथानकापुरताच काय तो त्यांनी मूळ संस्कृत ग्रंथावरून आधार घेतला आहे, हा मुद्दा उत्तम रीतीने सिद्ध केला आहे. ते ह्यण- तात:- "(शल्यपर्वतील) १६६७ मूळ श्लोक कोणीकडे ! आणि ३८२ आर्या कोणी- कडे ! २९ अध्याय कोणीकडे आणि ४ अध्याय कोणीकडे ! कशास कांहीं मेळ ? 'भाषांतर' ह्यणजे केवळ भाषा मात्र वेगळी, बाकी मूळ कृतीची प्रतिकृति अगदीं हुबेहुब असली पाहिजे. दृष्टात तेच, वर्णने तीच, अलंकार तेच, विषयविवेचनपद्धति तीच, विषयाचें वर्गीकरण तेंच. एवच, सर्व तेंच संस्कृतभाषा नाही इतकेंच. पण येथे पाहावें तों साराच निराळा प्रकार ! आकृतीचें स्थूल व बाह्यस्वरूप सुद्धां जमत नाही. 'सादृश्य' बघावयाला जेथे जेथे ह्यणून जावें, तेथे तेथे 'विसदृशता' दत्त ह्यणून पुढें उभी रहाते ! 'हा पहा मोरोपंताला पकडला !' ह्यणून गर्व करावा, व नीट निरखून पाहूं लागवें तों काय ? मोरोपत निसटला ! या व्यापारात शेवटीं काहीं तथ्य नाही, असें वाहून मनुष्य श्रमून गप्प बसतो... शेवटीं अशी खात्री होते की, मोरोपतानीं महाभारताचें भाषांतर केलें नाही. त्यांनीं पुढें मूळ भारत ठेविलें आणि भाषांतराचा कारखाना सुरू केला, असें नव्हे; तर फक्त कथानकापुरताच काय तो मूळ संस्कृत ग्रंथांतून आधार घेतला आहे. कवितेंतील अलंकार, उज्वल कल्पना, अनुप्रास व यमकें हीं सर्व कवीचींच होत ! मुळातील कंटाळवाणा भाग

गाळून मुद्याचा भाग तेवढाच घेऊन त्यावर आपलें कौशल्य खर्च केलें आहे.” हाच भारतांतील प्रकार मंत्रभागवत, हरिवंश इत्यादि ग्रंथांतून आढळतो. कथानक सोडून इतर लांबलचक प्रकरणें पंतानीं मार्मिकपणानें गाळिलीं आहेत.

वरील विवेचनावरून मोरोपंत हे केवळ भारवाहक भाषांतरकार नसून महाकवि आहेत अशी सहृदय व काव्यमर्मज्ञ वाचकांची खात्री होईल. याविषयीं मोरोपंताचे मार्मिक निबंधकार धाकटे चिपळूणकर शास्त्रीबोवा आपल्या सुप्रसिद्ध निबंधमालेंत ह्मणतात:—“आह्मास खास वाटतें कीं, ज्यास लवमात्र ह्मणून सहृदयता आहे तो प्रस्तुत कवीच्या ग्रथाचें उगीच वरवर अवलोकन करूनही प्रकृत वादाच्या सबधानें फार वेळ द्वैधात राहणार नाहीं. ज्याप्रमाणें लोहचुंबकाची परीक्षा करायची असल्यास त्याचें व लोहाचें सानिध्य झालें कीं वस्स आहे, मग लोहाला मार्गें ओढलें तरी तें जाऊन चुंबकास चिकटणारच; त्याप्रमाणें ज्यास सत्काव्याचें मर्म समजतें आहे व ज्यावर सत्कवींचीं वचनें मोघ होत नाहींत, तो आमच्या महाराष्ट्रकवीचा सरस्वतीनिष्यद सेविताच लुब्ध होऊन जाईल यात विलकुल संशय नाहीं. तसेंच ज्यास प्रकृत कविता वाचून वरच्या पैकीं कांहींच अनुभव येणार नाहीं त्यानें आपले ठायीं अरसिकता मानली, अथवा आपल्या मनावर दुराग्रहाचा पगडा जबरदस्त आहे असें मानलें तर मोठीशी चूक होणार नाहीं असें आह्मीं खात्रीनें सागतों. आता ज्या कवित्वगुणावर आह्मी इतके लुब्ध होऊन गेलों आहों, व ज्याच्या योगानें आमचें प्रेम प्रस्तुत कवीवर इतका काळ पावेतो स्थिर होऊन वसलें आहे, ते गुण कोणते ते सागतों. कवितेचीं अर्गे दोन, एक पदरचना व दुसरें अर्थरचना...या दोन्ही प्रकारांवरून पाहतां आह्मी मोरोपंतांची महाकवींत गणना करतो. (‘निबंधमाला’).” पंताच्या काव्यांतील उतारे वर आले आहेत त्यावरून आपणखी एक गोष्ट चाणाक्ष वाचकाच्या लक्षांत येईल. ती ही कीं, खऱ्या कवीप्रमाणें पत ससारातील गोष्टीकडे व निसर्गातील प्रत्येक वस्तूकडे काव्यदृष्टीनें पाहतात. त्यामुळे त्यांच्या काव्यात निसर्गातील रमणीयता व ससारातील मोहकता सहजच उतरली आहे तसेंच काव्यरचना त्यांनीं करमणुकी-करितां किंवा द्रव्यार्जनार्थ केली नसून प्रथम प्रथम काहीं अंशीं कीर्तीस्तव पण पुढें पुढें सर्वस्वीं आत्मोद्धारार्थ केली. (परिशिष्ट ‘छ’ पहा). शिवाय, व्यासवाल्मीकाच्या काव्यात-भारतरामायणात जो संदेश सांगितला आहे तोच त्याच्याही काव्यांत आढळून येतो धर्मानें वागल्यानें इहलोकीं कीर्ति होऊन परलोकीं शाश्वत सुख मिळतें ह्मणून तसें वागावें, व अधर्मानें वागण्यानें इहलोकीं जरी कधीं वाह्यत सुख मिळतेसें दिसलें, तरी सुख न होतां मनाला असमाधान वाटतें व अपकीर्ति होऊन परलोकीं दुःख होतें, ह्मणून अधर्मानें न वागता मनुष्यानें धर्मानें वागून सत्संगात राहून ईश्वरभक्ति करावी ह्मणजे इहपरलोकीं त्याला कीर्तिलाभ व

खरा आनंद प्राप्त होतो. हा मोरोपंताचा सर्व काव्यातून वाचकास सदेश आहे. मोरोपंत आपल्या 'दुर्वासभिक्षा' या ओवीबद्ध लघुप्रकरणात ह्मणतात:-

'अधर्मै दुर्योधन क्षय । पावे धर्मै धर्म जय ।
संकटीं देव करुणालय । दास रक्षी हें कथिलें. ॥ ६ ॥
जरी सहाय ज्ञाला देव । आलें घरा महावैभव ।
तरी आसक्त मनोभाव । नसावा हें कळविलें. ॥ ७ ॥'

सत्काव्यांची हीच मुख्य शिकवणूक असल्यामुळे सत्काव्याध्ययनाचा राष्ट्रास फार मोठा उपयोग होतो. सुप्रसिद्ध बौद्ध थियासोफिस्ट **जिनराजदास** ह्मणतात:- 'जगांतील प्रश्नाकडे निरनिराळ्या दृष्टींनी पाहता येतें. ह्या दृष्टीपैकी काव्यदृष्टि ही एक महत्वाची दृष्टि आहे. जगाकडे वर्तमानपत्रें एका दृष्टीनें पहातात, इतिहास दुसऱ्या दृष्टीनें पाहतो, काव्य तिसऱ्या दृष्टीनें पहातें व भौतिक शास्त्रें आणखी एका नव्या दृष्टीनें पाहातात. काव्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास प्रत्येक गोष्टीचें सौंदर्य आपल्या लक्ष्यात अधिक चांगलें येऊ शकतें ज्ञान हें किती मनोहर, किती रमणीय आहे हेंही कविवृत्तीमुळेच आपणास समजतें. प्रत्येक प्रश्नाची एक विशिष्ट बाजू काव्यानें आपणास अवगत होते व त्यामुळे काव्य हें राष्ट्रास उपयोगी आहे. काव्यानें मनुष्याच्या नीतीस जीवंतपणा आणता येतो. या कारणामुळे काव्यास्वाद घेण्याचें मर्म लोकास समजणें फार जरूर आहे, व त्याकरिता प्रत्येक माणसास काव्य शिकविलें पाहिजे. राष्ट्रांतील उत्तम कवींच्या कृतींशीं त्याचा परिचय असला पाहिजे व काव्य लिहिण्याचें शिक्षण त्यास दिलें पाहिजे. हें शिकविल्यानें प्रत्येक माणूस चांगलें काव्य लिहू लागेल असें नाहीं, पण काव्य लिहावयास शिकविल्यानें कविवृत्तीचें मर्म काय हें लक्षांत येणें सोपें पडेल'

९ काव्यगुणदोषविवेचन.

'सञ्चेत कैरवातें विकच करि, जगत्ताप संपूर्ण टाळी,
अज्ञानध्वात सारें हरि, रसिकचकोरासि अत्यंत पाळी, ।
नाना वस्तु प्रकाशी, कविहृदयपयोराशिसतोषहेतु,
काव्येंदु खप्रमेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु. ॥

(प्राकृतमंत्ररामायण-उपसंहार ८)

'नसे तादृक् चेतोहर गुण जरी, साधु तरि या
वरु, चूडारलीकृतविधुहि जैसा धुतरिया; ।
भले सद्वियांचे नद करिति ते लोभ, विहिरा
तयांचा भी; कर्त्या जडहि घडिला शोभवि हिरा. ॥

(कृष्णविजय-पूर्वार्ध, सज्जनप्रार्थना २)

पंतानीं जे मोठे ग्रंथ रचिले त्यात प्राकृतसंस्कृत मंत्ररामायणें, मंत्रभागवत, बृहद्दशम, हरिवंश, व भारत यांचीं प्रमुखत्वानें गणना आहे. त्यांतही मंत्ररामायण, बृहद्दशम उत्तरार्ध व भारत यात काव्यरसपरिपाक चांगला साधला आहे. तरी भारताच्या रचनेत जसें पंताचें बुद्धिसर्वस्व प्रकट झालेलें आढळतें तसें इतर ठिकाणीं फारसें आढळत नाहीं. भारतांत पंतानीं भाषेची कमावणी संस्कृतभाषा, शुद्ध मराठीभाषणसांप्रदायिक वचनें व साहित्यशास्त्र याच्या साहाय्यानें उत्तम रीतीनें केलेली आहे. कर्णमधुर छंदोबद्धरचना, अर्थानुरूप शब्दाचा प्रतिध्वनि, कथानकशुद्धता, समयोचित स्वभावानुसार भाषणें, रसभरित अस्खलित वर्णनशैली, व्यापक सहृदयता, व्याकरणशुद्धि, यमकानुप्रासचातुर्य, श्लेषाची मार्मिक योजना, अर्थालंकाराचा भरपूर साठा व कल्पनाविहंगमाच्या भरान्या इत्यादि पंतकाव्यातील सर्वसामान्य गुण पंताच्या भारतात सर्वोत्कर्षानें आढळून येतात. एका अर्वाचीन विद्वान् लेखकानें ह्यटल्याप्रमाणें 'एकंदर उपलब्ध मराठी कवींच्या समुदायात निरनिराळ्या दृष्टींनीं पंताना फार महत्त्वाचें स्थान द्यावें लागतें.' लेखक ह्मणतात.—'मराठी वाङ्मयात आर्याछंदाचा निर्माता व पुरस्कर्ता, भाषेच्या शुद्धीकडे व सुधारणेकडे विशेष लक्ष्य पुरवून बहुधा व्याकरणशुद्ध व संस्कृत शब्दांच्या उचित योजनेनें प्रौढ अशी भाषा अस्खलितपणें लिहिणारा प्रथकार, अत्यंत सभ्य व मर्यादित असें वर्णन करून सुद्धा उत्कृष्ट तन्हेनें रसपरिपोषण करून अंत करण उचंबळवून टाकणारा शिष्ट व नागर कवि, अत्यंत कारकुनी बाण्याचा, टापटीपीचा व विस्तारमीह असा कथालेखक, व अतिशय हृद्य अशी कलाकुसर करून कविताकामिनीला मनोहर अलंकार लेखविणारा कुशल कारागीर, इतक्या नात्यांनीं पंतानीं महाराष्ट्र-वाङ्मयात आपल्याला अत्यंत महत्त्वाचें व अढळ असें स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. (मोरोपंती भागवतरचना लेखांक ३ रा. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी एम् ए केसरी ९ डिसेंबर १९२४)'. याविषयीं महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकार ह्मणतात —'मोरोपंतानें मराठी भाषेवर जितके उपकार केले तितके दुसऱ्या कवीनें केले नाहींत. त्यानें कथानकें जरी जुनीं घेतलीं, तरी त्यातील कोट्या, विचार व त्यास लाविलेले वळण नवीन आहे. मराठी कवितेंत संस्कृत शब्दाचा उपयोग करताना कधीं कधीं अतिरेक केला आहे. त्याची कविता ह्मणजे एखाद्या राजाची सर्वांगसुंदर, नाजूक, बहुमोल अलंकारांदि आभरणानीं युक्त व बहुविधकलाकुशल प्रौढ वयाची तरुणी होय. शब्दगौरव, भाषेची प्रौढी, रसानुकूलता, भरपूर अलंकार, काल-व्यक्ति-प्रसंग याना अनुसरून वर्णने, मुख्य सूत्र न सोडता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ आणणें हे याच्या काव्याचें विशेष आहे. अर्थगौरव, पदलालित्य, माधुर्य, ओजस्विता हे याच्या कवितेचे मुख्य गुण आहेत. (महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-विभाग अकरावा पृ० ४४५)'. आता मोरोपंती काव्यांत आढळणाऱ्या गुणांविषयीं आणखी थोडासा खुलासा करून त्याचें स्पष्टीकरण करूं.

पताच्या कवितेचा मोठा गुण तिची प्रौढता हा होय लांब समास (परिशिष्ट- 'लृ' पहा), संस्कृत शब्दांचा किंवा वाक्यांचा भरणा, तसेंच शुद्ध संस्कृत पद्धतीस अनुसरून केलेली वाक्यरचना व प्रयोग (परिशिष्ट 'लृ') इत्यादि गोष्टींमुळे पंताच्या काव्यात ओज किंवा प्रौढता फार आली आहे. नुसती भाषाच प्रौढ असते असे नाही तर आंतील अर्थही गंभीर व प्रौढ असतो त्याच्या काव्यात अर्थालंकार व शब्दालंकार याची गर्दी झालेली आढळते. प्रासयमकादि शब्दचमत्कृतीचा किता पंतांनी आनंदतनय, विठ्ठल कवि व बामनपंडित यापासून घेतलेला असून त्यात त्यांनी आपली पराकाष्ठा केली आहे. लाव यमकें, चमत्कारिक अनुप्रास व साहित्यशास्त्रज्ञांनी सांगितलेले बहुतेक सर्व अलंकार पंतांच्या काव्यात, विशेषतः त्यांच्या भारतांत आढळतात (परिशिष्टें 'ऋ', 'ॠ' व टीप पृ० ८४ पहा). मधून मधून शब्दावर श्लेष व कोव्याही आढळतात, पण त्याची संख्या त्यांच्या काव्याचे प्रमाणानें फारच कमी (परिशिष्टें-'ऐ', 'ओ' पहा). मोरोपंताची श्लेषावर अभिरुचि अस्तुती तर एखादें 'नलोदया' प्रमाणें श्लेषप्रचुर काव्य रचणें त्यांना कठिण नव्हतें. त्यांची चित्रविचित्र रामायणादि काव्ये पाहिलीं म्हणजे महाराष्ट्रभाषा त्यांच्या अगदीं अंकित होती असें वाटतें. अशा कवीला एखादें श्लिष्ट काव्य रचणें म्हणजे हाताच्या मळाप्रमाणें सोपें झालें असतें त्यांच्या काव्यातील पुष्कळ यमकें ठरीव म्हणजे पुन्हा पुन्हा तींच तींच आलेलीं असतात. तरी तीं दूरान्वित नसून सहज ओघानेंच आलीं आहेत असें वाचकांस वाटतें (परिशिष्ट-'अ' पहा) शब्द व अर्थ यांच्या अलंकाराची गर्दी झाली आहे तरी त्यामुळे अर्थहानि झालेली फारशी आढळत नाही. कोठेंही मूलवर्णनास सोडून अलंकाराच्या ओघांत पंत वाहावले नसून त्यांची शब्दरचना व वर्णनाची हातोटी अशी खुबीदार असते की त्यामुळे सहृदय वाचकाची त्यांच्या काव्यांवर मुरकुंडीच पडावी.

मोरोपंती काव्यांतील रसवर्णन.

नवरस जसे कांहीं त्याच्यापुढें हात जोडून उभे होते असें वाटतें नवरसां-खेरीज 'वात्सल्य' व 'भक्ति' हे रस पंतांच्या काव्यांत प्रमुखत्वानें आढळतात. कोणत्याही रसाचें वर्णन चाललें असता कवीचें त्याच्यांत अगदीं तादात्म्य दिसून येतें. उत्कृष्ट रसपरिपाकाची उदाहरणे पंतांच्या काव्यात विपुल आहेत याविषयी लिहिताना निबधमालाकार म्हणतात - 'महाकवीच्या ठायीं (सुंदर पदरचना व अर्थरचना याशिवाय) दुसरें मोठें लक्षण हें आढळतें कीं, संपूर्ण रसवर्ग जसा काय त्याच्या स्वाधीन असतो चितान्याच्या पाशीं सारे रंग जसे सदैव सिद्ध असतात, पाकाचार्यापुढें षड्रस जसे हात जोडून उभे असतात, त्याचप्रमाणें कवीचीही गोष्ट होय. सारी भाषा ही जशी काय त्याची अंकित होऊन गेलेली असते, यास्तव तो अशी

कांहीं चमत्कारिक शब्दाची सागड घालून देतो कीं वर्णनविषयक पदार्थ जसा काय डोळ्यासमोर उभा राहतो, व वर्ण्यमनोवृत्तीशीं वाचकाच्या चित्ताचें तादात्म्य होऊन जातें ! मोरोपंताच्या कवितेंत वरील रसाविर्भावाचीं शेंकडों उदाहरणें आहेत. (निबंधमाला, अंक ६३)'. येथें त्याचा उगीच थोडासा उल्लेख मात्र करितों.

शृंगाररसवर्णन.

ज्यास संस्कृतात 'प्रथमो रस,' किंवा 'आद्यरस.' असें ह्मणतात त्या शृंगार-रसाचें वर्णन पंतांच्या काव्यांत वाचलें असतां असें दिसून येईल कीं प्रणयी-जनांचीं हृदयें जरी कवीला पूर्णपणें अवगत होतीं तरी त्यांनीं कोठेंही फाजिलपणा केलेला नाही. शृंगारवर्णन तर अप्रतिम आहे पण त्यांत अश्लीलत्व मुळींच नाही. पंतांच्या कवितावधूचा शृंगार इतर कवींच्या शृंगाराप्रमाणें अश्लील नसून तो पतिव्रतेच्या शृंगाराप्रमाणें मर्यादशील असून हृदयगम आहे पंताचें शृंगारवर्णन भवभूतीच्या शृंगाररसवर्णना-प्रमाणें खुबीदार नाजूक व प्रौढ असतें. शृंगारवर्णनाचा कळस करण्यासारख्या प्रसंगींही त्यांनीं आपला मर्यादशील, प्रौढ, पण खुबीदार 'बव्हर्थजनमनोहर खल्पाक्षर' असा शृंगारवर्णनाचा क्रम सोडिला नाही हरिवंशातील प्रद्युम्नप्रभावती-विवाह (अ० ३५-३६), उषानिरुद्धविवाह (अ० ४१), कृष्णविजयांतील कृष्णाची रासक्रीडा (अ० २९-३३), रतिप्रद्युम्नांची ओळख पटणें (अ० ५५), मंत्रभागवतातील कृष्णाची रासक्रीडा (१०-३७६-४०७), भारतांतील शर्मिष्ठायातिकथा (आदिपर्व अ० ११), दुष्यंतशकुंतलाख्यान (अ० १२), कर्णजन्मप्रसंग (अ० १७) पांडुमाद्रीसमागम (अ० १९), ऊर्वशीकृत अर्जुनविलोभन (वनपर्व अ० ३. ४७-७२), कीचककृत द्रौपदीप्रमाद (विराटपर्व अ० १), मंत्ररामायणाच्या उत्तरकांडातील रावणकृत रंभाधर्षण ही कथा, इत्यादि प्रसंग पंताच्या शृंगारवर्णनाचीं उदाहरणें होत. विप्रलंभशृंगाराचीं उदाहरणें पाहिले असल्यास मंत्ररामायण, मुक्तामाला संस्कृत व वनपर्व यातील रामाचा सीतेविषयीं विरह व मंत्रभागवतांतील किंवा बृहद्देशमातील कृष्णदारविरहवर्णन हे प्रसंग पहावे आता क्वचित् शृंगारांतर्गत वीभत्सवर्णनही आढळतें, पण त्या काळाकडे लक्ष्य दिलें असतां ती गोष्ट क्षम्य असून त्याची अल्पता पंताच्या रसिकत्वाचें व सभ्यपणाचें मोठेंच चिन्ह होय. पंताच्या एकंदर काव्यमहोदधींत फाजील शृंगारवर्णनाचीं किंवा तत्सूचक पदें फारच अल्प आहेत. या विषयीं केकावली टीपा पृ० ९०-९३ पहा. आतां पंताच्या शृंगाररसवर्णनाचा थोडासा मासला पाहूं या. प्रथम संभोगशृंगाररसाच्या उदाहरणाचा मासला पाहा.—हरिवंशात वज्रनाभदैत्यकन्या प्रभावती हिचा प्रद्युम्नाशीं व उपेचा अनिरुद्धाशीं गुप्तविवाह झाला तेव्हांचीं वर्णनें संभोगशृंगाराचीं उत्कृष्ट उदाहरणें होत. प्रभावतीची नूतन सखी हंसी प्रद्युम्नाचें गुणवर्णन करितांना म्हणते:-

(गीति) “सुंदरि सुंदरवर वर येतां प्रद्युम्न जरि पहातीस, ।

श्रीविष्णुला जसी श्री, त्याला सर्वस्व तू वहातीस. ॥ अ० ३५ ६२ ॥”

मूळ श्लोक—‘यं सदा देवि दृष्ट्वा हि खवंति जघनानि हि ।

आपीनानिव धेनूनां सोतासि सरितामिव ॥ (अ० ९२ श्लो० २२).’

या मूळश्लोकातील अतिरिक्त शृंगाराचें वर्णन पंत किती खुत्रीदार व मर्यादशील-
पणानें करितात तें आता पहा —

(गीति) “सखि ! नारींचा धीर प्रद्युम्नातें विलोकिता गळतो, ।

स्त्रीजन मीनचि वाटे, त्याचा रूपादि सुगुण जो, गळ तो. ॥ ६४ ॥”

प्रभावति प्रद्युम्नाला घेऊन येण्याविषयीं हंसीची विनवणी करिते—

“हें कार्य कराया, त्या प्रभुसूनुकडे तुवाचि सखि ! जावें ।

राज्ञीनेंही, देतां जीवन रुग्णानुगेसि, न खिजावें. ॥ ७६ ॥

हे तव अनुजा, तनुजा, अथवा दासीच, ह्यण, न आलि; सये ! ।

या कार्याहि न व्हाया कोणा उपकारगणन आलिस, ये. ॥ ७७ ॥”

प्रद्युम्न आज प्रदोषकारी तुला मेटेल असें हसीनें सांगितल्यावर तिचें भाषण—

“ती त्या हंसीस ह्यणे, ‘मज मत्सदनात धीर दे, वस, ये, ।

प्रथमसमागम, भीतें मन, कीं तो वीर, धीर, देव, सये !’ ॥ ३६.४७ ॥

हंसी ह्यणे, ‘सये ! मी सोडिन तुज पळहि न, सदना चाल, ।

भय काय ? तुझी दोघे पावुनि नव संग रसद, नाचाल. ॥ ४८ ॥”

संध्याकाळीं चंद्रोदय झाल्यावरील प्रभावतीच्या उत्कठावस्थेचें वर्णन —

“तों राजसुता पावे, भी, उदया पावतां हिमकरातें. ।

न च दैत्यसुता भीती, मुख पसरुनि धांवताहि मकरातें. ॥ ५५ ॥

जो होता हिमकर, सखि ! झाला अद्भुतचि अहिमकर तो का; ।

माहं, गिळू, पहातो, हा दितिजाच्याचि अहि, मकर तोका. ॥ ५६ ॥

‘द्विजराज’ ह्यणवितो जरि, श्मकरुण, हिमकर नव्हेचि, गरकर हा ।

बाळा ह्यणतिल, ‘होवुनि, या कर्म, दुर्धशात गरक, रहा.’ ॥ ५७ ॥

गेळें धैर्य, नव्हे स्थिर हें, जेंवि प्रथम वांसहं सुटलें; ।

घडिभरि दर्शन नव्हता, सुसुखि ! समज सूत आयुचें तुटलें ॥ ६३ ॥

कामनिकारें पवनें पावली कंपा प्रभावती कदली, ।

वदली, बहुत असो तें, गावें जें काय बोलिला सदली. ॥ ६४ ॥”

प्रद्युम्नाची एकातांत गाठ पडल्यावरचें वर्णनः—

“प्रद्युम्नातें पाहुनि, वाढे सहसा प्रभावतीकाम, ।

विधुतें विलोकुनि जसा सागर, अद्भुत तसेंचि तें धाम. ॥ ७० ॥

राजात्मजा सलजा होवूनि, उभी अधोमुखी राहे, ।
 साहे तेज न बाळा, मदनानन तिर्यंगीक्षणे पाहे. ॥ ७१ ॥
 स्पर्श स्मर, देखाया मुख, वदवाया, प्रभावती हनुतें. ।
 रोमांचरूप कंचुक तो त्याचा स्पर्श लेववी तनुतें. ॥ ७२ ॥
 करुनि अधोमुख मुख सखि ! मजसी कांहींच तूं न कां वदसी ? ।
 या दासाची उक्ति स्वीकारीं, काय चंद्र वे न दशी ? ॥ ७३ ॥
 न करीं उपमर्द वदनशशिशोभेचा स्वयेंचि दाहून, ।
 कष्टोत न ओष्टाच्या प्राता लोचनचकोर चाहून. ॥ ७४ ॥”

पुढें प्रद्युम्नप्रभावतीचा गुप्तविवाह लागल्यावर एकातीं भेट झाली व त्यांचे मनोरथ पूर्ण झाले. त्या प्रसर्गाचें वर्णन:-

“वरुनि वधूतें, सागे द्वारीं खत्राणकाम सु-खगीतें, ।
 मग जें, तें वर्णावें लक्षेही काय कामसुख गीतें ? ॥ ८१ ॥”
 दक्षिण कर धरुनि, स्मरशयनीं ने, बैसवी तिला अकीं, ।
 चुंबी मुख, आलिंगी, मदर्नी सुख बहु, घनें जसें रंकीं. ॥ ८२ ॥
 रमवी प्रद्युम्न बहु प्रेमें, पाहोनि तदधिकार, तितें, ।
 करे सुरत नवोढेसीं, जें दे तन्मतिस तदधिका रतितें. ॥ ८३ ॥
 प्रातःकाळीं कष्टे प्रद्युम्नातें प्रभावती सोडी, ।
 गोडी लाघुन जाय; क्षणदा घटिका तसी गमे थोडी. ॥ ८४ ॥
 प्रेमें वेडचि लावी प्रद्युम्नास प्रभावती, राया ! ।
 त्या रसतरंगिणीचा लागों दे न प्रभाव तीरा या. ॥ ८८ ॥”

प्रभावती गर्भिणी झाल्याचें भगिनींस कळलें तेव्हाचें वर्णन:-

“पुरुषवर प्राप्त तिला झाला, हें इंगितें तयां कळलें; ।
 यश जेंवि मृगमदाचें, सुरतसुखाचें कधीं नसे मळलें ॥ ९४ ॥
 करुनि स्मित, एकातीं विश्वासवतीस कृत्य नव पुसती, ।
 कीं भगिनी झाकाया शकली कृतसुरतनृत्य न वपुस ती. ॥ ९५ ॥”

उषानिरुद्धांच्या स्वप्नविवाहाचें व नंतरचें वर्णनही खमंग आहे. मासला पहा:-

“देवीवरसामर्थ्ये अतुळें, नागोत्तमें जसी नागी, ।
 स्वप्नीं संभोगचिन्हा पुरुषवरें होय भोगिली जागी. ॥ ४९.६० ॥
 झाले ते नवसंगीं, होतात विकार भोगिलीला जे, ।
 कुळदूषण मानी, भी, प्रवळ विटें जेविं भोगिली लाजे. ॥ ६९ ॥
 काहीं काळ प्रेमें क्रीडा व्रीडावती करी, राजा ! ।
 निववी पतिसंगसुखें, कामदहन तापवी शरीरा जा (=ज्या) ॥११६॥”

भारतांतील दुष्यंतशकुतलाख्यानातील प्रसंग (इंद्राज्ञेनें तपोभंगार्थ आलेल्या मेनकाप्सरेला पाहून विश्वामित्राची कामवशता—)

“होती करीत कंदुककेलि, मधुर गान, मोहिनी; तीतें ।

स्पर्शे प्रथम वसनहर पवन, मग त्यजुनि तोहि वीतीतें. ॥ (आदि. १२. ३०)

सुरतरसांत बुडाला, जाणों स्त्रीरत्न शीतनवसर, तो ।

तप्त मतंगज रतला, शक्र ह्मणे, बहु करुनि नवस ‘रतो.’ ॥ ३१ ॥”

ययातिशर्मिष्ठाख्यानातील शर्मिष्ठेची वरोत्कंठा कशी थोडक्यात, खुबीदार शब्दांनीं वर्णन केलेली आहे तें पहा.—

“प्रियतम सहाय नसता यौवनहननेंकरुनि जो सीण, ।

तद्रुणनीं कुंठितमति होईल सरखतीहि जोशीण. ॥ आदि. ११. २ ॥”

कुंतीसूर्यसमागमप्रसर्गीं सूर्याचें भाषण —

“भीरू! भय त्यजुनि, मिठी घालीं माझा गळ्यात बाहूनीं ।

दर्शन अमोघ माझे, तुज उचित न हा नकार बाहूनी. ॥ १७-१२ ॥

सत्य प्रिय, हित बोलुनि, योजुनि अकीं निवास, रमणीतें ।

घेउनि, देउनि अधरामृत, भोगी रत्न वासरमणी तें. ॥ १४ ॥

झाला सहजकवचमणिकुडलधर तत्क्षणीं रुचिर वाळ, ।

तीहि कुमारी झाली; आली जाणों प्रसूतिचि आळ. ॥ १५ ॥ (आदिपर्व)”

वाल्मीकिरामायणाच्या उत्तरकांडांत २६ व्या अध्यायात रावणकृत रंभाधर्षण-कथा सविस्तर सांगितली आहे. तिचा सारांश पंतानीं आठ गीतींत आणिला आहे. त्यातील चार गीति पहाः—

“नलकूबर नामक जो धनपतिसुत तन्मन. प्रिया रभा ।

अवलोकिली दशास्ये कनकाची काय चालती रंभा. ॥ १५६ ॥

दशवदनाला श्रीशी गमली, मग वृत्त तो पुसे सारें, ।

तीणें छुषा तुझी मी, हें कथिलें भाषणें सुधासारें. ॥ १५७ ॥

मदनातुर तो राक्षस रभेला वारिता बळे भोगी, ।

नवकेतकीसुमातें वेष्टुनि काळा जसा महाभोगी. ॥ १५८ ॥”

ही सर्पकेतकीसुमाची उपमा मूळांत नाही.

“दशकंठें मदमत्तें वनीं यथाकाम मर्दिली रंभा, ।

जैशी निरंकुशानें वन्यगजानें फलानता रंभा. ॥ १५९ ॥”

‘एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ।

कामभोगाभिसरक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥

सा विमुक्ता ततो रंभा अष्टमाल्यविभूषिता ।
 गजेन्द्राक्रीडमयिता नदीवाकुलता गता ॥
 ललिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा ।
 पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥'

(वाल्मीकिरामायण अ० २६ श्लो० ४१-४३)

या मूळातील श्लोकांच्या आधारावर पंतांनीं वर्णनाचा मार्मिक संक्षेप करून शृंगाररसवर्णन कसें खुबीनें केले तें वाचकाच्या लक्ष्यात आलेच असेल. मूळात रंभासौंदर्यवर्णन, कामुक रावणाचें शृंगारिक भाषण व रमेचें उत्तर हीं श्लो० १४-४० या सत्तावीस श्लोकांत विस्तारानें वर्णिलीं आहेत 'विस्तरभीरु' पंतांनीं सर्व विस्तार गाळून तो प्रकार वेंचक, मार्मिक व सूचक शब्दांत सुरस वर्णिला आहे मंत्रभागवतातील रासक्रीडावर्णनप्रसंगाच्या पुढील गीति पहा:-

“भक्तप्रिय परमेश्वर वाजवि बहुमधुर चित्तहर पावा, ।
 की गोपींचा सेवुनि नादामृत, सर्व ताप हरपावा. ॥ १० ३७७ ॥
 गमलें गृह गोपींतें गहन, गहन, गेह वेणुच्या पानें; ।
 गेल्या प्रियाकडे त्या; नेल्या रक्षुनि पुष्पचापानें ॥ ३७८ ॥
 बल्लव रोधिति ज्याला त्या तनुतें त्यजिति तत्क्षणीं अजि! तें ।
 प्रेम वदावें काय ? श्रीहुनि बहु मानिल्या स्वयें अजितें. ॥ ३७९ ॥
 वाहों आल्या तनु, मन, निजचरणीं हें कळुनि, आगमनीं ।
 त्यांशीं विनोद करि बहु निष्ठुरसा जेंवि सानुराग मनीं. ॥ ३८१ ॥
 सुमुखी रडति, 'गृहा जा' म्हणतां, मग त्या नमूनि भवनाशा, ।
 दास्यवरार्थ प्रार्थिति हृदयातूनि त्यजूनि भवनाशा. ॥ ३८२ ॥
 दे अभय दयासिंधु, क्रीडे त्यासीं परोपरी रानीं; ।
 पूजिति पाय प्रभुचे पुष्पांनीं, तेंवि त्या शरीरानीं. ॥ ३८३ ॥”

गोपींना अभिमान झाल्यामुळे श्रीकृष्ण गुप्त झाला, तेव्हा गोपींना झालेल्या विरहावस्थेचें-विप्रलंभशृंगाराचें वर्णन पंतांनीं फार बहारीचें केले आहे-

“नम्रपणें श्रीदेवी सेवी पद, जीस सर्व मानवती; ।
 तीच्या स्वामीस कशा त्या गोपी मानतील मानवती ? ॥ ३८६ ॥”
 मोकलिल्या तत्काळ, प्रभु झाला गुप्त, दुर्गुणें विटला; ।
 स्त्रीजन विरहीं टाकी, जैसा अर्मांत दिव्यपट किटला. ॥ ३८७ ॥
 भरल्या प्रियविरहविषें, स्मरल्या गोपी मनात अपराधा; ।
 नेली एक प्रभुनें जी, काय करी अनंत तप राधा ? ॥ ३८८ ॥
 गहनीं शोधिति, पुसती देव, स्थिरजंगमासि, तळमळती, ।
 अश्रुलाता गोपी पडतां कवळुनि भूमितळ मळती. ॥ ३८९ ॥

बह्मपदमुद्रासह सिकतेत स्त्रीपदेहि लक्ष्मी ।
 त्या बहु तापति, जेवि क्षुवित सदनांत गरळ भक्ष्मी. ॥ ३९० ॥
 तेवीच, दिसे जों जों तत्कीडा चिन्हपंक्ति महिवरती ।
 तों तों गोपी, जाणुनि कातकृतस्वापमान गर्हिवरती. ॥ ३९१ ॥
 यमुनापुलनी गेल्या, विफळाशा जाहल्या, बनीं भ्रमल्या, ।
 भ्रमल्या भगवद्विरही, शेवटिं त्या सर्वे दीनशा गमल्या. ॥ ३९६ ॥
 नक्षत्रे इंदुविणे, स्त्रीरत्ने प्रभुविणे तशीं गमलीं. ।
 स्वसुखनिधान करींचें जाता त्यांचीं मनें बहु भ्रमलीं. ॥ ३९७ ॥
 मोहळ कृष्ण सुरसमय, गोपी सरघाचीं, त्यासि त्या चुकल्या. ।
 काय क्लेश वदावा ? सुकल्या शोकें, स्वजीवना मुकल्या. ॥ ३९८ ॥”

विरहानंतर पुनर्दर्शनप्रसंग—

“भक्तीनें आळवितां, गातां गुण चितुनी मनीं मूर्ती, ।
 प्रकटे गोपींत प्रभु, होता तद्बुद्धि निर्मळा पूर्ती. ॥ ३९९ ॥
 गलदजनाश्रुमलिनें वदनें त्याचीं पुशी स्वपाणीनें, ।
 सात्वत करी प्रियाचें परमेश्वर अमृत मधुर वाणीनें. ॥ ४०० ॥”

यानंतर ४०१-४०४ यात रासकीडा वर्णन करून पंत उपसंहार करितात -

“देउनि पद्मादुर्लभ सुखराशी त्यां जळीं स्थळीं रमवी; ।
 अस्खलितवीर्य भगवान् गोपींचा कामताप तो शमवी. ॥ ४०५ ॥
 वामाक्षी त्या प्रातःकाळीं जाता फिरुनि सदनातें ।
 शतदा भेटति, चुंबिति, पाहति मुरडोनि कांतवदनातें ॥ ४०६ ॥
 यमसदन तसें होय त्रासप्रद गोपिकासि निज ओक; ।
 कंटाळती गृहातें, ह्मणति, ‘खरें, ह्मणति यासि कवि ओक.’ ॥ ४०७ ॥”

शृंगाररसांतर्गत ईर्ष्यामानाचें वर्णन हरिवंश अ. २६ यात सत्यभामेचा
 रुसवा व कृष्णानें केलेलें तिचें शातवन या प्रसंगीं सुरेख केले आहे. प्रणयी स्त्रीपुरु-
 षांना तत्सदृश प्रसंगीं यातील शिकवणूक नि संशय फार उपयुक्त होईल नारदानें
 कृष्णास दिलेले स्वर्गीय पारिजात कुसुम त्यानें आपणास न देता रुक्मिणीस दिलें,
 यांत आपला अपमान झाला असें मानून सत्यभामा क्रोधपूर्ण होऊन रुसली
 तेव्हांच्या तिच्या चेष्टाः-

“ऐकुनि अपमान, करी जाणों परिहारयत्न हा रमणी ।
 फाडी वस्त्र क्रोधें, विखरी तोडुनि रत्नहारमणी ॥ २६.२१ ॥
 आवडती ह्मणुनि करी, मानुनि निजमानघात, रुसवा हे, ।
 हृदयात ताप ज्याचें फळ, जो कोपाख्य, या तरुस वाहे ॥ २३ ॥

बांधुनि शिर, शून्यगृहीं निजली, नेसूनि शुभ्रपातळ ती. ।

संवाहनकामा परि धाकें दासी पदा न आतळती. ॥ २४ ॥”

सत्यभामा हसली हें ऐकून तिचें सात्वत करण्वास कृष्ण गेले तेव्हांचें वर्णन पहा—

“प्रभु विश्वकर्मनिर्मितसदनद्वारांत दारुका ठेवी, ।

जाय हळूच न कळता, जेथें ती खिन्नमानसा देवी. ॥ २७ ॥

दूरुनि मीतभीत श्रीपति कुपिता मनःप्रिया पाहे, ।

मृदुचरणागुष्ठनखें उकरीत क्षोणितें सती आहे. ॥ २८ ॥

लीलाकमलदलातें सुनखांहीं लेश लेश तोडून, ।

जोडून खमुखीं तें, ती हासे श्वास उष्ण सोडून ॥ २९ ॥

ठेडनि वामकरतळीं मुख, धरुनी ध्यान, ते पुन्हा सोडी; ।

शयनीं पळ निजुनि, उठे, लागे कोठेंहि न च जिला गोडी. ॥ ३१ ॥

अतर्बाह्य क्रोधें, पहिली प्रेमें जसी, तसी भिजली, ।

शिर ठेडनि उपधानीं झांकुनि पदरें मुखाब्ज, ती निजली ॥ ३२ ॥

त्या समयीं प्रेष्यांतें सज्ञा करि हरि, मुनिव्रता धरवी, ।

शंकित समीप जाय, प्रभुची हे रीति आयका बरवी ॥ ३३ ॥

प्रेष्येच्या हस्तीं जें चामर, सज्जनमयूरघन घे तें, ।

ढाळीत उभा राहे, सेवी न्या देवदेव अनघेतें. ॥ ३४ ॥

प्रभुकरसंसर्गी त्या कुसुमांचा तीस चेष दे वास, ।

प्रेष्येसि सुगंध पुसे उठुनि, न जाणूनि देवदेवास. ॥ ३५ ॥

प्रेष्या नमिति, न वदती, जाणों त्या जाणती न बोलाया, ।

पाहे चहूकडे, तों देखे तीचीच दृष्टि लोला या. ॥ ३६ ॥

प्रभुतें पाहुनि, भामा देवी भगवत्प्रिया ह्मणे, ‘युक्त’. ।

पाहे अन्यत्र, निघे एक मुहूर्त न तिच्या मुखें उक्त ॥ ३७ ॥

नेतें भवाब्धिच्या जें ध्यात्यासि पलिकडील काठीं, तें ।

श्रीमुख रागें पाहे ती, घालुनि भोवयांत गाठीतें. ॥ ३८ ॥

मग ‘बहु शोभसि’, ऐसें ह्मणुनि, वदन वामकरतळीं ठेवी, ।

होडनि अधोमुखी, स्फुरदधरा, लागे रडावया देवी. ॥ ३९ ॥

अभोजदळांपासुनि शुद्ध हिमसलिल नृपा ! जसें गळतें, ।

सखलें त्या भामेच्या नेत्रांपासुनि जें तसें जळ तें. ॥ ४० ॥

“धरिचेवरि हस्ताहीं धरुनि, प्रभुवर उरस्थलीं जिरवी; ।

भिरवी जेहातिशय, प्रीति श्रीजानिची नव्हे हिरवी. ॥ ४१ ॥”

या पुढें कृष्णानें केलेले भामेचें शांतवन विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहीं. तें रसज्ञांनीं मूळांतच वाचावें. तें त्यांस फार आवडेल. विप्रलंभशृंगारवर्णनाचें आणखी एक ठळक उदाहरण रामास सीतेविषयीं झालेला विरह होय. के० ८१ पृ० ३५१-३५२ पहा. शृंगाररसाविषयीं पृ० ४७१-४७४ पहा.

वीररसवर्णन.

वीररसवर्णन तर पंतांना अत्युत्कृष्टच साधले आहे. वीररसाचें वर्णन करितांना पताना स्फुरण चढून 'सूं सणणण सणणणणण' अशी शब्दबाणाची वृष्टि करून ते वाचकास प्रत्यक्ष समरभूमीचें दर्शन करवितात वीररसाचीं उदाहरणें भारतांत व रामायणांत वाचकांस हवीं तितकीं आढळतील. वनपर्वातील किरातार्जुनीय युद्ध (अ० ३), विराटपर्वातील अर्जुनप्रकटन व गोग्रहणप्रसर्गीचें युद्ध (अ० ३, ४) उद्योगपर्वातील विदुलासंजयसंवाद (टीपा पृ० १८८) (अ० १०), भार्गवभीष्म-युद्ध (अ० १३), भीष्मपर्वापासून गदापर्वापर्यंत सर्वे पर्वे व रामायणातील युद्धकांड यांत पंतांनीं वीररसाचा महानदच निर्माण केला आहे.

वीररसाचा थोडासा मासला दाखवितों. किरातार्जुनयुद्धप्रसंग-किरातरूपी शंकरानें अर्जुनास कट्टु शब्दांनीं युद्धास आव्हान केले तेव्हां कवि म्हणतात:-

१ (गीति) "तें वाक्य अर्जुनाला गरळ जसे यामुनाहदा कढवी, ।
पढवी जो चापश्रुति रामासि, त्यावरि स्वधनु चढवी. ॥१५॥ (वनपर्व ३)
शर ते जाणों वाहे एक निमेषांत एक लाखोली, ।
प्रभुची जाणेल कसा बाहुबळें तोचि एकला खोली ? ॥ १६ ॥
खरवें गिळों न देते कवळहि सिंहा विदारिते भाते, ॥
सरले शर, दोन्हीही झाले सहसा तदा रिते भाते ॥ १७ ॥
भयाला, परि धैर्य धरुनि, ताडी त्या ईश्वरासि कोदंडें, ।
देता विश्व कवळिल्या उग्रा काळासि कंप जो दंडें ॥ १८ ॥
जें युद्धात ह्मणे, 'हो ! भास्करजी ! न करजाळ विकिरा' तें ।
गाडीवधनु हि हरिलें कामावरिमदतमोरविकिरातें ॥ १९ ॥
ज्याचा पाद म्हणे, 'रे ! भक्तभवा ! खकुदशा न कर, वाळ,' ।
त्यावरि धनंजयाचा भंगे, पावे यशा न करवाळ. ॥ २० ॥
प्रभुला जिंकूं पाहे भुजयुद्धीं, जेंवि काजवा सविल्या, ।
परि तोषवी स्वधमें आराधुनि भक्तराज वासवि त्या. ॥ २१ ॥
'मृत्युभयासि तराया न जड सुधेचें धरा चिबुक,' लीला ।
ज्याच्या असें सुरासहि ह्मणती तो प्रभु बराचि बुकलीला. ॥ २२ ॥
शोणित वमला, श्रमला, भ्रमला, गमला नुठेलसा पडतां; ।
परि उठला, मोह कसा राहेल दयाकटाक्ष सापडता ? ॥ २३ ॥

न पहाते झाले हो ! पूर्वी कौतुक कदापि नाकी तें, ।

विजयार्थ शरण गेला नर नतकामदपदा पिनाकीतें ॥ २४ ॥”

विराटाच्या नृत्यशाळेत रात्री भीमकीचकाचें बाहुयुद्ध झालें तेव्हाची गीति किती वीररसपरिपूरित व रौद्ररसमिश्रित आहे ती पाहा.—

२ (गीति) “ब्रह्मयाकरवीं स्मरवी, मधुसूदनचरित जें पवनभू तें, ।

कांपवि शेषफणेतें न विराटाच्याचि त्या भवनभूतें. ॥ १४० ॥

(विराट. १)”

आतां, भीष्मभार्गवभीषण युद्धाचा थोडा मासला पहा—

३ (गीति) “करिता जाला मजसी माजा गुरु राम संगरारभा, ।

पाहों ये योगिचमू जसि सोडुनि कामसगरा रंभा. (उद्योग.) ॥ १३ ७१ ॥

प्रथमचि सोडी मजवरि मद्रु शरवर्ष कायहानिकर, ।

तैसाचि हाहि शिष्य, प्रेक्षक जन ह्यणति काय हा निकर ? ॥ ७२ ॥

प्रथम दिनीं म्या गुरुच्या धनुची, पण करुनि तोडिली कोटी. ।

मजवरि तीक्ष्णशराचीं गुरुनें कोपोनि सोडिली कोटी ॥ ७५ ॥

पळमात्र पावली शर ममीं शिरतां मदीय तनु कंपा, ।

नाहीं गडबडलों, कीं मजवरि गुरुचींच पूर्ण अनुकंपा. ॥ ७६ ॥

मग मी जालों गुरुच्या ममीं शतसंख्य बाण शिरकविता, ।

संधानशक्ति माजी कांपवि तद्दुदय, जेंचि शिर कविता. ॥ ७७ ॥

गुरु खवळलाचि होता, मीं हि बहु तसा कधींच न खवळलों, ।

एकामेकावरि मग साक्षात् कल्पातमेघसख वळलों. ॥ ९७ ॥

वातास कीं शिराया न दिली पदवी रविप्रकाशाला. ।

इतरां मीच न होइल मग तापद वीर विप्र काशाला ? ॥ ९८ ॥

मग तुमुल लोमहर्षण अद्भुत युद्ध प्रवर्तलें वा ! गा ! ।

झाला असेल कंप क्षितिकंपें क्षितिधरा महानागा. ॥ १३१ ॥”

वरील थोड्या गीति वाचून भीष्मभार्गवभीषणयुद्धाची किंचित् तरी कल्पना येईल. पूर्ण कल्पना येण्यास उद्योग पर्व अ० १३ च वाचिला पाहिजे. भीष्मपर्वापासून गदापर्वापर्यंतच्या पर्वांत युद्धच वर्णन केलें असल्यामुळें त्यांत वाचकांना वीररसाची महानदीच गंभीर घोषणा करित वाहतांना आढळेल. भीष्मपर्वातील अर्जुनाचें युद्धकौशल्य पहाः—

४ (गीति) “सूं सणणण सणणणण वाजति शरनिकर काय हानिकर, ।

वदले सुरमुनि, ‘करितो नररूपें रुद्र काय हा निकर ?’ ॥ २.७३ ॥

शरधिशरजलधि फुटले, कीं दैवें पाश एकदा तुटले, ।

ते काळव्याळ करटिघोटकभटमेक खावया सुटले. ॥ ७४ ॥

कवि योजुनि उपमा गजहरनरततिस वाहुटळ लाजो, ।
 अतुळबळ न का गरगळकळहीं हि न विजयवाहु टळला जो. ॥ ७५ ॥
 देवासुराहव न बहु त्या कौरवापांडवाहवाहून, ।
 शोणितनदींत गेले सभट रथद्विरदवाह वाहोन. ॥ ७६ ॥”

अर्जुनास युद्धांत भीष्मानें पीडित केलेलें पाहून क्रुद्ध होऊन भीष्मावर धावून जाणाऱ्या भक्तवत्सलकृष्णाचें चित्र पंतांनीं कसें लालमडक रंगविलें आहे तें पहा -

५ (गीति) “जो मातृस्नेहाचा चित्तीं लेंहें निजें विसर घाली ।
 तो भीष्मावरि कोपे, स्वमधुहराउपरि जेंवि सरघाली. ॥ ३३७ ॥
 ऐसें वदोनि केलीं नयनें जैसीं नवीन कोकनदें, ।
 देवें कापविले बहु गर्जोनि जसे तटस्थ लोकनदें. ॥ ३८ ॥
 चक्र करीं धरुनि रथाखालीं टाकुनि उडी सजव धावे, ।
 वाटे त्या सिंहानें सर्व हि भीष्मादि ते गज वधावे. ॥ ३९ ॥
 भारें लवे प्रतिपदीं भू, शेष धरुं शके न लवलीला, ।
 भीष्माच्या मात्र मनीं ती प्रभुची दे न भीतिलव लीला. ॥ ४० ॥
 कोपे जें विश्वंभर शंभर उत्पात भूमिकंपादी, ।
 गडबडले सुरमुनि तें अर्जुन सन्मित्रकार्य संपादी ॥ ४२ ॥
 धावुनि यलें धरि, परि ओढुनि ने त्यासि देव ओढकसा, ।
 जाणों ह्मणे, ‘भुजवळें पाहों जरि ओढितोसि, ओढ कसा?’ ॥ ४३ ॥
 कर जोडुनि भीष्म ह्मणे, ‘येतां मारावयासि या हो ? या, ।
 हा सत्यसंध केला, मुक्ति हि, साधूसि गावया, होया.’ ॥ ४४ ॥
 केला उभा सिताश्वें चरणीं घालुनि मिठी पदीं दशमीं, ।
 प्रभु तल असें कळवी कीं, ‘प्रेमबळेंचि पदनता वश मी.’ ॥ ४५ ॥”

द्रोणपर्वांत द्रोण, कर्ण, अर्जुन, भीम, अभिमन्यु व घटोत्कच यांचे युद्धप्रसंग पंतांनीं मोठ्या वीरश्रीनें वर्णिले आहेत. त्यांचें वर्णन करिताना पंतांना आपण योजिलेले दृष्टांतही अपुरे व असमर्पक वाहूं लागले.—

६ (गीति) “द्रोणार्जुनरणहि परिस, ज्याचें कथनहि नृपा ! नव्हे सोपें. ॥२१.२७॥
 गगनात आमिषार्थ श्येनाचें युद्ध नरवरा ! होतें, ।
 तेंवि ह्मणाचें तरि, हा दृष्टातीं शुद्ध न रव, राहो तें ॥ २८ ॥
 करिवर, हरि, शरभहि, पशु; अशुचि निशाचर, तसेच दानवही; ।
 यासभ हे; यांच्या गुणलिपिसि पुरेल न महीसमान वही. ॥ २९ ॥
 कौरवपांडवकटकें झालीं, जैसीं पटार्पितें चित्रें; ।
 गुरुनें जैशीं केलीं कुतुकें, तैसींच विष्णुच्या मित्रें. ॥ ३० ॥

शिष्याला गुरु, गुरुला शिष्यहि, त्या रणमखांत आटेना; ।
 दाटे नारदकंठहि; युद्ध पुरेसें कदापि वाटेना. ॥ ॥ ३१ ॥
 'जरि आपणासि आपण कल्पुनि रुद्र द्विधा, करिल सभर, ।
 तरि उपमा होय,' असें ह्यणती शक्रादि सर्वही अमर. ॥ ३५ ॥
 सुरनर करीत होते, मातुनि परमेश्वरासम, स्तवन. ।
 ते चंद्र सूर्य जाणों, जलजाचें कटक तें समस्त वन. ॥ ३६ ॥”

सर्वयुद्धपर्वातील वर्णनापेक्षां कर्णपर्वातील वर्णनांत वीररस फार नामी उतरला आहे. यांत अगदीं प्रारंभापासून अलंकारांनीं नटून थटून वीररसलक्ष्मी आपल्या इतर रससहचरीदेवींना घेऊन प्रकट झालेली दिसते. उदाहरण पहा:-

७ (गीति) “भव्यप्रताप कर्ण, स्वपित्याहुनि फार संगरीं तपला, ।
 कीं ज्याच्या शररश्मिब्रातपटीं तो सहस्रकर लपला. ॥ १.१ ॥
 स्वसख्याचें साधाया धितित, जरि पार्थमर्दना जपला, ।
 दुसरे दिवशीं हरिच्या दृष्टिपुढें अर्जुनाशुणें खपला ॥ २ ॥
 संजयसूत नृपाच्या जाय प्रक्षीण बाधवीं सदनीं, ।
 जाणों प्रियजनशोकाजगराच्या उघडल्या महावदनीं. ॥ ४ ॥”

कर्णपर्वांत भीम व अश्वत्थामा (अ० १०) अर्जुन व अश्वत्थामा (अ० ११, २२),

भीम व कर्ण (अ० ३२, ३३), अर्जुन व अश्वत्थामा (अ० ३९), भीम व दुःशासन (अ० ४५), अर्जुन व कर्ण (अ० ४७, ४९), यांचीं परस्पर युद्धे वीररसोत्पादक आहेत. भीमद्रौणीचे युद्ध पाहून प्रेक्षकाचे व देवांचे उद्गार पहा:-

८ (गीति) “योजिति दिव्यास्त्रातें, करिति प्रकट स्वशक्तिनैपुण्य; ।
 प्रेक्षक त्या युद्धाहुनि बहु वर्णिति आपुलेंचि तें पुण्य ॥ १०.१० ॥
 गगनीं सुरसिद्ध ह्यणति, 'या युद्धाची कळा हि सोळावी ।
 युद्धांतरें न पावति; या अमृतरसींच दृष्टि घोळावी. ॥ ११ ॥”

भीमयुद्धाचें वर्णन -

९ (गीति) “कुरुसेनेसीं घाली जेव्हां समरांगणीं गदा फुगडी, ।
 तें कालदृष्टि झडकरि पक्ष्मकपाटें पहावया उघडी. ॥ ३३.३ ॥
 उठलीं अमित कबंधें, रक्तांच्या बाहिल्या असीम नद्या, ।
 तरि भट ह्यणति परस्पर 'हूं हाणा, घ्या यशोरसीं मन द्या.' ॥ ३३.१४ ॥”

संशप्तकाचें अर्जुनाशीं युद्ध:-

१० (गीति) “तों एकदांचि कोपें संशप्तकयोधसंध करि लगट, ।
 जाणो बळकल्पांतोदधि विजयाचळवरासि करिल गट. ॥ ३३.२१ ॥
 भस्मचि करि, परि पडती ज्वलदनलावरी पतंगसे थर ते ।
 झाले यक्षहतकृपणसम शरहत निधिसमार्जुना झटते. ॥ ३२ ॥

कोणी ईषा, कोणी हयरथचक्रें, मुकुंदभुज धरिती; ।
 बुडतां भवात तारक गुरुसेत्ववलंब साधु ते करिती. ॥ २३ ॥
 कोणी वीर रथावरि चडले, जडलेचि ओढिती तनुतें, ।
 धनुतें ध्याया झोंबति, परि भय वरिलें न भूतिकांतनुतें. ॥ २४ ॥
 जैसा मत्त मतंगज झाडुनियां देह हस्तिपक पाडी, ।
 तैसा कृष्णहि निजभुजसक्त सुभट पाडिता खभुज झाडी ॥ २५ ॥
 निजभुज झाडुनि उडवी संशप्तक शूरसूनुपुत दूर, ।
 वाटे नक्र तटीं तो टाकी क्षुब्धार्ककन्यकापूर ॥ २६ ॥
 पार्थहि रथातळीं निजतेजें सकळ खशत्रुभट लोटी, ।
 खर्गाखालीं ढकली शक्र जसा वेंचतां सुकृतकोटी. ॥ २७ ॥
 जरि होति कोळसे परि धनंजयीं पडति, टोळ सेना कीं; ।
 येथ रजीं रक्तीं वपु, तदधिक सुरतांत घोळसे नाकी. ॥ २८ ॥”

अर्जुनाचें सैन्यावर नागपाशास्त्रविसर्जन-उत्कृष्ट उपमा.-

११(गीति)“खलसेना निश्वेष्टा केलीच यशोर्थ वाधुनी पाय, ।
 दुग्धार्थ बद्ध करिजे गोपें जसि फार मारकी गाय. ॥ ३३.४२ ॥
 दास्य कर्म, अहितबळ अहिपाशें दड निबद्ध करितो, हें. ।
 विश्व जसें कर्मफलद परमेश्वर बांधितो सुदृढ मोहें. ॥ ४४ ॥”

अर्जुनाश्वत्थाम्यांच्या युद्धप्रसंगांतील मासला पहा -

१२(गीति)“द्रौणि पविप्रतिमशरें उर ताडी जिष्णुचें, तरी उर तें ।
 चूर्ण न होय शिवोर.स्पर्शेचि; न लवहि अन्यथा उरतें. ॥ ३९.१७ ॥
 पार्थच्छेदि द्विजधनु, होय रविकरांहि ज्यामध्ये न रिघ, ।
 करि घनशरपटल असें, तो टाकी क्रुद्धविप्र तो परिघ. ॥ १८ ॥
 परिघ अरिघनसमीरें पार्थें पविहतनगापरि चिच्छन्न ।
 करिता, तो विप्र दिसे त्रिपुरहर क्षोभला परिच्छिन्न. ॥ १९ ॥”

अर्जुनाचें अश्वत्थाम्याचा सारथि मारिला तेव्हा अश्वत्थाम्याच्या पराक्रमाचें वर्णन:-

१३(गीति)“तेव्हां अभ्रांतमना तो परमोदार विप्र वाहातें, ।
 प्रवळातेंही आवरि, वेळा जसि वारिधिप्रवाहातें. ॥ २४ ॥
 अश्वहि आवरी, करि शरसंधानहि विप्रसिंह निकरानें, ।
 झाकी पार्था, जेवि क्षेत्रा दुष्काळशलभनिकरानें. ॥ २५ ॥
 त्या कर्मातें पाहुनि सर्व ह्मणति, ‘साधु ! साधु ! बापा ! हो ।
 संतुष्ट तुज तुझा सप्रेम स्वर्गस्थ देव बा (=बाप) पाहो’. ॥ २६ ॥”

कर्णार्जुनाचें भीषणयुद्ध पहाः-

१४(गीति)“वर्षति अन्योन्यावरि कर्णार्जुन ते घनावरी घनसे, ।

पुरुहूतदूतवातद्युमणिकरा शरगृहांत रीघ नसे. ॥ ४७.३ ॥

जेंवि दिनातीं पक्षी व्यापिति वृक्षास रचितनीडास, ।

तेंवि तथातें ते शर; भासति अहि घेति धांवुनि डास. ॥ ४ ॥

पूर्वीं जसि कृष्णावरि शक्रे, तसि जिष्णुवरि महावृष्टी ।

कुपितें कर्णे केली, कल्पांतीं जेंवि घावरी सृष्टी. ॥ १२ ॥

गगन व्यापुनि गर्जति घनघन निर्मिति घनाचि आधारा, ।

देति न कंपा शंपा, परि देती धीरनायका धारा. ॥ १३ ॥

योजि ब्रह्मास्त्रातें तों खंडी कर्ण ल्यासि, तें सीमा, ।

स्वशिर खंडन भासे, लंघी तत्क्षोभवारिधी सीमा ॥ १९ ॥

करिती अत्युत्साहें युद्ध त्रिदशग्रहेशसभव ते ।

कौरवपांडवसैनिक पाहति ठाकोनियां तयांभवते ॥ ३१ ॥

मेदी अयुतशरांनीं भीमाला, शौरिलाहि साठांनीं, ।

ताडी वनंजयाला, मर्मस्थानींच कर्ण आठांनीं. ॥ ३२ ॥

आच्छादुनि बाणांनीं पार्थरथा, सोमकासिं दे वृष भें. ।

पांचाळकटक तेणें विदारिले, तट जसे महावृषभें ॥ ३३ ॥

अर्जुन तेव्हा कोपे क्षालाया शत्रुदारसिंदूर, ।

न्हाणाया निजविजयप्रभवाश्रुकरुनि कुलपतींदूर. ॥ ३६ ॥

वातें जेंवि कसपटें, कुरुकटकें दूर उडविलीं पार्थ, ।

भुजलीलासपादितदुर्वटजंभारिमुखनिलिंपार्थ, ॥ ३७ ॥

कणवधाथ पाथ तेव्हा अत्युग्र याजेळें अस्त्र, ।

रवि झाकिला शरांनीं, भीतावरि काय घातलें वस्त्र. ! ॥ ५२ ॥

तें कर्ण मनीं चिंती गुरुला, हरिला जसा करीश मनीं, ।

आथर्षणें, मुदित निजजन, विजयास्त्राचिया, करी, शमनीं. ॥ ५३ ॥

शिक्षोत्साहवळाने कोणी कोणासि त्यात आटेना; ।

देवा विचक्षणासहि एक उणा एक अधिक वाटेना. ॥ ५५ ॥

योजिति अस्त्रें शस्त्रें एकाहुनि एक अधिकवळ होती; ।

उभयरता विजयथ्री न टिके एकत्र एक पळ हो ! ती. ॥ ५६ ॥

जेव्हां शरजाळांनीं पाडिति दोषेहि अंधकारा ते, ।

भूतें ह्मणति, ‘अकाळीं प्रळय नसो, पाव अधकारातें !’ ॥ ५७ ॥

साधु । ह्मणति त्यां दोषां युद्धचमत्कार पाहतां अमर. ।

कीं नाहींच कधींही त्यांहीं तैसा विलोकिला समर. ॥ ५८ ॥

दिव्याप्सरा तयांते शिपिति शीतलसुगंधतोयांहीं; ।

वीजिति सुव्यजनाहीं, वरिला सत्कार भव्य तो याहीं. ॥ ६३ ॥”

यापेक्षां जास्त कर्णाजुनयुद्धवर्णन देण्यास अवकाश नाही तें सर्व वीररसपूर्ण वर्णन वाचकांनीं मूळातच वाचावें. शल्यपर्वातील शल्ययुद्धाचा उगीच थोडासा मासला पहा—

१५ (गीति) “शल्य विशिखपटलाने क्षितिवरि धर्मासि, रविसि वरि, लपवी, ।
खपवी बहु बळ, वाटे तदिषुपुढें निपट हार वरिल पवी. ॥ २-१५ ॥
तेव्हा झाले बहुशत दारुण उत्पात भूमिकंपादी, ।
अमरकटक मधुनि नमुचि जेंवि यश, तसेंचि शल्य संपादी. ॥ १६ ॥
रक्ते न्हाला, झाला फुलल्या पळसासमान तो लाल, ।
बोलाल ‘धन्य धन्यचि’ शल्ययशें जिष्णुसींच तोलाल. ॥ ३६ ॥
मध्यान्हीं भानुकडे तैसें शल्याकडे पहावेना, ।
रवितेज जेंवि घूका तैसें तत्तेज तें सहावेना ॥ ४४ ॥
गजवीरशवकुशांनीं झांकी त्या रणमखीं अवनिवेदी, ।
समरागण ताट भरुनि काळाला मद्रभूधव निवेदी. ॥ ८३ ॥
नरधर गरधरखरतरशर करकर दांत खाचुनी सोडी, ।
फोडी कवच उरस्थळ; वाटे तो वात त्या द्रुमा झोडी ॥ ८४ ॥
धर्म तयावरि योजी शक्तिसि, सुरशिल्पपति जिचा घटक, ।
कटक प्रस्त करी ती, कोठेंहि जिला कधीं नसे अटक. ॥ ९९ ॥
निजशक्ति ईश्वरें ती असुरावरि योजिली असें वाटे; ।
कौचाद्रि तसाचि उरीं होतां शक्तिप्रहार तो फाटे. ॥ १०० ॥
बक्ष विदारुनि शक्ती क्षोणींत शिरे बिळीं जसी उरगी, ।
कुरुगी ‘हा ! हा !’ ऐसी प्रकटे बहु, साधुजयिं जसी सुरगी. ॥ १०१ ॥”
गदापर्वातील भीमदुर्योधनाचें गदायुद्ध सुरु झालें तेव्हांचे उत्पात.—

१६ (गीति) “तेव्हां परमभयंकर झाले उत्पात भूमिकंपादी, ।
शंपा दीर्घध्वानें बहु यश, देवी तसेंचि संपादी. ॥ ३.२ ॥
हाणिति चुकवितिहि बळें दावुनि, लागावया गदा, विवर, ।
करणें प्रहार माथां ज्याच्या त्या तो गदा न दावि वर. ॥ ३.४१ ॥
बसतां गदा गदेवरि किटळें बहु उसळती, अहा ! त्याचीं ।
तेजें जसीं विजांचीं, झांकिति नयनें नृपा ! पहाल्यांचीं. ॥ ४२ ॥
चुकवावया प्रहार व्योमीं उडतांची ऊरुवरि ताडी, ।
मांझ्या मोडुनि मारुति महिवरि सहसा सुयोधना पाडी. ॥ ४३ ॥”

मंत्ररामायणांतील युद्धकांडांतील वीररसाचा अत्यल्प मासला:-

१७ (गीति) "ते दुंदुभि तोयदरव, दरवर, वीणा, मृदंग वाजविती; ।
 गजहयरथचक्रध्वनि भटसिंहध्वान भुवन गाजविती. ॥ ४०१ ॥
 कांपे वरा थरारा, गिरि चळती, अबिध होय संक्षुब्ध,
 पासु प्राशूणांशुद्युति चोरुनि, होय सुरनदीलुब्ध. ॥ ४०२ ॥
 प्राशु ध्वज हेममय, द्विप गिरिसे, रथ विमानसंकाश, ।
 खगपतिगति हय ऐसें, सैन्य करी निरवकाश आकाश. ॥ ४०३ ॥
 तो सभर लोमहर्षण केला, त्याला तुला नसे काहीं, ।
 केशाकेशि, नखानखि, मुष्टामुष्टि प्लवगलोकाहीं. ॥ ४०६ ॥
 नानायुधव्रजक्षत कपि कोपे पादपाद्रिशिखरांहीं ।
 रात्रिचरसेनेला मर्दिति पदमुष्टिदंतनखराहीं. ॥ ४०७ ॥
 मृतगजहयदेहाते हाते उचलोनि मारिती रिपुला; ।
 क्षतरक्ष क्षतजाच्या क्षितिपृष्ठीं वाहती नदी विपुला- ॥ ४०८ ॥
 दुर्बुद्धिभंदिराते दक्षकंठाच्या कठोरहृदयाते ।
 मुष्टिद्रुमोपलांहीं मारुति ताडि रणांत अदयाते. ॥ ४०९ ॥
 दशमुखभुजभुजगाशुगदंष्ट्राविद्धाग नील मोहाते ।
 पावे, तो करि लक्ष्मण शललासम पंक्तिंतुंडदेहाते ॥ ४११ ॥
 रावण परमक्रोधे विशिखे वर्षे जसा महाबुधर; ।
 धरसा निश्चल भासे, राघवराजा महेषुचापधर. ॥ ४१९ ॥
 रामशरव्रजविद्धक्षणदाचर तो दिसे जसा शल्य, ।
 शल्यव्याकुळ होउनि, विसरे संपूर्ण युद्धकौशल्य. ॥ ४२० ॥
 रामहरिद्वयमार्गणकिरणांहीं असुरघूक तो त्रास ।
 पावे, की रावणगज साहेना राघवेषुतोत्रास. ॥ ४२१ ॥
 घेउनि धिक्काराते, जय देऊनि रामबाहुदंडाते, ।
 यातु गृही जाय, गणी कोदंडातेचि कालदंडाते. ॥ ४२२ ॥"

वीररसांत शृंगाराचे मिश्रण.

वीररसात शृंगाराचे मिश्रण हे संस्कृतसाहित्यशास्त्रज्ञांच्या मते अविरुद्ध नाही. 'वीरशृंगारयोरविरोध' (रसगंगाधर-जगन्नाथ पडितरायकृत). त्याचीही उदाहरणे पंत-काव्यांत आढळतात. विराटपर्व ३ ११४, भीष्म. ११.५४; द्रोणपर्व २०.७७; २२.६१, कर्णपर्व अ० ८.२ (सूत वरुनि लाजे...), अ० ११.५ (विजयश्रीसी...), अ० ३३, ३३; अ० ३५, ४८-५६ इत्यादि पहा. येथे स्थळसंकोचास्तव थोडासा मासला देतो.

(गीति) (१) "जरि होति कोळसे परि धनंजयीं पडति टोळसेना की; ।

येथ रजीं रक्तीं वपु, तदधिक सुरतांत घोळसे नाकी. ॥ (कर्णपर्व ३३.३३)"

- (२) "सैनिक जै निकरानें भाडति तैं चालती न रविवाह; ।
 वाटे रंगें खेळति, समर न तो, भाग्यवन्नरविवाह. ॥ ३५ ४८ ॥
 शीतळ मंद सुगंध श्रमशमनश्वसन संगरीं वाहे, ।
 सुरजन सहाप्सरोजन मन देउनि शुद्ध युद्ध तें पाहे. ॥ ४९ ॥
 शीतसुगंधद्रव्यद्रव सिंचिति भट महानटावरि त्या, ।
 कंठीं माळा घालिति, मरणापूर्वींच जाहल्या वरिल्या. ॥ ५० ॥
 वीरवरातें सेवी कल्पुनि सुव्यजन अंचळाला जे, ।
 त्या अप्सरेसि, जाणों, अवलोकुनि फार चवळा लाजे ! ॥ ५१ ॥
 वरि तळपति, पळ पतिता न उपेक्षिति, झेलिती सती अमरी. ।
 पद्मवनासि विकासापूर्वी हि क्षण न सोडिति भ्रमरी ॥ ५२ ॥
 त्या भटभणिवरि करिति च्छत्र निजा अचळाचि अच्छा या ।
 देवी, छत्रें तुटलीं ज्याचीं, ज्यावरि रणांत न छाया. ॥ ५३ ॥
 मंदाकिनी सरोरुहमकरंदनिषेकशीतळें पदरें ।
 वीराचे मुख पुसिती, वीजिति, यन्मन धरी न कंप दरें. ॥ ५४ ॥
 मृति वरि भटकटकाला, दुर्लभरसपानकामुकाला हे ।
 अमृतप्रपाचि आजि; खल्लींचा जन निका मुका लाहे. ॥ ५५ ॥
 भीमार्जुनकर्णाच्या वाणांनीं जे रणागणीं मेले, ।
 ते झेलिले सुरींहीं सुरपुष्पाचे जसे नवे झेले. ॥ ५६ ॥
 ह्रीकुचलीन तरुणसे क्षत्रिय गजकुंभलीन ते गमले; ।
 रमले मुहूर्तपरिमित निद्रेसीं सर्व जीव विश्रमले. ॥ २०.७७ ॥"
- (३) "जो घोळसी तुज, जसा सुरतीं अतिकामरस कलत्रास, ।
 पाहोनि पावले, ज्या नरसिंहा; सामर सकल त्रास. ॥ २२.६१ ॥
 (द्रोणपर्व)"
- (४) "बैस रथी, तूं माझा सारथि हो, तरणिचा जसा अरुण, ।
 न्यावा चमूवरि तुवां रथ तरुणीप्रति जसा स्मरें (=मदनानें) तरुण ॥
 (विराट. ३.११)"

वरील गीतींत वीररसांत शृंगाराचें मिश्रण झालें आहे. विराटपर्वातील वरील गीतींत वीरशृंगारमिश्रण आहे त्याविषयीं विविधज्ञानविस्तारकारांचा आक्षेप व त्याचें निबंधमालाकारांनीं केलेलें समर्पक खंडण फार वाचनीय आहे. निबंधमाला अक ५९ पहा. त्यांतील सारांश असाः—“शृंगार आणि वीर यांचा परस्पर केवळ विरोध आहे असें नाही. येवढें मात्र खरें आहे कीं, कोणी वीर रणावेशांत भरून गेला असतां त्याच्या तोंडून शृंगारोक्ति वदविणें किंवा कोणी अनंगरंगमत्त झाला असतां त्यानें वीरश्रीचें भाषण करणें, हें शोभणार नाही; पण उपमेकरितां

शृंगारांत वीररस आला असला तर तो हास्यास्पद होतो असें नाही. लौकिक भाषेतही 'रतियुद्ध' आणि 'रणनवरा' या शब्दांवरून वरीलच प्रमाण मिळते. त्यांतून ज्या प्रसंगविशेषीं वरील (विराटपर्वातील) शृंगारोपमा योजिली आहे तेथें तर ती विशेष शोभते असें आह्मांस वाटते...गीर्वाणकविमुकुटमणीच्या ग्रंथांतही पुढील शृंगारोपमा आढळतात:-

'स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचंदनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितवमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलघयत् ॥ (रघुवंश ४.५१-५२)'

वरील श्लोकांचे लेलेशास्त्रीकृत भाषांतर -

(द्रुतविलंबित) 'विमलचंदन ज्यावरि साजिरें मलयदर्दुर नामक शैल रे ! ।

युवतिदिक् विलसे जणुं दक्षिणा कुच तिचेचि जयांप्रति हो गणा. ॥

(उपजाति) कामी निजस्त्रीकुचकुञ्जलाचा, जसा करीतो उपभोग साचा ।

यथेच्छ तैसा उपभोग त्यांचा करोनियां तो अधिप प्रजांचा, ॥

सह्याख्य जो पर्वत थोर आहे, नितंब जाणों क्षितिचाच पाहे, ।

समुद्ररूपी बहु भव्य वस्त्र, राहे दुरी सोडुनि ज्या विचित्र. ॥

स्त्रीच्या नितंबाप्रति वस्त्रहीना पती, जसा आक्रमितो सुजाणा, ।

तसा तथा आक्रमुनी विशाल, सेने सवें जाय तई नृपाल. ॥'

तसेंच रघु. ११... 'राममन्मथशरेण ताडिता .' "पहा."

केकावलि पृ० २१०-२११ यात वरील श्लोक व त्याचें भाषांतर दिलें आहे.

(५) "भीष्मा मर्त्या अरि, विट जेंवि सतीकुचा, मरायास ।

क्षति तदायास जसा गरुडींच पृदाकु-चामरायास ॥

(=सर्परूप चवरीचा श्रम) (भीष्म. ११.५४)"

करुणरसवर्णन.

करुणरसाची उदाहरणें पहावयाचीं असल्यास मंत्ररामायणांतील रामाचें कृत्रिम शिर पाहिलें तेव्हा, व पुढे रामलक्ष्मणांस निश्चेष्ट पाहून सीतेनें केलेला शोक; युद्ध. २२२.२२३, ३५०.३५९; कुशलवोपाख्यानातील रामानें सीतेचा त्याग केला तेव्हांचा सीतेचा शोक; (अध्याय ४, ३३.८७), हरिशंभ्राख्यानातील शोक; वनपर्वातील नलदमयंती कथा व यक्षाख्यान यातील शोक, द्रोणपर्वांत अभिमन्यु-वधानंतर पांडवांनीं केलेला शोक; तसाच स्त्रीपर्वांत कुरुक्षेत्रात युद्धसमाप्तीनंतर कौरवस्त्रियांनीं केलेला शोक; इत्यादि प्रकरणें पहा. त्यातील थोडासा मासला दाखवितो:-

(मंत्ररामायणांतील प्रसंग)

१ (गीति) "अवलोकुनि राववर देवर, भूमीवरी रजोध्वस्त, ।
 अस्तधृति त्रस्तमना सीता ठेवी स्वमस्तकीं हस्त. ॥ युद्ध. ३५० ॥
 हा ! नाथ ! हा ! रमण ! हा ! लक्ष्मण ! हा ! तात ' हाऽब ! हा ! दिष्ट ! ।
 विष्टपनायक काळें गिळिला, केळें मलाचि अवशिष्ट. ॥ ३५१ ॥
 निजला काय श्रीमान् वसिष्ठ भगवान् भवत्कुलाचार्य ? ।
 आर्यसुता ! स्वर्गातें गेलाशि, कसा न होनि कृतकार्य. ॥ ३५२ ॥
 हा ! दशरथराजमहिषि ! कैशी तूं साहशील सुतशोक ? ।
 कैकेयि ! तोक गिळिला, म्हणेल तुज काय हा बरें लोक ? ॥ ३५३ ॥...
 हा ! देवर ! तुजला मी पचवटीमाजि गाजिलें, वापा ! ।
 न वदावें तें बदल्यें, ह्यणवुनि ह्मलासि काय निष्पापा ? ॥ ३५५ ॥
 त्रिभुवन भय हि न हरिलें, खरत्नहरदस्यु भारिला नाही, ।
 मज टाकुनियां स्वर्गा गेला कार्य न करोनियां काहीं. ॥ ३५६ ॥
 तातासि विचाराया गेलां, दोषे हि धर्मसकट कीं, ।
 सत्वर पुनरपि येतां, ऐसें कथिलें नसे कसें कटकीं ? ॥ ३५७ ॥
 त्यजिलें जरि मज, तरि हें राहो, तुज विषयरुचि नसे, शांता ! ।
 त्यजिली कशि धर्मज्ञा ! वृद्धा विधवैकनंदना माता ? ॥ ३५८ ॥"

कुशलवाह्यानांतील सीतेचा सविस्तर शोक वाचकांनीं मूळांतच वाचावा. सीतेचा शोक ऐकून पशुपक्षादिक सुद्धा रडूं लागले. तेव्हांचीं थोडीं पद्ये पहाः—

२ (गीति) "तोषधनाचे तस्कर, त्या सीतेचे असे विलाप वनीं ।
 शिरले जेव्हा सत्वर दु खप्रद ते चढोनिया पवनीं, ॥ ४.७६ ॥
 शुक पिक सकल कलकल खरें करुनि भोंवतींच आरडती, ।
 विविधपतगनिकररवच्छलें करुनि भूमिभूलता रडती. ॥ ७७ ॥
 टाकुनि नाट्यरसातें धावुनि आले तिच्या समीप शिखी, ।
 शिंपुनि निजनेत्रजळें, ह्यणति, 'सतीचा विज्ञो प्रकोप शिखी.' ॥ ७८ ॥
 शिंपिति नेत्रजळाहीं, स्वल्प शिवति भूमि धांवता हरिणें, ।
 खदुहितृशुगमित्त क्षिति ह्यणउनि पोळती जणों चरणें. ॥ ७९ ॥
 शीतळकमळजळाहीं वर्षति तीच्या तनूवरी भ्रमरी. ।
 निजवालधिचमरांहीं वीजिति तिस किंकरीपरी चमरी. ॥ ८० ॥
 सुमदालसा, जलाद्रां, ज्याच्या सजळें करीं, शिरीं कमळें, ।
 ऐशा करिणी सेविति तिस कर्णव्यजनमारुतें विमळें. ॥ ८१ ॥
 उदकस्थखगगणाहीं धावुनि ते शिंपिली जलकणाहीं; ।
 करिति शकुंत द्विजवर पक्षच्छायेसि शीघ्र तिजवरही. ॥ ८२ ॥

झालें हंसांचें कुळ तें व्याकुळ तेथ जानकीशोकें, ।

ज्यांच्या मुखनयनांहुनि गळति मृणालें जळें तदवलोकें. ॥ ८३ ॥

(श्लोक) पंचास्य व्याघ्रऋक्षप्रभृति वनचरें केवळ क्रूर सत्वे,

तीं ही तत्काळ झालीं सकरुण हृदये भूसुता शुद्धसत्वे; ।

जे सन्मार्गप्रचारें करुनिच असतें संग्रहीं पुण्य हो ! तें

सर्वव्यापन्महीध्रप्रशमनविषयीं वज्रवत् दक्ष होतें. ॥ ८४ ॥

(गीति) निजजननी क्षिति, हेही क्षितिजा, जाणूनियां असें नातें, ।

आलिंगुनि समजाविति ह्यणउनि धूलिखसा जणों तीतें ॥ ८६ ॥

हृदत मी परि कांहीं इच्या श्रमाचा नव्हेचि परिहार, ।

ह्यणुनि जणों अश्रूतें गाळी मुक्ताफळच्छळें हार । ॥ ८७ ॥”

शीतळ मणिहारानें देखील सीतेचा संताप शमला नाहीं, व ती धूळींत लोळत असतांना तिच्या गळ्यातील मुक्ताहार तुटला हा सुंदरोत्प्रेक्षागर्भित भावार्थ.

आतां भारतातील करुणरसाची थोडी उदाहरणें देतो. वनपर्वांत कलिग्रस्तनळानें दमयंतीचा वनांत परित्याग केला तेव्हा दमयंतीनें केलेल्या शोकाचा मासला पहा -

३ (गीति) “नळ गेल्यावरि कलिनें जागविली कीं तिचे असु खपावे, ।

पति न दिसता ह्यणे, ‘हा!’ राज्यभ्रशें न ती असुख पावे. ॥ ४.१२३ ॥

‘अजि नाथ ! अहो नरवर ! अजि इकडे एकवेळ हेरा हो ! ।

एकाकी जाल कसे ? दासी सेवा करील हे, राहो. ॥ १२४ ॥

चुकल्यें, क्षमा करा जी ! न चुकेन पुढें कदापि सत्कार्या, ।

खजिली दया अकस्मात्, त्यागार्हां काय तीहि सत्कार्या ? ॥ १२५ ॥

माझे मन बहु तुमचा चिंतूनि असाधुवाद तळमळतें, ।

अजि पुण्यश्लोक ! पहा मत्त्यागे कीर्तिपादतळ मळतें.’ ॥ १२६ ॥

व्याघ्राला ही रडवी भ्रमतां गहनीं तदा विलाप तिचा, ।

पदमुद्रित पथहि तिळा कलिवशदैनें न दाविला पतिचा. ॥ १२७ ॥

अग नग खग मृग पाहुनि त्यासि ह्यणे, ‘नळ विलोकिला, बोला,’ ।

त्या शोकगररसाच्या पानीं मुनि शंभुचीच मति लोला. ॥ १३८ ॥”

वनपर्वा अध्याय ११ यात श्रीरामानें सीतेविषयीं केलेला शोक हा करुणरसाचें सुरेख उदाहरण होय. त्यांतील पुढील थोड्याच गीति पहा -

४ (गीति) “प्रभुला दे ताप तिचा (=पंपासरोवराचा) वात, जरि सुगंध मंद शीतळ तो. ।

चाटे नलिनींत न, हा देह कढाईत सर्वथा तळतो. ॥ ७४ ॥

हा सीते ! तुजवांशुनि सर्वहि मज तापहेतु हा सीते ! ।

हा सीते ! तूचि, मज असनसमुद्रांत सेतु, हा सीते ! ॥ ७५ ॥

हा सीते ! हा न जगत्प्राण, खरा वाघ वायु हा, सीते ! ।
 हा सीते ! व्याळ्वि हा, व्यक्त पितो राघवायु हा, सीते ! ॥ ७६ ॥
 हा सीते ! मज देतो लन्मुखजितचंद्र ताप हा सीते ! ।
 हा सीते ! करितो द्विजराज हि ह्यणवूनि पाप हा सीते ! ॥ ७७ ॥
 हा सीते ! कसि कळली त्वद्व्यसनकथा पिकास, हा सीते ! ।
 हा सीते ! जरि नत मी, कसितोचि तथापि कास हा, सीते ! ॥ ७८ ॥
 हा सीते ! जे त्वत्कचभारजितकलाप मोर हा सीते ! ।
 हा सीते ! ते नाचति, मज पाहुनि, मजसमोर, हा सीते ! ॥ ७९ ॥
 हा सीते ! हा सीते ! अससिल अद्यापि तूं कसी सासु ? ।
 ऐकुनि या वार्तेतें प्रियसखि ! वांचेल ती कसी सासु ? ॥ ८१ ॥
 हा सीते ! हा सीते ! हा सीते सुदति ! मुदतिशयसुखने ! ।
 मुखनेत्रां दावुनि, परलोकीं मज साध्वि ! द्यावया सुख ने. ॥ ८३ ॥”

मंत्ररामायण अरण्यकांड गीति ७५-८४ यांत व संस्कृत मुक्तामालेंत हा शोक फार सरस वर्णिला आहे. केकावलि पृ० ३५१-३५२ पहा.

५ (गीति) ‘कोठें जनकसुते ! तू गेलीस ? धरासुते ! प्रिये ! जाये ।
 न करीं विनोद, झाला व्याकुळ अत्यंत देह माजा; ये ॥ ७५ ॥
 तूं काय कोप धरिला ? अपूर्व सृग नाणिला ह्यणून मनीं; ।
 तरि चंद्रमृगहि आणुन देइन, हें तूं असत्यसें न मनीं ॥ ७६ ॥
 श्वशुराला परलोकीं गेलिस जरि तूं करावया नमना, ।
 पुसल्यावांचुनि केशी सीते ! झालीस आज यानमना ? ॥ ७७ ॥
 न्यावें मजही तेथें, श्वशुराची प्रार्थना करून सती । ।
 भरत करू राज्यातें, तुजवांचुनि वाचुनी, सुखें नसती. ॥ ७८ ॥
 हा प्रियतमे ! वियोगज्वलनमुखीं होमिलेंस का मातें ? ।
 वैरी सतोषविले, टाकुनि यातें बनीं सकामातें. ॥ ८३ ॥

(मंत्ररामायण, अरण्यकांड)”

सभापर्वांत द्रौपदीनें कृष्णाचा धांवा केला तेव्हांच्या गीति करुणरसानें ओतप्रोत भिजलेल्या आहेत. थोडासा मासला येथें देतो -

६ (गीति) “जें दुर्दशा कराया दुर्दैवें सिद्ध नीच हा केला, ।
 तें दीनबंधुला ती कृष्णा मारी मनींच हांकेला. ॥ सभा. ५.६८ ॥
 ‘हे नाथ ! रमानाथ ! ब्रजनाथ ! हरे ! मुकुंद ! कंसारे ! ।
 गोविंद ! कृष्ण ! केशव ! दीनार्तिहरस्तमेव संसारे. ॥ ६९ ॥
 काळें हि सख्या । न तुझ्या दासीस पहावयासहि सकावें, ।
 त्वद्गुणिनीवस्त्र खळें नभ करायास काय हिसकावें ? ॥ ७० ॥
 जीहुनि नसे सुभद्रा तुज बहुमान्या, अकीर्ति हे तीची; ।
 धांव द्याब्धे ! होते विश्वात तुझ्या अकीर्ति हेतीची. ॥ ७१ ॥

भगिनी ऐसैं वदल्यें, परि फारचि लाजल्यें, न हें लटिक; ।
 प्रभुजी ! रक्षा, तुमच्या दासांची मी लहानसी बटिक. ॥ ७३ ॥
 भागा, या, गाय तसी मी, न घरी अघभयास हा यवन; ।
 गुरुजनसद पाळक, परि झाले या निर्दया सहाय वन. ॥ ७५ ॥
 कीर्त्यर्थ उद्धरीं मज उद्धरिलें जेंवि सागरीं महिला, ।
 त्वदासाची होती त्या अमृतीं, आजि या गरीं महिला. ॥ ७६ ॥
 बा ! डळना तिळहि पदर भावि व्यजनासि साग रामा जी, ।
 ती खळसमेंत उघडी पडत्ये न पडोनि सागरामाजी. ॥ ७७ ॥
 भो भगवन् ! भो वत्सल ! भो हतचाणूरमल्ल ! भागावें ।
 विश्वीं तुज्जेचि, दुसरें न, यश श्रीप्राणवल्लभा ! गावें. ॥ ७८ ॥
 आजि असत्परपुरुषस्पर्श, न अपराध अन्य केला हो ! ।
 झांका प्रसादपदरें न कुजनदृक्स्पर्श कन्यकेला हो ? ॥ ७९ ॥
 अवतरला उतराया जो दुःसह दुष्टभार महिवरला, ।
 अहिवरलास्यपट्ट प्रभु करुणोक्तें द्वारकेंत गर्हिवरला. ॥ ८० ॥”

द्रोणपर्व अध्याय ४ गीति १-५ यांत अस्मिन्मन्युच्या मृत्युबद्दल धर्मानें केलेला शोक, अ० ७ गीति १२-३५ यातील अर्जुनाचा शोक, अ० ८ वा गी० २७-३४ यातील सुभद्रेचा शोक, यांत करुणरस फार चांगला साधला आहे. थोडा मासला पहा - ७ (गीति) “धर्म ह्मणे, ‘हा ! हा ! म्या मर्दें दाटुनि कुमार मारविला, ।

बहुवीरसूत दिसल्या अधिक सुभद्रा, उमा, रमा, रविला. ॥ ४.१ ॥
 अर्जुनकृष्णसुभद्राकृष्णाकुंतीस काय समजावूं ? ।
 काळ न भेदे कैसा ? तद्ददनीं पुत्रकायसम जावूं. ॥ २ ॥
 अद्यापि उत्तरेचें मुख पीत असेल बहळ हळदीनें. ।
 म्यां जेंवि, लब्धसन्निधिनाशें करिजेल न हळहळ दीनें ॥ ३ ॥
 तुज उत्तरे ! मुलि ! दिला म्यां कापायास मान विश्वास, ।
 कलिकाळ काय बुडविल मज बहु पापासमान विश्वास ? ॥ ४ ॥
 कायिलें कसें असें मज ‘धर्मा ! करवाळ काढ कलहातें. ।
 मृत्युमुखीं कुलकरगुणशर्माकरवाळका ढकल हातें’. ॥ ५ ॥”

अर्जुनाचा शोक ऐका:-

८ (गीति) “मृदुलप्रकृति न साहे सुतशोका, जेंवि न रविला पाला, ।
 शिविरीं करी परोपरि नारायणमित्र नर विलापाला. ॥ ७.१२ ॥
 ‘मज आडवा न आला, तरि या पाचात पृथुनयन सावा ।
 कां नीरजनाभाचा भाचा सुगुणाळिव पृथुनय नसावा ! ॥ १३ ॥

बोले कृष्णमुखींची वेणु तसा, परम लाडिका वाणी. ।
 जो स्पर्शे, शिशुहि, न घें गुरुसन्निध, पर, मला डिकावाणी. ॥ १४ ॥
 जो बहु परपृतनासीं, गोपींसीं बाळकृष्णसा, रमला, ।
 दावा हो ! सत्वर तो खगुरुवचनगीतकृष्णसार मला. ॥ १५ ॥
 बाळ हि जो खड्गपरशुचक्रगदाचापतोमरा वाहे, ।
 संकल्प दुर्जनाचे जाले कीं सफळ 'तो मरावा' हे. ॥ १६ ॥
 ज्याची शास्त्रीं शस्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज, ।
 काय तुम्ही केला हो ! आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज. ॥ १७ ॥...
 हर ! हर ! जाणों चुरिला तो बाळ करेणुनीं चरणपार्ते ।
 शिव ! शिव ! भरितिल कीं हो ! तो बाळक रेणु नीच रणपार्ते. ॥ २३ ॥
 कुंतीस काय सागूं ? कृष्णेला दाखवूं कसे वदन ? ।
 दुष्कर मला सुभद्रासात्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन. ॥ २४ ॥
 यांचें (=धर्मभीमादि बंधूंचें) स्वरूप कळतें तरि पळ न विसंबिताचि बाला हा ।
 'शिव ! शिव !' ह्मणेल मरणावधि वैधव्याधिमग्न बाला हा ! ॥ २७ ॥
 का माजें उर न उले ? कवि 'पवि' कीं ह्मणति तोकशोकाला ! ।
 लोका लाजे मन, कीं जावें यश हारवुनि ओकाला. ॥ ३१ ॥
 हा वत्सा ! रक्ताक्षा ! जाले त्वत्सुगुण आजि घातकसे ! ।
 बा ! वाहिले पराचे तुजला हाणावयासि हात कसे ? ॥ ३३ ॥
 भगवान् ह्मणे, 'बुडाला कीं हा मोहात ! रक्ष भो गीते ! ।
 जीवाला विषय, तसे संमोहाया न दक्ष भोगी ते. ॥ ३६ ॥''

सुभद्रेचा शोक ऐका -

- ९ (गीति) 'ऐकुनि ह्मणे सुभद्रा, 'हा वत्सा ! काळ काय हा निधना ? ।
 जाली कसी अकस्मात् धनलुब्धाच्या समूळ हानि धना ! ॥ ८.२७ ॥
 शोकीं कसे बुडविले माजे असु, उत्तरासुसह सारे. ।
 जालासि खर्चीचा निधिसा तूं दृष्टनष्ट सहसा रे ' ॥ २८ ॥
 धिक् पाडुयदुबळार्ते, रक्षाया न शकलें मुलाला जें. ।
 स्वपतिपराक्रमवर्णनशीलत्वे मीहि बा ! तुला लाजें. ॥ २९ ॥
 जालें व्यर्थ वृकोदरभावोजीचें बलाढ्यपण आजि, ।
 वाटे मरेल शोके, नातू आहेत फार पण, आजी. ॥ ३० ॥
 हा वत्सा ! धैर्यनिधे ! हा वत्सा ! जनमनोहराकारा ! ।
 हा वत्सा ! कुलतिलका ! हा वत्सा ' सर्वसद्गुणाधारा !' ॥ ३१ ॥
 इतुक्यांत उत्तरेसह कृष्णा ये, होय भर विलापाला; ।
 शोकीं आप्तसमागम, विषतरुचा जेंवि भरविला पाला. ॥ ३३ ॥

मूर्छित पडे सुभद्रा, शीघ्र तिला सांवरी कमळपाणी. ।

वारा घाली, लावी नेत्राला शीतसें अमळ पाणी. ॥ ३४ ॥

प्रभुला 'हाय !' ह्मणाया लावी मोर्ही बुडोनि धटिका हो ! ।

स्नेह असाचि असे, जरि लटिका करितील साधु, लटिका हो. ॥ ३६ ॥”

स्त्रीपर्व तर सर्वच शोकरसाची तरंगिणी आहे. त्यांतील शोकरसाचा मासला काय यावा. ! पतिपुत्रादि आप्तांच्या मरणानें कौरवस्त्रियाचीं हृदयें पोळून गेल्यामुळें त्यांच्या शातवनार्थ त्या आपल्या नेत्रांतून सारखी जलवृष्टि करित आहेत. सहृदय वाचकांनीं हें वर्णन मूळांतच वाचावें. तथापि मूळ न वाचणाऱ्या वाचकाकरितां त्याचे उगीच थोडेसे चार शितोडेच तेवढे येथें देतां.

गांधारी दिव्यदृष्टीनें रणभूमीवर पुत्रादि आप्तांच्या प्रेतांची दुर्दशा पाहून व आपआपल्या पतींच्या प्रेतास कवटाळून शोक करणाऱ्या विधवा स्त्रियाचा हृदयद्रावक शोक ऐकून भ्रमिष्ट होऊन कृष्णास ह्मणत्येः—

१०(गीति) “बहु पोटीं भडभडतें, गडबडतें चित्त जें विमळ मळतें, ।

वमनाविण न शमे तम न उसळलें पित्त जेंवि मळमळतें. ॥ ३५ ॥”

द्रौपदीचें साखन करितांना गांधारी ह्मणत्येः—

(गीति) “शोक अपरिहार्यचि, जो जाला गेला, वृथाचि हा शोक. ।

शोक सफळ जरि असता. मेल्यांला उठविते न कां लोक ? ॥ ७३ ॥

काय मृदु स्त्रीचें उर ! शोकें तडकेल उद्धतपशूर. ।

शोच्य नव्हेत तसे ते, मरात रणां करुनि शुद्ध तप शूर. ॥ ७४ ॥

मुलि ! तमजाविल आहां स्वविवेकाहूनि अन्य पटु कोण ? ।

गोड गुहेचा शोकें गेहाचा काळकूट कटु कोण. ॥ ७६ ॥”

द्रोणाचार्याचें शव पाहून गांधारी कृष्णापार्शी शोक करित्येः—

११(गीति) “शिव ! शिव ! कृष्णा ! कव्यादाहीं याचाहि भक्षिला काय, ।

स्वाश्रय न रक्षिला तरि अस्त्राहीं अर्थ रक्षिला काय ? ॥ ३८ ॥

अस्त्रांची घे, साधुनि सेवा सहवास विप्रसा, दानें, ।

ज्याच्या तरे रण करुनि देवासह वासवि प्रसादानें. ॥ ३९ ॥

ज्याचें अतुळ ब्राह्म क्षात्र हि तेज प्रसिद्ध, जो लोहा ।

स्पर्शमणि तसा, प्रणता विष्या अत्युत्तमत्व दे, तो हा ॥ ४० ॥

त्याच्या खातात पहा तडतड तोडुनि करट पायांतें, ।

सर्व तुम्ही वंदाया तेव्हां जोडुनि कर टपा यांतें. ॥ ४१ ॥

कृष्णा ! कृपी कृशाकृति कृपणा झाली पहा महाशोकें, ।

नाना विलाप करिती, गमती, कोकीच टाकिली कोकें. ॥ ४२ ॥

ती ब्रह्मचारिजटिलच्छात्रजनासह करुनि आशु चिता, ।
 उचिता क्रिया करितसे, या स्त्रीची अद्भुताचि वा ! शुचिता. ॥ ४३ ॥
 तळमळती पाहोनि प्रेतदशा निषट अनुचिता पतिची, ।
 असिला बहु काय चिता ? देणारी सुबहु तनुचि ताप तिची ॥ ४४ ॥
 रथचापशरादिसमरसाहित्यें द्रोणदेहदाहातें ।
 करुनि छात्र निघाले. कोठें सत्पुरुषरत्न हा ! हा ! तें ? ॥ ४५ ॥”

अभिमन्युची उत्तरा हिचा शोक तर अत्यंत हृदयद्रावक आहे अध्याय ४ गीति ४१-६० पहा. तिचा शोक वर्णन करून शेवटीं पंत ह्मणतात.-

“जड सोडवितां, हृदयीं देह मनोमयचि उरविला पतिचा, ।
 गांधारीनें कथिला मिजवी प्रभुचें हि उर विलाप तिचा. ॥ ६० ॥”

अभिमन्युचें शव घेऊन शोक करणाऱ्या उत्तरेजवळून तें जवरदस्तीनें सख्यांनीं दूर केलें तेव्हां ती पतीच्या देहाचें मनोमय ध्यान करूं लागली. हा शोकवृत्तात गांधारी आपल्या दिव्यदृष्टीनें पाहून कृष्णास सांगत होती तो ऐकून प्रभूला अत्यंत दुःख झालें व त्यांच्या नेत्रातून झर झर अश्रुधारा वाहून त्यांनीं त्याचा विस्तीर्ण कर मिजून गेला; हा भावार्थ

आता रौद्रभयानकरसांचें वर्णन पंत कसें करितात तें पाहूं या

रौद्ररस व भयानकरस यांचें वर्णन.

रौद्र व भयानक याचीं उदाहरणें कुशलवोपाख्यान अ० १३, ५-१०, हरिवंश अ० ४८ तील देवदैत्याचा भीषण समर, कर्णपर्वातील भीमदु शासनांचें भयानक युद्ध (अ० ४५ गी० १-३०) व सौप्तिकपर्वातील अश्वत्थामा, कृप, कृतवर्मा या वीरांनीं- विशेषत अश्वत्थाम्यानें केलेला पांडवशिविरात स्वस्थ निजलेल्या असावध वीरांचा सरसकट संहार, यात सांपडतील. सौप्तिकपर्वातील भासला पहा:-

१ (गीति) “होय भगवदाविष्ट द्रौणि ब्राह्मण महोय भार्गवसा, ।
 अन्योन्य भूतराक्षस ह्मणति, ‘धरुनि शिविरसत्रमार्गे वसा’ ॥ १ ४९ ॥
 शिविराकडे निघाला तो साक्षात् रुद्रसा महातेजा, ।
 ईश्वरचि ह्मणत होते बहु राक्षसभूतगण पहाते जा(=ज्या). ॥ ५० ॥
 कृपभोजातें सांगे, ‘शिविरद्वारीं असा, वधा, नाहीं ।
 चिंता तुझांसि, तुमचें काय करावें असावधानाहीं ? ॥ २.१ ॥
 शिविरांत घालितों मी व्हाया गुरुशत्रुहानि घाल्याला, ।
 एकहि पळों न द्यावा, माराचि ह्मणोनि ‘हा !’ निघाल्याला.’ ॥ २ ॥
 ऐसें सांगुनि शिरला शिविरांत द्रोणपुत्र अपथानें, ।
 होतीं करित कृपीचीं बहुधा बहुयुग बहूप्र तप धानें. ॥ ३ ॥

तो धृष्टद्युम्नाच्या गेला राजा ! दहूच निलयातें ।
 गोघात गोवृषातें व्याघ्र जसा न्यावयासि विलयातें ॥ ४ ॥
 सदनीं शिरोनि पाहे सुखसुप्ता तातघातका मत्ता, ।
 धृष्टद्युम्ना, उठवी हाणुनि, नागासि गरुडसा लत्ता ॥ ६ ॥
 सहसा नेत्रें उघडुनि तो धृष्टद्युम्न ओळखे अरिला ।
 शयनावहनि उसळतां दड कवळुनि केश गुरुघुतें धरिला ॥ ७ ॥
 पाडी, रगडी, वाटे तो तार्क्ष्यचि त्या महाहिला झडपी, ।
 पितृघात आठवुनि, उर एकें, अन्यें पदें गळा दडपी ॥ ८ ॥
 ऋतुपशुतें जेंवि, तसें लागे शस्त्राविणेंचि माराया, ।
 वा राया ! नखरांहीं फाडी, परि तो शके न वाराया ॥ ९ ॥
 पार्षत ह्मणे, 'गुरुघुता ! मजला शस्त्रेंकरुनि मारावें, ।
 पावेन वीरलोकाप्रति, वा ! शरणागतासि तारावें' ॥ १० ॥
 द्रौणि ह्मणे, 'मारावा शस्त्रें तो, जो असेल अधमान्य; ।
 गुरुघातका ! तुझा तो गुरुभक्तजनीं असाचि वध मान्य' ॥ ११ ॥
 ऐसें वदोनि मर्मां हाणी तो शत्रुघातकर टांचा, ।
 चुकळुनि मारी, चित्तीं घूकळुत स्मरुनि घात करटांचा ॥ १२ ॥
 तो मार्यमाण पार्षत आरडता, ज्या ख्रिया जवळ होत्या, ।
 उठल्या सहसा, झाल्या त्रासव्यालाननीं कवळ हो ! त्या ॥ १३ ॥
 उग्रें कर्में रूपें भासे तो भूत, विप्र भासेना; ।
 केल्या त्रासें हरिच्या दशकठें जेंवि विप्रभा सेना ॥ १४ ॥
 अतःपुरांत जेव्हां 'नृप वधिला' हाणुनि गलबला केला, ।
 होय चमूला भुजही भर, पाशीं जेंवि गल बलाकेला ॥ १७ ॥
 'धावा हो ! धावा हो' आतां बसला रथीं, पहा, रोधा, ।
 नेणों नर कीं राक्षस, गेला मारुनि या महायोधा' ॥ १८ ॥
 गडबडुनि वीर उठले, शस्त्रें घेऊनि धावले क्षिप्र, ।
 त्या सर्वातेंहि वधी त्या रुद्रास्त्रेंकरुनि तो विप्र ॥ १९ ॥
 मग सुखसुप्ताचीच द्रुततर शिविरात मान तो कापी, ।
 शस्त्रांसि ह्मणे भटगल देउनि, जसि माय थान तोका, 'पी' ॥ २२ ॥
 वा ! वधिले तेहि प्रतिविध्यादि द्रौपदीकुमारमणी, ।
 रुसली लावुनि तेव्हा अकृपण प्रभुकडे उमा रमणी ॥ २३ ॥
 मग मारिला गुरुघुतें पाडुनि तो भीष्मघातक शिखडी, ।
 गुंजाहि गुरु गराची गिळितां, न करील घात कशि खंडी ? ॥ २४ ॥

शिविरांत राक्षसभयें हृदयीं हतशेष सर्व भट कोदें, ।
 पळता कृप कृतवर्मा द्वारीं एकासही न फटको दे. ॥ २६ ॥
 मग तींकडे दिसाया सर्व शिविरसन्निवेश पेटविला, ।
 सकळ प्राणिगण तिघा वीराहीं प्रेतपतिस भेटविला. ॥ २७ ॥”

वीरसंहार करून शिविराबाहेर आलेल्या अश्वत्थाम्याचें रौद्ररूपवर्णन -
 (गीति) “एकचि ज्ञाला होता रक्तं चिकटोनि खड्गमुष्टि कर, ।
 तैसाचि कवच देहहि; त्याहुनि न विवाहवेष तुष्टिकर. ॥ २.३१ ॥”

यांत वीरसंसारसाचें मिश्रण असून शिवाय त्यांत शृंगाराची ही स्पष्ट छटा आहे. नवऱ्या मुलाच्या लग्नाच्या वेळच्या लालपोषाखाची अश्वत्थाम्याच्या वेषास उपमा देण्यात पतांनीं त्याची भयंकर सूड घेण्याची हास व्यक्त केली आहे. शृंगाराचें रौद्रांतील मिश्रण बहुधा रसोत्पत्तीस पोषक नसतें, परंतु या ठिकाणीं द्रोणपुत्राची भयंकर मन स्थिति दाखविण्यास ती उपयुक्त असल्यामुळें योग्यच ठरते. वरील वर्णनात रौद्र, भयानक व वीर या रसांची रक्तवर्ण त्रिवेणी वाहत आहे. असाच प्रकार कर्णपर्वात भीमदु शासनात आढळतो. त्याचाही थोडा मासला यथें देतो. तो वाचून रसज्ञ वाचकास वीररसाबरोबरच भयानक व रौद्र या रसाची भट्टी पंतास कशी उत्कृष्ट साधली आहे तें समजून ते या वीरकवींच्या नायकाचें खचित सप्रेम अभिनंदन करितील.

२ (गीति) “धांवति अन्योन्यावरि ते दोधे आठवूनि अपकार, ।

जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धत दंपतीच अ-पकार. ॥ २ ॥” (कर्ण. ४५.)

या गीतीतील ‘अपकार दंपती’ (=दंती, हस्ती) ही कल्पना पंताची स्वतःची नाही ती त्यांना पुढील सुप्रसिद्ध श्लेषघटित संस्कृत श्लोकावरून सुचलेली असावी. तरी ती त्यांनीं ‘मदमत्त’, ‘क्रोधोद्धत’ या जोड विशेषणांनीं व ‘अपकार आठवूनि’ या सूचक वाक्यांशानें विशेष खुलविलेली आहे.

‘अधुना मधुकरपतिना गिलितोऽप्यपकारदंपती येन ।

त्रात स पालयेत् त्वा विगतविकारो विनायको लक्ष्म्या ॥

(सुभाषितरत्नभांडागार कूटप्रकरण श्लोक ४६)”

‘धुकाररहित मधुकरपतीनें’ ह्मणजे मकरपतीनें ‘अपकारदंपती’ ह्मणजे ‘प’कार-रहित दंपती अर्थात् दंती (=हत्ती) गिल्ला असता ज्या लक्ष्मीच्या ‘विकाररहित विनायकानें’ अर्थात् नायकानें (=पतीनें) त्याचें रक्षण केलें तो तुझें रक्षण करो ! लक्ष्मीपति विष्णु तुझें रक्षण करो-हा भावार्थ. आतां भीमदु शासनाचा युद्धप्रसंग पहा

“जे वैरशल्य दुःसह हृदयांत, करावया तदुद्धरण, ।

अत्यद्भुतबळ अरि ते करिते झाले हठें विशुद्ध रण. ॥ ३ ॥

तेव्हां गदाप्रहारें भीम ललार्तीं खशत्रुला ताडी, ।
 क्षितिवरि हरिवज्राहत गिरिशिखर जसें, तसें तया पाडी. ॥ ६ ॥
 पत्नीचा केशग्रहसमय स्मरला, निजप्रतिज्ञा ते, ।
 आठवे; ह्मणे, 'ह्मणोत न मिथ्यावादी, मजप्रति ज्ञाते.' ॥ ७ ॥
 वृषभृपकृपकृतवर्मद्रोणसुतातें ह्मणे 'अहो ! परिसा; ।
 दुःशासनासि वधितों भी भीम गजासि घोपला हरिसा. ॥ ८ ॥
 शक्ति असेल तरि तुझी रक्षा, भी आपुली प्रतिज्ञा ती ।
 संरक्षितों, कराया खर्गों संतुप्त संप्रति ज्ञाती.' ॥ ९ ॥
 ऐसें गर्जोनि उडी टाकी खरथावरुनि कलितासि, ।
 तो भीम भीमकर्मा गाठी त्या रिपुसि भूमिगलितासि. ॥ १० ॥
 गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी, ।
 तैसा भीम बळानें दुःशासनकंठ अंग्रिनें दडपी. ॥ ११ ॥
 भीम विदारी खड्गें सहज परम कठिण शत्रुचें उर तें, ।
 वाटे पविपार्तीही त्या साध्वीला न गांजिता, उरतें. ॥ १२ ॥
 अशनिहतशिलातल जल, रक्त तसें खड्गभ्रम तें उर वी, ।
 तृषित घटोत्कचतात प्राशी शोणित, न लेशही उरवी. ॥ १३ ॥
 मग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद कापी, ।
 देउनि मिटक्या मटमट, घटघट त्या खाहितासुगुदका पी. ॥ १४ ॥
 'जे जे लोकीं असती रस ती त्यांची न माधुरी थोडी, ।
 परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्याहुनि लागली गोडी.' ॥ १६ ॥
 ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिभेनें पुनःपुन्हां चाटी, ।
 अवलंबी अत्युग्रा भीम अतृप्तद्विपारिची घाटी. ॥ १७ ॥"

हें दारुणकर्म पाहून शत्रुपक्षीय वीरास झालेल्या भीतीचें वर्णन -

(गीति) "रिपु शूर दूर तेथुनि तें दारुण कर्म पाहतां पळती, ।
 किति पडती, किति दडती, किति एकांची धृतायुधें गळती ! ॥ १८ ॥
 जाणों त्या अत्युग्रा मूर्तेश्रीनारसिंहमंत्रास ।
 पाहोनि पावले ते रिपुभटभूपाळभूत सत्रास. ॥ १९ ॥"
 म्हणति, 'मनुष्य नव्हे हा, राक्षस कीं काळ हा खवळला हो ! ॥
 कीं आमुची कराया, मूर्त प्रळयाभि, राख, वळला हो !' ॥ २० ॥"

भीमाचें भाषणः-

(गीति) "भीम पुन्हां दुःशासनरक्तें अंजलि भरोनियां डोले; ।
 मिटक्या देउनि, पाहुनि कर्णसुयोधनमुखांकडे, बोले. ॥ २२ ॥

‘पीतों हैं रक्त तुझे; हांसत होतासि मज, जसा भणगा; ।
 दुःशासना ! तसा तूं पुनरपि ‘गौगौ.’ खआननें ह्यण गा ! ॥ २३ ॥
 काय करूं ? काळानें अभय दिलें, घेतलासि तूं पदरीं, ।
 दुःशासना ! कुळक्षयमूळा ! ‘तुज रक्षिता दुजा न दरीं.’ ॥ २९ ॥
 ऐसें बोलत हासत शत्रुघ्निरदिग्धपाणिमुख विकट, ।
 प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला जयाच्युतानिकट. ॥ ३० ॥”

हीं रौद्रभयानकाचीं उदाहरणें झालीं. शेवटच्या गीतींत तर बीभत्स-
 रसाचेंही वर्णन आलें आहे रौद्राचें आणखी एक उदाहरण-
 द्रोणपर्वांत धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचा शिरच्छेद करून द्रोणनिंदा केली. तेव्हां सात्यकीस
 राग येऊन तो धृष्टद्युम्नास ह्यणतो -

३ (गीति) “शैनेय ह्यणे, ‘कैसें वदतो, जाणों नव्हेचि पापीसा ! ।
 नाही कोणी येथें, याची जिव्हा समूळ कापीसा. ॥ २२.४७ ॥
 सत्य रसज्ञा ह्यणतो, गुरुनिंदा बोलता. तडकलीला. ।
 करितील दर्शनार्थ, प्रियसख हे बोल तांतड कलीला. ॥ ४८ ॥
 जीभ चिरावी शतधा, शिरहि उलावें, खळा ! भुज गळावे, ।
 श्वपचगृहाला पथिक द्विजसे, सोडुनि तुला असु पळावे. ॥ ४९ ॥
 हितशत्रु काममुख हे, ‘नरकी’ ह्यणती ‘अपत्रपा ! पड’, सा. ।
 पाप डसाया लाविल अहि वृश्चिक; भाजशील पापडसा. ॥ ५० ॥
 त्वा, सप्त, अवर, पर जे, त्यातें नरकांत घातलें; कानें ।
 परिमुनि ह्यणेल पार्षत, ‘केला द्रोणें न घात, लेंकानें.’ ॥ ५१ ॥
 भीष्में महानुभावे आदरिला तो तसा खयें खांत. ।
 तूं जेंवि कृतघ्न तसें मानी शुद्धासही तुझे खांत. ॥ ५२ ॥
 भीष्मवधींहि शिखंडी कारण उत्पादिला तुझ्या बापें, ।
 कोण तुझां दुपदसुतावाचुनि जोडील हीं महापापें ? ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मघ्ना ! जन पाहे तुज, सहसा आजि पाहुनि रवीला. ।
 द्विजराजघ्ना ! बहुधा विधिनें तुजलाचि राहु निरवीला. ॥ ५४ ॥
 सरलें आयुष्य तरिच, निंदिसि तूं मत्समक्ष गुरुगुरुतें. ।
 मांजर वांचेल कसें ? करिल व्याघ्रासमक्ष ‘गुरुगुरु,’ तें ? ॥ ५५ ॥
 साहेन तुझे शत मी, एकचि माझा गदाप्रहार सहा. ।
 पापा ! पळों नको; घे अमृतरस असा नसे, महारस हा.’ ॥ ५७ ॥”

‘यांत आलंबनविभाव धृष्टद्युम्न याविषयीं सात्यकीस उत्पन्न झालेला क्रोध हा
 स्थायीभाव त्यानें केलेल्या गुरुनिंदेनें उद्दीपित होऊन अमर्ष, उग्रता इत्यादि

व्यभिचारिभावांनीं विस्तार पावून धृष्टद्युम्नास मारण्यास धावणें, त्याची निर्भर्त्सना करणें इत्यादि अनुभावांनीं गोचर झाला आहे व अशा रीतीनें उत्पन्न झालेला क्रोध पूर्ण होऊन रौद्ररस बनला आहे (रसप्रबोध)'

भयानकाचें आणखी एक सुरेख उदाहरण भस्मासुराख्यात श्लोक २०-२३ यात आले आहे. वृकासुरास शंकरापासून वर प्राप्त झाला असतां तो वरदात्या शंकराच्याच मस्तकावर हस्त ठेवून वरपरीक्षा करून पार्वतीस हरण करावें या हेतूनें शंकरापाशीं गेला. तेव्हाचें वर्णन -

४ (श्लोक) "ऐसा तो पापरूपी, वृकअसुर बरें वंचुनी लोकराया, ।
योजी तत्काळ चित्तीं समधिगतवराची परीक्षा कराया; ।
केला सकल्प लोकत्रयसुभग शिवारल त्याचें हराया, ।
धावे ठेवावया तो स्वकर शिरिं, तदा भीति झाली हरा या. ॥ २० ॥"

शंकर पळूं लागले तेव्हांची त्यांची अवस्था - (सुंदर स्वभावोक्ति)

"न सांवरति सर्वथा दशभुजाहि देवा जटा, ।
वृषासहित राहिल्या चरणपादुका वाजटा, ।
शिर स्रजहि धावता त्वरित भंग पावे, गळे, ।
गळोनि पडले फणी पथिं भुजंगपावेगळे ॥ २२ ॥
गळाल्या गळयातूनि रुद्राक्षमाला ।
नसे निर्भयस्थान रुद्रा क्षमाला. ।
पळे विष्टपीं ऊघडा नागवा, जी !
पदालाचि मानी प्रभू नागवाजी ! ॥ २३ ॥"

'वरील पद्यात आलंबन वृकासुर यापासून शंकरास उत्पन्न झालेला भयनामक स्थायिभाव, त्यास दिलेला वर, त्याचें मस्तकावर हात ठेवण्यास येणें, इत्यादिक विभावांनीं आवेग, चपलता इत्यादिक व्यभिचारिभावांनीं व पळून जाणें इत्यादि अनुभावांनीं परिपुष्ट होऊन रसरूप झाला आहे (रसप्रबोध)'

बीभत्सरसवर्णन.

बीभत्सरसाचा थोडा मासला वर कर्ण. ४५ ३०, सौप्तिक २.३१ या गीती दिल्या आहेत त्यांत आलाच आहे. याशिवाय इतरत्रही त्याच्या काव्यात बीभत्सरसाचें वर्णन तुरळक आले आहे. विराटपर्वत उत्तरगोमहणयुद्धारंभीं शंख वाजविला तेव्हांचें वर्णन.-

१ (गीति) "ऐसें वदे, करी मृदुपूर्वजलजवादनीं मग जवा, जी !
तेव्हां त्या कुरुकटकीं हगले मुतले समस्त गज वाजी. ॥ ४.९ ॥"

अर्जुनशंखवादन, घटोत्कचरात्रियुद्ध, व भीमसिंहनादश्रवण याप्रसंगीं असेंच

वीभत्सवर्णन पंत करितात. विराट. ६.५० 'प्रभु सुरदत्तदरातें वाजवि . ;' कर्ण. १२.८ 'येताचि अर्जुनानें वाजविला...', ८, द्रोण. १६, ६९ 'कटकीं होते वाजी, वारण...'; भीष्म २.४ 'भीमाच्या सिंहारवें...'; इत्यादि पहा.

शिखंडीपुरुषत्वपरीक्षणप्रसंगाची पुढील गीति पहा.-

- २ (गीति) "कुपितें त्या हेमभुजें पुरुषपरीक्षास्मृती न आठविल्या, ।
पोरी नव्या नव्या नरपतिसुतवेषें सजूनि पाठविल्या ॥ उद्योग. १३. २१६ ॥
पडल्या एका शिंग्यावरि बहु शिंग्या करुनि हातेणें, ।
जो मंदुरेंत होतो गोंधळ, केला प्रकार हा तेणें. ॥ २१७ ॥"
युद्धास पाठ देऊन घरीं मरणाच्या क्षत्रियाची स्थिति दुर्योधन वर्णितो -
३ (गीति) "तो बहु निंद्य क्षत्रिय, देउनि जो पाठ जडतम रणातें, ।
पावे, सदा गदादित होउनि रडवीत, रडत, मरणातें ॥ ५३ ॥
लागे अतीं हगवण, मग वणवासा ज्वर प्रवळ पेटे, ।
नेटे बहु कफ, मोहीं होय गरक, नरकयातना भेटे. ॥ ५४ ॥
(शल्य. अ० १)"

तसेंच स्त्रीपर्व अ० ६ गी० १९ 'समरीं जरि न मरावे...' परिशिष्ट 'अ' पृ० १६२ (१०४) पहा.

कर्णपर्व अ० १२ गीति २०-२९ पहा -

- ४ (गीति) "कृष्ण ह्मणे, 'विजया । या रणभूमिकडे पहा महाबाहो ! ।
बा ! हो सदैव विजयी. खत्राणा आर्तजन तुला बाहो. ॥ कर्ण. १२. २० ॥
पार्था ! पहा पहा रे ! नटताति चहुंकडे कबंध रणीं. ।
ज्ञाली तुझ्या रथासहि वीरशरीरीं सुदुर्गमा धरणी. ॥ २१ ॥
हे त्वा महाभुजा ! भुज वीराचे खंडिले असंख्य, अही ।
गरुडें जसे नखाहीं दिसते अत्यंतउग्रमूर्ति मही. ॥ २२ ॥
हीं मस्तकें भटाचीं कमळेंसीं विखरिलीं. इहीं भूतें ।
त्वा पूजिले. उदारा ! केलीं तृप्तें पलाशनें भूतें. ॥ २३ ॥
तुज हे देत्ये आशीर्वाद मधुघ्रासि जेंवि दे, वसुधा. ।
सेविति यथेष्ट भूतें क्षतजनदी, जेंवि सर्व देव सुधा. ॥ २४ ॥
दुस्तर रक्तनदी हे, वाहवित्ये द्विरदही, बहुचि खोल. ।
हा शोणितमासांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखोल. ॥ २५ ॥
भटकोटिकटक वर्तें ज्याच्या आज्ञेचिया कळेवर तें, ।
पडलें धरावराचें रणिभूमितळीं पहा कळेवर तें. ॥ २६ ॥
रत्नांगदमुकुटकटकहारपदकमुद्रिकादिनगरासी ।
जिकडे तिकडे पडले. गेले भोक्ते कृतांतनगरासी. ॥ २७ ॥

हे जळ मागति; धांवति हे आणायासि, हे पहा रडती ।
की न प्राशुनि मेले, हे घेउनि आप्तनाम आरडती. ॥ २८ ॥

शरचापतूणतोभरखङ्गगदाशक्तिपरशुपरिघातें ।
भन्नातें अवलोकीं. खां जय संपादिलाचि अरिघातें.' ॥ २९ ॥"

वरील गीतींत बीभत्सरसाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या रसांत शव, रक्त, मांस, भूत, पिशाच इत्यादिकाचें वर्णन असतें. प्रस्तुतस्थळीं या रसाची कबंध, रक्त इ. आलंबनें; कबंधाचें नाचणें, रक्ताचें वाहणें इ. उद्दीपनें; कृष्णाचे आनंदरोमाच, हस्तनिक्षेप व शब्द हे अनुभाव असून कृष्णार्जुनांचा आनंद हा व्यभिचारी भाव आहे. साधारणत बीभत्सरसाचे रोमांचनेत्रनिमीलनादि अनुभाव असतात. पण प्रस्तुत स्थळीं बीभत्सरस नायकाच्या शौर्यापासून उत्पन्न झालेला असल्यामुळें त्यास त्यामुळें आनंद होणें साहाजिक आहे. ह्याणून येथें अनुभावव्यभिचारीभावांत थोडा फरक पडला.

हास्यरसवर्णन.

पंताचा स्वभाव प्रौढ व गभीर व भारतरामायणादि ग्रंथांत शृंगारवीरकरुण रसांचें प्राधान्य असल्यामुळें त्याच्या काव्यांत हास्यरसास फारसा अवकाश नाही तथापि मधून मधून त्यांच्या काव्यातून हास्यरस व विनोद स्वतंत्र रीतीनें किंवा इतर रसाच्या अनुषंगानें आढळून येतात. याचीं थोडीं उदाहरणें देतो. आदिपर्वांत बकराक्षसारूपानांत ब्राह्मणकुटुंबांतील विलाप चालला असता लहान बालकांचे बोकडे बोल वर्णितांना पंत ह्याणतात -

१ (गीति) "ऐसें वदोनि कन्या रडवूनि रडे, तशांत जवळुनि ।
खवळुनि उठे बालक, बोले हस्तें तृणासि कवळुनि. ॥ ३०.३१ ॥
समजावुनि त्यासि ह्याणे, 'ऐसें लाळिलचलासि मालीन; ।
का ललतां आललतां ? पलता मी सांगलात तालीन' ॥ ३२ ॥
हांसविलीं हृष्टविलीं व्यसनार्त तिथेंहि बाळशब्दानें ।
अब्दानें ग्रीष्मदवाकुळबर्हिकुळें जसींच अब्दानें. ॥ ३३ ॥"

वरील गीतींत करुणरसात हास्यरसाची भर टाकून पंतांनीं तो विशेष खुलविला आहे. द्रोणपर्वांत मरुत्तराजाच्या यज्ञप्रसंगाचें वर्णन करिताना पंत ह्याणतात -

२ (गीति) "ज्याच्या मखीं सभासद सुर सर्व, मरुत्समूह परिवेष्टा. ।
ह्याणति परस्पर भुक्तद्विज, जरि पट न धरि पोट, तरि वेष्टा. ॥ ४.७६ ॥"

पोटभर सुग्रास अन्न जेवलेले अधाशी भोजनप्रिय ब्राह्मण परस्परास ह्याणूं लागले कीं जेवणानें घोतरें ढिली होऊन तीं आतां पोटावर न राहतां गळूं पाहातात, तरी तीं कशीं तरी गुंडाळून घ्या, पण सुग्रासानाचें भोजन चालूं द्या.

त्याच पर्वांत गयराजानें अग्नीस वर मागितले. त्यांतील एका वराचें वर्णन -

३ (गीति) "श्रद्धा बहु दे; आले असतां अशना वराक राजे वा, ।
सम विनवाचें कीं, 'द्या सूदा यश, नावरा करा, जेवा.' ॥ ५.८६ ॥"

गयराजा ह्मणतो:- हे अग्ने ! भिकारी व राजे याच्यावर माझी सारखीच श्रद्धा असून भोजनप्रसंगी मी उभयतांस ही सारखीच प्रार्थना करावी की 'अन्न आचान्यांनी फार चांगले तयार केले आहे, तें यथेष्ट जेवून त्याला यश द्या, हात आवरुं नका, आकंठ जेवा.' जेवताना आरंभी संकोचणारे पण यजमानानें आग्रह केल्यावर बाह्यात्कारी "नको नको" ह्मणत पक्कानांची रास पोटांत कोंबणारे ब्राह्मणी राज्यांतील भटजी यांची रीत पाहून पंतांनी वरील वर्णन केले असेल काय ?

विराटपर्वांत उत्तराबरोबर युद्धास जाताना बृहन्नडेचा उत्तरार्शी संवाद व बृहन्नडेचा कवचधारणप्रसंग पहा:-

४ (गीति) "वाद्य असो, नृत्य असो, हो अभिनय, किमपि गान अथवा हो, ।
जाणोनि कसें ह्मणतां समरांत बृहन्नडाचि रथ वाहो ? ॥ २६ ॥
वैराटि ह्मणे, 'नर्तक हो की वादक तथैव गायन हो, ।
सारथि हो या समयां, एकहि वश कौरवासि गाय न हो.' ॥ २७ ॥
ऐसे वदे, कवच दे त्या श्रितकुशलावहास त्यायाला, ।
तद्धारणीं चुके तो कन्या पाहूनि हासल्या थाल. ॥ २८ ॥
ज्याचें किरातरूपिप्रभुधिकृतिगर्भ गाय नाक वच, ।
हासे आपणहि, ह्मणें, 'ठावें यज काय गायना कवच ? ॥ २९ ॥
लेवविलें राजसुतें, जाणों त्याला कधीं न तो कवच, ।
सच्चरित अप्रगल्भहि हृदयहर जसें खधीन तोकवच. ॥ ३० ॥"

कृष्णविजय अ० ८६ यांत ही परिहासविनोदहास्याचें वर्णन आढळते. सुभद्रा-हरणाख्यानांत सुभद्रेला पाहून यतिरूपी अर्जुनाची भोजन करिताना झालेली अवस्था व तीवर पंतांची टीका पहा:-

५ (गीति) "घाली घृतांत सेंधव, दुग्धीं जंवीर, पायसीं कथिका, ।
मथि कामशर जया त्या राम ह्मणे साधुमोक्षसत्पथिका ! ॥ ८६.१३ ॥"
तीर्थस्नानास जाताना वाटेंत सुभद्रेच्या रथात आतुरतेनें धांवून बसणाऱ्या अर्जुनाचें वर्णन:-

६ (गीति) "तेव्हां धांवुनि बैसे पार्थ सुभद्रारथीं, जसा पाटीं ।
सुचिरधुधित ब्राह्मण 'हां हा' ह्मणतांहि वाढल्या ताटीं. ॥ २२ ॥"

हास्यरस हा बहुधा विचित्र वेष, विलक्षण चेषा, विनोदपर भाषणें, दुसऱ्याचें हंसणें, लोकविलक्षण रूप, भलतेच ठिकाणीं भलताच अलंकार घालणें, विपरीत क्रिया इत्यादिक पाहिल्यानें उत्पन्न होतो. याचे खनिष्ठ (विलक्षण वेष, विपरीत क्रियादि पाहून पाहणाऱ्या मनुष्याला जें हास्य येतें तें) व परनिष्ठ (दुसऱ्या मनुष्यास हंसताना पाहून हंसणें तें) असे दोन भेद असून स्मित, हसित (उत्तम

पुरुषाच्या हंसण्याचे प्रकार), विहसित, उपहसित (मध्यम पुरुषाचे हास्यप्रकार), अपहसित व अतिहसित (कनिष्ठार्थे हंसणे) असे सहा प्रकार आहेत. कृष्णविजय अ० ६६ त कृष्णाचीं शंखचक्रगदापद्मगुडादि चिन्हे धारण करणाऱ्या पौंड्रक वासुदेवानें कृष्णास वासुदेव हें नाव व शंखचक्रादिचिन्हे यांचा त्याग करून मला शरण ये ह्मणून हास्यास्पद निरोप पाठविला तो ऐकून सर्व हंसू लागले. हा हास्य-रसाचाच प्रकार आहे. पौंड्रकाचा निरोप:-

७ (श्लोक) “कृष्णा ! मी वासुदेव प्रभु अवतरलों धर्मरक्षार्थ, एक स्वामी लोकत्रयाचा, मदितर न असे, लां धरावा विवेक; । मिथ्या मन्नामचिन्हे मिरविसि, न तुला योग्य तें सर्व, सोडीं, ये कल्याणार्थ मातें शरण, जरि असे वांचणें हस्त जोडीं. ॥ ५ ॥ पूज्यातिक्रमदोषनिष्कृति बरी ही एक आहे, नमीं पायातें, अपराध मागिल दयापाथोधि साहेन मी; । तूं मिथ्या मिरवूं नको, मदभिधा चिन्हे तयां सोडुनी, ये मातें शरणा करासि, अथवा चापीं शरा जोडुनी.’ ॥ ६ ॥”

हा विलक्षण निरोप ऐकून हास्यरस पिकला त्याचें वर्णन:-

“ऐसें केवळ बाळकथन महा आश्चर्य दे, हासवे न श्रोत्यांस, नृपा स्मितींच बहु त्या गांभीर्यगेहा सवे; । हासाब्धीत असें न यादवसमे झालें कधीं मज्जन, खीकारि पळ याचि षड्विधरसा नि शंक धीमज्जन. ॥ ७ ॥

(कृष्णविजय अ० ६६)”

अद्भुतरस.

विस्मयाची पूर्णावस्था होऊन सर्व इंद्रियाचें ताटस्थ्य होणें हा अद्भुतरस होय. ‘लोकविलक्षण रूप, सुंदर शिल्पकर्म, चमत्कारिक संभाषण, मनोरम वस्तु, हतचलाखी, अशक्य गोष्टी घडून येणें इत्यादिकांपासून विस्मय उत्पन्न होतो. तो उत्पन्न झाला ह्मणजे मनुष्य एकदम चकित होऊन त्या पदार्थाकडे टक लावून पाहतो, तोंडावर बोट ठेवून मान, हात हालवून त्याची प्रशंसा करितो आणि जडता, हर्ष, मोह इत्यादि भावानीं तो विस्मय परिपुष्ट होऊन रसरूप होतो.’ याची थोडी उदाहरणें येथें देतो.

भीष्मपर्वांत कृष्ण रथचक्र हातांत घेऊन भीष्मास मारण्यास धावला तेव्हांचें वर्णन:-

१ (गीति) “चक्र करीं धरुनि रथाखालीं टाकुनि उडीस जब धावे, । वाटे त्या सिंहानें सर्वहि भीष्मादि ते गज वधावे. ॥ ३.३९ ॥ भारें लवे प्रतिपदीं भू, शेष धरुं शके न लवलीला, । भीष्माच्या मात्र मनीं ती प्रभुची दे न भीतिलव लीला. ॥ ४० ॥

कोपे जें विश्वंभर शंभर उत्पात भूमिकंपादी, ।

गडबडले सुर मुनि, तें अजुन सन्मित्र कार्य संपादी. ॥ ४२ ॥

धांचुनि यज्ञे धरि, परि ओडुनि ने त्यासि देव ओढकसा, ।

जाणों ह्मणे, 'भुजवळें पाहों जरि ओढितोसि ओढ कसा' ॥”

असाच प्रसंग त्याच पर्वाच्या नवव्या अध्यायांत आणखी एकदां आला. तेव्हांची भीष्माची श्रीकृष्णास उक्ति:-

२ (गीति) “ब्रह्माड भस्म व्हावें ज्याच्या दररक्तचक्षुच्या पातें, ।

तो तूं आंगें माहूं पाहसि मज दाउनि प्रतापार्ते. ॥ १०२ ॥”

‘या पद्यांत आलंबन जें स्वशरीर त्याविषयीं, श्रीकृष्णाचें प्रताप दाखवून युद्ध करणें या विभावानें उत्पन्न झालेला जो भीष्मनिष्ठ विस्मयनामक स्थायीभाव तो गर्व, हर्षादि व्यभिचारीभावानीं परिपुष्ट होऊन अद्भुतनामक रस झाला आहे. (रसप्रबोध).’

आणखी एक उदाहरण:- द्रोणपर्वातील ‘द्रोणयुद्धचमत्कारवर्णन’ पहा.

३ (गीति) “द्रोण क्षत्रियहृदया बहु, जैसी भीति राम दे वधुनी. ।

करि पूर्ण सेवित्याचे, रक्तनदी जेंवि काम देवधुनी. ॥ १०३. ॥”

शतसंख्य नाचले त्या अद्भुतसमरोत्सवीं भटकबंध. ।

वार्ते घनसा, द्रोणें धर्माचा मेदिला कटकबंध. ॥ ४ ॥

रक्तनदींत बुडाले गज, मग गेले न कोण वाहोन ? ।

गमला गोवर्धननगवर्षिघनसमूह शोणवाहोन. ॥ ५ ॥

द्रोणरण विलोकुनि, सुर, सिद्ध, स्मरती तदा पिनाकिरणा, ।

ह्मणती, “दापिल काळा हा, रविच्या काय दापिना किरणां ? ॥ ६ ॥”

वरील गीतींत अत्युक्ति ह्या अलंकारानें मिश्रित असा अद्भुतरस झाला आहे.

शांतरसवर्णन.

विषयसुखाविषयींच्या तिरस्कारबुद्धीस निर्वेद ह्मणतात. तिचा जो परिपोष ह्मणजे पूर्णावस्था तो शांतरस होय. हा निर्वेद पुण्यतीर्थक्षेत्रें, ऋष्याश्रम, सत्पुरुषदर्शनसमा, गम, सत्कथाश्रवण, देहाची क्षणभंगुरता, कामक्रोधादिकांपासून घडलेले अनर्थ इत्यादिक पाहून होतो. मुखाची प्रसन्नता, रोमांच, खेद, अश्रु, स्तंभ इत्यादि सात्विक भावांची उत्पत्ति, भगवत्परायणक्रियाचें आचरण हीं त्याचीं चिन्हें होत. हा रस भक्तिरसास पोषक असल्यामुळें त्याचीं उदाहरणें पंताच्या केकावल्यादि स्फुट काव्यांत, अबरीषाख्यानादि लघुकाव्यांत व भारतभागवतरामायणादिमहाकाव्यांत विपुल आढळतात. कृतकर्माबद्दल पश्चात्तापोद्वार काढून देवास करुणा भाकणान्या पंतांच्या स्तोत्रांत भक्तिरसाबरोबरच या शातरसाचा संगम झालेला आढळतो. याचीं उदाहरणें भक्तिरसाच्या उदाहरणांत येतीलच. तरी थोडीं उदाहरणें येथें देतो -

आयोकेकावलीताल पताच उद्गार पहा -

- १ (गीति) "मन हेंचि फार इच्छी कीं आतां सेवणें तुझे पाय, ।
 तुजवांचुनि इतरांच्या भजनीं मजलागिं होय फळ काय ? ॥ ६३ ॥
 केलें म्या मनुजांचे आर्जव बहु चाडुकारही जालों, ।
 परि तेथ ताप पावुनि पुनरपि तुजलागिं शरण मी आलों. ॥ ६४ ॥
 दुर्व्यसनी, धर्मरहित, निरक्षर, क्षुद्र त्यासि मी नमनें ।
 करुनि श्रमीच जालों, आलों तुज शरण आज दीन मनें. ॥ ६६ ॥
 संतांच्या वदनें मी आयकीलीं बा ! तुझीं जयीं चरितें, ।
 ल्यजुनि विषय मन केलें भरावया गुणसुधा तयींच रितें. ॥ ८४ ॥"

श्लोककेकावलीतील कांहीं उदाहरणांचा नुसता थोडासा निर्देश मात्र करितों:-

- २ (गीति) "कळी करिसुनिर्मळीं...काळ मेका कसें ? के० २१
 "विपाक न गणोनि म्यां...सेतुला ॥" के० ४२
 "ह्यणा मज उताविळा...चाकसें. ॥" के० ४४
 "कृतांतकटकामलध्वजजरा...कापितो हा गळा. ॥" के० ४५

रामरीतीतील गीति:-

- ३ (गीति) "सद्ग्यसनीं वेंचावें आयुष्य नसेचि भरंवसा याचा, ।
 झालों जीर्ण तरि मनीं आहे रसिकात (भक्तिरसज्ञांत)
 भर वसायाचा ॥ ६७ ॥"

'भक्तभूषण'लघुकाव्यातील पुढील श्लोकांत दिलेलें अंबरीषराजाचें वर्णन पहा:-

- ४ (गीति) "राजा साधुसमागमें समजला संसार निःसारसा,
 सेवि श्रीपतिच्या पदा, अलि जसा अत्यादरें सारसा,
 नामाची धरि कास दास करुनी सद्भक्तिचा आसरा,
 प्राची निर्मळ विष्णुचेंचि यश जे हासे सुधेच्या सरा. ॥ ५ ॥
 ज्यांमध्ये बहुदक्षिणा सुविधिवत् विप्रादिसंतर्पण
 प्रेमें यज्ञ करुनि सर्व करिति श्रीविष्णुला अर्पण, ।
 आगे होऊनि सत्तपोहुतवही तो सर्वदा सर्पण
 स्वच्छले नृप जाहला सुमणिचा जैसा नवा दर्पण. ॥ ३ ॥
 तो भूर्ती समदृष्टि, साधुभजनीं रावे, सदा सावरी
 आगे दृग्विकळादिकांसि, भर हा टाकी न दासावरी. ।
 सेवें वांचुनि आपुल्या न विषयीं याचें शरीर क्षण
 श्रीशें जाणोनि हें सुदर्शन दिलें त्याचें करी रक्षण. ॥ ७ ॥"

भारत-आश्रमवासीपर्व अ० ३ यांतील कुंतीचें पांडवांशी भाषण गी० ३९-४३-

- ५ (गीति) "म्यां भोगिलें स्वपतिच्या राज्याचें, भोगयोग्य जें फळ, तें; ।
 सांग महादान सकळ केलें, जितकें पुरोहिता कळतें. ॥ ३९ ॥

विधिवत् सोमरसाच्या म्या तृप्तिहि मानसा दिली पानें, ।
हे पांडुनें कृतार्था स्त्री, जेंवि सुदक्षिणा दिलीपानें ॥ ४० ॥
मजला पुत्रविनिर्जित राज्यफलाची स्पृहा नसे कांहीं, ।
मेधें मही निवाली इच्छील निवावया न सेकांहीं. ॥ ४१ ॥
या श्वश्रूश्वशुरांच्या सेवेत तपोवनीं गळो गात्र, ।
पतिलोक प्राप्त असो, आहे हृदयात काम हा मात्र. ॥ ४२ ॥
त्यजिल कर्त्ती निजधर्मा, भजतचि आली पृथा परतरा ज्या ?
धर्मा बुद्धि असों दे, न करीं आग्रह वृथा, परत राज्या. ॥ ४३ ॥”

आदिपर्व अ० १२ गी० ५-७ यातील कण्वाश्रमाचें वर्णनही शांतरसाचें उदाहरण आहे पंताच्या भारतात व त्यांच्या रामायणभागवतादि इतर काव्यातून ही शातरसाची उदाहरणे पुष्कळ आढळतात. स्थळसंकोचास्तव तीं येथें देता येत नाहींत.

जेव्हां सर्व रस व सर्व भाव हे अयोग्यप्रसंगीं किंवा अयोग्य रीतीनें वर्णिले असतात तेव्हां त्यांस अनुक्रमें रसाभास आणि भावाभास ह्मणतात. यांचीही उदाहरणे पंतकाव्यातून मधून मधून आढळतात. विराटपर्वातील कीचकाचें सैरध्रीवरील प्रेमाचें वर्णन हें शृंगाररसाभासाचें एक उदाहरण होय.

(गीति) “रावणसा बहु विनवी, प्रेम प्रत्यक्षरींहि नव दावी. ।

कीचक नीच कलुषनिधि, त्याची आर्यांत गोष्ट न वदावी. ॥ १४७ ॥

गांठी तिला पुन्हा तो खळ, जेंवि पतंग दीपकळिकेला, ।

प्रार्थुनि ह्मणे, ‘सुमुखि ! मज भज, तुजसीं म्यां चुकोनि कळि केला. ॥ ११६ ॥

स्त्रीपुरुषांत एकाच पक्षाचें प्रेम, वेश्या किंवा परस्त्रीविषयक प्रेम, एका स्त्रीचें अनेक पुरुषावर प्रेम, नीच स्त्रीपुरुषावर उत्तम पुरुषाचें व स्त्रीचें प्रेम असें अनुचित प्रेम वर्णिलें असल्यास शृंगाररसाभास होतो. वरील उदाहरणात परस्त्रीविषयक प्रेम वर्णिलें ह्मणून तो शृंगाररसाभास झाला. देवादिकांच्या किंवा गुरु, मुनि इत्यादिक मानवीय पुरुषाच्या कर्माविषयीं हंसणे, त्यांची चेष्टा करणे वगैरे वर्णन केलें असतां हास्यरसाभास होतो. याचें उदाहरण हरिवंश अ० ७ गी ७४-७६ यांत पहावें. करुणरसाभासाचें उदाहरण आदिपर्वांत पांडव लाक्षागृहात जकून मेल्याचें ऐकून धृतराष्ट्र, दुर्योधन व विदुर यांनीं केलेला मिथ्या शोक होय. आदिपर्व अ० ३० गी० ५-६ पहा. वीररसाभासाचें एक उदाहरण विराटपर्वांत उत्तरगोप्रहणास जाण्यापूर्वी उत्तरानें दाखविलेला उत्साह होय. अ० ३ गी० ७-११ पहा. त्यातील दोन गीति अशा आहेत—

(गीति) “कर्णादिकासि देता समरीं वैराटिकेसरी करिता, ।

जिष्णुपुढें असुरजनीं कोण्ही वैरा टिके सरी करिता ? ॥ ३.९ ॥

मिळवा कोणही तरि हो ! धैर्याचा मात्र उदधि सारयि जो, ।
 कुसुमटसमूह पावुनि मज, जेंवि हिमासि सुदधिसार धिजो. ॥ १० ॥
 ऐसे बहुतचि बोले तो बालिश बोल बायकांमाजी. ।
 चित्रपटकटकसें शिशुभाषण येईल काय कामा ? जी ! ॥ ११ ॥”

अर्शाच इतर रसाभासांची उदाहरणे शोधक वाचकांस पंतकाव्यांत सांपडतील. तसेच वीररसाचे दानवीर, युद्धवीर, दयावीर, धर्मवीर इत्यादि प्रकार साहित्यशास्त्रातून सांगितले आहेत. त्यांची ही उदाहरणे पंतकाव्यांत सापडतात. दानवीराचें उदाहरण पहा:-

(गीति) “पृथु सांगे, ‘गज ओता, पाहुनि हरिचा करी लपो. कळतो ।
 श्रम मज, ‘किति घेत्याचें देख्याचें हित करील पोकळ तो ?’ ॥ ६.४४ ॥
 ओतविले कनकरसें सासष्टसहस्र भव्य दंती हो ! ।
 विप्रांसि दिले. तेव्हा मी होतो, हे न किंवदंती हो ! ॥४५ ॥
 मणिरत्नभूषिता हे कनकाची करुनि दान दे वसुधा ।
 पृथुकीर्तिरत विसरले, रंभा विसरतिल कां न देव सुधा ? ॥ ४६ ॥
 (द्रोणपर्व)”

दयावीराचें एक उदाहरण दधीचि ऋषीनें सुरकार्यार्थ प्राणत्याग करुन आपलें शरीर अर्पण केलें त्याप्रसर्गाचें होय.

१ (गीति) “नगवर-मंदरसा कीं शतगुण तदधिक उदार तो विप्र ।
 थोराच्या कार्यावरि जड तें पडतें ह्यणोनि दे क्षिप्र. ॥ १०० ॥
 मोदेंचि दिलें मुनिनें वपु विद्याव्रततप सुकृतसार, ।
 फार प्रहृष्ट झाले तत्कृत्वं सकळ सुर सपरिवार. ॥ १०१ ॥”

(मंत्रभागवत षष्ठस्कंध) दुसरें उदाहरण रंतिदेवाचें.-

२ (गीति) “सुयशा भरतसुत वितथ तद्वंशीं रंतिदेव तो करुण, ।
 भूतदयेतें झाला वश, तरुणीतें नृपा ! जसा तरुण. ॥ २९४ ॥
 दे जें अन्नमिळे तें अन्नार्थि प्राणियासि सारें च, ।
 उतरी वैराग्यबळें षडरींचा तो दिसा दिसा रेंच. ॥ २९५ ॥
 वारिहि पीतां, नाहीं अन्न ह्यणुनि नमुनि पुलकसा देहा, ।
 राबवि अर्थिजनाच्या भजनांत गृहीतशुल्कसा देहा. ॥ २९६ ॥
 यद्यपि अट्टेचाळिस दिवस उपोषित कुटुंबसह होता, ।
 धुधिता देचि मुखींचें, देतो कवळुनि खग जसा पोता. ॥ २९७ ॥”

(मंत्रभागवत नवमस्कंध) युद्धवीरांची उदाहरणे वीररसवर्णनांत आर्शाच आहेत. विराटपर्वातील युद्धवीराचें एक लहानसें उदाहरण पहा. (कर्णाञ्जुनयुद्धप्रसंग).

(गीति) “भंगुनि सहाय, मारुनि बंधु, हराया समस्त तन्मद हा ।

पार्थ शरानीं झांकी; देखोनि ह्यणे तदीयजन्मद ‘हा !’ ॥९४ ॥

(विराट. अ० ४)

कर्णापयानकोपे झालीं सैन्ये समस्त एकवट, ।

त्यांत धनंजयरथ तो, जैसा प्रलयार्णवांत एक वट. ॥ ५.१ ॥”

नंतरचा अर्जुनाचा अचाट पराक्रम पहा:-

(गीति) “होत्ये यदंशशेषश्वासज्वलनांत हे समिद्ध धरणी, ।

त्याचा सखा धनंजय होय खलशलभलया समिद्ध रणी. ॥ ३ ॥

कोणाचें हि शरीर द्वयगुळ हि अविद्ध तो न राहूं दे, ।

मुनि ह्यणति, ‘खळास हि गति वा ! नारायण सखा ! नरा ! हूं, दे.’ ॥४॥

वाहे शोणितपूरीं शतश इभांचे हि कुणप, टोळाचा ।

मद किति गरुडीं ? सद्भटभुजभुजगहि वरिति गुण पटोळाचा. ॥ ५ ॥

त्या समयीं शंभु ह्यणे, “जरि तूं रुससील तरि उमे ! रुस, ।

गुह काय ? विदारिल हा वत्स विजय शक्तिनें सुमेरुस. ॥ १४ ॥

(विराटपर्व अ० ५.)”.

धर्मवीराचें उदाहरण वनपर्वातील युधिष्ठिराचें भीमार्शी पुढील भाषण पहा:-

(गीति) “प्राणास तुह्यांसहि मी त्यजिन, न धर्मासि पळहि सोडीन, ।

हें व्रत धर्मचि रक्षू, बापा ! न कदापि अयश जोडीन. ॥ २.८२ ॥

वा ! गा ! धर्माच्या तों कोणी सोडूं नयेचि कासेतें, ।

निष्फळ होती मेघें त्यजिलीं आलींहि जीविका सेतें. ॥ ८३ ॥

अंभोदासि पहाती जैसीं पसहनि नित्य ‘आ’ शेतें, ।

धर्मासि तसीं भूतें; करि पूर्ण समर्थ हाचि आशेतें. ॥ ८४ ॥

निजहितकर धर्माचें कुशळें विटवूं नयेचि मन कांहीं, ।

यापरि पोषणपालनलालन करिजे न अन्य जनकांहीं. ॥ ८५ ॥

(वनपर्व अ० २ रा)”.

वरील तीन उताऱ्यांवरून पंतांना एकच विषय श्लोक, साकी व गीति या विविध वृत्तात वर्णन करणें किति उत्तम साधलें आहे तें दिसून येईल. तसा प्रकार इतर कवींचा फारसा आढळून येत नाही. कोणाला ओवी उत्कृष्ट साधते, तर कोणाला श्लोक उत्कृष्ट साधतात; पंतांना मात्र सर्वच वृत्तांत सुंदर कविता करण्याचें उत्कृष्ट साधलें होतें. त्यांच्या ‘दुर्वासत्त्वपरीक्षा व ब्राह्मणमाहात्म्य’ यांवरील ओव्या, व इतर स्फुट अर्भग यांचीच साक्ष देतात.

प्रयान् रस.

वरील नवरसांशिवाय प्रेयान्, वत्सल व भक्ति असे आणखी तीन रस कांहीं साहित्यशास्त्रज्ञ वर्णितात. मित्रविषयक लेहास प्रेयान् रस व पुत्र, बंधु इत्यादिकां-विषयीं वत्सलतारूप लेहास वात्सल्य रस ह्मणतात. प्रेयान् रसाचें उत्कृष्ट उदाहरण श्रीकृष्णसखा श्रीदामा (सुदामा) याच्या चरित्रांत आढळते. कृष्णविजय अ० ८० यांत श्रीकृष्णसुदाम्याच्या मेठीचा प्रसंग वर्णिला आहे त्यांत या प्रेयान् रसाचा (मित्रविषयक प्रेमाचा) अत्यंत उत्कर्ष झालेला आहे. त्यांतील पुढील निवडक गीतीच पहा.—

१ (गीति) “सदनागणांत दूरुनि पाहुनि सन्मित्र बंधुला सहसा, ।
सहसात्विक भाव प्रभु धांवे तो होय मूर्तसन्महसा. ॥ ३३ ॥
राहे हर्षी न मना नमनाचें भान बंधु पाहूनी, ।
वाहूनि प्रेमानें मानें आलिंगिलाचि वाहूनीं. ॥ ३४ ॥
दोषांचें ही होतां आलिंगन हृत्प्रमोदकारि गळे ।
दाटति, दोषाच्याही नेत्रांतूनि प्रभूत वारि गळे. ॥ ३५ ॥
बैसविला तो बंधु त्रिजगतातें मग स्वपत्यंकी; ।
आधींच भक्तवत्स स्वकृपासत्कामकल्पवत्यंकी. ॥ ३६ ॥
तोषे तो तीर्थाचा गुरु सेवकपापयवसदव धतां ।
बंधुपदांत, दुलभ यच्छापदधूललव सदवधूतां. ॥ ३७ ॥”

हें सगळेंच चरित्र ह्मणजे भक्तिरसयुक्त प्रेयान् रसमधूनें थबथबलेलें मधाचें पोळें होय. तेथें उतारे किती घ्यावे? वाचकांनीं हें सर्व चरित्र अ० ८०-८२ या कृष्ण-विजयाच्या अध्यायत्रयींत पाहावें, ‘पृथुकोपाख्यान’ व ‘सुदामचरित्र’ या पंतांच्या स्फुटकाव्यांतही ह्याच रसाचें मुख्यत्वे वर्णन आढळते. या रसाबरोबरच भक्ति-रसाची यमुना या आख्यायनेप्रयोगांत उद्दाम घोष करीत वाहतांना आढळते. त्यांतील पृथुकोपाख्यानांतील मेठीच्या प्रसंगाच्या पुढील थोड्याच साक्या पहाः—

२(साक्या) “झडकरि उठला दयाळु माधव, वझादिक नावरितां; ।
धावत आला पुढें, रमेला सांडुनि, दासाकरितां. ॥ २३ ॥”
‘ये ये बंधो!’ ऐसें सद्दद बोलत धावत आला; ।
कडकडुनी भुजयुग्में स्वसखा हृदयीं धरिता झाला. ॥ २४ ॥
मित्रागस्पर्शानें झाला सुखी दयेचा सिंधू, ।
लोचनपद्मापासुनि गळती प्रेमाश्रूचे विंदू. ॥ २५ ॥
धरुनि करीं स्वसखा श्रीहरीनें पर्यंकी बैसविला, ।
सात्विकभावे भक्तिप्रेमा देवें बहु दाखविला. ॥ २६ ॥”

सुदामदेव आपल्या पत्नीस द्वारकेस आपल्याला श्रीकृष्णदर्शन झाले तेव्हांचा प्रसंग वर्णन करून सांगतो.

३ (श्लोक) “गेलों मी जेववा की वरतनु ! सुभगे ! अंगणीं श्रीहरीच्या, होता तेव्हां पलंगीं यदुकुलमणि तो रुक्मिणी सुंदरीच्या, । तेथे दूरुनि माते निरखुनि सहसा धांवला दीनबंधु, स्थानस्रस्तोत्तरीयालकमुकुटपटस्रकारुण्यसिंधु. ॥ २ ॥ कृष्णानें बाहुयुगमें निजयुवतिपरिष्वंगमृष्टांगरागें, माते आलिंगिलें हो सुदति ! धरुनियां पोटिशीं सानुरागें; । झाला मदर्शनें तो प्रमुदित सुटले लोचनीं प्रेमवारी, मित्रांगस्पर्शरोमाचिततनु दिसला चिंतकाचा भवारी. ॥ ३ ॥ पर्यकीं मज वैसवूनि सुभगे ! अत्यादरें श्रीकरें, पाद क्षालुनि घेतले जळ शिरीं पुण्याकरें तें करें; । कर्पूरागुरुकुंकुमें मृगमदें स्रग्भूषणें चंदनें देवाच्या परि पूजिलें सुरनुतें श्रीदेवकीनंदनें. ॥ ४ ॥ धूपें दीपें दिव्यतांवूलदानें, माते भार्ये ! पूजुनी संमदानें, । काते ! माझ्या पावुनी संगतातें, दीनत्राता बोलिला स्वागतातें. ॥ ५ ॥ तेव्हा चामर तालवृंतक करीं घेउनि शैब्या करी मन्मार्गश्रम दूर, तें परिसिलें अंतःपुरीं लौकरी. । कांता श्रीहरिच्या वरोरु सकळा अत्युत्सुका धावल्या, माते पाहुनि, वंदुनी बहु मनीं त्या विस्मया पावल्या. ॥ ६ ॥ (सुदामचरित्र-भगवद्दर्शन)”.

वत्सलरस.

वत्सलरसपरिपाक पाहावयाचा असल्यास कृष्णविजयांतील वैदर्भीची प्रद्युम्नास पाहून झालेली अवस्था व तिचे भाषण (अ० ५५ श्लो० २९-३६), नंद यशोदेची व ब्रजस्त्रियांची कृष्णाशीं पुष्कळवर्षांनंतर झालेली भेट, (अ० ८२ गी० ६-४०), नंदवसुदेवांची भेट (अ० ८४ गी० ३१-४८), इत्यादि भाग पहावेत. यांतील निवडक उतारे मासल्याकरितां पुढे देतो. सूतिकागारातूनच लहानपणीं नाहीसा झालेल्या प्रद्युम्नास एकाएकीं पाहून रुक्मिणीची झालेली अवस्था किती वात्सल्यरसपूर्ण आहे ती पहा. । मूळ भागवतांतील श्लोकाशीं खालील श्लोक ताडून पाहिले असता पंतांची स्वतंत्र करामत दिसून येईल.

१ (श्लोक) ‘वैदर्भी यास पाहे, द्रव हृदय धरी, तत्क्षणीं स्तन्य वाहे, कीं ते आनंद लाहे, जरि तनुज असें ज्ञान होणेंचि आहे; ।

बाष्पानें कंठ दाटे, सकळ तनुवरी क्षिप्र रोमाच थाटे,
 शोकाचा सिंधु आटे, ललित परम तद्दर्शनीं लाभ वाटे. ॥ ५५.२९ ॥
 ह्मणे 'हा कोण श्रीयदुपतीसम श्रीनरमणी,
 गमे या पुत्रास प्रसवलि नराची न रमणी; ।
 अशा रत्नाची जी खनि जनिं तिचा धन्य कुसवा
 स्वयें याचें वृत्त प्रियसखि ! पुसा, गे ! न पुसवा. ॥ ३० ॥
 या लावण्यांबुधीला अनुसरलि असे जी अनन्या नईचें
 पत्नीचें भाग्य लोकीं अतुळ, सुकृत जें मोजवे तें न ईचें, ।
 ती धन्या होय ऐसें विमळ उपजलें रत्न जीच्या कुशीला,
 न स्पर्शावी तुला बा ! रुचिरतरतनो ! दृष्टि जी कीं कुशीला. ॥ ३१ ॥
 माझाही पहिला अनिर्देश शिशू नेला स्वगेहातुनी;
 दैवें हारपला अनर्घ्य सुमणी जैसा पडे हातुनी; ।
 तो जीवंत असेल शंकरदयाधात्रीनिजाकीं जरी
 वाट बुद्धस येवढाचि सुवर्चें झाला असावा तरी. ॥ ३२ ॥
 हा कैसें पावला हें असुलभ हरिचें दिव्य चारुप्य, शंका
 हे मोटी, राजयाच्या तनुजनिविण तल्लक्षणप्राप्ति रंका, ।
 वाटे मत्पुत्र आला श्रवण हितमुखें वृत्त जालें असेल;
 प्राप्तप्रौढत्व सिंहीतनय न पळही कोष्टयूथीं वसेल. ॥ ३४ ॥
 घडेल काय हें आला मत्सुत द्वारकापुरा ? ।
 निवेल आलिं गुनि त्या वसुहृद्द्वार कापुरा ? ॥ ३५ ॥
 दिसे याच्या ठायीं सहज अधिक प्रीति, भुजही
 स्फुरे डावा, 'आहे विदित' म्हणतो 'रीति तुज ही' ।
 मला लम्बापूर्वी प्रियकथनदक्षें कळविली
 स्वयें कृष्णप्राप्ति स्फुरनि निजचिंता पळविली' ॥ ३६ ॥

(कृष्णविजय अध्याय ५५)"

पुष्कळ वर्षानंतर नंदयशोदेची कृष्णाशीं स्यमंतपंचक क्षेत्रांत झालेल्या भेटीचें
 वर्णन -

२(गीति) "भेटाया करुणाघनकृष्णाला जाय मोरसा नंद, ।
 होय विलोकुनि जैसा पर्वहिमकरा चकोरसानंद. ॥ कृष्णविजय ८२.६ ॥
 वसुदेव पुढें धांवुनि आलिं गी त्या सख्यास नंदास, ।
 'वंदा सप्रेम' ह्मणे रामास त्याहि मोदकंदास ॥ ७ ॥
 श्रीरामकृष्ण वंदिति नंदपदें, एकदाचि दोघातें ।
 आलिं गी तात महाभाग्यें चिरकाल त्या सुदौघातें. ॥ ८ ॥

मग मातेच्या चरणा नमिती शमितीर्थरूप ते, त्यांतें, ।
 भेटे जननी, गंगाथमुनौघालागिं लाज देत्यातें ॥ ९ ॥
 भवजलधिमथनमंदर मंद रडति बैसुनि पित्वाजवळी, ।
 कवळी माय यशोदा, छुटिती तें साधुधन सखे गवळी. ॥ १० ॥
 नीलरजतनग नंदन, नंद न तो घनचि अश्रुजळ वर्षे, ।
 मोरचि तदधरपल्लव, बल्लववन विरहदावहत हर्षे. ॥ ११ ॥
 भेटे ब्रजेश्वरीतें भावें श्रीदेवकी जसी अनुजा, ।
 श्रीरोहणीहि भेटे, भेद प्रेमीं न दाविती तनु जा (ज्या) ॥ १२ ॥
 या दोषीही धात्री दिसती, माता सती यशोदाची, ।
 प्राचीन प्रेमा तो म्हणे, 'पिता नंद माय हे साची' ॥ १३ ॥
 वसुदेवव्री, ह्मणती, आइक बाई ! ब्रजेश्वरी ! बोल, ।
 हो लक्ष भवत्प्रत्युपकृति, उपकृतिला तुझ्या नसे मोल. ॥ १४ ॥
 स्मरति तव स्तन्यास न्यास तुझे हे, तुम्हींच पितरांहीं ।
 केलें सादर लालन पालन, करिजेल काय इतरांहीं ? ॥ १५ ॥
 आधीं ह्मणति 'यशोदे !' मग येतें नाम आमचें बाई ! ।
 बा ! ईश्वरा ! कळो तुज, आझीं दाई, ब्रजेश्वरी आई ॥ १७ ॥
 का खेद आमचा कीं याचा प्रेमा गमो जुना न मना, ।
 दे आशीर्वाद, पहा बाई ! करिती तुला सुना नमना. ॥ १८ ॥
 त्वां आरोग्य पुसावें आधीं, मग अश्रु रामकृष्णाचे, ।
 तव धन्यस्तन्यरसानूनोक्तिसुधारसीं सतृष्णाचे. ॥ १९ ॥
 गायीसीं वत्सासीं दैवबळें गाठि बहु दिसां पडली, ।
 स्थानभ्रमविकळहृदयकृपणाची ठेवि काय सांपडली ? ॥ २० ॥”

कृष्णाची गोपीशीं भेट झाली तेव्हांचें वर्णनः—

३ (गीति) “एकांतीं दर्शन दे गोपीतें हरि तसाचि तत्प्रेमा, ।
 क्षेमालिंगन झालें, लाजविलें सेंद्रनीलमणिहेमा. ॥ २१ ॥
 तो विद्युन्नवजलधरतरंगिणीसिंधुसंगभापरिस ।
 धरि सच्छ्री संग, बसति जेव्हा वेष्टूनि गोपिका हरिस. ॥ २२ ॥
 पुसिलें नयनास्यकमल अनामय श्रीकरें स्वआलींचें ।
 आलींचें लतिकांच्या काय वसंतें गृहास आलींचें ! ॥ २३ ॥
 सखिया हो ! कां होता आता अन्यत्रदत्तदृष्टि, पहा ।
 शोधित होतां ज्यातें विरहीं सर्वत्र तोचि निष्कृप हा. ॥ २४ ॥”

या पुढील गीतींत कृष्णाचें गोपींशीं झालेलें भाषण हृदयंगम ह्यणूनच फार वाचनीय आहे. तें वाचकांनीं मूळांतच पाहावें पुढील ८४ व्या अध्यायांत वर्णिलेलें नंदवसुदेवांचें प्रेम व संवाद यांतील अल्प मासला पहाः—

४ (गीति) “गेले पाडसुतहि, परि पाहत हरिपादसारसा नंद ।

‘आज उद्या आज उद्यां’ ह्यणत वसे सपरिवार सानंद. ॥ ८४.३१ ॥

शौरि ह्यणे नंदातें, ‘बधो ! हा स्नेह ईशकृत पाश, ।

याचा शूरास बळें, ज्ञानें योग्यासही नव्हे नाश ॥ ३२ ॥

या अकृतज्ञजनीं बहु मैत्री साधूत्तमीं तुझीं केली, ।

पाषाणशिरीं जैसी वृष्टि तसी सर्वथा वृथा गेली. ॥ ३४ ॥

फळ नसताही मैत्री न विटे, दुष्टात्मजीं जसी माता, ।

वा ! तामसपतिभजनीं साध्वी नाटोपिती मना हाता. ॥ ३५ ॥

प्रत्युपकारा कारावासीं पूर्वीं नसेचि अवकाश ।

आतांहि प्रियमधुपा ! वा ! नीरस मी प्रफुल्ल नव काश. ॥ ३६ ॥

...

...

...

बा ! गा ! चुकलों, आतां उपकार असें मुखासि आलें कीं ।

माझे तातपण नृषा, सत्य तुझे सन्मतेचि या लेंकी. ॥ ३९ ॥

पालन लालन बाल न पावे मज जवळिही न होता तें ।

सर्वहि तुलाचि घडलें, केलें म्यां अधिक काय हो ! तातें ? ॥ ४० ॥

तूं बाप खरा, नंदन तूझे हे रामकृष्ण, मी चुलता, ।

भेद न हाही, नाही तरि विरहें उर पळामध्यें उलता. ॥ ४१ ॥

डाव्या उजव्या अकीं बसतां तो स्पर्श वेगळा काय ? ।

जाय स्तनद्वयीं मुख एकीं शिशुची न ती दुजी माय. ॥ ४२ ॥

ऐसें बोलूनि रडे वसुदेव, तथासि तातसा नंद ।

समजावी, तेथ वसे मासत्रय तत्प्रियार्थ सानंद. ॥ ४३ ॥

विसरति गोपी बालें, ज्यासमयीं नंद सिद्धता करवी, ।

मग आठवेल कोणा लोणी दहिं दूध तूप ताक रवी ? ॥ ४५ ॥

जपहोमभुक्तयलकृतिविधिमध्ये रामकृष्णही चुकले ।

भवपाशहरासहि न प्रेमगुण च्छेदवे न वा उकले. ॥ ४६ ॥

देव यशोदाकंठीं घालूनि मिठी किशोरसे रडले, ।

अमृतसावि सितासित मणिकंठे काय ते गळां पडले. ॥ ४७ ॥”

याप्रमाणें सारेच रस पंतांना चांगले साधले आहेत. तथापि त्यांतल्या त्यांत प्रौढशृंगार, वीर, करुण, वत्सल व भक्ति हे रस त्यांना उत्कृष्ट साधले आहेत. त्यांतही सर्वरसमूर्धामिषिक अशा

भक्तिरसाची भट्टी तर पंतांना सर्वोत्कृष्ट साधली आहे.
भक्तिरस.

भक्तिरसाची उदाहरणे पंतांच्या काव्यात सर्वत्र आहेत. आर्याकेकावलि, श्लोककेकावलि, भीष्मभक्तिभाग्य, भक्तभूषण, सुदामचरित्र (कृष्णविजय अ० ८०, ८१), पृथुकोपाख्यान साकीबद्ध व सुदामचरित्र स्फुटकाव्य हीं तीन प्रकरणे, कृष्णविजयातील श्रुतदेवबहुलाश्वकथा (अ० ८७), मंत्रभागवतातील उखलबंधन, रासक्रीडा व इतर भक्तिपर प्रकरणे, उद्योगपर्वातील कृष्णाचें विदुरगृही भोजन (अ० ७, ६४-७८), द्रोणपर्वातील कृष्णाचें भक्तवात्सल्य व त्यानें अर्जुनाच्या अश्यांची केलेली चाकरी (अ० ९, ६-८; अ० १०, ३८-५२), अनुशासनपर्वातील उपमन्युकथा (अ० २-४), अहिल्योद्धार (साकीबद्ध व गीतिबद्ध) इत्यादि अनेक प्रकरणे या गोष्टीची उत्तम साक्ष देतील. आता वरच्यापैकी काहीं उदाहरणे पुढें देतो. -

१ (अ) अहिल्योद्धार या स्फुट गीतिमय प्रकरणांतील पुढील पद्ये भक्तिरसानें किती थबथबलेलीं आहेत तें पहा -

(गीति) “स्पर्शमणिस्पर्शानें लोहाची मूर्ति कांचनी होती, ।

प्रभुपदरेणुस्पर्शें होय सुशीला शिलाचि जी होती. ॥ ५ ॥

जी बहु करीत होती पदरज वंदावया नवस, तीतें ।

वंदी सानुज राम प्रभु, दे आनंद तो नव सतीतें. ॥ ६ ॥

पूजी गाधिजमुनिला नमुनि अहल्या, ह्मणे, ‘न आग मनीं ।

धरिलें, सत्य दयार्णव, मार्गी श्रमलां सुदूर आगमनीं’ ॥ ८ ॥

झाडी केशानीं प्रभुचरण ध्याती शिवादि सुर जातें (=ज्यातें), ।

गोळा करुनि पदरीं सादर बांधी नमूनि सुरजातें. ॥ १० ॥

प्रक्षालुनि प्रभुच्या चरणांतें तीर्थतोय सांचविलें, ।

माथा वाहुनि केलें प्राशन, पात्रीं न लेश वाचविलें ॥ ११ ॥

शीतळ सुगंध निर्मळ जळ, बहुसुखादुरस फळें अर्पी, ।

प्रेमरसेचि अहल्या त्या अमृतांध-प्रभूत्तमा तर्पी. ॥ १३ ॥

नत आपणासि झाला ह्मणळुनि करुनि अजली लाजे, ।

वर्णी मातृशताधिकसदया प्रभुपादकंजलीला जे. ॥ १४ ॥

‘बापा ! पापाचळपविपदरेणो ! मी असी कुधी कुलटा, ।

विश्वगुरो ! त्यां केला प्रथम नमस्कार मज कसा उलटा ? ॥ १५ ॥

पुण्यश्लोक शिवादि प्रणति करुनि पसरिती पदर जातें (=ज्यातें) ।

पात्र कसें केलें मज असतीला या अशा पदरजातें ? ॥ १६ ॥

जे पाय माय बाप ब्रह्म्याचे, दग्द्वये रमा तृषितें, ।

प्राशी ज्यासि, मिळाले कैसे ते श्वशुर गौतमा ऋषितें ! ॥ १९ ॥

अर्थसादृश्यः—‘आरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरौ पद्मज-कणा ।

स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नम ॥’ (रघु. १५ मल्लीनाथी)

तूं बाप आजपासुनि, मी कन्या, हें तुझ्या पदीं नातें ।

नांदों दे दाशरथे । त्वा क्षणहि अव्हेरिलें न दीनातें. ॥ २० ॥

लक्ष्मणजी ! आयकिलें वदली जें धर्मकन्यका काहीं ? ।

द्यावें स्मरणचि आदण याहुनि द्यावें न अन्य काकाहीं. ॥ २१ ॥

रडवाया निजकर्में सर्व सतींची सभा विटाळावें, ।

तें कां चुकेल ? कैसें अवळेंनें प्रवळ भावि टाळावें ! ॥ २२ ॥

शातिक्षमादि सद्गुण जग ज्याचे ऐकतां निवे कार्नी, ।

वेषप्रतारिता हे शापावी या महाविवेकार्नी ! ॥ २३ ॥

शाप न, अनुग्रहचि हा ह्यणुनचि तुज बा ! महायशा ! पाहे, ।

दूषित असेल, गुरूला दंडा, संकोच काय ? शापा हे. ॥ २४ ॥

आता मनिं दुःख नसे झाली स्वपतिव्रतात कुत्सा हें, ।

की भेटलासि आंगें येउनि तूं तीर्थपाद उत्साहें. ॥ २५ ॥

वाटे, अन्याहि अज्ञा गुरूशापा व्हावया शिळा लाहो, ।

हांसों नका अहो जी ! कवणा पदरेणु हा सिळाला हो ? ॥ २६ ॥

ज्याच्या एकेंचि रजें, मी धन्या, हे असे जिला पाय ।

लागति वर्णू एका जिव्हेनें भाग्य भूमिचें काय ? ॥ २७ ॥

वाहे शिरीं पदरजें सुकृत त्रिजगीं अनंत पवनाचें, ।

केलें वृष्टिहिमातप साहुनि जें तें खरें तप वनाचें. ॥ २८ ॥

मज चातकीस आधीं तर्पाया ओळले परि जगाया ।

हे करुणाघन झाले, माझ्या भाग्येचि कारण जगा या. ॥ २९ ॥

यालां, संरक्षाय्या, दिधलें म्या सर्व आयु, धरणीतें, ।

द्यावें सद्दीरकरीं सद्यश जोडील आयुध रणीं तें. ॥ ३० ॥”

वरील उतान्यावरून या ‘अहिल्योद्धार’ काव्यांत कवीच्या कल्पनाशक्तीचें व भक्तिरसाचें उदात्त स्वरूप प्रकट झालेलें वाचकास आढळून येईल.

१ (आ) अहिल्योद्दाराच्या साक्याही थोड्या पण फार गोड उतरल्या आहेत पुढील मासला पहाः—

(साक्या) “इद्रें छळिली सती, पतीनें कोपें दिधला शाप, ।

झाली शिळा सुशीळा आतां वाराचे सत्ताप. ॥

रामा ! परमपवित्रा ! । त्रिभुवनगीतचरित्रा ! ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तें पापें जळतीं, मूळवासना राहे; ।

ते ही भस्म करावी हें बळ तुझिया चरणीं आहे. ॥

पातककाननदावा ! । आता कौतुक दावा. ॥ ३ ॥

त्रिभुवनबंधपदा । साध्वीतें दे पादांबुजसंगा ।
 हें पद तापविनाशक साचें याची कन्या गंगा ।
 आतां ऊठ उदारा ! । तारीं गौतमदारा ! ॥ ४ ॥

या विश्वामित्रगुरुच्या आज्ञेवर रामाची शंका.—

राम ह्मणें गुरुराया ! 'हे कीं साध्वी मुनिची भार्या, ।
 पाय कसा लावावा ? माझी माता तैसी आर्या. ॥
 वाटे संकट हें प्राज्ञा ! । कैसी लघावी आज्ञा ?' ॥ ५ ॥

विश्वामित्राचें उत्तर.—

विश्वामित्र ह्मणे, 'बा ! रामा ! इतें ह्मणसी माय, ।
 माय न सुख लोकीं पुत्राचा जरिही लागे पाय. ॥
 वत्सा ! मातेला नेटें । घावुनि धन्य करीं, भेटें !' ॥ ६ ॥

पुढील उद्धारप्रकार.—

मुनिशकें द्विजपत्नीपातकपर्वत भस्म कराया ।
 प्रेरियले अभिमंत्रणयोगें वज्ररुपा रघुराया. ॥
 कौतुक संत पहाति, । नेत्रीं बाष्प वहाति. ॥ ७ ॥
 मुनिवनितापातकनागावरि नृपसिंहाचा तोक ।
 उठला रघुवीर प्रभु आगें मर्दाया भवशोक. ॥
 आलें सुकृत फळाला, । गेला, ताप जळाला. ॥ ८ ॥
 श्रीरामाच्या पदपद्माचा रज साचा स्पर्शमणी, ।
 केली सुवर्णवर्णा पातकलोहमयी मुनिरमणी. ॥
 स्तविती सुरवर मुनि रामा । शुद्धा अतुला सुखधामा ॥ १० ॥

देवभक्तांना अहिल्योद्धारानें ज्ञालेल्या आनंदाचें वर्णन —

करिती निर्जर रामपदावरि अमरद्रुमसुमवृष्टी ।
 नाचति भक्तमयूर विलोकुनि रामदयाघन दृष्टी. ॥
 दीनोद्धारसमर्था । । भजका देशि पुमर्था. ॥ ११ ॥

(अहिल्योद्धार द्वितीय-साकीबद्ध)"

भीष्मभक्तिभाग्य हें सर्वच प्रकरण फार गोड आहे. तें सर्व भक्तिरसज्ञानीं
 मूळांतच वाचावें. येथें उगीच थोडेसे उतारे देतो ते पहा.—

(अ) "या प्रभुच्या चित्तींचें करणें कोणी कधींहि जाणेना, ।
 जाणों जाता कविहि भ्रमले निश्चय तयांसि बाणेना. ॥ ६४ ॥
 तस्मात् सुखदुःखादिक हें सर्वहि होय ईश्वराधीन, ।
 जाणुनि असा करावा निश्चय कीं तत्प्रसाद साधीन. ॥ ६५ ॥

व्हावें अनुवर्ती या प्रभुचें, याचि प्रभूत्तमा गावें; ।
 'स्वामी ! प्रभुजी ! पाळ्य प्रजा अनाथा,' असेंचि मागावें. ॥ ६६ ॥
 हा साक्षात् नारायण भगवान् परपुरुष, याचि जगदाथा ।
 ह्मणति मुमुक्षु, 'गुरुवरा ! भवशमना ! स्वभजना ! सदगदा था.' ॥६७॥
 मायामानुषवेषें वृष्णिकुळी देवदेव हा नादे; ।
 प्राकृत अभक्त जन जे त्या तत्व कळों न, साभिमाना दे ॥ ६८ ॥
 जेणें विलया नेली स्मरतनु, जसि दीपकप्रभा वातें, ।
 तो भगवान् शिव जाणे याच्या गुह्योत्तमप्रभावातें ॥ ६९ ॥
 याचा प्रभाव जाणे नारद याचीच कीर्ति जो गातो, ।
 याणेंचि या प्रसादाप्रति केला पात्र याचिजोगा तो. ॥ ७० ॥
 ज्याची वाचा, आत्मानात्मविवेकामृतप्रदा, कपिला, ।
 ठावा प्रभाव याचा त्या भगवंता मुनीश्वरा कपिला. ॥ ७१ ॥"

श्रीकृष्ण परमेश्वर असून त्यानें अर्जुनसारथ्यादि नीच कर्म कशीं केलीं ? या
 विषयीं भीष्माचें भाषण -

(आ) "नीचोच्च कर्म करिता मज योग्य अयोग्य हें असें काहीं ।
 रागादिदोषरहितप्रभुच्या, वैषम्य, बुद्धिला, नाही ॥ ७५ ॥
 हें कां ? ह्मणसील तरी, ज्याला यत्नेंकरुनि कवि टाळी, ।
 तो दुष्ट अहकार प्रभुच्या हृदया कधींहि न विटाळी. ॥ ७६ ॥
 'हेंहि कसें' ? ह्मणसी तरि, अद्वय समदृष्टि होय हा, राया ! ।
 श्रुति 'सर्वात्मा' ह्मणती श्रीच्या हरिनीलरत्नहारा या. ॥ ७७ ॥
 जरि सर्वत्र समचि हा तरि, या प्रभुची कृपा नृपा ! दासीं, ।
 जेणें केलें वद्ध प्रेमगुणें निजमन स्वपादासीं. ॥ ७८ ॥
 जे निरुपाधिक सेवक, देव करी त्यांवरीच फार कृपा, ।
 आला मरणावसरीं मज भेटाया पहा मुकुद नृपा ! ॥ ७९ ॥
 भक्तीनें मन, ज्याच्या पदपद्मीं, मधुप करुनियां योगी ।
 ज्याचें गातां नाम, त्यजुनि तनु भ्रमहि, मुक्तिपद भोगी. ॥ ८० ॥
 तो देवदेव भगवान् हा यदुपति, या प्रमोदसन्निधितें ।
 विनवितसें; मज देवूं देहन्यासांत आत्मसन्निधितें. ॥ ८१ ॥
 हें सुप्रसन्नहास, प्रातारुणनेत्र, वदनतामरस ।
 महृष्टिभ्रमरीला देवूं प्राशावया प्रकाम रस. ॥ ८२ ॥
 चतुर चराचरचेतश्चोर चतुर्बाहु चारु चारुची ।
 अन्या संन्यासिजनें चिंतावें मात्र हें स्वरूप शुची. ॥ ८३ ॥

जेव्हां मानेल मना, तेव्हां टाकीन या शरीरा हो ! ।
तोवरि मदप्रभागीं हा गीतामृतनिधी हरी राहो. ॥ ८४ ॥”

प्रभुवात्सल्यदृष्टिवर्णन -

(इ) “वात्सल्यदृष्टि जाणे प्रभुची, जाणे तसें न कूर्मी ते, ।
कूर्मी काय इचें यश, हासे अमृताविध्याहि ऊर्मीतें. ॥ १०७ ॥”

भीष्मकृत श्रीकांतस्तुतिस्तोत्राची प्रस्तावना -

(ई) “देहत्यागावसरीं, भीष्म प्रेम प्रभूत मागाया, ।
श्रीचरणीं स्थिरचित्त स्थापुनि, लागे प्रभूतमा गाया ॥ ११० ॥
गोडी गंगासुतकृतभगवन्नुतिची उदंड असि कांहीं, ।
अमृतनदींतहि नाहीं, केला सिद्धांत सर्व रसिकाहीं. ॥ ११३ ॥
अमृतनिधि प्रभुहि जिला, मानुनि परमामृतप्रपा, प्याला; ।
ते ही न रुचे कवणा ? एकाचि रुचेल हे न पाप्याला. ॥ ११४ ॥
त्या स्तुतिमणिमालेनें कुरुवर भक्तिस्वयंवरवधूतें ।
मूर्तश्रीभाग्यें वरि, जें मनि धरिलें शिवेहि अवधूतें. ॥ ११५ ॥”

भीष्मकृत श्रीकांतस्तुतीतील (भागवत स्कंध अ० ९ श्लो० ३२-४२) श्लोक ३३,
३६ व ४० यांच्या आधारावर रचिलेले पंताचे निवडक अमोलिक बोल -

(उ) मूळ भागवती श्लोक १.९.३३
“त्रिभुवनकमन तमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधाने ।
वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवथा ॥”

पंत ह्यणतात -

“सरस तमालश्यामल, रविकरगौरांबरद्वयें युक्त, ।
जें विश्वमनोहर, ज्या, मुक्ति त्यागूनि, वांछिती मुक्त. ॥ १२४ ॥
ऐसें जेणें धरिलें अतिरुचिर शरीर, ज्यात मुखपद्म ।
शोभे अलकमधुपकुळपरिवृत करुणाविभूतिचें सद्म. ॥ १२५ ॥
त्या जिष्णूच्या सख्या श्रीहरिच्या ठायीं अहैतुकी खरती ।
राहो सदा, कदापि न हो, क्षणहि त्यजुनि तत्पदा, परती. ॥ १२६ ॥”

मूळ श्लोक १.९.३६.

“व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ।
कुमतिरहरदात्मविद्यया यश्चरणरति परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥”

पंत ह्यणतात -

“मी स्वजनक्षयकर्ता, इत्यादिक बुद्धि जिष्णुची सारी ।
जो कथुनि आत्मविद्या हरि हरि, गुरुमोहसागरीं तारी. ॥ १३५ ॥

ऐसी ज्याची दासीं भ्रातीं ही, बुद्धि सादरा, जीवीं ।

भ्रमरीसम रीति धरो मम रति, त्याच्याचि पादराजीवीं. ॥ १३६ ॥”

मूळ भागवती श्लोक १ ९.४०.

“ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमाना ।

कृतमनुकृतवृत्त्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥”

या श्लोकावरील पंतांची कारागिरी पहा-
-

“सुललितगमनें, रासक्रीडेनें, हृदयमोहनें, हसितें, ।

अवलोकनेंहि, कामोद्भवहेतुप्रेमरसभरोल्लसितें, ॥ १५९ ॥

बहुमान पावल्या, ज्या झाल्या अत्युत्कटें मदे अघा, ।

नेणति कामविहाराविण, ज्या परमार्थवस्तुच्या गंधा. ॥ १६० ॥

मदनमहोत्सवदायकनायकविरहांत गणिति तनु कारा; ।

भ्राता, तदेकचित्ता, प्रभुचरिताच्याचि करिति अनुकारा. ॥ १६१ ॥

त्यजिला पतिव्रतापथ, धरिला ज्यांहीं प्रसिद्ध पथ उलटा, ।

तरि पावल्या, जयाचें योगिदुराप स्वरूप त्या कुलटा. ॥ १६२ ॥

त्या भगवंतीं माझी रति अतिशय बैसली सदा राहो, ।

साहो क्षणहि न विरह, श्री जैसी श्रीनिवासदारा हो ! ॥ १६३ ॥”

या ‘भक्तिभाग्या’च्या उपसंहाराचे श्लोकही फार गोड आहेत. पुढील तीनच श्लोक पहा-
-

“तमें नाशी अगें सकळहि तमोनाशक रवी,

खतेजें इंदुग्रीकरविहि तमोनाश करवी. ।

स्वयें भक्तोक्तेही भुवनगुरु अज्ञान हरितो,

उपेक्षू संसारीं, पळहि, मज अज्ञा, न हरि तो. ॥ १९१ ॥

न जें भासे अन्या विधिसमहि सुज्ञा नयशतें,

दिलें भक्ता जेणें, अतुल निज सुज्ञान यश तें; ।

अशाच्या जे पार्यीं न धरितिल, जे तापस, रती,

अहाहा ! त्यांचे ते तरि मग कसे ताप सरती ? ॥ १९३ ॥

होऊं दे स्वप्रतिज्ञा, त्रिभुवनगुरुही, शक्तही, देव, काची; ।

सत्या अत्यादरानें करि, सुरतटिनीनंदना सेवकाची. ॥

पार्था, स्वार्थासि जैसा कृपण, बहु जपे, दुर्लभा वासवा जी, ।

ती ते भक्तप्रतिष्ठा प्रभुहि बहु करी; खाजवी दासवाजी ॥ १९४ ॥”

भारत उद्योगपर्वातील विदुरगृहभोजनाच्या थोड्या गीति केकावलि टीका पृ० १५१ त, व अनुशासनपर्वातील उपमन्युकथेच्या पृ० २७५ त दिल्या आहेत. येथें द्रोणपर्वात कृष्णानें केलेल्या अर्जुनाच्या अश्वाच्या मोतहारीचें वर्णन देतो-
-

३ (गीति) “प्रभुनें मुक्त करुनि हय, चुचकारुनियां हळूच कौशल्यें, ।
 निजबोधें श्रितहृदतदुःखेंसीं, सकळ काढिलीं शल्यें. ॥ १०.३९ ॥
 अश्व परशरांहीं, भवतापाहीं जेंवि दास, पोळविले, ।
 ते देवें, भक्तिरसें जाणों स्वचरणरजांत लोळविले. ॥ ४० ॥
 देवर्षि मुखीं घालुनि बोट ह्मणे, ‘हा !’ सुयोधना कुटिला ! ।
 भक्तिबळेंचि पहा हा परमेश्वर आजि अर्जुनें लुटिला ॥ ४१ ॥
 ज्याचें पदनख, दासा जें सुख दे तापल्यां, न तें विधु, तो ।
 भगवान् स्वयें अहा ! या विजयहयां, सत्पदास तेंवि, धुतो. ॥ ४२ ॥
 आह्मी दत्त तसे, गुण गुरु लघु हो, वर्जुना, नरा बावा ! ।
 तूं धन्य; खळ हि, नातरि यापरि हा अर्जुना ! न राबावा. ॥ ४३ ॥
 ज्याच्या श्रीपददास्यें पावे तोखा सदा रमा जाया, ।
 हरितो मना, नराचा होउनि तो खासदार, माजा या ॥ ४४ ॥
 पुरुषार्थद ते केले, दासहयहितोदयाकर, खरारे. ।
 जालासि दासदास, प्रभुही, तूं बा ! दयाकर खरा रे ! ॥ ४५ ॥
 सुखद सर्श श्रीच्या, बहुधा न हयांसम, स्तनाचा या. ।
 हें यश गावुनि, शिवसा, लागेल सुधी समस्त नाचाया ॥ ४६ ॥
 प्रेमें माता बाळा न्हाणी, कीं भक्त शंभुच्या लिंगा, ।
 तैसाचि नरहया हरि. कवि हो ! याचेचि पाय आलिगा. ॥ ४७ ॥
 औषध सुचणक, कल्पी पीतपट पसाहि तोबरा माप, ।
 श्रितसाहित्य कराया न बरा मंदार, तो बरा माप ॥ ४८ ॥
 हरि हरिततृणीं चारी तो प्रभु ज्याचा प्रताप दुर्वार ।
 ‘हरि हरि !’ तई करिति, पद देउनि गणपतिशिरीं हि दुर्वार. ॥ ४९ ॥
 तोकतृषाशमना कीं क्षाळाया तात तोकमळ, पाणी ।
 प्यायाचें हि वैची; करि, न पिवुनि तेंवि तो कमळपाणी. ॥ ५० ॥
 उच्चै श्रवा ह्मणावा पार्थाच्या कां न ‘नीच’ तुरगानीं ? ।
 ज्यां पूजी तो, ज्याचें यश नंदनकाननीं चतुरगानीं. ॥ ५१ ॥
 योजुनि तुरगवर रथीं, आपण कुरुबळ पहात देव रिघे; ।
 मग विजयातें, मर्दुनि रडवाया खलप, हात दे, वरि घे. ॥ ५२ ॥”

आतां कृष्णविजयांतील श्रुतदेवबहुलाश्वाच्या कथेंतील गीतिवृत्तांत केलेलें भक्ति-
 रसाचें वर्णन पाहून या भक्तिरसाचें प्रकरण आटोपूं वामनरावजी ओक यानीं
 कृष्णविजयाच्या एका टीपेंत पुढील उद्गार काढिले आहेत. ते कृष्णविजयातील
 उत्तरार्धाच्या पुष्कळ अध्यायाप्रमाणें याही श्रुतदेव बहुलाश्वकथेच्या ८७ व्या अध्या-
 यास उत्तम प्रकारें लागू पडतात. ओक ह्मणतात—“पंत स्वप्रतिभावळानें नूतन

अलंकार घडवून ते मूळप्रंधाच्या सरस्वतीवर घालून तिला कशी साजरी करितात हे पहावयाचें असल्यास त्यास हें काव्य उत्तम स्थळ आहे.”

४ मिथिलानगरींत श्रुतदेव ब्राह्मण व बहुलाश्व नृपति असे दोघे श्रीकृष्णाचे अनन्य भक्त होते. श्रुतदेव हा ‘वासुदेवाचा मूर्त प्रेमाचि’ असा असून.

(गीति) “श्वश्रूवशसीच नियति साहित्य करी, न संग्रहीं कवडी, ।

शमधनकनकनग, न मन विषयी, सोडूनि माधवा दवडी. ॥ ८७,३ ॥”

दरिद्री पण महाभगवद्भक्त होता. दोघेही श्रीकृष्णास सारखेच प्रिय होते

“बहुलाश्व श्रीमंत, श्रुतदेव दरिद्र, परि सम प्रेमा, ।

ते मातेस सुत तसे प्रिय विभुस, भुळे न भूतिपति हेमा ॥ ४ ॥”

त्यांना भेटण्यास श्रीकृष्ण गेले. पंत वर्णन करितात -

“त्या चातका कृपाधन, चक्रोर कां यादवेंदु हरि दोघां ।

भेटाया जाय दयासागर त्या भक्तिप्रेमसरिदोघां. ॥ ५ ॥”

त्यावेळेस श्रीकृष्णाबरोबर परमभक्त नारदव्यासादि मुनींद्रही होते. मार्गांत भेटतील त्यांचा कृष्णकृपेनें उद्धार करित ते कृष्णाबरोबर चालले. पंत ह्मणतात -

“त्यजिते कृष्ण सुरद्रुम मुनिशुक वरिते प्रपंचकिंशुक ते, ।

शुकते जरि न विषयफळ, मुकतेचि सुखासि, समय हा चुकते. ॥ ७ ॥

अक्षय अमृतकलशविभु, सकरुण मुनिवैद्य, कविमना वाटे, ।

भवरोगियांसि वाटुनि जोडिति पुष्कळ यशोधना वाटे. ॥ ८ ॥”

कृष्णास पहावयास येणाऱ्या लोकांच्या उत्कंठेचें वर्णन -

“जनपदजन पदपंकज परपुरुषाचें पहावया येती, ।

घेती आकठ अमृत, सुतृषित उद्धार फारसे येती. ॥ ९ ॥

अन्नप्रदसदनातें दूरुनि धावोनि येति दुष्काळीं, ।

तैसे चतुर्विधहि जन मज्जति अमृतन्हरीं जगत्पाळीं. ॥ १० ॥

कृष्णागमनश्रवणीं झाल्या स्नानाशनक्रिया शिथिला, ।

मिथिला सीतोपयमावरि पाहे या सुखप्रदा तिथिला. ॥ ११ ॥”

मिथिलापुरीस प्रभु गेले तेव्हा तिनें केलेल्या उत्सवाचें वर्णन.-

(गीति) “मिथिलापुरीस जाता, करि पुष्कळ मुक्तिमूर्ति उत्सव ती, ।

जसि काय जाय माय स्वसुतासि पहावयासि भाग्यवती. ॥ १२ ॥”

मिथिलापुरस्थजनांच्या हृदयात श्रीकृष्णदर्शनानें आनंद होऊन अष्टसात्विकभाव प्रकट झाले यांवर पंतांनीं किती खमंग रूपक योजिलें आहे तें पहा:-

“मिथिलोदरात होते जे सात्विकभाव तीं अनादि सलें ।

तद्बुद्धिसुखप्रसवें यश कृष्णीं वैद्यसज्जना दिसलें ॥ १४ ॥”

स्त्रीगर्भातील सलें जशीं वैद्याच्या मात्रेनें वाढून प्रसवतात, तद्वत् सूतशेखर कृष्णाच्या दर्शनानें मिथिलोदरात गुप्त असलेले अष्टसात्विकभाव प्रकट झाले हा भावार्थ. यापुढें मिथिलानगरीवर पतिव्रतेचें रूपक करून तिनें केलेल्या स्वागताचें वर्णन वाचून कोणा रसिक भक्ताचें अंतःकरण आनंदानें उचबळून येणार नाहीं ? यात पंतानीं शृंगाररसवर्णनानें भक्तिरस पुष्ट केला आहे.

“बहु दिवसीं पति येता करि बहु मिथिला पतिव्रता साज, ।
आज द्वारवती तळयेष्टसवली मनीं धरी लाज. ॥ १५ ॥
धाडी पुढें स्वजनसुत शृंगारुनि ती पतिव्रता मिथिला, ।
जाऊं पाहे, परि गति लज्जाभूषाभरोत्सवें शिथिला. ॥ १६ ॥”

मिथिलेच्या अंतःकरणांत शिथिलत्व का आलें याचीं पंतानीं दिलेलीं तीनही कारणें फार समर्पक व पतिव्रतेस शोभणारी आहेत. एक तर लज्जा, दुसरें भूषाभर (दा-
गिन्याचा भार), तिसरें श्रीरामचंद्र त्रेतायुगांत सीताविवाहप्रसंगीं लज्जास मिथिलेंत आले त्यानंतर द्वापरयुगांत श्रुतदेवबहुलाश्वला भेटण्याच्या निमित्तानें आज फार-
दिवसांनीं श्रीकृष्णपतीचें दर्शन होणार ह्मणून झालेला आनंदातिशय. ह्या तिन्ही कारणामुळें तिच्या गतींत शिथिलत्व आलें. पुढील दोन गीतींतील पूजाप्रकार पहा.-

“मिथिलापुरवासिजनें निजनेत्रसरोरुहें उदश्रुजळें ।
प्रक्षाळिलीं प्रथम, मग भगवचरणीं समर्पिलीं उजळें. ॥ १७ ॥
बहुलाश्व श्रुतदेव प्रेमें धावोनि वंदिती पाय, ।
काय उपायन दुसरें ? अर्पिति चरणीं स्ववाङ्मन काय. ॥ १८ ॥”

नतर प्रभूला दोघाही भक्तांनीं आपल्या घरीं येण्याविषयीं आमंत्रण केलें तेव्हा श्रीकृष्णानें मुनिजनांसह दोन रूपें घेऊन दोघाच्याही घरचा पाहुणचार एकदमच स्वीकारला. तसें करण्याचीं कारणें फार सद्भावपूर्ण अशीं दिलीं आहेत.

“षोडशसहस्रसदनीं लग्नीं केलें तसें करायास ।
तदधिक भक्तप्रेमा कथितो मज आज लोकरायास ॥ २३ ॥
स्त्रीच्या तोषा केलें, भक्ताच्या तेंहि जरि करीना मी ।
तरि ‘दीनबंधु’ ‘भक्तप्रिय’ या अकित वृथा हरी नामीं. ॥ २४ ॥
श्रीशिव अनंत विधि निजरूपहि न प्रिय जसा मला भक्त ।
व्यक्त स्ववचनतदवन न घडे, तरि सदवनीं कसा शक्त ? ॥ २५ ॥
तो देव दाय, दासहि दायाद, तदर्थं दोन करि वाटे, ।
वाटे तें धन त्यासचि अर्थ न करि सर्व देव घरिं साटे. ॥ २६ ॥
समुनिजन प्रभु मूर्तिद्वय धरि, करि कुतुक थोर सांगाया, ।
रसिककविजना प्याया पुष्कळ दे देव तो रसा गाया. ॥ २७ ॥

दोघां प्रियभक्ताच्या जाय गृहातें कळों न दे त्यास, ।
प्रभुपदघना नमूं नतचातकिं हा रस वळोन देत्यास. ॥ २८ ॥”

बहुलाक्षाच्या भाषाचें व वैभवाचें वर्णन.-

“बहुलाक्ष मुनिजनासह घेउनि जाय खमदिरा हरिला, ।
करि लास्य, हास्य, हर्षेवि न रिपुयशोराशिही रणीं हरिला. ॥ २९ ॥
श्रीवरचरणरज पडति शत, न तसा विभव भवसखावासीं, ।
तो भवभक्त असो पारे विरळचि याच्या तुळेल भावासी. ॥ ३० ॥
रत्नासनें मनोरम सुस्पर्शें त्यांवरि द्विजासहित ।
बैसविला बहुलाक्षें नमुनि श्रीचरण सर्वदासहित ॥ ३१ ॥
चरण प्रक्षालुनि तीं तीर्थजळें घे कुटुंबसह माथा, ।
सकुटुंब होय शिव नृप, शिवहि धरी त्याचि मस्तकीं पाथां ॥ ३२ ॥”

राजानें भगवच्चरण खांकावर घेऊन त्याविषयीं केलेलें भावपूर्ण भाषण:-

“पूजन करुनि प्रेमें कर जोडुनि तो ह्मणे, ‘अहो ! नाथा ! ।
पाथा या पायांच्या कोणा पुण्यें सुपात्र हा माथा ? ॥ ३३ ॥
श्रीपदकें पदकें ही अर्की माझ्या अहा ! महा चित्र ! ।
हे ! करुणावरुणालय ! अरुणानुज काय या मला मित्र ? ॥ ३५ ॥
त्वत्पदसुरतरु पुरविति भक्ताच्या मनिं शिरोनि आवडिला, ।
सुकविजनीं ह्मणउनि भवदंघ्रिसरोरुहपराग सावडिला. ॥ ३६ ॥
बंधु अनंत, तनुज विधि, भार्या श्री, त्यापरीस कोटिगुणें, ।
भक्त प्रिय परम, खरें आता या किंकरासि काय उणें ? ॥ ३७ ॥
स्फुरलें पादस्पर्शें हें देणें तों तुझें नव्हे देवा ! ।
हें फळ फळली कळली कल्पलता भूमिदेवपदसेवा. ॥ ३८ ॥
येथें बहु दिवस रहा, चरणनखामृतकराशु सेवूं, दे, ।
या तृषितचकोराल, देवा ! उद्धार फार येवूं दे. ॥ ३९ ॥
हे पाय माय काय प्राय. स्वायत्त बाल सोडील ? ।
जोडी लक्ष त्यागुनि आधीं ससारबंध तोडील. ॥ ४० ॥”

श्रुतदेवानें केलेल्या खानंदपूर्ण स्वागताचें वर्णन.-

“श्रुतदेवहि मुनिवृंदासह ने आत्माश्रमास, ‘सुखकंदा ।
वंदा’ ह्मणे निजजना ‘वंदारुसुरद्रुमा निजानंदा’. ॥ ४२ ॥
तो उत्तरीयवस्त्र प्रेमभरें उडवुनी करी नृत्य, ।
मृत्य प्रभुचा झाला अमित भवांत भ्रमोनि कृतकृत्य. ॥ ४३ ॥
भेटे करुणाब्द विभु श्रुतदेव मयूर संमदीं नाचे, ।
दीनाचे श्रम सरले, न्हद बुडतां आटले नदीनाचे. ॥ ४४ ॥

व्याघ्रमृगाजिनकबळतृणकाष्ठकुशासनै तया मूडी. ।
 पूजी सिद्धपदार्थी, प्रेम पुरे, सर्व गडबडी, सांडी. ॥ ४५ ॥
 श्रुतदेवाच्या दृष्टी अर्पूनिहि अश्रुजल पुढें होती, ।
 जेव्हा श्रीचरणावरि साध्वी शुचि शीतळें जळें ओती. ॥ ४६ ॥
 समुनिविभुपद क्षालुनि करि सादर मानस त्वरा, शिशिरें ।
 तीर्थजळें स्वकुटुंबा न्हाणुनि धरि तोहि सत्त्वराशि शिरें. ॥ ४७ ॥
 नाचे श्रुतदेव पुन्हा, पूजेचा राहिला विधी अर्धा, ।
 गंगाधर करि ताडव, त्यासी यासीच लागली सर्धा. ॥ ४८ ॥
 पूजाक्रम स्फुरेना, प्रेमभरें जें घडे न तें थोडें, ।
 केवळ अडे तयाहुनि चालींत मनस्वि तें बरें घोडें. ॥ ४९ ॥”

शेवटील पद्यातील उपमेनें श्रुतदेवाच्या प्रेमातिशयामुळें पूजाविधींत उडालेली
 गडबड मोठ्या बहारीनें थोडक्यात वर्णिली आहे. उपमा साधी व व्यवहारांतील
 असून तीमुळें श्रुतदेवाच्या तत्कालीन मन स्थितीचें सुंदर चित्र वाचकाच्या डोळ्या-
 पुढें हुबेहुब उभें राहतें श्रुतदेवानें केलेल्या भगवंताच्या पुढील पूजाविधीचें पंतकृत
 वर्णन फारच सुंदर आहे. पुढील गीति पहा -

“दे मुनि अमृतफळप्रद भगवद्धस्तांत आवळे बोरें, ।
 थोरें तयांत बीजें परि देवा नीरसें न न कठोरें ॥ ५० ॥
 विमळ उशीरसुवासित हिम मधुर प्राशनासि दे तोय, ।
 तत्प्रेमरससतृष्णा कृष्णाला सत्य अमृत तें होय. ॥ ५१ ॥
 होती जीर्णा काहीं कस्तूरी, लाविला तिचा टिकला, ।
 शोभे श्रीपतिभाळीं, मधुकर इंदीवरीं जसा टिकला. ॥ ५२ ॥
 घाली कुशपिंजूलग्रथित पवित्रे स्वबंधुच्या बोटीं, ।
 मोठीं रत्नें ज्यावरि त्या मुद्रा फार लाजल्या पोटीं ॥ ५३ ॥
 सात्विकभावें कांपे श्रुतदेव पवित्र घालितां बोटीं. ।
 तों वरदवर पसरि करसरसिज निजकिंकरिं कृपा मोटीं. ॥ ५४ ॥
 बहु कोमळ तुळशीची अर्पा कळात मंजरीमाळा, ।
 बाळा तद्भक्ति तदा वरि जाणो त्या जगत्रयीपाळा. ॥ ५५ ॥
 चरणीं कमळ समर्पीं, तें जाणों आपुलेंचि हृत्कमल, ।
 शमलघ्न प्रभुचें मग गद्गदगल साधु गाय यश अमळ. ॥ ५६ ॥
 भगवद्रूपमुनी ते भगवंतासह समर्चुनी भक्ते ।
 आकठ तर्पिले जो मूर्त विशद आत्मभाव त्या भक्ते. ॥ ५७ ॥
 तें तर्क करी मुनि की, ‘मी दीन गृहाधकूपभेक मला ।
 मानससरोवरींचें हंसत्व अलभ्य लाभ हा गमला.’ ॥ ५८ ॥”

प्रस्तुत श्रुतदेव ब्राह्मणाच्या भाषणांतील सर्वच रूपकें फार मार्मिकपणें योजिल्लें आहेत. 'गृहांधकूप' भेकाची उपमा तर अतिशय समर्पक व खुबीदार आहे. आधीं अंधार कूप, त्यांतून तो घरांतील, तेव्हां प्रकाशाचें नांव नको. अशा स्थळींचा भेक ह्मणजे वेडूक. पहिल्यानें कूपमंडूक एवढाच शब्द पुरेसा निदावाची होता, त्यात विशेष दाखविण्याकरिता 'अधकूप' शब्दाची योजना करून, त्याहीपेक्षा विशेष 'गृहांधकूप' शब्दाची अत्यंत मार्मिक शब्दयोजना करून दाखविल्ले आहे.

यापुढें, 'मी तर काहींच पुण्य आचरलें नसून भगवान् मुनिसह मज दरिद्राच्या घरीं कसें बरें आले असा तर्क करित श्रुतदेव ब्राह्मण भगवंताचे पाय चुरित असता भगवंताला त्याविषयीं विचारूं लागला—

“तीर्थांच्या व्यवहारा चालविती साहुकार जे आव ।

ते मुनिचरण दरिद्रा मज देती मान घेउनी पाद्य ॥ ५९ ॥

या मुनिधनिकांचेही मूर्तमहाभाग्य मद्दहा आलें ।

हे सर्वज्ञ न चुकले मार्गांतें, हें असें कसें झालें ? ॥ ६० ॥

तो सकुटुंब प्रभुचे पाय चुरी तेधवां ह्मणे, 'देवा ! ।

जे श्रवणादिपर जन प्रकटसि त्याच्या मनीच तूं ठेवा. ॥ ६१ ॥

तें मज काहींच नसे, घडलें प्रत्यक्ष दर्शन स्वामी ! ।

येतिल काय ? दयाळा ! नवनिधि सालसदरिद्रजनधामी ? ॥ ६२ ॥

आलें असेल काय प्रेमभरें या मुखा तुजें नाम, ।

कीं एखाद्या जन्मीं क्षण सादर पाहिलें तुजें धाम ? ॥ ६३ ॥”

नंतर श्रुतदेवानें भगवतास भजनरहस्य सांगण्याविषयीं प्रार्थना करिताना ह्मणतो—

“होय प्रसन्न जेणें मन भजनरहस्य तें पुन्हा बोला. ।

कुशींत क्षेत्राच्या अर्पावें बीज जो असे बोला. ॥ ६४ ॥”

पुढें भगवंतानें श्रुतदेवाजवळ वर्णिलेला संतमहिमाही फार सुंदर आहे. त्याचा उन्कृष्ट मासला चाखून कृतकार्य होत्साते आपणही अत्यंत प्रेमळ व सुरस अशी प्रेमभक्ति, विरक्ति, भगवत्प्रबोध व परा शांति यांना देणारी भक्तिरसाची मेजवानी भगवन्नामसकीर्तनाच्या गदारोळांत आटोपूं.

श्रीकृष्ण भगवान् श्रुतदेवास संतमाहात्म्य वर्णन करिताना ह्मणतात:-

“देव ह्मणे, 'श्रुतदेवा' आले घेवूनि हे मुनी मजला, ।

भजला यासि सुधी जो तो मोक्षपदासि जावया सजला. ॥ ६५ ॥

झाले प्रसन्न यास्तव हें निजधन बांधिलें तुझ्या पदरीं, ।

साचविले वृत्ति करुनि पक्कापक्कीं उदुंबरीं, बदरीं. ॥ ६६ ॥

कष्टे जोडुनि वांटिति, निजधन हे मुनि उदारकर सर्व. ।

करिती काय कळेना हरिती जो सुरभिकल्पतरुगर्व. ॥ ६७ ॥

सदय उदार शुचित्रत यास्तव याच्या घना नये तोटा, ।
 करिति क्षणात राजा रंक, चमत्कार हा जर्गी मोटा. ॥ ६८ ॥
 तो दानपात्र उत्तम जो जन यांच्या पदावरी लोळे, ।
 निजपदपूजन घेउनि देती सर्वस्वदान हे भोळे. ॥ ६९ ॥
 हिंडति हे मज घेउनि, निजचरणरजें जगन्मळा धूती, ।
 देवक्षेत्रे तीर्थे मिरविति याहींच जी दिली भूती. ॥ ७० ॥
 ब्राह्मण उगाचि गुरु, जरि तुष्टि तप श्रुत सुगध तो हेर्मी; ।
 साधो ! ऐसाहि जरी मत्पर तारे तो मनुष्य नोहे मी. ॥ ७१ ॥
 दयित ब्राह्मण मजला, कौस्तुभ हा दृष्टमणि खरें समज, ।
 जगदिष्ट श्री प्रियहि स्वचतुर्भुजरूप हें तसें न मज ॥ ७२ ॥
 विप्रार्चन तें माझे, माझेचि वरेंहि नावडे मजला; ।
 आज्ञा न करि, करि स्तुति दास, तसा ब्राह्मणां न जो मजला. ॥ ७५ ॥

(कृष्णविजय अ० ८७)"

हें श्रुतदेवबहुलाश्वाचें आख्यान भागवतांतील उत्तम भक्तिपर आख्यानांपैकी एक असून तें पंतांनीं अलंकारादिकांनीं सर्वोत्कृष्ट सजविलें आहे. यांत भक्तिरस जसा काहीं प्रत्येक आर्यतून उचवळत आहे ! या भक्तिरसाला पंतांनीं पतिव्रतेच्या शृंगाराची पुष्टि दिल्यामुळे तो अतिशयच खमंग झाला आहे.

भागवतांत गोपींचें कृष्णाविषयीं वर्णिलें प्रेम पंतांनीं मंत्रभागवत, बृहद्शम, हरिवंश, व गोपीगोडवा इत्यादि स्फुट प्रकरणें यातून अत्युत्कृष्ट वर्णिलें आहे. त्यांत भक्तिरस आमूलाग्र सारखा थबथबत आहे. त्यातील थोडासा नमुना येथें दाखवितों.

५ अक्रूर कृष्णास नेण्यास आला तेव्हा भाविविरहामुळे गोपींस झालेल्या दुःखाचें पंत चटकदार वर्णन करितात -

(गीति) "भवनें कारागारें, काय महाभार, हार ते साप, ।

पति अतिखळ, विषतरुचीं फुलें मुलें गमति; पावल्या ताप. ॥

(मंत्रभागवत १०.४९८)

गजबजले प्राण सकळ, धैर्यें मन सोडिलेंचि हस्तींचें; ।

गोपींत विरहभय तें शिरलें, कदलींत यूथ हस्तींचें. ॥ ४९९ ॥

वदनीं 'गोविंद ! हरे ! दामोदर ! राम ! कृष्ण ! हे वाणी. ।

चित्तात चक्रपाणी, गोपींच्या लोचनद्वयीं पाणी. ॥ ५०० ॥"

६ उद्धवशातवनप्रसंगाच्या पुढील थोड्या निवडक गीति पहा -

उद्धवाचा रथ गोकुळात आलेला पाहून अक्रूर पुन्हा आला असें वाटून गोपिका
 ह्मणतात -

“वाञ्छापुढें सकाळीं रथ पाहुनि ह्मणति गोपिका, ‘मेला ।
घेऊनि जीव कंसश्राद्धा नेणार मांसहि, मेला.’ ॥

(मंत्रभागवत १०.५९०)”

पुढें उद्धव गोपीचें भाग्यवर्णन करून गोपींस कृष्णानें सांगितलेलें ज्ञान सांगतो.
तेव्हांचें वर्णन पहा.-

(गीति) “सुज्ञशिरोमणि उद्धव, बहु त्याचें प्रेम, भाग्य वाखाणी; ।
त्यासि ह्मणे, ‘वाई हो ! अमृताची प्रेमभाव ही खाणी ॥ ६०२
देहीं, गेहीं, जालें चित्त उदासीन, कृष्णगुण गातां, ।
जालां कृतार्थ, जन्मुनि उरलें कर्तव्य काय हो ! आतां ? ॥ ६०३
वाचिक तुमच्या दयिता कृष्णाचें सांगतो तुम्हा, परिसा’ ।
ह्मणुनि असें ज्ञान कथी घांसी सुविशुद्धकाचनीं परिसा’ ॥ ६०४
यदुनाथें पाठविलें ज्ञानामृत पाजिलें, तथापि सती ।
भगवदधररसतृषिता नाहीं उपदेशिल्या तशा दिसती ॥ ६०५
नव पीयूषसमुद्रीं पतन चकोरासि जरि घडे विधिनें, ।
तदपि अमृतकरचि तयां प्रिय, सुख त्यां त्याचियाचि सन्निधिनें. ॥ ६०६
मोठा शुद्धोद असो, घनाविना चातकीस तो मरुची, ।
तैसें सगुणावांचुनि निर्गुण गोपींस लेश दे न रुची ॥ ६०७
भर बहु सगुणचरित्रीं गोपींचा, नित्य तेंचि आठविती. ।
पढवुनि भक्ति, बहु दिवस ठेवुनि, मग उद्धवासि पाठविती. ॥ ६०८
गवळ्याच्या शिष्यपणीं सुरगुरुचा शिष्य जाहला धन्य. ।
अन्य स्पष्टचि, सगुणप्रेमावांचुनि. पंडितमन्य. ॥ ६०९
(मंत्रभागवत १०)”

उद्धव गोपिकांस ह्मणतो -

(आ० गी०) “धन्य तुम्ही ! कवि भुवनीं गति यशा, सेविला त्रिलोकविभु वनीं, ।
बहुसुकृतीं बहुजननीं साधे हरिभक्ति सर्वमंगळजननी. ॥
(कृष्णविजय ४७.६५)

बहु बरव्यापरि चरणीं हरिच्या भक्ति प्रवर्तविलि परिचरणीं. ।
त्यजुनि पतिगुरुकुलभया; मुनिवर्यालाहि नव्हति सिद्धि सुलभ या. ॥ ६६ ॥
तुमचें प्रेम न मापीं साठे, मोजील कोण त्या ? मन मापीं, ।
जालों कृतकृत्य हिमी तप्त निवालों तसाचि, हरिभृत्यहि मी. ॥ ६७ ॥”

उद्धव गोपिकांस कृष्णसंदेश सांगतो - कृष्ण ह्मणतो, ‘गोपिकानो ! मी तुम्हापासून
दूर गेलों याचें कारण विश्वावस्थेंत तुमचें मजवरील प्रेम वाहून भाजें सतत ध्यान
तुम्हाला घडावें हें होय. असें ध्यान प्रियजन जवळ असता घडत नाहीं

“स्थिति माने दूर सती ! की प्रेमाचा विटोचि नेदूर रस ती. ।
 मध्यान बहु घडावें, स्वसुखनिधिद्वार आपणचि उघडावें. ॥ ४७.७६ ॥
 दूर प्रियजन वसती, देखाया करिति नित्य नवस नव सती; ।
 सहवासीं ल्यासम न, प्रेम घटनिया, भजे सदा ल्यास मन. ॥ ७७ ॥
 मी सुखधाम जपावा, ध्यावा, गावा, पथें अशा मज पावा ।
 सुखनिधिला गिंवसाल स्वपदीं, भेटोनि शातिलागिं, वसाल. ॥ ७८ ॥”

गोपींच्या प्रेमासारखें प्रेम यादवाचेंही नव्हतें, साधूंचेंही नाही. पंत ह्यणतात.—
 (आ०गी०) “गोपींचें कृष्णीं तें प्रेम जसें, सर्वथा नसे वृष्णीतें; ।

सर्वहि शुद्ध वरिती ब्रह्म सगुण, गाय तेचि उद्धव रीती. ॥ ४७.१०३ ॥
 गोपी सफलजनु जनीं, आत्माधिक इष्ट ज्यांसि शौरितनुजनी ।
 भक्त मुमुक्षु ज्ञानी काय अधिक ? यांसि पूजिजे सुज्ञानीं. ॥ १०७ ॥
 वाळिति ज्या प्रेम्यातें साधु सकळ, येथ देखिलेसे म्या तें, ।
 जरि गोपवधू तरि ते सिद्धि असे यांसि, अन्य अवधूत रिते. ॥ ११.१०८ ॥
 ‘हें ब्राह्मणजनींच प्रेम शुचित्वें घडे, इतर जन नीच,’ ।
 ह्यणता अन्यायाची जोडि असे; योग्यताचि अन्या याची. ॥ १०९ ॥
 यन्मनवाळक थानीं लावियलें सद्यविश्वपालकथानीं, ।
 ल्यांस अशा सन्मानीं काय अधिक विप्रविप्रवरजन्मानीं ? ॥ ११० ॥”

उद्धव ह्यणतो.—महत्वाला कारण जात्याचरण किवा ज्ञान नसून प्रभुभजनद्वारा प्राप्त
 होणारा भगवच्चरणप्रसादच होय. ह्यणून सर्व भक्तजन त्याचीच इच्छा करितात.

“हेतु महत्वा चरणप्रसाद हरिचा; तयास जात्याचरण ।
 ज्ञानहि न हेतु, भजन प्रभुचें केवळ तदिच्छु सर्व शुभ जन. ॥ १११ ॥
 याचें भाग्य बहुचि, तें वानाया दशशताननेंहि न उचितें. ।
 शक्ति नसे, वानावे किति ? गाउनि परि करावि सेवा नावें. ॥ ११६ ॥”

उद्धव गोपींच्या दुर्लभपदरजाचा लाभ आपणास व्हावा ह्यणून गोकुळात लता-
 तृणात तरी जन्म होवो अशी ईश्वरापाशीं प्रार्थना करितो —

“कृष्णकृपा होउ घडो प्रार्थित, हें सद्य दैव पाहो उघडो. ।
 वाटे मज लाभ लतागुल्मतृणोद्धवहि येथ मजला भलता. ॥ ११७ ॥
 इच्छीं अवरजनुस, तें यास्तव कीं पदसरोजभवरज नुसतें ।
 गोपींचें असुलभ या माथां ठेवूनि पाय हरिल कुलभया. ॥ ११९ ॥
 जरि अनुकंपा दीनस्वर्द्धम हरि करिल, हेंचि सपादीन, ।
 गोपींचें पायतण स्पर्शां, व्हावें करुनि सदुपाय तण. ॥ १२० ॥
 गोपींच्या पायाला नमन, नसे भेद शार्ङ्गचापा याला. ।
 भजती हरिस ख्यातें चरितें, गाती स्मरोनि हरिसख्यातें. ॥ १२५ ॥”

उद्धव परत जाताना त्याच्यापार्शीं नंदगोपिकादि ब्रजवासी कृष्णाची प्रार्थना करून मागणें मागतात:-

(आ०गी०)“अस्मन्मानसवृत्तीहंसीला हरिपदाब्जमानस वृत्ती ।

या ऐसें वरदास प्रार्था जाताचि, मागतों वर दास. ॥ १२९ ॥

वाणीसहि लावु चटी हरिनाम, न विस्मृति क्षण जिला उचटी, ।

आह्वां हा हो सण, तां विनवावा हरि, मुखास ये वोसणता. ॥ १३० ॥

त्या सदुदारा वावा उद्धवजी ! माग की सदा रावावा ।

सेवेंतचि देह, रितें पळ, न टळो फार दास्य रुचि दे हरि ! तें, ॥ १३१ ॥

कमेंचि परिभ्रमतां वारावा कर्मभोग न, परि भ्रम ता ।

उरवावा न, मनांत प्रेम असो फार माधवा ! नमनात. ॥ १३२ ॥

निष्कामत्वे शुचितासपत्ना सत्किया घडाव्या उचिता. ।

खावनदक्षभुजातें वद, आश्रय दे पदाबुजेंचि सुजातें. ॥ १३३ ॥

न पदापरती राहो मति, सदय भवाबुराशिपरतीरा हो !’ ।

हैं हरिस वदा, ‘विसरा न तृषार्ता, जो कुळप्रसव दावि सरा.’ ॥ १३४ ॥

(कृष्णविजय अ० ४७)”

ज्याच्या भगवत्प्रेमास सीमा नाही, ज्याचें प्रेम भक्तश्रेष्ठ नारदानें ‘नारदस्तु-
तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति । अस्त्येवमेव । यथा ब्रजगोपिका-
नाम् ।’ या सूत्रांतून सर्वोत्कृष्ट भक्तीचें लक्षण मानिलें आहे त्या कृष्णप्रिय-नव्हे
कृष्णरूप-गोपिकाच्या चरणरजास कोटिशः प्रणाम करितों. या ‘मंगलाना च मंगलम्’
अशा प्रेमास वैषयिक मानणारे लोक अत्यंत हतभागी होत.

भक्तिरसवर्णनाचीं अशीं आणखी किती तरी प्रकरणें पंतकाव्यांत आहेत ।
किंवाहुना, हा भक्तिरस पंतकाव्यांत मूर्धाभिषिक्त असल्यामुळें त्याची व्याप्ति कमी
जास्वी प्रमाणानें सर्वत्र आढळते. तेव्हा अधिक वर्णनाचा सोह आवरून आह्मी
हैं भक्तिरसविवेचनरूपी सुंदर पक्कान श्रीमंताचे अर्थात् श्रीरामरायाचे चरणीं
निवेदन करून त्यांजपासून वारंवार श्रीतुलसीदासाच्या शब्दानों पुढील वरदान
मागतों:-

‘बारबार वर मांगिहं हर्षि देहु श्रीरंग ।

पदसरोज अनपायिनी भक्ति सदा सतसंग ॥

(तुलसीरामायण...)

सारांश, वर दिलेल्या भक्तिरसवर्णनाच्या मूळाशीं परमार्थसाधन हैं
असल्यामुळें पंतांच्या काव्यात भक्तिरसाचा पाक अमृततुल्य मधुर झाला आहे
असें चाणाक्ष वाचकांस कळून येईल. यासंबंधीं लिहितांना पंतांच्या काव्याची
योग्यता कालिदास, भारवी, दंडी इत्यादि संस्कृतकविवर्यांच्याही वरची आहे

असें एका नामांकित विद्वद्वर्याचें (प्रो. रा. रा. भागवत) ह्यणें आहे. त्याच्या भतें पंताची कविता कालिदासाच्या कवितेप्रमाणें प्रसन्न असून भारवीच्या कवितेप्रमाणें ती भारदस्त आहे. तसेंच, 'मोरोपंती भारतांतील कांहीं आख्यानें नीट समजलीं म्हणजे सगळा कालिदास व सगळा भारवी वाचल्याचें श्रेय मिळून आणखीही अधिक लाभ होतो. तो लाभ भक्तिरसाचा व देवाविषयीं आस्तिक्यबुद्धीचा होय. भक्तिरसाचा लाभ कालिदासाच्या काव्यात फारसा होण्याचा संभव नाहीं भारवीनें आपल्या काव्यांत भक्तिरसाचा छटा नि संशय उडविलेला आहे. पण कोठें मोरोपंती भक्तिसागराचा अलोट पूर व कोठें भारवीची भक्तिरसानें मंद मंद वहात जाणारी छोटी सरस्वती.' साराश, ज्या ज्या स्थळीं पंतांनीं ईश्वराविषयीं किंवा ईश्वरभक्ताविषयीं उद्गार काढिले आहेत त्या त्या स्थळीं त्यांची वृत्ति लीन व तदाकार झालेली दृष्टीस पडून त्यांचें काव्य सुरस, आनंदजनक व भाधुर्यप्रसादादिगुणगणमंडित झालें आहे. पंतांच्या काव्यरूपी महावद्घात नीतितत्त्वांचा बोध करणारीं सुभाषितरत्नें जागोजागीं गुंफिलीं असल्यामुळें काव्याची प्रभा द्विगुणित वाहून वाचकांची मनें बोधप्रकाशमय होतात. पंतांच्या काव्यांतील सुभाषितसंग्रह एवढा मोठा आहे कीं, तो सर्व एकवटला असतां मनास बोधपर व उन्नतिपर असें शिक्षण दुसऱ्या कोणत्याही पुस्तकाचें फारसें साह्य न घेतां सहज देतां येईल. त्याच्या सुभाषिताचीं कांहीं निवडक उदाहरणें परिशिष्ट, 'ज' मध्ये दिलीं आहेत. मोरोपंत कवि रसिक होते ही गोष्ट त्याचें काव्य वरवर वाचून पाहणाराच्या सुद्धा दृष्टीस येईल. त्यांनीं आपल्या काव्यांत रसिकत्वाविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख केले आहेत (परिशिष्ट 'ई' पहा).

तसेंच, त्यांच्या काव्यांतून प्रसंगोचित, खुबीदार व बाणेदार भाषणें, व हृदयंगम वर्णनें यांचा सुकाल दिसून येतो. विस्तारभयास्तव त्यांची उगीच थोडीशी निवडक उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

(१) गुरुसेवेचें उत्तम वर्णन. हृदयंगम उपमा -

(गीति) "गुरुसदनीं वेद जसा, विषयीं तैसा न देह राबेल, ।
तो दास्यरूप वाहे त्या निल्य, चुकों न दे हरा बेल. ॥

(आदि. २.२५)"

(२) वात्सल्ययुक्त प्रेमरसाचें सुरेख वर्णन कृष्णाकूरांच्या भेटीच्या प्रसंगीं झालेलें आहे. त्यातील उपमा तर फारच बहारीच्या आहेत.

(गीति) "सुटला दाव्यापासुनि वत्स स्तन्यार्थं जेंवि गाईला ।
धावे, अकूर तसा भेटाया कडकडूनि आईला ! ॥

(मंत्रभागवत १०.४८१)"

(३) शिशुलालनसौख्याचें वर्णन वरोत्कंठित शर्मिष्ठा करित्ये, त्यातील वात्सल्य पहा:-

(गीति) “शिशु पाळण्यांत घालुनि, हालवितां, निजवितां, मुखें 'जो जो' ।

धात्री ह्मणति, सखीला अमृतरसचि तो, निघे मुखें जो जो. ॥

(आदि. ११.३)”

ययातिराजानें आपला भार्यात्वानें स्वीकार करावा, ह्मणून शर्मिष्ठेनें त्याजपार्शी केलेली प्रार्थना किती खुबीदार आहे ती पहा:-

“द्वारीं मृगपतिहस्तादूनि अहो ! वीरराय ! जी मुक्ता, ।

ती सेविजेल इतरें सिंहावाचूनि काय जी ! मुक्ता ? ॥ (आदि. ११ ८)”

राजाचें पुढील उत्तरही तसेच खुबीदार आहे:-

“नृपति ह्मणे, 'जें वदसी, जाणतसें मी, यथार्थ सुंदरि' तें. ।

सरस असोचि मधुप बहु मनिं जरिहि रसें करुनि कुंद रितें.' ॥ ११.९ ॥”

शेवटीं, शुक्राचार्यांच्या निषेधास्तव स्वीकार करावा किंवा करू नये याविषयीं उभयतांचें भाषण होऊन अभीष्टवरदानव्रताचें निमित्त करून कामुक राजानें तिचा मनोरथ पूर्ण करण्याचें ठरविलें. तेव्हांचें वर्णन पहा -

“ऐसें वदे नृपति, मग द्याया त्या सुंदरीस सुदतिशय, ।

हासे, ह्मणे, 'धरुं दे सुदरि ! रमोरु ! सुभ्रु ! सुदति ! शय' ॥ ११ १४ ॥”

वरील गीतींतील सवोधनें शर्मिष्ठासंगेच्छु राजाच्या मुखांत कवीनें मोठ्या चातुर्यानें घातलीं असून तीं भावि रतिकीडेचीं सूचक आहेत. पुढील उभयतांचें मीलन कवीनें किती सफाईदार व अर्थपूर्ण शब्दांनीं सरस असें वर्णिलें आहे तें पहा.-

“केली कृपा नृपानें, प्रथम स्वमनीं नमूनि त्या ऋषितें. ।

प्याली तीहि चकोरी पतिमुखचंद्रामृता मनें तृषितें ॥ ११.१५ ॥”

(४) विश्वामित्राला वश करून त्याचा तपोभंग करण्याविषयीं इंद्राची मेनकेस आर्जवयुक्त आग्रहाची प्रार्थना व त्यावर तिचें उत्तर हीं दोन्हीं फार मार्मिक आहेत. त्यांचा मासला पहा:-

“तू पात्र, गाधिजाला सदुपायन करुनि देह, नुतितें हो. ।

हरि वारंवार असें, स्वकरेंचि धरुनि, वदे हनु तितें हो !

(आदिपर्व. ॥ १२-१९ ॥)

भ्रूधनु ओढुनि कज्जलविषदिग्धकटाक्षशर वरारोहे ! ।

सोडुनि लुटीं तपोधन, सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे. ॥ १२-२० ॥

ती अप्सरा ह्यणे, 'तो भस्म करिल मज महातपा शापें, ।
जाइल कवण यमाच्या, जोडूनि बळेंचि हात पाशापे ? ॥ १२-२१ ॥
मी अबला भीरु करीं साहों त्या गाधितनय तैजातें ? ।
भ्यालासि असा दु सह मानुनियां तूं हि सुरपते ! जातें (=ज्यातें) ॥२२॥
जें दुष्कर पुरुषवरा तुजहि, कसें करिल काज रामा तें ?
सदमृततरु तो मुनि, परि कपटें होईल काजरा मातें. ॥
करिल कसें मांजर ? जें दुष्कर हरिहननकाज वाघास. ।
न शकति अभिविधु, कसा दिनमणिचा करिल काजवा घास ? ॥ २५ ॥
त्या मुनितें मोहाया हा जन काय प्रभु ? प्रभो ! परि तें ।
तेज पहाया जातें; परिजनगत नाथतेज जय करितें. ॥ २६ ॥”

(५) दुष्यंतशकुंतलाख्यानांतील दुष्यंताचें शकुंतलेशीं पुढील भाषण पहा -
(गीति) “नृपति ह्यणे, ' तरि सुंदरि ! सुदति ! सुदतिशय तुला, मलाहि घडो, ।
सत्कृतिशीं रसिकाची, माझी तुजसीं तसीच गाठि पडो. ॥ १२ ३७ ॥
कुलशीलगुणांहीं तूं योग्या, नृपकन्यका, महोदारा, ।
घे राज्य सर्व, नाहीं लवधिक मज अन्य काम, हो दारा ' ॥ ३८ ॥”

वरील भाषणांतील पदलालित्य, रसिकाची उपमा वगैरे प्रशसनीय आहेत. तसेंच, दुष्यंताची कामुकता ही त्यात स्पष्ट प्रकट झाली आहे. यावरील शकुंतलेचें उत्तर फार मार्मिक, सूचक, व मंजुल असून कुलीन स्त्रीला अत्यंत समुचित असें तें एक सुंदर ध्वनिकाव्य आहे.

“हांमुनि तीहि ह्यणे, 'हो ! प्रार्थवें प्रणतपारिजातातें, ।
देवा स्वयें वहावें या निजकारुण्यवारिजा तातें. ॥ १२.३९ ॥
मजकरवीं न तुझीं बुध गुरुमर्यादातिपात करवा हो ! ।
सत्पार्त्री स्वधनातें चिंतामणि कण्वतातकर वाहो ' ॥ ४० ॥
भूप ह्यणे, 'गाधवें तुजशीं होईन शीघ्र अन्वित मी. ।
नाहीं तरि अदयस्मरशरहत झालों, बुडेन तन्वि ! तमीं. ॥ ४१ ॥
सुत युवराज असो, हा वरुनि वर निका शकुंतला आली ।
झाली, करात याच्या मधुपवरनिकाशकुंतला आली. ॥ ४४ ॥”.

वरील गीतींत कण्वाची वत्सलता व कल्पवृक्षासारखा उदार स्वभाव, शकुंतलेचें पितृप्रेम, कुलधर्मोचित शालीनता, राजाविषयीं तिच्या अंत करणांत उत्पन्न झालेला अनुराग; 'देव' शब्दांतील सुंदर श्लेष (=१ राजा, २ देवता), वडिलांच्या मर्यादेचें उल्लंघन न व्हावें ह्यणून तिला वाटत असलेली काळजी, राजाची कामुकता, कामुकतेस वश न होण्याविषयीं शकुंतलेनें राजास दिलेला इषारा, वगैरे गोष्टींमुळे

वरील गीति अत्यंत हृदयंगम झाल्या आहेत. यातील वर्णनास मूळत फारच थोडा आधार आहे.

(६) पुत्रप्राप्त्यर्थ बोलविलेल्या व 'वर माग' म्हणणाऱ्या अश्विनीकुमारास माद्रीचे पुढील भाषण किती खुबीदार, समयोचित व हृदयंगम आहे तें पहा —

(गीति) "माद्री हासोनि म्हणे 'जाणुनि हृद्रोग, त्यासि अगदानें ।

दूर करा जी ! रोगी न निवे कनकाचियाहि अग-दानें.' ॥

(आदि. १८.९७)"

अश्विनीकुमार हे देवांचे वैद्य होते तेव्हां वरील गीतींत योजिलेला रोगी व वैद्य याचा दृष्टांत फारच समर्पक आहे.

(७) विचित्रवीर्यराजाची कामवशता:-

"नृप कामात्मा झाला, लावण्य, प्रेम अतुळ दोर्धीचें; ।

वाहे शृंगाररसीं तन्मानस, जेंवि पुष्प ओर्धीचें. ॥ १४ ॥ (आदि १४)

स्त्रीविषय सातवर्षे रात्रिदिव भोगिता न तो धाला. ।

झाला वश कामाला अहिता; न हिता स्वकीय बोधाला. ॥ १५ ॥"

(८) मदालसोपाख्यानांत ऋतुध्वज नायक व मदालसा नायिका यांची पाताळात प्रथम भेट झाली. तेव्हांच्या वर्णनातील 'शुचि' (शृंगार) रस पहा -

"रत्नकनकपर्यंकी पाहे तो रतिसमा नवी रमणी ।

अवलोकिला तिनेही सहसा हा स्मरसमान वीरमणी. ॥ अ० २, ११ ॥

पर्यंकावरुनि उठे, त्यातें अवलोकितांचि ती मोहे, ।

जळपवनाद्युपचारें स्वस्था तीची सखी ह्मणे, 'हो हे.' ॥ १२ ॥"

दोघांचा विवाहविधि -

"तो तुंबरु संपादी दोघाच्या सुविधिनें विवाहातें, ।

वंदूनि आखुवाहा, हंसवृषभवाहसह विवाहातें. ॥ ५१ ॥"

नूतन वधूवरास उपदेश.-

(वधूस उपदेश)

(गीति) "तुज न लगे शिकवावें, स्नेहें देतें परंतु आठउनी, ।

पतिभजनीं सुख पावो तव मति शीतांत जेंवि पाठ उनीं. ॥ २-५३ ॥

पतिपरमेश्वर याच्या भजनीं अनुकूलबुद्धि हो भावें, ।

लोभावें न तनुसुखीं, त्वां सपादूनि कीर्ति शोभावें.' ॥ ५४ ॥"

(वरास उपदेश)

(गीति) "त्या नृपपुत्राहि ह्मणे, 'तुज सर्वज्ञासि काय शिकवावें ? ।

स्नेह वदतें, स्त्रीसह पुरुषार्थत्रय जपोनि पिकवावें. ॥ ५५ ॥

स्त्रीयोगें पुरुषाचे साधति धर्मार्थकाम, सत्या गी ।

हे श्रुतिची सात्विक धे, राजस की ईस तामस त्यागी. ॥ ५६ ॥”

(उभयतास आशीर्वाद)

(गीति) “दोषे चिरकाल तुह्मी सतत सुखें पुत्रपौत्रसह नादा, ।

तुमच्या यशासि सज्जन सेवूत, चकोर ते जसे चादा. ॥ ५७ ॥

(मदालसो अ० २)”

(९) पांडव वनवासांत असताना एकदा मृगयार्थ बाहेर गेले होते. मार्गे घृतराष्ट्राचा जांबई जयद्रथ यानें द्रौपदीस पांडवाश्रमात एकटी पाहून कामातुर होऊन त्यानें ती आपणास बश व्हावी ह्मणून तिच्याशीं भाषण केलें. त्याचा मासलाः-

“कृष्णेसि ह्मणे, ‘माझी राणी हो, लाजतीस कां ? बस, ये, ।

अंकावरि घेऊं दे, आइक सुखकर मदुक्त, थाब, सये । ॥ ९.७ ॥’

(१०) विराटपर्वांत, कौचकानें भरसभेंत सैरधीचा अपमान केल्यावर ती रात्री एकांतांत स्वयंपाक घरात भीमास भेटली. तेव्हाच्या पतिपत्नीच्या भेटीचा नाजूक प्रसंग पत कसा बहारीनें वर्णन करितात तें पहा:-

“भीम गडबडोनि उठे, अकीच निवास तीस दे वामीं, ।

चित्तीं ह्मणे, ‘बहु दिसां आतळलों या सतीस देवा ! मीं.’ ॥ ८८ ॥

(विराट. १)

‘दयिते ! का आलीस ? प्रमदे ! हा आद्रि कां पदर ? जाये ! ।

भ्यालीस ? भीरु ! भय का ? भेटे त्यालाचि काप, दर जा (=ज्या) ये. ॥ ८९ ॥

तूं काय भार ? भामिनि ! उतरसि माडीवरुनि कां ? बस, ये, ।

झालें काय ? वद सुदति ! सुमुखि ! सति ! रडों नकोचि, थांब, सये !’ ॥ ९० ॥’

(११) कर्णाला दुर्योधनानें अंगराज्य दिलें. त्यावर मी तुला कोणती प्रिय वस्तु देऊ ? असें कर्णानें विचारिलें असता ‘तुझी माझी यावज्जीव तैलधारेप्रमाणें अविच्छिन्न व पर्वताप्रमाणें स्थिर मैत्री असावी’ असें दुर्योधनानें कर्णास मागितलें. त्या प्रसंगाची गीति:-

“भूप ह्मणे, ‘अत्रुटिता धारासरळी जसीच तैलाची, ।

यावज्जीव असावी त्वन्मैत्री, स्थिति धरुनि शैलाची.’ ॥ ५२ ॥

(आदि. अ० २५)”.

(१२) धेनुहरणाख्यानातील पुढील दोन गीति किती करुणरसद्योतक आहेत त्या पहा:-

“दंडें ताडुनि नेता फोडी ती धेनु फार हंबरडे; ।

तेव्हां आश्रमवासि द्विजमृगखगदेवताकदंब रडे. ॥ (आदि. ३३.१८)”

वसिष्ठापुढें धेनु येऊन उभी राहिली, तेव्हां तिला तो म्हणतो.-

“साधु म्हणे, ‘मज हृदयीं शत, तुज बाहेर हे कशा लागे, ।
मी ब्राह्मण क्षमावान् माते ! रडतीस तूं कशाला गे ! ॥ २१ ॥”

(१३) उत्तरगोप्रहणयुद्धांत अर्जुनानें विराटाच्या गाई सोडविल्या, तेव्हाचें उत्कृष्ट वर्णन. सरस स्वभावोक्ति -

“खळबळजळनिधिमन्ना धेनु उसळल्या, अलावु जाल्या हो, ।
हांसुनि विजय मनिं ह्मणे, ‘कां गोपसख्या मला बुजाल्या हो ! ॥
गेल्या पळोनि गाई, पृष्ठावरि पुच्छभार वाहोनी ।
राहोनि निश्चळ क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी. ॥

(विराट. ४.८८-८९)”

(१४) भरसभेंत कीचक सैरंध्रीच्या अगास झोंबूं लागला, तेव्हा त्या तेजस्वी स्त्रीनें त्याला झिडकारून त्याचा हात आसडला. तेव्हाचें वर्णन:-

“कर आसुडिताचि पडे धडधड, वात्यासवें जसा विटपी. ।
कैचें बल तेज तशा दुर्वृत्ती जो सुरारसा विट पी ॥ (विराट. १.६५)”

पुढील उक्ती (१५-१६) किती जोरदार व बाणेदार आहेत त्या पहा:-

(१५) रात्रीं महानसांत जाऊन भीमसेनास उठवून सैरंध्री त्यास म्हणते -

“साश्रु गळां पडुनि म्हणे, मेला किंवा तुह्मी अहां सासु ? ।
होत्ये ह्मणत, ‘वियाली माजीच रिपुक्षयावहा सासु ’ ॥८५॥ (विराट.१.)
मी काय ? मली निद्रा सुखदात्री ! काय हा लहान सखा ? ।
गमलें वपुचि यशोधिक, तरि अन्नचि, धरुनि हें महानस, खा. ॥ ८६ ॥

निजलां काय मृतापरि ? व्हा जागे, सिंहसे उठा, राहो ।
निद्रा, कीर्ति वरा हो. ! न्हीप्रद हा बाहु भृगुकुठारा हो. ॥ ८७ ॥

देवी ह्मणे, ‘पुसतसां, जाणुनिही खेद काय मातें ? हो । ।
विनवां तुह्मी तरि, ‘सुकृत’ जें बंधच्छेदका, यमातें हो ॥ १.९१ ॥
पुसतां, नसे स्मृति ह्मणुनि ? बहु उत्तम, सागत्ये वरें, परिसा ।
परि साच निजाना, कीं लोहाची भीड काय जी ! परिसा ? ॥ ९२ ॥”

पुढें कुरुसभेंतील वल्लहरणप्रसगींची व सध्याची विराटसभेंतील कीचककृत दुर्दशा यांचें वर्णन करून सैरंध्री भीमास ह्मणत्ये:-

“पक्का बुद्धि करितसे सुयशाची वृद्धि मृत्तिका काची; ।
हारिनीं श्ववृत्ति वरिली, कीं हंसांनींच वृत्ति काकाची. ! ॥ १०० ॥
तेज तुह्या असतें तरि, उरता हाणोनि न विट लातेला, ।
अहितायुला न पीता ? तेजस्वी दीप न विटला तेला. ॥ १०१ ॥
देवा ! वाचाया हे स्त्री मातीसीच तुडविली लाजो, ।
तोही पति, उद्धरिना अरिनें व्यसनात बुडविलीला जो. ॥ १०२ ॥

हे स्त्री नव्हे, प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाणी, ।

‘धर्मचार्थेव’ असें वदलां कां प्रथम जोडितां पाणी ? ॥ १०३ ॥

मज मरण सुसह, परि हें दुःसह बहु, धातया ! न रामेला ।

रक्षी वरुनि जो, जन ह्मणती बहुधा तया नरा मेला. ॥ १०५ ॥”

कालगतीनें परवश होऊन नीच कामें करणाऱ्या व प्रत्यक्ष आपल्या पत्नीची होणारी दुर्दशा पाहूनही डोळ्यांवर कातडें ओढून तिची उपेक्षा करून स्वस्थ झोंप घेणाऱ्या पत्नीची द्रौपदीनें काढलेली खरडपट्टी वाचून आमच्या आर्यस्त्रीपुरुषांनीं पुष्कळ बोध घेण्याजोगा आहे कालाच्या दुर्दशेच्या फेऱ्यात सांपडून वाटेल तें व वाटेल तसा स्वतःचा व आप्तस्वकीयाचा अपमान सोसून निर्जीवाप्रमाणें जीवितयात्रा कंठणाऱ्या आर्यांस जागृत करून त्यांस आपल्या तेजस्वी वाणीनें स्वकर्तव्याची जाणीव करून देणाऱ्या साध्वींची आह्मां भारतवासीयास हल्लींच्या काळीं फार फार आवश्यकता आहे.

द्रौपदीचें वरील भाषण वाचून वर्ड्सवर्थ कवीच्या उत्तमस्त्रीप्रशंसापर पुढील पद्याची आठवण होते—

“A perfect woman nobly plann'd
To warn, to comfort, and command,
And yet a spirit still and bright,
With something of an angelic light.

(W. Wordsworth)”

(भावार्थ) ‘लोकांस सन्मार्ग दाखविणें, त्यांना सुख देणें व त्यांच्यावर प्रसंग-विशेषीं अधिकार चालविणें याकरितां परमेश्वरानें सर्वगुणसंपन्न अशी ही स्त्री निर्माण केली ती तेजस्वी पण सुशांत असून तिच्यात देवतेचा अंश होता’. कोणत्याही समाजावर चारित्र्यवान् स्त्रियांचा प्रभाव फार मोठा होतो. आमच्या हिंदु-समाजावर तर भारतीय स्त्रियांचा प्रभाव आजकालचा नसून तो अनेकयुगापासून चालत आलेला आहे. ‘सीतेला हरण केल्यामुळें रावण प्राणास मुकला, द्रौपदीचा अपमान झाल्याकारणानेंच कौरवपाडवांचें तुमुल युद्ध जुंपलें, केवळ दमयंतीसाठीं नलराजानें वनवास भोगला, प्रियतमा पिंगलेकरितां भर्तृहरीनें राज्य सोडिलें, कनोजच्या राजकुमारीकरितां पृथुराजानें आपलें साम्राज्य गमावून, सर्व भारतीयाचें स्वातंत्र्यही नष्ट केलें, आणि त्याची ती अनुपम रूपवती सधुक्ता हीच इस्लामशाहीचा पगडा बसण्यास कारण झाली. आर्यस्त्रियांच्या महिम्माचीं हीं मुख्य मुख्य व टळक उदाहरणें होत. (भारतीय साम्राज्य पुस्तक ६ वें पृ० ९७-९८)” याविषयी टॉड साहेबानीं ‘राज्यस्थानचा इतिहास’ याच्या प्रथम खंडात सुंदर विवरण केलें आहे. खंड १ पृ० ५४३ पहा.

(१६) भीष्मानें आपला गुरु परशुराम याला दिलेलें बाणेदार उत्तर (Spirited rejoinder):-

“वधिले क्षत्रिय तेव्हां नव्हता हा भीष्म शातनव समज, ।

देवासि मागते ते झाले, मरणीं, करुनि नवस, मज. ॥

(उद्योग. १३.३८)”

(१७) दुर्योधनाचीं बाणेदार भाषणें:-गदा. अ० ६ गी० ३६-४१; अ० ९, ११-१८; अ० १०, १४-२३; पहा. गदापर्वांत कृष्णदुर्योधनांनीं परस्परारवर दोषारोप करणारीं धिक्कारयुक्त, भाषणें केल्यावर दुर्योधन स्वतःचें निर्दोषत्व स्थापित ‘आतां कर्तव्य राहिलें काय?’ असें त्याच्या अभिमानी स्वभावास सर्वथा साजणारें पुढील प्रमाणें बाणेदार भाषण करितो -

(गीति)(अ) “राजा ह्मणे, “विसरलों मी, सांगा करुनि पाठ वेदा न, ।

पात्रीं न दिलें ऐसें एकहि मजला न आठवे दान. ॥ ६.३५ ॥

अखिला हि भोगिली म्या पृथ्वी, पर मस्तकीं दिला पाय, ।

स्वततर कवण मजहुनि ? आता कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ ३६ ॥

अभिमुखशस्त्राघातें समरमखामाजि वेचिला काय; ।

स्वततर कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ ३७ ॥

मद्भोग मदैश्वर्यं प्रेक्षुनि वदले समस्त अरि, ‘हाय !’ ।

स्वततर कवण मजहुनि आता कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ ३८ ॥

सत्कारील सुरांचा ससुहृत्सुतसोदरा मला राय, ।

स्वततर कवण मजहुनि ? आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ ३९ ॥

ज्या वीरसू तयाला झाली मान्या जगत्रयीं माय, ।

स्वततर कवण मजहुनि आता कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ ४० ॥

प्रविहतसंकल्प तुम्हीं झालां, सर्वहि बुडाल शोकांत, ।

सकळ सहायांसह मीं प्रमुदित होईन वीरलोकांत ॥ ४१ ॥”

मरणद्वारीं टेंकलेल्या दुर्योधनाचें वरील वीरश्रीचें भाषण ऐकून देवगंधर्वाप्सरा-सिद्धादिकांनीं त्याचा मोठा जयजयकार केला तो पाहून दुर्योधनाचा अधर्मानें घात केल्याबद्दल धर्मादि पांडव लज्जित, दीन व अधोमुख झाले तेव्हा भीष्म, द्रोण, कर्ण, भूरिश्रवा व दुर्योधन ह्या पांच पराक्रमी वीरांस मीच कपटानें मारविले, हे धर्मयुद्धांत कधींच मरतेना, असें कृष्णानें सागून सर्वांचें समाधान केलें.

“म्या, बुडतें सर्वस्व स्पष्ट, अनृत एक वाचविल यार्ते, ।

योजुनि असें अधर्में नेवविले प्रबळ पाच विलयार्ते. ॥ ६.५६ ॥

संकोचलां वृथा का ? बैसा यानीं, उठा, निघा, चाला; ।

झाला जय, प्रहर्षे गर्जा, जावूं सुखें निवासाला. ॥ ५९ ॥”

(आ) मरणोन्मुख दुर्योधनानें धृतराष्ट्रगांधारीस सजयद्वारें पाठविलेला पुढील निरोप किती बाणेदार व वीरोचित आहे तो पहा.—

(गीति) “तातातें मातेतें नमुनि असें साग संजया वा ! कीं, ।

केलें राज्य अकंटक, पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नार्की. ॥ ९१ ॥

विष्णुपदीं पिंड तसा शत्रुशिरीं देय पाय जो डावा, ।

तो म्या दिला, अधिक याहुनि जन्मुनि अर्थ काय जोडावा ? ॥ ९२ ॥

होऊनि पराजित परप्रेष्य न मीं जाहलों, न हें थोडें, ।

अरिहतपदोपजीवन खाजविजे जेंवि आपुलें घोडें. ॥ ९३ ॥

हें बहु बरवें, मजवारि असतां मीं श्री कधीं न रागेलीं; ।

देती लाज तसी हे, त्यागुनियां स्त्री जसी नरा गेली. ॥ ९४ ॥

आमरण पाडवांसीं माजा निर्विघ्न चालिला दावा, ।

दैवें सुपुरुषपुगव अभिमानभरें असाचि लादावा. ॥ ९५ ॥

सुक्षत्रियांसि जी गति बहुमान्या तीच हे मला घडली, ।

तनु, मनुपूतघृताहुति मखशिखिकुंडीं, तसी रणीं पडली. ॥ ९६ ॥

शस्त्रे विषें वधावा जैसा सुप्त प्रमत्त अनयानें, ।

वधिला तसा अधर्म हा तेजस्वींद्र पाडुतनयानें ॥ ९७ ॥

या छळवधें परांचें दुर्यश माजें जगीं सुयश जालें; ।

आजन्मसदाचारें यावें तें सुफळ सेवटीं आलें. ॥ ९८ ॥

(गदापर्व अ० ९)”

(इ) भीमानें दुर्योधनाच्या माढीवर गदेचा प्रहार करून त्याला अत्यंत विकळ केलें व मरणोन्मुखावस्थेंत त्याला एकटें सोडून पाडवादि वीर निघून गेले. नंतर दुर्योधनास भेटण्यास कृप, कृतवर्मा व अश्वत्थामा हे तिघे वीर तेथे आले. मृत्यूच्या अत्यंत विपन्न स्थितींत दुर्योधनाला पाहून त्यांनी फार शोक केला तेव्हा दुर्योधनानें तशाही स्थितींत त्याचें सांखन करिताना केलेलें बाणेदार व वीरास उचित असें भाषण पुढें दिलें आहे:—

(गीति) “नेत्र पुसुनि सर्वातें भूप ह्यणे “शोक काय हो ! याचा ? ।

मर्त्याचा केव्हां तरि भस्मचि विपदोक काय होयाचा. ॥ ९४ ॥

(गदापर्व. अ० १०)

तरि होता घात, जरी व्यसनीं साभाळितों न टेंकेला, ।

मानी हांसुनि म्हणते मज, ‘वीराभिनय या नटें केला’. ॥ ९५ ॥

पडला शात्रवशस्त्रें समरांत स्यमंतपंचकीं काय, ।

का करिता शोक उगे ? पडलों रोगार्त मंचकीं काय ? ॥ ९६ ॥

पावे अनंतसुकृते क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा, ।
 होइल वाचोनि सुचिर रुचिरगृहीं लाभ काय हा निबरा ? ॥ १७ ॥
 उरलें तेज, अधर्म वधिला धार्मिकपरें, बरें जालें ।
 आलें मनास माज्या, तीक्ष्णहि परि पथ्य हें जसें आलें. ॥ १८ ॥
 मेलों बहुभाग्याचा मीं निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट, ।
 उरतो, शोकें झुरतो, स्वजनवियोगा असा नसे कष्ट. ॥ १९ ॥
 धर्मभ्रष्ट न झालों, हा कृष्णाचा प्रभाव, न दुज्याचा, ।
 पूर्वज वसिष्ठनामा सन्महितयशा तसाचि यदु ज्याचा ॥ २० ॥”

दुर्योधन ह्यणतो:—मी क्षात्रधर्मापासून भ्रष्ट न होतां युद्धांत मला मरण येत आहे हा कृष्णाचा प्रभाव. तो कृष्ण कोणता ? तर ज्याचा पूर्वज वसिष्ठ असा द्वैपायन व्यास कृष्ण व यदुराजवंशात जन्मलेला भगवान् गोपाळकृष्ण या उभयतांच्या कृपेनें हें घडलें. दुर्योधन कृष्णाच्या पांडवपक्षपातित्वामुळे त्याचा द्वेष करित असे. तरी तो त्याची खरी योग्यता जाणून होता असें यावरून दिसतें. मरणसमयीं भगवान् कृष्णाचें स्मरण होणें हें दुर्योधनाचें परम भाग्य ।

(गीति) “उरलां प्रळयांत तिघे, जालें प्रिय परम आजि हें माजें, ।
 द्याया अशक्य सदमृतरसपाना मेरुतुल्यहेमा जें ॥ २१ ॥
 मज जय जोडुनि द्याया यत्न तुम्हीं साधुनीं भला केला, ।
 ‘दुरतिक्रमा नियति जनकृतिला’ मुनिदृष्टि जसि बलाकेला ॥ २२ ॥
 न करावा शोक तुम्हीं अवलोकुनि हे असी दशा माजी, ।
 वेद प्रमाण जरि तरि म्यां अक्षय लोक जिकिले आजी. ॥ २३ ॥”

वरील गीतींत वर्णिल्याप्रमाणें अगदीं मरणसमयींहि दुर्योधनाच्या ठिकाणीं दिसून येणारी मानी तेजस्विता पाहून पांडवाचा—विशेषतः द्रौपदीचा—छळ करणाऱ्या या दुष्टाबद्दल सहानुभूति वाटूं लागते. भारतातील सुष्ट दुष्ट सर्वच पात्रें श्रीवेदव्यासांनीं अशा चानुर्यानें रंगविलीं आहेत त्याच्यापैकी प्रत्येकात काहीं तरी लोकोत्तर, असामान्य गुण दिसून येतो. ह्यणूनच ह्यटलें आहे —

‘कर्णांतविभ्रमभ्राता कृष्णार्जुनविलोचना ।
 करोति कस्य नाल्हादं रम्या द्वैपायनी कथा ॥’

(१८) अर्जुनानें अश्रुस्र सोडिलें तेव्हाची कौरवसैन्याची दुर्दशा व कर्णाचें अनुपम धैर्य याचें वर्णन. उत्कृष्ट उत्प्रेक्षा व रूपक —

(गीति) “दावानळें जसें वन, अश्रुस्रें सर्व सैन्य होरपळे, ।
 जो तो भट माघारा पाहुनि अस्त्रप्रताप घोर पळे. ॥ कर्ण. ४७.६ ॥
 जाणों न दग्धुकाम, प्रेमें तेजस्विगुरुसुतास रणीं, ।
 आलिंगी अग्नि, सदा दे कर ज्या तम हरावया तरणी. ॥ ७ ॥”

अर्जुनानें सोडलेल्या अश्रयस्त्राचा प्रभाव कर्णावर फारसा झाला नाही ही गोष्ट सांगताना पंतानीं उत्कृष्ट उत्प्रेक्षेसह काव्यलिङ्ग अलंकाराचा आश्रय केला आहे. कर्ण हा अग्नीवर उपकार करणाऱ्या सूर्यनारायणाचा पुत्र. ह्यणून अग्नीनें आपली ज्वलन-प्रवृत्ति क्षणभर बाजूस ठेवून प्रेमानें कर्णाला आलिंगन दिलें. अग्नीमध्ये असणारें तेज सूर्याचेंच असतें ही गोष्ट कालिदासाच्या रघुवंशात 'दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः' (सर्ग ४ था श्लोक १) यात सांगितली आहे. सूर्य अग्नीला अधिकाराचा नाश करण्याकरिता तेज देतो ह्यणून अग्नीनें कर्णाला जाळण्याची इच्छा न करिता उलट प्रेमानें त्याला जणूं काय आलिंगन दिलें 'कर दे' यांत श्लेष (१ हात देणें, २ किरण, तेज देणें) आहे. किती गोड वर्णन हें !

“मेघीं झाल्या अंकापासुनि पतने परिभ्रमं रुसत्या. ।

आलिंगिति अनुरूपोदारा चपलाचि धैर्यमेरुस त्या. ॥ ८ ॥”

वरील गीतीतील रूपक फारच बहारीचें आहे. 'मांडीवरून दूर झाल्यामुळें व भटक्यावयास लागल्यामुळें मेघाचे ठिकाणीं रुसलेल्या विद्युलताच अशा त्या अग्निज्वाला आपल्या योग्य व उदार अशा धैर्यमेरु कर्णास आलिंगन देत्या झाल्या मेघ हा जनक, चपला (विद्युलता) ही कन्या, अंकापासून पतन ह्यणजे उपवर झाल्यामुळें बापानें मांडीवर न घेणें, योग्य पति मिळावा ह्यणून परिभ्रमण, आपणास कधीं सोडणार नाही असा धैर्यमेरु (कर्ण) हा पति, तोहि अनुरूप व उदार ह्यणजे आपल्यासारखाच तेजस्वी व उदार अर्थात् पत्नीची सर्व प्रकारची इच्छा पूर्ण करणारा, आलिंगन देणें ह्यणजे वरणें, पक्षीं व्यापून टाकणें; अशा प्रकारें या रूपकाची सामग्री आहे यांत श्लेष असल्यामुळें हें श्लेषगर्भ रूपक झालें.

“साक्षात् प्रलयज्वलनज्वालाहीं कवळिलाचि नग मेरु, ।

ऐसा कर्ण गमे, मग अन्य जन तयांत काय न गमे रू ? ॥ ९ ॥”

प्रलयकालीन अग्निज्वालांनीं प्रत्यक्ष मेरुपर्वताला व्यापून टाकणें तसा अर्जुनानें सोडलेल्या अश्रयस्त्राच्या ज्वालात कर्ण भासला. ही कर्णासारख्या असामान्य वीराची स्थिति मग इतर लोक कापसाप्रमाणें भुरभुर जळून जातील असें वाटणार नाही काय ?

“कर्ण महात्मा शमवी योजुनि वरुणास्र आश्रयाशास्र, ।

संपादिलें श्रमै जें व्यसनीं देतेंचि आश्रया शास्र. ॥ १० ॥”

(१९) अर्जुन कृष्णास म्हणतो —

सशप्तकवीरांचा पराभव करून गुरुपुत्रादि महारथ्यांना जिंकल्यावर इतर वीरा-विषयीं तिरस्कारपूर्वक

(गीति) “बघिले वीर, पळविले, मजसीं कोणी न येति भाडाय, ।

म्या न वधावें पळता, चाला, मारुनि काय राडा या ? (कर्ण. ३५.६०)”

‘रांडा’ हा शब्द भीतीनें पळून जाणाऱ्यास उद्देशून तिरस्कारपूर्वक योजिला आहे.

(२०) कृष्णानें इंद्रास सत्यभामेकरिता पृथ्वीवर पारिजातक वृक्ष मागितला. तेव्हांची इंद्राची सकोध उक्ति -

(गीति) “सुर सुरतरु पाठवितां हा ! म्हणतिल करुनि आठवा नाकीं, ।
विटुनि म्हणेल शचीही स्वपरिग्रह हाहि पाठवाना कीं ! ॥
(हरि. २७.६५)”

(२१) गदायुद्धाचें थोडक्यात खुबीदार वर्णन:-

“अत्यद्भुत करिती, ते युद्ध नृपा ! होय वायु पंगु, लिही ।
तेव्हा न चित्रगुप्तहि, राहे मुनिची उगीच अगुलिही. ॥”

भीमदुर्योधनांनीं गदायुद्ध केलें तें अत्यंत अद्भुत होतें. वायुही स्वपुत्राचें युद्ध पाहून पंगु ह्मणजे गतिविहीन (स्तब्ध) झाला, चित्रगुप्ताचा पापपुण्यलेखनाचा नेहमींचा व्यवसाय बंद झाला; नारदमुनीचीही अंगुली वीणा वाजविण्याचें आपलें काम विसरली. नारदाचें गानप्रियत्व सुप्रसिद्ध आहे, तथापि युद्धाचे ठिकाणीं तो तन्मय झाल्यामुळें वीणावादनाचें त्याचें प्रिय कार्य बंद पडलें. पतानीं युद्धाचें अद्भुतत्व मोठ्या बहारीनें वर्णन केलें आहे. हें भाषांतर नसून कवींची स्वकल्पित योजना आहे.

“गमलीं साक्षात् चित्रे प्रेक्षककटकें समस्त बापा ! तीं; ।
लवलीं न पाहतां त्या अतुल गदायुद्धकौतुका पातीं. ॥

(गदा. ३.१३-१४)”.

(२२) मेदक उपहासाचें उदाहरण गदापर्व अ० ५, २९ यात उत्कृष्ट दिलें आहे-
(गीति) “जप करिल ज्येष्ठ पिता घेउनि शतपुत्रशोकमणिमाळा, ।
असते नव पुत्र अधिक घडतें विध्युक्त कर्म भूपाळा. ॥”

भीम ह्मणतो:-धृतराष्ट्राचे शंभर औरस पुत्र मृत झाले आणखी नऊ पुत्र असते तर तेही माझ्या हातून मरण पावले असते व मग त्याला विध्युक्त पुत्राचीं नावे घेऊन जप करिता आला असता. जपमाळेंत एकशेंआठ मणि व एक मेरु मणि असे एकूण एकशेंनऊ मणि असतात. या गीतीतील अत्यंत मार्मिक व खुबीदार कोटी खुद्द पंताचीच आहे.

(२३) बाह्यात्कारी मधुर पण खोंचदार अशा भाषणाचें एक सुरेख उदाहरण भीष्मपर्व अ० ४ गी० ५ यांत आलें आहे. दुर्योधन पांडवपक्षपाती भीष्मास ह्मणतो:-

(गीति) “जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें, ।
पार्ये अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्य थानातें ? ॥”

या भाषणांतील, मनोहरत्व, व्यवहारनैपुण्य, मर्मभेदकल आणि प्रखर-पण सभ्य भाषणकौशल्य मूळात नाही

खोचदार व क्रोधावेशयुक्त भाषणाची ठळक उदाहरणे पाहणे असल्यास कर्ण. ४०, ४५-७७, ४२, २६-४९ पहा.

(२४) कर्णाने युधिष्ठिराला युद्धात जर्जर करून अपमानसूचक शब्द बोलून पळवून लाविले तेव्हां धर्मराज स्वशिविरात येऊन अत्यंत संतप्त होऊन शय्येवर पडला होता. रणागणात धर्मरथ दिसत नाही ह्याणून चिंताग्रस्त होऊन अर्जुन कृष्णासह बंधूस पाहाण्याकरिता धर्माच्या शिविरांत आला. अर्जुनास पाहून हा कर्णास मारूनच आला असेल असे समजून धर्मराजाने अर्जुनाचा मोठा गौरव केला. परंतु अद्यापि कर्णास मी मारिले नाही, तुमचा रथ रणात न दिसल्यामुळे तुमचा शोध करित येथे आलो, आतां सत्वर जाऊन कर्णाचा वध करितो असे अर्जुनाने धर्मास सांगितले. याच्या नंतरचा प्रकार व धर्माचे अत्यंत त्वेषाचे भाषण पुढील सुंदर गीतीत वर्णिले आहे उतारे जरा लाबलचक आहेत. पण धर्मभाषणांतील संपूर्ण आवेश व त्वेष समजण्यास ते उपयुक्त समजून येथे घेतले आहेत.

(गीति) (अ) “कर्ण असे, हें कळता, जिष्णुकडे वक्रदृष्टिने पाहे, ।

क्षतजप्रतिमाक्ष क्षितिनाथ क्षण न क्षमावशीं राहे. ॥४५॥ (कर्ण. ४०.)”

धर्माच्या नेहमीं शात असणाऱ्या अंत करणांतहि क्षणभर क्रोध येऊन त्याचे नेत्र रक्तासारखे लाल झाले हें सागतांना ‘क्ष’ या कठोर वर्णाची योजना करून कवीने अर्थानुरूप ध्वनि वरच्या गीतीत किती सुंदर साधला आहे तें चाणाक्ष वाचकांच्या लक्ष्यात आलेच असेल.

(गीति) “राजा म्हणे, “अहा ! रे बापा ! या पाददर्शनाकरिता ।

व्यसनीं भीम त्यजिला, सापडला ही उपेक्षिला अरि ता. ॥ ४६ ॥

व्यसनीं बधु त्यजिला, वृथा पृथाकुक्षिमाजि आलासी; ।

राधेयातें पाहुनि विमुख झीवा । रणांत झालासी ॥ ४७ ॥

‘कर्ण वधीन’ असा ला द्वैतवनीं मजसमीप पण केला; ।

तो आजि आजिमाजि त्यजिता पुरुषार्थ तव वृथा गेला. ॥ ४८ ॥

भ्यालासि आधिरथिला, सिंहाला मृग तसा, पळालासी, ।

पंचममासीं च न का पृथोदरातूनि तूं गळालासी ? ॥ ४९ ॥

जरि म्हणसील ‘असा म्यां कार्याचा घेतलाचि न पथकर’ ।

तरि सर्वस्वप्राणाधिकदयितमुकुंदपादशपथ कर. ॥ ५० ॥

पण न करितासि तरी का शिरतो या सकंटांत ? घात कसा ।

केलासि बहु भरंवसा देउनि ? हा न कळलासि घातकसा. ॥ ५१ ॥

विश्वासघात केला, लजिलें आणुनि शत्रुभूषात, ।
 ला दोर कापिला कीं आम्हा घालुनि अंधकूपांत. ! ॥ ५२ ॥
 होता फार भरंवसा तेरा वर्षें तुझाचि कीं अहितें ।
 कर्णें छळिलें, त्यातें वधिशील रणीं शिखी जसा अहितें. ॥ ५३ ॥
 तें सकळ विफळ झालें, कीं बंध्यद्रुम उपासिला; चुकलों, ।
 थुकलों न राज्यरुचिवरि, विषयप्रेमें महासुखा मुकलों. ॥ ५४ ॥”

याप्रमाणें जळजळित भाषण करून धर्मराज अर्जुनजन्मप्रसंगीं झालेल्या आकाश-
 वाणीचा औपरोधिक उल्लेख करितो -

(गीति) (आ) “जेव्हां शतशृंगनगीं प्रसवलि तुज पाडुची पृथा राणी, ।
 तेव्हा सप्तमदिवसीं झाली उच्चैस्तरा नभोवाणी. ॥ ५५ ॥
 “देवि पृथे ! तव सुत हा सूर, इतर सर्वे शूर नक्षत्रें; ।
 याचा क्षणहि पराभव करिजेल रणीं कदापि न क्षत्रें. ॥ ५६ ॥
 हा पांडव खांडववनदाहीं जिंकिल देवसैन्यातें, ।
 याच्या द्वेषें सर्वहि भूतें वरितील दीर्घ दैन्यातें. ॥ ५७ ॥
 केकयमद्रकलिंगप्रमुखाचें यश हरील; कुरुनिधन ।
 हाचि करिल; जतन करीं, बहु रक्षी कृपण जेंवि पुरुनि धन. ॥ ५८ ॥
 ‘यासम हाचि धनुर्धर’ म्हणतां उपमन्युसुरतर रुसेना. ।
 रण विसरतिल रिपुचमू जेवि हरिसमक्ष सुरत रुसेना. ॥ ५९ ॥
 कांतिगुणें चंद्रासीं, वेगगुणें हा समान वातासीं, ।
 होईल अतुळ शौर्यें तुल्य महात्मा जयंततातासीं. ॥ ६१ ॥
 भस्म करिल अहितकटक, जैसा दवदहन निबिडतम कक्ष; ।
 ज्ञाते म्हणतिल भुजबळ पाहुनि ‘हा चक्रपाणिसमकक्ष.’ ॥ ६४ ॥”

वरील गौरवपूर्ण आकाशवाणीचा उल्लेख करून धर्मराज बंधूला भाषणरूपी
 चाबुकाचे कसे सणसणित तडाखे देतो तें पहा -

(गीति)(इ) “कर्णभयास्तव पळता झालीच नभ सरस्वती फोल; ।
 नवल गमे, नरचि न हे ते देवहि अनृत बोलती बोल ? ॥ ६६ ॥
 मुनिवर सदा स्तविति तुज, तद्रचनाचाहि धरुनि विश्वास ।
 न सुयोधनासि लवलों, झालों उपहास्य आजि विश्वास. ॥ ६७ ॥
 लक्ष्यानें रथ रचिला, केतुशिरीं कपिवर, प्रबळ घोडे, ।
 गांडीव चाप, भाते अक्षय, उपमेसि सागर हि थोडे. ॥ ६८ ॥
 अशनीसहि न वळेसी काचनपट्टावनद्ध खड्गलता, ।
 प्रभु सूत, असें असतां काळासींही करील रण भलता. ॥ ६९ ॥

भीरो । धीरोचित हैं साहित्य असें असोनि जें पळणें ? ।
 मरण रुचे वीरांला, न रुचे क्षणमात्र अपयशें मळणें. ॥ ७० ॥
 होतासि सूत जरि तूं गाडीव गदाधरासि देतासी, ।
 कर्णासि मारिता प्रभु, माझ्या करितांचि पूर्ण हेतासी. ॥ ७१ ॥
 अद्यापि तरि करीं हें निजसंधासागरांत तरसील ।
 परि न करीं हें, समरीं कर्णासि विलोकितांचि मरशील ! ॥ ७२ ॥
 शस्त्राखण्ण स्वाधिक कटकीं कोणीं असेल जो राजा, ।
 गाडीव त्यासि दे हें, क्लीबा ! हो शीघ्र पाठिमोरा, जा. ॥ ७३ ॥
 क्लीवकरीं ही असता बहुतचि केला प्रताप चापानें, ।
 अधनाश रामनामें जैसा जपताहि घोर पापानें. ॥ ७४ ॥
 भीमचि धीर, तया दे धनु, तो कर्णादि शत्रु मारील, ।
 व्यसननरकमग्रातें आम्हातें तोचि वीर तारील ॥ ७५ ॥
 शिरतासि न कुंत्युदरीं, किंवा च्यवतासि पाचव्या मासीं, ।
 तेंचि श्रेय तुज, न हें, वीरांसीं क्रीडनें न रामासीं. ॥ ७६ ॥
 विरथ विशन्न न होतां, कर्ण शर न झोंबतां हि अत्रासीं ।
 केलें अपयान कसें ? झालासि कसा निमग्न संत्रासीं ? ॥ ७७ ॥
 ऐसीं वचनें वमला धर्म, पयोनिधि जशीं विषे असितें, ।.. ॥ ४१.१ ॥”

वरील प्रमाणें धर्माचें अत्यंत तीक्ष्ण व विषाप्रमाणें सर्वांगास पेटविणारें भाषण व त्यांतल्या त्यात गाडीव धनुष्य दुसन्यास दे असे उद्गार ऐकताच आपली

“जो गाडीव शरासन दे अन्याकारणें हणेल मला, ।

मारावाचि, असो तो प्रिय, अप्रिय, सुज्ञ, मूर्ख; दुष्ट भला. ॥४१.१०॥”

ही प्रतिज्ञा आठवून अर्जुनानें धर्माचा वध करण्याकरितां हातात खड्ग धारण केलें. तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याचा अधिक्षेप करून धर्माची निंदा कर हणजे त्याचा वध केल्यासारखे होऊन तुष्टी प्रतिज्ञा पूर्ण होईल व तुला ज्येष्ठबंधुवधाचें पापही लागणार नाही असें सुचविलें. त्यावरून बीभत्सु पुढील प्रमाणें कठोर व भेदक शब्दांनीं पित्यासमान असणाऱ्या ज्येष्ठबंधु धर्माची निंदा करितो -

(गीति) (ई) “जिष्णु हणें धर्मातें, “राया ! करिसी वृथाचि कुत्सा, हें ।

तरि शोभतें’ तुज जरी टिकतासि रणागणात उत्साहें. ॥

कर्णपर्व ४२.२५ ॥”

त्यजुनि रण तुज न टिकवे दूर क्रोशावरीहि, तो मातें ।

निंदिसि, उच्चपदस्थित शिवशिरधत्तूर जेंवि सोमातें. ॥ २६ ॥

निंदो तो मज, मदीं जो शतशः सगरीं गज, गदीश, ।

जैसा कल्पार्तीचा रुद्र महात्मा अभंग जगदीश. ॥ २७ ॥

युद्धीं जो उत्साही साहित्याही रथादिकां न गणी, ।
 गजयूथीं सिंह तसा शिरतो खवळे भटप्रधानगणीं; ॥ २८ ॥
 जो बहुबळ रिपु पाहे तो हर्षे फार भीम, शर भाते, ।
 विसरे, भुजीं च कवळी जिंकिते अरिहरि न भीमशरभाते, ॥ २९ ॥
 तो लवधिक मदधिक मज निंदो, तूं निंदिसी बळें कवणें ? ।
 गुड निंदिजे तदधिकें खंडें, परि कोणत्या गुणें लवणें ? ॥ ३० ॥
 जो गांधारीसुतशतघातख्यातव्रत स्वत क्षम तो, ।
 निंदो मज, निजधर्मी लवधिक शिक्षाक्रियादिकें गमतो. ॥ ३१ ॥
 खळबळजळधिप्रति मी वडवानळ, तो अगस्त्य, तूं वटसा, ।
 भट साचा नससि, दिससि भटसा, चाळविसि या जना नटसा. ॥ ३२ ॥
 गज आजि आठ शत ज्या वीरें घटिकेंत मारिले, जरि, तो ।
 निष्ठुर बोलेल तरी बोलो. विक्रम तसा चि तो करितो. ॥ ३४ ॥
 जो भुजबळसपन्न क्षत्रिय तोचि प्रसिद्ध हें लोकीं, ।
 वाग्बळ तोचि ब्राह्मण; तूं वाग्बळ वेद सर्वदा घोकीं. ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मण मृदु, तूं निष्ठुर, निंदिसि मज, तूंचि निंद्य, मी न, जनीं. ।
 सर्वस्वें भजतो परि नाहीं सुख पावलों तुझ्या भजनीं. ॥ ३६ ॥
 वेंचुनि धन सुतरलहि, जीवित संकल्पिलें तुझ्या काजीं, ।
 तदपि वदसि आसिं वचनें न वदावीं शत्रुला, न रंका जीं ॥ ३७ ॥
 कृष्णातर्पीं वैमुनि अवमानिसि मज महारथघातें. ।
 जें काय स्वहितकरिं निष्ठुरपण साजतें कृतघ्ना तें. ॥ ३८ ॥”

द्रौपदीच्या पलंगावर किंवा द्रौपदीसह पलंगावर बसून तूं महारथाचा नाश
 करणाऱ्या माझा अपमान करितोस व मी तुझें हित साधण्याची खटपट करित असतां
 माझ्याशीं गोड न बोलता उलट निष्ठुर भाषण करितोस तेव्हा तूं कृतघ्न ठरतोस.
 येथें ‘कृष्णातर्पीं’ हा शब्द साभिप्राय आहे. द्रौपदी मत्स्ययंत्र मेदून अर्जुनानें
 आपल्या शौर्यानें जिंकिली. ‘ही द्रौपदी मी माझ्या शौर्यानें जिंकविली. ती माझ्या
 बंधुनिष्ठेमुळें सर्व पाडवांची भार्या झाली. असें असता तिच्यासह पलंगावर, किंवा
 तिच्या पलंगावर बसून माझी निंदा करणारा तूं कृतघ्न ठरतोस,’ हा अर्थ यात
 अर्जुनानें सुचविला आहे. ही अर्जुनानें केलेली धर्माची निंदा खदिरागाराप्रमाणें
 अत्यंत असह्य व धर्माच्या काळजाला घरे पाडणारी आहे यांत संशय नाही.

(गीति) “यद्यपि कथिला स्वमुखें स्ववधोपाय हि तुला, तथापि तया ।

वधिता काय शिखंडी, धृतराष्ट्राच्या महारथा पितया ? ॥ ३९ ॥

पांचाळ रक्षिला म्यां, वधिला म्यां तो हि, काय कापूस, ।

भांडेल ज्वलनासीं ? हें त्याचि सुसाधुनायका पूस. ॥ ४० ॥

तुज राज्य काय होय द्यूतरता ? नैकसीच हितवाचा. ।
 खाश्रयसह नरकातचि बुडतो स्त्रीबंधुवर्ग कितवाचा. ॥ ४१ ॥
 सहदेव द्यूताचे दोष वदे, तुज न सोडवे गा ! ता ।
 केला घात, न शकसि आम्हावरि आजि गोडवे गाता ! ॥ ४२ ॥
 रिपुबळजळनिधिमाजिहि कोणही तरि जन तरेल अक्षत रे ? ।
 श्रुत जरि असेल तरि वद, कोणी द्यूतीं धरुनि अक्ष तरे ? ॥ ४३ ॥
 शिवलासि जेधवा त्या अक्षाला कुरुसभेंत तूं पूज्य, ।
 अस्मत्सुखासि पडलें तेव्हांपासूनि आजवरि पूज्य. ॥ ४४ ॥
 दोहीं पक्षीं व्हाया वीरक्षय हेतु हे तुझे पाय, ।
 वा ? यज्ञ भला केला; गावें माहात्म्य वा ! तुझे काय. ! ॥ ४५ ॥
 मेले नृप नृपनंदन, झाल्या विधवा वरस्त्रिया कोटी, ।
 खोटी धरितासि न मति तरि होती हानि कां असी मोटी. ॥ ४६ ॥
 करि कुशलक्षयदक्षा अक्षां जो स्पर्श तोचि हा कर कीं, ।
 येणेंचि राज्य बुडवुनि आम्हां खवशासि लोटिलें नरकीं. ॥ ४७ ॥
 शब्द प्रतोद टोंचिसि, खोंचिसि, पडतात काळजासि घरे; ।
 खदिरागारस्पर्शें बहु कठिनहि लोह तापतां विघरे. ॥ ४८ ॥
 आम्हा हतभाग्याला एक दिलें दु ख, हेंचि बहु; देवा ! ।
 भोगूं द्या तें आधीं, धावें न दुजें; दयाकरा ! ठेवा. ॥ ४९ ॥
 ऐसी गुरुनिंदा करि; परि धरि हरिसख असह्य अनुताप; ।
 तापप्रद होईलचि घडता भगवज्जनासही पाप. ॥ ५० ॥”

लहानपणापासून धर्माच्या अज्ञेंत वागणारा व द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीही चित्ताचें समत्व ढळूं न देतां उलट ‘द्यूत खेळणाऱ्या धर्माचे कर जाळूं, तूं पुष्कळसा अग्नि घेऊन ये’ ह्मणून सहदेवास सांगणाऱ्या भीमास चार समाधानाच्या गोष्टी सांगून शांत करणाऱ्या अर्जुनाचें वरीलप्रमाणें स्वप्रतिज्ञापूर्यर्थ धर्मनिंदा केली असता त्याला स्वतःला असह्य अनुताप होऊन प्राण नकोसे होणें अत्यंत साहजिक आहे. यानंतर श्रीकृष्णाने धर्मार्जुनाचें शांतवन करून कर्णवध करण्याची प्रतिज्ञा करणाऱ्या अर्जुनास तो युद्धभूमीवर रथात बसवून घेऊन गेला. पुढें घनघोर युद्ध झालें.

(२५) पृथ्वीनें कर्णाचें रथचक्र गिळिलें. तेव्हां तें खालीं उतरून काढण्याचा प्रयत्न करित असतां अर्जुन त्याशीं युद्ध करीतच होता. त्यावेळीं कर्ण अर्जुनास ‘मी रथचक्र काढीपर्यंत तूं युद्ध करणें क्षणभर बंद ठेव. मला सकटात पाहून युद्ध करणें हें अधर्मयुद्ध होय’, असें ह्मणतो व त्यावर कृष्ण कर्णास खोंचदार उत्तर देतो. हें सर्व वर्णन पंतांनीं फार हृदयंगम केलें आहे. त्याचा थोडासा नमुना येथें दाखवितों.—

(गीति) “स्वधोद्यतार्जुनाते कर्ण ह्यणे, ‘बळ तुझे अनंत रहा ।

स्वस्थ मुहूर्तभरि रणश्रद्धा पुरवील गा ! अनंतर हा. ॥ कर्ण. ४८, ६२ ॥

रक्षावा धर्म बुधे, कुशलाचा धर्म हा निधी, राहें ।

स्थिर जें करिसि निरायुधमथन करिल धर्महानि धीरा हें. ॥ ६३ ॥

रथचक्र उद्धरूं दे; श्रुतिशास्त्रज्ञा ! महारथा ! कुळजा ! ।

साधु न हाणिति अरिला पाहति अधृतायुध व्यथाकुळ जा (=ज्या) ॥ ६४ ॥”

वरील ६४ व्या गीतीतील इटालिक्समध्ये घातलेले शब्द सहेतुक ह्यणूनच खुबीदार आहेत. यथे परिकरांकुर अलंकार झाला.

यावर कृष्णाचें उत्तर किती खोचदार आहे तें पहा.—

“कृष्ण ह्यणे, ‘राधेया ! भला बरा स्मरसि आजि धर्मातें; ।

नीच व्यसनीं बुडतां निंदिति देवासि न स्वकर्मातें, ॥ कर्ण. ४९, १ ॥

जेव्हां तूं दुर्योधन दु शासन शकुनि एकमति झालां, ।

कैसे कपटयूतीं चित्तींहि न धर्म लंघितां भ्यालां ? ॥ २ ॥

जेव्हां समेसि नेली पाचाळी मानिलें मनीं शर्म, ।

तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता ! तुझा धर्म ॥ ३ ॥

फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आग, ।

गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा ! सांग. ॥ ७ ॥

राज्य न देसी, करवुनि वनवासाज्ञातवासही, जेव्हां, ।

गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनदना ! तेव्हा ? ॥ ४ ॥”

या गीतीतीलही ‘राधासुता’ ‘वृषा’, ‘सूतनंदना’ हे शब्द सहेतुक आहेत. तूं आपणास ‘वृष’ ह्यणजे धर्म ह्यणवितोस पण वास्तविक तुझे वर्तन नीच कुळांत जन्मलेल्या पुरुषाप्रमाणेंच अधम आहेस हा गर्भितार्थ.

याप्रमाणें पाडवांस लाक्षागृहांत जाळण्याचा यत्न, भीमाला विषान्न चारणें व सर्प डसविणें, द्रौपदीची समेत गाजणूक, बहुतांनीं एकट्या अभिमन्यूशीं युद्ध करून त्याचा वध करणें इत्यादि गोष्टींचा जाब कृष्ण कर्णास विचारितो.—

“पूर्वीं धर्म न रुचला, त्यजिला निपट्टनि तो जसा कुचला, ।

आताचि बरा सुचला ? धर्मगृहा सर्व व्हा परासु, चला. ॥ ११ ॥

माणेंचि तुह्मी भजता धर्माला तरि तुह्मासि वाचविता. ।

आतां मरा, न वाचे दीप्तगृहीं जो न तोय सांचविता. ॥ १३ ॥

आतां रक्षील कसा धर्म, तुह्मी वित्तमद्यमत्तानीं ।

जो लोटिला दहादां स्वहितहि मानूनि अहित लत्तानीं ? ॥ १५ ॥

रक्षावा धर्म असा करिसी उपदेश तरि असे मान्य. ।

रक्षितसों धर्मांतें, आह्मांला धर्म ठाउका नान्य. ॥ १६ ॥

आश्रितजनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें, ।

निःश्वास वृषें लज्जावनतमुखें सोडिला जसा नागें ॥ १८ ॥

(कर्णपर्व अ० ४९)”

सर्प सुस्कारा टाकतो त्यांत विष असतें. कर्णानें सुस्कारा टाकला त्यांत घोर कर्म करण्याचा संकल्प हें विष होतें. सर्पाची उपमा देऊन पंतांनीं असें सूचित केलें कीं दुःखोच्छ्वास टाकीत स्वस्थ न बसतां कर्णानें घोर युद्धकर्म आरंभिलें. थोड्यांत समर्पक व बहारीची उपमा देऊन पंतांनीं पुढील कथाभाग ध्वनित केला आहे यांत त्याचें मार्मिकत्व व सत्कवित्व दिसून येतें.

(२६) खोंचदार भाषणाचीं आणखी उदाहरणें पुढील भीमाचीं भाषणें होत. दुर्योधनादिपुत्राच्या श्राद्धाकरितां धृतराष्ट्रानें पाडवास द्रव्य मागितलें असतां भीम धर्माला ह्मणतो:-

“दुर्योधनादिकांचीं श्राद्धें जरि वाटलीं मना कार्यें, ।

का बकहिडिंबकीचककिर्मीराचीं करूं नये कार्यें ? ॥ (आश्रम. २.१०१)”

धृतराष्ट्राविषयीं भीमाचें मत.-

“बाप म्हणावें याला तरि असतें अरिस काय वा ! शिग ? ॥

(आश्र. २.१०५)”

(२७) औपरोधिक भाषणाचा एक सुरेख मासला. सर्व सुप्त पुत्रबाधवांचा अश्वत्थाम्यानें नाश केल्याचें ऐकून द्रौपदीचें धर्मराजाशीं भाषण-

“कृष्णा ह्मणे, ‘न झालें ऐसें दैत्या सुरा नरां जन्य ।

धन्य प्रभु धर्मा ! तूं अन्य नयनिपुण असा न राजन्य ! ॥ ११७ ॥

निज संतान यमाच्या दिधलें शुचिच्या जसेचि आज्य करीं, ।

बहु बरवें केलें हें निश्चित सुखें यथेष्ट राज्य करीं. ॥ १८ ॥

राज्यसुखें या पांचां त्या सौभद्रासही विसरशील ।

कीं तूं स्वसुखसुविस्मृत देहादि निखिल सुधी विसर-शील. ॥ १९ ॥

(ऐषिकपर्व)”.

(२८) शरसंधानलाघव:-

आतां युद्धवर्णन करित असतांना वीराचें शरसंधानलाघव पंत कसें वर्णन करितात तें पहा:-

(अश्वत्थाम्याचें)

‘तूणीर, चाप, तड्डुण, भुज, कर, पद, वदन, लोचन, घ्राण, ।

कर्ण, शिर, अग, लोमें कवच, रथ ध्वजहि वर्षती बाण. ॥

(कर्ण. ११.२२)”

(कर्णाचें)

“काढी, जोडी, ओढी, सोडी शर कर्ण, लाघवास्तव तें ।

न दिसे, दिसे शरासनमंडल हतशत्रुबलहि ल्यामंवतें ॥ (कर्ण. ३०.७१)”

वरील गीति वाचून आमच्या काव्यप्रेमी बहुश्रुत वाचकास रघुनाथपंडितकृत नलोपाख्यानातील पुढील श्लोकाचें खचित स्मरण होईल -

“कदा नेणो ओढी, शरिधितुनि काढी शर कदा,

कदा धन्वीं जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा, ।

विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणीं

कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधानकरणी. ॥”

(२९) भगदत्तराजाच्या उन्मत्त व उग्रहत्तीच्या उग्रयुद्धाचें वर्णन पहा:-

“भासे मागधनृपगज उग्रपणें मूर्तकाळसा, गरसा ।

अविषह्यवेग, केवळ अविलघ्य प्रलयकाळसागरसा. ॥ कर्ण. १२.७ ॥

दाटे काळाचाचि द्विरदाकृति, तो महाशरीर, गडी, ।

हाणी वीरासि वहन्मदनद रद; पद शिरावरी रगडी. ॥ ८ ॥

पाडी क्षितिवरि, जे नृप गजतुरगरथींहि शोभले; चिरडी ।

चरणीं तृणसे, ल्यासीं भिडतां खाती भले भले चिरडी. ॥ ९ ॥

प्रथम विलोकुनिही त्या पांडवसिंहासि, तो करीन खरा ।

नखरा नाराचगणा मानी मानीचना; करी नखरा ॥ १० ॥”

(३०) घटोत्कचाचें भीमानें स्मरण केलें असतां त्याची पांडवाजवळ येण्याची त्वरा पंत वर्णितात:-

‘धर्मानुमते स्मरता धाया गुरुदास्यपुण्य जनकानें, ।

ऐके घरीं घ, टोत्कच नमनीं, तो सत्य पुण्यजन कानें. ॥ (वन. ५.२६)’

वरील गीति वाचून गजेंद्रानें अत्यंत आर्त होऊन प्रभूचें स्मरण केलें असता गजेंद्राजवळ जाण्यासाठीं अत्यंत उताविळ झालेल्या वैकुण्ठपति भगवंताच्या त्वरेचें वर्णन करणाऱ्या पुढील सुप्रसिद्ध दोह्याची आठवण होते:-

“‘हा’ कहे लक्ष्मी ‘ती’ कहे गजराज ।

आगे गोली छूटत है, पाछे होत अवाज ॥”

वैकुण्ठपति प्रभु धावत्या धावत्या गजेंद्राकडे जाण्यास निघाले तेव्हां ‘कोणा भक्तावर संकट पडलें ह्याणून देवा! चाललां?’ असा लक्ष्मीनें प्रश्न केला असतां प्रभूनें ‘हाती’

(=हत्ती) असें उत्तर दिलें. पण तें कसें? तर लक्ष्मीजवळ 'हा' हाटलें व गजेंद्रा-जवळ गेल्यावर 'ती' हाटलें या प्रभूच्या खरेला उपमा बंदुकीच्या गोळीची दिली आहे. जसी आधीं गोळी सुटते व मागून आवाज होतो, तद्वत् प्रभु 'हा' असें अर्धवट बोलून गजेंद्राजवळ गेल्यावर 'ती' असें दुसरें अक्षर निघून 'हाती' हा शब्द पूर्ण झाला. हा दोहा पंतांच्या ऐकण्यात असून त्यावरून त्यांनीं वरील गीतीची रचना केली असावी काय?

(३१) निजलेल्या वीराना कपटानें मारल्याबद्दल भीम अश्वत्थाम्यावर धांवून गेला, तेव्हां ब्रह्माध्मापासून त्याला वाचविण्याकरितां कृष्णाची खरा -

(गीति) "प्रभुनें प्रतोद घेउनि, भीमाच्या संकटात अवनातें ।

हय हांकिले कराया न्हीत प्रीतहि मनात पवनातें ॥ (ऐषिक. २.२)"

श्रीकृष्णाचें घोड्याला खरेनें हांकण्याचें कौशल्य पाहून आपला वेग यापेक्षा कमीच ह्मणून वायूला मनांत लाज वाटली. परंतु आपल्या पुत्राच्या (भीमाच्या) रक्षणार्थ प्रभु एवढ्या वेगानें धांवून चालले आहेत हें पाहून वायूला त्याबद्दल आनंदही वाटला थोडक्यांत किती सुंदर व खुबीदार वर्णन कवीनें केलें आहे !

(३२) धृतराष्ट्राचा शोक:-

(गीति) "दुरदुर बहु खोटी रे! उर! उर न क्षणहि, काळजा! तडक, ।

असुहो! निघाचि, न चुका पुत्रप्रस्थानकाळ, जा तडक. ॥ (शल्य. १.२६)"

(३३) रामकौसल्याभेट:-

(श्लोक) "कौसल्या, मलिना, कृशा, स्वतनयाश्लेषे तदा हर्षली,

आनंदाश्रुकरुनि, राघव शिरीं हुंगूनिया, वर्षली, ।

पूर्वीच्या परि विघ्न होइल, असें मानूनियां क्षिप्र ती

कोणातेंहि न पूसतां करि जणों राज्याभिषेकाप्रती. ॥

(कुशलवोपाख्यान १.९)"

चौदा वर्षांनीं रावणवध करून राम परत अयोध्येस आल्यावर कौसल्या-मातेची व रामाची भेट झाली. रामानें मातेच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें, तेव्हां मातेच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु निघून ते रामाच्या मस्तकावर पडले. यावर कवीची उत्प्रेक्षा. कौसल्यामातेस भय वाटलें कीं या खेपेसही विलंब केल्यास कदाचित् रामाच्या राज्याभिषेकास मागच्याप्रमाणें पुन्हां विघ्न होईल ह्मणून तिनें आपले अश्रु रामाच्या मस्तकावर गाळून जणूं काय त्याला कोणाला न विचारिता गुपचुप राज्याभिषेक केला. राज्यारोहणांत मुख्य विधि राजाच्या मस्तकावर अभिषेक करण्याचा असतो. कौसल्येनें तो राममस्तकावर अश्रुजलाभिषेचन करून पूर्ण केला. वरील वर्णन फार गोड असून उत्तरार्धातील उत्प्रेक्षा तर फारच वहारीची आहे.

(३४) नलदमयंत्याख्यानातील एक बहारीची गीति.-

“राधाप्राप्त्यर्थं जसा तो स्वकरगतामला यशा शिनळ ।

सोडी दमयंत्यर्थं क्षिप्तचि अतिदुर्लभा तशाशि नळ. ॥ ॥

(वनपर्व अ० ४१ गी० २५)”

(भावार्थ) त्या सुप्रसिद्ध जारशिखामणि श्रीकृष्णानें राधेच्या प्राप्तीकरितां जसें आपल्या निर्मळ यशास तिजकडे पाठविलें, तसें दमयंती प्राप्त होण्याकरिता तिजकडे नलराजानें त्या आपल्या हस्तांत सापडलेल्या हंसास पाठविलें.

विविधज्ञानविस्ताराच्या पहिल्या वर्षाच्या ५,७ अंकांत ‘मोरोपंत’ या मथाळ्या-खालीं काहीं मजकूर लिहिलेला आहे. त्यांत वरील गीतीवर पुढीलप्रमाणें आक्षेप घेतला आहे.-“यमक जोडण्यासाठीं ज्यानें भगवंताला शिनळ असें विशेषण दिलें, त्याची भक्ति केवढी होती ती सहज ध्यानात येईल. श्रीमद्भागवतात दुष्टांनीं जी परमेश्वराची निंदा केली आहे त्या श्लोकाचा टीकाकारानें वास्तविक अर्थ सागून, नंतर टीकेच्या योगानें भगवंताची निंदा आपल्याहि तोंडांतून झाली ह्मणून दोष-प्रशमनार्थ पुनः त्याच श्लोकाचा अर्थ ओढून ताणून स्तुतिपर केला आहे. मोरोपंताला हें ठाळक असून त्याला तें अभद्रभाषण करण्यास अगदीं संकोच वाटला नाहीं, किंबहुना लजा देखील वाटली नसावी. येथें श्रीकृष्णाला शिनळ ह्मणून, त्यानें राधेसाठीं आपलें निर्मळ यश घालविलें असें कवि ह्मणतो असें जर आहे तर त्याचे गुण का गावे ? श्रीमद्भागवतांत कृष्णाची आणि गोपींची क्रीडा शुकाचार्यांनीं वर्णिली आहे. परंतु शुकाचार्य एवढा साधु आणि ऊर्ध्वरेता असून त्यानें ती क्रीडा कधीं वृषिली नाहीं, परंतु त्या कृत्याला भगवताचें यश असें ह्मटलें आहे. मोरोपंताला तीं कृत्ये वाईट वाटत होती असेंहि कोठें आढळत नाहीं. दुसरें, जर श्रीकृष्ण जार, तर त्याची उपमा नळाला साजत नाहीं. कारण नळानें हसाला पाठविलें तें जारकर्माच्या हेतूनें नव्हे ”

‘विस्तारां’तील वरील विवरणावर निबंधमालाकार लिहितात -“(प्रस्तुत आर्थेचा) अर्थ उघडच आहे कीं, नलराजाच्या हातीं हस सापडला असता तो त्यास सोडून देता झाला; कसा ? तर जसें कृष्णानें राधेचीं रममाण होण्याची इच्छा धरून आपल्या हातचें निर्मळ यश घालविलें. या आर्थेंत नळाचें आणि कृष्णाचें, दमयंतीचें आणि राधेचें, हंसाचें आणि यशाचें, असें तीन प्रकारचें साम्य कवीनें वर्णिलें आहे, व उपमालकार केला आहे. वरील तीन साम्यात चित्तास चमत्कार देणारें साम्य ह्मटलें ह्मणजे हंस आणि यश यांचें होय, व उपमेचा मुख्य भाग हाच होय. कृष्ण आणि राधा याचें नळ आणि दमयंती याचीं जें सादृश्य वर्णिलें आहे तें केवळ गौण आहे. मुद्याची गोष्ट काय ती अमूर्त जें यश त्याचीं संस्कृत कवीच्या

सकेतास अनुसरून मूर्त जो परम शुभ्र हंस त्याची तुलना दोहोशी 'सोडणे' या क्रियेचा चमत्कारिक रीतीने अन्वय करून दिला आहे ही होय. ही तुलना यथार्थ असली हाणजे कवीचें काम झालें, व जो खरा रसिक आहे त्याचें लक्ष तिच्या पलीकडे तिळमात्रहि जाणार नाही. आमच्या टीकाकारानें कृष्णास 'शिनळ हें विशेषण लावणें बरोबर आहे कीं नाही, शुकाचार्याचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय व मोरोपंताचा कसा होता, हंसाला जो दमयंतीकडे पाठविला तो जारकर्माच्या हेतूनें नव्हे, अतएव श्रीकृष्णाची उपमा नळाला साजत नाही, वगैरे जें पाडिल्य केलें आहे तें निवळ अरण्यरोदन आहे. त्याचा वरील आर्येतील उपमेशीं विलकूल संबंध नाही. मोरोपंताच्या धर्मसंबंधी मताविषयीं जर विचार कर्तव्य असता, तर प्रस्तुत लिहिणाराचा वरील सर्व ऊहापोह यथायोग्य होता, पण जोपर्यंत कवित्वाच्या सबधाचेंच विवेचन आहे तोपर्यंत वरील धर्मभीमासा केवळ अप्रस्तुत होय !”

हें शास्त्रीबोवाचें खंडणमंडण एकागी आहे. 'सोडी' याचा 'घालविणें' असा चुकीचा अर्थ घेऊन शास्त्रीबोवांनीं वरील विवरण केलें आहे. त्यामुळें मोरोपंताच्या धर्ममतावर दिलेला टपका जशाचा तसा राहिला आहे ह्मणून, त्यांनीं केवळ कवित्वदृष्टीनें केलेलें एकागी मंडण अपुरें वाटून त्यापासून वाचकाचें समाधान होत नाही. या गीतीवरील आक्षेपाचें उत्कृष्ट खंडणमंडण बाळकृष्ण मल्हार हंस याचा 'मोरोपंतावरील निबंध' पृ० ५६-५९ यात सापडतें. हंस लिहितात:-

“यांत श्रीकृष्णास 'शिनळ' ह्मटलें व शिनळाची उपमा नळराजास विवाहसंबंधी कार्याचे वेळीं योजिली, यापासून पंताची भगवान् श्रीकृष्णाविषयीं भक्ति निर्मळ नव्हती व उपमाचातुर्यही त्यास नव्हतें असा कोणी दोष दिला त्यावर खंडण-समाधानेही केलेलीं आढळतात तेव्हा रुचिमित्रत्वासंबंधानें कोणी त्यास दोष ह्मणतात कोणी गुण ह्मणतात असें झालें यावरून वरील दोषारोप सत्य नाही हें प्रथम दर्शनीच दिसतें.

“दुसरें, तत्वत विचार केला तरी दोषाचा लेशही वरील पद्यात व वरील पद्यावरून पंतात होता असें दिसत नाही -

(श्लोक) 'पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिर. ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दन ॥'

या अतिप्रसिद्ध श्लोकाप्रमाणें जनार्दन (श्रीकृष्ण) आणि नल ह्याचें साम्य किती मनोहर आहे वरें ! गीतगोविंद, पद्मपुराण या अति पवित्र ग्रंथावरून राधेचें महत्त्व व पुण्यसमृद्धि हिंदुलोकात प्रसिद्धच आहे, त्याचप्रमाणें तिजविषयीं श्रीकृष्णाचें अत्यंत निर्मळ प्रेमही प्रसिद्धच आहे; त्या प्रेमाशीं नळाच्या दमयंतीविषयक प्रेमाचें साम्य

चमत्कृतिजनक नाही काय ? त्याही पुढे यशाचें आणि हंसाचें साम्य करिताना तर पंतानें कमाल करून टाकिली आहे हें मार्मिक जन सहज समजतील.

“ ‘तो शिनळ’ या पदावरून लक्षणेनें श्रीकृष्ण भगवान् असा अर्थ कवीनें ठेविला आहे. ‘तो’ ह्यणजे भागवतासारख्या पवित्र व प्रसिद्ध ग्रंथानें ज्याचें प्रेमपुर सर वर्णन केलें आहे व सर्व लोकांस जो विश्रुत आहे असा शिनळ (जार). ज्याला शुक, व्यास, नारदप्रभृति भागवतोत्तम मोठ्या प्रेमानें सद्ब्रदित होऊन चोरजारशिखामणि ह्यणतात; ज्याच्या राधेसह अनेक गोपागनावरोबर झालेल्या जारक्रीडा वर्णन करितां करितां संस्कृत व प्राकृत कविवृद्ध भाटच बनून गेले आहेत, त्याला आमच्या पंतानें पुण्य-श्लोकाचें उपमान कल्पून कौतुकानें व प्रेमानें शिनळ ह्मटलें एवढ्यावरूनच पताच्या ईश्वरभक्तीवर दोषारोप केला तर तें आरोप करणाऱ्याचें साहसच खरें ! यापेक्षां अधिक काय ह्यणावयाचें आहे !! याविषयीं पुढील श्लोक पहा :-

(श्लोक) ‘नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचोराय ।

तस्मै कृष्णाय नम ससारमहीरुहस्य बीजाय ॥ (मुक्तावली)’

“ ‘यश सोडणें’ याचा अर्थ ‘पाठविणें’ हा इष्ट असतां ‘घालविणें’ असा कोणी करितात. ‘पाठविणें’ ह्यणजे राधेला आपली कीर्ति समजे असें करणें आणि ‘घालविणें’ ह्यणजे राधेशीं जारकर्म करण्याची बुद्धि धरल्यानें यश घालवून अपयश घेणें. राधेच्या प्राप्तीकरिता श्रीकृष्णाची अपकीर्ति झाली अशी कोठें कथा नसून, तसें झटल्यानें नळराजवर्णनांतील सुनीति व पावित्र्य यांस उपमान दूषणकारक होण्याचा उघड सभव आहे. यास्तव ‘घालविणें’ असा अर्थ करण्यापेक्षा ‘पाठविणें’ असा अर्थ करणेंच उचित आहे. हे मर्मज्ञाच्या ध्यानांत आल्यावाचून राहणार नाही.

“दुसरें, ‘सोडणें’ ह्या क्रियेचा ज्या अर्थी हंसावर प्रयोग केला आहे त्याच अर्थी तो कुशल कवीनें यशावरही योजिलेला आहे. हंसाशीं शत्रुत्व जोडून किंवा पुन भेट न घेण्याच्या बुद्धीनें नळराजानें त्यास सोडून दिलें आणि हंसवियोगाचें दुःख करित राहिला, असें जेव्हां मानावें तेव्हा ‘घालविणें’ असा अर्थ करणाऱ्याच्या मताप्रमाणें उपमानोपमेयाची समानक्रिया होईल !! दमयती प्राप्त होण्याकरिता तिजकडे नळराजानें हसास पाठविलें, हा इष्टार्थ चमत्कारिक रीतीनें दाखविण्याकरितां, त्या प्रसिद्ध शिनळानें (श्रीकृष्णानें) राधेच्या प्राप्तीकरितां आपल्या विमल यशास तिजकडे पाठविलें या मनोहर उपमानाची कवीनें योजना केली आहे हें उघड आहे. (हंस)”

भगवान् श्रीकृष्णाची कीर्ति ऐकिल्यावर वृंदावनांत राधाकृष्णाची गाठ पडून ब्रह्मदेवाच्या हस्ते त्या उभयतांचा विवाह झाला. ही कथा पद्मपुराणांत व ब्रह्मवैवर्तपुराणांत आहे. ती लक्ष्यात घेतली असतां पंतांनीं श्रीकृष्णास केवळ उत्कट प्रेमास्तव ‘शिनळ’ ह्मटलें. वास्तविक कृष्णाचा राधेशीं पतिपत्नीसंबंध होता.

‘खकरगता’ या पदावर श्लेष आहे. कृष्णपक्षी ‘आपल्या हस्तगत ह्यणजे आपणास प्राप्त झालेल्या यशास’, नलपक्षी ‘आपल्या हातांत सापडलेल्या ह्यणजे स्वाधीन झालेल्या हंसास.’ श्रीकृष्णानें आपली कीर्ति राधेकडे पाठवून (राधेला आपली कीर्ति ऐकवून) जशी तिची प्राप्ति करून घेतली तद्वत् नलराजानें हंसास दमयंतीकडे पाठवून तिची प्राप्ति करून घेतली. तात्पर्य श्रीराधेनें श्रीकृष्णकीर्ति आपल्या सख्याकडून ऐकून त्याच्याविषयीं ती परमानुरागवती झाली व तिनें त्याच्याशीं जसा विवाह केला, त्याचप्रमाणें हंसमुखानें नलराजाची कीर्ति ऐकून दमयंतीनें इतर इद्रादिदेवांस व राजांस सोडून नलाशीं लग्न लाविलें. या गीतीतील शब्दयोजना फार समर्पक व मार्मिक असून ‘शिनळ’ या पदातील पूर्ण माधुर्य तर श्रीकृष्णभक्तच जाणतील. अशा अत्युत्कृष्ट वर्णनास अयोग्य व टाकाऊ समजणाऱ्यास श्रीकृष्णभक्तीचें रहस्य व पतांचें श्रीकृष्णविषयक गाढ प्रेम समजलेंच नाही असें निरुपायानें ह्यणाचें लागतें.

(३५) रामराज्याचें वर्णन:-

(श्लोक) “राज्यातें अज तो करीत असतां, जाले दरिद्री धनी,
रोगी रोगविहीन, बालिश रत ज्ञानाचिया साधनीं, ।
गाई त्या घटदोहनी, बहुरसा सस्यावृता मेदिनी,
यूपस्तभसमन्विताहि सरयू लोकत्रयाल्हादिनी. ॥ १४ ॥
दिव्यखादुफलाढ्य भूरुहलता संशोभती पुष्पिता,
आत्मापत्यमृतिप्रति क्षितितळीं पाहे न मातापिता; ।
बंध्या लब्धबहुप्रजा, सकलही वर्ण स्वधर्मा रत,
श्रीरामाख्यसुषेसि कर्णचषकें पीती सुखें सतत. ॥ १५ ॥
पापातें न वसावया स्थळ दिसे, कोण श्रमाला पुसे ?
नाहीं आश्रय यास्तव क्षितितळीं चिंता सचिंता वसे, ।
विघ्नातें बहु विघ्न होति, रसली भीति त्रिलोकीं बरी,
साकेतीं रघुनाथ सानुजसुहृत् राज्यासि जेव्हा करी. ॥ १६ ॥

(कुश. अ० १ श्लो० १४-१६).”

(भावार्थ) रामराज्यांत सर्व प्रकारची सुबत्ता होती. दारिद्र्य, रोग, व अज्ञान ह्या गोष्टी नष्ट झाल्या. गाई घागरभर दूध देऊं लागल्या. पृथ्वीवर सर्व प्रकारचे रस व धान्ये याची निपज उत्कृष्ट होऊं लागली. वृक्षवनस्पतींना उत्कृष्ट, मधुर व सुवासिक फळें व फुलें येऊं लागलीं. मातापित्यांच्या अंगोदर मुलांचा अपमृत्यु कधीं झाला नाही. सर्व सौभाग्यवती स्त्रियांना पुष्कळ मुलेंबाळें होत असल्यामुळें वांझपणा उरला नाही. सर्व लोक आपल्या वर्णाश्रमांच्या धर्माप्रमाणें वागत असत. सरयू नदीच्या

दोन्ही तीरांवर सारखे यज्ञ होऊं लागल्यामुळे ती यज्ञस्तंभांनीं दोन्ही वाजूंनीं युक्त होऊन त्रैलोक्यास व्यापासून आनंद झाला व सर्व लोक श्रीरामचरितामृताचें श्रवण मोठ्या आनंदानें निरंतर करूं लागले. रामराज्यात सर्वांना राहाण्याला जागा होती, फक्त पापाला जागा मिळाली नाही. सर्वांची विचारपुस होई, पण श्रमाला कोणी विचारीना (उद्योग करण्यात कोणाला श्रम होत नसत हें तात्पर्य.) कोणाच्या मनांत चिंता नव्हती, चिंतेच्या मनात तेवढी चिंता उत्पन्न झाली कीं आपणाला पृथ्वीवर कोणी विचारित नाही, सर्व लोक निश्चित झाले आतां आपलें कसें होईल? कोणाच्याही मार्गात विघ्न होत नव्हती, फक्त विघ्नालाच पुष्कळ विघ्न होऊं लागलीं. रुसवाफुगवा कोठें नव्हता, भय तेवढें रुसलें कीं मला कोणी जवळ करित नाही. सध्या पृथ्वीवरील कोणत्या राजाला आपल्या छातीला हात लावून माझ्या राज्यात वरीलप्रमाणें सुख्यवस्था आहे असें ह्मणता येईल वरें !

(३६) तसेंच द्रोणपर्व अ० ६ गी० ३५-४६ यांत पृथुराज्याचें वर्णन केलें आहे, तेंही फार वाचनीय आहे. त्यातील थोडासा मासला पहा -

(गीति) "पृथुचा पृथु प्रताप प्रेक्षुनि झाली भये इला दुहिता; ।
गाईस गोपसा, तो राजा झाला स्वये इला दुहिता. ॥ ६ ३५ ॥
पृथ्वी अकृष्टपच्या, सर्वसुखस्पर्श दर्भ कनकाचे ।
झाले, कोणालाही ज्याच्या राज्यात अर्भक न काचें. ॥ ३६ ॥
वत्सें प्यावें, घावें गाईनीं दुग्ध भरुनि घागर गा ! ।
कुसुमरसमिश्रितामृतकल्पोदकपूरपूर्ण सागरगा. ॥ ३७ ॥
वृक्षाच्या वल्लीच्या पुटकीं पुटकीं प्रभूत मधुरस रे ! ।
वा ! ज्यापुढें न अमृतहि ह्मणावया आपणासि 'मधुर' सरे ॥ ३८ ॥
जन तुष्ट, पुष्ट, अकुतोभय, नयमय, सर्वही अ-गद-वार्त ।
पृथु राज्य करित असतां नव्हतेच वनांतही अग दवार्त. ॥ ३९ ॥
वहुतचि जन रंजविला लावुनि निजगुणरसीं पृथु-कथानीं, ।
जननींनीं जेंवि, करुनि तप परम, चरमवयीं पृथुक थानीं. ॥ ४० ॥"

वर दिलेले रामराज्यवर्णन व हें पृथुराज्यवर्णन वाचून स्वराज्ययुक्त सुराज्याची यथार्थ कल्पना आमच्या वाचकांस येईल. राज्यकर्ते वरील राजांच्या प्रजावात्सल्याचें अनुकरण करितील तर पृथ्वीवरच स्वर्ग निर्माण होईल.

(३७) रंतिदेवाच्या औदार्याचें वर्णन (दानवीराचें उदाहरण) -

(गीति) "देउनि कोटि ह्मणे 'हे बाहिलि' जोडुनि हात 'पाकोळी ! ।
तंतुपटें काय हरिल दिगिभाच्या घनहिमातपा कोळी ? ॥' (द्रोण. ६.७)"

कोट्यावधि सुवर्णाची नाणी देऊन हा रंतिदेव ब्राह्मणास हात जोडून विनयाने ह्मणत असे की महाराज ! हें अत्यल्प दान आपण 'फूल नाही फुलाची पाकळी' या ह्मणीप्रमाणे मान्य करून घ्या. दिग्गजांचे थडी व उष्ण यांपासून रक्षण कोळ्याच्या तंतूपासून तयार केलेल्या वस्त्राने कधी तरी होईल काय ? अर्थात् नाही. याप्रमाणे मी रंतिदेव ब्राह्मणास सतुष्ट करू शकणार नाही.

(गीति) "काचनमयगोशतयुत कांचनमयवृष सहस्रश पूर्णं ।

शतवर्षे नित्य दिले, की हें जाणार सर्वही तूर्णं ॥ ६. १२ ॥ (द्रोणपर्व)"

लहानमोठे, गरीबश्रीमंत, स्त्रीपुरुष, संतसंसारी, सुष्टुष्टु, इत्यादि भिन्न भिन्न पात्रांस शोभतील अशींच भाषणे पंतांनी त्यांच्या कडून वदविलीं असून वर्णनेही त्या त्या पात्राला शोभतील अशींच केली आहेत.

(३८) भारतांतर्गत रामचरित्रांत सेतूवर सात उत्कृष्ट उत्प्रेक्षा पंतांनी रचिल्या आहेत. त्यांतील पुढील दोन उत्प्रेक्षा फार बहारीच्या असून स्त्रीस्वभावास अत्यंत अनुरूप आहेत. पत ह्मणतातः—

(गीति) "सेतु न तो, यत्पतिनें खसुता नेली वृकें जशी एणी ।

त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी ! ॥

(वनपर्व १२.११)"

वरील गीतीच्या योग्यायोग्यत्वाबद्दल 'विविधज्ञानविस्तार' व 'निबंधमाला' यात मनोरंजक चर्चा आली आहे. 'विस्तारां'तील या गीतीवरील आक्षेपांचे खंडण करून 'माला' कारांनी केलेले खंडण फार योग्य आहे. श्रीभूदेवीने आपल्या कन्येचे निर्दयपणे हरण करणाऱ्या लंकापतीच्या स्त्रीची-लंकेची-लांब, कृष्णवर्ण वेणी ओढून तिच्या नवऱ्यावरील रागाचा तिच्यावर सूड उगवून घेतला व आज मी तुझा सूड घेतें, थोड्याच दिवसांत माझा जावई तुझ्या पतीचा वध करून सूड घेईल हें तिनें तिला सुचविलें. यांत न्यायान्यायाचा प्रश्न अप्रस्तुत असून स्त्रीस्वभावाचे मार्मिक प्रदर्शन हें मुख्य आहे. या आर्येवर पंतांनी अपन्हृति, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति इत्यादि अलंकार चढवून तिला खूप सजविली आहे.

(गीति) "की पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रडत वाटे ।

आली जी लंकाश्री तीचा तो सांजनाश्रुपथ वाटे. ॥ (वन. १२.१४)"

वरील उत्प्रेक्षेत करणारसही चांगला साधला आहे.

पुष्कळ प्रसंगी पंतांनी स्त्रियांच्या मुखांत स्त्रिया नेहमी बोलतात अशी भाषा, लहान मुलांच्या तोंडांत बोंबडी भाषा व रंगेल पुरुषांच्या भाषणांत रंगेल पदयोजना घातली आहे.

(३९) अक्रूर कृष्णास नेण्यास गोकुळांत आला तेव्हां कृष्णाचा आपणास आतां विरह होणार हें समजून गोपिकांचीं अंत करणें अत्यंत खिन्न झालीं व त्या कृष्णाविषयीं प्रेमळ पण अक्रूराविषयीं अति कठोर भाषणें करूं लागल्या. तेव्हाचें वर्णन व त्यातील शब्दरचना स्त्रीस्वभावास किती अनुरूप आहे तें पहा -

(गीति) “ बाई ! न पारिजातावाचुनिया अन्य नंदनानंद; ।

घोषानंदहि ज्याविण, नेतो कीं त्या खनंदना नंद. ॥ ४९४ ॥

यमदूतशतक्रूर स्वमुखें अक्रूर ह्यणवितो मेला; ।

आला गाव वधाया परि बाई ! हा न लेश कोमेला. ॥ ४९५ ॥

मोडिति अक्रूरावरि कंसावरि सत्यपतिवरिहि बोटें. ।

पहिल्यासि वृथा निंदिति; दोषांतें तें न कविमतें खोटें. ॥ ४९७ ॥

(मंत्रभागवत १०)”

(आर्यागीति) “गळती कुंतळ पट हो ! स्त्री ह्यणता ‘अक्रूरा तुझे तळपट हो; ।

हरिसी कामसणास द्रेष्ट्या गेलासि तू न का मसणास ? ॥

(कृष्णविजय ३९-१९)”

सूर्यग्रहणानिमित्त स्यमंतपंचकतीर्थी यादवाच्या व पांडवांच्या स्त्रिया एकत्र जमल्या असतां कृष्णस्त्रियांनीं कृष्णभगिनीद्रौपदीस आपल्या स्वयवरकथा सांगितल्या आहेत. त्यातील, तसेंच रुक्मिणीहरणगीत, सावित्रीगीत, सीतागीत, सीतारामायण, अहिल्योद्धार यातील वर्णनें फार बहारीचीं व स्त्रीस्वभावास पूर्णपणें साजेल अशीं असून त्यांतील शब्दयोजनाही स्त्रीजनांस अनुरूप अशीच आहे. यासंबंधीं केका १० तील गंगेची उक्ति व पृष्ठ ४२ वरील टीप १ हीं पाहावीं. तसेंच, ‘राधाकृष्णसंवाद’ व ‘गोपीगोडवा’ हीं पंतांचीं लघुकाव्येहि ह्या संबंधीं वाचनीय आहेत.

(४०) लहान मुलाच्या बोकळ्या भाषणाचा मासला पहा -

कृष्णानें शकटासुराचा वध केला हें वर्तमान गवळ्याचीं लहान मुलें आपल्या आईबापांना जाळून सांगतात -

(गीति) “गोपशिशु म्हणति ‘पलिसा, ललतां हलिनैच झालिला पाय, ।

गाला उलोनि पलला, सत्व खलें, नवल कलितसा काय ? ॥

(हरिवंश १३.९)”

ह्या भाषणाची पदरचना किती मृदु, साधी व कोमल, म्हणूनच बालकोचित आहे हें सांगणें नकोच. मोरोपंती भारतांत बकराक्षसवधाख्यानात (आदि. ३१. ३२), (मोरोपंतचरित्र, पृ० १०८ हास्यवर्णन’ पहा), तसेंच कृष्णविजयांत (अ. ७, ९) अशीच स्फुट शब्दरचना केली आहे.

“कलचलनाला, ललता, झालित असतां, कुमाल बहु आललतां, ।

सकतास उघल घलला पदनखलस्पल्स, तौचि हा घलघलला. ॥

(कृष्णविजय अ. ७ आर्यागीति ९)”

(४१) रंगेल भाषणाचा एक छोटासा मासला पहा. कामवश कीचक सैरंध्रीला म्हणतो—

“शृंगाररसतरंगिणि ! तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा.

(विराट. १. ११७.)”

मत्स्यदेशस्थ कीचकाच्या मुखात ही मत्स्याची उपमा फार अनुरूप असून सैरंध्रीला दिलेली ‘रसतरंगिणी’ची उपमाही फार बहारीची आहे यांतील प्रत्येक शब्दाची योजना फार खुबीदार आहे.

याशिवाय हरिवंश ३५, ६४, ३६.५८, इत्यादि स्थळीं रसिक शृंगारिक भाषणें आलीं आहेत. मोरोपंतचरित्र ‘शृंगाररसवर्णन’ पहा.

पंतांनीं आपल्या काव्यांतून-विशेषतः आपल्या भारतांतून निर-
निराळ्या मनुष्यांचीं स्वभावचित्रें फार मार्मिकपणें रंगविलीं आहेत.
मूळांतील वर्णनाचा संक्षेप करितांना त्या त्या पात्रांच्या स्वभावाचा
योग्य परिपोष होईल अशी खबरदारी त्यांनीं घेतलेली आढळते.
श्रीकृष्ण, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, द्रौपदी, सुभद्रा, कुंती, धृतराष्ट्र, विदुर,
दुर्योधन, कर्ण, भीष्म, द्रोण, शल्य, गाधारी इत्यादि भारतीय स्त्रीपुरुषांचीं
शब्दचित्रें यथायोग्य प्रमाणात खुलवून रंगविण्यात पंतांचा हातखडा आहे. त्यांचें
काव्य ह्मणजे विविध पात्रांच्या स्वभावाच्या रंगाचे फवारे उडविणारें कुशल
कारागिरानें घडविलेलें उत्कृष्ट कारंजें होय. त्यांतून ज्ञान व आनंदाचें उदक सतत
चित्रविचित्र तऱ्हेनें प्रकट होत असतें. याचीं उदाहरणें त्यांच्या भारतांतून मुबलक
आढळतात. कृष्णाचा मुत्सद्दीपणा, युधिष्ठिराचा सात्विक स्वभाव, भीमाचा
आडदाड शिपाई बाणा, अर्जुनाची सात्विक धीरवीरहीरता, भीष्माचें भक्तियुक्त शौर्य,
द्रोणाचें शत्रुपुत्रालाही धनुर्विद्या विकविण्याचें औदार्य, सरळपणा व शौर्य,
दुर्योधनाचा करारी बाणेदारपणा, दुःशासनाची चिकाटी, कर्णाचें अनुपम औदार्य,
शौर्य व मैत्री, नारदव्यासाचें सकलजनहितकारित्व, कुंतीचें वीरमातृत्व, गाधारीचें
पातिव्रत्य व पुत्रस्नेह, शल्याचा पराक्रम, धृतराष्ट्राचें पुत्रपक्षपातित्व, विदुराचा
सडेतोड स्पष्टपणा, द्रौपदीचें वीरपत्नीत्व व तेजस्वी स्वभाव इत्यादि स्वभावचित्रें
वाचलीं ह्मणजे आपण उत्कृष्ट चित्राचें एक रम्य प्रदर्शनच पाहत आहों असें
घाटतें. इतकेंच नव्हे तर आपण कित्येक प्रसंगीं त्या त्या काळीं जन्मलों असून
त्या त्या पात्राचे व्यवहार प्रत्यक्ष अनुभवित आहों असा आनंददायी भ्रम
आपणास होतो.

पंतांच्या अंगी वाचकांस तल्लीन करून टाकणाऱ्या चमत्कारिक कल्पना प्रसवण्याची शक्ति अजब असून त्यांच्या बहुतेक गीतींचीं उत्तरार्थे अलंकारयुक्त किंवा चमत्कारिक कल्पनामय असतात. ही कल्पना प्रसवण्याची शक्ति उत्कृष्ट कवीचें एक अवश्यक अग होय ही समजूत पंताना मान्य होती असें पुढील गीत्यर्थातील उपमेवरून कळते. —

‘बहु कल्पना सुकविसा, विजयहि बहु शरपरंपरा व्याला. ॥ (विराट. ५. २७).’ कित्येक प्रसंगी त्याचा कल्पनाविहंगम स्वप्रतिभाशक्तीच्या जोरावर चिदाकाशांत अत्युच्च भरान्या मारून अतिशय उदात्त, उज्वल, व हृदयंगम अशा कल्पनासह काव्यभूमीवर प्रकट होतो. त्यांच्या बहुतेक उपमा समयोचित व अर्थ-गंभीर असून मूल वर्णन वाचकाच्या मनात चागलें उतरेल अशाच असतात. प्रसंगोचित वर्णने किंवा भाषणे यात सुंदर उपमाची भर ह्याणजे दुधांत साखर याप्रमाणे होय. पंतांच्या काव्यवाचकास याचा प्रत्यय वारंवार येतो.

येथें स्थलसंकोचास्तव अशा थोड्या सरस कल्पनांचीं तेवढीं उदाहरणे देतो.

सरस व रम्य कल्पनांचीं उदाहरणे:—

(गीति) वासुकिनें रम्य गृहीं, करउनि साहित्य सर्व, वसवीला. ।

मुक्त्यर्थ उमाशंकर जाणों देवालयांत वसवीला. ॥ १ ॥

(आदिपर्व अध्याय ५.९३)

असकृत् विरहद, तापद, परि मित्रीं काय सुमुखि ! भीरु ! सती ! ।

दयिते ! नलिनी, न धरुनि चित्तीं स्वप्रेमभंगभी रुसती ? ॥ २ ॥

(आदि. अ० १३ गी० ८६)

इंद्र ह्याणे, ‘मत्सम तुज पुत्र दिला सर्ववीरवर हो ! तो ।

हो तूहि पुत्रिवर, बहुगुण सुजनीं अर्पिला सुवर होत्से.’ ॥ ३ ॥

(आदिपर्व अध्याय १९.७६)

त्रिजगत्पूज्यपद प्रभु गुरु पुण्यश्लोक सार्वभौम खरा, ।

त्या निदी श्रीकृष्णा कीर्तिश्रीशांतिभूतिच्या मखरा. ॥ ४ ॥

(सभापर्व अध्याय २.३६)

दुष्ट ह्याणे ‘जे झाले खर दुःख कृतातरूप मामा ! तें ।

दावार्चिसें कराया भस्म पहातें तरूपमा मातें.’ ॥ ५ ॥

(सभा. ३.८)

पेटे पांडवकोपानल कृष्णादृष्टि होय तद्धमनी ।

करितील काय हो ! ते निजमर्यादा गुणेचि बद्ध मनीं. ॥ ६ ॥

(सभा. ५.२७)

तो शतरा. पट झटझट फेड़ुनि भागे, सभेत वेडावे, ।

किति खळबळ ? जळनिधिचे कीं दुस्तरतर तरंग फेडावे ! ॥७॥
(सभा. ५.८९)

प्रिय पांचजन्य जीस, प्रिय तदितर त्या भुजेसि कंबु कसा ? ।

झिडकारिला सतीनें सिंहीनें दुष्टबुद्धि जंबुकसा. ॥ ८ ॥
(विराट. १.५१)

तों येउनि सांगे सितवाहचरित हारिनियुक्त, लोमश तें, ।

प्रत्युत्थान जयांला द्यावें सच्छ्रोतृकर्णलोमशतें. ॥ ९ ॥
(वनपर्व अध्याय ५.४)

खद्योत व्योमपथीं भानुपुढें काय देखिले टिकले ? ।

त्रिनयनभालेंदुपुढें सरतिल सित रक्त रेखिले टिकले. ? ॥ १० ॥
(वनपर्व अ० ६.४६)

तच्छस्त्रास्त्रैकार्णवमध्यंगत तो महाकिरी टिकला, ।

अपराजिता शिवासी समरीं विजयावहा किरीटि-कला. ॥ ११ ॥
(वनपर्व अ० ७.४६)

पुष्पकविमान लंका हरितां धनपति ह्यणे 'कुलकलंका ! ।

त्रासें संप्रति, हर्षे मग पोषू त्वत्क्षये पुलक लंका.' ॥ १२ ॥
(वनपर्व. १०.२७)

करिती सूर्यास्तोदय एकमुहूर्तांत एक शतदा ते, ।

त्यांत न एकासमही होती मेघां असे हि शत दाते. ॥ १३ ॥
(विराटपर्व अ० ५.१५)

बुद्ध न हरिसख मांडी, त्या सद्यःस्वर्गहेतुसत्रास; ।

जाले सहस्रश. कृतकृत्य, न जाले कृतार्थ सत्रास. ॥ १४ ॥
(विराटपर्व अ० ५.६६)

निजबाहुबळें तरला मारुति कीं अबिधला अलाबुबळें ? ।

होय भला इष्टार्थग्रह उपनेत्रेचि कीं भला बुबुळें ? ॥ १५ ॥
(उद्योग. ३.१३)

यत्प्राप्त्यर्थं श्रीमद्दक्षशिरहि शुरुपदीं सदा लवतें, ।

रविचेंहि दृगद्यभंजन अंजन कंजनयनें दिले लव तें. ॥ १६ ॥
(उद्योगपर्व अ० १०.१८)

राज्याभिषेक करितिल तुज मजसह विप्र भूमिप दरानें, ।

किं बहुना ? वेइल तव तांबूल क्षिप्र भूमि पदरानें. ॥ १७ ॥
(उद्योगपर्व अ० १०.७८)

भीष्मश्वेताश्वानां च निरुपम मज वाटला तडाखा तो, ।

कीं ब्रह्मगोल वाटे विशिखाहीं दाटला तडा खातो. ॥ १८ ॥

(भीष्म. ६.४६)

ऐसें आधीं ममीं ताडी अतितापजनक वचनहीं, ।

मग इषुहीं, ज्या न फुटे ऐसे कोठेंहि घनकवच नाहीं ॥ १९ ॥

(भीष्मपर्व अ० ७.४६)

(गीति) तेव्हा करील कोणी भलता लढीर मन्मथन राजा ! ।

सुगुरु सुशिष्यसुवश कीं, सुखीवश सुबहु मन्मथ नरा जा

(=ज्या) ॥ २० ॥ (भीष्म अ० १.८७)

(गीति) हा रक्षोधम मी निजपातिव्रत्यानलांत होमीन; ।

परि इच्छा आहे कीं, जन रामयशोर्णवांत हो मीन. ॥ २१ ॥

(मंत्ररामायण, सुंदर. ६८)

(गीति) परि रामयशश्चंद्र प्रम्लानद्युति नसो, ह्यणून मनीं ।

धरिलाचि धीर सीते ! दुष्कर दशकंठनाश हें न मनीं. ॥ २२ ॥

(मंत्ररामायण, सुंदर. ७४)

हरिनीलकाय शोणितचंदनलिप्तांग तो दशग्रीव ।

संध्याभ्रसा दिसे, तें कोपे पाहूनि फार सुग्रीव. ॥ २३ ॥

(मंत्ररामायण-युद्धकांड २६५)

गुरुभक्ता ! नयनिपुणा ! तुजसम कोणी नसे विशुद्ध मनीं; ।

धमनी दिसती तूझ्या या माझ्या शोकवन्निहच्या धमनी. ॥ २४ ॥

(युद्ध. ३७३)

दशमुख हें महदप्रिय, ऐकुनिया, फार जाहला खिन्न, ।

खिन्नतनू नतकंधर सस्रोत जसा महीध्र पविभिन्न ॥ २५ ॥

(युद्ध. ३९३)

चाडनियां काय बळें धावति आगावरूनियां, हंसती; ।

मृतवन्यगजास जसे, वायसगण वेष्टिती तसे दिसती. ॥ २६ ॥

(युद्ध. ४३८)

हांसति केश जयाचे, जलदव्याप्ताग्रपारियात्रास; ।

यात्रा सदैव ज्याची देवासह दे शचिप्रिया त्रास. ॥ २७ ॥ (युद्ध ४४६)

बहळक्षतजसमुक्षित कपिबलगत फुल्लपर्णवनवर्ण, ।

अर्णवकुक्षिग वाडव, तैसा भासे प्रचंड घटकर्ण. ॥ २८ ॥

(युद्ध. ४७८)

क्षणदाचरजननार्शे रावण नानाविधायुधस्तोमें ।

वर्षे कपिसेनेवर, उद्धार तर्धीं दिला यमें व्योमें. ॥ २९ ॥

(युद्ध. ६४१)

दशमुखदारा पतिला आलिंगिति शोकतापधृतकंपा, ।

प्रावृट्कालीं गगनीं जयापरी धूमयोनिता शंपा. ॥ ३० ॥

(युद्ध. ७२१)

सेवक अमरादि तुजे, काचनमय दुर्ग मुदितजनवर्ग, ।

भर्ग प्रसन्न जाला, अधिक तुला काय भासला स्वर्ग ? ॥ ३१ ॥

(युद्ध. ७२७)

त्याच्या करीं समर्पण करणें, जो पुत्रतुल्य रक्षील; ।

आह्मासि शोकहस्तीं दिधलें, हा याक्षणींच भक्षील. ॥ ३२ ॥

(युद्ध. ७२८)

जनकसुता जगतीवर मनुजेंद्राज्ञप्त वायुपुत्र घन ।

उठवी रोमांचांकुर जयवागमृतें हरुनि ताप घन. ॥ ३३ ॥

(युद्ध. ७३२)

जाणों विरहमयाग्नि क्षितितनयेला असह्य तो जाली, ।

तापें ताप हरावा, ह्यणउनि अनलीं प्रवेशती झाली. ॥ ३४ ॥

(युद्ध. ७४१)

हेमांबुजिनी श्रीमत्सरस्वतीच्या हृदीं तसी साजे; ।

ज्वलनाधिदेवता कीं, त्रिलोकपूज्या जगन्निवासा जे. ॥ ३५ ॥

(युद्ध. ७४२)

कीं स्वच्छपद्मरागग्रावविरचितालवाल हेमलता ।

माणिक्यदर्पणांतस्वःस्त्रीप्रतिबिंब हें ह्यणो भलता. ॥ ३६ ॥

(युद्ध. ७४३)

तेव्हां यानवरावर सानुज सखीक रामभद्र चढे, ।

सतडिन्मेघाधिष्ठितरत्नाचलमौलिशींच साम्य घडे. ॥ ३७ ॥

(युद्ध. ७६९)

ला स्त्रींस कुसुमयात्रीं, स्थापुनि जातां नभःपथें सकल ।

योजनसमुच्च पर्यंत, केवल दूरुनि भासती शकल. ॥ ३८ ॥

(युद्ध. ७७)

त्वरिततर श्रीदाचें विमान जेव्हां नभ पथें चाले; ।

तेव्हां दिसती प्रभुला सामोरे वृक्ष भूध कीं आले. ॥ ३९ ॥

(युद्ध. ७८१)

वालयनुजाचें मस्तक, यथें राज्याभिषेकनीरानें, ।

मेवें गिरिशिखर तसें, भिजवीलें या तुझ्याचि वीरानें ॥ ४० ॥

(युद्ध. ७८३)

पंकजदलयताक्षि ! स्वकरें तूं शिंपिलीस जी लवली; ।

तीही फलभारानें भाग्यानें सज्जनापरी लवली. ॥ ४१ ॥

(युद्ध. ७८९)

जे त्वा द्विजराजमुखि ! स्वकरें पूजार्थं लाविली तुळशी, ।

तसेवनें मदंकीं सांबुदविद्युल्लतेसर्वें तुळशी. ॥ ४२ ॥

(युद्ध. ७९०)

हीरकशिखराभदति ! त्वत्स्मितरुचिपुंजशुद्धतोयवहा; ।

त्वदलकनिभयमुनेशीं, सयुक्ता जान्हवी पहा भवहा ॥ ४३ ॥

(युद्ध. ७९५)

हे मम पूर्वजदत्ता, मौक्तिकमालाचि होय पृथ्वीची; ।

हीच्या अधगिर्घशनीं शोभति कुंदेंदुकांति पृथु वीची. ॥ ४४ ॥

(युद्ध. ७९७)

महु खसागराचा अगस्त्य तूं, काय वा तुजें नाव ? ।

चितानदींत वुडतां, दैवें कोठोनि धांवली नाव ? ॥ ४५ ॥

(युद्ध. ८०८)

आपण मग राजगृहीं शिरला देहांत जेविं चैतन्य; ।

अन्य जनाला केलें, साकेत दिसे क्षणांतरीं अन्य. ॥ ४६ ॥

(युद्ध. ८३४)

गेली प्रदोषसमयीं दैवानें विप्रसत्तमाजवळी; ।

अर्कश्रीस शिखीपरि, तत्सेवा प्रीतिमान् मुनी कवळी. ॥ ४७ ॥

(उत्तर. १६)

वैरोचनि विस्मयसह दशकंठाला धरोनिया हांसे, ।

कर्पूरमूर्तिसम तो स्मितभापूरांत रात्रिचर भासे. ॥ ४८ ॥

(उत्तर. १३३)

मेकलगिरिराजसुता वरिती झाली महार्णवाला जे ।

मार्गें फिरतां वाढे, भूपें आलिंगितां मनीं लाजे. ॥ ४९ ॥

(उत्तर. १७७)

आतां कथितों तुज मी सीतेचा हरणहेतु देवास ।

कर्णद्वारें नेवुनि चित्तागारीं कथेसि दे वास. ॥ ५० ॥

(उत्तर. २१२)

अश्रुप्लुताक्ष तो मग विभुला वंदूनि ऋक्षपति गेला; ।

तेव्हां देवाचें पद गमलें व्यालेंचि काय गंगेला ! ॥ ५१ ॥

(उत्तर. ४२३)”

याशिवाय मोरोपंती काव्यांतील सुंदर कल्पना पाहणें असल्यास परिशिष्ट 'ठ' पहा. पुष्कळ ठिकाणीं पंतांनीं आपल्या काव्यातून एक एक शब्द मोठ्या मार्मिकतेनें व खुबीनें योजिलेला आढळतो. याची उदाहरणें वरील उताऱ्यातून सुबलक दाखविलीं आहेत.

संस्कृतात काहीं सत्कवींच्या काव्यातून 'पदलालित्य' हा प्रकार आढळतो. पंतांच्या काव्यांत हा प्रकार थोडाबहुत सर्वत्रच आढळतो. तरी त्यांच्या कित्येक स्फुट काव्यांतून, स्फुट आख्यानांतून व विशेषतः संस्कृतभाषेत रचिलेल्या त्यांच्या स्फुट काव्यांतून हा आल्हादकारक पदलालित्याचा प्रकार प्रमुखत्वानें आढळतो. यासंबंधीं 'शिवार्याशतक,' 'रामस्तुति,' 'पांडुरंगस्तोत्र तृतीय' इत्यादि प्रकरणें वाचावीं. 'मुक्तामाला' व 'कृष्णस्तवराज' यांच्या वाचनानें भाषासौंदर्य व अर्थगांभीर्य हे दोन गुण पंतकाव्यांत किती आढळतात त्याचा अंदाज करून घेईल. कालिदासकवीनें रघुवंशांतील ९ व्या सर्गांत श्लोकाच्या प्रत्येक चतुर्थचरणांत ज्याप्रमाणें यमकावृत्ति साधली आहे, त्याचप्रमाणें पंतांनीं 'विठ्ठलभक्तस्तुति' या प्रकरणात प्रकार केला आहे. परिशिष्ट 'ऋ' (आ) पृ० ३९-४० पहा.

मोरोपंतांनीं आपल्या काव्यांतून पदलालित्य, सुंदर अनुप्रास व यमकें हीं साधण्यांत अगदीं पराकाष्ठा केली आहे. याविषयीं महाराष्ट्रभाषाकोविद अशा विद्वानाचे पुढील अभिप्राय पहा—

(१) श्रीमंत बापुसाहेब कुरुंदवाडकर हे रसिक कविवर्य ह्मणतात.—

(गीत्यर्थ) 'पतोच्छिष्टचि सारें उपमा यमकें सुवेष सुरसत्व.'

(२) कै० वा. म. हंस ह्मणतात.—

मोरोपंतानें प्रासयमकादि शब्दचमत्कृतीचा व लहान प्रकरणें रचण्याचा, किंबहुना संस्कृत छंदाप्रमाणें प्राकृत भाषेंत छंदोमय वर्णन करण्याचा कित्ता वामनपंडितापासून घेतला असावा असें वाटतें, (बीडकर विठ्ठल कवि व आनंदतनय ह्यांनीं हि हें काम पूर्वीं केलें होतें तेव्हां त्यांचाहि कित्ता पंतापुढें होता. श्री. वि. प.) वामन पंडितानें सर्वज्ञ पुण्यश्लोकास आपल्या भक्तिबळानें वश केलें तसेंच मयूरपंतानें कुशलतायुक्तिबळानें माया आर्येस वश करून टाकिलें आहे आरंभीं कोणतीहि गोष्ट करण्यास कठिण असते व तिची भट्टीही चागलीशी उतरत नाही. पण तीच पुन पुन केली असतां अधिक चागली होत जाते. तशी वामनपंडिताची यमकादि चमत्कृति व्याप्रमाणें साधली व मनोहर झाली आहे त्यापेक्षा मोरोपंताचें शब्दालंकार

फारच सुंदर, व्यापक व मनोहर साधले आहेत. आतां ही शब्दचमत्कृति वामन पंडिताच्या शब्दालंकारावलोकनापासून मोरोपंतास इतकी चांगली साधली आहे, वामनाचें (वामन, विठ्ठल, आनंदतनय इत्यादिकाचें-श्री. वि. प.) काव्य त्यास पहावयास मिळालें नसतें तर पंताचे काव्यात सांप्रत दिसत आहे इतका चमत्कार विनचूक साधलाच नसता असेंहि ह्मणता येत नाहीं... (परंतु एवढे खरें की) मोरोपंताच्या कवित्वरूप सूक्ष्मज्योतीस संस्कृताध्ययनकर्पूरादि साहित्य प्राप्त झालें त्यांतीलच वामनपंडिताचें काव्य एक अनुकूल साहित्य होय." पंतांनीं वामनपंडिताच्या स्तुतींत ह्मटलें आहे तसेंच काहींस 'सन्मणिमालें'त आनंद-तनयासंबंधीं ह्मटलें आहे. पुढील दोन गीति पहाः-

(गीति) "अन्यत्र नसे कवनीं यावे रस सर्व हा नियम काहीं ।

केली भाषाकवि जे त्यांची तों गर्वहानि यमकाहीं. ॥

(वामनस्तुति ९)"

(गीति) "आनंदतनय अरणीकर शोभवि फार कवन यमकाहीं. ।

तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम काहीं. ॥

(सन्मणिमाला ७३)"

(३) प्रसिद्ध महाराष्ट्रग्रंथकार वि. को. ओक ह्मणतातः-

"मोरोपंतांची कविता करण्याची शैली सर्वोत्कृष्ट असून, मराठी भाषा म्हणजे ह्यांचे पुढें साक्षात् जशी हात जोडून उभी होती असें दिसतें. ह्यांच्यापूर्वी जे मराठी कवि झाले त्यांच्या ग्रंथांत अर्थगौरव व अर्थगांभीर्य, हे गुण विपुल आढळतात; हे गुण तितक्याच मानानें मोरोपंताच्या काव्यात असून शिवाय अनुप्रास, यमक व श्लेष हे गुण भागच्या सर्व कवींपेक्षां ह्यांस विशेष साधले आहेत. (रा. वि. कों. ओककृत 'हिंदुस्थानकथारस-मराठी भाषेतील प्रख्यात कवि)"

(४) निबंधमालाकार ह्मणतात -"मोरोपंताची कविता वाचताना सकृदर्शनीं हि कळून येणारा तिचा एक मोठा विशेष ह्मटला म्हणजे लाव लांब यमकें हा होय.. मोरोपंतानें वरील शब्दालंकार साधण्यास फार सोयीचें जें आर्यावृत्त तें उचलून प्रकृत शब्दचमत्काराची अगदीं कमाल करून सोडिली. हा यमकरचनेचा प्रकार प्रस्तुत कवीच्या काव्यांत सर्व साधारण असून शिवाय जागोजाग अनुप्रासाचाहि चमत्कार त्यानें केलेला आहे. आतां हा जो मोरोपंताच्या कवितेंत आढळणारा विशेष वर सांगितला तो त्याची प्रसिद्धि प्रथमतः त्वरित होण्यास कारणभूत होऊन पुढें त्याची कीर्ति स्थिरावल्यावरहि तीस मुख्यतः आधारभूत होऊन बसला. अजून पाहिलें तरी प्रस्तुत कवीची जी चहा आढळते ती पुष्कळ अंशीं वरील विशेषा-वरूनच होय. इग्लंडात पोपची प्रख्याति त्याच्या अपूर्व पदलालित्यावरून जशी

ज्ञाली, व वीस वर्षांच्या वयांतच वरील कवि तत्कालीन कवींत अग्रगण्यत्व पावून पूर्वीच्या महाकवींशीं टक्कर माळू लागला; किंबहुना त्याच्याहूनही एकंदर लोकांस अधिक ज्ञाना, त्याप्रमाणेंच आमच्या महाराष्ट्र कवीचेंहि ज्ञानें असावें. बारामतीतून त्याच्या आर्या जेव्हां प्रथमतः बाहेर पडूं लागल्या असतील, तेव्हां महाराष्ट्रकवितावधूचा हा नवीन थाटमाट पाहून तत्कालीन जन मोठे चकित होऊन राहिले असतील ! 'उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चंद्रमा' । किंवा 'उदिते नैषधे काव्ये क माघ क च भारवि' । ('सूर्य उदय पावला असता काजव्याचा उजेड रद्द होतो व चंद्राचाहि फिका पडतो.' 'नैषधकाव्य निर्माण झालें असतां माघकवि कोणीकडे व भारवि कोणीकडे ?') अशाच प्रकारचा त्यास अनुभव घडला असेल ! आपल्या धर्मपित्याच्या आश्रमांत तपस्विकन्येप्रमाणें वाढलेली जी शकुंतला तिनें पूर्वस्थितींतील वल्कलें टाकून देऊन महिषीपदोचित राजवेष धारण केला असतां तिच्या स्वरूपांत जसें विलक्षण अंतर दिसलें असेल, त्याप्रमाणेंच जी कविता पूर्वीं ओवी व अभंग या छंदांत असून प्रायः अलंकारविरहितच होती तिला

‘ज्ञणत्कार जीव्या पदीं नूपुराचा ।

रुणत्कार जीच्या करीं कंकणाचा ॥’

असें स्वरूप एकदम प्राप्त झालेलें पाहून सारा जनसमूह अत्यंत विस्मित होऊन गेला असेल ! गीर्वाणवाणीच्या सुवर्णसूत्रांनीं जागोजाग विणून काढलेलें व अनुप्रासानें स्थळविशेषीं विचित्रित केलेलें असें उज्वल वस्त्र परिधान केलेली वरील अभिनव कविता जनमन प्रागणीं जेव्हां नटीप्रमाणें अवतीर्ण झाली असेल, तेव्हां तिचा अलंकारांचा थाटमाट पाहून व चरणांत रुणझुणणाऱ्या यमकरूप पैजणाचा कर्णमनोहर नाद ऐकून जोशीबोवांसारखी मंडळी तल्लीन होऊन गेली यात काय आश्चर्य !”

एका आंग्ल ग्रंथकारानें पोपविषयीं दिलेला अभिप्राय मोरोपंतांस तंतोतंत लागू पडतो. पोपच्या काव्याविषयीं वाट्स ह्या ग्रंथकाराचा अभिप्राय डॉक्टर जॉन्सन पुढीलप्रमाणें देतो—

“It is remarked by Watts, there is scarcely a happy combination of words, or a phrase poetically elegant in the English language, which Pope has not inserted into his version of Homer. New sentiments and new images others may produce but to attempt any further improvement of versification will be dangerous. Art and diligence have now done their best, and what shall be added will be the effort of tedious toil and needless curiosity (Dr. Johnson)”

‘काव्यांतील शब्दांचा ध्वनि अर्थाचा प्रतिध्वनि असावा’ असे जें पाश्चात्य पोप कवीनें, आपल्या काव्यविवेचनकवितेंत म्हटलें आहे तें पंतांला संमत होतें असें दिसतें. अर्थानुषंगानें शब्दरचना कोमल, कठोर, कटु, मधुर, कर्कश, सरस, नीरस अशी पतानीं अनुप्रास, दाम, अश्रुधाटी इत्यादि यमकें, लांब समास इत्यादिकाच्या योजनेनें केली आहे. याचीं उदाहरणें त्यांच्या भारतादि काव्यात भरपूर आढळतात. बाणाचा होणारा खरखर ध्वनि व शरांची त्वरित गति ‘र’कार-प्राचुर्यानें, तसेंच विसर्गपूर्वक व सानुनासिक ‘ककार’ योजनेनें कंदुकक्रीडा, संयुक्ताक्षर-प्राचुर्यानें वाचतांना होणारा बाणवृष्टीचा भास वगैरे गोष्टी सुचविल्यामुळे पंतांचें काव्य पाश्चात्यांच्या दृष्टीनेंही उत्तमोत्तम काव्यात मोडण्याजोगें झालें आहे. कर्ण-पर्वताील दोनच उदाहरणें पहा-

“भव्यप्रताप कर्ण स्वपित्वाहुनि फार संगरीं तपला ।

की ज्याच्या शररश्मिवातपटीं तो सहस्रकर लपला. ॥ १.१ ॥”

“करिती रणागणीं भट शत्रुशिरःकंजकंदुकक्रीडा, ।

अरिगिरिवरि शरवृष्टिहि, तें प्रेक्षुनि शत्रुही धरी त्रीडा ॥ ८.१७ ॥”

(परिशिष्ट ‘ऋ २’ पहा)

सारांश, पंतांची कविता केवळ शब्दचमत्कारमय, रसहीन व दुर्वोध आहे अशी जी कांहीं लोकांची समजूत आहे ती योग्य नाही. संशयरत्नावलि, सन्मणिमाला, पृथुकोपाख्यान, नामरसायन, केकावली वगैरे छोटीं प्रकरणें वाचलीं असता देखील पंतांविषयींचा दुर्ग्रह निघून जाईल. भारतभागवतादि मोठे ग्रंथ लक्ष्यपूर्वक वाचले, तर पंतांच्या कवितेवर चिरस्थायी प्रेमच जडेल. पंतांच्या कवितेचा मोठा गुण व्याकरणशुद्धता होय. छंदोभंग, अशुद्धप्रयोग, चुकीचे समास, समास असून संधि नाही, म्हखदीर्घाकडे दुर्लक्ष्य इत्यादि प्रकार पंतांच्या काव्यांत अतिशय विरळ असून (परिशिष्ट ‘ए’ पहा) भाषेच्या ठाकठिकीकडे त्यांच्यासारखें लक्ष इतर फारच थोड्या महाराष्ट्रकवींनी दिलें आहे तसेंच पंतांनी देशावरील निरनिराळ्या ठिकाणची व क्वचित् अस्सल कोंकणची शब्दयोजना आपल्या काव्यांत केलेली आढळते. इलुसी, आखाडा, कानकोंडा, चेंगट, चेव, परसें, बरीक, मुंडासें हे शब्द याचीं थोडीं उदाहरणें होत. (परिशिष्ट ‘ग’ पहा.) फारशी, आरबी, हिंदुस्थानी ह्या परकीय भाषेंतील पुष्कळ शब्दांचा त्यांनी आपल्या काव्यांत उपयोग केलेला आढळतो (परिशिष्ट ‘क’ पहा).

तसेंच शुद्ध व सरळ मराठी भाषणसंप्रदायाचे मासले पंतांच्या काव्यात सुबलक आढळतात (परिशिष्ट- ‘ख’). कांहीं ठिकाणीं भाषेंतील ह्याणीही जशाच्या तशाच किंवा थोड्या फरकानें त्यांनी आपल्या कवितेंत ठेऊन दिल्या आहेत. (परिशिष्ट

'झ' पहा) वरील परिशिष्टांत ह्यणी दिल्याच आहेत. त्याशिवाय खालील ह्यणी पंतकाव्यांत आढळतात:-

- (१) अर्घ्या आडात दोर कापणें. (आदि. ३०-२०)
- (२) कावीळ झाली त्याला सर्वे पिबळें दिसतें (कृष्ण. ६१.२)
- (३) कोठें मेरू कोठें मोहरी ? (केका. ६५)
- (४) ज्या गांवीं जावयाचें नाहीं त्याची वाट कशाला पुसावी ?
(कृ० वि० ६५-१९)
- (५) देव तारी त्याला कोण मारी ? (कृष्ण. ५५-४१)
- (६) पालथ्या घागरीवर पाणी. (उद्योग. ७-५)
- (७) पिशाच्या हातीं कोलीत. 'पिशाहातीं स्वयें काकडा.'
(कृ० वि० ६१-९)
- (८) फुल नाहीं फुलाची पाकळी. (द्रोण. ६-७)
- (९) सोन्यांत सुगंध. (कृष्णविजय ८७-७२)

तसेंच त्यांच्या काव्यातील श्लेष परिशिष्ट (ऐ) दिले आहेत. त्याशिवाय खालील आणखी श्लेष आढळतात:-

- (१) आचार्यपुत्र (१ गुरुपुत्र, २ द्रोण) (कर्ण. ११-१२, २१)
- (२) कटक (१ सैन्य, २ कडें) (भारत).
- (३) ईश्वर (१ शंकर, २ देव) (कर्ण २६.२)
- (४) घाली (१ आदण दिलें, २ पसरलें) (वन. १२.१२)
- (५) प्रतिनिधि (१ ऐवजीं मनुष्य, २ राजप्रतिनिधि) (नामार्या १०२)
- (६) प्रभु (१ देव, २ स्वामी) (नामार्या १०२)
- (७) योग (१ अष्टांगयोग, २ युक्ति) (कर्ण. ११.२३)
- (८) शकुनी (१ दुर्योधनाचा मामा, २ एक पक्षी) (कर्ण. १५ १४)
- (९) शिरोनिहिता (१ मस्तकावर ठेवलेला, २ श्रेष्ठ) (सौप्तिक. १.४०)
- (१०) सगर (१ राजा, २ विषयुक्त) (शल्य. २.१)
- (११) सरणें (१ पुढें सरणें, २ नष्ट होणें) (शल्य. २ १)
- (१२) सोम (१ चंद्र, २ शंकर) (सौप्तिक. १.३३)

मोरोपंतापूर्वी वामन, आनंदतनय, विठ्ठल, रघुनाथपंडित इत्यादि कवींनीं संस्कृत छंद-शास्त्राच्या अनुरोधानें मुख्यत्वेन अक्षरगणाच्या विविध वृत्तांत काव्य-रचना केलेली आहे. परंतु त्यांपैकी एकाच्याही काव्यास मोरोपंताच्या काव्याइतकी छंदोवैचित्र्याने शोभा आलेली आढळत नाहीं. आर्या, आर्यागीति, गीति इत्यादि मात्रागणवृत्तांत त्यांनीं विपुल कविता केलेली असून अक्षरगणाचीं प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध समवृत्ते, अर्धसमवृत्ते व विषमवृत्ते यांतही त्याची कविता पुष्कळच आहे.

त्यांचा कृष्णविजय अ० ५५-७९, अनेक रामायणे, स्फुट काव्ये इत्यादि कविता वाचणारास याचा चागला प्रत्यय येतो. विशेषतः त्याचें छंदोरामायण, व त्रुटित रामायण ह्यांत तर त्यांनीं छंदोवैचित्र्याची कमाल करून सोडिली आहे. संस्कृत वृत्तांचे प्रकार सपल्यावर त्यांनीं साकी, दिंडी, पदे, दोहा, सवाई, छंद, अभंग वगैरे प्राकृत वृत्ते घेऊनही पुष्कळ काव्यरचना केलेली आढळते. साराश, हंसांनीं ह्यटल्याप्रमाणें 'नाना प्रकारच्या रसालंकारांनीं आपली कविता पुष्ट व सुशोभित करण्यात इतर सर्व महाराष्ट्र कवींत मोरोपंतानें जसें वर्चस्व मिळविलें आहे, तसेंच तें विविध छंदोरचनेंतही त्यानें मिळविलें आहे.'

आतां काव्याचे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन प्रकार आहेत. त्यापैकीं पंताचें काव्य कोणत्या प्रकारात मोडतें तें पाहूं. कीर्ति, अर्थप्राप्ति, व्यवहारज्ञान, अशुभनाश, तत्कालीन परमानंद व कांतेप्रमाणें मृदुमधुरशब्दांनीं उपदेश हे काव्याचे सहा उद्देश सांगितले आहेत. त्यातील आनंदजनकता हा मुख्य हेतु होय. हा आनंद स्वभावोक्तीनें-मनोविकारांच्या अथवा सृष्टीच्या हुबेहुब चमत्कारिक वर्णनानें-अत्यंत उत्कर्षास पोचतो. झणून ज्या कवीच्या काव्यांत स्वभावोक्ति उत्तम साधलेली आढळते तो उत्तम कवि व त्याचेंच काव्य उत्तम. व्यंग्यादि अर्थ स्वभावोक्तींतच येतात. तेव्हां कवीनें यथाशक्ति व यथारुचि कोणाही अर्थास प्रधान करून काव्य लिहिलें तरी स्वभावोक्तीमुळें त्यास कांहीं अडचण नाहीं. व्यंग्यार्थ प्रधान ठेवून स्वभाव सोडून दिला तर तें काव्य उत्तम आनंददायी होणार नाहीं. उलट वाच्यार्थांतच जर खमंग स्वभावोक्ति साधून उत्तम रीतीनें स्वभाव वठवून दिला तर तें काव्य उत्कृष्ट आनंददायी होऊन उत्तम काव्यांत गणलें जाईल. अतिशयोक्ति, श्लेष, यमकें, अनु-प्रास इत्यादि गोष्टींनीं जेथें वाजवीपेक्षा फाजील रंग दिला असून ज्यांत स्वभावोक्ति, कमी असेल तर तें मध्यम काव्य व केवळ अर्थचमत्कृतिरहित शब्दचमत्कारता जेथें आढळेल तें अधम किंवा कनिष्ठ काव्य समजावें वरील काव्यलक्षणाप्रमाणें ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, अमृतराय, रामजोशी, श्रीधर इत्यादि महाराष्ट्र कवींच्या कवितेप्रमाणेंच मोरोपंतांच्या काव्यांतही स्वभावोक्ति पुष्कळ ठिकाणीं आढळते. भारत, रामायण, इत्यादि त्यांच्या ग्रथांत स्वभावोक्ति फार उत्कृष्ट साधलेली आहे. अनेक स्वभावाचीं व अनेक वर्तनाचीं अनेक पात्रें त्यांत आलीं आहेत. त्यांचीं भाषणें, वर्तन व स्वभाव हीं प्रसंगविशेषीं उत्तम रीतीनें रंगविलेलीं आढळतात. तसेंच त्यांच्या स्फुट काव्यातून व स्तोत्रांतून "कितीएकांत सार्वभौम राजाजवळ दीन जनांची, कृपालु आईबापांजवळ लाडक्या मुलांची, सलगीच्या थोर मित्राजवळ दीन जेव्हाची वर्तणूक कसकसी होत असते हें ईश्वरापाशीं पंतांनीं केलेल्या प्रार्थनेंत व भाषणांत स्पष्ट दिसून येतें. कितीएक काव्यांत खोद्वारा-विषयीं आतुर होऊन ईश्वर आपणावर लवकर कृपा करीत नाहीं झणून पंतांनीं

जे तर्क केले आहेत ते फारच मनोहर उतरले आहेत. हीं स्तुतिस्तोत्ररूप काव्ये ह्यणजे मनाचे स्वभावच होत. नामरसायन, आर्या केकावलि, श्लोक केकावलि नामार्या, प्रातःप्रार्थना, संशयरत्नमाला इत्यादि लहान लहान पुष्कळ काव्ये पंताच्या निर्मळ स्वतंत्र कल्पनेने निर्मिलेली आहेत. त्यात आतुर मनुष्याचा स्वभाव व आणखी कितीएक गोष्टी चांगल्या प्रकारे रेखिलेल्या आहेत. (हंस).”

वरील विवेचनावरून पंताचे काव्य सरस स्वभावोक्तीमुळे उत्तम काव्यात मोडते असे वाचकांस दिसून येईल.

पंतांच्या काव्यांत ओज, प्रसाद व माधुर्य हे तिन्ही गुण उत्तम प्रकारे दृष्टीस पडतात. याविषयी थोडे जास्त विवरण करितों.

कवितेंतील रसास योग्य अशा पदरचनेस रीति म्हणतात. हिचे पांचाली, वैदर्भी किंवा लाटीया व गौडी असे तीन प्रकार आहेत.

‘द्वित्रिपदा पांचाली लाटीया पंच सप्त वा यावत् ।

शब्द समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडिया ॥’

जीत चार पदांच्या आत (दोन तीन पदे) समासपदे असतात ती पांचाली रीति. ही प्रसादगुणदर्शक असते. वैदर्भीचे दहा गुण दंडीने सांगितले आहेत. ते असे:-

‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजकातिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणा स्मृता ॥’

श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्य, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारत्व, ओज, कांति व समाधि हे वैदर्भी रीतीचे दहा गुण आहेत. ही मुख्यत्वे माधुर्यगुणदर्शक आहे तरी त्यांत ओज असतोच. मात्र जीत यथाशक्ति-जितके लांब समास कवीला घालता येतील तितके-लांब समास तेवढे असतात, ती गौडी रीति; व जीत थोड्या प्रमाणावर फार फार झाले तर पांच सात पदाचे-समास असले तरी चालतात, परंतु श्लेष, प्रसाद, माधुर्यादि गुणही असतात ती वैदर्भी रीति. पंताच्या अवाढव्य काव्य-रचनेत फार लांब समास, आखुड समास, व मुळीच समास नाहीत, किंवा असले तर क्वचित् हे सर्व प्रकार आढळत असल्यामुळे गौडी, वैदर्भी व पांचाली या तिन्ही रीतींची पदरचना व त्यांना आनुषंगिक असणारे ओज, माधुर्य, प्रसादादि गुण, व त्यांना त्यांना अनुकूल अशी परुषा, मधुरा व प्रौढा ह्या वर्णरचना विपुल आढळतात. जशी रसास पदरचना, तशीच वर्णरचनाही अनुकूल असावी लागते. रसानुकूल वर्णरचनेस वृत्ति म्हणतात. हिचे मधुरा (कैशिकी), परुषा (आरभटी) व प्रौढा (सात्वती) असे तीन भेद आहेत. ज्या रचनेत ‘क’ पासून ‘म’ पर्यंत असणाऱ्या स्पर्शवर्णातील ट, ठ, ड, ढ हे वर्ण सोडून बाकीचे वर्ण, णकार, द्वित्त‘ल’ (ल), य,

र, ल, व अशाप्रकारचे कोमल वर्ण आणि अनुस्वार पुष्कळ येतात, तिला मधुरा किंवा कैशिकी वृत्ति ह्मणतात. ही माधुर्य गुण दर्शविते. ज्यांत संयोग, रेफ, सवर्ण योग, विसर्ग, तसेंच ट, ठ, ड, ढ या प्रकारचे कठोर वर्ण, आणि वर्गातील प्रथम, तृतीय याचा द्वितीय, चतुर्थ या वर्णाशी योग असतो तिला परुषावृत्ति ह्मणावे. ही ओजोगुणदर्शक आहे. ज्या रचनेत काहीं मधुरा व काहीं परुषा अशा दोन्ही वृत्तींचे मिश्रण असते ती प्रौढा वृत्ति. ही प्रसादगुणदर्शक आहे. °

ओज किंवा प्रौढी ह्या गुणाचे पाच प्रकार दण्डीने काव्यादर्शात (प्रथम परिच्छेद) सांगितले आहेत.

‘पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिदा ।

प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्यच ॥’

पदार्थावहल वाक्यरचना, वाक्यार्थावहल अभिन्न पदयोजना, विस्तार, समास (सक्षेप) व साभिप्राय पदे हे ओज किंवा प्रौढी या गुणाचे पांच प्रकार आहेत. हे पाचही प्रकार पंतकाव्यांत मुबलक आढळतात. त्याच्या लांबसमास-योजनेने तर ओजोगुण विशेषच झळकतो. (परिशिष्ट ‘लृ’ पहा) पदार्थावहल वाक्यरचना ह्मणजेच ‘पर्यायोक्त.’ याची उदाहरणे केकावलीची पुरवणी ‘पर्यायोक्त’ यांत पहावी. याचे एकच उदाहरण येथे देतो -

(गीति) ‘ऐसें वदोनि हांसुनि सुनिपुण गुण तिसरियासि तो चढवी,

स्वमुखें सरहस्य जया राम धनुर्वेद आदरें पढवी. ॥ (भीष्म. ४-२७ ॥)

‘भीष्म’ असें न ह्मणतां ‘स्वमुखें सरहस्य ...पढवी’ हें वाक्य घातलें ह्मणून ‘पर्यायोक्त’ झालें.

निबंधमालाकार माधुर्यादि गुण, भाषाप्रभुत्व व चित्रकाव्य या पंतकाव्यात आढळणाऱ्या गोष्टींविषयी ह्मणतात - “पंतांनी महाराष्ट्रभूमीत अठरा पर्वांच्या भारती इक्षुदंडाची लावणी करून रसिकजनांच्या मेजवानीचे अपूर्व व अखंड साहित्य करून ठेविलें असल्यामुळे, त्यांत तर माधुर्यगुण अत्यंत उत्कर्षानें वर्तत आहे. तसाच प्रकार मंत्रभागवतांत-विशेषत दशम स्कंधात-आढळतो युधिष्ठिर व जनार्दन यांची पुण्यचरित्रे वर्णन करिताना भोरोपंतांस प्रेमाचें भरतें येतें. यास्तव वरील दोन ग्रंथ माधुर्यादि उत्तम काव्यरसांनी पुष्ट झालेले आढळतात. मराठी व संस्कृत भाषा पंतांच्या अगदीं अकित असत त्यांनी लिहिलेलीं चित्रकाव्ये, त्यांतल्या त्यांत मंत्रमय रामायण, मंत्रमय भागवत, व हरिसंबोधनस्तोत्र हीं वाचलीं असतां त्यांच्या भाषाप्रभुत्वाची उत्तम साक्ष पटेल. त्यांचीं रामायणे हीं ‘कवीच्या वाग्देवतेची केवळ स्वतंत्र लीला आहे. होमरच्या महाकाव्यातील वीर युद्ध आटपल्यानंतर जसे रंगयुद्धात परस्पर झगडले व नानातऱ्हेच्या कसरती करून त्यांनीं करमणूक करून घेतली, किंवा चिताऱ्यानें मुख्य चित्र तयार झाल्यावर जशी भोंवताली नक्षी

व वेलबुद्धी काढण्यात आपली करामत खर्चावी, त्याप्रमाणेच आमच्या कवीनें भारतादि मोठमोठ्या ग्रंथांनीं आपल्या जन्मभाषेस अलंकृत करून शेवटीं आपल्या उपास्य-देवतेच्या प्रीत्यर्थ आपल्या सरस्वतीचा ओघ जलयंत्रोद्दाराप्रमाणें चित्रविचित्रतेनें प्रगट केला आहे (निबंधमाला)” भिन्न वृत्तात रचलेलीं व विविधबंध साधलेलीं त्यांचीं रामायणें वाचलीं म्हणजे पंत भाषानर्तकीला वाटेल तशी नाचवीत असें दिसून येतें.

हंस ह्यणतात —“मोरोपंताच्या काव्यात श्लेष, ओज, प्रसाद, माधुर्य इत्यादि गुण चांगले उतरले आहेत. माधुर्य, श्लेष याचा मासला थोड्याच ठिकाणीं पण उत्तम प्रकारचा आढळतो. ओज आणि प्रसाद हे गुण सर्वत्र उत्कर्षानें वर्तत आहेत. प्राण्याच्या शरीरांतील घातूस ज्याप्रमाणें ओजानें तेजस्विता असते त्याप्रमाणें कवितेच्या भाषासरणींत ओजोगुण असला तर तशा कविताश्रवणापासून अंत करणवृत्ति जागृत होतात व शौर्य, उत्साह, क्रोध, अभिमान, आनंद इत्यादि मनोविकाराचा आविर्भाव होऊन मनुष्य अगदीं तल्लीन व गर्क होऊन जातो. हा ओजोगुण आणि कविता वाचल्याबरोबर, शब्दश्रवणसमकालीन चित्ताची प्रसन्नता व विकास होणें हा प्रसादगुण हे स्थूलपरत्वे मोरोपंताच्या कवितेंत अति साधारण झाले आहेत असें आम्हांस वाटतें.” ओजोगुणात वर सांगितल्याप्रमाणें मोठमोठे लांब समास व कठोरवर्णरचना असते. ज्यांत तीन पदांपेक्षा अधिक पदाचा समास नसून कोमल-वर्णरचना असते तें प्रसादगुणविशिष्ट काव्य व दोन्हींचें मिश्रण ज्यात झालें असतें तें माधुर्यगुणविशिष्ट काव्य होय. प्रसाद आणि माधुर्य ह्यांत फारसा फरक नाही. कोमल वर्णरचना व पृथक् पदे ज्या पद्यांत असतात तें माधुर्यगुणविशिष्ट (‘या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यं प्रकीर्त्यते-प्रतापरुद्र’) व फार लांब समास नसून प्रसिद्धार्थपदे ज्यांत असतात तें प्रसादगुणविशिष्ट (‘प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स-प्रसादो निगद्यते-प्रतापरुद्र’) काव्य समजावें. ‘कृष्णविजय’पूर्वार्धांत प्रसाद थोडा असून रामायण, भारत व स्फुटकाव्यें यात तो पुष्कळच आढळतो. पंतांचीं लघुकाव्यें तर प्रसादमाधुर्याच्या मातवर खाणीच आहेत. आतां येथें ओज, प्रसाद व माधुर्य यांची थोडीं निवडक उदाहरणें देतो —

१ ओजप्रसादाचीं उदाहरणें:-

(१) मंत्ररामायणात रावणपुत्र इंद्रजित् युद्धास आला तेव्हाचें वर्णन —

(गीति) “पौलस्त्यदेहजन्मा इंद्रजिताख्य प्रतापमार्तंड ।

खरतरशरकिरणगणें शोषीं कपिजीवनासि उदंड. ॥ ५६३ ॥

प्रलयसमय तो भासे, संवर्ताभौदतुल्य शरधारा ।

हा राक्षस वर्षे, तो ‘हा ! राम !’ म्हणे चमू निराधारा. ॥ ५६४ ॥

तो वानराधिराजद्विविदागदवातपोतनीळनळ ।

जन लक्षावधि वधिति, ग्रीष्मीं विपिनांतरीं जसे अनळ. ॥ ५६५ ॥

रक्षःप्लवंगम क्षतविक्षत फुलले वर्नीं जर्णो पळस; ।

पळ सभयांला सुटला, पळसह भू पाहतांचि ये चिळस. ॥ ५६६ ॥

(मंत्ररामायण, युद्धकांड)”

वरील युद्धवर्णनांत ओज व प्रसाद हे दोन्ही गुण चमकत आहेत. तसेंच, त्यांत ओजोगुणाला सहायभूत परुषावृत्ति असून त्यांत मधुरावृत्ति मिश्रित होऊन प्रसादगुणदर्शक प्रौढावृत्ति बनली आहे.

(२) रावणाचें लक्ष्मणविभीषणाशीं युद्ध पहाः—

(गीति) “शस्त्रास्त्राचा व्रज मग सोडुन दशकंधरें महापतितें ।

आच्छादिलें रवीनें, विधुंतुदाचेपरी धरापतितें. ॥ ६४७ ॥

सौमित्रिनें प्रयलें छेदुनि दशकंठचापलतिकेला ।

अशनिप्रभवाणानें सारथिमूर्धापहारही केला. ॥ ६४८ ॥

मंदोदरीवराच्या स्यंदनसंबद्धवाजिसघातें ।

मारी स्वयें विभीषण धाडनियां तेधवां गदाघातें. ॥ ६४९ ॥

कालभुजगमवज्रज्वलनज्वालातकोपमा शक्ति. ।

बंधुवधास्तव हस्तीं धरिली दशकंधरें महाशक्ति. ॥ ६५० ॥

तेव्हां त्वरित श्रीमाल्लक्ष्मण नि.सीमवीर्यचंचु कवी ।

रिपुला मोहुनि बाणें, मित्राला शक्तिपासुनी चुकवी. ॥ ६५१ ॥

जनरावण रावण तो सौमित्रिस त्याच शक्तिने ताडी; ।

दुःखार्तेदेवलोचनजलवृष्टिसह क्षमातळीं पाडी. ॥ ६५२ ॥

अशनिच्छिन्नमहीधरशिखरासम रामचंद्रबंधु पडे, ।

वेगें प्रभंजनाच्या समूळ जैसा महातरू उपडे. ॥ ६५३ ॥

(मंत्ररामायण, युद्धकांड)”

ओजाचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरणः—

(३) मारुति रावणसभेंत आला असतां ‘तू कोण ? कोठचा ? इत्यादि प्रश्न प्रहस्त-प्रधानद्वारा रावणानें विचारिले. तेव्हां मारुति रावणाला उत्तर देतो. यातील समासघटित गीत्यर्धांतून ओजोगुणाचा अत्यंत उत्कर्ष झालेला आढळतोः—

(गीति) “तेव्हा ह्मणे मरुत्सुत, ‘दशकंठा ! मी तनूज पवनाचा; ।

सेवक सुग्रीवाचा बाल्यनुजाचा प्रतापभवनाचा; ॥ १११ ॥

रविवंशजदशरथनृपसत्तानक्षीरसिंधुचंद्राचा, ।

माधिजमुनिमखनाशकराक्षसमथनक्रियावितंद्राचा, ॥ ११२ ॥

श्रीकंठसायकासनभंगकुपितभार्गवस्मयहराचा,
 गौतमभार्याशापक्लेशमहाघाघकारमिहिराचा, ॥ ११३ ॥
 सत्यव्रतजनकाज्ञात्राणार्थत्यक्तराज्यकामाचा, ।
 त्वद्भगिनीवैरूप्यक्रुद्धखराद्यसुरबळविरामाचा, ॥ ११४ ॥
 कांचनकायमृगच्छलहतकांताविरहतसदेहाचा, ।
 निजभार्याचोरासुक्षयप्रतिज्ञाविलासगेहाचा, ॥ ११५ ॥
 तावकपराक्रमार्थमराहुप्रभवाळिवीरकाळाचा, ।
 अभिमतवितरणहर्षितसुग्रीवादिप्लवंगपाळाचा, ॥ ११६ ॥
 वरविक्रममंडितभुजदंडनिहितचंडचापदडाचा, ।
 मी दूत राघवाचा, त्वद्विधदुष्टैककालदंडाचा. ॥ ११७ ॥

(मंत्ररामायण, सुंदरकांड).”

२ प्रसाद आणि माधुर्य या गुणांचा मासला:-

(१) (गीति) भीष्मद्रोणकर्ण हे वीर मेल्यावरही कौरवपक्षीयाचें शौर्य वर्णन करून जयाशा दाखविणाऱ्या संजयाला धृतराष्ट्र ह्मणतो -

(गीति) “भूप ह्मणे, ‘रे ! सूता ! जयवार्ता दूर, काय तूं वदसी ! ।
 उरले खरे परेतचि, बहुत परजिती कबधही सदसी ! ॥ १२ ॥
 गुरु कर्ण भीष्म मेले, उरले ते मृतचि काय परिसों गा ! ।
 वीर खरे ते गेले, शुद्ध यशश्री कधीं न वरि सोंगा. ॥ १३ ॥
 स्वजयप्रासादाचे पडले मोडोनि भीष्म गुरु खांब, ।
 शोकभरें मज मूर्छा आली, क्षणमात्र संजया ! थाव. ॥ १४ ॥

(कर्णपर्व अ० ५)”

(२) वनपर्वांत सत्यभामा व द्रौपदी यांचा पतीस स्वयंश कसें करून घ्यावें याविषयीं सवाद:-

(गीती) “सत्या कृष्णेसि ह्मणे, ‘वदतें तें तूं खरेच मान, सये ! ।
 लोक ह्मणोत, परि पळहि माझ्या हातीं न कातमानस ये. ॥ ६.५७ ॥”

सत्यभामा कृष्णभगिनी द्रौपदीस ह्मणते.-‘सखे ! मी कृष्णाची लाडकी बायको असून पति श्रीकृष्ण हा माझ्या पूर्णपणें स्वाधीन आहे असें लोक समजतात, परंतु खरी गोष्ट तुला सांगतें कीं कृष्णाचें मन माझ्या हातात पळभर देखील येत नाही, अर्थात् कृष्णाला माझ्याच्यानें सुळींच वश करवत नाही. हें तुला खोटें वाटेल पण मी तुला स्नेहभावानें आपली सखी समजून खरी हकिकत सांगत आहे. ह्मणून ती तूं खोटी मानूं नकोस.

(गीति) “त्वा हे पांच पति कसे वश केले ? भजति सर्व एकीतं, ।

थोडें वाहुनि, पाहुनि नटती कादंबिनीस केकी तें. ॥ ५८ ॥”

मी सौंदर्यादिगुणयुक्त असून माझा एक पति कृष्ण मला क्षणभरही वश करवत नाही. तुझ्याकडे पाह्यावे तर तुझे पति पाच, स्वभावतः त्यांनीं परस्परा-विषयीं साशंक राहून त्यांतून एकानेही तुजवर प्रेम करूं नये. असें असतां ते पाचही तुला अगदीं वश होऊन राहिले आहेत. त्यांना तूं असे वश कशामुळे केलेंस ? हे तुला किती वश झाले आहेत ह्मणून सांगूं ! कादंबिनीस ह्मणजे मेघमालेस पाहून मयूरास आनंद होतो व ते नृत्य करितात इतकें मोराचें मेघपत्नीवर प्रेम आहे. परंतु धर्मभीमार्जुननकुलसहदेव या पाचांचें तुजवर जें प्रेम आहे त्या मानानें हें मयूरकादंबिनीप्रेम मला अगदींच थोडें वाटतें. इतकें तूं यास वश कसें केलेंस ? यातील मयूरकादंबिनीचा दृष्टांत कविसमत असून फार सरस आहे. मयूर हा कांत व कादंबिनी त्याची काता असें दर्शवून कवीनें कादंबिनीदर्शनानें मयूराचे ठिकाणीं आनंदानें नृत्य करण्याची उत्सुकता व तिजविषयीं केवळ पराधीनता सुचवून तिच्या आल्हादजनक गुणांनीं मयूराच्या ठिकाणीं नृत्यानें आल्हादजनकत्वही सुचविलें. यावरून द्रौपदीच्या पातिव्रत्यादिगुणाचें आनंदजनकत्व व तिच्या गुणांनीं धर्मादि पाडवांचें तिच्या ठिकाणचें लुब्धत्व अथवा परमासक्ति ह्या गोष्टी उत्कृष्ट रीतीनें दिसून येतात. यात उत्प्रेक्षा, व्यतिरेक इत्यादि अर्थालंकार साधून सुंदर अनुप्रासही साधिला आहे.

(गीति) “सांग, वशीकरण कसें केलें त्वा देवि ? कोणत्या मंत्रें ? ।

कीं दिव्यौषधिमुळें, किंवा वात्स्यायनोदितें यत्रें ? ॥ ५९ ॥”

स्त्रिया आपल्या पतीस वश करण्याकरिता तंत्रशास्त्रोक्त वशीकरण प्रयोग करितात, तसें काहीं तू मंत्र जपून वशीकरण केलेंस ? किंवा दिव्यौषधीचें मूळ उगाळून पतीस पाजिलेंस, किंवा तें पतीच्या वस्त्रास बांधलेंस ? किंवा वात्स्यायन ऋषीनें कामशास्त्रात सांगितलेल्या यंत्रानें (रतिबंधानें) तूं त्यास स्वाधीन करून घेतलेंस ? केलेंस तरी काय ? तें मला सविस्तर सांग. ‘देवि’ हें संबोधन येथें श्लिष्ट असून खुत्रीदार आहे वशीकरणादिप्रयोग व मंत्रजपादिक्रिया सर्व देवताविषयक असल्यामुळे देवीस माहित असणारच. द्रौपदी ही देवी ह्मणजे कृताभिषेका राज्ञी होतीच.

(गीति) “कृष्णा हांसोनि ह्मणे, ‘भामे ! मोहावयासि पतिला जे :

मंत्राद्युपाय करणें, या श्रवणें बहु मदीय मति लाजे. ॥ ६० ॥

प्रेमें पतिचरणासि न देउनि, दे हात तायिताला जे ।

ते स्त्री न रुचे पतिला, कीं तीतें आततायिता लाजे ॥ ६१ ॥”

वरील गीतीपैकीं पहिलींत सत्यभामेच्या प्रश्नाचें किंचित् निघल सुचवून द्रौपदीच्या मनाचा थोरपणाही कवीनें सुचविला आहे. कृष्णा, भामा (=क्रोधपूर्ण स्त्री) इत्यादि

शब्दही फार सूचक आहेत. प्रेमयुक्तपतिचरणसेवेनें त्याला स्ववश करण्याचें सोडून मंतरलेल्या तायिताच्या योगानें पतीला स्वाधीन करून घेण्याचा यत्न करणारी स्त्री आततायि (महादोषी) ठरते. ती स्त्री अशा उपायानीं पतीला वश करून घेऊं शकत नसून उलट त्याला अतिशय अप्रिय मात्र होते. वरील दुसऱ्या ह्यणजे ६१ व्या गीतींत सुंदर अर्थ साधून शिवाय षडक्षरी थमकही कवीनें साधिलें आहे.

(गीति) “जाणें वशीकरण हें, करिते जेणें कधीं न कोपति तें, ।

सखि ! तूंही असेंचि करीं, मदमत्सर दाखवू नको पतितें. ॥ ६२ ॥”

मला एक वशीकरण ठाऊक आहे. तें हेंच कीं ज्या आचरणानें पतीस कधींही कोप येणार नाही तसें आचरण करणें. दुसरें वशीकरण मला माहित नाही. सखे ! आपल्या पतीनें आपल्यावर प्रेम करून आपल्या स्वाधीन व्हावें असें तुला वाटत असेल तर तूं त्याला कधींही क्रोध येणार नाही अशा प्रकारचें वर्तन कर. ‘तें कसें करावें?’ असें विचारशील तर सागतें. तूं आपल्या सौंदर्यादिकांचा मद व सपत्नीविषयीं मत्सर पतीला दाखवूं नकोस. असें तूं केलेंस ह्यणजे तुझा पति तुला पूर्णपणें वश होईल.

(गीति) “पतिपरमेश्वरचरणा जी तत्सेवार्थ न नवशी करणें, ।

ती मुग्धा कैशी गे ! वळवील स्वामिमन वशीकरणें ? ॥ ६३ ॥”

जी स्त्री पतीला परमेश्वर समजून आपल्या सर्व इंद्रियाचे व्यापार त्याची नम्रपणें सेवा करण्यात लावीत नाही ती स्त्री मूढ होय. तिनें कितीही जादुटोणा केला तरी तिला स्वामीचें मन वश करितां येणार नाही. येथें पतीला परमेश्वर व स्वामी समजून इंद्रियाचे व्यापार त्याच्या चरणीं अर्पण करण्यांत पतिव्रतेचा उत्कृष्ट धर्म व नम्रभाव सुचविला आहे. आतां पतिप्रसादाचें महत्फल द्रौपदी सत्यभामेस सागते:-

(गीति) “पतिचे प्रसाद देती ज्या सद्गतितें, न योग सव तीतें; ।

वाहे पहा शिरीं शिवदेहार्धमता शिवा स्वसवतीतें. ॥ ६४ ॥”

पति प्रसन्न झाला असतां पतिव्रता स्त्रीला जी सद्गति प्राप्त होते ती तिला योगाभ्यासानें किंवा यज्ञ करण्यानें मिळणार नाही. याला दृष्टांत पार्वतीचा. तिनें आपल्या सौंदर्यादिगुणाचा अभिमान व मत्सर सोडून आपल्या सपत्नीला आपल्या मस्तकावर धारण केलें. त्यामुळें महादेव प्रसन्न होऊन त्यानें पार्वतीला आपल्या अर्धांगीं धारण करून ते अर्धनारीनटेश्वर बनले. या पार्वतीच्या दृष्टातानें ‘मदमत्सर दाखवूं नको पतितें’ ह्यणून जो द्रौपदीनें सत्यभामेस वर ६२ व्या गीतींत उपदेश केला त्याचें समर्थन केलें आहे. पुढच्या गीतींत हा द्रौपदीचा उपदेश सत्यभामेस फार रुचला असें सागून साध्वीचरित्राचें सर्वत्र आनंददायिल्य वर्णून कवि ‘पातिव्रत्यमाहात्म्य’ वर्णन करणारें उपाख्यान संपवितात:-

(गीति) “श्रुतिला कविधीसी ती मानवली फार शुद्धवदलीला ।

न पतीसचि कर्णासहि सत्य सती होति उद्धवदलीला. ॥ ६५ ॥

(वनपर्व अ० ६)”

कवि-व्यासवाल्मीकादि-यांची बुद्धि जशी वेदवाणीला मान देते तशी सत्यभामा शुद्ध उपदेश करणाऱ्या द्रौपदीला फार मान देती झाली. साध्वींचे चरित्र त्याच्या पतीस आनंद देते, इतकेच नाही, तर त्यांचे चरित्र ऐकणाऱ्या जनांच्या कर्णासही ते अत्यंत मधुर लागते.

(३) प्रसाद व माधुर्य यांचे तिसरे उदाहरण आदिपर्वातील (अ० ३७ गी० १०-३४) सुंदोपसुंदाख्यान होय. त्यांत मधून मधून ओजोगुणही झळकतो. त्याचा थोडासा उतारा पुढे देतो.-

(गीति) “त्रस्त-तर-सुर-प्रार्थित-विधि-वचनें चतुर विश्वकर्मा तें ।

व्यसन हराया, द्याया निजकौशल्ये सुरांसि शर्माते, ॥ १ ॥

लोकत्रयस्थ तिळ तिळ उत्तम लावण्य भेळउनि यलें ।

स्त्री-रत्न रची, जाणों अवयव ते न, खचिलींच तीं रले. ॥ २ ॥”

अर्थसादृश्यः-वरील द्वितीय गीतीशीं पुढील शेक्सपीयरची उक्ति किती सदृश आहे ती पहाः-

“Full many a lady

I have eyed with best regard, and many a time
The harmony of their tongues hath unto bondage
Drawn my too diligent ears.

But you, Oh! you

So perfect and so peerless, are create
Of every creature's best.”—(Shakspeare)

(गीति) “नामें तिलोत्तमा ती लावण्य तिचें नृपा अपारचि तें, ।

जेणें वेधावेंचि क्षण तारे जें मन महातपा रचितें. ॥ ३ ॥

तीस ह्मणे द्रुहिण, ‘अये ! देवि ! त्रैलोक्यसुंदरि ! पुनीते ! ।

वारीं ताप जगा जे दिधले सुंदोपसुंदरिपुनीं ते. ॥ ४ ॥

ती भुलले सुर, हरिहर, पाहुनि त्रैलोक्यसुंदरा ज्याला, ।

ब्रह्मनियोगें दावी तें मोहकवदन सुंदराजाला. ॥ ५ ॥

विंध्यवनीं ललना-जन-परिवृत ते दैत्यराज पीत-सुर ।

स्वर्गाधिपत्य साधुनि होते खबळकरुनि भीतसुर. ॥ ६ ॥

पुष्पावचयव्याजें जैसी चपळा घनीं, वनीं चपळ ।

फिरतां तिला पहाती, स्थिर पाहुनि बैसती, न नीच पळ. ॥ ७ ॥

अवलोकिताचि चित्तें तद्रूपीं जैवि सुंद रमल हो ! ।
 उपसुंदही ह्मणे, 'हैं प्राप्त स्त्रीरत्न सुंदर मल हो'. ॥ ८ ॥
 धावुनि धरिति कर तिचे सोडुनि सुंदोपसुंद रीतीतें, ।
 दोघासही कटाक्षें अनुमोदी कृत्य सुंदरी ती तें. ॥ ९ ॥
 सुंद ह्मणे, 'भ्या वरिली सर परता, धरुनि हात, तो डावा ।
 गुरुदारधर्षणोद्यत जो तो लागेल हात तोडावा'. ॥ १० ॥
 उपसुंद ह्मणे, 'भाझी न करावी धर्महानि करकरुनी ।
 का धरिला मृदुकर ? सर, हरहर ! मरसील हा निकर करुनी. ॥ ११ ॥
 सुंदीं जैसा काम क्रोध उठे तदनुजीं तसाचि, तदा ।
 बिंब प्रतिबिंबचि तें धे ज्येष्ठ कनिष्ठही तशीच गदा ॥ १२ ॥
 सुंदाची उपसुंदीं उपसुंदाची गदा पडे सुंदीं, ।
 तन्मरणमुदुद्धासें गणपतिच्या कळ नुठेल कां तुंदीं. ॥ १३ ॥
 परमसखे होते, परि एक-स्त्री-रत्न-भोग-कामुक ते ।
 मेलेचि, जरि न ऐसें करिते तरि जीवनासि का मुकते ? ॥ १४ ॥
 (आदि अ० ३७)"

वरील पंतवर्णनाशीं मुक्तेश्वराचें आदिपर्वातील सुंदोपसुंदाख्यान ताडून पाहिलें
 असता पंताचें वर्णन विशेष डौलदार असून मुक्तेश्वराच्या काव्यांत रसोत्पत्ति अधिक
 आहे हें स्पष्ट दिसून येईल.

(४) वनपर्वांत द्यूतांत राज्य हरवून वनांत गेलेल्या पाडवांस यादवपांचाळ
 भेटण्यास गेले असतां श्रीकृष्णद्रौपदीची भेट झाली. तेव्हां द्रौपदी प्रथम आपले
 केश कृष्णाला दाखवित भाषण करिते—

(गीति) "श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा दाउनि खळ-पाणि-कृष्ट-केश वदे; ।
 उक्तिकडे मन दे, परि नयन तदास्याकडे न केशव दे. ॥ १३ ॥
 (वनपर्व अ० २)"

द्रौपदीच्या दुःखाचें कवीनें वरच्या गीतींत किती मार्मिक वर्णन केलें आहे !
 श्रीकृष्णाचें लक्ष्य द्रौपदीच्या भाषणाकडे होतें परंतु देवाला सारखे टपटप अश्रु
 गाळित असणाऱ्या द्रौपदीच्या मुखाकडे पहावेना !

या पुढील द्रौपदीचें भाषण किती हृदयद्रावक आहे तें पहा.—

(गीति) "हे केश धरुनि बोडुनि नेलें दु शसनें सभेंत सख्या ! ।
 तेव्हां मज आठवली त्वत्पदयुगली सखी, न अन्य सख्या. ॥ १४ ॥
 इणेंचि राखिली वा ! लज्जा, उघडी पडों दिली न सती; ।
 यदुकुरुकीर्ति न उरती जरि मज हे ठाउकी किली नसती. ॥ १५ ॥

हेते समीप प्रांचहि पति अति-मति हे मनं उदासीनें, ।
 म्यां व्यसन साहिलें तें, न असेल विलोकिलें कुदासीनें. ॥ १६ ॥
 सोडी पुनःपुन्हा खळ न धरुनि लज्जा भया दया लुगळ्या; ।
 उघडें पडतें वपु तरि तूं अतरतासि वा ! दयालु गळ्या ! ॥ १७ ॥
 जे पाप गरद अग्निद सर्वस्वहर स्वदारवछहर ।
 तदुपेक्षा करिति कशी ! हे साक्षात् एकमुख सशस्त्र हर. ॥ १८ ॥
 गुरु, तात, बंधु, पति, सुत कोणीच मला नसे; जिला असती ।
 तीस घडेल असें का ? हंसतील सती-जन-व्रता असती. ॥ १९ ॥
 स्त्रीलंघन करिल्यातें प्राकृतहि न साहती, पहा लावा, ।
 हा ! लावावा कर मज ? वातेंहि न पदरही न हालावा. ॥ २० ॥
 याचीं शस्त्रें अस्त्रें दोर्दंड-बळें खळें वृथा केलीं, ।
 धिक् कष्टं सर्व यशें सुज्ञानें एकदा लया गेलीं. ॥ २१ ॥
 ऐसें वदोनि रडता कृष्ण ह्मणे, 'अव ! तूं नकोचि रडों, ।
 कळवळतें भन्मन सखि ! या शोकाचळभरें नको चिरडों'. ॥ २२ ॥
 (वनपर्व अ० २)"

(५) दुर्योधनानें दुर्वास ऋषीला सेवेनें प्रसन्न करून घेऊन त्याला दहा हजार शिष्यांसह मध्यरात्री द्वैतवनांत पांडवांकडे भोजन मागण्यास पाठविलें. द्रौपदीचें भोजन झाल्यावर सूर्यदत्तस्थाली रात्री घासून ठेविली असता तीपासून पुढें दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयानंतर तिची पूजा केल्याशिवाय अन्नोत्पत्ति होत नसे, हें दुर्योधनाला माहित होतें. तेव्हां मध्यरात्री दुर्वासानें भोजन मागिलें असता त्याला तें पांडवगृहीं मिळणार नाही व मग सहजच दुर्वास त्यांना शाप देईल. मध्यरात्री पांडवांकडे दुर्वासऋषीला पाठविण्यांत दुर्योधनाचा हा दुष्ट हेतु होता. दुर्योधनाच्या सागण्या-प्रमाणें दुर्वासानें मध्यरात्री शिष्यांसह पांडवाश्रमांत जाऊन भोजन मागितलें त्या प्रसंगाचें पंतांचें वर्णन मधुरप्रसादादिगुणानीं परिपूर्ण व फार सरस असें उतरलें आहे. त्याचा मासला पहा:-

(गीति) "प्रार्थुनि धर्मे मुनि तो स्नानासि सशिष्यकटक पाठविला, ।
 त्या संकटीं सतीनें श्रित-कल्पद्रुम मुकुंद आठविला. ॥ १४ ॥
 (वनपर्व अ० ८)

स्वमनिं म्हणे ती कृष्णा 'श्रीकृष्णा ! धांव, पाव, नाश तदा ।
 हीचा होऊं न दिला, स्मरतें मज तेंचि पावना ! शतदा. ॥ १५ ॥
 सत्य असो, जें म्हणती कवि भवसिंधूत नांव नामातें, ।
 सप्रति चुडे भशवे त्वां करुनि श्रितजनावना मातें. ॥ १६ ॥

नेसविता झालसि प्रेमें तूं करुनिया दया लुगळ्या, ।
 आता चुडे भरीं वा !, आश्रय मज एक तूं दयाळु गळ्या ! ॥ १७ ॥
 तुजहुनि इतरें कोणें वारावा क्षिप्र अतराय महा ? ।
 दंडीलचि, साहेल न, देवा ! खल्पा हि अतरा यम हा.' ॥ १८ ॥
 स्मरतांचि ये प्रभु, दया सत्य सुरभि, भक्त-वत्स, लागवें ।
 कासेसि याचियाचि त्यजुनि सकळ याचि वत्सला गावें. ॥ २२ ॥
 येताचि दीनबंधुप्रति कळवी ती नमूनि आधीतें, ।
 भगवान् म्हणे, भुकेलों 'सखि ! वाढ मला असोचि, आधीं तें.' ॥ २३ ॥
 कृष्ण ह्मणे, 'अहा ! वा ! वाढावें काय गा ! पहा, हातें ।
 क्षाळुनि घातलेंसे आतां कीं पालयें अहाहा ! तें ॥ २४ ॥
 अन्न मदशनावधि रविदत्तस्थालींत, मग नसे लवही, ।
 त्वद्दृष्टि सर्व जाणें, यमधर्माची अशी नसेल वही.' ॥ २५ ॥
 कृष्ण ह्मणे, नर्म पुरे, तर्पाया योग्य सर्व थालीला, ।
 मीच नव्हे काय ? इची सखि ! सुरभि सखीच सर्वथा लीला. ॥ २६ ॥
 आण बरें, पाहों दे, ऐसा आग्रह करुनि आणविली, ।
 कृष्णेसि सत्सभेसि स्थालीसहि बहु दयाचि जाणविली.' ॥ २७ ॥
 त्या पात्राच्या कंठीं खल्पचि शाकान्न लागलें होतें, ।
 सत्परिचर्येंचि जडही समयीं सत्वासि जागलें हो ! तें ॥ २८ ॥
 तो यज्ञभुक् तशाही त्या शाकान्नासि ओढवी पाणी, ।
 कृष्णेकरवीं आपण सागुनि संकल्प सोडवी पाणी. ॥ २९ ॥
 प्राणुनि ह्मणे प्रकट हरि, 'विश्वात्मा देव तुष्ट हो येणें,' ।
 हळुचि ह्मणे 'मुनि किति हे घेउनि शतकोटि दुष्ट हो ! येणें. ॥ ३० ॥''

कृष्ण भाजीपान खाऊन तृप्त झाल्याबरोबर तिकडे मुनींची काय अवस्था झाली
 त्याचें वर्णन पंत करितातः—

(गीति) "अधमर्षणींच तो मुनि झाला आकंठ तृप्त सहसा, जे ।
 शिष्य अयुतमित होते गाभिण्यापरि त्याहिसह साजे. ॥ ३२ ॥
 जो तोहि पूर्ण चाळी विप्र यथापूर्व न वपु, ढेंकर वी ।
 तृप्ति, प्रतिपदि 'सोडूं छळ' हा संकल्प नव पुढें करवी. ॥ ३३ ॥
 हरिला खजन प्राणाधिक, तैसें वित्तही न लोभ्याला ।
 चिंतूनि अंबरीषच्छपरिणामहि मुनींद्र तो भ्याला. ॥ ३४ ॥
 ते शिष्य ह्मणति 'गुरुजी ! न सुचे, कर्तव्य काय तें कळवा, ।
 गुरु त्यांसि ह्मणे, 'मळवा यश परि सत्वर पळा, मला पळवा. ॥ ३५ ॥

म्या आजिपासुनि शपथ करुनि नमस्कार सच्छला केला, ।
 दृग्घत न विषशलाका टाकुनि कर्पूरसच्छलाकेला. ॥ ३६ ॥
 झालो गुरुदर, जशा अत्यासन्नप्रसूति गरवारी; ।
 सच्छळकर्म स्वल्पहि सद्यःक्षयहेतु जेंवि गर-वारी. ॥ ३७ ॥
 अस्मदुदरें सद्नें न कळत अधमर्षणींच की भरलीं, ।
 विश्वभरें सुरद्रुमचिंतामणिकामधुग्ग्यशें हरिलीं. ॥ ३८ ॥
 काय गिळारें आता मज एकहि तुहिनपर्वताभसित, ।
 मी किति ? करील कृष्णाकोपानल तुहिनपर्वता भसित. ॥ ३९ ॥
 त्या श्रीमदंबरीषाहुनि धर्म तपोवळें नसे ऊन, ।
 हा मी मदचि केवळ सच्छळगरळा जळेंन सेऊन. ॥ ४० ॥
 त्या पाडुसुतामध्ये भीम महात्मा उदार बलसत्वे, ।
 चारील मुष्टिमोदक अतिथ्यासि न चुकेल अलसत्वे. ॥ ४१ ॥
 ऐसें ह्यणतचि पळतां प्रवळ भयचि होय बळद दुर्वाशा, ।
 धावे लंबोदरसा तो, गळत्या तज्जटाहि दुर्वाशा. ॥ ४२ ॥”

वरील गीतींतील साधुच्छळ केल्याबद्दल दुर्वासास उत्पन्न झालेलें भय किती उत्कृष्ट रीतीनें पंतांनीं वर्णिलें आहे बरें ! नंतर, दुर्वास ऋषि सच्छळभयास्तव पळून गेला वगैरे हकिकत समजल्यावर द्रौपदीच्या भक्तीस्तव प्रभूनें हा संकटसमय टाळिला ह्यणून धर्मराज द्रौपदीच्या कृष्णभक्तीचें मोठ्या गौरवानें अभिनंदन करित ह्यणतो -

(गीति) “धर्म ह्यणे, ‘भतिमति ! सति ! संसारामाजि अन्य कुणगा तो ।
 केवळ अनिष्ट, परि हा बहु धन्य तुझा ह्यणोनि गुण गातो. ॥ ५३ ॥
 तुजविण न दीपिके ! सति ! कृष्णे ! तरतो नयज्ञहि तमातें; ।
 करितों जरि तरि गमता कृष्णेतरे तो न यज्ञ हित मातें. ॥ ५४ ॥
 देव तुझा कैवारी, शुद्धें प्रेमें तुझ्याचि बळला गे ।
 दे धेनु दुग्ध धावुनि वत्सा, इतरा तदर्थ बळ लागे ॥५५॥ (वनपर्व अ० ८)”

६ वनपर्वांत नलदमयंत्याख्यानात घृतांत राज्यभ्रष्ट होऊन दमयंतीसह वनात हिंडणारा व दमयंतीसह एक वख धारण करणारा नल कलिग्रस्त होऊन दमयंती निद्रित असतांना तिला सोडून जाण्याची इच्छा करितो व शस्त्रांनें वख फाडून मोठ्या कष्टानें निघून जातो. या प्रसंगाचें वर्णन पंतांनीं फारच बहारीचें केलें आहे.

(गीति) “एका समेंत (=धर्मशाळेंत) रात्रौ निजला, मग आठवूनि निजलीला ।
 कलिमलिनबुद्धि नल तो सोडुं पाहे श्रमोनि निजलीला. ॥ १११ ॥
 जावें कसें न कळतां ? मज पाशचि दारसंग हा निपट, ।
 आपण असोनि अक्षत होऊं देइल न संगहानि पट. ॥ ११२ ॥

फाडावा स्वकरें तरि आता पट जागवील निजलीला, ।
 होता मदर्थ जरि हरि असि, असि ह्यणता दुजी न निज-लीला. ॥ ११३ ॥
 शोधुनि सभा पहावी ऐसी आधीं दिली नळास मती, ।
 मग खडलता कलिनें वाटे त्या सुकृतसत्फळासम ती. ॥ ११४ ॥
 कलियोगें जें धरिलें रायें तीक्ष्णत्व कापिता वस्त्रा ।
 न धरील कधींहि तसें शाणशितें गरळलेपनें वस्त्रा. ॥ ११५ ॥
 खड्गे पट कांपविला न, तिचा अर्धा गळाचि तो कलिनें, ।
 न मळावेंचि कधीं तें प्रेम कसें मळविलें खळें मलिनें. ॥ ११६ ॥”

यापुढें दमयंतीला टाकून जातांना नळाच्या मनाची झालेली दोलायमान स्थिति कवि किती चटकदार रीतीनें वर्णन करितात ती पहाः—

(गीति) “जाय, पुन्हा नल परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो ! ।
 साश्रु नल ह्यणे, ‘देवा ! हे वामाक्षी सती सुखा लाहो. ॥ ११७ ॥
 जाय पुढें, ये मागें परतोनि सर्वेचि, जेंवि दोला हो ! ।
 तो लाहो भेटीचा घे, कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो. ॥ ११८ ॥
 विश्वंभरे ! क्षमे ! ह्या साध्वीला रक्ष, म्यां निरविली हो ! ।
 सर्वसहे ! तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिरविली हो ! ॥ ११९ ॥
 बापा ! सतीवता ! हे तुज बहु जपली, न जीवितासि सती ।
 तूंहि इला बहु जप गा ! त्यां त्यजिल्या न छिया बऱ्या दिसती. ॥ १२० ॥
 कलिदमयंतीप्रेमा हे दोषे ओढिती नळाला हो ! ।
 प्रेम्याला त्याचें मन सापडलें, देह त्या खळाला हो ! ॥ १२१ ॥”

नळानें शस्त्रानें वस्त्र फाडिलें, तेव्हा फाडतांना आवाज झाला नाही यावर कवीची सुरेख कल्पनाः—

(गीति) “सत्याश्रित, गुणमय, शुचि कापुनि घे, परि न देचि हाक पट, ।
 पुण्यश्लोकीं राहुनि, उघडिल त्याचेंचि केंवि हा कपट ॥ २२ ॥ (वनपर्व अ० ४)

जसा सत्याचा आश्रय करणारा, सद्गुणी, सदाचारसंपन्न व पुण्यकीर्ति सज्जनाच्या संगतींत राहणारा थोर पुरुष त्या सज्जनानें आपल्या अगचे तुकडे केले तरी कबूल करितो परंतु त्याचें कपट लोकांत प्रकट करित नाही, तद्वत् सतीचा (दमयंतीचा) आश्रय केलेलें, सुतानें विणलेलें, शुभ्र व पुण्यश्लोक नळराजाच्या कंबरेस गुंडाळलेलें तें वस्त्र नळानें फाडलें तेव्हां त्याचा आवाज झाला नाही. तसें झालें असतें तर दमयंती जागृत होऊन नळाचें कपट स्पष्ट झालें असतें हें तात्पर्य. यांतील ‘सत्याश्रित’, ‘गुणमय’, ‘शुचि’, ‘पुण्यश्लोक’ हीं पदे श्लिष्ट आहेत. किती मधुर व प्रसादयुक्त वर्णन हें ! पंतांच्या भारत भागवतादि महाकाव्याप्रमाणें त्याच्या ‘महद्वि-

ज्ञापना', 'सन्मणिमाला', 'रामरीति', 'आर्याकेकावलि' इत्यादि स्फुट कवितेंतही प्रसादमाधुर्यादि गुणाचे मधुबिंदु सारखे टपकत असलेले आढळून येतात. त्यांची लहानमोठी काव्ये ह्यणजे नवरस व माधुर्यप्रसादादिगुण यांचे रत्नाकरच होत. रत्नाकरातील रत्ने किती निवडून काढावीं ! वाचकांनीं कोणतेंही एक प्रकरण घट्टेनें उघडलें असता त्यात त्यांना यांचीं उदाहरणें आढळतील.

याशिवाय भारतांतर्गत उद्योगपर्वातील शिष्टाईहून परत जातांना झालेला कृष्ण-कर्णसवाद, भीष्मपर्वातील भीष्मपतनानंतर भीष्मकर्णसवाद, सन्मणिमालादि स्फुट-प्रकरणें, स्तुतिस्तोत्रें वगैरे प्रसादमाधुर्याचीं सुंदर उदाहरणें आहेत. भारतांत भीष्मपर्वापासून गदापर्वाच्या शेवटपर्यंत मुख्यत्वेन युद्धवर्णन असल्यामुळे त्यांत ओजोगुणाचा अत्यंत उत्कर्ष झालेला आढळतो

'आपल्या देशातील साधारण वक्ते ह्यणजे हरिदास. ह्याच्या वाग्देवतेस मोरोपंतकृत गुणालंकारांनीं युक्त केले तर तिच्या अवलोकनानें रसिक श्रोतृसमूह महानदात गर्क होऊन जातो. वक्त्याच्या मुखातून मोरोपंताची आर्या निघूं लागली ह्यणजे सर्व रसिकजन एकाग्र होऊन तिला आलिंगनास हृदयबाहु पसरून तयार होतात. तिचे पदलालित्य, निर्दोषता, निष्कलंकता, नखरा, प्रसाद, भगवत्पदलीनता इत्यादि अवलोकन केले ह्यणजे खरे रसिक आनंदमग्न होतात. (हंस).'

असो. तर पंतांची कवितासुता इतकी सरस, निर्दोष व रूपयौवनसंपन्न कशामुळे झाली तें वरील अल्प विवेचनावरून वाचकाच्या थोडे तरी लक्ष्यात येईल. पंताची प्रतिभाशक्ति ईश्वरदत्त, संस्कृतप्राकृतभाषा त्यास करतलामलकवत्, काव्यसाहित्यांचा त्याचा अभ्यास उत्तम, प्राजळ, एकाग्र, भगवद्भक्तिपरायण व व्यापक बुद्धि, चांगले व्यावहारिक ज्ञान व उत्कृष्ट सहृदयता इतके गुणगण जनकाचे ठिकाणीं असल्यावर कन्या मनमोहिनी होईल यांत नवल काय ? तिच्या पायातील नूपुराचा झणत्कार व हातातील सुवर्णकंकणांचा झणत्कार ऐकूनच रसिकजन आनंदानें डोलूं लागतात; मग ती तारुण्यांत येऊन जेव्हा परपुरुषासक्त होऊन बुद्धिपुरःसर कटाक्ष फेंकते, तेव्हा तिच्या अप्रतिम सौंदर्यास भुलून ते भृंगाप्रमाणें तिजभोवतीं मंजु गुंजारव करावयास लागतात व आपले हृदयबाहु पसरून तिला प्रेमालिंगन द्यावयास सज्ज होतात यात आश्चर्य कसचें ? याविषयीं रसिक वाचकांस पुढील शृंगारवैराग्यपर दोह्याची आठवण करून दिली असता त्यास ती खचित मोदप्रद होईल.

(दोहा) 'नहिं पराग, नहिं मधुरमधु, नहिं विकास, नहिं काल, ।

अली कलीसे रम रह्यो, आगे कौन हवाल ? ॥'

(भावार्थ) [शृंगारपर] कोणी एक वेश्या आपल्या वयात न आलेल्या कन्येशीं एका तरुण, श्रीमंत गृहस्थास हास्यविनोद करितांना पाहून ह्यणते:- 'पुण्याच्या कळींत

अजून पराग नाही, गोड मधु नाही, अद्यापि विकासाचा काळ आला नाही, तोंच भ्रमरा! तिच्यासह रममाण झालास, मग पुढे ती पूर्ण विकास पावून पुष्पवती झाल्यावर तू तिजविषयी किती उल्लू बनशील ! (वैराग्यपर) प्रयाग, मथुरा, मधु क्षेत्र, काशी महाकालेश्वर, यापैकी कोणतीही यात्रा न करिता हे विषयी पुरुषा ! तूं कलीबरोबर रमून पापकर्म करितोस, तर पुढे मरणोत्तर तुझी काय स्थिति होईल ?' पताची कवितावधू इतकी मनमोहिनी असून मराठी काव्यवाङ्मयावर 'ज्ञानकोश'कारा-सारख्या विद्वानांनी संपादिलेल्या सुप्रसिद्ध विश्वकोशातून पुढीलप्रमाणे अभिप्राय दिला आहे. तो अत्यंत धाड्यांचा असून लेखकाच्या मराठी काव्यविषयक दृढमूल दुर्ग्रहांचा प्रदर्शक आहे असे आमचे नम्र मत आहे. ज्ञानकोशकार ह्मणतात - "एकदरीने पाहता मराठीतील काव्यवाङ्मय ह्मणजे उष्टे आणि भिकार होय यांत शंका नाही. सुशिक्षित शृंगारिक वाङ्मय अलीकडच्या मासिकातील भीत भीत प्रसिद्ध केलेल्या पद्याशिवाय मराठीत नाही. आणि आहे ते अगदी कनिष्ठ प्रतीचे आहे. भावना सुशिक्षित होऊन त्याचा विकास ज्या समाजांत नाही त्या समाजात खरे प्रेमवाङ्मय कोठून दृष्टीस पडणार ? पोवाडे देखील निर्वुद्ध अशा लोकांनीच लिहिले असल्यामुळे त्यांत कवित्व जरी मधून मधून दृष्टीस पडले तरी ते आजच्या वाङ्मयप्रेमीवर्गावर छाप टाकील असे नाही, आणि मोठमोठाली चागली काव्ये मराठीत झालीच नाहीत. इंग्रजी राज्यातील ज्या मराठी कवींत काही कवींचे कौशल्य दृष्टीस पडते, आणि ज्या कवींचा दम जरा जास्त वेळ टिकला असे दिसते अशी नाव घेण्याजोगी मराठी काव्ये आमच्या मते दोनच आहेत. एक चिंतामणि पेठकरांचे 'गंगावर्णन' आणि दुसरे रेव्हरेंड टिळकांचे 'एक वनवासी फूल' ही होत. काव्याचे विषय शोधण्यात स्वातंत्र्य, जन्मभर काव्याचा हव्यास, विविध प्रकारचा अनुभव या गोष्टींचा लाभ महाराष्ट्रीय कवितेस कधीच प्राप्त झाला नाही. आजपर्यंत झालेले मराठी वाङ्मय सर्व जळून गेले तरी जगाचे काव्यनाश या दृष्टीने काही एक नुकसान व्हावयाचे नाही (इटालिक्स ज्ञानकोशकारांचे नसून आमचे आहेत) झाले तर ते भाषेचा इतिहास, खुंटलेल्या राष्ट्राच्या मनःस्थितीचे व ज्ञानमर्यादेचे उदाहरण व स्त्रीशूद्रांच्या धार्मिक शिक्षणासाठी झालेल्या प्रयत्नाचा इतिहास या नात्यानेच होईल. (ज्ञानकोश, विभाग अकरावा, पृ० ४४४)". इंग्रजी वाङ्मयवाङ्मयीने धुद होऊन पूर्णविचार न करितां झोकून दिलेल्या वरच्यासारख्या अभिप्रायावर जास्त काय लिहावे ! ! मोरोपंतांच्या कवित्वा-संबंधी आम्ही या प्रस्तावनेत जो सविस्तर विचार केला आहे त्यावरून वरील विचार किती फोल आहे ते कळून येईल. वरील विचार वाचून आम्हांस मेकाले साहेबांनी एका प्रसंगी प्रौढीने झोकून दिलेल्या 'प्राच्य वाङ्मय' यावरील

अभिप्रायाची आठवण होते वरील विचार प्रकट करिताना मेकाले साहेबांचा अभिप्राय लेखकांच्या मनांत तर घोळत नसेलना ! मेकाले साहेब ह्मणतात—

“I have no knowledge of either Sanskrit or Arabic But I have done what I could do to form a correct estimate of their value I have read translations of the most celebrated Arabic and Sanskrit works. I have conversed both here and at home with men distinguished by their proficiency in the eastern tongues. I am quite ready to take the oriental learning at the valuation of the Orientalists themselves I have never found one among them who could deny that a single shelf of good European library was worth the whole native literature of India and Arabia. I suppose, that the department of literature in which the Eastern writers stand highest is poetry And I certainly never met with any orientalist who ventured to maintain that the Arabic and Sanskrit poetry could be compared to that of the great European nation. (Minute on Education by Lord T. B. Macaulay)”.

(भावार्थ) ‘युरोपियन राष्ट्रातील चांगल्या पुस्तकसंग्रहांतील पुस्तकाची एक फळी एकीकडे व हिंदुस्थान व आरबस्थान यातील सर्व वाङ्मय एकीकडे...थोर युरोपियन राष्ट्रातील कवितेशी आरबी व संस्कृत कवितेची तुलना करण्याचें साहस कोणीही प्राच्यविद्यापारंगतानें केल्याचें मला ठाऊक नाहीं. हें माझे मत मी आरबी व संस्कृत भाषाशीं माझा विलकुल परिचय नसून त्यातील सुप्रसिद्ध ग्रथांचीं भाषांतरें वाचून व सुप्रसिद्ध प्राच्य-भाषाकोविदाशीं संवाद करून बनविलें आहे.’ ज्ञानेश्वराची भावार्थदीपिका, एकनाथाचें ‘शक्तिमणीस्वयंवर,’ नामदेवतुकोबाचे अभंग, मुक्तेश्वराचीं भारतावरील पांच पर्वे, वामनपंडिताचीं स्फुट प्रकरणे, आनंदतनयाचें सीतास्वयंवर, रघुनाथापंडिताचें ‘नलोपाख्यान,’ अमृतरायाचे कटिवध, विठ्ठलकवीची स्फुट कविता, मोरोपंती महाभारत, मंत्ररामायण, मंत्रभागवत, कृष्णविजय उत्तरार्ध नामरसायनकेकावल्यादि स्फुट प्रकरणे, रामजोशाच्या लावण्या एवढी जरी महाराष्ट्र कविता लक्ष्यपूर्वक वाचली तरी सहृदय वाचकांस त्यांत उत्तम कवित्व गुण दिसून येऊन ते मराठी कवीची तरफदारी करतील. यासंबंधी श्रीविठ्ठलभक्त पागारकरांचें ‘मोरोपंताचें चरित्र’ व ‘श्रीतुकारामाचें चरित्र’ हे दोन ग्रंथ, सहस्रबुद्ध्यांचें ‘श्रीएकनाथचरित्र,’ भिंगारकरबोवांचें श्रीज्ञानेश्वरचरित्र, आजगांवकराचीं महाराष्ट्रकविचरित्रे, निबंधमालेंतील ‘मोरोपंताची कविता’ हा निबंध, व हंसाचे ‘मोरोपंत,’ ‘तुकाराम,’ ‘वामन,’ ‘मुक्तेश्वर’ इत्यादि निबंध फार वाचून पाहण्यासारखे आहेत मेकालेच्या अभिप्रायासंबंधी निबंधमाला अंक ६९ त ‘साप्रतच्या पंडिताचें ज्ञान’ या लोकहितवादीच्या निबंधावर टीका करितांना विष्णुशास्त्र्यांचे उद्धार मनन करण्याजोगे आहेत ज्ञानकोशांतील मराठी कवितेवरील अभिप्रायांतील फोलपणावर थापेक्षां जास्त टीका करण्यास आह्मांस

येथें सवड नाही. तें काम आह्मी मराठी कवींच्या चिरकाल व्यासंग केलेल्या सहृदय व रसज्ञ पंडिताकडे सोंपवितों आह्मास तरी, महाराष्ट्र वाङ्मयांतील हृदयास प्रकाशमय करणारी उदात्त श्री, कर्णमनोहर व रम्य पदलालित्य, अष्ट सात्विकभाव जागृत करणारें अपूर्व रसमाधुर्य, प्रौढी, प्रसाद व सरलता, रमणीय श्लेष व सुकुमारता, अर्थगाभीर्य व औदार्य, ओज व कांति, अर्थव्यक्ति व माधुर्य ह्या गुणरत्नाची वारंवार शोभा पाहून प्रत्येक वेळीं त्यात अदृष्टपूर्व व नूतन अशी चमक भासते, व कालिदासकृत मालविकाग्निमित्रांत अग्निमित्र राजाला पाहून हरदत्ताला ज्याप्रमाणें प्रतिक्षणीं अत्यंत विस्मय वाटूं लागला व त्याचे नेत्र वारंवार कौतुकयुक्त आश्चर्यानें दिपूं लागले त्याप्रमाणें या महाराष्ट्रकवितावधूकडे पाहून आमची स्थिति होते.

‘न च न परिचितो न चाप्यगम्यश्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे भवति स एव नवो नवोऽयमक्षणो ॥

(मालविकाग्निमित्रनाटक अंक. १ श्लो० ११)”

महाराष्ट्रकवितावधूवर ज्ञानेश्वर, एकनाथ, वामन, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, रामजोशी इत्यादि कवींनीं अलंकार चढवून तिला रमणीयतेच्या निधीची अधिदेवता व उत्कृष्ट सौंदर्याची खाणच बनविली आहे ह्याणूनच सहृदय रसिकांस ती भवभूतीच्या मालतीप्रमाणें

‘सा रमणीयकनिधेरधिदेवता वा ।

सौंदर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ॥’ अशी वाटते.

पंताच्या मराठी कवितेच्या मानानें पाहिलें असतां त्याचें संस्कृत काव्य थोडें ह्याणजे एकवारांश इतकेंच भरेल. त्याचा विचार केल्यास कालिदास, भारवि, माघ, श्रीहर्ष, भवभूति, जगन्नाथराय इत्यादि दिग्गज संस्कृत कवींच्या तोलाचें पतांचें संस्कृत काव्य भरलें नाही तरी पण ‘मुक्तामाला’, ‘कृष्णस्तवराज’, ‘संस्कृत मंत्ररामायण’ इत्यादि पंताच्या संस्कृत काव्याचा दर्जा वर सांगितलेल्या संस्कृत महाकवीसारखे कवि सोडल्यास इतर संस्कृत कवींच्या मानानें बराच वर लागेल असें वाटतें. मंत्ररामायणांत मंत्र साधून पंतांनीं प्रसादादि गुण चांगले साधले आहेत. ‘मुक्तामालें’तील स्वतंत्र वर्णन व त्यांतील अप्रस्तुतप्रशंसा, व्याजस्तुति, वक्रोक्ति वगैरे अलंकार पाहिले असतां पंतांनीं मनांत आणून तसा प्रयत्न केला असता तर त्यांना बाबा पाध्ये यांच्या सूचनेप्रमाणें महाकवींच्या तोडीचें संस्कृतांत उत्कृष्ट महाकाव्य निर्माण करितां आलें असतें अशी खात्री वाटते. परंतु पंतांनीं तसें न करितां महाराष्ट्रभाषेंतच मुख्यत्वे काव्यरचना केली हे त्यांचे महाराष्ट्र भाषेवर महदुपकार झाले आहेत.

साराश, पंताचें 'काव्यगुणदोषविवेचन' या प्रस्तुत सदरारंभीं जीं अवतरणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं एकांत पंतानीं आपल्या काव्यास इंदूची उपमा दिलेली आहे ती यथार्थ नाही असें कोण रसिक हणेल ? पंतांची कविता काव्यसंग्रहातून विस्तृत टीपा देऊन लोकप्रिय करण्याचा मान निर्णयसागरासच आहे. तेव्हां 'संपूर्ण कलांचें आश्रयस्थान, तमोविनाशकुशल, परमाल्हादप्रद, जडराशीस (जल-राशीस, पक्षीं जडास) तरल करणारा, कुमुदायामदक्ष (रात्रिविकासी कमलास विकास करणारा, पक्षीं पृथ्वीवर हर्ष वाढविणारा), दोषाभावाचा प्रवर्तक (रात्रीचा अंधार दूर करणारा, पक्षीं दोष दूर करणारा), पाषाणहृदयासही द्रव आणणारा (चंद्रकांत मण्यास पाझर फोडणारा, कठोर हृदयांसही आर्द्र करणारा, अर्थात् निष्ठुर माणसांचें चित्त मृदु करणारा), सुधेचें वसतिगृह, विबुधांनीं (देवांनीं, पक्षीं पंडितांनीं) आस्वादितरस, रुचिरमूर्ति, तापहारक, ईश्वरांनींही शिरसामान्य (शंकरानें, पक्षीं मोठ्या लोकांनीं शिरोधार्य), हरिणालंकृत (मृगलाछित, पक्षीं हरीनें हणजे भक्तिरसानें पूर्ण) अशी ज्याची अंकशोभा आहे व सागरोत्पन्न (समुद्रातून उत्पन्न झालेला, पक्षीं निर्णयसागरातून छापून प्रसिद्ध झालेला) असा मोरोपंतांचा काव्येंदु खलविरहिजनाशिवाय इतर सर्व संसारतप्तजनास निःसशय सुख देईल. याविषयीं पंताचे सहृदय टीकाकार हंस हणतात - "आह्मास असें वाटतें कीं सहृदय जनमन समुद्रास मोरोपंताच्या निष्कलक काव्यचंद्रोदयानें अपरिमित भरती आली आणि तो लागलींच काशीपासून रामेश्वरापर्यंत वाहून उचंबळूं लागला व त्यानंतर दिवसानुदिवस सचंद्रसमुद्राची वृद्धिच होत आहे असें जेव्हां कित्येक मत्सरी पंडितांच्या दृष्टीस पडलें, तेव्हा त्यांनीं आपल्या स्वभावास अनुरूप असा निंदाकज्जलीचा राहू बनवून त्याची, पंताच्या काव्यचंद्राकडे मोठ्या झपाट्यानें प्रेरणा केली. पण ती व्यर्थ झाली ठीकच आहे. 'निंदाकाचें घर असावें शेजारी' ह्या तुकारामाच्या वचनाप्रमाणें मोरोपंताच्या काव्येंदूची प्रभा अधिक शुभ्र दिसण्यास मत्सरी पंडिताचें वरील कृत्यच कारण झालें. अनेक वेळा तप्त केलेलें सुवर्ण जसें अधिक मोलास चढतें, त्याप्रमाणें पंतांची कविता पाहता पाहता सर्व महाराष्ट्रकवितादेवीचा मुकुटमणि होऊन बसली; आणि कदाचित् सस्कृतांतील प्रख्यात कविताशीं ती स्पर्धा करूं लागेल तर क्षणभर तिचेही डोळे दिपवील अशा स्थितीला येऊन पोचली "

पंतानीं आपल्या काव्यात प्रसंगविशेषीं निंदाकांस वाग्बाण मारून आपल्या कवितेची तरफदारी केलेली आढळते. परिशिष्ट 'उ' पहा. मंत्ररामायणाच्या उपसहारांतील पुढील एकच श्लोक पहा:-

'माजी सत्कृति दूषिली जरि खळें उच्छंखळें आप्रहें ।

सेवावीच परंतु नित्य रसिकें हे सद्गुणाच्या गृहें. ॥

चंडाळ त्रिदशापंगेत वमला, की धेनुला स्पर्शला, ।

त्याचें श्रोत्रियदेवसेव्य पयही, त्याही सदा निर्मला. ॥ १३ ॥'

यावरून मोरोपंतांच्या जिवंतपणीं मत्सरी लोकांनीं त्यांच्या काव्यास निष्कारण भलतीं भलतीं दूषणें लावून किती त्रासवून सोडिलें असेल ह्याची कल्पनाच करावी. नाहीं तर पंतांनीं निंदकाविषयीं लिहिताना 'उच्छंखळ, चंडाळ, वमला' अशीं जहाल विशेषणें खचित वापरलीं नसतीं.

१० मोरोपंतांच्या काव्यांतील दोष.

येथवर त्यांच्या गुणांचें व कांहीं विशेष गोष्टींचें विवरण झालें. आतां त्यातील दोषांकडे पाहूं.

(१) पंतांच्या कवितेंतील पहिला दोष दुर्बोधता होय. संस्कृताचें अंग नसलेल्या निवळ महाराष्ट्रवाचकास त्यांचें काव्य कठिण वाटून तें पुष्कळ ठिकाणीं समजणारही नाहीं. संस्कृताच्या धर्तीवर केलेले लाब समास (परिशिष्ट-लृ), संस्कृत शब्दांचा, पदांचा, वाक्यांचा भरगच्च प्रयोग (परिशिष्ट-लृ), तसेंच लाब यमकांची साखळी (परिशिष्ट-'ऋ') ह्यामुळें पंतांची कविता थोडीशी क्लिष्ट झाली आहे.

प्रसिद्ध महाराष्ट्र वैयाकरण दादोबा पांडुरंग 'यशोदा पांडुरंगी'च्या प्रस्तावनेंत लिहितात—“कालिदास, भारवि, माघ आणि श्रीहर्ष, यांचीं अनुक्रमें रघुवंशकिरातादि जीं प्रसिद्ध महाकाव्यें, त्यामध्ये शब्दांच्या काठिण्यावरून श्रीहर्षाचें जें शेवटलें नैषध काव्य, त्याचें दुर्बोधत्व बहुधा लोकानुभूत आहे, तसेंच ज्यास संस्कृत भाषा अवगत नाहीं, अशा प्राकृत जनांस मोरोपंतांच्या काव्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा पुष्कळ असल्यानें, साहजिक, त्या शब्दांच्या अपरिचयामुळें, आणि प्राकृत जनांस अप्रसिद्ध असे संस्कृत शब्द, आणि निवळ प्राकृत व ग्राम्य शब्द, यांचें मिश्रण असल्यानें संस्कृतभाषाभिन्न अशा पडितांसहि त्याची निवड करून अर्थयोजना करण्यांत अवघड प्रसंग असण्याच्या दृढ संभवामुळें तसेंच समयविशेषी शब्दांचा दूरान्वय असल्यानें अर्थज्ञानाच्या दुःसाध्यामुळें, मोरोपंतांचें काव्यहि दुर्बोध आणि कठिण झणून बहुधा सर्व जनांस अनुभूत आहे.”

(२) दुसरा दोष पंतांची यमकाधीनता. प्रथमार्धांत 'आतेला', 'ते लटिके', 'बोलका नाहीं', 'पाप डसे' इत्यादि शब्द शेवटीं आले कीं, 'आ तेला', 'तेल टिके', 'बोल कानाहीं', 'पापडसे' इत्यादि यमक द्वितीयार्धांत पंतांनीं शिरकविलेंच झणून समजावें (परिशिष्ट-'अं', 'अ.'). त्यामुळें काहीं आर्यांचें पूर्वार्ध कथानुसंधानानें मोठें सुंदर रचिलें असून उत्तरार्ध पहावें तों यमकाकरितां म्हणून दूरान्वित, कृत्रिम व कवितेंत न शोभणाऱ्या अशा ग्राम्य किंवा अप्रकृत अर्थानें युक्त असें आढळतें (परिशिष्ट 'ठ' पहा). पंतांच्या काव्यात प्रौढ अर्थाचें मंडन कधीं कधीं जें ग्राम्य दृष्टांतानीं केलेले

आढळतें तें बहुशः लाव किंवा ठरीव यमक साधण्याकरिता म्हणून असतें. याची उदाहरणे:-

(अ) (गीति) “तो प्रलयकालघनसा लागे सर्वत्र शक्र वाढाया, ।

सुर म्हणति फुटाण्यापरि याच्या नग रगडतील दाढा या.

(हरि. ४८. ११२)”

यातील पूर्वार्धातील उपमा मोठी भारदस्त असून खालची फुटाण्याची उपमा ग्राम्य व नीरस होय. येथे ‘मोहरी’चा दृष्टांत जास्त समर्पक झाला असता. असल्या दाखल्यानीं वाचकाच्या मनाचा विरस होतो.

(आ) (गीति) “चित्तेनें नीज नसे, स्वप्न नव्हे, हा नखाक्ष मायावी ।

कपिरूपें आलासे पीडाया, यास कां क्षमा यावी ? ॥

(मंत्ररामायण मोठें, प्राकृत सुंदरकांड ५६)”

समुद्रोलंघन करून मारुति लंकेंत अशोकवनात येऊन वृक्षावर वसून सीतेशीं बोलू लागला; तेव्हा त्याच्याशीं न बोलतां सीता आपल्याच मनाशीं विचार करिते-‘काळजीमुळें मला झोंप लागत नाहीं तेव्हां स्वप्न कोठून पडणार ? म्हणून मी स्वप्न तर पहात नाहीं. मग वानररूपानें राघवगुणवर्णन करणारा हा कोण ? मला वाटतें विंशतिनेत्रधारी रावण मला फसवून पीडा करण्यास कपिरूपानें आला असावा. या दुष्टाला माझी दया कोठून येणार ?’ हा अर्थ सरळ जुळत असता ‘का दया यावी’ असें न म्हणतां यमकास्तव ‘का क्षमा यावी ?’ असें म्हणून पंतानीं अर्थाची हानि केली. अपराध्यास अपकार न करणें ती क्षमा व एखाद्यावर निष्कारण उपकार करणें ती दया. सीतेनें रावणाचा काहीं अपराध केला नव्हतां तेव्हा त्याच्या पासून ती क्षमेची अपेक्षा करित नसून त्यानें आपल्यावर केवळ दया करावी एवढाच तिचा हेतु होता. हा घोंटाळा यमकाधीनत्वास्तव झाला. असेंच एक आणखी उदाहरण आढळतें.

(इ) (गीति) “कीडाप्रसक्त यादव असता दानव निकुंभ मायावी ।

भानुसुता भानुमती ने, खळ हृदयात कां क्षमा यावी ? ॥

(हरिवंश ३४.१)”

येथेही क्षमेचा प्रसंग नसून दयेचा आहे.

यमकाकरितां संस्कृतपदयोजना:-

(ई) (गीति) “शशिकुलज नहुषसुत जन हा नाम ययाति येथ तोया मी ।

आलों मृगानुसारें आपृच्छे त्वा तदहमितोयासि ॥ (आदि ९.६६)

यमकाशिवाय संस्कृतपदरचना करण्याचें दुसरें काहीं समर्पक कारण या गीतींत दिसत नाहीं. त्यामुळें दुर्बोधता मात्र आली. कदाचित् ब्राह्मणकन्यादेवयानीशीं

ययाति राजा भाषण करितो ह्यणून संस्कृतवाक्यरचना पंतांनी केली असल्यास कांहीं ठिकाणी संस्कृतभाषेच्या योजनेने गुणवृद्धिही झालेली आढळते. उदाहरणार्थ दुष्यंताचें शकुंतलेस क्रोधयुक्त भाषण:-

“राजा ह्यणे, ‘कवण तूं ? कोणाचा पुत्र ? काय गे वदसि ।

का च स्मृतिरपि तापसि ! मैव प्रलपाऽत्र मूमुजः सदसि ! ॥

(आदि. १२.६३)”

मुनिचें संस्कृतांत समुचित भाषण.-

“मुनि वदले ‘मामैव पीडय पापाय बालकौ शल्य ! ॥ (भीष्म. ८.३१)”

कैकावलिटीया पृ० १६१ परिशिष्ट-‘लृ’ पहा. यमकाकरिताहि अयोग्य उपमा क्वचित् योजिल्या आहेत. याचीं उदाहरणें परिशिष्ट-‘ठ’ त पहावीं.

यमकास्तव अयोग्य उपमा योजल्याचीं दोन ठळक उदाहरणें येथें देतो:-

(उ) (गीति) “सांद्रानंदभरानें तेव्हा प्लवगेद्रसंध ते लवले; ।

लव लेखार्षिस्वांतीं दुःख नसे, तापदीप मालवले. ॥

(मंत्ररामायण युद्धकांड ७६०)”

रावणवधानंतर रामाच्या सागण्यावरून इंद्रानें मृतकपिसैन्य उठविलें, तेव्हा देवांचा आनंद

“सुरजन जयजयशब्दे गजति, वाद्ये अनेक वाजविति; ।

सुमवर्षे वर्षेतुसि, चपळांसि वराप्सराहि, लाजविति. ॥ (युद्ध. ७५९)”

असें सुरस झोंकदार वर्णन केल्यावर पुढें ही गीति आली आहे. कपिसैन्य उठल्यामुळें सुग्रीवागदहनुमदादि कपिश्रेष्ठ अतिहर्षभरानें नम्र झाले, युद्धप्रिय देवर्षींच्या मनांत युद्ध बंद झाल्यामुळें किंचित् देखिल खेद झाला नाही, व सर्वांचे तापरूपी प्रकाशदीप विझले, अर्थात् सर्वांचीं सर्व प्रकारचीं दुखें नष्ट झालीं. यावरील हंसांची टीका नीरक्षीरविवेक करणारी, अर्थात् मार्मिक आहे. ते ह्यणतात:-

“ ‘दिवे मालवणें’ हें उत्सववर्णनात कोणत्याहि प्रसंगीं अपशकुनासारखे अप्रशस्त

मानलें आहे. असें असता रामचंद्राच्या अत्युत्तम उत्साहवर्णनप्रसंगीं मोरोपंतानें

अशा प्रयोगाची छाया आणिली हें बरोबर झालें नाही. सामान्यतः जेव्हा उत्सवप्रसंग

प्राप्त होतो तेव्हां होईल तितक्या प्रयत्नानें अनेक दीप प्रज्वलित करण्याचा योग लोक

आणितात. दिवे मालवणें हें नेहमीं अभद्र आहे असें लोक गणितात. ह्या लौकिक-

काचा कवीनें या ठिकाणीं कांहीं विचार केला नाही असें वाटतें. दुसरें, तापाचे दिवे

कोठें ऐकण्यांत नसून तापाला दिव्याचे उपमान योजण्याविषयीं कविप्रसिद्धिही नाही.

तेव्हां ‘तापदीप मालवले’ असा प्रयोग करून पंतांनीं मोठाच दोष केला असें वाटतें”.

तापाला अग्नीची उपमा सर्व संमत असून तिचा उपयोग पंतांनीं आपल्या काव्यांत

पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. येथें ती उपमा 'मालवले' या यमकाला जुळणारी नसल्यामुळेच त्यांनीं ती न योजता यमकाधीनत्वास्तव दोषाचा विचार न करितां तापाला दीपाची उपमा योजिली असावी असें वाटतें

(७) यमकास्तव अयोग्य उपमेचें दुसरें उदाहरण. धर्मराजाचें श्रीकृष्णाशीं भाषण—

(गीति) “झाले सुयोधनाला भीष्मद्रोण प्रसन्न सुरतरुसे ।

व्यर्थ असुभगा, पतिशीं सुभगेचें आठवूनि सुरत, रुसे ॥ (भीष्म. ९).”

भगवान् श्रीकृष्णाशीं भाषण करितांना यमक जुळण्याकरिता धर्मराजाच्या मुखांत घातलेला हा सौभाग्यवती स्त्रीच्या सुरताचा दृष्टात अत्यंत अनुचित ह्मणूनच अप्रयोजक आहे.

(३) पंतांच्या काव्यातून क्वचित् सत्काव्यांत न शोभणारे असे हलके शब्द व अप्रौढ भाषापद्धति आढळून येते हा तिसरा दोष. थान, (कानातला) फोड, मिशावर ताव देणें, नाकास चुना लावणें हे शब्द व वाक्यांश यांचीं उदाहरणें होत.

(४) मोरोपंताचें काव्य जरी अगदीं सोबळ्यातलें सोबळें आहे तरी पण क्वचित् अश्लीलशब्दयोजना, फाजील शृंगारिक उपमा व फाजील शृंगारिक वर्णनही त्यात आढळतें. साधुरीति गी. १८, २६, केका. ७, २४ (तसेंच पृ. ६७-६८ तील उदाहरणें पहा.) हीं ह्याचीं उदाहरणें होत. हा चवथा दोष.

(५) संस्कृत काव्यनाटकादि ग्रंथात मूळग्रथांतील वर्तनात कमी अधिक करून नायकनायिकांच्या स्वभावाला व गुणांला योग्य अशी रचना केलेली असते, तसा प्रकार पंतांनीं केलेला आढळत नाही. मूळग्रथात उत्तम नायकनायिकांच्या स्वभावाविरुद्ध काहीं रचना आहे ती पंतांनीं गाळून टाकिली नाही किंवा पात्राच्या स्वभावानुसार तिचें रूपांतरही केलेलें नाही. यामुळे महाकवि या दृष्टीनें पंताच्या काव्यात वैगुण्य आलें आहे. हा पांचवा दोष. याचीं उदाहरणें —

(अ) किष्किंधाकांडांत तापसवेषधारी, देवतुल्य कातिमान व धनुर्धारी अशा रामलक्ष्मणास पाहून वालीनें आपल्याला मारावयास तर ह्यांना पाठविलें नसलेना । असा सशय येऊन सुग्रीव भ्याला, तेव्हाचें वर्णनः—

(गीति) “पंपेत स्नान करुनि विभु गेला ऋष्यमूकगोत्रास; ।

त्यातें दुरुनि पाहुनि पावे सुगल प्लवंग तो त्रास. ॥ ९१ ॥

पवनसुतासि ह्मणे ते तापस परि कार्मुकी शरी रानी ।

येताति कोण पुस जा, स्पष्ट गमति देवसे शरीरांनीं. ॥ ९२ ॥”

शुद्धांत करणी व देवाश सुग्रीवाला रामदर्शनाने भय न वाटतां आनंद वाटावयास पाहिजे होता, तसें न होता भीति वाटली हें नुसतें वर्णन पुण्यश्लोक रामप्रभूच्या चरित्रांत अयोग्य दिसतें.

(आ) तसेंच पुढें अग्नीला साक्षी ठेवून रामसुग्रीवांनीं सख्य केलें तेव्हां उभयतांनीं शपथा घेतल्या. तरी सुग्रीवाला राम वाळीला मारील अशी खात्री वाटेना. म्हणून रामानें एक बाण मारून सप्ततालभेद केला इत्यादि कलियुगांत साजणारें वर्णन त्रेतायुगात रामचंद्रासारख्या दिव्य व उदात्त नायकासंबंधीं केलें आहे

(गीति) “सुगल ह्यणे रामा ' म्यां शोधावी जानकी शपथ करतो, ।

राम ह्यणे कार्य तुझे जें तें मी जानकीस पथकरतो. ॥ ९९ ॥

शिखिसाक्षिक सख्य करुनि, राम करी कार्य मान्य, वालिशतें ।

क्षण ज्यापुढें नुरावें प्रभुबळ नुमजे सुकंठ बालिश तें. ॥ १०० ॥

(वनपर्व अ० ११)”

“परि हा रानट वानर न धरी विश्वास ह्यणुनि एक शरें ।

छेदूनि सप्त ताली पर्वतही फोडिला रघुप्रवरें. ॥ ५१ ॥

(मंत्ररामायण किष्किधाकांड)”

त्रेतायुगात रामचंद्र व सुग्रीव ह्यांच्या वचनाविषयीं त्यास इतका बंदोबस्त करून घ्यावा लागला तर, हल्लीं कलियुगात शपथप्रमाण बेलभंडारादिक्रिया होतात तेव्हा कांहीं विश्वास वाटतो हा कलिप्रादुर्भाव मानणें अप्रशस्त होय. युगपरत्वे मनुष्याच्या अतःकरणप्रकृत्यंशांत फेरफार होत असतो अशी पुष्कळ लोकांची व ग्रथांची समजूत आहे व तशी समजूत असणें हे लोकाचें सदाचरण व भक्ति वाढण्यास उत्तम कारण आहे. यास्तव भगवान् रामचंद्राच्या काव्यात वरील गोष्ट प्रकारांतरानें वर्णावयाची होती, ह्यणजे रामचंद्राच्या भाषणाबरोबर तें सुग्रीवानें निःसशय अनन्यभावानें मान्य केलें असें वर्णन असावयाचें होतें. अशा वर्णनानें रामचंद्रस्वभावास भूषण होऊन, त्रेतायुगातील मनुष्यस्वभाव कळीहून भिन्न होता असेंही लोकांस दिसलें असतें. दुसरें, सुग्रीव हा वनचर होता यामुळें त्याची स्वाभाविक बुद्धि निष्कपट आणि श्रद्धालु असलीच पाहिजे. त्याहून विपरीत वरील वर्णन झालें हाही प्रकृतिविपर्ययदोष झाला.

(इ) असेंच मंत्ररामायणात रामानें अन्यायानें वालीचा वध केला असें ग्रंथ-रचनेंत स्पष्ट दाखविलें आहे.—

सुग्रीवाचा रामचंद्र मित्र झाला आहे, तो मोठा पराक्रमी आहे, यास्तव तुम्ही सुग्रीवाबरोबर युद्ध करण्यास जाऊं नये ह्यणून वालीस त्याच्या स्त्रीनें सांगितलें असतां तो तिला हणाला—

(गीति) “धर्मज्ञ, राजनंदन, सज्जन, सद्बिद्य, तो कुलीन सती ! ।

वैरहि ल्यासीं नाहीं शंका चितीं धरुं नको नसती. ॥ ६७ ॥

(मंत्ररामायण)”

याप्रमाणें उदार व निष्कलंक मनानें वालीनें रामचंद्रावर भरंवसा ठेविला असतां:-

“दोषे भुजयुद्धातें प्रवर्ततां परम तीव्र तत्काळ ।

गुल्मातरित रघूद्वह सोडी दूरुनि बाण तत्काळ. ॥ ६९ ॥

(मंत्ररामायण)”

अशा प्रकारें कपटयुक्तीनें रामचंद्रानें वालीचा वध केला. हें चरित्र पाहून रामचंद्राच्या नीतिवर्तनाविषयीं क्षणभर तरी रोमाचयुक्त होऊन कोण साशंक होणार नाहीं वरें ! तेव्हा अशा प्रकारचें चरित्र अभियुक्त कवींनीं रूपांतर करून लिहिलें पाहिजे, तसें मोरोपंतानें केलें नाहीं ” पंतास श्रीरामानें गुप्त राहून केलेला वालिवध व रजकनिंदावचनश्रवण करून त्यानें केलेला सीतात्याग या गोष्टी पसंत नसल्या-विषयीं त्यांनीं पुष्कळ स्थळां प्रकारातरानें उदार काढिले आहेत. श्रीरामकृत वालिवधाविषयां द्रोणपर्वांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आढळतें.-

(गीत्यर्थ) “वालिवधीं रामाचें द्रोणवधीं हें तुजें अयश राजा ! ।

(द्रोणपर्व २२. १७)”

(ई) ‘रावणाचा वध करून लंका हस्तगत करण्यापूर्वीच रामानें लंकाराज्य विभीषणास दिलें असें वर्णन आहे तेंच राज्य देण्याचें वचन दिलें असें वर्णन केलें असतें तर तें श्रीरामचंद्र व कवि या उभयतांस भूषणप्रद झालें असतें.’

(गीति) “लंकानगरीराज्यप्रदानसकल्प जो तयास हित ।

हृदयीं धरिला रामें विभीषण प्राज्ञ मान्यतासहित. ॥ ९३ ॥

सत्वर मग मकरालयजल आणवुनि स्वदासनंदिकरें, ।

शरणागतासि केला लंकाराज्याभिषेक बंधुकरें. ॥ ९४ ॥

(मंत्ररामायण, युद्धकांड)”.

(उ) आदिपर्वातील शकुंतलोपख्यानांत दुष्यंतानें शकुंतलेच्या आईबापाविषयीं व तिच्याविषयीं दुरुत्तरें बोलून शकुंतलेचा अपमान केला तेव्हा ती चवताकून राजास ह्मणते.-

(गीति) “साध्वी ह्मणे, ‘मिळविलें ज्ञानतपःकीर्तिभाग्य मत्तातें ।

कैचें तुझ्या कपाळीं नीचा अतितुच्छभाग्यमत्ता ! तें ? ॥ ७३ ॥

जी ब्रह्मयोनि देवी मन्माता मेनका, सुरांस मता; ।

नीचा तुझीच माता; करिल सुधेची कशी सुरा समता ? ॥ ७४ ॥

जरि मुख्य सत्यधर्मच्युत आपण, विश्वनिंद्य जन; नीचा ! ।

निंदिसि कसें पदातें मत्ताताच्या; मदीय जननीच्या ? ॥ ७५ ॥

पौरवरौरवगौरवकर्ता, भर्ता मला मला गमसी, ।
 समशील बुद्धि होउनि नीतीनें आजि बोलुं लाग मसीं. ॥ ७६ ॥
 बहुधा तुझे कपाळ न साहे सुतरलसन्निधानातें; ।
 हतभाग्य न घे, देतां दाटुनि आणुनि, सन्निधानातें. ॥ ७७ ॥
 क्षितिपति मत्सुतचि असो तेजाचा मूर्तिमत हा निकर, ।
 हा निकर माडिला तूं; देशील कर स्वकीर्तिहानिकर. ॥ ७८ ॥”

यांत शकुंतलेला साध्वी ह्मटलें असून तिच्या मुखात साध्वीला बिलकूल न शोभणारीं अशीं पतीला उद्देशून काढलेलीं दुरुत्तरें घातलीं आहेत. हा पंतांनीं मोठा दोष केला आहे. याविषयीं हंस ह्मणतात —“शकुंतला पुराणप्रसिद्ध साध्वी असून तिच्या मुखांत आपल्या पतीला केवळ अभद्र शिव्यागाळी घालून त्या योगानें धार्यांस व साध्वीच्या गुणांस पंतांनीं दूषण लाविलें असें आह्मांस वाटतें. साध्वीच्या ठिकाणीं आत्मनिग्रहशक्ति उत्तम असते, यामुळें तिचा क्रोध कोणत्याही कारणानें मर्यादेबाहेर जावयाचा नाही. कदाचित् तो पातिव्रत्यदूषकवचनांनीं अतिप्रज्वलित झाला तरी पतिहृदयाला चंदनस्पर्शतुल्यच लागेल असा तो तिनें सोडिला पाहिजे. असें जिजकडून आचरण होणार नाही ती कशाची साध्वी ।। ग्रंथरचना करितेसमयीं पंतांनीं ह्या गोष्टीचा विचार करून ती केली नाही हा दोष आहे.

(हंसकृत निबंध पृ० ९९)”.

(क) तसेंच, ध्रुव चरित्रावर पंतांनीं काहीं स्फुट गीति रचिल्या आहेत. त्यांत ध्रुवमाता परमसाध्वी सुनीति हिच्या मुखात पंतांनीं घातलेल्या स्वपतिविषयक पुढील दोन गीति पतिव्रतेस शोभण्यासारख्या नाहीत. पंतांनीं वर्णिलेल्या गीतिबद्ध व साकीबद्ध ध्रुवचरित्रांत कोणत्याही प्रकारचें पतिसंबंधीं त्वेषयुक्त, सत्तापपर भाषण सुनीतीच्या मुखात घातलें नाही. सुनीति पतीवर सत्तापून ह्मणते —

(गीति) “हाय ! ह्मणे माय, सुता ! काय तुझा सायसा मुलायम हा, ।
 काय करू ? जाय वना, राय नव्हे तत्त हा, मुला ! यम, हा ! ॥
 रायासि वायको मी सापडलें जेंवि गाय गा ! यवना, ।
 दीनावना मनामधि जाउनिया ध्याय पाय, गाय वना ॥”

(६) आणखी ‘कालविपर्यास’ म्हणून एक सहावा दोष पंतांच्या काव्यांत क्वचित् आढळतो. ज्या काळाला जें वर्णन योग्य नाही त्या काळीं तें वर्णन केलें असतां हा दोष उत्पन्न होतो. गोपीगोडवा गी. ६१, राधाकृष्णसंवाद गी. १५, कुशलवोपाख्यान. ३.१६, शल्य. २.२८, ६०, मौसल. १.१५; हीं याचीं उदाहरणें होत. गोपीगोडवात गोपी कृष्णाविषयीं म्हणतात:—

(अ) (गीति) “हरियशचि ब्रजहृदया धाम, जसें तोय धाम यादासी; ।
 भजुनि हरिजना पावो हरिला, ती जेंवि नामया दासी. ॥ ६१ ॥”

यात नामदेवाच्या जनीदासीचा उल्लेख केला आहे तो द्वापारयुगांत होऊन गेलेल्या गोपींच्या मुखात अयोग्य म्हणून हा कालविपर्यास दोष झाला.

(आ) (गीति) “यातें अपत्य होइल, जें आयस घोर मुसल, माना तें, ।

त्यातें बुडाल पावुनि सर्व, जसे वेद मुसलमानातें. ॥

(मौसल. १-१५)”

(इ) (श्लोक) “सौमित्रि क्रोधतप्त क्षितिपतिसि ह्यणे, ‘प्रार्थना ऐक रामा ! ।

मिथ्या लोकापवादें करुनि विकलुषा त्वां त्यजावी न रामा; ॥

म्लेच्छांहीं निदिजेते श्रुति, ह्यणउनियां काय ते विप्रलोकीं ।

टाकावी ? हें विचारें करुनि बुधपते ! शास्त्रनेत्रें विलोकीं. ॥ ३.१६ ॥

(कुशलवोपाख्यान)”

या ‘कालविपर्यास’ दोषाला इंग्रजींत *anachronism* ह्याणतात. याविषयी *De Quincey* डे क्वीन्सी नामक इंग्रज ग्रंथकार आपल्या ‘The Caesars’ नामक ग्रंथात ह्याणतो—

“We mean by an anachronism, in common usage that sort of blunder when a man ascribes to one age the habit, customs or inalienable characteristics of another. This, however, may be a mere lapse of memory, as to a matter of fact, and implying nothing at all discreditable to the understanding, but only that a man has shifted the boundaries of chronology a little this way or that... A far worse kind of anachronism, though rarely noticed as such, is where a writer ascribes sentiments and modes of thought incapable of co existing with the sort or the degree of civilisation that attained, or otherwise incompatible with the structure of society in the age or the country assigned”

(भावार्थ) भिन्न देशांतील किंवा भिन्न काळातील लोकांचें आचार, विचार-किंवा व्यवहार हे इतर देशांतील किंवा काळातील लोकाना लागू केल्यास हा काल-विपर्यास दोष होतो.

कृतयुगातील ऋतुपर्ण राजाच्या मुखांत वृक्षपर्णगणना करितांना कलियुगांतील भास्कराचार्याची लीलावती घालणें (मुक्तेश्वर वनपर्व ८-११२), वेदव्यासाच्या तोंडीं कालिदासाची किंवा भवभूतीची उक्ति घालणें, दाशरथिरामानें लकेत हनुमंताला तार पाठविणें, अकबराची व शिवाजीची लढाई करणें, युधिष्ठिराला नारदानें राज्या-संबंधी उपदेश करितांना वर्तमानपत्रांचा उल्लेख करणें, जगन्नाथ पंडिताचा व थारिस्टाटलचा वादविवाद होणें वगैरे गोष्टी वरील दोषांचीच उदाहरणें होत. हा दोष इतिहासाच्या अभावामुळें व कालविस्मृतिमुळेंही होतो.

आणखीही बारिकसारिक दोष मार्मिक वाचकांस सांपडतील, पण त्याची व्याप्ति अत्यल्प अशीच आढळून येईल. मोरोपतांच्या एकंदर अवाढव्य काव्यरचनेच्या मानानें हे सर्व दोष अत्यल्प असून त्यांतील गुणाचें पारडें अत्यंत जड भरत असल्यामुळें ते दोष त्यांना कमीपणा आणत नसून उलट गालबोटाप्रमाणें त्यांच्या काव्यास शोभाच देतात. हंसानीं झटल्याप्रमाणें “पंतांच्या काव्यातील दोष इतके धुळक आहेत की, त्यांच्या काव्यगुणसूर्यरश्मींपुढें ते गिरिगुहांतील अंधकारासारखे दूरच्या कोपऱ्यात कोणाच्या दृष्टीसही न येण्यासारखे आहेत.” विद्यापति विल्हणानें ‘विक्रमाकदेवचरितांत काढिलेली पुढील उक्ति मोरोपंतांच्या काव्यास लागू पडते -

‘अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेतः कषपट्टिकासु ।

परीक्षितं काव्यसुवर्णमेतल्लोकस्य कंठाभरणत्वमेतु ॥

(विक्रमाकदेवचरितम् १.२४)’

(भावार्थ) ह्या काव्यरूपी सुवर्णाची परीक्षा विद्वानांच्या अंतःकरणरूपी कसोटीवर उल्लेख समर्पण करून (घासून, अर्थात् त्यांना आनंद देऊन) झालेली आहे. झणून रसिकानीं हें काव्यरूपी सुवर्ण अलंकाररूपानें कंठात धारण करावें.

११ मोरोपंतांची इतर कांहीं कवींशीं संक्षिप्त तुलना.

‘सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची ।

ओंवी मुक्तेशाची, किंवा आर्या मयूरपंतांची ॥’

(अ) कालिदास व मोरोपंतः-

(श्लोक) “पुरा कवीना गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदास ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनानामिका सार्थवती वभूव ॥”

(भावार्थ) पूर्वी एकंदर कविसमूहाच्या परिगणनेंत प्रथमतः जी करांगुली (कनिष्ठिका) मोडली, ती कालिदासाच्या नावानें; पुढें तत्समान दुसरा कवि न आढळल्यामुळें दुसरें बोट मोडण्याचा प्रसंग न आल्यामुळें तिचें अनामिक हें नांव सार्थ झालें.

कालिदास व मोरोपंत या दोघानींही आपलीं काव्ये इतिहासपुराणाधारें लिहिलीं. लोकस्थिति, वनशोभा, ऋतुवर्णन, स्वयवरें, विरहवर्णनें इत्यादि गोष्टींसंबंधानें स्वतंत्र, विस्तृत व सुरस वर्णन जसें कालिदासाच्या कवितेंत वाचावयास मिळतें तसें पंतांच्या काव्यात मिळत नाही.

हंस झणतातः-“शृंगारवीरादि रसविशेष उत्कर्षानें दाखविण्याचा प्रसंग आला की, त्याठिकाणीं साहित्यशास्त्रकथित लक्षणाप्रमाणें तो तो रस मूर्तिमंत उभा करून देण्याचा कालिदासादि संस्कृत कवीनें अतःकरणपूर्वक उद्योग केलेला दृष्टीस पडतो. यामुळें रघुवंशादि काव्यांत नाना प्रसंगीं अनेक वर्णनें मोठ्या कारागिरीनें

केलेली व ओतप्रोत रसाने भरलेली दिसतात. तसा प्रकार मोरोपताच्या काव्यांत झाला नाही. एकंदर भारत, भागवत, रामायण (इत्यादि) संस्कृत ग्रंथात कोणा-विषयी काय काय इतिहास लिहिला आहे तो सक्षेपाने प्राकृत भाषेत कवितारूपाने मात्र मोरोपंताने उतरला आहे. “कालिदासादि संस्कृत कवींच्या काव्यांत पक्क फल-भराने लवलेल्या वृक्षाच्या मोठमोठाल्या राई दृष्टीस पडतात; तशीं झाडे उभीं केलेलीं पंतांच्या कवितेंत सांपडणार नाहीत. काव्यसृष्टीतील नानारसयुक्त फळांनीं ओथबलेल्या वृक्षांचीं व चेळींचीं हिरवीं गार मैदाने पाहून रसिकांस जसा आनंद होतो; तसाच फळाफुलांनीं गजबजलेल्या वाजारास पाहूनही होतोच. पण वागाचा देखावा वाजारास येणार नाही, असें ह्यणणाऱ्या रसिकांची संख्या अधिक निघेल असें वाटते. यामुळे कालिदासादिकांच्या काव्याची बरोवरी पंतांचे काव्य करणार नाही. तरी जी त्यानें रचना केली आहे तींत त्याच्या स्वतंत्र कल्पनाचा व कारा-गिरीचा त्यानें पुष्कळ सरस उपयोग केला असून त्याची ग्रंथसंख्या एकंदरींत फार मोठी आहे; यास्तव त्याच्या ग्रंथास महाकाव्य ह्यणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. दुसरें, महाराष्ट्र भाषेत पंताचा ग्रंथ महाकाव्यातच मोडण्यासारखा आहे. तो प्राकृत भाषा जाणणाऱ्याकरितां मात्र निर्माण झाला आहे. त्या पक्षां, प्राकृत भाषेत तो स्वतंत्रच आहे यात कांहीं संशय नाही.” पंतांचे लक्ष्य विस्तारपूर्वक वर्णनाकडे फारसें दिसून येत नाही. बहुतेक वर्णनसक्षेपाकडेच त्याचा कल दिसतो. तरी प्रसंगविशेषीं पंतांनीं मूळ प्रथाहून भिन्न असेंही वर्णन कमी अधिक विस्ताराने केलेले आढळते. भारत, भागवत, हरिवंश, मंत्ररामायण ह्या ग्रंथात वऱ्याच स्थळीं ज्याला मूळग्रंथात बिलकुल आधार नाही, किंवा फारच थोडा आहे, असें वर्णन पंतांनीं क्वचित् विस्तारपूर्वकही केले आहे. भागवतांत रुक्मिणीनें आपले स्वयवरवृत्त द्रौपदीस एका श्लोकांत सांगितले असून पंतांनीं त्याचा ९२ गीतींत विस्तार केला आहे. (परिशिष्ट ‘ऊ’ पहा). यावरून स्थलविशेषीं व प्रसंगविशेषीं मूळ-ग्रंथाहून अगदीं निराळ्या प्रकारची काव्यसृष्टिही पंतांनीं निर्माण केलेली आहे असें दिसून येते. तसेंच कुशलवाख्यानांतही वरेंच विस्तृत वर्णन आहे. त्यातील कांहीं श्लोक तर कालिदासाच्या श्लोकांचे प्रतिबिंब आहेत. त्यावरून कालिदासांचे काव्य पंतांचे फार आवडते असावे असें दिसते. साराश, शृंगारादि नवरसांच्या तरंगिणींत पंतांनीं प्रसंगविशेषीं झटपट ज्ञान मात्र केले असून कालिदासांनीं त्या त्या प्रसंगीं अगास सुवासिक द्रव्ये लावून इतर मंडळीला बरोबर घेऊन यथेच्छ घटका घटका जलक्रीडा केलेली आढळते. याचे एक मुख्य कारण असें दिसते की कालिदासादि कवींच्या काव्यरचनेचा उद्देश मुख्यत्वे कीर्तिलाभ करून घेण्याचा असून ईश्वरप्राप्ति व्हावी हा मोरोपंतादि महाराष्ट्रकवींचा मुख्य उद्देश होता. (पृष्ठ १२० व परिशिष्ट ‘छ’ पहा). यास्तव त्यांचा कल सृष्टिदेवतेची

निरनिराळ्या प्रसंगी दिसून येणारी शोभा वर्णन करण्याकडे फारसा नसून भगवंताचें किंवा त्याच्या भक्तांचें गुणवर्णन करण्याकडेच सर्वस्वी आहे. 'प्रसाद' गुण कालिदासाच्या काव्यात उत्कर्षानें वर्तत असून मोरोपताच्या काव्यात 'ओज' किंवा प्रौढता हा गुण मुख्यत्वेन आढळतो.

‘उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दडिन. पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणा ॥’

(भावार्थ) उपमाचातुर्य कालिदासाचें उत्तम, अर्थगौरवांत भारवि श्रेष्ठ व पदलालित्यांत दण्डि कवि थोर. माघ कवीची गोष्ट काय सांगावी ? 'त्याच्या काव्यात' उपमाचातुर्य, अर्थगौरव व पदलालित्य या तिन्ही गोष्टी उत्कृष्टपणे आढळतात.

अशी संस्कृत कवींत काव्यगुणांची वाटणी केलेली आहे. पंताच्या काव्यात वरील तिन्ही कवींचे गुण उत्कर्षानें वर्तत असल्यामुळे 'कालिदासाची, भारवीची व दंडीची मिळून त्रिवेणी एकट्या पंतांच्या काव्यात एकत्र सगम झालेली उघड आढळते' (प्रो. रा. रा. भागवत) 'कालिदास हा विक्रमादित्याचा समकालीन असल्यामुळे त्याचा काळ इ. स. पूर्वी सुमारे ५६ वर्षे हा होता.

भरतखंडात भिन्न भिन्न काळीं जे संस्कृत कविश्रेष्ठ आजपर्यंत होऊन गेले, त्यात वाल्मीकि, व्यास व गुणादय यांची गणना अतिश्रेष्ठ ह्मणून गोवर्धनाचार्यांनी आपल्या काव्यात पुढीलप्रमाणे केली आहे -

(आर्या) “श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीत्रयमस्कुर्म ।

त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥”

एका आंग्लकवीने युरोपखंडातल्या भिन्नभिन्न काळाच्या, निरनिराळ्या देशातील व फार नांवाजलेल्या अशा तीन कवींचे-होमर (ग्रीस देशात), व्हर्जिल (इटालीत) व मिल्टन (इंग्लंडात)-जे वर्णन केले आहे, त्याची आत्माला येथे आठवण होते.-

“Three poets in three distant ages born,
Greece, Italy, and England did adorn
The first in loftiness of thought surpassed,
The second in majesty in both the last.

(John Dryden)”

(गीति) “कालीच्या लीला जो न्हस्व करी असुनि दास, निजलीला ।

कवितेला जागउनि प्रकटुनि कवि कालिदास निजलीला. ॥”

(श्लोक) “श्रीकालिदासकविवर्यसरस्वतीयं किं वर्णयाम्यतितरा रसवाहिनीति ।

यत्कालिका भगवती शुचिभावयोगाद् यस्यामहो मुहुरनुग्रहमादधाति ॥

(विठोबा अण्णा 'सुश्लोकलाघव' श्लो० ४१७-४१८)”

(भावार्थ) श्रीकालिदासकविश्रेष्ठाची ही वाणी रसवाहिनी (नदी, पक्षीं नवरस-वर्णनाने युक्त) आहे. यापेक्षां हिचें वर्णन मी अधिक काय करूं ? कारण, भगवती कालिकादेवी शुद्धभक्तीमुळे त्या वाणीवर वारंवार कृपा करीत असते. (दुसरा अर्थ) कारिका ह्यणजे मेघपंक्ति ही 'शुचिभावयोगात्' ह्यणजे आषाढाच्या महिन्यांत रसवाहिनीवर ह्यणजे नदीवर वारंवार अनुग्रह करिते ह्यणजे पर्जन्यवृष्टि करून नदीचें उदक जळबब करून सोडते.

(आ) क्षेमेन्द्र व मोरोपंत -क्षेमेन्द्र हे काश्मिरी संस्कृत महाकवि होत. अनन्तराज व कलश या इ. स. च्या अकराव्या शतकांत झालेल्या काश्मीर राजाच्या कारकिर्दीत हे होते. या गोष्टीचा उल्लेख यांनीं स्वरचित औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरण, दशावतारचरित इत्यादि ग्रंथांत केला आहे. हे जातीनें काश्मिरी ब्राह्मण. याच्या पित्याचें नाव प्रकाशेन्द्र होते. मोरोपंताना जसा बारामतीकर नाईकाचा आश्रय होता, तसाच याना वरील दोन राजाचा होता. साहित्य, तत्त्वज्ञान इत्यादि शास्त्रांत पारंगत ह्यणून त्याकाळीं सुप्रसिद्ध असलेले अभिनवगुप्तपादाचार्य हे यांचे गुरु होते पताप्रमाणेंच न्याय व व्याकरण या शास्त्राशीं याचा परिचय कामापुरताच असून साहित्यशास्त्रात मात्र हे अत्यंत निष्णात होते. हे पंताप्रमाणेंच जवरे वाचक व लेखक होते. रामायणभारत हीं ऐतिह्ये, पुराणे व त्यांशिवाय इतर बहुतेक उपलब्ध संस्कृत ललितवाङ्मय यांनीं वाचले होते. तसेंच पंतांप्रमाणेंच आपल्या अंगीं असलेल्या कवित्वशक्तीचा यांनीं दिव्य व पौरुष या उभयविध यत्नानीं पूर्ण विकास करून घेतला होता. त्याच्याप्रमाणेंच रामायणभारतांचें याचें अध्ययन फार सूक्ष्मरीतीनें केलेलें होतें. व्यासावर व व्यासकृत महाभारतादि ग्रथावर तर याचें मोठें प्रेम असून ते आपल्याला 'व्यासदास' ह्यणवीत असत. यांनीं पुष्कळ ग्रंथरचना केली होती. पण आज त्यापैकीं सुमारे बत्तीस ग्रंथ उपलब्ध झाले असून त्यापैकीं काहीं काव्यमाला, ओरिएटल संस्कृत सीरीज (संस्कृत प्राच्यग्रंथमालिका), इत्यादि स्थळीं छापिले आहेत. साहित्यशास्त्रावर यांचे मुवृत्ततिलक, औचित्यविचार-चर्चा, कविकण्ठाभरण इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. रामायण, भारत, कथासरित्सागर इत्यादि प्रचंड ग्रथांचा रमणीय व सुरस संक्षेप करण्याची यांची हातोटी पंतांप्रमाणेंच विलक्षण होती. याचे 'भारतमंजरी' 'रामायणमंजरी' हे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. पंतांप्रमाणेंच याच्या ग्रंथांत धर्मनीतीचा जागोजागीं उपदेश केलेला आहे. 'कला-विलास,' 'समयमातृका,' 'दर्पदर्पण,' 'चतुर्वर्गसंग्रह,' 'चारुचर्या' इत्यादि यांचे पुष्कळ ग्रंथ मुख्यत्वे उपदेशात्मकच आहेत. 'गुमानी'कविप्रमाणें यांनींही आपल्या 'चारुचर्या' या ग्रंथांत पुराणेतिहासांतील प्रसिद्ध कथातून साराशरूपानें निघणारा बोध मोठ्या मार्मिकतेनें दिला आहे. पंताच्या काव्यांतील सुभाषितसंग्रहही तसाच फार मोठा आहे. त्याची थोडीशी कल्पना परिशिष्ट 'ज' मध्ये दिलेल्या उदाहरणांवरून

होईल. भगवान् गौतम बुद्धांच्या पूर्वजन्मचरित्रकथा क्षेमेंदानीं 'बोधिसत्त्वावदान-कल्पलता' या आपल्या वृहत्काव्यांत मोठ्या रमणीयतेनें वर्णिल्या आहेत. त्यांतील 'मणिचूडावदानकथा'रूपी तृतीय पल्लव तर आमच्या विश्वविद्यालयीन विद्यार्थि-मित्रांच्या चांगल्या परिचयाचा आहे. मोरोपंतानीं ज्याप्रमाणें आपल्या वृद्धावस्थेंत केकावल्यादि करुणास्तोत्रें रचिलीं, त्याप्रमाणेंच त्यांनींही आपल्या आयुष्याच्या उत्तर-भागात ससारतापामुळें विरक्त होऊन पुण्यारण्यात एकातवासात जाऊन तेथें हरिभक्ति करित असताना 'दशावतारचरित' नामक विष्णुस्तुतिपर काव्य रचिलें. याविषयीं क्षेमेंद्र व मोरोपंत या दोघा कवींचीं एक दोन वचनें येथें देतो. -

(क्षेमेन्द्रोक्ति) 'सज्जनस्थितिखिन्नस्य पुण्यारण्यविहारिणः ।

हरिभक्तिरसासिक्ताः श्रूयन्तां मम सूक्तयः ॥ (दशावतारचरित ६३)'
पत ह्यणतात.-

'सद्व्यसनीं वेंचावें आयुष्य नसेचि भरंवसा याचा; ।

झालों जीर्ण तरि मनीं आहे रसिकात (=भक्तिरसज्ञांत)भर वसायाचा. ॥
(रामरीति ६७)'

'मन हेंचि फार इच्छी कीं आतां सेवणें तुझे पाय; ।

तुजवाचुनि इतराच्या भजनीं भजलागिं होय फळ काय ? ॥

(आर्याकेकावलि ६३)'

क्षेमेन्द्राची कविता शुद्ध, अस्खलित व सुश्राव्य असून त्यांत काव्यसौंदर्य व कल्पनाचातुर्य स्थळोस्थळीं दिसून येतें. त्याची भाषा आलंकारिक, प्रसंगविशेषीं जोरदार, अनुप्रासयोजनेनें कर्णमनोहर व वाचकांचें मन वर्णविषयाकडे वेधून टाकणारी आहे पतांच्या भाषेविषयीं जास्त सांगणें नकोच. त्यांच्या भाषेस लावसमास, व लांघयमके याच्या योजनेनें जास्त प्रौढत्व व क्लिष्टत्व आलें आहे. क्षेमेन्द्राची भाषा फार सरळ व रसाळ आहे.

(इ) श्रीहर्ष व मोरोपंत:-'वामन आणि मोरोपंत यास अनुक्रमें महाराष्ट्र भाषेचे व्यास व श्रीहर्ष ह्यांच्यासहि साजेल प्राकृत भाषेविषयीं नाक मुरडणारे शास्त्री व पंडित यास त्यांनींच लाजविलें' (दादोबा पाडुरंग-महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण, प्रस्तावना) मोरोपंतानीं 'संस्कृतशब्दांची भरपुर योजना, समासाची रचना आणि यमक व प्रास यांचा थाटमाट हें सर्व आपल्या कवितेंत आणून तीस संस्कृत कवितेचें साम्य आणिलें ही स्फूर्ति त्यास पंचकाव्यावरून व विशेषतः नैषधावरून, तसेंच लक्ष्मीसहस्र, वासवदत्ता, कादंबरी वगैरे ग्रंथांवरून झाली असावी असें कित्येक लोक समजतात हें पंताचें श्रीहर्षाशीं साम्य सर्वस्वीं खरें नाहीं. "तें इत-क्यापुरतें मात्र खरें धरता येईल, कीं संस्कृत भाषेचें अत्यंत उज्ज्वल स्वरूप जसें

‘नैषधांत’ दृष्टीस पडते तसे मराठीचे मोरोपताच्या काव्यात आढळते. ‘नैषधांत’ जशी अनुप्रासांची गर्दी आढळते व रचनेची कृत्रिमता नजरेस येते, त्याप्रमाणेच आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या कवितेतहि अनुप्रास व यमकें हीं दोन्ही भरपूर असून पदरचनाही प्रायः केवळ सुगम नसते. पण एवढ्याखेरीज बाकी कोणत्याहि प्रकारचे साहस्य वरील दोषा कवींत किंवा त्याच्या कवितेत बहुधा आढळणार नाही. (निबंधमाला) ” श्रीहर्षाच्या काव्यांतील पदलालित्य व कमालीची श्लेषयोजना पताच्या काव्यांत आढळत नाही. संस्कृतांत श्रीहर्षाने जशी भाषा कमावण्यांत मेहनत घेतली, तशीच मेहनत पंतानीं आपल्या काव्यातून मराठी भाषा कमाविताना केलेली आहे. त्यांनीं आपल्या कवितेत संस्कृतप्रकृतांतील निवडक, समर्पक व सुंदर शब्दाची योजना करून उत्कृष्ट, सरस व सालकार अर्थ अभिव्यक्त व्हावा ह्याणून फार खबरदारी घेतलेली आढळते.

(ई) श्रीएकनाथ व मोरोपंत.

(अभंग) ‘शरण शरण एकनाथा । चरणीं माथा ठेविला ॥ १ ॥

नका पाहूं गुणदोष । जालों दास पायांचा ॥ २ ॥

आतां मज उपेक्षितां । नाहीं सत्ता आपुली ॥ ३ ॥

तुका ह्याणे भागवत । केले श्रुत सर्वांसी ॥ ४ ॥’

(गीति) “नमिला शमिलास्यप्रद, शातिजलधि, एकनाथ तो भावें. ।

शोभावे ज्याचें यश विश्वीं ज्या देववृंद लोभावे. ॥ १ ॥

(मोरोपंतकृत सन्मणिमाला ८)”

“अत्यद्भुत यश हरिचें जेंवि, तसें एकनाथपंताचें ।

तें तें साचें, जें जें वर्णितसें चरित वृंद संताचें. ॥ २ ॥

विश्वेश्वर अविमुक्तीं, विद्वल पंढरपुरीं, प्रतिष्ठानीं ।

प्रभु एकनाथ, वरिला सर्व महितदैवतप्रतिष्ठानीं. ॥ ३ ॥

भक्तासि नाथ, जैसा विश्वाचा मायबाप हर पावे, ।

साक्षात् भगवान् हा कीं या भजता सर्व ताप हरपावे ॥ ४ ॥

(मोरोपंतकृत एकनाथस्तव ४, १०, १३)”

नाथाचा काळ शके १४७०-१५२१ हा होता यांनीं भावार्थरामायण, व भागवताच्या एकादशस्कंधावर टीका हे दोन मोठे ग्रंथ व रुक्मिणीस्वयंवर, चतु श्लोकी भागवतावर टीका, स्वात्मसुख, आनंदलहरी, हस्तामलक व स्फुट अभंग, पदे वगैरे लहान ग्रंथ रचिले. त्यांत रुक्मिणीस्वयंवर व भावार्थरामायण हे दोन ग्रंथ चरित्रविषयक असून स्फुटाखेरीज बाकीचे ग्रंथ अध्यात्मविषयक आहेत. यांनीं आपले लहान मोठे सर्व ग्रंथ त्याकाळीं विशेष प्रचलित असलेल्या ओवी छंदांत लिहिले

आहेत. ज्ञानेश्वरींतील अपाठ काहून टाकून ती यांनीच शुद्ध केली. याच्या कवितेतील भाषा सुबोध व साधी पण जोरदार असून, स्वतंत्र कवि व भाषांतरकार या दोन्ही दृष्टींनी याची योग्यता फार मोठी आहे. सत्कवीत अवश्य असणारी कल्पनाशक्ति याच्या ठिकाणी भरपूर होती. तसेच सस्कृतातील अर्थ महाराष्ट्रभाषेत हुबेहुब उत्तरविण्याची करामत याना उत्कृष्ट साधली होती. भागवतासारख्या सस्कृत कठिण अध्यात्म ग्रंथातील आशय महाराष्ट्रभाषेत आणण्याचें अवघड कार्य यांनी फारच उत्तम रीतीने केलेलें आहे. भागवतावर सस्कृतातही पुष्कळ टीका झाल्या आहेत. परंतु एकादशस्कंधावरील नाथाची टीका व दशमस्कंधावरील कृष्णदयार्णवाची 'हरिवरदा' टीका या दोन टीकांसारख्या विस्तृत व व्यासाचें हृदय उत्कृष्ट रीतीने प्रकट करणाऱ्या टीका सस्कृतातही आढळत नाहींत. चरित्रविषयक वर्णनात व खेळ, भारुड यातून रूपकांची योजना करून अध्यात्माचा बोध व नीत्युपदेश करण्याची याची हातोटी उत्कृष्ट आहे. यांच्या काव्यात कृत्रिम रचना नाहीं. भाषा साधी, सुबोध व गोड असून शब्द मार्मिक आहेत. शृंगार, वीर, व करुण हे रस यांच्या काव्यात मुख्यत्वे उत्तम साधले असून हास्य, भयानक, रौद्र इत्यादि दुसरे रसही प्रसंगविशेषी चागले साधलेले आढळतात. यांच्या काव्यातून वर्णनाच्या भरांत क्वचित् ग्राम्य शब्दाचा प्रयोग व ग्राम्य वर्णनही आढळते. भारुड, खेळ वगैरे याची स्फुट कविता पाहिली ह्मणजे तात्कालिक स्फूर्तीने अध्यात्मासारख्या गहन विषयावर शीघ्र कवित्व रचण्याचें याचें विलक्षण कौशल्य पाहून फार आश्चर्य वाटते! यांच्या काव्यात प्रसाद व माधुर्य हे गुण उत्तम दृष्टीस पडतात. पारमार्थिकजनांस यांच्या 'परमहंससहिता' ह्मणून सुप्रसिद्ध असलेल्या भागवतग्रंथातील एकादश स्कंधावरील टीका व चतुःश्लोकी टीका जशा आदर्शभूत झालेल्या आहेत, तद्वत् प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ घेऊं इच्छिणाऱ्या स्त्रीपुरुषांकरितां याचे रुक्मिणीस्वयंवर व भावार्थरामायण हे दोन ग्रंथ आदर्शभूत आहेत. या चरित्रग्रंथातील निरनिराळ्या प्रसंगाचीं यांनीं केलेलीं वर्णनें वाचून हर्ष, शोक, करुणा, प्रसन्नता, आनंद, आश्चर्य, गाभीर्य, त्वेष इत्यादि मनोवृत्तींचे ठसे अतःकरणावर तंतोतंत उमटतात. रामचरित्रात राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, दशरथ, मारुति, सुग्रीव, रावण, विभीषण इत्यादि पुरुषपात्रे व सीता, कौसल्या, सुमित्रा, कैकेयी, तारा, मंदोदरी, सुलोचना इत्यादि स्त्रीपात्रे यांची स्वभावचित्रे नाथांनीं उत्कृष्ट रंगविलीं असून त्या त्या स्वभावांचा योग्य परिपोषही त्यांनीं फार चागल्या रीतीनें केलेला आहे. मोरोपंतानींही रामायणभारतातील पात्रांचे स्वभाव चागले रेखाटलेले आहेत. पण या कामात नाथांची कडी आहे. मूळातील वर्णनात बऱ्याच ठिकाणीं फरक करून नाथांनीं नायकनायिकाच्या धोरपणास जास्त शोभेल असें वर्णन केलेलें आहे. रुक्मिणीस्वयंवरात कृष्णरुक्मिणींचें

व भावार्थरामायणांत सीतारामाचें परस्परांवरील प्रेम, तसेंच विरहव्यथा झाली असतां पाषाणहृदयांचाही भेद करून पाणी करणारे त्याचे करुण उद्गार, त्याचे नीतियुक्त पवित्र आचरण वगैरे शेकडों गोष्टींच्या वाचनानें वाचकाचीं मनं बोध-प्रकाशमय होऊन सात्विक आनंदानें भरून जातात. सीतारामाचा किंवा कृष्ण-रुक्मिणींचा विवाह ह्यणजे जीवशिवाचें लग्न व त्याचें पुढील चरित्र ह्यणजे शिवाशी संलग्न झाल्यावरही उभयतांस खानदसाम्राज्याचा अभिषेक होईपर्यंत जीवाच्या पुढील मार्गक्रमणाचा हर्षशोकयुक्त इतिहास होय. हा आध्यात्मिक इतिहास नाथांनीं फार मनोरंजक रीतीनें वर्णिला आहे. पंताच्या भूमिकेपेक्षा नाथाची भूमिका जशी फार उच्च दर्जाची होती, तसेंच त्याचें कवित्वही उच्च दर्जाचेंच आहे. पंतांप्रमाणें शब्दालंकार व अर्थालंकार योजून काव्य रसभरित करण्याचा नाथांनीं मुद्दाम प्रयत्न केलेला नाही तरी त्याच्या काव्यातील रूपकबाहुल्य व मधून मधून आढळणारे स्वभावोक्ति, उत्प्रेक्षा, उपमादि अर्थालंकार व वृत्त्यनुप्रासादि शब्दालंकार याच्या योगानें त्याचें आधींच श्रोल्यास तल्लीन करणारें काव्य फार रसाळ झालें आहे. गुरुगृही असताना पावभाण्याच्या चुकीनें वैराग्य झाल्याची गोष्ट उभयतांच्या चरित्रांत आढळते. नाथ व मोरोपंत यांना संस्कृतभाषेचें उत्तम ज्ञान असून महाराष्ट्रभाषेचा अभिमान धरून उभयतांनीं लोकूपकारार्थ आपली कविता त्या काळीं पडितांस अत्यंत आप्रय असून त्यांना अंतरस्कार केलेल्या मराठी भाषेंत रचिली. श्रीएकनाथज्ञानेश्वरादि संतकवींनीं मराठीचा पुरस्कार केल्यामुळेंच पंतानाही निंदकांस न भिता संस्कृत सोडून मराठींत ग्रंथरचना करण्याचें धैर्य आलें असावें. श्रीनाथाच्या चरित्राचा व काव्याचा पंतावर फार मोठा परिणाम झाला असला पाहिजे. उत्तम रीतीनें प्रपंचपरमार्थाची सांगड, अलौकिक गुरुभक्ति, शांति, समदृष्टि, दया, क्षमा, निरपेक्षत्व, निरहंकारता, भगवद्भक्ति इत्यादि गुणगणांचा समुच्चय याची पराकाष्ठा नाथचरित्रात दृष्टीस पडत असल्यामुळें त्याचा कायमचा ठसा तुकाराममोरोपंतादि भावी सतांवर अतिशय झाला यांत नवल तें काय ? पंतांनींही नाथाच्या योग्यतेचें व सद्गुणांचे फार रसभरित वर्णन केलेलें आहे. नाथस्तवनाच्या काहीं गीति शिरोलेखात दिलेल्या आहेत. त्याशिवाय पुढील चार गीति पहा.

(गीति) “भूतदया संसारीं एकोपंतांस निरुपमा घडली; ।

जडली आगाडीच क्षांति सदा; शांति तों गळा पडली. ॥ १ ॥

भूतारावनयज्ञीं समदर्शी एक परम हा रमला. ।

द्रवुनि ह्याणे, ‘पित्रन्नं भोज्य जगन्निद्य पर महार मला.’ ॥ २ ॥

एकोपंत जनार्दनपंताचें भजनही असीम करी, ।

याची मति गुरुचरणीं, भक्ष्यीं घालि न मिठी अशी मकरी ॥ ३ ॥

ग्रंथ श्रीभागवत, श्रीरामायण करी सुविस्तर; ते ।

जरि न रचिता दयानिधि, केवळ जड जीव तरि कसे तरते ? ॥ ४ ॥

(एकनाथस्तव २, ५, ६, ९)'

विठोबा अण्णा सुश्लोकलाघवांत ह्यणतात -

(श्लोक) “युक्तायुक्ततया किमप्यगणयन् जागर्त्यहो सर्वथा

सत्सकल्पसमर्थनाय भगवान् विन्यस्तपर्यस्तिक ।

यन्नाथस्य जनार्दनो घनरसं यच्छत्विति ध्यातवान्

दत्तस्तावदिहोदवीवधमपि स्कंधे दधार स्वयम् ॥ (सुश्लोकलाघव ३९६)”

(भावार्थ) भगवान् युक्तायुक्ततेचा सर्वे विचार सोडून देऊन सज्जनाचा संकल्प पूर्ण करण्याकरिता सदा वीरासन घालून जागृत असतात. याचें उदाहरण एकनाथाचें. दत्तांनीं जनार्दन रूपानें एकनाथाला घनरस (आत्मज्ञानरूपी रस, पक्षीं पुष्कळ उदक) देण्याचें वचन दिलें होतें तें पूर्ण करण्याकरिता प्रथमतः घनरस-आत्मज्ञान-रूपी रस-देऊन नंतर घनरस-पुष्कळ उदक-देण्याकरिता खाद्यावर कावड वाहून त्यांच्या घरीं पुष्कळ पाणी वाहिलें.

(उ) तुकाराम व मोरोपंत:-

(गीति) “ ‘भक्तिरसचि मूर्त,’ असा करिति बृहस्पतिशतक्रतु कयास, ।

कीं वाटे भगवदश सुरभीपय, अमृत तक्र, तुकयास. ॥ १ ॥

ज्याचे अभंग लागति खळहृदया, जेंवि वाण रामाचे, ।

ज्या परवाद न मोहिति, शर जैसे ईश्वरासि कामाचे ॥ २ ॥

वाटे भगवत्कीर्तनरुचिनें याहून आन नारद न. ।

सहृंदा शोभविती ज्याचे गुण, जेंवि आनना रदन. ॥ ३ ॥

ज्याच्या सदभंगातें सेवी जन जेंवि बाल आम्हातें. ।

घनसा म्हणे, ‘भराचें सुरसें, जें मुख करील आ, म्यां तें.’ ॥ ४ ॥

(मोरोपंतकृत तुकारामस्तुति १०, १५, १७, १८).”

तुकोबा हे मोठे भगवद्भक्त असल्यामुळें त्यांच्या काव्यात कवित्वस्फूर्ति जास्त आहे. त्याचे अभंग साधे, सरळ, पण मोठे जोरदार असून, हृदयाला पाझर फोडणारे आहेत. अभंगातून नीत्युपदेश सणसणीत असून भगवद्भक्तीचा त्यांच्या काव्यांत मूर्तिमंत कळस उभारिला आहे. याशिवाय बाळकीडेवर किंवा रुक्मागदादि चरित्रांवर त्याचे थोडे अभंग असून बहुतेक अभंगांत त्यांच्या स्वतंत्र व प्रेमळ विचाराचाच भरणा आहे. यांच्या विषयीं रा. भिडे आपल्या तुकारामावरील निबंधांत ह्यणतात:-

“तुकारामबोवांच्या कृतीचें बाह्यांग ओवडधोवड आहे, यात सशय नाही. परंतु याच खडबडीत कातडीच्या आंतील गाभा केवळ दिव्य व तेजस्वी आहे. गारेच्या पोटात जसा हिरा असावा, त्याप्रमाणेंच वरून वेडौल दिसणाऱ्या तुकारामी रचनेत विलक्षण सरसत्व व मनोहारित्व साठविलेले आहे. तुकारामाच्या कवितेचें सौंदर्य जिव्हाळ्यात आहे, वरपागी नाही. खडखडीत खडकातून झऱ्याच्या रूपानें जशी रसोत्पत्ति व्हावी, किंवा निशातीं काळ्याकुट्ट भासणाऱ्या अस्तगिरीच्या पश्चाद्भागातूनच जशी प्रभोत्पत्ति व्हावी, तशीच बाह्यत. अगदीं साध्या व क्वचित् प्रसगीं गांवढळ भासणाऱ्या तुकारामोक्तींतून रस व प्रभा याची उत्पत्ति होते. बोवांची वाणी फारच मार्मिक आहे. थोड्या व साध्या शब्दात पुष्कळ व गभीर अर्थ साठविण्याची त्यांची हातोटी विलक्षणच आहे. यामुळें त्यांच्या अभंगाचे वरेचसे चरण ह्यणीवजाच झालेले सर्वतोमुखीं आढळतात. (बा. अ. भिडे-तुकाराम बोवा)”.

मोरोपंताची वाणी ओजस्वी, प्रौढ, जोरदार व बहुधा व्याकरणशुद्ध अशी आहे, मुक्तेश्वराची रसभरित, समयानुसार मृदु अथवा कठोर व ठसकेदार आहे; तीच वामनपंडिताची वाणी साधी, मृदु व तेजस्वी आहे. तुकारामबोवांच्या वाणीचें वर्णन काय करावें ? ती अत्यंत जिव्हाळ्याची, तशीच भेदक असून भक्तिरसाची केवळ मूर्ति आहे. मोरोपंत, मुक्तेश्वर व वामन हे पंडित होते. यामुळें त्यांच्या वाणीला गीर्वाण वाणीचे पुष्कळ संस्कार झालेले आहेत या सर्वांत पंताच्या सरस्वतीला तर व्याकरणसाहित्यालंकारादि शास्त्राचे संस्कार झालेले त्यांच्या कवितेंतून जागोजागीं आढळून येतात. तुकोबाची गोष्ट तशी नाही. ‘विद्या असती काहीं । तरी पडतो अपायीं ॥’ असें ह्यणणाऱ्या त्यांच्या वाणीस पाडित्याचा गंधही नसून ती निसर्गातील स्वयंभूवस्तुप्रमाणें अकृत्रिम आहे. त्यांच्या काव्यरचनेविषयीं पूर्वोक्त मार्मिक टीकाकार ह्यणतात -“साहित्यशास्त्राचे नियम, अलंकार शास्त्रांतील व्याख्या, संस्कृत शब्दांचा साठा, किंवा व्याकरणाची उत्तम ओळख, यांच्या जोरावर तुकारामबोवा काव्य प्रसवले नाहीत, तर तें त्यांच्या उत्कट मनोवृत्तीचें स्वाभाविक ठळक प्रतिबिंब आहे. कवितेच्या बाहेरील चट्टीपट्टीकडे त्याचें लक्ष्य न फाकल्यामुळेंच, तें अंतर्मुख होऊन, त्याचें काव्य त्यांच्या अतर्क्यताची हुबेहुब तसवीरच आहे. अशा काव्याचें अनुकरण अत.करण तद्रूप झाल्याशिवाय कधींच साधावयाचें नाही. (बा. अ. भिडे. तुकाराम)” हरि व हरिभक्त यांची चरित्रें वर्णन करून व सगुण परमेश्वर व सत यांचीं स्तवनें करून चित्तशुद्धिद्वारा खोद्दार करून घेणें हा मोरोपंताच्या काव्यरचनेचा मुख्य उद्देश असून, आपल्या नि तीम भगवद्भक्तीनें खोद्दार करून घेतल्यावर भगवद्भक्तीचा गौरव, भागवतधर्मप्रसार, आत्मानुभवकथन, कळकळीचा व सणसणीत नीत्युपदेश इत्यादि लोकोपकारक गोष्टी ह्या तुकोबाच्या कवितारचनेच्या भूळाशीं आहेत. मोरोपंत उत्तम पंडित

होते. तुकोबाचें शिक्षण अगदींच सरासरीचें. पंतांनीं भाषा कमाविण्याचा फार प्रयत्न केला. तुकोबास ज्या वेळेस जशी स्फूर्ति झाली तशा प्रकारचे अभंग त्याच्या मुखांतून निघाले. पंताच्या कवित्वाचा झरा त्याच्या डोक्यांतून निघाला, तुकोबाच्या कवित्व-सागराचा उगम त्याच्या हृदयांतून झाला. पंताची कविता पुण्याच्या नखरेदार पण भाविक कुलवधूप्रमाणें असून तुकोबाची कविता एखाद्या साध्याभोळ्या पंढरपुरच्या वारकरिणीप्रमाणें दिसते. एकीच्या कपाळावर रेखीव व कोहन लाविलेला कुंकुम-तिलक असून दुसरीनें कपाळभर मळवट भरलेला आहे. सारांश तुकोबाची कविता 'कृताभ्यंगज्ञाना कनकमणिभूषाविरहिता धवलवसना' अशी असून पंतांच्या कवितेचा थाटमाट व एकंदर वर्तणूक.

‘लज्जा व्यालोलदृष्टीं, स्मित-रुचिर-मुखीं, ध्रुयुगीं नृत्य, नर्म ।

व्याहारीं, कोमलांगीं अभिनव मिरवे घर्मरोमांचवर्म. ॥’

अशी आहे. अर्थात्च भाषेची शुद्धि, व्यवस्थित वाक्यरचना, सुरस नवरसवर्णनें हे प्रकार मोरोपंतांच्या काव्यात जास्त दृष्टीस पडतात. ब्रह्मानंदी टाळी लागल्यावर देह संभाळणेंच ज्यांना जड वाटतें ते संतमुकुटमणि अशा बाह्य गोष्टीकडे कसचे लक्ष्य देतात. “मयूरकवीची अत्यलंकृत भाषा आणि थोडीबहुत कृत्रिम कविता, व तुकारामाची साधी वाणी आणि त्याचे स्वभावसिद्ध अभंग, यांची तुलना केली ह्मणजे तुकोबांची भाषासरणी विशेष प्राचारिक आणि व्यावहारिक होती, असें कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. आता जशी तुकोबांची कविता मराठी होती, तशी मोरोपंतांची देखील मराठीच खरी. परंतु तुकारामाच्या अभंगात मराठी भाषेला सजविण्याचा तिळभर देखील प्रयत्न नसून, तीच अनंत शब्दरत्नांनीं अलंकृत करून नांवारूपास आणण्यासाठीं, मयूर कवीनें तींत भाषामाभीर्याची जणू काय मूसच ओतली, अर्थ गौरवाचें जणू काय त्यानें कोंदणच केलें, आणि पदलालित्याची तींत अगदीं गदीं करून देऊन, महाराष्ट्रभाषारूपी आयसास त्यानें आपल्या प्रासादिक वाणीचा जणू काय परीसच लाविला, व तिला मोठ्या उच्च पदवीप्रत चढविलें. (नाना पावगीकृत भारतीय साम्राज्य पुस्तक नववें पृ० १०४-१०५)”

तुकोबाच्या कवित्वाविषयीं पुढील दोन इंग्रजी उतारे फार वाचनीय आहेत—

(१) तुकोबाची कविता प्रसिद्ध करणारे मुंबई शिक्षणखात्याचे रसिक विद्वान् मुख्याधिकारी सर् अलेक्झांडर ग्रॅंट साहेब तुकोबाच्या कवितेविषयीं ह्मणतातः—

‘If intense personal religion can be found anywhere it can be found in Tukaram. It is impossible to avoid comparing his songs with the psalms of David. They are the natural expression of a mind holding constant communion with God, poured out like the notes of a bird, in all the occasions and various modes of life. (Sir Alexander Grant)’

(२) तुकोबाच्या कवित्वगुणासंबंधानें ख्रिस्तलोकवासी महाराष्ट्र कवि रेव्हरेण्ड नारायण वामन टिळक याचा अभिप्राय -

“Tukaram is still the most popular poet of the day in the 20th century This shows how Tukaram's literary characteristics appealed to the people of Maharashtra and still appeal. Tukaram is still unequalled among all the Marathi poets, The flow and force of Tukaram's music is simply wonderful, his diction is easy, his illustrations are homely and exact, he had glimpses of the past, but he mainly dealt with the present and the future. He was an investigator and a painter of human nature and he did his work so well that none among the Marathi poets merits comparison with him (The late Revd N. V Tilak—Life and Teachings of Tukaram by Revd. J Edwards P. 133).”

पंतांनींहि सन्मणिमालेंत (गी० ४७) व तुकारामस्तुतींत (गी० १-३१) तुकोबाचें अत्यंत पूज्यतेनें सुरस वर्णन केलें आहे. पुढील गीति पहा.—

(गीति) “विष्णुयशाचें, घाली, धाया अमृता त्रपा, दुकान तुका, ।
जरि याशिं न देवारीं, श्रीरामारींहि पादुका न तुका. ॥ १ ॥
जो कुलजहि अभिमानी, ज्याचा प्रद्वेष या तुकारामीं, ।
म्हणतो, 'तद्विद्येतें सीता, तन्मतिस यातुकारा' मी ॥ २ ॥
भगवद्भक्ति कराया बहु जड जीवासि जो तुका शिकवी; ।
त्याच्या दुसरा धरणीवारि येइल कोण हो तुकासि कवी ? ॥ ३ ॥”

(मोरोपंतकृत तुकारामस्तुति १,२९,३०)”

(पद) “धन्य धन्य, तुका वाणी. ॥ ध्रु० ॥
अमृतरसाची क्षितिबर साची । सिंधुचि ज्याची वाणी ॥ १ ॥
डोलवितोचि जडा अजडाही । प्रभुच्या वेणूवाणी ॥ २ ॥
मोरास घनीं, श्रोत्या ज्याचे । अभंगि नाही वाणी ॥ ३ ॥ (मोरोपंत)”

एकंदरींत श्रीतुकाराम महाराजांची योग्यता श्रीतुकाराममहाराजांनाच.

विठोबा अण्णा सुश्लोकलाघवात झणतात—

(श्लोक) “अभंग—कीर्तिग्रामेण तुकारामेण साधुना ।
अजो दशरथो नित्य परमानन्दसंभृतः ॥ (सुश्लोकलाघव ४०३)”

(भावार्थ) संत तुकारामाच्या अभंगवृत्ताच्या कीर्तिसमूहाचें श्रवण करून वास्तविक अजन्मा असून दहा अवतार घेणाऱ्या परमात्म्याला निरंतर परमानंद हीतो. (दुसरा अर्थ) ज्याची अखंडकीर्ति सर्वत्र पसरली आहे अशा रामरूपी सदपत्यामुळे

अज ह्यणजे रामाचा आज्ञा व वाप दशरथ ह्या दोघानाही निरंतर (स्वर्गात) परमानन्द प्राप्त होतो.

(ऊ) रामदास व मोरोपंतः—श्रीसमर्थाविषयीं मोरोपंत 'रामदासगुणवर्णनांत ह्यणतातः—

(गीति) “कामजये रघुवीरप्रेमे हनुमदवतार हा सत्य, ।
भवरोग हरुनि येणें लाजविले देववैद्य नासत्य. ॥ १ ॥
शिवराजास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास, ।
तरले भवार्णवीं बहु दृढतर ज्याची धरुनि जन कास. ॥ २ ॥
स्वर्वल्लिसुरभिसुरसारेदधिका श्रितसर्वकामदा साची ।
श्रीरामाची जैशी, तैशीच सुकीर्ति रामदासाची ॥ ३ ॥”

(गी० २, ९, १०)

श्रीरामदासांची सर्व कविता ओंवी, श्लोक व अभंग ह्या छंदात रचिली आहे. त्यांचीं बरींच पदे, भूपाळ्या व आरत्याही आहेत त्यांच्या ग्रंथातून व्यवहारज्ञान व अध्यात्मविद्या यांचे उत्तम विवेचन असून त्यात त्यांचा हातखंडा होता. पंताच्या काव्यात वरील प्रकार इतका दृष्टीस पडत नाही. आर्यावृत्त जसे पंताचें तसे भुजंगप्रयातवृत्त श्रीसमर्थाचें आवडतें दिसतें. तें मुमलमानी 'करीमा'वृत्तासारखे आहे. त्यांचें काव्य सोपें व रसाळ असून त्यांत अनुप्रास पुष्कळ ठिकाणीं साधले आहेत. व्याकरणशुद्धतेकडे त्यांनीं फारसे लक्ष्य दिलें नसून त्यासंबंधीं

‘ताल जाती एकीकडे । माझे गाणें भलतीकडे ॥

शेंडा मूळ तें न कळे । माझे गाणेंचि भोकळें ॥ (आळसपंचक)’

अशा प्रकारची त्याची कविता आहे भाषा साधी पण जोरदार व अधिकारयुक्त अशी असते. त्यांच्या काव्यात व्यवहारज्ञान, भक्ति, नीति व तत्त्वज्ञान ह्यांच्या मार्गाने

उपदेश केलेला आढळतो. त्यांच्या काव्यात कोमलता, माधुर्य या गुणांपेक्षां सृष्टीचा व सत्याचा अत्यंत कठोरपणा आढळतो. शृंगारवीरकरुणादि रस विद्वत्तेच्या व कल्पनाशक्तीच्या जोरावर एखाद्या ग्रंथकारास आपल्या ग्रंथांतून आणतां येतील. परंतु दासबोधातील भाषेत जो जोरदारपणा, तेजस्विता, निस्पृहता व बाणेदारपणा सर्वत्र भरलेला आढळतो तो कधीही उसना आणता यावयाचा नाही. समर्थाचा मुख्य हेतु प्रसंगी न्यायनिष्ठुर बोलून लोकांच्या चुका व दुर्गुण स्पष्टपणें त्यांच्या पुढें मांडणें व त्यांच्या डोक्यांत चरचरीत ज्ञानांजन घालून त्यांस जागृत करून त्यांना उद्योगी व राष्ट्रकार्यक्षम ईश्वरभक्त बनविणें हा असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातून कोमलपणा, पदलालित्य, व नवरस हे अगदीं बेताचे आढळतात. परंतु अत्यंत परिणामकारक तेजस्विता व बाणेदारपणा हे गुण मात्र ठळकपणें दृष्टीस

पडतात. दासबोधादि समर्थांची कविता कविकल्पनासाम्राज्यांतील शृंगारिक काव्य नसल्यामुळे त्यात मदनमंजरी सुंदरींच्या हस्तकंकणांतील रुणत्कार, पदातील नूपुराचा झणत्कार किंवा त्याच्या क्षणक्षणविलक्षण अशा विलासक्रीडा ऐकावयास किंवा पाहावयास सापडणार नाहीत. तर 'काळनिद्रा सोडून जागे व्हा, उठून बसा व उपासनेचा मोठा आश्रय मिळवून राष्ट्रप्रपंच करण्यास कंत्र बाधा व स्वातंत्र्याचा भगवा झेंडा उभारून रामकथा ब्रह्मांड भेदून पलीकडे न्या व कृतकृत्य व्हा' या गभीर घोषणेच्या दुंदुभिनादाची प्रचंड गर्जनाच कर्णपथावर येईल. आपल्यावेळीं रूढ असलेल्या कोणत्याही पथाचे अनुयायी न होतां रामदासांनी स्वतंत्रविचारांचा व राष्ट्रोन्नतीस साहाय्यक असा स्वतंत्र रामदासी पथ स्थापिला. त्याच्या काव्यांत अगदीं घरगुती भाषा वापरली असून त्यांत ह्मणींचाही समावेश केलेला आहे. व्यवहारात व परमार्थात कसें वागावे या गोष्टींचा उत्तमोत्तम उपदेश त्यांच्या दासबोधात केला आहे प्रपंच आणि परमार्थ या दोन गोष्टींचा उत्कृष्ट मिलाफ त्यांच्या काव्यात (विशेषतः दासबोधात) केलेला आढळतो. त्यांच्या ग्रंथाच्या वाचनानें स्वाभिमान व परमार्थबुद्धि जागृत होऊन 'स्वमागद होता नर । आह्मी काय आहों खर ॥' अशा प्रकारची स्थिति होऊन कर्तव्यजागरूकता उत्पन्न होते. 'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' हा त्यांनी देशभक्तास केलेला उपदेश कालदेश वर्तमान पाहून वाटेल तितका व्यापक होण्याजोगा आहे. तो इतका की भविष्यकाळीं सर्व जगावर प्रेम करणारा तो मराठा व राष्ट्रमघांतील सर्व राष्ट्रास सामान्य असा धर्म तो महाराष्ट्रधर्म असेही अर्थ होऊं शकतील. 'राजकीय बाबतींत, स्वतंत्रेच्छा उत्पन्न करण्याच्या कामीं व स्वराज्याचा उपक्रम करण्याविषयीं' सतमडळी बहुधा उदासीनच असतात. तसा प्रकार मुक्तेश्वर-रामदासाचा नव्हता. मुक्तेश्वराच्या काव्यात स्वराज्यविषयक आकाक्षा दृष्टीस पडतात. परंतु 'राजकारणात मन घालून लोकांना कळकळीचा उपदेश करून त्यांच्या अंतःकरणात स्वराज्य व स्वातंत्र्याची स्पृहा उत्पन्न करणारे प्रसिद्ध कवि श्रीरामदास हे एकच होत. ते 'स्वत अत्यंत विरक्त व निरिच्छ' होते, त्यांची सहनशीलता व निस्पृहता इतर श्रेष्ठ सतांच्या तोलाचीच होती, परंतु संबंध राष्ट्राचा ते जेव्हा जेव्हां विचार करीत, तेव्हा तेव्हां विरक्ति ही अखिल राष्ट्राला योग्य आहे असें त्यांनी कधीही मानलें नाहीं. उलट, 'चळवळ सुरू ठेवावी, ईश्वरावर भरंवसा ठेऊन व सत्पक्षाला धरून राजकारण करावे, संसार चागला थाटावा पण ईश्वराला विसरूं नये, लोकांचे जमाव करावे, स्वराज्यसंरक्षण करावे, मनुष्य पूर्णपणे पारखून त्यांना योग्य कामांत गुंतवावे' वगैरे प्रवृत्तिपर उपदेश समर्थांनीं पावलोपावलीं केलेला आहे. त्यांचीं अनेक 'पंचके', 'मनाचे श्लोक', 'पंचीकरण' व 'अन्वयव्यतिरेक' इत्यादि ग्रंथ फार वाचनीय आहेत कवित्व कसें असावे याविषयीं

श्रीसमर्थानीं दासबोधात उत्तम विवेचन केलें आहे. त्यांच्या रामायणात भक्ति, करुण, अद्भुत व रौद्र रस प्रामुख्याने दिसून येतात. वत्सल रसही रामायणात कांहीं स्थळीं आढळतो त्याच्या करुणाष्टकातून तर करुणरसाची वृष्टीच झालेली आहे. रामायणाशिवाय इतर काव्यात भगवल्लीलावर्णन फारसें आढळत नसून व्यावहारिक व आध्यात्मिक विचारच ग्रथित केले असल्यामुळे श्रीसमर्थींच्या काव्यांत मोरोपंत, वामन, मुक्तेश्वर यांच्या काव्याप्रमाणें रसभरित वर्णन फारसें आढळत नाही. तरी प्रसंगविशेषीं त्यांच्या दासबोधमनोबोधादि ग्रंथातून उत्कृष्ट प्रतिभासपन्नकवीला शोभण्यासारखीं स्थळेही पुष्कळ आढळतात. 'तुकाराम, नामदेव, रामदास इत्यादि साधुकवींची वाणी, केवळ निस्पृहता व जनोपहासाविषयीं निर्भयता या योगानें अकृत्रिम झाली आहे. मोरोपंत, मुक्तेश्वर, वामन, रघुनाथपंडित यांचें तसें नाही. यांच्या काव्यात ठाकठिकी व वातबेत साधलेला आहे. यामुळे त्यांच्या कवितेचें कृत्रिमरूप आपोआप व्यक्त होतें'. वाचकांस 'हरिकथानिरूपणा'ची अर्थात् भक्तियुक्त ज्ञानमार्गाची गोडी तर अत्यंत लागावी व त्याची ससारयात्राही करवेल तितकी सुखरूप करावी अशा द्विविध हेतूंनीं श्रीसमर्थानीं काव्यरचना केलेली आहे. कांहीं ठिकाणीं राजकारणाचा त्यांच्या काव्यांत उल्लेख आहे. तरी इतर सतकवींप्रमाणें त्यांचा मुख्य रोंख भक्ति, ज्ञान, वैराग्याकडे अर्थात् परमार्थाकडेच आहे. स्वकर्तव्याची ओळख, स्वाभिमान व प्रपंच साधून परमार्थलाभ करून देण्याची लोकशिक्षणाची अजब हातोटी त्यांच्या काव्यवाचनापासून प्राप्त होते. झणून परमार्थयुक्त प्रपंच साधण्यास सध्याच्या काळाला दासबोधासारख्या प्रपंचपरमार्थाची सांगड घालणाऱ्या तेजस्वी व स्वतंत्र विचारांच्या ग्रंथाची पारायणें होणेंच फार अगत्याच आहे. फार काय सागाव : श्रीसमर्थींचा दासबोध हा ज्ञानयुक्त भक्तीचा झरा, देशसेवायुक्त देवभक्तीची मूर्तिमंत देवता व महाराष्ट्रवाङ्मयातील अमूल्य कोहिनूर हिरा होय. मोरोपंतांच्या काव्यरचनेचाही उद्देश व्यावहारिक नसून पारमार्थिकच आहे. भारतीय साम्राज्यकार नाना पावगी झणतात -

“मुकुंदराज, निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्तावाई, चागदेव, नामदेव, जनावाई, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, महिपति, तुकाराम, इत्यादि संतानीं महाराष्ट्र देशांतील भूमीवर भक्ति, श्रद्धा, दृढनिश्चय, शुद्धभाव, पवित्रता व अनन्यशरणता यांचें यथेष्ट वीजारोपण केल्यावर त्याजवरच रामदासांनीं नीति, धैर्य, इतिकर्तव्यता आणि स्वदेशाभिमान यांचें भरपूर सिंचन केलें. त्यामुळे लोकांच्या अगचें प्रथमचें दौर्बल्य जाऊन, त्यांच्या अर्गीं नैसर्गिक सामर्थ्य आलें, त्यांचें असह्य तेज बाहेर पडून तें प्रकाशमान झालें, 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु' अशी त्यांची शक्ति वाढून ते अचाट कृत्ये करूं लागले. दासबोधात रामदासांचा देशाभिमान ठायीं ठायीं व्यक्त होतो. अर्थात्, आमच्या राष्ट्राचें मन तयार करण्यास, तें ताळयावर आणण्यास, त्याला पारतंत्र्याचा

तिटकारा स्वयमेव येऊन, शृंखलाबंधन दुःसह होण्यास व स्वातंत्र्याचा खरा आनंद वाटण्यास केवळ तेच कारणीभूत झाले, यात लेशमात्रही संशय नाही ...त्यांची (कर्तव्यजागृती करून देणारी) वचनामूर्ते प्रत्यक्ष मेलेल्यास देखील जिवंत करणारी आहेत. मग, शिवाजी महाराजासारखा कुशल नेता, भारतासारखे गुणज्ञानपद व महाराष्ट्रासारखी सुपवित्र भूमी, याजवरच त्यांचे शब्दामृत पडल्यावर, ते सचेतन उठून, सर्व देश त्यांनी इतस्तत हालवून सोडिला, यांत नवल तें कोणतें ? ...गोवर्धनाचार्यांस अनुसरून आजपर्यंत झालेल्या (महाराष्ट्र) कविजनापैकी फक्त कवित्रयाचीच निवड करणें झाल्यास ज्ञानदेव, एकनाथ व रामदास याजलाच पद्यमालेंत गुफणें योग्य दिसतें.

(श्लोक) 'ज्ञानेश्वरें रचुनि गीत यथार्थबोधी । ज्ञानेश्वरी प्रकटिली तरणी भवाब्धी ॥

तैसाचि नाथ दुसरा कवि मन्मनाला । वाटे समर्थ तिसरा जगि धन्य झाला. ॥'

श्रीरामदासांची (दासबोधादि ग्रंथांतील) अमृतवचने व सदुपदेश प्रत्येक भारतानें आपल्या हृत्पटिकेवर, आपल्या घरावर, व आपल्या घराच्या प्रत्येक भितीवर, प्रत्येक दारावर, आणि जेथें जेथें झणून अवकाश मिळेल तेथें तेथें निरंतर स्मरणार्थ खचितच कोरून ठेवण्यासारखा आहे. आणि ह्याच कारणासाठी, देशोन्नत्यर्थ अपूर्व प्रयत्न केल्याबद्दल, महाराष्ट्र वाङ्मयांत, रामदासांच्या कृतीस खचितच अत्युच्च स्थान दिलें पाहिजे, हें कोणी सुद्धा विसरता कामा नये. समर्थांच्या ह्या अशा प्रकारच्या उदात्त कृतीने व त्यांच्या त्या विलक्षण काव्यस्फूर्तीने आणि लोकांच्या मनावर अमोघ संस्कार करणाऱ्या त्यांच्या वाङ्मयानें, त्यांची गणना उत्तम कवीतच करणें भाग पडतें. खरोखर स्वदेशाभिमान ही एक अपूर्व वस्तु

१ स्वदेशाभिमानाविषयीं सर वॉल्टर स्कॉट कवीची पुढील कविता फार वाचनीय

समजून पुढें देतो:-

“Breathes there the man, with soul so dead,
Who never to himself hath said,
This is my own my native land!
Whose heart hath ne'er within him burn'd,
As home his footsteps he hath turn'd,
From wandering on a foreign strand!
If such there breathe, go, mark him well,
For him no minstrel rapture swell,
High though his titles, proud his name,
Boundless his wealth as wish can claim.
Despite those titles, power, and pelf,
The wretch concentrated all in self,
Living shall forfeit fair renown,
And, doubly dying, shall go down
To the vile dust, from whence he sprung,
Unwept, unhonoured, and unsung.

(Scott's Lay of the Last Minstrel, Canto VI. I.)”

असून, ती बहुतकरून राष्ट्राच्या अभ्युदयकाळीं सर्व देशातल्या कवींत सदैव वास करित असते. (भारतीयसाम्राज्य, पुस्तक अकरावें भाग ८६ वा).” ‘आनंदवन-भुवन’ महाराष्ट्रात आपल्या काव्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें स्वदेशाभिमान व स्वधर्माभिमान जागृत करून लोकसेवा व रामसेवा करणाऱ्या अखिलमहाराष्ट्रगुरुवर्य श्रीसद्गुरुसमर्थास शंकरकवीच्या शब्दांनीं आमचे शतशः प्रणाम असोत.

(श्लोक) “यदीयवक्रनिर्गलत्सुवर्णपट्टिकान्वितं मन प्रबोधदासबोधनामकं तरीद्वयम् ।

भवांबुधिं तितीर्षुणा जनेन सेव्यतेऽजसा गुरो नमामि रामदासपादपंकजं तव॥”

(ओवी) “श्रीरामउपासक निर्मळ । जो भजनसरोवरीचा मराल ।

तो रामदास महाराज केवळ । भक्ति प्रबळ लावी जनां ॥

(श्रीधर रामविजय. १.१००)”

(गीति) “श्रीगुरुराया ! जाया आयासा पारतंत्र्यमरणाच्या, ।

स्मरणाच्या कासेला लागावें वा ! तुझ्याचि चरणाच्या. ॥ २ ॥”

(श्लोक) “अकिंचनवरेण्योऽपि समर्थपदवीं गत ।

दासोऽपि य. किल स्वामी स साधु कोऽपि राजते ॥३॥ (सुश्लोक० ३२२)”

“जो अग्रगण्य असतांहि अकिंचनात ।

मोठी समर्थपदवी मिरवी जगात ॥

स्वामी जयास ह्मणती असुनीहि दास ।

तो साधुवर्य नमिला गुरु रामदास. ॥ ४ ॥ (लक्ष्मणशास्त्री लेले).”

(ऋ) वामन व मोरोपंतः—

(ओवी) “जैसा चंडांशु सतेज व्योमीं । तैसाचि केवळ वामनस्वामी ।

ज्याची श्लोकरचना या भूमी-। मंडळावरी अपूर्व॥(श्रीधर रामविजय. १.९८)”

(गीति) “नमिला साष्टांग श्रीपतिभक्तिरसज्ञ वामनस्वामी, ।

रसभवना तत्कवना मानीं या तेंचि वाम न स्वा मी. ॥१॥ (सन्मणि. १७)

सगुण, श्रीहरिभक्त, ख्यात, ज्ञाल्या जनात हा शुकसा. ।

बहुजन्मसिद्ध; ऐसा साधेल सुपक्वयोग आशु कसा ? ॥ २ ॥

काम न वामनचिर्लीं मोक्षाचा कृष्णभक्तिवांचून; ।

भगवद्भजनचि केलें अनुदिन; किमपि न तदन्य, वाचून. ॥ ३ ॥

श्रीहरिचीं, बहु रचिलीं, देती जीं हर्ष नित्य नव, चरितें, ।

भक्तिज्ञानरसभरित यत्कवन, जयात एक न वच रितें. ॥ ४ ॥

केली श्रीगीतेची व्याख्या, बहु भक्ति जींत गाजविली; ।

लाजविली साधुसभा; भाषा, कविकवनशक्ति लाजविली. ॥ ५ ॥

रीति समश्लोकीची अतुला साधेल काय नव्यास ? ।

या सुयशें होइल कां रोमांचव्याप्तकाय न व्यास ? ॥६॥(वामनस्तुति २-६)”

मोरोपंत जसे उत्तम पुराणिक होते, तसेच वामनपंडित हे मोठे षडशास्त्रवेत्ते पंडित होते, पंडिताचा भर जसा केवळ अद्वैतप्रतिपादनाकडे आहे, तसा पंताचा नाही पंतांनीही एकादशस्कंधांत (मंत्रभागवत) अद्वैतप्रतिपादन केले आहे. पण त्याचा सगुणावतारकथावर्णनाकडे विशेष भर होता ह्यापून त्यांनी देवाची स्तुति-स्तोत्रेच फार केली आहेत. पंडितांनी ओवी व श्लोक या वृत्तातच आपल्या काव्यांची रचना केली आहे. त्यांच्या 'यथार्थदीपिका' नामक प्रचंड टीकेत सांख्य, बौद्ध वगैरे मते खोडली असून अद्वैतप्रतिपादन उत्कृष्ट केलेले आढळते ह्या टीकेवरून त्यांची जाडी विद्वत्ता व स्वमतप्रतिपादनाची विलक्षण शैली दृष्टीस पडतात. पंडितांची मुख्य प्रसिद्धि त्यांच्या मधुर श्लोकावरून झाली आहे त्यांच्या श्लोकात प्रसाद व माधुर्य हे गुण उत्तम नजरेस येतात. ओजोगुण बहुधा त्यांच्या काव्यात आढळत नाही. स्वभावोक्ति अलंकाराचा त्यांनी आपल्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणी बहारीने उपयोग केलेला आढळतो. स्वभावोक्ति अलंकाराविषयी हंस ह्याणतात — 'अलंकाराचें साम्य चित्राशीं करिता येईल. इच्छेस वाटेल त्याप्रमाणें मनोहरत्वाची कल्पना करून तदनुरूप काढिलेल्या चित्रापेक्षा ईश्वरनिर्मित मूर्तिविशेषाप्रमाणें हुबेहुब काढिलेले चित्र किती मनोहर व बहारीचें दिसते ! ही गोष्ट जुन्या चिंतान्यानीं काढिलेलीं चित्रे आणि फोटोग्राफांतील चित्रे ह्याची तुलना करून पाहिली ह्याणजे ढळढळीत दिसू लागते स्वभावोक्ति हा अलंकार फोटोग्राफांतील तसवीरी-प्रमाणें विविक्षित व्यापाराचें हुबेहुब चित्र होय'. शृंगारवर्णनांत वामनाचें पंतांपेक्षा तादात्म्य जास्त होत असल्यामुळे रासक्रीडा, रुक्मिणीविलास, भामाविलास इत्यादि शृंगारिक काव्यांत पंतांच्या प्रासंगिक शृंगारवर्णनापेक्षां पुष्कळपटीनें जास्त रसोत्पत्ति झाली आहे. भामाविलासातील शृंगारवर्णन तर फार खुबीदार व मार्मिक उत्तरले असून त्यांत माधुर्य, प्रसाद, अनुप्रास, यमके, स्वभावोक्ति वगैरे गुणालंकार फार चांगले साधले आहेत. या काव्याशीं पंतांच्या हरिवंशांतील (अध्याय २६) भामाविलास ('मोरोपंताचें चरित्र' पृ० ५९-६० पहा) ताडून पाहतां सरसत्वाचा बहुमान कोणाला यावा याची पंचाईत पडते, तरी शेवटीं कांटा थोडासा तरी पंतापेक्षां पंडितांकडेच झुकतो असें ह्याणणे भाग पडते. भक्तिरस व वीररस यांच्या वर्णनांत जसे पंत तद्रूप होतात तद्वत् अद्वैतप्रतिपादन व शृंगाररसवर्णन या गोष्टींत पंडित तन्मय होऊन कमाल करितात. पंताचा शांत पण तेजस्वी स्वभाव जसा त्यांच्या काव्यात प्रतिबिंबित झाला आहे, तसाच वामनाचा शृंगारप्रिय व आनंदी स्वभाव त्यांच्या काव्यांत दृग्गोचर होतो. पंडितांच्या काव्यांत ध्वनिकाव्य मुळीच नाही, पण पंतांच्या काव्यांत ध्वनिकाव्य वरेंच दृष्टीस पडते यमकरचनेचा किता पंतांनीं मुख्यत्वे आनंदतनय व वामनपंडित यांपासून उचललेला दिसतो, तरी या कामांत शिष्यानें गुरुंवर ताण केली आहे. पंतांनीं सगुणचरित्रेच विशेष वर्णन केलीं असल्यामुळे

त्यांच्या काव्यांत अद्वैती पंडितांच्या काव्यापेक्षा जास्त सरसत्व व गुरुत्व आले आहे. पंताची कविता फार शुद्ध असून त्यात छंदोभंग, यतिभंग, न्हस्वदीर्घाकडे दुर्लक्ष्य, अप्राह्य समास व चुकीचे सधि हे प्रकार फार कमी असतात. पण पंडितांच्या काव्यात असगति, यमकास्तव शब्दाची ओढाताण, न्हस्वदीर्घाकडे दुर्लक्ष्य, छंदोभगादि व्याकरणदोष, 'पै,' 'झणि' इत्यादि पादपूरणार्थक अव्ययें इत्यादि दोषाची व्याप्ति बरीच मोठी आहे. पंतांच्या काव्यात ज्याप्रमाणे वर्णनाची सगति, प्रौढ व शोकदार भाषापद्धति, 'वन्हर्थ, जनमनोहर व खल्पाक्षर' असे वर्णन, गाम्भीर्य, अर्थालंकार व शब्दालंकार यांची गदीं वगैरे प्रकार आढळतात तसे ते पंडितांच्या काव्यात दृष्टीस पडत नाहीत. पंतांचे शृंगाररसवर्णन मर्यादशील असते. पंडित शृंगाररसाच्या ओघांत वाहून कित्येकदा बीभत्सवर्णनरूपी कर्दमांत जातात. उदाहरणार्थ, त्यांचे 'सधाभुजंग' हे काव्य पहा. 'भक्तिरसवर्णन जरी पंतांना चागले साधले आहे तरी पंडितांचे अंत करण भक्तिरसवर्णनात कवितेशीं जसे सुलीनतेनें तद्रूप बनून गारीगार होतें तसा प्रकार पंताचा फारसा होत नाही.' अद्वैतवर्णनांत पंडिताचा हातखंडा होता. मोरोपंतांनीही भागवताच्या एकादशस्कंधगीतींत अद्वैतवर्णन केले आहे. परंतु ते एखाद्या नदीच्या प्रवाहासारखे अगदीं वेतावाताचे असून पंडितांनी तर आपल्या लघुकाव्यातून व यथार्थदीपिकेतून अद्वैतवर्णनाचा समुद्र निर्माण केला आहे. अद्वैतवर्णनाच्या आवडींत पंडितांनी 'रुक्मिणीविलासा' सारख्या शृंगारप्रधान काव्यांतही शृंगाररसाच्या विरुद्ध असणारे विषयविडंबन करून यथेच्छ आत्मज्ञानकथन केले आहे. अद्वैतवादी पंडित हे बहुधा सगुणोपासनेच्या विरुद्ध असतात. तसा प्रकार वामनपंडिताचा नव्हता. पंताप्रमाणे तेही प्रेमळ सगुणोपासक असून त्यांनी आपल्या काव्यांत ज्ञान व भक्ति यांची सागड घालून भक्तीला खानंदसाम्राज्यासिंहासनावर अधिष्ठित केलेले आढळते.

(ओव्या) 'आणि भगवंता । तुझे मत । कीं निर्गुणात्मक अद्वैत ।

कळोनि माझे चरणीं रत । भक्त सकळात तो थोर. ॥

(यथार्थदीपिका १.७६)

मोरोपंतांनी आपल्या कृष्णविजयाच्या ६९ व्या अध्यायांत भागवत दशम स्कंधांतील ६९ अध्यायाच्या आधाराने 'षोडशसहस्र स्त्रियांच्या मंदिरातील कृष्णाचा गृहस्थाश्रम पाहून नारद विस्मित होऊन भगवताची स्तुति करुं लागला' हा कथाभाग वर्णिला आहे. तोच कथाभाग वामनपंडितांनी आपल्या 'द्वारकाविजय' नामक स्फुट प्रकरणांत वर्णिला आहे. त्याचे पाच सर्ग आहेत. 'विवाहविजय' नामक प्रथमसर्गांत भागवत अ० ५२-५४, ५६, ५८-५९ यांच्या आधाराने प्रथम २१ श्लोकांत थोडक्यांत विवाहकथा सांगून नंतर श्लो० २२-५४ यात विवाहविधीचे

सविस्तर वर्णन केले आहे. पुढील 'हरिमंदिरविजय', 'नारदातिथ्यविजय', 'लीला-
विनोदविजय' व 'भुक्तिप्रदविजय' ह्या चार सर्गांत भागवत अ० ६९ तील कथा
विस्ताराने वर्णिली आहे. ह्याच्या आधाराने कै० हंसानीं मोरोपंत व वामन-
पंडित यांच्या काव्यगुणांची तुलना केली आहे हंस ह्यणतात -

“भगवान् श्रीकृष्णाने भौमासुराचा वध करून सोळा सहस्रद्विया द्वारकेस आणून
वरिल्या. हा चमत्कार पाहाण्याकरिता नारदमुनि द्वारकेस आले, व त्यांनीं श्रीकृष्णाची
अगाध माया अवलोकन केली. हा कथाभाग वामनपंडिताने 'द्वारकाविजय' नामक
प्रकरणात वर्णन केला असून तीच कथा मोरोपताने 'बृहद्दशमाच्या' (कृष्णविजयाच्या)
६९ व्या अध्यायात वर्णिली आहे. ही उभय कवींची वर्णने श्लोकवृत्तात आहेत.
ह्या वर्णनाच्या संबंधाने पंडित व पंत याची तुलना केली असता पंडितांची कविता
पंताच्या कवितेपेक्षा सरस आहे असे दिसते. आपला उपास्य देव भगवान् श्रीकृष्ण
याने एकसमयावच्छेदेकरून सहस्रावधि रूपे धारण करून सोळा सहस्र द्विया-
बरोबर विवाह केला, इत्यादि अद्भुत लीला मनात आणून वामनाने त्या मोठ्या
प्रेमोलहासाने गाइल्या आहेत. वर्णनीय विषयाशीं ग्रंथकर्त्यांचे तादात्म्य झाले असतां,
वर्णनाचा पाक चांगला उतरतो, व तो वाचकांसही आनंदजनक होतो. त्याप्रमाणे
वामनाच्या द्वारकाविजयातील कवितांचा रसपरिपाक चांगला उतरला आहे. सोपे
शब्द, सरळ अर्थ, लहान लहान पदे, मधुरवर्णरचना, या योगाने नेहमीं प्रमाणे
वामनाचे हे प्रकरणही माधुर्य आणि प्रसाद यांचे सदन झाले आहे. प्रास, यमके,
स्वभावोक्ति इत्यादि अलंकारही यांत चांगले साधले असून ग्रंथसंगतीही मनोहर
आहे. हे वामनाचे वर्णन मोरोपंताच्या वर्णनाशीं लावून पाहिले तर, मोरोपंताने
एका श्लोकात जी गोष्ट सांगितली आहे तिचे वर्णन वामनाने एका सर्गांत छप्पन्न
श्लोक करून केले आहे. तेव्हां विस्ताराने वर्णन करण्याचा जो गुण वामनात आहे तो
मोरोपंतापेक्षां सुखी आहे. दुसरे माधुर्य, प्रसाद हे गुण वामनांत मोरोपंतापेक्षां
अधिक स्पष्ट असून, वामनाचे अंतःकरण जसे कवितेशी सुलीनतेने व भक्तीने
तादात्म्य पावलेले दिसते, तसे मोरोपंताच्या कवितेवरून त्याचे अंतःकरण त्यांच्या
कवितेशीं एकीभाव झालेले दिसत नाही. वामनाच्या ह्या कवितेवरून त्याची भक्ति
सोज्वल व जागृत दिसते, ती खुबी पंतांच्या काव्यात नाही असे आह्मांस वाटते.
कचित् च्युतसंस्कृति, असंगति हे दोष वामनाच्या वर्णनात आहेत, त्या मानाने ते
पंताच्या वर्णनांत नाहीत. तथापि ह्याच गोष्टीवरून कवीचा कवितेशीं झालेला
तादात्म्यभाव चांगला व्यक्त होतो. प्रेमपुरःसर वर्णन करण्याच्या भरांत व श्लोकात
वामनाने कचित् स्थळीं व्याकरणाकडे किंवा सगतीकडे दृष्टि दिली नाही, यामुळे तो
दोषच गुणरूपाने त्यांच्या ह्या काव्यास शोभा देत आहे. ...केवढाही विद्वान् असो,
कसाही कुशल असो, मोठा कवि असो, वर्णनीय विषयाशीं मनाने ऐक्य पावून

मिळून जाणार नाही तर त्याचा ग्रंथ रसभरित होणार नाही. तसा प्रकार वरील वर्णनाच्या संबंधानें पंताच्या कवितेचा झाला आहे. आता इतकें मात्र खरें की, पंताच्या कवितेची झोंकदार भाषा, मोठमोठाली समासपदे, प्रौढवर्णनाची सुसगति व एकसारखा प्रवाह, मनास आनंदानें पुष्ट करणारे शब्दालंकार व अर्थालंकार, थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ, सुशोभित इमारतीस कारागिरीनें जोडलेल्या सुंदर चितान्याप्रमाणें केलेली शब्दरचना इत्यादि पंताच्या कवितेचे सर्वसाधारण गुण ह्याही प्रकरणात तसेच चांगले उतरले आहेत. तथापि वर दाखविलेल्या कित्येक कारणावरून व संस्कृत शब्दाचें मिश्रण फार झाल्यामुळें रुचिभिन्नत्वसंबंधानें पंताचें हें काव्य जितकें लोकमान्य होईल, त्यापेक्षां सुगम व मधुर ह्मणून वामनाचें वर्णन अधिक लोकप्रिय होईल यात संशय नाही. (वामनावरील 'हंस' यांचा निबध).” वामनपंडितांनीं विराटपर्व रचिलें असून त्यांनीं सुदामचरित्रही वर्णिलें आहे. पंतांचें विराटपर्व सुप्रसिद्ध असून त्यांनीं सुदामचरित्रावर गीति, साकी व श्लोक अशा तीन वृत्तात काव्यरचना केली आहे. याच्या संबंधानें उभय कवींत तुलना केली असतां पंडिताचें काव्य नीरस व पंताचें काव्य अत्यंत सरस ह्मणून सर्वतोपरी श्रेष्ठ ठरतें. तुकाराम व मोरोपंत यांच्या काव्याशीं वामनाच्या कवितेची तुलना करून कृत्रिम अकृत्रिम कवितेविषयी चर्चा केल्यावर वामनाची कविता कोणत्या सदरात येते हें ठरवितांना हंस ह्मणतात—“तुकोबाच्या अकृत्रिम वाणीची सर वामनाची कविता करणार नाही व मोरोपंताच्या उत्तम कारागिरीनें बनविलेल्या वाणीसही ती सर्वांशीं पोंचणार नाही, असें सूक्ष्मावलोकन केलें असता दिसून येतें. या संबंधानें तीन वर्ग करिता येतील—(१) स्वयंभू पर्वतादि, (२) कांहीं ओवड-धोवड व भव्य असें कोरलेलें लेणें, व (३) उत्तम कारागिरानें बनविलेली मूर्ति किंवा इमारत. यांत साधारणपणें पहिल्या वर्गांत तुकारामासारख्याची वाणी, दुसऱ्यात वामनाची आणि तिसऱ्यात मोरोपंताची कविता घालितां येईल. वामनानें कठिण वृत्तें घेतलीं, यमकांवर फार प्रीति ठेविली, दोषांची पर्वा केली नाही अथवा गुणाचा आदर केला नाही, यामुळें त्याच्या कवितेस सर्वत्र एकसारखी विशुद्धाकृति प्राप्त झाली नाही. जर त्यानें कठिण वृत्तें घेतलीं नसतीं व शब्दालंकारावर अभिरुचि ठेविली नसती, तर त्याच्या कवितेस अकृत्रिमत्वाची सुंदर शोभा आली असती. व जेथें दोषांचा अनादर व गुणांचा आदर ह्या गोष्टींची पर्वाच नाही, तेथें शब्दालंकाराच्या व कठिणवृत्ताच्या बंधनांत तरी रहावयाचें नव्हतें, तसें वामनानें केलें नाही. दुसरें दोषांचा त्याग व गुणाचें ग्रहणही केलें नाही; यामुळें तिला कृत्रिमत्वाचें सौंदर्यही आलें नाही. आतां वरील तीन वर्गांपैकीं कोणत्या वर्गातील कविता चांगली ह्या प्रश्नाचा निर्णय ठरविला पाहिजे. तो वर दिलेल्या तीन प्रकारच्या उपमानांवरूनच चांगला ठरविता येईल. स्वयंभू पर्वतादि पदार्थ पाहिल्याबरोबर मनास कांहीं विलक्षण

आनंद होतो. त्याची अतिविशालाकृति, अनियमित वळणानीं पडलेल्या भयंकर दऱ्या व झालेल्या वृक्षरचना, भव्य, शांत आणि उदात्त असा देखावा; गंभीर ध्वनि, प्रतिध्वनि; पक्ष्यांचे मधुर मजुल शब्द, खच्छ वायू व उदकाचे प्रवाह ह्या सर्वांचे एकीकरण मनावर झाले ह्मणजे विस्मयादि विकारानीं अत करण विस्तृत होऊन आनंद पावते. त्याप्रमाणे अकृत्रिम कवितेंतील कल्पनाप्रवाहाचे लोटचे लोट स्वयंभू पाहिले ह्मणजे अकृत्रिम मानसाची मूर्तिच पुढे उभी राहिली आहे, ती गुणदोषाची पर्वा करित नाही, टीकाकाराकडे किंवा दोष काढणाऱ्या दुर्जनाकडे ती हुंकून पहात नाही, निर्गुण परपुरुषाकडे तिनें फेकलेले प्रेमरसपूरित लीलाकटाक्ष अवलोकन करून, गर्वपर्वतदुर्जनही द्रवीभूत होऊन क्षणभर सुलीनतेनें जिचे सेवन करित आहे, पूर्वापरसंगतीची संगति धरित नाही, लीलाभरांत आडवे तिडवे पाहिजे तसे शब्दावयव चंचल करित आहे, असें पाहिले ह्मणजे तोही आनंद विलक्षणच होतो.

उत्तम कारागिरानें बनविलेली मूर्ति किंवा इमारत घ्या. अतिशय द्रव्य, कुशलता आणि काल खर्च करून बनविलेल्या ताजमहालासारख्या इमारतींत जाऊन उभें राहिले असता, इहलोकीं मी स्वर्गभुवनांतील मंदिराचाच सुखानुभव घेत आहे की काय असें कोणास वाटणार नाही! त्या इमारतीचा भव्य देखावा, तिची अतिसूक्ष्म व मनोहर कारागिरी, दिव्य शोभायमान पाषाणादि द्रव्यांची प्रमाणयुक्त जोडणी पाहून कल्पनेनें यथेच्छ मनांत आणिलेले मनोराज्यातील ऐश्वर्य व सौंदर्य मूर्तिमंत झाले आहे काय! असा तर्क कोणाच्या मनात येणार नाही बरे! अशी वैभवासह शोभा व कुशलता पाहिली ह्मणजे तद्दर्शनानें जो आनंद होतो, त्यापुढे पर्वतादि स्वयंभू आकारविशिष्ट पदार्थदर्शनानें होणारा आनंद काहीं कमी असावा, असें आश्वास वाटते. त्याप्रमाणेंच महाकवींनीं केलेल्या कृत्रिमकाव्याच्या अवलोकनानेंही अतिशय आनंद होतो व तो रसिकास अकृत्रिमकवितावलोकनापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षां अधिक होत असतो यात काहीं संशय नाही. वाल्मीकीच्या अकृत्रिम कवितेपेक्षां भवभूति, कालिदास, बाण, जगन्नाथराय, माघ इत्यादिकांचे कृत्रिम काव्य आल्हादजनक अधिक आहे असें कोण ह्मणणार नाही! रानटी मनुष्याच्या उत्तम कल्पनेपेक्षां श्रीहर्षाची कल्पना उत्तम व आल्हादजनक अधिक आहे असें झोंपेंत देखील कोण चावळणार नाही! एक विन घडलेला सगमरवरी पाषाण आहे. तो वस्तुतः दुर्मिळ, दर्शनीय आणि गुळगुळीत आहे ह्मणून त्याच्या अवलोकनानें आनंदच होईल, तथापि त्या पाषाणावर एखाद्या कुशल कारागिराची टाकी लागून त्याच्या सुंदर मूर्ति बनल्यानंतर, तिच्या अवलोकनानें जो आनंद होईल त्याचें महत्त्व फारच अधिक आहे हें सागावयास नको. तसें ईश्वरदत्तकविता प्रसविण्याची बुद्धि उभय प्रकारच्या कवींस सारखीच असते; परंतु पहिल्यास शास्त्रकौशल्यादि शिक्षण नसतें आणि दुसऱ्यास तें असतें, इतका फरक असतो. तेव्हां शिक्षित लोकांनीं

केलेल्या कार्यापासून होणारा आनंद, अशिक्षित लोकांनी केलेल्या कार्यापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षा खचित अधिकच होईल. अर्थात् तत्त्वदृष्टीनेही अकृत्रिम-कवितेपेक्षा कृत्रिमकाव्य चांगलें असें सिद्ध होतें. वर दोन प्रकारांची परस्पर तुलना करून पाहिली, त्यावरून स्पष्टच झालें की, राहिलेली तिसऱ्या प्रकारची कविता मध्यमांत गणिली जाईल. वामनपंडिताची संपूर्ण कविता, वर सांगितलेल्या कोणत्या एकाच वर्गांत घालतां येईल असें वाटत नाही. कारण भामविलास, भीष्मयुद्ध, रुक्मिणीविलास, सीताखयंवर, भरतभाव, हरिविलास, नाममुधा, ब्रह्मस्तुति इत्यादि प्रकरणातील पुष्कळ पद्ये फार चांगलीं साधलीं आहेत. यास्तव त्याची काव्यांत गणना करावयास कांहीं हरकत नाही. माधुर्य व प्रसाद या गुणांत तर वामनाची वरील कविता मोरोपंताच्या काव्यापेक्षां पुष्कळ चांगली आहे असें आह्मांस वाटतें. तुकारामाप्रमाणें वामनाच्या मनाचा मूर्तिमंत ओघच कविता बनला असें यथार्थदीपिकेशिवाय दुसरें कोणत्याही प्रकरणांत शोधल्यास आढळणार नाही. यथार्थदीपिकेंत मुळीं कवितात्मक भाग फारच थोडा आहे. यामुळें वामनाची कविता तुकारामाच्या कवितेच्या वर्गांत फार थोडी जाईल. बाकी राहिलेल्या दोन वर्गांत तिचा मोठा भाग समाविष्ट होतो. तथापि जीं वामनाचीं पद्ये कवितेंत मोडलीं जातात त्यांत मध्यम प्रतीच्या कवितेचा भाग अधिक निघेल असें वाटत नाही. उत्तम कवितेचीच संख्या अधिक होईल असा अजमास आहे ”

साराश, पत व पंडित हे दोघेही आपआपल्यापरि श्रेष्ठ आहेत. कांहीं गुणांत एक अधिक आहेत तर दुसऱ्या कांहीं गुणात दुसरे अधिक वाढतात. तेव्हा एकंदरीत पाहतां दोघेही सारख्याच योग्यतेचे कविश्रेष्ठ आहेत असें ह्मणावयास हरकत वाटत नाही.

पंत ह्मणतात:-

(गीति) “वाटे सूक्तिश्रवणें भस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला, ।

प्रभुनें भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला. ॥ १ ॥

याच्या सद्रसभवनें कवनें तो नाचलाचि नाकर्षी, ।

हरिजन हरिजनहृदया, जैसा चुंबक अयास आकर्षी. ॥ २ ॥

(वामनपंडितस्तुति ७,८).”

(श्लोक) “स्वबोधयुक्तिकौशल्यं वामनस्य महाद्भुतम् ।

गिरेरपि समुद्भूता येन चिद्धनता द्रुतम् ॥ ३ ॥

(विठोबाअण्णा ‘सुश्लोकलाघव श्लो० ४११).”

वामनपंडिताचें आत्मबोध करून देण्याचें चातुर्य अत्यंत अद्भुत आहे. कारण, त्यामुळें पर्वतासारख्या जड पदार्थाचे ठिकाणीं सुद्धा शीघ्र चैतन्यज्ञान उत्पन्न झालें. (दुसरा अर्थ) ‘गिरि’ हें वामनपंडिताच्या पत्नीचें नाव असून त्यांनीं तिला शीघ्र आत्मज्ञान करून दिलें ह्मणून त्याचें स्वबोधयुक्तिकौशल्य विलक्षण वाटतें.

हंस म्हणतात—

- (गीति) “गगनसम ब्रह्मातें स्पर्शुनि सानंद लीन मन केलें ।
वामन असून यानें (त्रिविक्रमें) सर्व विश्व आक्रमिलें. ॥ ४ ॥
सरसा वामन वाणी त्यावरि हरिगुणसुधेमधें मुरली, ।
दुग्धीं साकरशी प्रिय, भासे प्रभुचीच वाजली मुरली. ॥ ५ ॥”

(ऋ) मुक्तेश्वर व मोरोपंतः—

- (गीति) “श्रीमुक्तेश्वर कविवर, यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ? ।
वंदी लक्ष जयाचें, ज्याचें यश भव्य जेविं मदील. ॥ (सन्मणिमाला ३२)”
- (श्लोक) “मुक्तस्थितेः पर्वचतुष्कमार्या वदंति सर्वत्र सलोकतादि ।
तामन्यथाऽसौ कथमग कुर्याद् धुर्या न सत. सदतिक्रमस्य ॥
(सुश्लोकलाघव ४०१)”

(भावार्थ) श्रेष्ठ जन मुक्तस्थितीच्या सलोकतादि चार पायऱ्या आहेत असें म्हणतात. ती सज्जनांची उक्ति असत्य कशी करावी? कारण, साधु लोक सदतिक्रम करण्यांत कधीं पुढाकार घेत नाहीत. झणूनच कीं काय मुक्तेश्वरांनीं भारताचीं प्रथमचीं चार पर्वेच केलीं.

मुक्तेश्वरांची वाणी मोरोपंताच्या वाणीपेक्षां अधिक प्रासादिक आहे. काव्यास अत्यावश्यक जी सहृदयता ती पंतापेक्षां मुक्तेश्वरांत जास्त होती म्हणूनच माधुर्य व प्रसाद या गुणांत मुक्तेश्वर दोघात श्रेष्ठ ठरतो. त्यास शृंगारादि सर्व रस उत्कृष्ट साधले असून त्याच्या वाणींत मार्दव फार आहे. त्यांची वर्णन करण्याची हातोटी इतकी खुबीदार व मनमोहक आहे कीं वाचकापुढें ते ते प्रसंग प्रत्यक्ष दिसून ते कांहीं वेळपर्यंत आपलें स्वत्व विसरतात. अतिशयोक्ति व सृष्टिसौंदर्यवर्णन ह्या गोष्टींत त्याचा हात धरणारा महाराष्ट्रकवींत क्वचित् सापडेल. त्याचीं भारताचीं पहिलीं चार व सौप्तिकपर्व हीं पांच पर्वे उपलब्ध असून पंताच्या अठराही पर्वांवर आर्या आहेत. या शिवाय हरिश्रृंगारख्यान, शुकंभासवाद इत्यादि स्फुटप्रकरणे ही त्यांनीं रचिलीं आहेत. आजमितीला त्यांची सुमारे सतरा हजार कविता उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झालेली आहे. या दोघां कवींचीं भारताचीं पांच पर्वे व हरिश्रृंगारख्यान यापुरती तुलना केल्यास मोरोपंतापेक्षा मुक्तेश्वरांच्या काव्यांत ईश्वरीप्रसाद जास्त दृष्टीस पडून त्यांची काव्यप्रतिभा तप्तसुवर्णप्रतिमेप्रमाणें सर्वत्र उज्ज्वल दिसते. मुक्तेश्वरांचीं भारताचीं चार पर्वे उत्कृष्ट साधलीं असून आदिपर्व तर सर्वोत्कृष्ट आहे. राष्ट्रीयत्वाची स्पष्ट कल्पना मुक्तेश्वरी काव्यांत श्रीसमर्थ रामदासस्वामीच्या खालोखाल दृष्टीस पडते व त्यांनीं महाराष्ट्रासंबंधानें काढलेल्या ‘महाराष्ट्र जे सर्वे राष्ट्रांसि राजे । जयाच्या भयें व्यापिले देव लाजे (रामायण)’ या व इतर

अभिमानोद्वारांवरून त्यांच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय आकांक्षा वसत असून त्यांना भावी स्वराज्याची गोड स्वप्ने पडत असावीं असे स्पष्ट दिसते. त्यांच्या कवितेंत उज्ज्वल प्रतिभा, दिव्य ओजस्विता, अनुपमेय व हुबेहुब सृष्टिसौंदर्यवर्णन व लोकोत्तर प्रसाद हे गुण प्रमुखत्वानें आढळतात. त्याची बुद्धी विशाल, सृष्ट्यवलोकन विस्तृत व व्यवहारनिरीक्षण सूक्ष्म होतें. वर्णनप्रसंगीं निरनिराळ्या विषयावर रमणीय व सर्वांगसुंदर रूपकें रचण्याची त्याची हातोटी विलक्षण आहे. क्वचित् प्रसंगीं त्यांत थोडासा शृंगारिक मसाला जास्त घातलेला आढळतो. त्यांचें कल्पनाचातुर्य सर्वस्वीं सत्कवीस शोभण्याजोगें असें अत्युच्य दर्जाचें आहे भारतांत पुष्कळ ठिकाणीं त्यांनीं आपल्या पदरच्या कल्पना व मूळात ज्याचा मागमूसही नाही अशीं अपूर्व वर्णनें रचिलीं आहेत. तीं फारच गोड अतएव रसिकांस तल्लीन करून टाकणारी आहेत. म्हणूनच पंतांनीं मुक्तेश्वराविषयीं लिहितांना पुढीलप्रमाणें आनंदोद्गार काढिले आहेत—

“मुक्तेश्वरकृत भारत आवडतें विठ्ठलासि, कीं पर्व ।

सर्वे श्रवणें हरितें आशा कविच्या, अशेषही गर्व ॥ (पांडुरंगदंडक २३)”

मोरोपंताप्रमाणें मुक्तेश्वरांचाही संस्कृत काव्यनाटकादिग्रथांशीं दृढ परिचय होता असें त्यांच्या ग्रंथावरून दिसून येतें.

मुक्तेश्वराची भाषा साधी, गोड व सरळ आहे; पंताची ऐटदार, पांचापंचांनीं भरलेली व खुबीदार अशी आहे. पंतापेक्षा मुक्तेश्वर अधिक सात्विक व भावार्थी दिसतात. प्रास, यमक, श्लेष इत्यादि शब्दालंकार मुक्तेश्वराच्या काव्यापेक्षा पंताच्या

काव्यात पुष्कळच अधिक आहेत. म्हणून त्यांचें काव्य समजावयास साधारणपणें कठिण आहे. मुक्तेश्वराची भाषा साधी व सोपी असून प्रासादिक व हृदयंगम असल्यामुळें त्यांचें काव्य वाचकांस समजण्यास सुलभ जातें, व म्हणूनच तें सर्वप्रकारच्या लोकांच्या आदरास जास्त पात्र झालें आहे. जरा निराळ्या तऱ्हेनें म्हणावयाचें म्हणजे मुक्तेश्वराचें काव्य द्राक्षापाकाच्या वर्गांत मोडणारें असून पंतांचें काव्य नारिकेलपाकाच्या वर्गांत मोडेल. दोघांचींही काव्यें रुचिपरत्वे लोकांस कमी जास्ती आवडतील. तरी मुक्तेश्वराच्या काव्याचा रसस्वाद सुलभ रीतीनें मिळण्याजोगा असल्यामुळें तिकडेच बहुजनसमूहाची प्रवृत्ति झाल्यास त्यात नवल नाही. परंतु मांडवावर पक्क व मधुर द्राक्षांचे घड लोंबत असले तरी माडावर चढून नारळ काढण्याचे परिश्रम ज्यांस करता येत असतील असे लोक जसे ते नारळ सोडून फोडण्याचे श्रम पत्करून नारळांतील पाणी व खोबरें खाण्यांत आनंद मानतात तद्वत् संस्कृत शब्दांचा ज्यास परिचय असून समासांची मोडणी व मोरोपंतांची पद्धति थोडीशी तरी ठळक असेल अशा लोकांस पंताच्या काव्यवाचनापासून नि संशय मोठा आनंद होईल. खेड्यातल्या श्रीमंत घाटलाची शहाणी आणि भावार्थी बायको, आणि शहरांतल्या साधारण कारकुनाची हुशार आणि पक्की वस्ताद बायको, किंवा कालिदासाची कण्वा-

श्रमातील शकुंतला व भवभूतीची मालती ह्यांच्यामध्ये जें अंतर दिसून येतें तें मुक्तेश्वर आणि मोरोपंत ह्यांच्या काव्यांत आहे. मुक्तेश्वराच्या काव्यवधूचा खैर विहार पुढील श्लोकांत सांगितलेल्या सुंदर स्त्रीच्या क्षणक्षणविलक्षण लक्षणाप्रमाणेंच आहे.—

(श्लोक) 'क्षणं रजसि खेलनं क्षणमतीव भूषादरः

क्षणं द्रुततरा गतिः क्षणमतीव मंदा गति ।

क्षणं सरलवीक्षणं क्षणमपागसंवेक्षण

क्षणक्षणविलक्षण जयति लक्षण सुभ्रुवः ॥'

(भावार्थ) क्षणभर धुळींत क्रीडा, तर क्षणभर दागिन्यानीं मढलेली; क्षणभर अति शीघ्रगतीनें चालणारी, तर क्षणभर अतिमदगामिनी, क्षणभर सरळ पाहणारी, तर क्षणांत कटाक्षावलोकन करणारी; अशा रीतीनें क्षणोक्षणीं विलक्षण रीतीनें भिन्न रीतीचा विहार करणारी सुंदरी आपल्या लक्षणांनीं उत्कर्ष पावते.

महाराष्ट्रवाङ्मयविशारद व रसिक विद्वान् कै० हरिभाऊ आपटे हे आपल्या 'मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास' या व्याख्यानांत मोरोपंत, वामन व मुक्तेश्वर यांच्या संबधानें ह्मणतात —“ज्यांस विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचें मिश्रण पाहावयाचें असेल, त्यांनीं वामनपंडित व मोरोपंत यांचे ग्रंथ पहावे. रसपरिपाक, वर्णनसौंदर्य व भाषेची अव्याजमनोहरता ज्यास हवी असेल, त्याचें मन रंजविण्यास मुक्तेश्वर तयार आहेत. मुक्तेश्वराचें महाभारत वाचताना त्यांच्या वर्णनशैलीमुळे ते ते देखावे व त्या त्या व्यक्ति आपुल्या डोळ्यापुढें दिसत आहेत असेंच वाटतें. त्यांच्या भाषेत कृत्रिमता बिलकुल नाही. निसर्गमनोहर अशा युवतीच्या दर्शनानें जो आनंद होतो, तो आनंद मुक्तेश्वराच्या काव्यापासून होतो. तसा शुद्धानंद पंडितांच्या किंवा पंतांच्या काव्यापासून होत नाही. पंडित व पंत हे कवि नव्हते, किंवा त्यांच्या काव्यांतून कवितेचा परिपोष नाही असें माझे ह्मणणें नाही. पंतांच्या काव्याबद्दल माझा फार आदर आहे. त्यांचीं काव्यें आनंदकारक असून विविधरसांचीं पोषक आहेत. परंतु चित्रकाव्य जेथें साधेल तेथें साधण्याकरितां रसहानि होते कीं काय इकडे लक्ष न दिल्याचीं उदाहरणें त्यांच्या काव्यांतून किती तरी सांपडतील.” त्यांच्या काव्यांत व वामनपंडितांच्या काव्यांत कृत्रिमता विशेष” त्यांचा भर यमकावर व शब्दचमत्कारावर फार. मुक्तेश्वराचा भर शब्दचमत्कारावर मुळींच नाही, अर्थावर फार. यामुळे त्यांचीं महाभारतातील आख्यानें पंतांच्या आख्यानापेक्षां सहृदय वाचकांस अधिक आल्हादकारक होतात.”

काव्यसंग्रहाचे माजी संपादक रा. बा. अ. भिडे हे मुक्तेश्वराच्या कवितेवर पुढील प्रमाणें अभिप्राय देतात:—“मुक्तेश्वरांची रचना जशी प्रसंगविशेषीं कठोर व सणसणीत आहे, तशीच प्रसंगानुरूप ती कोमल, प्रेमल व नाजूकही आढळते. रसभेदाप्रमाणें त्यांच्या शब्दसरणींत तत्काळ भेद झालेला प्रत्ययास येतो.

जो वाक्प्रवाह एका ठिकाणीं नायगाऱ्याच्या प्रचंड धबधब्याप्रमाणें भूमंडळदणाणीत, आवर्तशतानें खळबळत, गंभीर गर्जनेनें अंतराळ धुमधुमवीत, प्रचंड आवेशानें भेडसावित जातो; तोंच दुसऱ्या ठिकाणीं लहानशा झऱ्याप्रमाणें मंजुळखरानें गात, लतातृणाशीं खेळत, सुमदलाना कवळीत, व पशुपद्याना हंसवीत, झुळुझुळु वाहतांना पाहिला, ह्यणजे कोणास बरें कौतुक वाटणार नाहीं? कालभैरवाचें अकाडतांडव व अप्सरेचा नाजूक नाच हीं दोन्हीं एकाच व्यक्तीला साधलेलीं पाहून मन चकित झालेंच पाहिजे. मुक्तेश्वरांची भाषा जितकी एके ठिकाणीं कर्कश, तितकीच दुसरे ठिकाणीं प्रेमळ; जितकी एके ठिकाणीं खणखणीत, तितकीच दुसरे ठिकाणीं लुसलुशीत; जितकी एकेठिकाणीं आवेशी, तितकीच दुसरे ठिकाणीं संथ, अशी अनुभवास येते व याच गोष्टीनें त्यांचें वाक्प्रभुत्व सिद्ध होतें.”

विठ्ठलभक्त पांगारकर मुक्तेश्वर व मोरोपंत यांची तुलना करिताना ह्यणतात - “मुक्तेश्वरानें प्रबळ मनोवृत्तींच्या प्रचंड प्रवाहाबरोबर भारताची आख्यानाची महानदी खळखळट वाहविली आहे; पंतांनीं दुतर्फां मनोहर घांट बाधून व जागोजाग उपवनाचे रम्य देखावे निर्माण करून त्या महानदीचा ओष दोन्ही पात्रामधून अचूक सोडून दिला आहे! मुक्तेश्वराची कविता एखाद्या खेडवळ पण कुलीन देशस्थ ब्राह्मणाच्या मुलीसारखी साधीभोळी, काळीसावळी, पण ठसठसीत, भोकळ्या मनाची व सशक्त अशी आहे, व मोरोपंताची कविता ही सुस्वरूप, टापटिपीची व सुगरण अशा नगरवासी कऱ्हाड्याच्या मुलीसारखी आहे! दोन्ही सपन्न शुचि व ईश्वरपरायण आहेत पहिली वाटेल त्याला भुलविते, दुसरीला भुलणारा सुविद्य, रसज्ञ, नागरिकच पाहिजे! पहिलीच्या अगावरचीं वस्त्रें उंची आहेत, पण तीं कशीं तरी घेतलीं आहेत, दुसरीच्या वस्त्राभरणात नीटनेटकेपणा विशेष आहे. पहिली आपल्या काळ्या पाणीदार डोळ्यांनीं व सहज विलासानीं मोहील, दुसरी आपल्या नानाविध चेष्टानीं जिंकिल. पहिलीची धिटाई व दुसरीची मर्यादशीलता, पहिलीचें अकृत्रिम हास्य व दुसरीचें मंदस्मित, पहिलीचें सहज-प्रेक्षण व दुसरीचें कटाक्षक्षेपण, पहिलीचा दांडगेपणा व दुसरीचा सभावितपणा दोन्हीही आपापल्या परीनें मनमोहकच आहेत!! तथापि मुक्तेश्वरी भारती व मोरोपंती भारती यांचा विचार करितां ‘दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः’ या दुष्यन्ताच्या उक्तीचें स्मरण होतें. (मोरोपंताचें चरित्र पृ० ३८३-३८४).”

महाभारतातील कित्येक प्रसंगांचें वर्णन मुक्तेश्वरापेक्षा मोरोपंतास जास्त चांगलें साधलें आहे. याचें एक उदाहरण —सभापर्वांत धर्मराजाबरोबर व कौरवांतर्फे शकुनी कपटद्यूत खेळून पाडवाचें सर्वस्व हरण करित आहेत हें पाहून विदुराला अतिशय संताप आला व तो बंधु धृतराष्ट्रास क्रोधावेशानें दुर्योधनाचा निग्रह करण्याकरितां उपदेश करितो. या प्रसंगाचें वर्णन मोरोपंतांनीं मोठ्या प्रौढ,

आवेशयुक्त, अर्थगंभीर व झोंकदार वाणीनें केले असून त्यांतील शब्दयोजना निवडक असून यमकादिशब्दचमत्कृतिही चांगली उतरली आहे त्याच प्रसंगाचें मुक्तेश्वराचें वर्णन साधलेलें तितकें चांगलें दिसत नाहीं. मोरोपंती सभापर्व अ० ४ गीति १२-२७, मुक्तेश्वर सभापर्व अ० १४ ओव्या ९४-१०९ पहा. उलट पक्षीं, भारतातील कित्येक प्रसंगाचीं वर्णनें काव्यदृष्टीनें जशीं मनोवेधक व हुबेहुब मुक्तेश्वरास साधलीं आहेत तशीं पंताळा साधलीं नाहींत. दुष्यंतशकुंतलाख्यान, सुंदोपसुंदकथा, वगैरे याचीं उदाहरणे होत. अतिशयोक्तीचें वर्णन करण्यात महाराष्ट्रकवींत मुक्तेश्वराचा हात कोणाही कवीला धरवत नाहीं. वामनपंडित, अमृतराय, रामजोशी ह्या कवींची स्वभावोक्ति जशी चित्ताकर्षक असते, तशीच मुक्तेश्वराची अतिशयोक्ति अत्यंत गोड लागते. विस्तारभयास्तव त्या सर्व गोष्टींचीं उदाहरणे येथे देण्यास सवड नाहीं.

ओंवीछंदात जशी मुक्तेश्वराला उत्कृष्ट कविता करितां येत होती तशी श्लोकवृत्तांत करितां येत नसे. मुक्तेश्वरानें श्लोकवृत्तात रामायण रचिलें आहे. त्यात ओंवीछंदात प्रसन्न व प्रफुल्लित दिसणारी त्याची कवित्वस्फूर्ति या विकट छंदोबंधनात सांपडल्यामुळें कीं काय अत्यंत म्लान झालेली दिसते. त्यात न्हस्वदीर्घादि चुक्या, यमकास्तव शब्दाची ओढाताण, यतिभंगादि इतर छंद शास्त्रीय व व्याकरणांतील दोष बरेच आढळत असून तें बऱ्याच ठिकाणीं दुर्बोधही झालें आहे. याच कारणास्तव हें काव्य बरेंच नीरस वाटतें. मोरोपताचा असा प्रकार नाहीं. त्यांना आर्या जशा उत्कृष्ट रचितां येत असत, जवळ जवळ तितक्याच चांगल्या तऱ्हेनें त्यांना भिन्न भिन्न वृत्तातील श्लोक, अमंग व ओव्या रचिता येत असत. पताच्या वाग्देवीला अनेक वृत्तरूपानें व अनेक बंधनें सांभाळून प्रकट होण्याची विलक्षण कसरत झाली असल्यामुळें व लांब संस्कृत समासाच्या बळावर वाटेल तसें आपलें अंग चोरावयास सांपडत असल्यामुळें कोणत्याही वृत्तांत कोणत्याही विषयावर काव्य रचणें हें त्यांना हत्तीला आपल्या शुडादडावर माळ झेलण्याप्रमाणेंच सोपें वाटत असे. अशा रीतीनें अनेक वृत्तांत पंतांनीं गौड, सुरस व विस्तृत काव्यरचना केली असल्यामुळें मुक्तेश्वरातील व त्यांच्यातील कवित्वासंबंधीं अतर अगदीं कमी होऊन बरोबरी होते व महाराष्ट्रकाव्यसरस्वती उभय कविवर्यांचे अनेक उत्कृष्ट गुण पाहून त्यांच्या गळ्यांत कीर्तिसुमनहार घालून त्यांचा आत्मभावानें सारखाच सन्मान करिते.

(गीति) “श्रीविश्वभरलीलायोगो मुक्तेशभूतिमातनुते ।

या हि महाभारतरणसमुद्यमे प्राकृतान् सतृण्यति ॥

(विठोबा अण्णा सुश्लोकलाघव ३९८) ”

(भावार्थ) लीलाविश्वभरनामक मातापित्यांपासून जन्मलेल्या मुक्तेश्वराची पहिली चारपेढी वाचून पुढील युद्धपेढी वाचण्याविषयी महाराष्ट्रभाषारत्निकास उत्कठा लागून राहाते. (दुसरा अर्थ) श्री विश्वपालक भगवंताच्या लीलेने मुक्तामध्ये श्रेष्ठ अशा पुरुषाचे पारमार्थिक वैभव वाढते. ते पाहून बद्धासही आपण या जडससारसमुद्रातून केव्हा तरून जाऊं अशी उत्कट इच्छा होते.

(लृ) रघुनाथपंडित व मोरोपंत:-संस्कृत व मराठी या भाषातील पुष्कळ कवींनी भारतकथा वर्णन करिताना किंवा स्वतंत्रपणे नलदमयंतीकथा वर्णिली आहे. संस्कृतात कृष्णानंद कवीने 'सहृदयानंद' काव्यात, त्रिविक्रम भट्टाने आपल्या 'नलचपूत हरिदत्तसूरी याने 'राघवनैषधीय' काव्यात, व श्रीहर्षकवीने 'नैषध' काव्यांत व आणखी काहीं कवींनी ही पुण्यश्लोकाची कथा वर्णिली असून मराठीतही मोरोपंत, मुक्तेश्वर, श्रीधर इत्यादि कवींनी भारतकथा वर्णिताना ही कथा गायिली आहे रघुनाथपंडितांनी ही संबंध कथा वर्णिली असून फक्त नलदमयंतीची स्वयंवरकथा तेवढी वर्णिली आहे. या कवींचा एवढाच ग्रंथ उपलब्ध आहे व तो संस्कृतातील नैषधमहाकाव्याच्या आधाराने रचिला असल्याचे त्यातील अंतिम भागात त्यांनीच सांगितले आहे. हे रघुनाथपंडितांचे नलोपाख्यान सर्वोत्कृष्ट उतरले आहे. आधी सर्व स्त्रीपुरुषांस आवडणारा लग्नाचा, त्यातून स्वयंवराचा अर्थात् शृंगाररसप्रधान विषय. त्यांत रघुनाथपंडिताने तो आपल्या अत्यंत प्रौढ व रसाल वाणीने श्रवणप्रिय अशा विविध वृत्ताची योजना करून प्रास, यमक व श्लेष या मनोहर शब्दालंकारांनी व उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, स्वभावोक्ति इत्यादि उत्कृष्ट अर्थालंकारांनी नखशिखात सजविला आहे. शब्दयोजना संस्कृत-शब्दमिश्रित व श्लेषघटित असून क्लिष्टत्वाचा दोष फारसा आढळत नाही. यातील विविध प्रसंगांची वर्णने (उदाहरणार्थ हंसाचा नलाशी व दमयंतीशी, व नलाचा दमयंतीशी झालेला संवाद, उद्यानवनश्रीवर्णन, नलदमयंतीच्या विरहव्यथेचे करुण वर्णन, नलदमयंतीच्या स्वभावाचे वर्णन, स्वयंवरवर्णन इत्यादि) फार मार्मिक, चमत्कारिक, मधुर, हृदयंगम व बहारीची उतरली असून त्याच्या योगाने वाचकांची मने वर्ण्यविषयाशी तादात्म्य पावतात. पंतांचे व मुक्तेश्वराचे वर्णनही चांगले आहे. पण रघुनाथपंडितांनी संस्कृतसाहित्यशास्त्राचा पूर्ण उपयोग करून आपली सर्व करामत या काव्यांत खर्चिली असल्यामुळे हे लघु काव्य अत्यंत सरस व सर्वांगसुंदर वठले आहे. यात रघुनाथपंडितांच्या उज्ज्वल प्रतिभेची वर्णनचातुर्याची साक्ष वाचकांस क्षणोक्षणी पडून त्यांची अंतःकरणे सात्विक आनंदाने भरून जातात. मराठीतील उत्तमोत्तम काव्यात या रघुनाथपंडितकृत स्वयंवराची गणना करितात ती अगदी यथार्थ आहे. !

(लृ) श्रीधर व मोरोपंत.

(गीति) “हरिविजयग्रंथातें मग, आधीं श्रीधरासि वंदीन, ।

शिववदनकामांहीं लंघावा प्रथम देव नंदी न. ॥

(मोरोपंत, सन्मणिमाला ३१).”

मोरोपंताचा जन्म शके १६५१ त पन्हाळगडावर झाला त्याच वर्षी श्रीधरस्वामी माघकृष्ण तृतीयेस पंढरीस समाधिस्थ झाले. याचे ‘हरिविजय’ (समाप्ति शके १६२४ चित्रभानु संवत्सरीं मार्गशीर्ष शुक्ल द्वितीयेस), ‘रामविजय’ (स०-श० १६२५ सुभानु, श्रावण शुक्लसप्तमी रविवारीं), ‘पाडवप्रताप’ (स०-श० १६३४ विजय, माघ शुक्लदशमी बुधवारीं), ‘शिवलीलामृत’ (स०-श० १६४० विलवी, फाल्गुनी पौर्णिमा रविवारीं) हे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. ‘जैमिनी अश्वमेध’ही (स०-श० १६३७ दुर्मुख पौष शुक्ल सप्तमी सोमवारीं) याच्या नांवानें मोडतो. पण अतःस्थप्रमाणांवरून तो याच्या कोणीतरी शिष्यानें लिहून गुरुच्या नांवानें प्रसिद्ध केलेला असावा असे वाटतें. याची सर्व कविता ओवीछंदांत रचिलेली आहे. तरी याचीं कांहीं पदे वगैरेही आढळतात. श्रीएकनाथांचे भावार्थरामायणादिग्रंथ, मुक्तेश्वराचीं भारतपर्व व वामनपंडिताचीं काव्ये यांनीं वाचलीं असून त्यांचा याच्या ‘विजय,’ ‘प्रताप’ वगैरे ग्रंथावर परिणाम झालेला आढळतो. याचें काव्य सरळ, सुबोध व रसभरित आहे. प्रसंगविशेषीं स्तवन वगैरे करिताना लावसमास घालून ओजोगुणही यांनीं आपल्या कवितेंत आणिलेला आहे. पंताप्रमाणेंच अनुप्रासांची यांना फार आवड होती व आपल्या काव्यातून त्यांनीं त्यांची ठिकठिकाणीं योजना केली आहे. श्लेषालंकार याच्या काव्यांत क्वचित्च आढळतो. अर्थालंकारांपैकीं उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक या दृष्टातसूचक अलंकाराची याच्या काव्यात गर्दी आहे यांनीं योजिलेले दृष्टांत खरोखरीच सुंदर व समर्पक असतात. तथापि भिन्न ग्रंथांतून त्याच दृष्टाताची कधीं कधीं पुनरावृत्ति झालेली आढळते. पंताच्या भारतादि काव्यांतील अलंकाराविषयीं तर बोलणेंच नको. त्यांनीं अलंकारशास्त्रांत सांगितलेल्या बहुतेक सर्वच अलंकाराची (शब्दालंकार व अर्थालंकार) आपल्या काव्यात भरपूर योजना करून तें अत्युत्तम रीतीनें सजविलें आहे. तसा प्रकार श्रीधरी काव्यांत आढळत नाहींत. भारतीय कथा याच्या पूर्वी व नंतर विष्णुदास नामा, नरहरि, मालुनाथ, मुद्गल, गोपाळ, शुभानंत, मुक्तेश्वर, मोरोपंत वगैरे पुष्कळ कवींनीं वर्णिली आहे. वामनपंडितांनीं भारतीय स्फुट आख्यानें घेऊन त्यावर काव्यरचना केली आहे. श्रीधरस्वामींनींही आपल्या ‘पाडवप्रताप’ग्रंथातून भारतकथा वर्णिली आहे. मुक्तेश्वराचे व मोरोपंताचे भारत श्रीधरी ‘प्रतापा’च्या मानानें विस्तृत आहे. याचप्रमाणें रामायणाच्या आधारें रामचरित्र, भागवतादिकाच्या आधारें कृष्णचरित्र

गातांनाही स्वामींनी कथासंक्षेपच केलेला आढळतो. कथासंक्षेप करिताना यांनी फार कौशल्य दाखविले आहे. काव्यदृष्टीने पाहिल्यास मोरोपंत, वामन, व मुक्तेश्वर यांचे ग्रंथ जसे अलंकाररसादिकांनी उत्कृष्ट उतरले आहेत, तसे श्रीधरी ग्रंथांबद्दल ह्मणता येणार नाही. मुक्तेश्वरी भारत तर सर्वोत्कृष्ट उतरले आहे. तथापि त्यांत कोठे कोठे पाल्हाळ आढळतो श्रीधरस्वामींनी सर्व पाल्हाळ गाळून कथेतील खारस्य जाऊ न देता आटोपशीर रीतीने खुबीदारपणे रामायण, भारत व भागवत इत्यादि बृहद्ग्रंथातील कथांचा आपल्या 'लीलामृत,' 'विजय,' 'प्रताप' वगैरे ग्रंथातून संक्षेप केला असल्यामुळे याचे ग्रंथ सर्वसाधारण लोकांत फार लोकप्रिय झाले आहेत. मोरोपंत, मुक्तेश्वर यांचे रामायण भारत भागवतादि ग्रंथ हे विद्वन्मान्य असूनही त्यांच्या विस्तारास्तव कठिण वृत्तास्तव व अर्थकाठिन्यास्तव सामान्यजनास फारसे परिचित नाहीत. श्रीधराचे ग्रंथ सुलभ अशा ओवी छंदांत रचिले असल्यामुळे अगदीं खेडोखेडीं देखील लोक ते आवडीने व भक्तीने वाचतात. कथेच्या ओघांत ओवीच्या चवथ्या चरणांत अर्थांतरन्यास, सुभाषित किंवा एखादे उत्कृष्ट नीतितत्व घालून त्याचा चारपांच ओवीपर्यंत विस्तार करून ते वाचकाच्या मनावर उत्तम रीतीने ठसविण्याची यांची हातोटी खरोखरीच अपूर्व आहे 'तरी तो शंकर निर्धारें' (शिवलीलामृत अ० ७-४५-५२), 'विष्णुचिंतन करीन मी' (रामविजय अ० २ ओ० ५६ ५८), 'तेथें विकल्प बाधीना' (राम. ९, ११९-१२४), इत्यादि स्थळें पहा. यांना अतिशयोक्ति अलंकार चागला साधला होता सृष्टिवर्णनही मधून मधून यांच्या काव्यांतून आढळते. तथापि मुक्तेश्वरी काव्यात जशी विस्तृत रत्नभरित वर्णने मार्मिक स्वभावलेखन, सुंदर सृष्टिवर्णने इत्यादि प्रकार आढळतात तसा प्रकार यांच्या काव्यांत ती संक्षेपरूप असल्यामुळे फारसा आढळत नाही तसेच मोरोपती काव्यातील प्रौढी, ओज, डौलदार वर्णन व दरबारी ऐट हेही प्रकार यांच्या काव्यात फारसे नाहीत. तथापि यांच्या कवितेत भाविकपणा जास्त आढळतो. रूपकद्वारा अध्यात्मबोध करण्याचा प्रकार यांनी श्रीनाथापासून घेतलेला असून त्याचा त्यांनी आपल्या सर्व कवितेतून भरपूर उपयोग केलेला आढळतो. यांनी अध्यायारंभी घातलेली मंगलाचरणे फार सुरेख उतरली आहेत. साराश, भाविकपणा, सरळ, सुबोध व सरस वर्णन, मार्मिक संक्षेप, सोपे दृष्टांत, नीतितत्त्वोपदेश, सुंदर रूपके योजून केलेला अध्यात्मबोध चित्ताकर्षक पदयोजना वगैरे गुण श्रीधरी काव्यात प्रामुख्याने आढळत असल्यामुळे त्यांचे ग्रंथ व त्यांतल्या त्यात त्यांचे हरिविजय व रामविजय हे, आजकाल अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत.

(ए) महिपति व मोरोपंत.

(गीति) "श्रीहरिभक्तजनांची श्रीहरिभक्तिरसत्सुधाभरितें ।

चरितें गाता, जेणें आयुष्य क्षण पडों दिलें न रितें. ॥ १ ॥

ज्याचा ग्रंथ हरिजना सेव्य, चकोरा जसा सदा इंदु. ।

जो पसरला जगांत, स्नेहाचा सत्सरीं जसा बिंदु. ॥ २ ॥

साधूंचें यश गाया, प्रेमें देवूनियां सुभा केला, ।

निःसशय, ताराया जड महिपति विठ्ठलें उभा केला. ॥ ३ ॥

(मोरोपंतकृत महिपतिस्तुति १,४,६)”

सुप्रसिद्ध भक्तचरित्रकार महिपति याचा जन्म मोंगलाईत ताहरावादेस शके १६३७ त होऊन ते शके १७१२ श्रावण कृष्ण द्वादशीस आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी वैकुंठवासी झाले. हे पंतांचे समकालीन असून त्याच्यापेक्षा चौदा वर्षांनी वडील होते. हे ऋग्वेदी वासिष्ठ गोत्री ब्राह्मण. याचें उपनाम कावळे. याचे तीर्थरूप दादोपंत कुळकर्णी पाडुरंगाचे भक्त असून पंढरीचे एकनिष्ठ वारकरी होते त्याच्या पश्चात् महिपतीने वारीचा नेम चालविला. यांना आपली मातृभाषा मराठी तिच्याशिवाय हिंदी, गुजराथी व कानडी या भाषांचें चांगलें ज्ञान असून संस्कृतभाषेंतही यांची थोडीवहुत गति होती. लहानपणापासूनच भगवद्भक्तीकडे यांचा ओढा असून यांनी वरील भाषांतील पुष्कळशी सतकवीची कविता लक्ष्यपूर्वक वाचली होती. मोरोपंत पन्हाळगडावर कारकून असतांना कांहीं गोष्टींमुळें अनुत्तम होऊन त्यांनी जशी आपली लेखणी भगवच्चरणीं वाहिली, तसाच प्रकार महिपतीचा सांगतात. महिपति आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून कुळकरणपणाचें सरकारी काम करूं लागले. एकदा महिपति देवपूजा करित असता मुसलमान जाहगीरदाराकडून कचेरीच्या कामाकरिता निकडीचें बोलावणें आले. 'देवपूजा आटोपून येतो' असें सांगून पाठविलें तरी तगादा सुटेना तेव्हां त्यांच्या मनास फार खेद वाटून ते लवकर पूजा आटोपून जाहगीरदाराकडे गेले व तिकडचें काम आटोपल्यावर त्यांनी अतःपर मी व माझे सातपिढीपर्यंतचे वंशज कोणतेही सरकारी काम करणार नाही व भगवत्कार्याशिवाय इतर कामांत लेखणी हातीं धरणार नाही अशी देवापुढें लेखणी ठेवून शपथ घेतली. ही शपथ त्यांनी व त्यांच्या वंशजांनी आजपर्यंत पाळली आहे. द्रव्यैषणा, दारैपणा व लोकैषणा या तिन्ही एषणा (वासना) पूर्ण करण्याचें लोकमान्य साधन' जी राजसेवा, तिचा मोह तोडून भगवच्चरणसेवेचा निश्चय करून तो आमरण चालविणारे एकनाथ, महिपति, मोरोपंत यांच्या सारखे करारी पुरुष किती थोडे सापडतील ! नोकरी सोडल्यावर हे अधिकच उल्हासानें एकनिष्ठपणें भगवद्भक्ति करूं लागले या घोर कलियुगांत चहूंकडे अधर्माचें साम्राज्य असतां आपण कोणती भगवत्सेवा करावी व कोणाचे पाय धरिले असतां आपणावर परमेश्वर लवकर कृपा करील याचें चिंतन करित उत्कट भगवद्भजन करित असतां एक चमत्कार झाला. महिपति ह्मणतातः—

(ओवी) 'जो भक्तिज्ञानवैराग्यपुतळा । ज्याचे अर्गी अनंत कळा ।
तो सद्गुरु तुकाराम आह्वांसि जोडला । स्वप्नी दिवला उपदेश ॥ १२० ॥
मी तरी सर्वाविषयीं हीन । ऐसें साक्ष देतसे मन ।
परी कृपा केली कवण्यागुणें । त्याचें कारण तो जाणे ॥ २१ ॥

(भक्तलीलामृत)'

'तो विश्वव्यापक चैतन्यघन । सद्गुरु तुकाराम आह्वांलागून ।
महिपति तया अनन्य शरण । देहाभिमान टाकोनी ॥ ५२.३२२ ॥
त्यानें कृपा करून एकांतीं । ग्रंथ लिहविला माझे हातीं ।
तरी येविषयीं विचक्षणथोतीं । सशय चितीं न धरावा ॥ ३२१ ॥

(भक्तविजय)'

तुकोबांनै महिपतीस स्वप्नांत अनुग्रहोपदेश देऊन भक्तचरित्रें वर्णन करण्याची आज्ञा केली. त्यावरून यापुढें भगवद्भक्तांचीं चरित्रें आमरण वर्णन करावयाचीं असैं आपलें ध्येय महिपतिबाबांनीं ठरवून त्याप्रमाणें उद्योग सुरू केला. भक्तचरित्राची महती त्यांस किती पटली होती याविषयीं पुढील थोड्या ओव्या पहाः-

(ओव्या) "जे भक्तचरित्रें अखंड गात । तयासि ज्ञान होईल अद्भुत ।
कृपा करुनि पढरीनाथ । भेटेल निश्चित त्यालागीं ॥ ५७.१०२ ॥
कलीचा प्रारंभ होतान्चि लरित । सुरवर आनंदले बहुत ।
कीं औट घटिका करिता एकाग्र चित्त । वैकुण्ठनाथ भेटेल कीं ॥ २०६ ॥
तंव नारदमुनीनें कौतुक केलें । जिव्हा शिश्न हातीं धरिलें ।
सकळ देवांस आश्चर्य वाटलें । मग पुसते जाहले तयासी ॥ २०७ ॥
यावरी बोले ब्रह्मसुत । हे दोनी नावरती कलियुगांत ।
सुरवरीं ऐकतां हे मात । चिंताक्रांत झाले मानसीं ॥ २०८ ॥
मग नारद सागे तयाप्रती । कलियुगीं वैष्णवभक्त जे होती ।
त्याचीं चरित्रे जे ऐकती । त्यासी वैकुण्ठपति भेटेल ॥ २०९ ॥

(भक्तविजय अ० ५७)"

महिपतीचें पांडुरंगास भागणें:-

"शेवटील विनवणी आतां । माझी ऐकें गा पंढरीनाथा ।
तूंचि श्रोता आणि वक्ता । ग्रंथरक्षिता निजकृपें ॥ २१७ ॥
अवीट आवडी धरुनि चितीं । तुझिया दासांची वर्णावी स्तुति ।
हेंचि उचित महिपती । मागे निजप्रीती निरंतर ॥ २२२ ॥

(भक्तविजय अ० ५७)"

मोरोपंतांनीही तुकोबांनी महीपतीस अनुग्रह केल्याचा उल्लेख महिपतिस्तुतीत पुढीलप्रमाणे केला आहे:-

(गीति) 'सत्य तुकारामाचा, या महिपतिवर, वरप्रसाद असे; ।

सदनुग्रहाविणें हे निघतिल उद्गार सार काय असे ? ॥'

नंतर त्यांनी भक्तविजय (अ० ५७ समाप्तिशके १६८४ वैशाख वद्य द्वादशीस), सतलीलामृत (अ० ३५ स०-श० १६८९ फाल्गुन शुक्ल चतुर्थी) भक्तलीलामृत (अ० ५१), संतविजय (अ० २६ अपूर्ण) कथासारामृत (अ० ३६), पंढरीमाहात्म्य (अ० १२), तुलसीमाहात्म्य (अ० ५), गणेशपुराणाचा त्रुटित भाग वगैरे लहान मोठे चौदा ग्रंथ ओवीछंदांत रचिले. तसेच नामदेव, हरपाळ, चोखामेळा, राकाकुंभार, कमाल, सतोबा पवार, माणकोजी बोधला, नरसी मेहता, जगमित्र नागा या नऊ सताचीं चरित्रे पूर्वी ओवी छंदात भक्तविजयात गाइलीं असतां पुन्हा अभंगवृत्तात वर्णन केलीं. यांचीं कांहीं स्फुट पदे व अभंगही आढळतात. याचे वरील सर्व ग्रंथ मोठ्या भाविकपणाने सरळ, सुबोध व रसाळ भाषेत लिहिले आहेत व त्यापैकी पहिले चार पांच ग्रंथ, त्यांतही भक्तविजय-हे अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत. यांनी रचिलेल्या संतचरित्रांत कालविपर्यासाचा दोष पुष्कळ ठिकाणीं घडलेला असून अद्भुत चमत्कारावर थोडा जास्त जोर दिलेला आढळतो. तथापि एकंदरींत हीं चरित्रे फार सुरस, मनोवेधक व भगवद्भक्तीकडे अंतःकरण खेचणारी अशीं उतरलीं आहेत. नाभाजी, प्रियादासजी व उद्धवचिद्घन यांचीं चरित्रे वाचून त्यांच्या आधाराने त्यात स्वतःच्या अवलोकनाने पुष्कळशी भर टाकून हीं चरित्रे लिहिलीं आहेत. काहीं ठिकाणीं मूळ नाभाजीच्या चरित्रातील हकीकत प्रशस्त न वाटल्यामुळे थोडेंसे वेगळें वर्णनही केलेलें आढळतें नामदेव व कबीर यांच्या जन्मांची नाभाजीची हकीकत फिरवून महिपतीनें ते अयोनिसभव शिंपल्यांत जन्मले असें आलंकारिक वर्णन केले आहे. संतचरित्रांची आवड याची अशी कांहीं विलक्षण होती की थोड्या माहितीवरून एकदा लिहिलेलीं संतचरित्रे नंतर जास्त माहिती मिळाल्यावर त्यांनी पुन्हा दुसऱ्या ग्रंथातून सविस्तर वर्णिलीं आहेत. श्रीसमर्थ, एकनाथ, तुकोबा इत्यादि सताचीं चरित्रे भक्तविजयात त्रोटक वर्णन करून फिरून संतविजय व भक्तलीलामृत या ग्रंथांतून त्यांनी पुष्कळ विस्ताराने वर्णिलीं आहेत. त्यांतल्यात्यात त्यांचे भक्तलीलामृतातील तुकारामाचे विस्तृत चरित्र तर फार फार गोड आहे. ते पंढरीचे एकनिष्ठ वारकरी होते. पण कांहीं वारकऱ्यांत दिसून येणारी

१ संतविजयाची पूर्ण अध्यायांची हस्तलिखित प्रत अलीकडे उपलब्ध झालेली आमच्या-पाशी आहे. त्यांत मनोरंजक कथा आल्या आहेत. कोणी छापणारा भेटल्यास 'संतविजया'च्या नवीन आवृत्तिबरोबर आजपर्यंत न छापलेला हा भाग छापला जाईल.

आकुंचित दृष्टि व एकांगीपणा याच्यांत मुळीच नसून त्यांनीं वारकरी संप्रदायांत असलेल्या नसलेल्या सर्व संतांचीं चरित्रें सारख्याच पूज्यभावानें समदृष्टीनें वर्णिलीं आहेत. पंतांचाही सर्व संताविषयीं सारखाच आदर असून संतचरित्राची फार आवड होती. त्यांनीं 'साधुस्तव', 'सत्संगस्तव,' 'साधुसत्कार,' 'सद्वर्णन' इत्यादि स्फुट प्रकरणांत संतमहिमा सामान्यपणें वर्णून 'साधुरीति' या प्रकरणांत विशिष्ट संताच्य चरित्रांतील गुणचमत्कारादि गोष्टींचा उल्लेख स्पष्टपणें नामनिर्देश न करिता केला आहे. तसेंच, त्यांनीं आपल्या सन्मणिमाला, ज्ञानदेवस्तव, चांगदेवस्तुति, नामदेवस्तव, कबीरस्तव, नरसीमेहतास्तव, एकनाथस्तव, रामदासगुणवर्णन, वामनपंडितस्तुति, तुकारामस्तुति, माधवदासस्तुति, वामनादिकीर्तन, महिपतिस्तुति इत्यादि स्फुट प्रकरणातून त्या त्या संताचा नामनिर्देश स्पष्टपणें करून त्यांचे चमत्कार, शाति-क्षमाद्यासमदृष्ट्यादि त्यांचे गुण, त्यांची कविता वगैरे गोष्टींपैकीं काहीं ठळक गोष्टींचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे. परंतु रामायणभारतभागवतादि ग्रंथांतून वर्णिलेल्या भगवल्लीला वगैरे विस्तारानें वर्णन करण्याचा त्यांचा उद्योग चालू असल्यामुळे अर्वाचीन संतांचीं चरित्रें विस्तारपूर्वक वर्णन करण्यास त्यास सवड-तसें करण्याची पंतांची इच्छा असूनही मिळाली नसावी. संतचरित्राचें विस्तारपूर्वक वर्णन करण्याचें हें काम महिपतीनें उत्तम केलें आहे. मोरोपंताची महिपतिवावाविषयीं फार पूज्यबुद्धि असून ते त्यास विठोबारूप समजत. त्यांनी त्यांचा भक्तविजय प्रथ वाचला असून त्याच्याविषयीं त्यांचे उद्गार असे आहेत:-

(गीति) 'हरिभक्तविजयनामं रचिला सद्रंथ, दोष साराया, ।
वाराया तापातें, प्राणी भवसागरात ताराया. ॥'

पंतांनीं महिपतिवावांचें दर्शन घेतलें असावें असें पुढील गीतीवरून वाटतें:-

(गीति) 'त्या महिपतितें पाहुनि, ऐकुनि, सच्चित्त का न लोभावें ? ।
शोभावें यश ज्याचें चिर, नमिला विष्णुदास तो भावें ॥'

महिपतीची वाणी ज्ञानोबा, एकनाथ व मुक्तेश्वर यांच्या वाणीप्रमाणेंच रसाल व उपकारक असल्यामुळे तिचें लोक प्रेमानें गगोप्रमाणें खोद्दाराथं सेवन करितात, व त्यांनीं वर्णिलेलीं संतचरित्रें वाचून किंवा ऐकून विषयात रंगलेल्या लोकांचीं मनं सच्चरित्रात रमून परमार्थप्रवण होऊन तरतात असें खुद्द पंतांचें ह्मणणें आहे.

(गीति) 'महिपतिच्या वाणीतें सेवुनि तरतात, जेंवि गंगेतें, ।
विषयांत रंगलें जें जनमानस सद्यशींच रंगे तें. ॥
ज्ञानोबाची जैशी, एकोबाची सुधा जशी वाणी, ।
कीं मुक्तेश्वर कविची; महिपतिची सेवती तशी प्राणी. ॥

(महिपतिस्तुतिगीति ७-८)'

महिपतीच्या कवितेंत पंताच्या कवितेंतील प्रौढी, मुक्तेश्वराच्या काव्यांतील कल्पनेची भरारी, वामनी कवितेंतील अध्यात्मबोध, श्रीधराची रसवत्ता व तुकोबाची नैसर्गिक स्वयंस्फूर्ति नाहीं तरी ती फार प्रेमळ, भाविक व रसाळ असून त्यातील उपमा फार समर्पक, वर्णनें मनोवेधक व नीत्युपदेश उत्तम आहे. संतचरित्रवर्णनांत महिपति तल्लीन होऊन गेला असता त्यांच्या वाणींतून भक्तिरस हा आर्देशियन जलोद्धारयंत्राप्रमाणें सारखा उसळ्या मारित बाहेर पडतो. महिपतीच्या ओवीची धाटणी मुक्तेश्वरासारखी नसून श्रीधरस्वामीसारखी आहे. तृतीयचतुर्थचरणात किंवा चतुर्थ चरणात एखादें सामान्य तत्व देऊन त्याचा विस्तार करण्याची त्याची शैली श्रीधरकवीप्रमाणेंच आहे. 'ऐसा शिष्य करूं नये' २. ६७-७०, 'सत्समागमावांचून । प्राप्त नव्हे सर्वथा' २. ७३-७५, 'हेंचि लक्षण संताचें' २. १४७-१५०, 'आज्ञा स्त्रियाचे संगतीन । नाश बहुत पावले' ३ ५४-५६, 'भूत प्रसन्न जाहलें की' ३. ७६-८६ इत्यादि स्थळें पहा. त्याची वाणी फार विनम्र असून श्रीधरस्वामींप्रमाणें 'आपणास पाडुरंगराय बोलवितो तेवढेंच आपण बोलतो, आपल्या पदरचें यांत काहीं नाहीं' असे उद्गार त्यांनीं वारंवार काढिले आहेत. ते ह्यणतातः-

'जैशी आज्ञा दिली रुक्मिणीवरें । तितुकीच ग्रंथीं लिहिलीं अक्षरें ।
जैसा वाजविणार फुंकितो वारें । तैशीं वाजंत्री वाजती ॥'

भक्तविजयारंभीं एकनाथ, नामदेव, मुक्तेश्वर, वामन, श्रीधर, बोधलेबोवा, रामदास, केशवस्वामी, गणेशनाथ, साळ्या रसाळ व कबीर या वरदानी सताच्या वाणी जशा भगवत्कृपेनें प्रसादसपन्न आहेत 'तैसीं माझीं प्रसाद बोलणीं वरदवाणी नसे कीं' असें जें महिपतीनें ह्मटलें आहे त्यात वराच सत्याश असला तरी शालीनताही असून त्याची वाणी निःसंशय प्रासादिक असून तींतून भक्तिप्रेमाचे अमृत-बिंदु सारखें टपकत असताना आढळतात. ती 'तार्किकाचा संग टाकून पाडुरंगाचें स्मरण करविणारी' असल्यामुळें तींत तार्किकांची कर्कशता नसून ती अतिशय भाविक, प्रेमळ, सुबोध व रसाळ आहे व ह्यणूनच त्यांचे ग्रंथ श्रीधरस्वामींच्या ग्रंथाप्रमाणेंच अत्यंत लोकप्रिय होऊन खेडोखेडीं लोकांच्या वाचण्यात येतात. महाराष्ट्रकाव्य-वाङ्मयात संतचरित्रकार ह्यणून महिपति खरोखरीच अप्रतिम आहेत. महिपतिचे चिरंजीव विठोबा गोसावी व मोरोपंत यांचा फार स्नेह होता व विठोबागोसाव्यानीं सुचविल्यावरून पंतांनीं त्यांच्या वडिलांच्या स्तुतिपर तेरा गीति केल्या. त्यांत महिपतिबावाचें वर्णन फार मार्मिक व गुणग्राहक दृष्टीनें फार सरस केलें आहे. आपणास समकालीन अशा रामजोशी, महिपति वगैरे कवीविषयीं गुणग्राहक दृष्टीनें पाहणाऱे पंतासारखे थोर पुरुषही विरळा. शेवटीं, पंताच्या गोड वाणीनें महिपति-

वावांस नमन करून सचरित्रश्रवणवर्णनाची त्यानीं आवांस आवड थावी ह्मणून त्याची प्रार्थना करून हे प्रकरण संपवितों -

(गीति) 'अंजलि करुनि असतो गरुड उभा जेंवि अहिपतिसमोर, ।

हरिभक्तिप्रेमगुणें नम्र सदा तेंवि महिपतिस मोर. ॥

(महिपतिस्तुति गीति १३).'

(ए) रामजोशी व मोरोपंतः—

(श्लोक) "जी नाचली तुणतुण्यावरि पूर्वरगीं । झाली पवित्र पुढतीं हरिनामसगीं ।

ती रामजोशिकविची नवपद्यलीला । नाही कशी रमविणार महन्मतीला ॥

(लक्ष्मणशास्त्री लेले 'पद्यमंजरी')"

या सोलापुरकर पंतमित्राची हकिकत मागे ६ व्या प्रकरणांत थोडीशी दिलीच आहे. याचा जन्म शके १६८४ त होऊन ते शके १७३४ पन्नासाव्या वर्षी मरण पावले. हे दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत होऊन गेले. याच्या वडिलाचें नांव जगन्नाथ जोशी होतें. त्यास मुद्दल व राम असे दोघे पुत्र झाले. त्यांत वडील बंधु मुद्दल जोशी ह्याची संस्कृतज्ञानाविषयीं त्यावेळीं फार ख्याति असून त्यानीं कालिदासाच्या रघुवंशाच्या धर्तीवर संस्कृतांत यदुवश नामक काव्य रचिल्याचें सागतात रामजोशी हे वीस वर्षांचे झाले तरी त्यांना संस्कृत भाषेचा गंध नसून त्याचा सर्व काळ तमाशे पाहण्यात व कडे वाजविण्यात जातो असें पाहून यांच्या वडील बंधूस याचा फार राग आला व त्यानीं अशा मूर्खाचें मी सुखावलोकन करूं इच्छित नाही असें ह्मणून यांस घरातून काढून दिलें पुढें हे तेथून पंढरपुरास जाऊन मोरोपंताचे व्याही काशिनाथबाबा पाध्ये याच्या जवळ संस्कृत शिकण्यास तीन वर्षे राहिले. तेथें असतां यांनीं संस्कृतभाषेचा व त्यातील काव्यसाहित्यादि ग्रंथाचा उत्तम परिचय करून घेतला पुढें त्यांनीं कर्नाटक प्रांतांत जाऊन तेथें कानडी भाषेचा अभ्यास करून त्यात चांगलें प्रावीण्य मिळविलें. नंतर ते घरीं सोलापुरास आले. त्यांचें पुराणसमयीं अस्खलित वक्तृत्व व संस्कृतभाषानैपुण्य पाहून वडील बंधूचा याजवरील राग जाऊन ते यांच्यावर प्रेम करूं लागले मोरोपंताच्या सगतीनें याच्या हातांतील तमाशाचा डफ फुटून त्याच्या जागीं कीर्तनकाराचा तंबोरा आल्याची गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कीर्तनांत स्वकृत उपदेशपर लावण्याखेरीज हे पंतांच्या आर्या ह्मणत असत. त्यामुळे पंतांच्या आर्याची चहूकडे फार प्रसिद्धी झाली. याच्या लावण्याचे शृंगारपर, वैराग्यपर, उपदेशपर व वर्णनपर असे मुख्य चार भाग पडतात गणपति, सांब, देवी, राम, कृष्ण, पंढरी, बारशीचा भगवंत, गिरीचा व्यंकटेश इत्यादि देवतांचीं तसेंच सैरंध्री, कृष्णशिष्टाई, भारतीयुद्ध, रुक्मिणी वगैरे कथाप्रसंगांचीं यांनीं केलेलीं वर्णनें फार सरस आहेत. शृंगारप्रेमाच्या लावण्या

यांच्या पुष्कळ असून त्या फार मनोवेधक आहेत शृंगारपर लावण्यांतच कृष्णचरित्राच्या लावण्या येतात. वैराग्यपर व उपदेशपर लावण्याही यांच्या बऱ्याच आहेत हे फार बुद्धिमान्, याची कविताशक्ति लोकोत्तर, वक्तृत्व अस्खलित व वाणी रसाळ असल्यामुळे कीर्तनांत शृंगारवीरकरुणशांत्यादिपैकीं जो रस ते वर्णन करीत तो श्रोत्यां-पुढें मूर्तिमंत उभा राही त्यामुळे यांच्या पुराणकीर्तनाला विलक्षण रंग येऊन श्रोते चित्रवत् तटस्थ होत. यांची शृंगारिक कविता ऐकिली ह्मणजे प्रणयी जनाच्या हृदय विचाराशीं पूर्णपणें परिचित अशी शृंगारविलासमूर्ति आपल्या पुढें आहे असें वाटतें तर, यांच्या वैराग्यबोधपर लावण्या ऐकून कडकडीत ज्ञानवैराग्याचा पुतळा आपणास बोध करीत आहे कीं काय अशी भ्रांति पडते सध्याच्या चौवीस नावावरील 'केशवकरणी अघटित लीला' ही लावणी ह्मणून यांनीं शंकराचार्यांस प्रसन्न केल्याची आख्यायिका आहे. यांच्या लावण्यांपैकीं पुढील फार प्रसिद्ध आहेत:- उद्धव व गोपी संवाद ('उद्धवजी मधुवनीं...', 'हरिवाचुनि संसार...'), गोपींचीं गान्हाणीं ('राधा सुखरणमधें मिळाल्या...'), वेणुवादन ('कुंजांत बाजवी वेणू...'), छेकापन्हुति ('राधासखिसंवादी छेकापन्हुति...'), स्त्रीसौंदर्य ('किति गोड सुभग-सुंदरी', 'सुंदरा मनामध्ये भरली...', 'कोण्या ग सुभगाची मदनमंजरी...'), पंढरीवर्णन ('क्षमातळीं इज समान नाहीं...'), वैराग्यपर ('मंदा किति करशिल...', 'नरजन्मामधिं नरा...', 'एक सज्जना' ! अरे मनमोहना' उपदेशपर 'दोदिवसाची तनु हे साची...', 'भला जन्म हा.', 'वा काय घालिशी...', 'अरे सख्या ! समजधर...', 'श्रीनाथ सद्गुरुपदा...',) वसंत ('कुंजांत मधुपगुंजारव...'), कृष्णलीला ('वाई नको जाऊं यमुनातीरीं...', 'या नंदनदनें फटफट मन विट-विलें...', 'कारटा तुझा हा द्वाड...', 'श्रीरंग गोपिकोत्सव...'), चार भाषाची गौळण ('याहि याहि निजभुवनं प्रति...') शृंगारपर ('साजणी समधिं धरधणी...', तरुणि तवेद कुचतट', 'झाली तरुणपणाची धूळ...', 'सोन्याचे पायजिव-तळीं...', 'सति सुमति गुणवती...'), रामजन्म ('वसिष्ठ मुनिवर ह्मणे नृपाळा!... कौसल्योदरीं,') वरील पैकीं, 'उद्धवजी ! मधुवनीं,' 'हरिवाचुनि संसार,' राधासखि-सवादीं छेकापन्हुति, 'तरुणि तवेदं,' हीं पद्ये केकावलीटीपांतून आलीं आहेत. पृ० १४८, ५३२, ५४३, ५४४. पहा. जोशीबोवांचा स्वभाव फार निर्भीड असून त्यांच्या ठिकाणीं समयसूचकताही चांगली होती. एकदा इचलकरंजीकर घोरपड्याचे वाड्यांत जोशीबोवाचें कीर्तन अगदीं ऐन रंगात आलें असता बोवांस विदागी काय थावी ह्मणून कारभान्यांत कुजबुज चाललेली ऐकून त्यांनीं तेथल्यातेथें पुढील आर्या रचून ह्मटली:-

‘भोजासम कविताप्रिय कर्णासम दानशूर घोरपडे ।

ऐसें असतां माझ्या देणगिचा कां तुझास घोर पडे ? ॥’

ही समयसूचकता पाहून घोरपडे सरदारानीं खूप होऊन तत्काळ आंगावरील बहुमोलाची शालजोडी काढून जोशीबोवांचा पाघरविली व कीर्तन समाप्त झाल्यावर चांगली विदागी देऊन बोवाचा बहुमान केला. जोशीबोवांनीं लावणी छंदांत काव्य-रचना करून त्यांत बोधवैराग्यपर लावण्या रचून त्या कीर्तनात झणण्याचा प्रघात पाडल्यामुळे बीभत्स समजला जाणारा हा लावणी छंद तमासगिराच्या फडावरून निघून कीर्तनाच्या सभेत येऊन प्रतिष्ठा पावला. लावण्याखेरीज 'छंदोमंजरी' झणून छंदशास्त्रावर याचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. तसेंच यांनीं 'मदालसाचंपू' नामक काव्य रचिल्याचेंही ऐकिवात आहे. यांच्या कवितेनें अप्रबुद्धाप्रमाणें प्रबुद्धासही चटक लावून सोडली आहे. यांच्या कवितेविषयीं पितापुत्र चिपळूणकरशास्त्री, यशोदा-पाडुरंगीकार दादोबा पांडुरंग इत्यादि आधुनिक विद्वानांनीं फार गौरवाचे उद्गार काढिले आहेत. कृष्णशास्त्री झणतात - 'रामजोशाच्या लावण्यांनीं तो तो शृंगार-वीरादि रस, किंवा वैराग्यपर उपदेश जसा मनावर ठसतो तसा इतर छंदात रचलेल्या कोणत्याही काव्यानें ठसत नाही (शाळापत्रक).' केकावलीच्या प्रस्तावनेंत दादोबा झणतात:- "रामजोशाच्या वेळेस लावण्याच्या छंदावर कवनें करण्याचा चांगला प्रघात पडून गेला होता, आणि तो छंद साहजिक कर्णास मधुर असल्यानें लोकाची त्यावर आवड पाहून जोशीबोवानेही आपली कवनें बहुधा त्याच मधुर छंदावर रचण्यास आरंभ केला. प्रापंचिक जनाचें मन लुब्ध करण्याकरिता केव्हा केव्हा या रसिक पुरुषानें या छंदांत शृंगाररसही प्रौढ आणि कोमल अशा शब्दांनीं सस्कृत भाषेत तद्रसप्रधान काव्यात जसा वर्णिला असतो तसा नमुना घेऊन वर्णिला आहे. परंतु त्यात आणखी इतकी खुबी ठेविली आहे कीं जरी शब्दयोजनेनें तो नमुना घेतला आहे, तरी तो आपल्या कालाच्या लोकव्यवहारास अनुसरून घेतला आहे. आणखी रामजोशाच्या कवनात दुसरी खुबी अशी आढळते कीं प्रौढ सस्कृत शब्द आणि शुद्ध लौकिक मराठी भाषणातील केवळ ग्राम्य शब्द, याची भेळ इतकी बेमालूम केली असते कीं त्यांच्या त्या मिश्रणचातुर्यानें तें सर्व एकरंगी दिसून त्यापासून एक जातीचा विशेष आनंद उत्पन्न होतो. कोणा एका स्त्रीचें सौंदर्य जोशीबोवानें कसें सरस निर्मलवाणीनें वर्णिलें आहे तें पहा:-

‘कोण्या ग ! सुभगाची मदनमंजरी साग सखे सुंदरी ॥ ध्रु० ॥

इच्या सौंदर्याची सीमा । झाली गडे रतिहुनि अति उत्तमा ।

पाहुनिया मुखचंद्रमा । सखे ! गडे ! अमा गमति पौर्णिमा ।

काय अधराची रक्तिमा । लाजवी नवकुंकुम विद्रुमा ।

अर्गी वसन जिच्या भर्जेरी । कोण्या ग ! सुभगाची मदनमंजरी ॥ १ ॥

मज वाटली विद्युन्नटी । भली ग ! रूपाची उतरली भटी ।

उरिं कंचुकी घट तटतटी । टिळक लळाटी सुधारसघटी ।

पाहुनी कृशा तव कटी । हरीचा कृशकटिमद लटपटी ।
 अशि अनंतगुणगुर्जरी । कोण्या ग । सुभगाची मदनमंजरी ॥ २ ॥
 शिरिं सुंदर नवमल्लिका । झटति वर मधुकर रसकौतुका ।
 नयनाननखंजनरंजिका । मधुर कंठांत लाजवी पिका ।
 अशी वर्णिल कोण सदलिका ? । इतर कवि कविरायाहुनि फिका ।
 मज वाटतसे निर्जरी । कोण्या ग । सुभगाची मदनमजरी ॥ ३ ॥

कोठें कोठें त्याच्या या शृंगाररसात बीभत्सरसाचेंही मिश्रण आढळतें, तथापि तें लोकव्यवहारास आणि या देशांतील प्राकृत जनांच्या दांडग्या रुचीस अत्यंत अनुकूल असल्यानें तितकें विगर्ह्यतेस पात्र होत नाही... रामजोशानें आपल्या लावण्यात शृंगाररसाशिवाय आणखी भर्तृहरीप्रमाणें वैराग्यविषयही फार सरस वर्णिला आहे. यावरून असें दिसतें कीं रामजोशाचें बाह्याचरण जरी विलासीजनांच्या आचरणासारखें होतें, तरी त्याचें अंत करण केवळ विषयासक्त नव्हतें. आणखी असें दिसतें कीं हे कविराय ज्या ज्या प्रसिद्ध स्थानीं देवदर्शनास गेले त्या त्या स्थानांच्या देवताचेंही त्यांनीं प्रार्थनापूर्वक गुणवर्णन केलें आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां माझी अशी अटकळ होते कीं, हे फकड कविराय आपल्या पहिल्या भरात त्या काळच्या लोकांची रुचि पाहून उपजीविकेकरितां जरी तमास-गिराच्या मंडळींत शिरले असले, तथापि पुढें आपले कवि मोरोपंत याच्या प्रौढ, उद्दाम आणि सरस अशा कृतीचें जेव्हा यांस दर्शन झालें तेव्हां ते तीस मोहित होऊन त्यांनीं लोकरंजक डफ टाकून लोकोपदेशक वीणा उचलला असावा, अशी अटकळ करण्यास माझी मनदेवता लावते. पहा त्यांनीं लोकांच्या बाहेरील दाभिका-चरणावर आणि धर्माच्या नुसत्या सोगावर कसे रेशमी कोरडे लाविले आहेत ते -

‘भला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा ! ।

धरिसि तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ ध्रु० ॥...’

धर्म घडेना वर्म कळेना या मनाला कदा ।

सदा हरि कविरायावर फिदा ॥ भला जन्म हा० ॥ ३ ॥’

मग अशा परम रसिक आणि वक्त्या हरिदासाच्या मुखापासून प्रथमतः समंजस लोकांस जेव्हां मोरोपंताच्या प्रौढ आणि रसभरित आर्याचें श्रवण होऊ लागलें असेल, तेव्हा त्याच्या कीर्तिसह त्याची कृति या देशांत व देशांतरीं प्रसृत होण्यास विलंब लागला नसेल असें सहज अनुमान होतें (केकावलिप्रस्तावना-यशोदा-पाडुरंगी).” निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री हणतात:-“रामजोशीवोवाविषयींच्या लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यावरून ही खारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसतें. हे पहिल्यानें मोठे फकड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति याच्या

शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढे मोरोपंतांच्या आर्यांनी याची मनोवृत्ति तन्मय करून टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी की, जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीने असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढे जनांचे मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या खऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्यानें योजला. "असो, तर, वर सांगितल्याप्रमाणे रामजोशाच्या लावण्यात शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे, त्याप्रमाणेच वैराग्यहि हृदयावर टळटळीत ठसण्यासारखे आहे. वरील लावण्यात त्यानें याज्ञिकावर, धर्माचे दंभ माजविणारावर, वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अगचा धीटपणा, उद्दामपणा व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात (निबंधमाला-वक्तृत्व)" मोरोपंत ही रामजोशांची योग्यता ओळखून होते. ते त्यांस 'कविश्वर' म्हणत. पेशव्यांच्या दरवारी जोशीबोवास 'अभिनवकालिदास' ही पदवी मिळाली होती. या सर्व गोष्टींवरून रामजोशीबोवाची कवि या दृष्टीनें योग्यता केवढी मोठी होती हे चागले कळून येते.

१२ पंतांचे कवितादूषक.

“अनध्वन्याः काव्येष्वलसगतय शाल्मगहने-
ध्वदु खज्ञा वाचा परिणतिषु मूका. परगुणे ।
विदग्धाना गोष्टीष्वकृतपरिचर्याश्च खलु ये
भवेयुस्ते किंवा कविभणितिकण्डूतिनिकषा. ॥

(कविराजकृत 'राघवपांडवीय' १.४७)"

(भावार्थ) काव्यरचनेविषयी अज्ञ साहित्यादि काव्योपयुक्त शास्त्रावितर्गी अज्ञान काव्य निमोण करितांना चित्तास होणाऱ्या क्लेशाविषयी अपरिचित, अन्यगुणवर्णनाविषयी मात्सर्यामुळे मूक, तसेच काव्यनिपुणकवींची सेवा न केलेले असे लोक काव्यपरीक्षक कसे होऊ शकतील ? अर्थात् होणार नाहीत हे उत्तर.

प्रकाश म्हटला म्हणजे तेथे छाया असावयाचीच; त्याप्रमाणे पंतांचे वेळेस त्याची कविता आवडीने वाचणारी (बारामतीस) रघुनाथपंत कोशे, पाडुरंगभक्त नारायण भट्ट, अनंत नारायण बाबा, (इतर ठिकाणी) विठ्ठल गोसावी, सदाशिव गोसावी, काशिनाथबाबा पाध्ये, रामजोशी इत्यादि मंडळी होती, तद्वत् प्राकृत म्हणून त्यांच्या काव्याची निर्मत्सना करणारी साप्रतच्या काळाप्रमाणे तेव्हांही कांहीं मंडळी होती. केवढाही मोठा श्रेष्ठ मनुष्य असला तरी त्याचे निंदक असावयाचेच यावषयां पुढाला उक्त पहा—

“इदं निंदति चक्रवाक्युगलं, भासांनिधिं कौशिक,
स्वादुक्षीरमरोचकी, सुकृतिनं पापी, जडं पंडितम्, ।

ल्यक्तं सर्वजनैः खलु कटुवचा, ग्राम्य पुमान् नागरं,
कः पैतामहगोलकेऽत्र निखिलैः समानितो वर्तते ॥”

(अर्थ) चक्रवाकाचा जोडा चंद्राची निंदा करितो, घुबड सूर्याचा तिरस्कार करितो, तोंडाला रुचि नसणारा रोगी मधुर दुग्धाला नावें ठेवितो, पापी पुण्यवंताची व मूर्ख पंडिताची निंदा करितो, सर्वांनीं त्यागिलेल्या सत्पुरुषाला दुष्ट कटुभाषणानें दोष देतो व गांवढळ पुरुष शहरांत राहाणाऱ्या चतुर मनुष्यास वाईट ह्मणतो. सारांश, ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या या जगांत सर्वच ज्याला सन्मान देतात असा कोण आहे ? अर्थात् कोणी नाही.

उत्तररामचरितात राम सीतेविषयीं लोकापवाद ऐकून ह्मणतो.—

“त्वया जगंति पुण्यानि ल्व्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवंतस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ (अंक १ श्लोक ४३)”

(अर्थ) सर्व भुवनें तुझ्यामुळें पवित्र झालीं असतां तुजविषयीं लोकांच्या उक्ति मात्र अपवित्र आहेत. तसेंच तूं लोकांस आधारभूत असतां तुला निराश्रित होऊन कष्ट भोगावे लागतात.

सारांश, शेक्सपियर कवीनें ह्यामलेट नाटकांत झटल्याप्रमाणें एखाद्या व्यक्तीचें वर्तन बर्फाप्रमाणें शुभ्र निर्दोष असलें तरी त्याचीही निंदेपासून सुटका होत नाही. (‘Be thou as chaste as ice, as pure as snow thou shalt not escape calumny.’)

खकाव्याची निंदा करणाऱ्या अहंमन्य अरसिक निंदकांना पंतांनीं आपल्या काव्यांतून बऱ्याच ठिकाणीं फटकारे दिले असून आपल्या काव्याविषयीं योग्य अभिमानोक्तिही प्रकट केल्या आहेत (परिशिष्ट—‘उ’). पत लिहितातः—

“भक्तमयूरमनोनट नटतो सामान्य, कीं बरा नटतो, ।

श्रीरामचि हें जाणे, उरला व्यापूनि सर्वही घट तो. ॥ (राजापूर. २६)”

“बोल्हनि डोलवूं हा, डोलवितो जेंवि रसिकशिर कीर, ।

मग चिंता काय ? जडा वाटो याची सदैव किरकीर. ॥ (सन्मनोरथ २७)”

पंतांच्या कवितेवर दूषकांनीं जे आक्षेप घेतले आहेत, त्याचें खंडण कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं आपल्या ‘निबंधमालें’तून, व कै० मल्हार बाळकृष्ण हंस यांनीं आपल्या ‘मोरोपंतावरील निबंधा’तून, उत्कृष्ट केलें आहे. शास्त्रीवावांच्या खंडनाचे काहीं उतारे या चरित्रांतून आले आहेत. येथें हसाच्या खण्डनाची दिशा कळण्याकरितां त्यांच्या निबंधांतून विस्ताराचा दोष पतकरून आह्मी पुढील उतारा देतो. हसांचे मोरोपंत, तुकाराम, वामन इत्यादि कवींवरील एकवार मुद्रित पण हल्लीं अनुपलब्ध; तसेंच रामदास, सुकेश्वर इत्यादि कवींवरील आजवर मुळींच मुद्रित न झालेले निबंध फार उत्कृष्ट असून ते मुद्रित करणाऱ्यास महाराष्ट्रकवीची सेवा केल्याचें फळ येईल.

१३ मोरोपंतावरील कांहीं आक्षेपांचें निरसन.

“मोरोपंताची कविता केवळ शब्दचमत्कारभय, नीरस आणि दुर्बोध आहे अशी अर्वाचीन शिकलेल्या लोकांतून कितीएकांची समजूत आहे. परंतु ती अगदीं भ्रंतिमूलक व ‘गतानुगतिक’न्यायानें झाली आहे असें आह्मांस वाटतें. एकाद्या उत्तम रत्नास डोळे झांकून चाचपून पाहून तें रत्नच नाही ह्मणून ह्मणणें, किंवा अत्युत्तम पक्क आम्रफलास डोळ्यानीं पाहूनच आंबट ह्मणून नाक सुरडणें जसें त्या त्या वस्तूचें खरें परीक्षण होत नाही, तसेंच पंतांच्या काव्यांत प्रवेश करून यत्किंचितही रसास्वाद ज्यानीं घेतला नाही त्यांचा त्याविषयीं अभिप्राय किती योग्य होईल हें सांगावयासच नको. अहो मोरोपंताच्या कवितेवर भलभलते दोषारोप करणारे लोकहो ! तुम्ही पंतांची लहानशी संशयरत्नमाला उगीच उधडून तरी पहा, ह्मणजे तिची प्रसन्न व गंभीर मुद्रा पाहूनच तुमची खातरी होईल की, ती रूपगुणयौवनसंपन्न असून अतिसरस आहे.

तशीच सन्मणिमाला, आर्याकेकावलि, नामरसायन, महद्विज्ञापना, सुदामचरित्र, पृथुकोपाख्यान, श्लोक केकावलि, हरिवंश, मंत्ररामायण आणि दुसरीं लहान लहान रचिलेलीं प्रकरणें यांतील कविताही फार सरस आणि प्रसाद, ओज, व माधुर्य या गुणानीं पूर्ण आहेत.

बृहद्दशम, मंत्रमय रामायण, पूर्णमंत्र व आणखी किती एक रामायणें असे ग्रंथ वाचल्याबरोबर समजण्यासारखे नाहीत. बाकी महाभारताचीं पर्वे, मंत्ररामायण, ब्रह्मात्तरखंड, मंत्रभागवत, इश्वरस्तवन, अनेक देवतांचीं व साधूंचीं स्तोत्रे इत्यादि पंतांचे बहुतकरून सर्वे ग्रंथ वाचल्याबरोबर समजण्यासारखे सुगम आहेत. त्यांतही ज्या ज्या ठिकाणीं त्यानीं जगदीश्वराची प्रार्थना अनन्यभावानें लीन होऊन केली आहे, अथवा साधुजनांविषयीं पूज्यभाव धरून उद्गार काढिले आहेत. त्या त्या ठिकाणीं पंतांची कविता मोठी सरस, हृदयंगम, कौतुकप्रद आणि माधुर्यप्रसादगुणयुक्त झाली आहे तिचा मासला संशयरत्नमाला, सन्मणिमाला, आर्याकेकावलि, श्लोक केकावलि, मंत्ररामायण, विराटपर्व, भीष्मपर्व, कर्णपर्व, इत्यादि प्रकरणें वाचताना स्पष्ट दिसून येतो.

दुसरें, मोरोपंताचे ग्रंथ त्याच्या स्वतंत्र कल्पनेचे नाहीत. ते भारत, भागवत, रामायण ह्यांचे भाषांतररूप आहेत, यामुळे स्वतंत्र कल्पनांनीं कविता रचणाऱ्या वर्गातील मोरोपंत नाहीत, असाही किल्येकाचा समज आहे, पण तीही त्यांची भ्रंति आहे. भारत, भागवत, रामायण यातील कथासूत्राप्रमाणें पंतांच्या ग्रंथांतील कथा प्रथमदर्शनीं दिसत असल्यामुळे, त्या ग्रंथाचें हें भाषांतर आहे असें वाटतें; परंतु मूळ ग्रंथांतील कल्पना पंतांच्या ग्रंथात कितपत घेतल्या आहेत हें

जेव्हां प्रत्यक्ष पहावें तेव्हा समजतें कीं, जरी भारतादि ग्रंथांतील कथाच पंतांनी घेतल्या आहेत, तरी मूळ ग्रंथांतील रचनेहून निराळीच रचना पंतांची झाली आहे; व कवितेस जीवनभूत अशा ज्या कल्पना त्यांत आहेत त्या सर्वे पंतांच्याच स्वतंत्र आहेत. तेव्हा एकच कथा अनेक कवींनीं निरनिराळ्या रीतीनें वर्णिली असतां ती प्रत्येकाची स्वतंत्र कविता ह्याणावयास काहीं हरकत नाही. तसाच प्रकार मोरोपंतांच्या काव्याचा आहे.

तशांत मोरोपंतांच्या अगदीं स्वतंत्र कल्पनेचे ग्रंथ स्थूल दृष्टीनें दिसावयाजोगे मुळींच नाहीत असाही प्रकार नाही. लहान लहानच पण शेंकडों स्वतंत्र कल्पनेचे ग्रंथही लोकापुढें असतां ते स्वतंत्र कल्पक कवि नाहीत ह्याणून त्यास दूषण देणें केवढें साहस आहे !

मोरोपंतांनीं आपल्या कवितेंतून अनेक अर्थ निघावे अशी रचना केली आहे. हेंही त्यांची अरसिकताच दाखवितें ह्याणून कितीएक ह्याणतात. आता एका पद्यापासून सरळ, सुंदर आणि निर्दोष असे अनेक अर्थ निघण्याजोगी रचना झाली तर ती रचना करणारा अरसिक होता असें ह्याणणें, अनेक रंगाचीं झांक मारणारी पैठणी विणण्याच्यास विणण्याचें कौशल्यच माहीत नाही ह्याणण्यासारखेच; किंबहुना अनेक स्वादयुक्त फळास प्रसवण्याच्यास विचित्र वृक्षाची सृष्टि करणाऱ्यास सृष्टि-ज्ञानच नाही असें ह्याटल्याप्रमाणें होय.

बालभाषेतील शालिवाहन सप्तशती, संस्कृतांतील गोवर्धन सप्तशती, नैषध, वासवदत्ता, हिंदुस्थानी भाषेतील सत्सही इत्यादि ग्रंथांत अनेकार्थचमत्कृति केली आहे ती पाहून कोणत्या रसिकास चमत्कारजन्य हर्ष होत नाही बरें !

कविता ह्याणजे शब्दापासून किंवा अर्थापासून, किंवा शब्दार्थापासून काहीं तरी चमत्कृति उत्पन्न व्हावी व ती सहृदयानंदकारिणी असावी. याशिवाय कवितेचा दुसरा काहीं उपयोग व रूपही नाही त्या अनेक चमत्कारापैकी अनेकार्थ प्रसवण्याची खुबी ठेवणें हाही एक चमत्कार आहे. तो कवितेच्या गुणवृद्धीस कारण असल्यामुळें, ज्या कवितेंत तो असेल ती गुणाच्या संबधानें अधिक वजनदार होईल हें उघड आहे.

मोरोपंतांच्या कवितेंत अनेकार्थ होण्याचा गुण फार क्वचित् ठिकाणीं आहे. यामुळें वरील गुणास काहीं लोक जरी दोष समजत असतील तरी तो मोरोपंतांवर मुळींच लागूं होत नाही. यास्तव त्यासंबंधानें विशेष व्याख्यान करण्याचें कारणच नाही.

मोरोपंतांच्या कवितेंत कोठें कोठें श्लेषालंकार आढळतो. परंतु तो सर्व पद्य भरून आहे असा फारच विरळ व एखाद्या पदावर ठेविलेला शेंपन्नास ठिकाणीं पराकाष्ठा आढळेल असें आह्मांस वाटतें. प्राकृतात श्लेष प्रसवण्याची शक्ति मुळींच विरळ.

संस्कृताच्या साहाय्याने एखाद्याने प्राकृतात आणण्याचा यत्न केला तर मात्र तो येण्याचा संभव असतो. मोरोपंताची श्लेषावर अभिरुचि असती तर तसे एखादे काव्य करण्याचे त्यांना अशक्य होते असे वाटत नाही. ज्याने रामायणरंगभूमिकेवर आपल्या वाक्यसरस्वतीचे नृत्यगायन अनेक कसरतींनी अक्षरसंबद्ध केले, ते पाहून मोठा बुद्धिमान् कविही तोडात बोट घालून स्तब्ध होईल, इतकी भाषा ज्यांची अकित झाली होती, त्या पंताना काव्य करिताना श्लेषपूरक पदे जोडता आली नसती काय ? (मोरोपंतावरील हंसकृत निबंध)”

१४ पंतांची उत्कृष्ट काव्ये.

पंतांनी नामरसायनात खरचित काव्यांपैकी आपणास जी उत्तम वाटतात, त्यांची नामावली दिली आहे. महाराष्ट्र वाचकांपैकी ज्यांना पंतांचे सबंध ग्रंथ किंवा त्यांची भारताची अठरा पदे वाचण्याची सवड नसेल त्यांनी तेवढी तरी काव्ये वाचावी म्हणून त्यांची नावे पुढे दिली आहे.—‘हनुमन्नाटकाची बरोबरी करणारे मंत्ररामायण,’ कृष्णविजय, ‘मणिगणी खचित ग्रन्हादविजय,’ ‘सुधानदीसदृश कुशलवचरित,’ संशयरत्नावली, साधुसत्कार, (आर्या व श्लोक) केकावली, नामसुधाचषक, रामनामार्या, आर्यामुक्तामाला व नामरसायन श्लोक केकावलि हे खंड स्तोत्रकाव्य पंतांनी आपल्या वयाच्या अगदी अखेरीस रचिले. त्यानंतर त्यांना श्रीरामाचा सगुण साक्षात्कार झाला अशी जी वृद्धपरंपरागत समजूत प्रसिद्ध आहे, ती योग्यच दिसते. ‘भववनी त्रितापदवपावके’ ज्याची तनू होरपळून गेली म्हणून ‘कारुण्याभोदरामा’पाशी अत्यंत ‘करुणस्वरे’ टाहोवर टाहो फोडणाऱ्या एकनिष्ठ मयूरभक्ताला जर रामांनी दर्शन देऊं नये तर मग ते घावे तरी कोणाला ? परमहंस स्वामीरामकृष्ण, तच्छिष्य विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ या अर्वाचीन संतांनाही जर सगुण साक्षात्कार झाल्याचे आपण वाचतो व आपल्यापैकी पुष्कळ चौकस आधुनिक विद्वानांचा त्यावर विश्वासही बसतो, तर मग मोरोपंत, वामनपंडित, सुक्तेश्वर, श्रीसमर्थ, एकनाथस्वामी इत्यादि भक्तीच्या सुधासागरांत खोल बुडी मारणाऱ्या प्रेमळांना सगुण साक्षात्कार झाला यांत आश्चर्य मानण्याजोगे काय आहे ?

पंतांचे चरित्र व काव्यविवेचन यांचे आतांपर्यंत विवरण झाले. पंतांनी आपल्या वयाच्या चौवीस वर्षांपासून काव्यरचनेस आरंभ केला. तो उद्योग त्यांनी अगदी शेवटपर्यंत चालविला. त्याची सुमारे छपन्न हजार कविता आजवर छापून प्रसिद्ध झाली असून शोधकास आणखी कांहीं कविता उपलब्ध होण्याचा संभव आहे. त्याच्या कवितेमुळे महाराष्ट्रातील एक महाकवि अशी जी त्याची प्रसिद्धि झाली ती यथार्थ असून तिच्याच योगाने त्याचा प्रपंच व परमार्थ दोन्ही उत्तम रीतीने पार पडला. त्यांची वाणी शुद्ध, जोरदार, प्रासादिक, मधुर, गुणगणसंपन्न, अलंकारमंडित, व नवरसपरिप्लुत असून अत्यंत विनयशील व भक्तिमती असल्यामुळे ती

महारसिकांच्या श्रवणरूपी अंगणांत पुनः पुनः आली तरी त्यांना तिचा वीट न येता उलट तिला पाहून व तिचे परपुरुष जो परमेश्वर त्यापुढील नृत्ययुक्त संगीत ऐकून त्यांची अंतःकरणे भक्तिप्रेमाने गारीगार होतात. ज्यांना आमच्या या मयूराच्या सरस्वतीचा वीणानाद श्रवण करून आनंद होत नाही ते खरे हतभागी !

१५ मोरोपंतांचे वैकुंठास प्रयाण.

“Life's race well run,
Life's work well done,
Life's crown well won,
Now comes rest”

शके १७१५ त केकावली, रामरीति इत्यादि लघुकाव्याची रचना केल्यावर शेवटीं शेवटीं त्यांना फार थकल्या सारखे वाटून ‘आपण आतां फार दिवस जगत नाहीं, श्रीरामरायाचा उत्सव करून लवकरच आपण परधामास जाणार’ असें त्यांनीं आपल्या आप्तेष्टांस सांगितले. याच सुमारास त्यांनीं ‘प्रातःप्रार्थना’ (=मरणसमयींची प्रार्थना) म्हणून अठरा गीतींचें एक सुंदर लघुकाव्य रचिलें व आप्तेष्टांस मरणसमयीं करावयाचें कर्तव्य सांगून ठेविलें हें लघुकाव्य फार गोड व हृदयद्रावक असून त्यांत पंतांच्या मरणसमयींच्या आकाक्षा उत्तमरीतीनें सांगितल्या आहेत. त्यांतील थोडेसे वेंचे येथे देतोः-

(गीति) “दुग्धादिस्वरसें बहु पोषण केलें सदैव, गाई हो ! ।
गोमयदानें अतीं मज दीना उद्धराचि आई ! हो ! ॥ १ ॥
विश्वंभरे ! क्षमे ! तूं देउनि शयनार्थं दर्भ, कामार्ते ।
या पुरखुनियां, अंतीं देवि ! करीं धन्य अभेका मार्ते. ॥ २ ॥
माते ! तुळसि ! असो तव दळ वदनीं, मूळ मृत्तिका भाळीं, ।
प्राणावसानसमयीं, इतुकीच दया करुनि सांभाळीं ॥ ३ ॥
जो शुचि, सगुण, सुवृत्त, प्रभु मन घालुनि सुखांत तो याची, ।
गंगे ! न मगें अणिकां, कणिकाचि पडो सुखांत तोयाची. ॥ ४ ॥
सर्वहि उपाय दुष्कर, करिती ज्यातें जपोनि योगी ते. ।
अंतीं सुश्लोक तुझा थोडासा तरि सुखांत यो गीते ! ॥ ५ ॥
अंतीं हें आस्य वसिव, जेंवि दशरथास्य रामनामा । तें. ।
त्वत्कामनाचि वाढो; न स्पर्शो अन्य कामना मार्ते. ॥ ६ ॥
भगवज्जनहो ! वंदुनि पदर पसरितो, असेंचि द्या स्मरण, ।
तरण तसें मज पाजा श्रीहरिहरनाम, पातल्या मरण ॥ ७ ॥
मोहाया न करावा प्रांजलि जो मी मयूर या तजर (=आक्रोश) ।
आप्त मुदित हो ! सुखवा हरिनामाचा करुनियां गजर ॥ ८ ॥

त्रैलोक्यपावनत्वे भगवज्जनमंडळीच मंगा हो ! ।

यास्तव, अर्गी माझ्या प्राप्त इचें सन्निधान अगा हो. ॥ ९ ॥

(प्रांतप्रार्थना)”

शके १७१६ च्या गुढीपाडव्यास गुढी उभारून रामनवमीच्या उत्सवास पंतगृही सुरवात झाली. आठ दिवस रोज भजन, कीर्तन व अध्यात्मरामायणाचें पारायण होऊन नवमीस पारायण संपून श्रीरामप्रभूच्या जन्माचें कीर्तन झालें. दुसऱ्या दिवशीं पारण्याचे दिवशीं यथाशक्ति ब्राह्मणभोजन होऊन उत्सव आटपला. उत्सवांत प्रारंभापासूनच पंतांना अस्वस्थता वाढूं लागली होती. परंतु त्यांच्या नित्य स्नानसव्यादि व नैमित्तिक पारायणादि क्रियांत त्यांनीं अंतर पडू दिलें नाहीं. उत्सव चालू होता तोंपर्यंत मनाच्या उत्साहामुळें त्यांनीं प्रकृतीस जुमानिलें नाहीं. परंतु त्यामुळें उत्सव सपल्यावर एकादशीस त्यांना जोराचा ताप येऊन अथरूण धरावें लागलें एक दोन दिवसांत ताप कमी न होता उलट जास्तीच वाढला. आप्त औषध घेण्यास सागूं लागले. परंतु आता 'अच्युतानंतगोविंदनामोच्चारणमेषजा'शिवाय दुसरें औषध घ्यावयाचें नाहीं, माझा काळ समीप आला, आता तुझी माझ्या जवळ बसून गीता, विष्णुसहस्रनाम यांचे पाठ करा, मोठ्यानें भगवन्नामाचा गजर चालूं द्या, संतमंडळींना बोलावून भजन करवा, मीहि भगवच्चिंतन करितों, रडारड करून कोणी माझ्या चितनात विघ्न आणू नका असें परोपरीनें पदर पसरून पंतांनीं आप्तेष्टास बजावून त्यांचें समाधान केलें. पंताचे चिरंजीव, पत्नी, बंधु वगैरे आप्तेष्ट ही मंडळी तरी त्यांच्या सत्संगतींत तयार झालेलीच होती. त्यांनीं आपलें दुःख आवरून पंताच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली. पंतांच्या भोंवती रात्रंदिवस गीतादि पवित्र ग्रथांचीं पारायणें व नामगजर चालू झाला. बाराभतीत लहानथोर सर्व भक्तमंडळींना पंत फार प्रिय असत. त्यांनीं आपसांत पाळ्या ठरवून पंताच्या वाड्यात त्यांच्या समोर अहोरात्र प्रेमळ कसणापर अभंग, पदे वगैरे हणून भजनाचा गदारोळ सुरू केला. तो पाहून पंताच्या समाचारास येणारी मंडळी खेद विसरून त्यांना रामनवमी-नंतर मारुतिजन्मानिमित्त पंतगृही जणुं काय एक मोठा उत्सवच सुरू आहे असें वाढूं लागलें. चतुर्दशीस रात्री गोमयानें जागा सारवून, दर्भ आंथरून घोंगडी घातली व त्यावर पंतांना निजविलें. त्यांची वाचाशक्ति शेवटपर्यंत शाबूत होती. त्याचें तोंडानें हळुहळु भगवन्नामोच्चारण सुरू होतें. मुद्रा प्रसन्न व सतेज दिसत होती. सर्वांनीं मारुतिजन्माची वेळ न चुकविता बरोबर सूर्योदयीं गुलाल फेकावा असें सांगून सूर्योदयाच्या किंचित् पूर्वीं ज्येष्ठपुत्रास मांडी देण्यास सांगितलें. त्यानें वडिलांच्या मुखात तुळशीचें पान व कुपीतील गंगोदक घालून कपाळास तुळशीतील मूळमृत्तिका लाविली. चैत्रशुक्लपौर्णिमा मंगळवारचा दिवस उजाडला. पंताचें हरिहर नामोच्चारण चालू होतें. पंतांच्या भोंवती त्यांना माहेरास नेण्याकरिता सुग्रीव हनुमंतादि रामभक्त

व श्रीज्ञानेश्वर तुकारामादि संतमंडळी जमली. पडल्या पडल्या नमस्कार करून पंतानीं त्याचें स्वागत केलें. बरोबर सूर्योदय होतांच 'रामदूत हनुमान्की जय' ह्मणून सर्वांनीं गुलाल उधळला. त्याच वेळेस मोठ्यानें त्रिवार 'राम' ह्मणून पंतानीं आपल्या इष्टदेवतेस हात जोडून नमस्कार केला व आपल्या प्राणज्योतीचें विसर्जन केलें. आटपलें ! अशा रीतीनें आपुलें आयुष्य महाराष्ट्रकवितेची अभिवृद्धि करण्याकडे खर्च करून श्रीरामभक्त मोरोपंत आपल्या वयाच्या ६५ व्या वर्षीं शके १७१६ (चैत्र शुद्ध १५) आनंदनाम संवत्सरीं मंगळवारीं म्हणजे सन १७९४ त श्रीमारुति-जन्मकाळीं श्रीरामस्मरणात आपल्या स्थूल पाचभौतिकदेहाचा त्याग करून श्रीरामरूपी

रामभजनीं प्रेमा ॥' वगैरे प्रेमळ भजनांचे गजर सुरू झाले. काहीं वेळानें भजन आटोपल्यावर पंतांचा जड देह पुष्पहारांनीं व सुगंधी द्रव्यांनीं झांकून त्याला निमानांत ठेविला व दिडीवाल्याच्या भजनगजरांत मंडळी स्नानात गेली. तेथें यजमान पांडुरंगराय जोशी यानीं जवळच्या मंडळीस आज्ञा करून व्यवस्था करण्यास आधींच सांगून ठेविलें असल्यामुळें चंदनकाष्ठांची सुगंधद्रव्ययुक्त चित्ता तयार होतीच. त्यावर पंताचा जड देह ठेवून त्याला त्याच्या चिरंजीवांनीं चित्तेस प्रदक्षिणा घालून अग्नि लाविला. चार घटकांत देह भस्मसात् होऊन मंडळी मोरोबाबाचे गुण वर्णन करीत करीत घरीं परतली. यजमान पांडुरंगरायाचा हेतु पंताच्या दहनभूमीवर राममंदिर बांधावें असा होता. परंतु पंतानी मरणापूर्वीच आपल्या अस्थि पंढरीस चंद्रभागेत टाकाव्या ह्मणून सांगून ठेविलें असल्यामुळें मंदिर वगैरे कांहीं न होता पंताच्या सांगण्याप्रमाणें त्यांच्या अस्थींचें मंडळीने पंढरीस जाऊन चंद्रभागेच्या डोहांत विसर्जन केलें. त्यानंतर थोड्याच दिवसात पंताचें घराणेंहि कायमचा वास करण्यास पंढरीस निघून गेलें. कवि मयूराचा जड देह गेला परंतु त्याचा कीर्तिरूप देह मागे राहिला असून त्याचा सुगंध

उत्तरांतर वाढतच आहे आमशाच्या नसा येतयेत महाराष्ट्रकवितेपासून त्यांच्या वीणेच्या झणत्काराच्या तालावर पायांतील पैजणाचा रुणत्कार करीत नृत्य करीत राहिल तोंपर्यंत तिचा मयूर तिच्या बरोबर राहून काळण्याभोद रामाचें स्मरण करीत आपला संपूर्ण पिसारा उभारून आपल्या सुखर केकारवानें तिची आनंदानें साथ करीत राहिल. त्या सरस्वतीप्रियरामघनमयूरास आमचे शतश प्रणाम असोत !

मोरोपंत कवीच्या मरणानंतर लवकरच ह्मणजे इ. स. १८१८ सालीं महाराष्ट्र साम्राज्य नष्ट झालें. मुकुंदराजापासून मोरोपंतापर्यंत सर्व कवि महाराष्ट्रात स्वतंत्र राज्य असतानाच उदय पावले. साम्राज्याच्या ऐन भरभराटीच्या अमदानींत ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, वामन, श्रीधर, रामदास, मोरोपंत इत्यादि कविवर्यांनीं आपल्या काव्यसौंदर्यानें महाराष्ट्रभाषेला जें विलक्षण ऐश्वर्य आणिलें तें महाराष्ट्रसाम्राज्य

नष्ट होतांच भावळलें. त्यानंतर आजपर्यंत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, मोरोपत इत्यादि महाकवींच्या तोडीचा एकही कवि झाला नसून 'पूर्वीचें काव्यतेज, ती सहज स्फूर्ति, आणि ती अपूर्व दीप्ति यांचा सांप्रतकाळीं लेशमात्रही कोठें दिसत नाही. अर्थात् पारतंत्र्यानें तें सर्व काहीं नष्टच झालें.' न्यायमूर्ति रानडे ह्मणतात -

“By the side of the works of these ancient poets, we can hardly name any of those who have distinguished themselves in this department of Marathi literature, since the British conquest of the Deccan. Somehow the Poetic fire has become extinct with the loss of political power (The Growth of Marathi Literature)”

इ. स. १८६६ पासून इ. स. १९२५ पर्यंतच्या कालांत ओक, कानिटकर, कीर्तिकर, कुंटे, कोल्हटकर, खरे, गडकरी, चिंतामणपेठकर, टिळक, टेकाडे, ठोमरे, पाळंदे, बेहरे, महाजनी, मोगरे, रानडे, लेंभे, लेले इत्यादि आधुनिक कवींनीं मराठींत साधारण बऱ्यापैकीं लहान मोठी काव्यरचना केली आहे. 'परंतु ह्यापैकीं कोणांतही मुकुंदराजाची सहजस्फूर्ति व सरलता, ज्ञानदेवाची व्यंजकता आणि मर्मज्ञता, नामदेवाचा काव्यौघ व प्रेमरस, एकनाथाची सतेजता आणि काव्यदीप्ति, मुक्तेश्वराचें नैसर्गिक माधुर्य व रसिकता, तुकारामाचें नैतिक स्फुरण आणि तादात्म्य, रामदासाचे अपूर्व वाग्वाण व अलौकिक अतर्दृष्टि, वामनाचें विचारगाभीर्य आणि वाग्वैभव, श्रीधराची वर्णनशैली व प्रसाद, अमृतरायाचें पदलालित्य आणि रसज्ञता मयूराचें भाषावैदग्ध्य व सुरम्य वैचित्र्य, महिपतीची उत्कट भक्ति आणि चारुमुग्धता, रामजोशाचा तीव्राघात व सहजविलास, अनंतफंदीचें सौरभ्य आणि कोमलता इत्यादि गुण कोठें देखील दृग्गोचर होत नाहीत (भारतीय साम्राज्य नाना पावगीकृत, पुस्तक अकरावें).”

शेवटी, पंतार्नी पंचवटींत श्रीरामापार्शी मागितलेला पुढील उत्कृष्ट वर त्यांना व आह्मा सर्वास मिळावा म्हणून त्या सच्चिदानंद परमेश्वराची अनन्यभावे प्रार्थना करून आम्ही पतांच्या ह्या चरित्राची येथेंच इतिश्री करितों.-

“श्रीरामा ! नाम तुझे माझ्या वदनात सर्वदा राहो, ।

साहो मन भोगांतें, गृहचितेतें न हें कधीं वाहो ॥ १ ॥

तूं माय, बाप, बंधु, प्राणप्रिय मित्र, सोयरा, रामा ! ।

जडजीवा नाम तुझे प्रतिपाळी बाळका जसा आमा ॥ २ ॥

तुज हात जोडितो जो त्याचे अपराध घालिसी पोटीं, ।

साधु कवी बहु गाती श्रीरघुवीरा ! तुजीं यशें मोटीं ॥ ३ ॥

सीताकाता ! वीरा ! धीरा ! मज पाव राघवा ! देवा ! ।

दे वास पदीं चित्ता नित्य प्रेमें घडो तुझी सेवा. ॥ ४ ॥

संतांचा संग घडो, कीर्ति तुझी सर्वदा पडो कार्नी ।
 आवडि फार धरावी श्रीरामा ! तव गुणाचिया गार्नी. ॥ ५ ॥
 नसितां श्रीरामा ! त्वां तत्काळ दिली विभीषणा लंका, ।
 यास्तव मी अपराधी आलों शरण ल्यजूनियां शंका. ॥ ६ ॥
 चरणरजेंचि अहल्या उद्धरिली त्वा असें मला कळलें, ।
 ह्यणुनि विनवितों रामा ! निर्मळ हें मन करीं अधें मळलें. ॥ ७ ॥
 सुग्रीवाची चिंता हरिली मारुनियां बळी वाळी, ।
 शरणागतासि जैसा पाळिसि तैसा न बापही पाळी. ॥ ८ ॥
 तू सागर करुणेचा रामा ! तुजलाचि दु ख सागावें ।
 तुज सोडुनि इतराला, दीनें पसरोनि तोंड कां गावें ? ॥ ९ ॥
 श्रीरघुनाथा ! जपतो श्रीशंकरही सदा तुजें नाम, ।
 वा ! तूंचि लहानाचे थोराचे सर्व पुरविसी काम. ॥ १० ॥
 मुक्त अजामिळ झाला नामें, तरली तसीच ते गणिका, ।
 रामा ! मज फार नको, नामसुधेची तुझ्या पुरे कणिका. ॥ ११ ॥
 नाम मुखाला येतें परि निववीना मनासि अद्यापी ! ।
 विषयातें वांछितसे, अमृत प्राशुनि कोण मद्या पी ? ॥ १२ ॥
 का गुण न करी ? न कळे ! नामें तों सर्व दुःख उडवावें, ।
 प्रभु पाहतां पदांनीं दुष्टें दीनासि काय तुडवावें ? ॥ १३ ॥
 अपराधशतहि घडतां दीनीं न कधींहि नाम रागेलें ।
 रामा ! धन्य न करिता ल्यजुनि न कोणाहि पामरा गेलें. ॥ १४ ॥
 माझे सत्व पहातें श्रीरामा ! नाम हें तुजें काय ? ।
 परम सदय तें दीना लावील कसें ह्यणावया 'हाय !' ॥ १५ ॥
 रामा ! तव नामाचें तें तेज क्षीण कलियुगीं जालें ।
 हें तों न घडे, गातां यास सुखें दासवृंद बहु घाले । ॥ १६ ॥
 करुनि प्रसाद कुतुकें न कळों दिघला सुदामदेवास ।
 करिसि तसें बहुधा या भक्तमयूरा पदींच दे वास. ॥ १७ ॥
 रामा ! मेघश्यामा ! कामारातिप्रिया ! रमाधामा ! ।
 वा ! माय जसी आमा, या माझ्या दे मुखीं सदा नामा. ॥ १८ ॥

(मोरोपंत 'पंचवटीस्थरामप्रार्थना')”

* श्रीराम जयराम जयजयराम *

मोरोपंताच्या चरित्राची परिशिष्टे.

परिशिष्ट 'अ'-मयूरकविस्तुति.

'जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धा कवीश्वरा । नास्ति येषा यश काये जरामरणजं भयम् ॥
(भर्तृहरिः)'

१ सुप्रसिद्ध सुश्लोकलाघवकार विठोबा अण्णा दत्तरदारकृत.

(श्लोक) इह मुख्यकलोपेतो कोऽभवत्कविनायक ।

इति मीमांस्यमाने तु मयूरेशः स्मरत्यलं ॥ (सुश्लोकलाघव ४१३)

ह्या जगांत ज्याची कविता उत्तम काव्यगुणांनी मंडित आहे असा कोणता कवि श्रेष्ठ झाला असा प्रश्न निघाला असता मला मयूरेशाची (मोरोपंताची) फार आठवण येते ('कविनायक' शब्दांतून आरंभीचा 'क'कार काढिला असता 'विनायक' म्हणजे मयूरेश किंवा गणपति उरतो, असा दुसरा अर्थ)

(श्लोक) आर्यापितमहानंद सर्वलोककृतादर ।

विराजते मयूरेशः कलाधरशिरोमणि ॥ (४१४)

आर्यावृत्तांत ग्रंथरचना करून ज्याने मोठा आनंद दिला व ज्याचा सर्व लोक आदर करितात असा कविश्रेष्ठ मयूरेश (मोरोपंत) चांगल्या रीतीने शोभा पावतो. पक्षी, जो आर्यलोकास अर्थात् भक्तिमान् लोकास किंवा आर्या पार्वती हीस आनंद देतो, सर्व लोक ज्याची भक्ति करितात, ज्याने मस्तकावर चंद्र धारण केला आहे असा मयूरेश गणपति उत्तम प्रकारे शोभतो.

(श्लोक) अतिचित्रकलापाढ्यः सदारामपरस्थिति ।

कारिकाजनितानंदो मयूरेशो विराजते ॥ (४१५)

ज्याने अतिशय चमत्कृतियुक्त अशी ग्रंथरचना केली, ज्याचे श्रीरामाचे ठिकाणी (रामोपासक असल्यामुळे) सर्वदा लक्ष्य आहे, भारतभागवतरामायणादि विस्तृत-ग्रंथाचे साररूपाने ज्याने वर्णन केले असा मयूरेश (मोरोपंत) शोभतो (मोर-पक्षी, ज्याचा चित्रविचित्र पिसारा आहे, ज्याला सदोदित बगीचात राहणे आवड-ते, कालिका म्हणजे मेघमाला हिला पाहून ज्याला हर्ष होतो असा उत्तम मयूरपक्षी फार शोभतो, गणपतिपक्षी, चित्राराशी अतिकांत झाल्यावर येणाऱ्या आश्विनपौ-र्णिमेच्या कलापाने म्हणजे चंद्राने जो युक्त आहे, रामध्यानतत्पर शिवाच्या जबळ ज्याचे नेहमी राहणे, कालिका (पार्वती) ही ज्याला आनंद देते असा मयूरेश्वर गणपति उत्कृष्टपणे शोभतो.

(गीति) आर्याछंदें जोडुनि रामायणभारतादि आयकवी ।

नायक वीरकवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी ? ॥

२ मोरोपंताचे व्याही धर्मसिंधुकार काशीनाथबाबापाध्येकृत

(गीति) ऐकुनि विश्व सुखाचे ज्या केकीचा अपूर्व तो टाहो ।

त्याला ईशकृपेनें आयुष्याचा कधीं न तोटा हो. ॥

(अर्थ) 'ज्या मयूराचा टाहो ह्यणजे करुणाविलाप वाचून किंवा ऐकून विश्वांतील रसिकलोक आनंदभरित होतात तो हा केकी ह्यणजे कवि मयूर चिरकाल नादो व रसिकांस केकावलीकाव्यासारखीं पुष्कळ सुरस काव्ये वाचावयास किंवा ऐकावयास मिळोत' असा या गीतींत बाबापाध्ये पंतास भगवताचा आशिर्वाद मागतात.

३ मोरोपंताचे चिरंजीव रामकृष्णपंतकृत.

(गीति) श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवा कविता ।

असता जरि भूमिवरी सुरगुरु तरि तोहि मान वाकविता. ॥ १ ॥

४ मोरोपंताचे समकालीन प्रसिद्ध 'लावणी'कार रामजोशीभोवा सोलापुरकरकृत.

(गीति) वाणी मयूरवदनीं जी न शुकातें द्विजोत्तमा यावी, ।

पक्ष श्रीहरि धरि जरि काय न करि जो अनंतमाया वी. ॥ १ ॥

५ बारामतिस्थ मयूरभक्तकृत.

(गीति) आर्या तरुचा पक्षा त्या गा बारामतींत मोराशीं, ।

आर्यांत रुचा, पक्षा त्यागा बारा मती तमोराशी ॥ १ ॥

आर्या कविता कीजे एका बारामतींत मोरानें, ।

अन्य कवी ते करिती, फिरती बारामती तमोरानें ॥ २ ॥

बा ! राम तींत आहे ह्यणजनि बारामती असें नांव, ।

तींत वसे तो मोरोपंत भवावधींत जींत नव नाव ॥ ३ ॥

केवळ तो शुक्रचि खरा, बारामतिला न मोर माना हो । ।

स्मरतो बारामतिला, बा ! राम तिला नमो रमानाहो. ॥ ४ ॥

(काव्येतिहासातील मोरोपंताचें चरित्र).

६ रामचंद्र बडवेकृत.

(गीति) भगवत्तनू हरिकथा करि आर्यानीं अलंकृतीयुक्त, ।

मोresh्वरपंताची ह्यणती पंडित अलं कृती युक्त. ॥ १ ॥

मोresh्वरपंताची ऐकुनि कविता मनीं सुकवि लाजे ।

पाचे विवर्णता तें मी किति वर्णू जनीं सुकविला जे. ॥ २ ॥

मोरेश्वर पंताची कविता रसनिपुण सत्सभागेया ।
 अभिमानें सेष्य कवन करिता सम सुरभिवास भागे या ॥ ३ ॥
 अक्षरसंगति, यमकें, सुशब्द, अर्थाचिया चमत्कृतिला ।
 पाहुनि भुले कवि म्हणे बुडवूं या काय मीच मत्कृतिला. ॥ ४ ॥
 आर्या केका करितचि शिरला वाटे मयूर यमकवनीं, ।
 सुजनासि फार पीडिल ह्यणुनि भुलविला किरातयम कवनीं. ॥ ५ ॥
 यत्स्थिति पहतां मूर्धा डोलविला निज असेल जनकानें, ।
 यच्छाति यत्सदयता ऐकोनि किती शिके सुजन कानें ॥ ६ ॥
 आर्या अर्थविचारें गातां ही सुखर शिकतांना ही ।
 अक्षरसंगति यमकें वेधी मन जेंवि रसिक तानांहीं ॥ ७ ॥
 कवितेंत भाषणांतहि भासे मृदुतेकरोनि शुकपिकसा, ।
 विश्वफळ श्रीरामा घाली कव तेंचि हा शिशु कपि कसा ? ॥ ८ ॥
 सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची, ।
 ओवी ज्ञानेशाची, किंवा आर्या मयूरपंताची ॥ ९ ॥
 अष्टोत्तरशत केलीं जेणें रामायणें पृथग्रस तीं ।
 भारतभागवतादि ग्रंथ करी मान्य जे समग्र सर्ती. ॥ १० ॥
 सर्वोत्कृष्ट कवन करि परि बाधे गर्व लेशही न जया ।
 सत्कुलज नम्रता धरि गुणनिभृतत्वे न होय हीनज या. ॥ ११ ॥
 कठिण ग्रंथ म्हणुनियां आर्यातें निदिती, न सुकवी ते, ।
 मोठ्या मोठ्या कविंचे मान्या यद्गणिति ओष्ठ सुकवीते. ॥ १२ ॥
 सुजनोत्थ कवनसद्रस दुष्टास न घेववूं सके कानीं ।
 संतोष मयूराच्या काय बिडालास होय केकानीं ? ॥ १३ ॥
 सुखर कंठें रसिकें आर्या गाता मयूरबाबाची ।
 वेधी सुजनमनातें न तशी धुन ऐकतां रवाबाची. ॥ १४ ॥
 खग शब्द ब्रह्मज्ञा, म्हणउनि शुक धरितसेचि अभिधान, ।
 हा धरि मयूरपंतहि आणी गौणत्व यासि अभिधा न. ॥ १५ ॥
 वानी पंढरि, न तसें साकेतातें गयाविमुक्तातें, ।
 वर्णी भक्ता, न तसें विरक्तसंन्यासिभवविमुक्तातें ॥ १६ ॥
 कवन सुरेंद्राद्यमरां मिळतें तरि हें सदार सिकते ते, ।
 साखर मिळतां सेविल नामाभासें उदार सिकतेतें ? ॥ १७ ॥
 हें मिळतां अन्य न मनि, घृत मिळता जेंवि सद्रसिक तेला; ।
 वाणिज न गंगेच्याही आणुनि पावेल भद्र सिकतेला. ॥ १८ ॥

रामायणभागवतीं मंत्रोद्धारेंचि रामहरिपूजा ।
 संपादी, म्हणुनि भिडनि कामादिक देति हे मह रिपू जा ॥ १९ ॥
 कवनश्रवण करुनि खळ मानव न रमेल येथ न रमो, तें ।
 परि सज्जन श्रुतीतें भूषविलचि तेंचि जेंचि नर मोत्यें. ॥ २० ॥
 केकारवें मयूरें विद्रुलघनकाय जाण नाचविला, ।
 ऐशाही कवनाच्या पशु तो नर काय जाणना चविला. ॥ २१ ॥
 या जन्मताचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला, ।
 प्रौढपर्णीं आर्यातें जगतीतलही पुरे न मायाला. ॥ २२ ॥
 आर्याग्रथ रचुनि बहु विद्रुलचित्तासि तोषवी फार ।
 त्या मोरेश्वरपंता माझा साष्टांग हा नमस्कार. ॥ २३ ॥
 मोरेश्वरपदपद्मा चोविस आर्यामयें कुसुमदामें ।
 पूजियलें नतिपूर्वक भावे बडवोपनामकें रामें ॥ २४ ॥
 (काव्येतिहाससंग्रह-अनेककविकृतकविता भाग २ रा)

७ सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रपंडित व मयूरभक्त परशुराम तात्या गोडवोलेकृत.

(गीति) घाली प्रभुच्या कंठीं सन्मणिमाला रचोनि जो भावें ।
 तेणेंही त्या सत्तममालेंतचि तत्समान शोभावें. ॥ १ ॥

८ कोल्हापुरस्थ लक्ष्मीपूजक दाजिमुनीश्वरकृत.

(गीति) कविता मयूरकविची, तीस मना ! सुरभि मान, वाचा वी ।
 तीच सतत, निरसाया कविहीं निजदुरभिमान वाचावी ॥ १ ॥
 म्यां श्रीमयूरकविपरि न परिसिला सकल कवि महीवरता, ।
 साजेना का तैशा त्या कविला सकलकविमहीवरता. ॥ २ ॥
 श्रीमन्मयूरकविच्या होय जसें सुख रसिकजना कवनी ।
 विबुधेश्वरासहि तसें ऐकुनि न चिनद पिकज नाकवनीं. ॥ ३ ॥

(काव्यसंग्रह, उद्योगपर्व पृ० ३३३, टीप.)

९ स्तुत्यार्यादशक (निवडक आर्या) पुराणकविकृत.

(गीति) सकल महाराष्ट्रजना उपजे कवनें तुजा सदभिमान, ।
 त्वत्काव्यामृतपानें विबुध वदुनि 'धन्य' हालविति मान. ॥ १ ॥
 त्वत्काव्यदूषणीं जे भूषण जन मानितात ते अध, ।
 बधिरचि ते अथवा जे कस्तूरीचा न वानिती गंध. ॥ २ ॥
 रोमाचिततनु होते पुन पुन्हा मधुनि वाचितां कवन, ।
 करिसि त्याचें वाटे, निर्दळुनी दुरित दुष्टमत अवन. ॥ ३ ॥

कीर्तनरम्योद्यानीं श्रुतिग मनोहर मयूररव नाहीं ।
तरि त्यांत काय शोभा ? नुपजे रस मधुर अन्यकवनांहीं. ॥ ४ ॥
जनपदभाषेला त्वा स्वकृतीनें चढविलेंस उच्चपदा, ।
नानालंकाररसीं सजवुनि नेलीस दूर तद्विपदा ॥ ५ ॥

१० चिंतामणि जोशीकृत.

(गीति) भावें ध्यातों प्राकृतकाव्याचार्या मयूरकविराया, ।
अप्रतिभा जेंवि घना निजतापतती मयूरक विराया. ॥ १ ॥
श्रुतिसम मत्कृतिभारत न कळे अज्ञानगर्ते नव्यास, ।
यास्तव मयूरकपटें अवतरला भुवि सुकीर्तनव्यास ॥ २ ॥
(गीति) प्रत्यार्येस रस रवा आणी घटनाहि करुनि यमकाची, ।
मणिची तसि त्या कविची सारि इतरीं नाहिं करु नियम काचीं ॥ ३ ॥

११ ब्रह्मावर्तकर सप्तशतीलेखककृत.

(गीति) श्रीमन्मयूर सत्कवि याच्या जरि कवि नवीन समतेला ।
आणाल, तरि ह्यणा मग बुधहो ! ह्ययंगवीनसम तेला ॥ १ ॥

१२ रत्नागिरिस्थ परशुराम ठवळे दत्तोपासककृत.

(गीति) भारतभागवतादि श्रीरामायण अनेक आर्यानीं ।
मोरेश्वर कवि वदला, पहावया योग्य सर्व आर्यानीं. ॥ १ ॥
मच्चरितासि वदावें तों आयुर्दाय पूर्ण तो सरला, ।
आर्याकवितासरितापूर पुढें मग तसाचि वोसरला. ॥ २ ॥
तरि आर्याघन वर्धुनि भरिं तूं रे मच्चरित्रगंगाला, ।
देईल वहावुनियां श्रुतिमात्रें सर्व अवतरंगाला ॥ ३ ॥

१३ नासिककर सुप्रसिद्ध विद्वान कवि गणेशशास्त्री लेलेकृत.

(श्लोक) जे श्रीभारतपंचलक्षणमहाकाव्यग्रहीं चागले, ।
व्यासानंतर सत्प्रमेयरचनाचातुर्य ज्या लाभलें, ॥
ज्यांनीं देशगिरेंत ईश्वरकथा केल्या महत्सगामीं, ।
ते मुक्तेशमयूरवामनकवी त्याच्या पदाब्जा नमीं ॥ १ ॥

१४ बुंदेलखंडस्थ श्रीरामदासचरित्रकार गंगाधर खानवलकरकृत.

(गीति) वारामतीनिवासी मोरोपंत प्रसिद्ध, आर्याला ।
निर्मुनि यश मेळविलें, नमितों भावें तयाहि आर्याला. ॥ १ ॥

१५ बापुसाहेब कुरुंदवाडकरकृत.

(गीति) केविं नवा कवि आर्यापद्धति पंता न जे मयूराला ।
दाविल, गायक कैसा ठावी नच तान जे मयूराला ? ॥ १ ॥
पताच्छिष्टाचे सारें उपमा यमकें सुवेष सुरसत्व ! ।
लिहिलें ग्रंथीं परि म्यां स्तविला श्रीमद्गणेश सुरसत्व ॥ २ ॥

१६ भक्तमंजरीमालाकार राजारामप्रासादी रामदासीकृत.

(ओव्या) श्रीगणपतीचा जो का अंश । आर्याछंद कवनविशेष । करुनि तारिलें
दीनजनांस । बोधचडांशु प्रकटला ॥ १ ॥ भारतभागवतरामायण । व्यासकूटें सकळ
शोधून । आर्यासेतु बांधून । जीव तारणें भवाब्धिवरी ॥ २ ॥ मग तेथें काय
उशीर । सरस्वती बैसली जिव्हेवर । आर्या केल्या अपार । ग्रंथ समग्र धुंडाळिले
॥ ३ ॥ सन्मणिमाळेच्या करितां आर्या । प्रेम दाटलें पंडरिराया । प्रसन्न झाले
भक्तराया । कवळिती काया पंताची ॥ ४ ॥ आर्याछंद देखून । व्यासादिक तुकिती
मान । मग इतराचा पाड कवण । बंध पूर्ण जगद्वंशा ॥ ५ ॥ केकावली, पदें
अभंग । श्रवण केलिया श्रीपाडुरंग । करुणारस तथ चाग । पाहला आगं सनकादिक
॥ ६ ॥ पंडित आणि भजनशीळ । काव्यकर्ता सत निर्मळ । विद्वज्जनाचे अर्थ
सकळ । पूरवी प्रांजळ साधु तो ॥ ७ ॥

१७ संमोहलहरिकार गोविंद वासुदेव कानिटकरकृत.

(श्लोक) भवाब्धितुनि पार जो परमभक्त झाला कवी ।
मनोज्ञकवितासुता तुज समर्पुनी तोषत्री, ॥
मयूरसम माझिया गृहिं न जन्मली बालिका ।
तुजें हृदय न द्रवे म्हणुनि कीं जगन्नायका ! ॥ १ ॥

१८ नारायण चिंतामण केळकरकृत.

(गीति) श्रीमन्मयूरवाणी हीच उघडली सुवर्णमंजूषा ।
दिव्यरसायननिर्मित निजकंठीं रसिक हो । धरा भूषा. ॥ १ ॥

१९ आबाजी जनार्दन कुळकर्णी नेवासेकरकृत.

(श्लोक) एकद्वित्रिचतुःशरतुंगिरिभिर्वर्णैः, क्रमोद्भासितैः ।
कृत्वा विश्रुतराममंत्रघटनां सर्वेषु कांडेषु च ॥
यस्तत्प्राकृतभाषया ललितया रामायणं निर्ममे ।
तस्मै धीनिधये मयूरकवये तुभ्यं नमस्तां नमः ॥ १ ॥

२० मुकुंद गणेश मिरजकरकृत.

(श्लोक) अगा! रसिककामनामरतरो मयूरेश्वरा ! ।
जणूं शिरिं सरस्वती तव दयाळ ठेवी करा; ॥
प्रसाद, समता, तशी मधुरता उभी राहते, ।
कसे गुण अनंत हे तदितरें तुळा लाभते? ॥ १ ॥
म्हणोत कृतिला तुझ्या अपट्ट लोक भाषांतर, ।
दुजी न कविता असें भुलविते मदीयांतर, ॥
तुझे अमित साक्ष या असति भक्त लोकांतर, ।
न षड्रसरुची कधीं समजतो मनुष्येतर. ॥ २ ॥

२१ बाळकृष्ण लक्ष्मण कुळकर्णी विंचूरकरकृत.

(गीति) आर्यारूप कलापचि उभयुनि आर्यास दे महाश्वर्य, ।
ह्या काव्यसंग्रहायस्थालिं विलसे तो मयूर कविवर्य ॥ १ ॥

२२ श्रीपाद नारायण मुझुमदारकृत.

(गीति) वाग्देवीकंठस्थितकविमालागतमहार्हमध्यमणी, ।
ज्याच्या काव्ययशानें भरुनी गेली समस्त हे धरणी, ॥ १ ॥
ल्या श्रीमयूरकविच्या कैशी स्मृति मज न होय पायांची?
नव काव्यविरचनीं या सादर मी मूढ तत्कृपा याची ॥ २ ॥
(छत्रपतिशिवाजीकाव्यार्या १४-१५)

२३ सीताराम बाळकृष्ण गुर्जरकृत.

(गीति) जनपदभाषेला त्वां स्वकृतीनें चढविलेंस उच्चपदा, ।
नानालंकाररसीं सजवुनि नेलीस दूर तद्विपदा, ॥ १ ॥
रोमाचिततत्तु होते पुन पुन्हा मधुनि वाचितां कवन, ।
करिसि त्यांचें वाटे, निर्दळुनी दुरित दुष्टमत अवन ॥ २ ॥

२४ बाळकृष्ण अनंत भिडेकृत.

(श्लोक) मोरेशमानससमुद्भवमौक्तिकांचे । हे घोंस सुंदर लसद्द्युतिपुंज साचे, ॥
वेंचोत यास रुचिनें रसिकावतंस, । सारङ्ग, कल्पक, भले, बुध राजहंस.
श्रीमन्मयूर, रसवित्, प्रतिभानदीन, । जो वागलंकरणसद्वटनाप्रवीण, ॥
ल्याची सुवर्णपदका कविता-सुमाला । ही अर्थरत्नखचिता दिधली बुधाला. ॥
(गीति) गुरुदेवभावभावित, गंभीर, प्रौढ, शुद्ध, वाग्दृष्टि ।
ज्याची मानस हरिते धर्मवृषपतिची जणों मनोवृष्टि. ॥ १ ॥

आवेशी, प्रभुसेवक, संख्यादत्त, वीर्यपूर्ण, निःसौम, ।

ज्याचा शब्दविलास प्रकट दिसे दोष काळ जणुं भीम. ॥ २ ॥

उचित प्रसंग बधुनी, मार्दव काठिन्य दावुनी नाचे ।

ज्याचें काव्य बुधगणीं, रणांगणीं जणुं धनुष्य विजयाचें ॥ ३ ॥

श्रवणामृतरसजननी, प्रणयखनी, शोभना, मधुरलीला, ।

ज्याची वाणी रुचली दिव्यसखी वासुदेवमुरलीला. ॥ ४ ॥

त्या श्रीमयूरकविच्या कृतिला सादर धरीन मी माथां; ।

तेजोहीन ग्रहही लखलखिती भजुनियां प्रभानाथा ॥ ५ ॥

२५ मोरोपंतचरित्रकार लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकरकृत.

(श्लोक) महाकवि मयूर मूर्त हरिधामसोपान हो ! ।

असा कलियुगीं रमाधवदयौव सोपा न हो; ॥

प्रपंचपरमार्थ साधुनि कथासुधापान हो ! ।

करी, करवि त्या कधी पितृवनासि बापा ! न हो. ॥ १ ॥

२६ नारायणशर्मा (कीर्तनमासिक १११).

(श्लोक)

द्विजेषु महित. सदा जगति साधुपक्षाश्रितोऽवलंबितसदागमोऽनिशमनन्तमासेवते ।

विचित्रपदयोजनातिकुशल सुकेकान्वितो मयूर इह राजते कविवर कलोपाश्रित ॥

(अर्थ -) काव्यकलेनें युक्त कविश्रेष्ठ मोरोपंत कसे आहेत तर-द्विजांत पूज्य, सन्मार्गास अनुसरणारे, उत्तम अशा शास्त्रपुराणादिकाचा ज्यानीं आश्रय केला आहे व जे निरंतर अनंत ह्यणजे नाशरहित अशा परमात्म्याची सेवा करीत असत, तसेंच चित्रविचित्र शब्दयोजना करण्यांत कुशल, सुकेकान्वित ह्य उत्कृष्ट असे केकावली नामक काव्य करणारे असे मयूर कवि भूमडळावर विराजित आहेत.

(दुसरा अर्थ) 'कविवर' या शब्दांतील 'क'काराचा लोप केला असतां विवर शब्द बाकी राहतो. विवर ह्य. पक्षिश्रेष्ठ जो मयूर तोहि द्विजेषु महित-पक्ष्यात श्रेष्ठ, साधुपक्षाश्रित-उत्तमप्रकारच्या पंखांनी युक्त आहे, अवलंबितसदागम-नेहमीं वृक्षाचा आश्रय करणारा, अनंत ह्य आकाशाचेंहि सेवन करणारा ह्य. आकाशात उडणारा, चित्रविचित्र पदन्यास करण्यांत कुशल, व केका ह्य. मयूरवाणी तिनें युक्त असा विराजित आहे.

२७ लक्ष्मण गणेश लेले नासिककरकृत.

(श्लोक) षड्जेतरस्वरविकारहि पूर्ण ठावा । संरक्तरामघन यदहृदयीं वसावा ॥

संन्यस्तपक्ष करि विष्णुपदीं विहार । तो अद्भुत द्विज मयूरहि वंद्य फार. ॥

‘सामान्य मयूरपक्ष्याला षड्जाशिवाय इतर स्वरविकार ठाऊक नसतात; सजलनील घनाशिवाय इतर घन ल्याच्या ध्यानाचे विषय नसतात; आणि पंखांशिवाय आकाशात सचार करण्याचें सामर्थ्य ल्याला नसतें, तेव्हा या सर्व गोष्टी करणारा द्विज मयूर (मोरोपंत ब्राह्मण) अद्भुतच समजला पाहिजे’.

(पद्यमंजरी, कविप्रशंसा १५)

२८ कवि मयूरकृत स्वकाव्यस्तुति (निवडक पद्ये)

(श्लोक) जसे होती देव प्रमुदित शचीनायकवनीं,

तसे सारजाते बुधजन मयूरेशकवनीं, ॥

महाराष्ट्रग्रंथीं रसिक कवि जे तेच रमती, ।

परंतु ज्ञात्याची पळहि न असावी चर मती. ॥ १२ ॥

(प्राकृत ‘मंत्ररामायण’ उपसंहार)

(गीति) तुमच्या पदप्रसादें फार चमत्कार अर्थयमकाचे ।

त्यांत प्रभुयश, तद्वशजगदुद्धाराधिनेंचि यम काचे ॥ ६९ ॥

(नामरसायन)

सत मयूरेश्वरकृत कवनीं नवनीतकोमळीं गोडी ।

घेतील, कीं त्याचीं करणें परगुणविवृद्धि ही जोडी. ॥ ६ ॥

(प्रश्नोत्तररत्नमाला, उपसंहार)

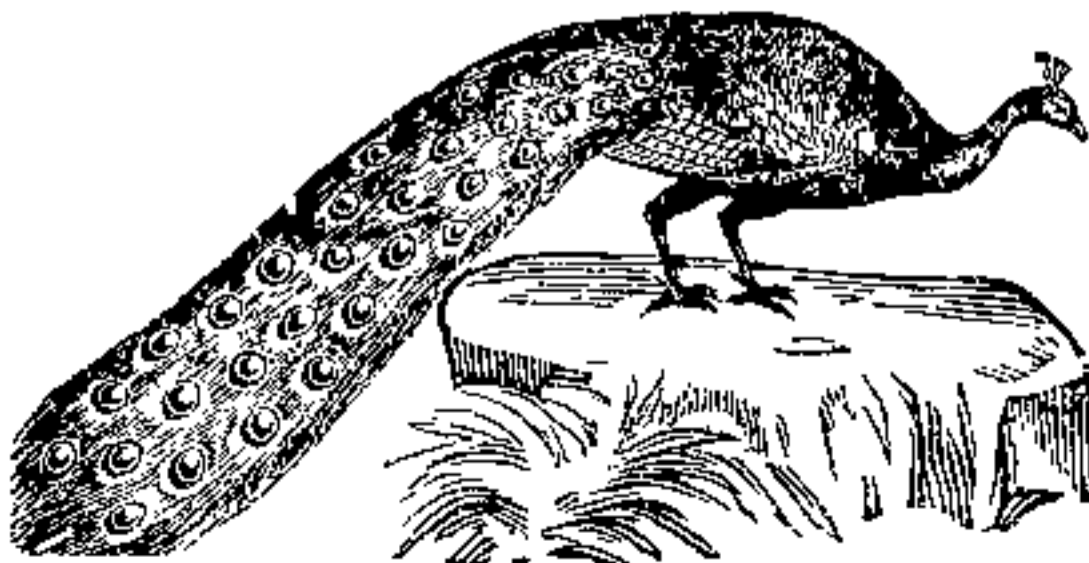
(श्लोक) शुक द्विज सुबुद्धि तो पढविलें भलें बोलतो, ।

तदुक्तिरस सेवितां रसिक सर्वही डोलतो, ॥

नव्हे नवल तें जर्गीं, नवल हें मयूरद्विजा ।

दिली सुकविता पहा सदय साधुनी हे निजा ॥ १०५ ॥

(भक्तभूषण)

परिशिष्ट-आ.

‘मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ।
 तदेव सत्यं तदु हैव मंगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ १२-४८ ॥
 तदेव रम्यं सचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
 तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४९ ॥
 न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
 तद्ध्याक्षतीर्थं नतु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमला ॥ ५० ॥
 स वाग्विसर्गो जनताघसंलवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि ।
 नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥’
 (भागवत, स्कंध १२)

(१) मोरोपंताची ग्रंथसंख्या:- ५५,८९८

(अ) इतिहास-	३७,७८०	(३) अवतारमालांतर्गत रा० (गीति) ११०
(आ) पुराणें-	८,६२१	(४) आचार्या रा० (आर्या) २३७+२=२३९
(इ) स्फुटप्रकरणें-	५,५९०	(५) आरती रामायण (पद) १
(ई) स्फुटकाव्यें-	३,९०७	(६) आर्यागीति मुक्तामाला रा० (आर्यागीति) १०९
	एकूण ५५,८९८	(७) उमा रा० (गीति) १२१+१=१२२
(तपशील.)		(८) ऋषिरा० (गीति) ८८+१=८९
(अ) इतिहास	३७,७८०	(९) एकपदीरा० (प्राकृत) (पद) १
(१) रामायणें (९६)	१५,१९९	(१०) एकश्लोकीरा० (जलोद्धत गति) १
(२) महाभारत	२२,५८९.	(११) कल्याणरा० (पञ्चाटिका) ७९+१=८०
१ रामायणांचा तपशील		(१२) कविप्रियरा० (अश्वघाटी) १९
(श्री) रामायणाची यादी		(१३) काशीरा० (गीति) ५५+१=५६
(रा) रामायणाची वर्गवारी		(१४) गंगारा० (गीति) ६३+१=६४
(स) रामायणांचीं नावें ठेवण्याचीं कारणें		(१५) गदग्नरा० (रथोद्धता) १६९+२=१७१
(श्री) रामायणांची यादी—		(१६) गुरुरा० (श्रीगुरु रा०) (विविधवृत्ते) ८६
(१)—प्रसिद्ध-ग्रंथसंख्या १५,१९९		(१७) घनाक्षरीरा० (घनाक्षरवृत्त) १३३+३=१३६
(१) अनुष्टुप् रामायण (अनुष्टुप्) १५२		
(२) अभंग रा० (सीतागीत) (अभंग) १७६		

- (१८) तन्वीरा०(तन्वी) ८५+१=८६
- (१९) तीर्थरामायण (गीति) ५९+१=६०
- (२०) त्रिसप्तमंत्ररा०
(शार्दूलविक्रीडित) २१+१=२२
- (२१) त्रुटितरा० (विविधवृत्त) (अपूर्ण) ५७
- (२२) दंडकरा० (दंडक) १५६ } १५७
(गीति) १ }
- (२३) दामरा० (गीति) ९०+१=९१
- (२४) दिव्य(दीर्घ)रा०(गी) १२६+१=१२७
- (२५) दोहा रा० (प्रथम) (दोहा) ८४
- (२६) दोहा रा०(द्वितीय)(सोरठा)
१०९+१=११०
- (२७) धन्यरा० (अपूर्ण) (गीति)
१-४४, ८८-११७+१=७५
- (२८) नामांकरा०(गीति) १२९+१=१३०
- (२९) निरोष्ठरा०(गीति) ६५+१=६६
- (३०) पंचचामररा० (पंचचामर) ९१
- (३१) पंचशतीरा०(रामायण पंचशती)
(साकी) ५०४+१=५०५
- (३२) परंतु रा० गीति २५०
- (३३) पीयूषरा० (रामायणपीयूष)
(मालिनी) १०८+१=१०९
- (३४) पुष्पिताम्रारा०(कल्पलता) ५४
- (३५) पूतरा०(अपूर्ण) (शार्दूलविक्रीडित)
१३९-१६४+१=२७
- (३६) पृथ्वीरा० (पृथ्वी) ८२+१=८३
- (३७) प्रयागरा०(गीति) ११०+१=१११
- (३८) प्रहर्षणरा० (प्रहर्षिणी) ८५+१=८६
- (३९) प्रियरा०(श्रीप्रियरा०)(वैतालीय) १०९
- (४०) बालमंत्ररा० (गीति) २७३
- (४१) भागवतरा० (स्कंध ९) (गीति)
१४३-१६६=२४
- (४२) भारतरामायण वनपर्व अ०१०-१२
गीति १०२+१३३+१६८=४०३
- (४३) भावरा०(मंदाक्रांता) ११८+१=११९
- (४४) मंचरा०(कौंचपदा) ६३+१=६४
- (४५) मंजुरा० (रामायणछंद)
(शुद्धकामदा) ७०
- (४६) मत्तमयूररा०(मत्तमयूरवृत्त) ४७
- (४७) मंत्ररा० (प्राकृत)
(गीति) १८८०+३३=१९१३
- (४८) मंत्ररा० (संस्कृत) (अनुष्टुभ्) ३९९२
- (४९) मंत्रगर्भ साकीरा०(साकी)९१+१=९२
- (५०) मंत्रमयरा० (गीति) २५
- (५१) मत्रिरा०(अनुष्टुभ्) ९१+१=९२
- (५२) मात्रारा०(गीति) ४६+१=४७
- (५३) मुक्तामाला (संस्कृत)रा०गीति ११५
- (५४) रम्यमंत्र(शार्दूलविक्रीडित,स्रग्धरा,
शिखरिणी) ९१+९ उपसं०=१००
- (५५) राजरा० (गीति) ८६+१=८७
- (५६) रामनामाष्टोत्तरशतरा०
(संस्कृत) (अनुष्टुभ्) ३०
- (५७) रामचरितभरितरा० (रामप्रार्थना) ४०
- (५८) लघुरा०(सुख रा०)
(गीति) ४९+१=५०
- (५९) वरदरा०(प्रमिताक्षरा) ६०
- (६०) विचित्ररा (जलोद्धतगति)२१+१=२२
- (६१) विद्युन्माला (कथासुधा)रा०
(विद्युन्माला) ४३+१=४४
- (६२) विबुधप्रियरा० (हरिनर्तनछंद) १०७
- (६३) शिवरामायण (प्रथम)
गीति १०९+१=११०
- (६४) शिवरा०(द्वितीय)गी० १०९+१=११०
- (६५) श्रवणामृतरा० (नर्दटक) २५
- (६६) श्रीरामायण (शिखरिणी) ५१
- (६७) श्रीरमणीयरा०(रमणीय रा०)
(सारंग) ८०
- (६८) श्रीहररमणीयरा०
(हररमणीय) (तोटक) ४८

(६९) सच्छ्राव्यरा०(हरिणी)	८१+१=८२
(७०) सत्कीर्तिरा० (कन्यारत्न)	
(स्रग्धरा)	२१+१=२२
(७१) सत्स्वरा०	
(शार्दूलविक्रीडित)	१३+१=१४
(७२) सद्गर्भरा० (गीति)	१५२+१=१५३
(७३) सद्भक्तसर्वस्वरा०	
(वसंततिलका)	१५९+१=१६०
(७४) सद्ग्लरा०(अमृतध्वनि)	३९+१=४०
(७५) सद्वित्तरा० (इंद्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति)	१२२+१=१२३
(७६) सन्नामगर्भरा०(गीति)	११०+१=१११
(७७) सप्तमंत्ररा० (अनुष्टुम्)	९१+१=९२
(७८) सवाईरा० (सवाई)	१४९
(७९) साररा०(छंदोरा०, वृत्तरत्नरा०)	
(विविधवृत्तें) बाल व अयोध्या	४६५
(८०) सीतारा०(विविधवृत्तें)	१८७+१=१८८
(८१) सुरा०(भुजंगप्रयात)	१११
(८२) सूरारा०(सूरा)	५१+१=५२
(८३) सौम्यरा०(सौम्या)	४२+१=४३
(८४) प्रथमस्तोत्ररा० (गीति)	५२+१=५३
(८५) द्वितीयस्तोत्ररा०	९१+१=९२
(८६) तृतीयस्तोत्ररा०	८९+१=९०
(८७) चतुर्थस्तोत्ररा०	८९+१=९०
(८८) पचमस्तोत्ररा०	९२+१=९३
(८९) षष्ठस्तोत्ररा०	९३+१=९४
(९०) सप्तमस्तोत्ररा०	८८+१=८९
(९१) अष्टमस्तोत्ररा०	७८+१=७९
(९२) नवमस्तोत्ररा०	८२+१=८३
(९३) दशमस्तोत्ररा०	८३+१=८४
(९४) स्रग्विणीरा०(स्रग्विणी)	९४+१=९५
(९५) हनुमद्दरा० (गीति)	१४०+१=१४१
(९६) हरिवंश रा०	
अ० ९ (गीति)	१०-२०=११

(२) तस्करोपद्रवांत गाहाळ झालेलीं (अप्रसिद्ध)

- (१) धर्म रामायण
- (२) धीर रा०
- (३) पुण्य रा०
- (४) मधु रा०
- (५) मुद रा०
- (६) रत्न रा०
- (७) रम्य रा०
- (८) रामप्रार्थना (पद्ये ५०)
- (९) रामायणाष्टक
- (१०) शुद्ध रामायण
- (११) हृद्य रामायण
- (१२) अद्भुत (?)

(रा) ९६ रामायणांची वर्गवारी:—

(१) ९६ रामायणांपैकीं ४३ अक्षरगणवृत्तांत, ४५ मात्रागणवृत्तांत, ४ अनेकवृत्तांत व २ प्राकृतवृत्तांत रचलीं असून २ पद्यें आहेत अक्षरगणवृत्तांतील ४३ पैकीं ४१ समवृत्तांत व २ अर्धसमवृत्तांत आहेत समवृत्तांतील ४१ पैकीं ७ अष्टाक्षरी वृत्तांत (विद्युन्माला छंदांत १ व अनुष्टुम् छंदांत ६), ३ एकादशाक्षरी वृत्तांत (रथोद्धता छंदांत १, शुद्धकामदा छंदांत १, व इंद्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा व उपजाति हीं तिन्हीं मिळून १), ७ (तोटक, भुजंगप्रयात, प्रमिताक्षरा, यात प्रत्येकीं १, जलोद्धत छंदांत २, स्रग्विणी छंदांत १ व सारंग छंदांत १) द्वादशाक्षरी वृत्तांत, २ मत्तमयूर व प्रहर्षिणी या त्रयोदशाक्षरी वृत्तांत, ३ वसंततिलका, मालिनी व पंचचामर या अनुक्रमें चतुर्दशाक्षरी, पंचादशाक्षरी व षोडशाक्षरी वृत्तांत, ६ पृथ्वी, हरिणी, लक्ष्मी, नर्दटक, मंदाक्रान्ता व शिखरिणी या सप्तदशाक्षरी वृत्तांत;

१ विबुधप्रिया नामक अष्टादशाक्षरी वृत्तात,
४ शार्दूलविक्रीडित नामक एकोनविंशति
अक्षरवृत्तांत, १ स्रग्धरा नामक एकवीस-
अक्षरी वृत्तांत, ३ बावीस अक्षरी वृत्तात
(अश्वधाटीछंदात २ व अमृतध्वनिछंदात १),
१ मदिरा नामक तेवीस अक्षरी वृत्तांत,
१ तन्वी नामक चोवीस अक्षरी वृत्तात,
१ क्रौंचपदा नामक पंचवीस अक्षरी वृत्तात
व १ अर्ण दंडक नामक तीस अक्षरी वृत्तात
आहेत. अर्धसमवृत्तांत, वियोगिनी व पुष्पि-
ताप्रा या दोन वृत्तांतील प्रकरणे आहेत
मात्रागणवृत्तातल्या ४५ पैकीं ३७ गीति-
वृत्तांत, २ साकीवृत्तात, १ आर्यावृत्तात,
१ आर्यागीतिवृत्तात, १ पञ्जटिकावृत्तात,
१ दोहावृत्तांत, १ सोरठावृत्तात व १ सौम्या-
वृत्तात आहेत

(म) रामायणांचीं नांवे—

हीं मुख्यत्वे चार कारणामुळे ठेविलीं असावीं
असें दिसते. (१) कांहीं रामायणांचीं
नांवे वक्त्यांच्या किंवा श्रोत्यांच्या
नांवावरून. (अ) वक्त्यांच्या नांवा-
वरून—जसें हनुमतरामायण, सीतारामा-
यण, (आ) श्रोत्यांच्या नांवावरून—जसें
श्रीगुरुरामायण, (२) कांहींचीं वृत्तां-
वरून—जसें अश्वधाटीरामायण, ओवीरामा-
यण, तन्वीरामायण, पृथ्वीरामायण, स्रग्वि-
णीरामायण इत्यादि (३) कांहींचीं
त्यांतील विशेष गुणांवरून—जसें विचि-
त्ररामायण, भावरामायण, रम्यरामायण,
साररामायण, सद्दर्भरामायण, इत्यादि, व
(४) बाकी सर्वांचीं नांवे त्यांतील
द्वित्रकाव्यगुणांवरून—जसें स्तोत्ररामा-
यण, मंत्ररामायण, निरोष्ठरामायण, धन्य-
रामायण, दामरामायण, परंतुरामायण,
इत्यादि ठेविलेलीं दिसतात

(२) महाभारत तपशीलः—	२२,५८१	
(१) भारत १८ पर्वे अ० २२५		
(गीति) १७,१३५,	} १७,१३७	
(श्लो०) १		
(आर्यागीति) १		
(२) हरिवंश अ० ५४ गीति	५,४४४	
(आ) पुराणे—तपशीलः—	८,६२१	
(१) मंत्रभागवत		
(स्कंध १२, गीति नमनासह)	३,६०४	
(२) मंत्रमयभागवत (गीति)	१०९	
(३) कृष्णविजय ऊर्फ बृहद्दशम		
पूर्वार्ध अ० ४९	} ३,६७०	
(आर्यागीति)		१,७११
(श्लोक)		१
उत्तरार्ध अ० ४१		
सकीर्ण	१९५८	
(४) दशमस्कंध मुख्यार्ध (पञ्जटिकावृत्त)	२६	
(५) स्कंदपुराणांतर्गत ब्रह्मोत्तरखंड		
अ० २२ (गीति)	१,२१२	
(इ) स्फुटप्रकरणे	५,५९०	
(इ) स्फुटप्रकरणाचा तपशीलः—		
१ रामायणांतील	५१	
(१) अहिल्योद्धार प्रथम,		
(गीति) ३४+ श्लोक ६=४०		
(२) अहिल्योद्धार द्वितीय, (साक्या)	११	
२ भारतांतील	१,८०५	
(१) सावित्रीगीत (अभंग)	३०७	
(२) भगवद्गीता अ० १८ (गीति)	७५४	
(३) ब्राह्मणमाहात्म्य (ओव्या)	१२८	
(४) दुर्वासभिक्षा (ओव्या)	१०८	
(५) जैमिन्यश्वमेधांतर्गत कुशलवाख्यान		
अ० १३ सकीर्णवृत्ते	५०८	
३ भागवतांतील	१,५९६	
(१) नारदाभ्युदय (गीति)	४७	
(२) अवरीषाख्यान (गीति)	४०	
(३) अवरीषचरित्र (भक्तभूषण) (श्लोक)	१११	

(४) भीष्मभक्तिभाग्य (गीति)	२००	(२) गोपीगोडवा गीति	६९
(५) अवतारमाला (गीति)	३१०	(३) नवदानकेली (गीति) ४७+श्लोक १=४८	
(६) ध्रुवचरित्र (साक्या)	१०७	(४) दत्तदयोदय (गीति)	१०२
(७) प्रन्हादचरित्र		(५) निन्दकपंचक (श्लोक)	५
(सत्यं विधातुं...व्याख्या) (गीति)	२०	(६) आशंसाष्टक (श्लोक)	८
(८) अमृतमथन अध्याय ३ (गीति)	१५८	(७) स्मरणी (सारंग) १२+गीति	१=१३
(९) वामनचरित्र (गीति)	१९९	(८) अभंग, पदें	१४
(१०) गोपीप्रेमोद्धार (गीति)	११	(९) विठोबादादास्तुति (गीति)	६
(११) सुदामचरित्र (प्रकरणें १०)		(१०) विठोबादादास्तुति (श्लोक)	१२
(संकीर्ण)	८५	(इं) स्फुटकाव्यें	३,९०७॥
(१२) पृथुकोपाख्यान (साक्या)	८८	स्फुटकाव्यें—भाग १ ला	
(१३) रुक्मिणीहरणगीत (अभंग)	१३१	(संतवर्णनविषयक)	४९५
(१४) भृगुचरित्र (श्लोक)	४७	(१) सन्मणिमाला(गीति) ११०	} =१११
(१५) भस्मासुराख्यान (संकीर्णवृत्तें)	४२	सिद्धेश्वरभटजी	
४ विष्णुपुराणांतील	२४२	(२) ज्ञानदेवस्तव (गीति)	१२
(१) प्रन्हादचरित्र (आर्यागीति) २३६	} २४२	(३) चांगदेवस्तुति (गीति)	२
श्लोक ६		(४) नामदेवस्तव (गीति)	१३
५ मार्कंडेयपुराणांतील	१,०९१	(५) कबीरस्तव (गीति)	१०
(१) मदालसोपाख्यान अध्याय ६		(६) नरसीमेहता (गीति)	१२
(गीति)	३३३	(७) एकनाथस्तव (गीति)	१६
(२) हरिश्चंद्राख्यान अ० ५ (गीति)	२९६	(८) नाथचरित्र (गीति)	२४
(३) दत्तचरित्र (गीति)	५५	(९) रामदासगुणवर्णन (गीति)	११
(४) सप्तशती-चरित्रें ३, अध्याय ९		(१०) वामनस्तुति (गीति)	१३
(गीति)	४०७	(११) तुकारामस्तुति (गीति)	३१
६ इतर पुराणांतील—	५१८	(१२) तुलसीदासस्तव (गीति)	१४
(१) सह्याद्रिखडांतर्गत कृष्णामाहात्म्य		(१३) माधवदासस्तव (गीति)	१७
अध्याय ५, (संकीर्ण)	१९०	(१४) महिपतिस्तुति (गीति)	१३
(२) ब्रह्मांडपुराणांतर्गत (क्षेत्रखडातील)		(१५) वामनादिकीर्तन (गीति)	४
मल्लारिविजय (ओव्या)	७३	(१६) साधुस्तव (गीति)	८
(३) विनायकमाहात्म्य अध्याय ४		(१७) सत्संगस्तव (गीति)	६०
(गीति)	१५२	(१८) साधुरीति (गीति)	६०
(४) अनंतव्रतकथा (गीति)	१०३	(१९) साधुसत्कार (गीति)	३५
७ स्वतंत्रप्रकरणें	२८७	(२०) सद्गर्णन (गीति)	३९
(१) मुरलीनवरत्नमालिका (गीति)	१०	स्फुटकाव्यें भाग २ रा	
		(पवित्र नद्यांची व स्थलाची वर्णनें)	१,२४६

(१) गंगास्तुति (गीति)	१०९	(३४) पुंडरीकप्रार्थना (अनुष्टुम्)	३८
(२) गंगाप्रार्थना (गीति)	१७	(३५) खंडोबास्तव (गीति)	१२
(३) गंगाधकीली		(३६) तुळजास्तव (गीति)	११
(गीति १०४, दोहा १ श्लोक ४)	१०९	(३७) महालक्ष्मीस्तव (गीति)	१२
(४) गंगास्तव (श्लोक)	३७	(३८) व्यंकटेशप्रार्थना (गीति)	७२
(५) गंगाविज्ञप्ति (गीति)	२२	(३९) रेणुकास्तव (गीति)	१५
(६) काशीप्रार्थना (गीति)	२६	(४०) सिद्धेश्वरस्तव (गीति)	१२
(७) काशीस्तुति (गीति)	७	स्फुटकाव्ये भाग ३ रा २, १६६!	
(८) विश्वेश्वरस्तुति (गीति)	११०	(देवादिकांच्या प्रार्थना, स्तुति, वगैरे)	
(९) काळभैरवस्तुति (गीति)	१०	(१) गजाननस्तव (गीति)	२२
(१०) अन्नपूर्णास्तुति (गीति)	५	(२) गणपतिप्रार्थना (गीति)	२३
(११) मणिकर्णिकास्तुति (गीति)	५	(३) शिवार्याशतक संस्कृत	
(१२) द्विचत्वारिंशल्लिंगयात्रा (गीति)	४३	(उपगीति) १०१+श्लोक २=१०३	
(१३) प्रयागस्तुति (गीति)	३	(४) शंकरस्तव संस्कृत (श्लोक)	२५
(१४) यमुनास्तुति (गीति)	१	(५) दुर्गास्तव (गीति)	४१
(१५) गदाधरस्तुति (गीति)	१७	(६) हरिहरस्तव (गीति)	११
(१६) बिंदुसाधवस्तुति (गीति)	१२	(७) हरिहरप्रार्थना (गीति)	१०
(१७) विष्णुपदवकीली (गीति)	१००	(८) दशावतारप्रार्थना (गीति)	१०
(१८) राजापुरस्थगंगाकीर्तन (गीति)	२६	(९) रामस्तव (अनुष्टुम्) (गीति)	१०
(१९) गोदावरीस्तव (गीति)	१०	(१०) रामप्रार्थना आर्या (अनुष्टुम्)	१०
(२०) कृष्णास्तव (गीति)	११	(११) रामप्रार्थना ओवी (अनुष्टुम्)	
(२१) कृष्णाप्रार्थना (गीति)	२६	(१२) रामस्तुति संस्कृत	
(२२) पंडरीमाहात्म्य (गीति)	८०	(औपच्छंदसिक)	७२
(२३) पाडुरगदडक (गीति)	५६	(१३) रामनाममहिमा संस्कृत (श्लोक)	९
(२४) विठ्ठलप्रणिधी (गीति)	४३	(१४) आर्याकेकावलि (गीति)	१७४
(२५) विठ्ठलस्तोत्र (श्लोक)	१२	(१५) अम्लानपंकजमालावध (स्रग्धरा)	५
(२६) विठ्ठलस्तुति (दोहे)	९	(१६) रामरीति (गीति)	१०३
(२७) विठ्ठलविज्ञापना (अनुष्टुम्)	६७	(१७) मारुतिस्तुति (अनुष्टुम्) ३५ } ४०	
(२८) पाडुरगस्तोत्र (प्रथम) (अनुष्टुम्)	३३	(गीति) ५ }	
(२९) „ (द्वितीय) (पञ्चटिका)	५	(१८) कृष्णस्तवराज संस्कृत (गीति)	१११
(३०) „ (तृतीय) (द्वितविलंबित)	२३	(१९) हरिसंबोधनस्तोत्र	
(३१) „ (चतुर्थ) (स्रग्धरा)	२४	(शार्दूलविक्रीडित)	५०
(३२) विठ्ठलपदपद्मस्तुति (गीति)	६	(२०) मुरलीपंचक (गीति)	५
(३३) इष्टकास्तुति (गीति)	११		

(२१) तुळसीस्तव (गीति)	२९	(३९) अश्वघाटीदशक	१०
(२२) भगवद्गीतास्तुति (गीति)	१५	(४०) पांडुरंगप्रसादमहिमा (गीति)	६
(२३) गुरुस्तुति (गीति)	११	(४१) अगदीं पहिली (आर्या)	१
(२४) मुक्ताजली (गीति)	११०	(४२) पदसंग्रह	२१
(२५) रघुराजस्तव (सवाई)	६	(४३) आरतीसंग्रह	१०
(२६) पतिव्रताकीर्तन (गीति)	५१	(४४) केकावलि (श्लोक)	१२२
(२७) अहल्याबाईस्तुति (गीति)	६	[मयूरविरचित ग्रंथसंग्रह खंड ९,	
(२८) प्रांतप्रार्थना (गीति)	१८	संस्कृतकाव्ये]	
(२९) मन प्रार्थनाष्टक (सारंग) संस्कृत	८	(४५) रामाष्टकम् (प्रथमम्) (स्रग्विणी)	८
(३०) रामप्रार्थना (दोहामदिरा)	२	(४६) रामाष्टकम् (द्वितीयम्) पुष्पिताम्रा	८
(३१) वाङ्मनःप्रार्थना		(४७) पांडुरंगस्तोत्रम् (पंचमम्)	
(वसंततिलका) ४९+२=५१		(स्रग्विणी) ११	
(३२) महद्विज्ञापना(गीति) १४४+१=१४५		(४८) श्रीकाशीक्षेत्रस्थप्रार्थना (अनुष्टुम्) २१	
(३३) सन्मनोरथराजि (गीति)	७१	(४९) शिवाष्टोत्तरशतनामावलिः	
(३४) नामसुधाचषक (गीति)	१२६	(अनुष्टुम्) १२	
(३५) प्रश्नोत्तरमाला (गीति)	७९	(५०) श्रीराधानामावलि. (अनुष्टुम्) ९४	
(३६) नामरसायन (गीति)	११६	(५१) श्रीकृष्णनामावलिः (अनुष्टुम्) ३॥	
(३७) नाममाहात्म्य (गीति)	११०		
(३८) संशयरत्नमाला (गीति)	५०		

परिशिष्ट—इ.

(आर्या)

‘सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्तिः ।

आर्या तथैव भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥’

(गीति)

आर्याछंदस्तुति.

छंदशास्त्री आद्या, सन्मान्या जसि सतीगणीं आर्या, ।

आर्या हे सद्रसिका जेंवि शिवा ती तसी प्रिया आर्या. ॥ १ ॥ (स्वर्गरोहणपर्व २.५२)

अष्टादशपर्व जयग्रंथकथा आपणात आर्यानीं ।

आणिलि जसि आणावी आर्या बहुमान करुनि आर्यानीं. ॥ २ ॥ (२.४३)

शुद्धें अचंचळ मनें अवलोकाव्या बुधें जशा आर्या, ।

निशेषपापतापव्यापत्प्रशमार्थ या तशा आर्या. ॥ ३ ॥ (२. ५४)

ज्याच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रुक्षपितचंदन मयूरें, ।

आर्या समर्पिल्या हरिचरणीं श्रीरामनंदन मयूरें. ॥ ४ ॥ (२. ५५)

बहु मानीलचि पूर्वप्रेमातें न त्यजूनि ओव्याही, ।

आर्यासि म्हणेल रूसिक अग्निव विहिणींस जेंवि ‘ओ’ व्याही. ॥ ५ ॥ (२.५)

आर्या आर्यासि रुचे, हीच्या ठायीं असे जशी गोडी, ।

आहे इतरां छंदीं गोडी, परि यापरीस ती थोडी. ॥ ६ ॥ (भीष्मभक्तिभाग्य १०)

व्यासशुकशातनव या आर्यांची उक्ति, नुतिहि आर्यांची, ।

आर्यांची आवडही, लिहितों टीकेसि साधु आर्यांची. ॥ ७ ॥

प्रकटी प्रथम भगीरथ नृप लोकीं सुरनदीस ती आर्या, ।
 तसि हे मयूर नाहीं तरि सर्वाला न दीसती आर्या. ॥ ८ ॥ (नामसुधाचषक १११)
 उचित प्रसार भासो रसिकास प्राकृतांत आर्यांचा, ।
 युष्मद्वरेंचि होतो सत्कार प्राकृतांत आर्यांचा ॥ ९ ॥ (११२)
 गद्ये, ओव्या, सवया, दोह्यातें सर्व जाणती लोक ।
 श्लोक प्रिय ज्यास जया प्रसन्न तूं पुण्यपूर्वकश्लोक. ॥ १० ॥ (११३)
 आर्यानाथा ! आधीं छद् शास्त्रात पिंगलाचार्या ।
 आर्याराध्या देवा ! त्वांचि पढविली मनोहरा आर्या. ॥ ११ ॥ (११४)
 आर्यासुधा बुधानीं आकंठ प्राशिलीच धन्यांनीं, ।
 कानीं मात्र परिशिली होती हो ती सती तदन्यांनीं ॥ १२ ॥ (११५)
 ते हे सुधा बुधांनीं मज लुब्धाला दिली सदा त्यानीं ।
 केलों पात्र दयेला आधीं, मग मी किलींम दात्यांनीं. ॥ १३ ॥ (११६)
 सुखद प्रचार रसिकां वाटेल प्राकृतांत आर्यांचा, ।
 तुमच्या वरेंचि जेंवि ब्रजवासि प्राकृतांत आर्यांचा. ॥ १४ ॥ (११८)
 आर्यावृत्तक्षीरीं युष्मन्नृतिशुद्धशर्करा प्राज्य, ।
 वरि ओतिलें यथेच्छ खच्छ श्रीरामनाम भव्याज्य ॥ १५ ॥ (११९)
 पुरुषा आर्यावृत्तें जैसी, ग्रंथा जया तसी मोटी ।
 शोभा आर्यावृत्तें आली, भुलतील यासि कविकोटी. ॥ १६ ॥ (मीष्मपर्व ११.७९)
 आर्यकथाछदानें आर्याछंदेंचि जन्मलीं सरलें; ।
 याहीं माझे तनुवाक्कर्ममन पाप सर्वथा सरलें ॥ १७ ॥ (मंत्ररामायणउपोद्धात १७)
 (आर्यागीति)
 वृत्तीं आधीं आर्या श्राव्या, सेव्याचि फार, साधी, आर्या ।
 युक्ता सद्यमकांनीं, प्यावी रसिकीं करुनि उद्यम कानीं. ॥ १८ ॥ (कृष्णविजय १५)
 ह्यणति भलीला आर्या तैशीच सरोजनाभलीला आर्या; ।
 संगत हें दोधींतें जैसे रविहरिपदोत्थसरिदोधीं तें. ॥ १९ ॥ (१०६)
 (श्लोक)
 आद्या आर्या कवीज्या अतितरमधुरा प्राकृतीं हे न आली,
 झाली देवी प्रसन्न प्रभुचरितसुधासिंधु सेवूनि धाली, ।
 आली श्रीमत्सितेची निजशिशुवचनीं आदरें चित्त घाली;
 आली दे पांडुपुत्रा मुनिशतसुहिता भानुची भक्ति थाली. ॥ (आद्यार्यारामायण २३८)

परिशिष्ट ई.

(गीति)

सरसे ! शुचि ! प्रसन्ने ! अलंकृते ! सुकृतिकन्यके ! लाहे ।

जो तुज, मयूरजे ! तो कोण न रसिकात धन्य केला हे ॥ (वा. अ. भिडे)

(श्लोक)

इतर तापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन ! ॥

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥'

अर्थोऽस्ति चेन्न पदशुद्धिरथाऽस्ति साऽपि । नो रीतिरस्ति यदि सा घटना कुतस्त्या ॥

साऽप्यस्तिचेन्न नववक्रगतिस्तडेतद् । व्यर्थं विना रसमहो महनं कवित्वन् ॥ (पंडित मंखक)

रसिकत्वाविषयीं मोरोपंताचे उल्लेख.

(गीति)

स्त्रीरलीं बहु रमला नृप, सरसीं रसिक काय तो कवनीं ॥ १ ॥ (आदिपर्व अ० १० गी० ८०)

सत्कृतिशीं रसिकाची तुजशीं माझी तशीच गांठ पडो. ॥ २ ॥ (१२ ३७)

अवनीं तुमच्या मज जें रसिकांच्याहि रसिका सुख न कवनीं. ॥३॥ (अ०२८ गी०४९)

संधानशक्ति माझी कांपवि तद्धृदय, जेंवि शिर कविता ॥ ४ ॥ (उद्योगपर्व १३ ७७)

रसिककवि परमसज्जन भगवद्भक्त प्रसन्न होतील, ।

न गमेल यापरिस हित तो जो वदनांत अमृत ओतील ॥ ५ ॥ (भीष्मपर्व उपसंहार ४)

खंडन करी प्रतिपदीं कटकीं दोषज्ञ जेंवि दुष्कवनीं. ॥ ६ ॥ (द्रोण ११ २८)

ती ल्याचे कांपवि, जसि आणुनि नेत्रांसि तोय शिर कविता ॥ ७ ॥ (द्रोणपर्व १७.७)

ती कापवी त्याचें, रसिकाचें जेंवि काय शिर कविता ॥ ८ ॥ (कर्ण ३७ ४६)

सविता बिसिनीसि वरी, कीं भेटे तो गुणज्ञ ती कविता. ॥ ९ ॥ (कृष्णविजय ८६ २७)

रस न समजती, ह्यणविति रसिक ह्यणुनि चित्त बहुत हळहळतें, ।

जें तन्निदक भाषण होतें कर्णांत तप्त हळहळ तें ॥ १० ॥ (रामरीति ६०)

थोरहीं स्तविले कवि, तन्निदा तिळहि सोसवत नाहीं, ।

मज सुरसग्रथाहीं, वृत्तिपरा जेंवि सोस वतनाहीं ॥ ११ ॥ (६१)

झालों जीर्ण तरि मनीं आहे रसिकांत भर वसायाचा. ॥ १२ ॥ (६७)

साधुप्रसाद, आर्यामृतरस रसिका सख्यांसि दाखवितो. ॥ १३ ॥ (नामसुधाचषक ११७)

भेटो रसिक, लवहि जो ग्रंथीं चषकात नूरवि प्राशी, ।

ऐसा वर दे वरदेश्वरचरणा ! मज मयूरविप्राशी. ॥ १४ ॥ (१२०)

उघडा करिता होइल दूषकखळट्टिमक्षिकापात, ।

रसिकासि शोधितों मी, तों चषकावरि असो तुझा हात. ॥ १५ ॥ (१२१)

कंठीं वरुनि व्हावें सत्कृतिला पात्र सज्जनीं रसिकीं. ॥ १६ ॥ (प्रश्नोत्तररत्नमालाउपसंहार ३)

ज्वरितासि शर्करा जसि, कट्टु होय खळासि सुरसही कविता. ॥ १७ ॥ (५)

सेवावें रसिकवच याचें श्रीराघवें जसें वदर. ॥ १८ ॥ (सन्मनोरथराजि २५)

बोळून डोलवूं हा डोलवितो जेंवि रसिकशिर कीर, ।

मग चिंता काय जडा वाटो याची सदैव फिरकीर. ॥ १९ ॥ (२७)

देतो सत्संग जना अमृतकराहून शुद्ध सव्यश तें, ।

जें गावें सत्कविनीं रसिकसमेमाजि गव्यपद्यशतें ॥ २० ॥ (सत्संगस्तव १४)

भेटे दशार्णपति, बहु वर्षे प्रेमाश्रु, रसिक सत्कृतितें ।

तेंवि दृढ धरी हृदयीं महिषीतें करि यथार्थ सत्कृति तें. ॥ २१ ॥ (ब्रह्मोत्तरखंड)

भक्त मयूरकरें हें श्रीगुरुनें लिहिलिलें सभापर्व, ।

कीं आर्यांनंदांचें रसिकांची नित्य हो सभा पर्व. ॥ २२ ॥ (सभापर्व ७.९२)

रामसुत मयूर ह्यणे झाल्या रसिकासि पसरुनी पदर. ॥ २३ ॥ (अनुशासनपर्व अ. ८ ९९)

रसिक श्रीहरि, भक्त श्रीहरिच, करुनि तयास मी नमन, ।

मागतसें, हें व्हावें श्रीरामयशोर्णवांत मीन मन. ॥ २४ ॥ (अनंतव्रतकथा १०२)

जो सुरसिक हरिजन, तो भगवच्चरितींच देखिला रमला, ।

ह्यणतों 'हरिकीर्तन जें, तें सुरभीचें न दे खिलार मला' ॥ २५ ॥ (१०३)

वाणि नसावी लेशहि रसिकपर्णी, अणु, महा असो शास्त्र, ।

सर्वांच्याहि, करावें साराला, हृदय आपुलें पात्र. ॥ २६ ॥ (मंत्रभागवत ११-१८३)

हरिहर भक्तरसिक जे, त्यांच्या ह्यणिजेल 'गोड' कानाहीं, ।

थोडा अकें, अर्थे शिवकीर्तिग्रंथ थोडका नाही. ॥ २७ ॥ (ब्रह्मोत्तरखंड, उपसंहार ७९)

(आर्यांगीति)

सागुनि असें दिराला निरोप हा पाठवी क्षितिवराला, ।

दृढ करुनि हृदय, कानें तो ऐकावा समस्त रसिकानें. ॥ २८ ॥ (कुशलवोपाख्यान ४-५४)

(अभंग चरण)

रसिकास जैशी कविता ती सती, । पाहे योग्य पति जनीं वनीं ॥ २९ ॥

(सावित्रिआख्यान अभंग २२)

(श्लोकार्ध) रामकृष्णचरणीं समर्पित ग्रंथ हो रसिकचित्त तर्पित. ॥ ३० ॥

(कृष्णविजयपूर्वार्ध अंतिमसज्जनप्रार्थना)

कर्णाहीं, भक्तिमान् जो परम रसिक, तो अद्भुताया कथा पी. ॥ ३१ ॥

(कन्यारत्नरामायण)

सेवुनि ज्याचें चरित सुरसिक प्रेक्षिति हीन अमृत कलशाला. ॥ ३२ ॥ (तन्वीरामायण १४)

(श्लोक) ऐसें ऐकूनि वाल्मीकि वदता जाहला मुखें ।

आकर्णाचें रसज्ञाहीं स्वस्थ होउनिया मुखें ॥ ३३ ॥ (५-५) (कुशलवोपाख्यान)

परिशिष्ट-उ.

(श्लोक) मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधिय किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरै ।
यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी कुमाराणामन्त.करणहरणं नैव कुरुते ॥

(श्रीहर्षकृत नैषध, सर्ग २२, उपसंहार १)

मद्वाणि ! मा कुरु विषादमनादरेण मात्सर्यमन्नमनसां सहसा खलनाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतानामास्थेषु धास्यसितमां कियतो विलासान् ॥

(पंडित जगन्नाथकृत रसगगाधर)

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।

विष महाहारं व यस्य दुवचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥

कटु कणन्तो मलदायका. खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशंखला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभि. पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

सुभाषितं हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।

तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

(कविबाणभट्टकृत कादंबरी पूर्वभाग)

मोरोपंताच्या स्वकाव्याविषयी अभिमानोक्ति व निंदकास वाग्वाण.

(श्लोक) ऐका सज्जन हो ! भवद्वच खरें, आश्चर्य म्यां पाहिलें,

वाल्मीकिप्रभृति स्ववंदिनिकरीं दीना मला वाहिलें, ।

केलें प्राकृत काव्य ईश्वरपदीं धत्तूरसें वाहिलें,

सांगू काय वरप्रसाद ? अजि तें व्यासेहि कीं साहिलें. ॥ १ ॥ (आदिपर्व ३७-१०४)

(गीति)आर्येला मानियलें बहु पाहुनि सज्जनीं चमत्कृतिला; ।

खळचि न मानिति, तैसे बहु दूषणसज्ज नीच मत्कृतिला ॥ २ ॥ (सभापर्व ५-११५)

रामघनमयूर म्हणे निववालचि सुरसिकासि केका हो !

शंभुहि म्हणे न सेविति मंद म्हणुनि झुरसि काशिके का हो ? ॥ ३ ॥ (वनपर्व १३-१०५)

रामघन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे ।

तों तों भक्त मयूर स्वार्थाकेका करुनि हर्षतसे. ॥ ४ ॥ (विराटपर्व ७-३७)

श्रीनारद वाल्मीकि व्यास पराशर वसिष्ठ शुक सुकवि ।

प्रतिभारक्षक, नाशक खळ किति ? अमृताश्रिता दव न सुकवि. ॥५॥ (भीष्मपर्व उपसंहार ६)

श्रीरामगुरुपदाब्जीं सुकृतिरुचि मयूर स्वकृति हे वाहे, ।
 श्रीतुलसीसीं पावुनि बहुमान न कां करील हेवा हे ॥ ६ ॥ (शातिपर्व ७-१२४)
 बदले साधु मयूरा शुकसम गमसी बस शिशो ! भावें ॥ ७ ॥ (अनु. ६-९४)
 रामसुतमयूर म्हणे जाणेल निका मनीं चमत्कृतिला, ।
 नुमजुनि कथे न मानिल तुज तेंवि, निकाम नीच मत्कृतिला ॥ ८ ॥ (अनुशासन ७-१०७)
 स्तवनीं समर्चनीं जरि जिव्हा हस्तें चुका, परि समोर ।
 नाचा प्रभुच्या म्हणती गुरु, कीं बहुमत शुकापरिस मोर. ॥ ९ ॥ (अश्वमेधपर्व ६-८६)
 धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली, ।
 आली सत्यवतीची, कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥ १० ॥ (स्वर्गारोहणपर्व २-४२)
 ज्यांच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रुक्षपितचदन मयूरें, ।
 आर्या समर्पिल्या हरिचरणीं श्रीरामनंदन मयूरें. ॥ ११ ॥ (स्वर्गा० २-५५)
 ज्यांच्या वचनीं चित्तीं कर्मीं सर्वत्र भाव कुशल वसे, ।
 या कृतिस तेचि गातिल, सुकृती वाल्मीकिकृतिस कुशलवसे. ॥ १२ ॥ (स्वर्गा० २-५७)
 (श्लोक) सच्चैत.कैरवातें विकच करि, जगत्ताप संपूर्ण टाळी, ।
 अज्ञानध्वांत सारें हरि, रसिकचकोरासि अत्यंत पाळी, ॥
 नानावस्तु प्रकाशी, कविहृदयपयोराशिसतोषहेतु, ।
 काव्येन्दु स्वप्नेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु. ॥१३॥ (प्राकृतमंत्ररामायण उपसंहार ८)
 विशुद्ध खाताला रुचति गुण पीयूषसम जे, ।
 परी त्यातें दुष्ट स्वमनिं विष ऐसेंचि समजे, ॥
 वृत्तें क्षीरें होती प्रमुदित मखीं निर्जर खरे,
 परी तेही तापप्रदरस जयाला ज्वर भरे. ॥ १४ ॥ (९)
 माजी सत्कृति दूषिली जरि खळें उच्छृंखळें आग्रहें, ।
 सेवावीच परतु नित्य रसिकें हे सद्गुणाच्या गृहें, ॥
 चंडाळ त्रिदशापगेंत वमला कीं धेनुला स्पर्शला, ।
 त्याचें श्रोत्रियदेवसेव्य पयही, त्याही सदा निर्मला ॥ १६ ॥ (१३)
 (गीति) खळ निंदिति म्हणुनि वुधें टाकावी काय हरिगुणासक्ति ? ।
 दीरनणदाजाचें साध्वी न त्यागिती सुपतिभक्ति. ॥ १६ ॥ (मंत्ररामायण उपसंहार ५)
 काव्य करावें म्या नच वचकावें दूषिती परि लघूस ।
 का न सदन बांधावें कीं त्यात पुढें बिळें करिल घूस ? ॥ १७ ॥ (सन्मनोरथराजि ९)
 हा कवि मयूर हर्षें सद्गुण पाहोनि सरस नाचावा, ।
 अति विस्मयें म्हणावें, खळ हो ! निंदूनि न रसना चावा. ॥ १८ ॥ (सन्मनोरथराजि ७०)
 प्राकृत म्हणोनि निर्भर हासोत अतज्ञ नीच मत्कृतिला ।
 परि जाणशील वा ! तू रसिक कविवरा ! मनीं चमत्कृतिला. ॥ १९ ॥ (नामरसायन ६७)
 आर्यामुक्तामाला दावीन परंतु जरि न मागाल; ।
 लागाल प्रभुकठीं घालूं, फुगवील कीं रमा गाल. ॥ २० ॥ (१०९)

(श्लोक) पद्माकांतपर्दीच 'कृष्णविजय' ग्रंथाबुजन्माजली ।

भावे वंदुनि अर्पिला हरिजनामध्ये किती जे अली, ।

ते याचा रस सेवितीलचि, शिरीं वाहेल सन्मंडली ।

हा स्वस्वामिपदप्रसाद खल तो भीतील जैसा कली ॥ २१ ॥ (कृष्णविजय ९० उपसहार ४)

(कृष्णविजय पूर्वार्ध फार क्लिष्ट झाला म्हणून त्यावर बरीच प्रतिकूल टीका झाली म्हणून की काय त्याच्या अखेरील पंतलिखित प्रतीत मागाहून पंतानीं निंदकावर ताशेरा झाडलेले पांच सुंदर श्लोक स्वहस्तें लिहिले आहेत ते असेः—)

(१) (श्लोक) दानज्ञानजपोपवासनियमें पापासि जें वारितें, ।

देतें पुण्य जनासि, 'तीर्थ' म्हणुनी सन्मानिती वारि तें, ॥

जो एतन्निरपेक्ष निंदक गुणें तैसाचि पापापहा ।

त्याला साधु न कां मना ! म्हणसि रे ! सन्मार्ग बापा ! पहा ॥ २२ ॥

(२) पापाचे बहु दाट काट चढले फारा दिसाचे लया ।

नेत्ये सर्व, मना पुन्हां मळवितां तैसें न साचेल, या, ॥

दे आम्हा कुतुकें, परेष्टकरणोद्योगीं फुका जी भरे, ।

सन्मान्या चिरजीविनी, तुझि असो ती निंदका ! जीम रे ॥ २३ ॥

(३) घेती माथां परांचा दुरितभर वळें, तुल्य थोरीं लहानीं, ।

देती पुण्यें सुकष्टेंकरुनि मिळविलीं, मानिती ही न हानी, ॥

एवं ज्याची परार्थ स्थिति, सदुपकृती सज्जना सोयरी ती, ।

साजे निंदा तिला ही अजि ! कविजनहो ! हे बरी होय रीती ? ॥ २४ ॥

(४) आम्हा श्रीरामभक्ता अजितनुतिविणें स्वस्तुती तों न अर्हा, ।

पापघ्नी, पुण्यदात्री, करिशिल जरि तूं, निंदका ! होय गर्हा, ॥

मानूं तोषा न रोषा, परि म्हणति तुझां निंदकां वेद, 'वाटे ।

स्वर्गाच्या चूकले हे पडतिल नरकीं,' हा मना खेद वाटे ॥ २५ ॥

(५) सुमार्गींही हेतु स्वलनपतना होय खळगा, ।

ग्रमादी जे, त्यांला अचुकचि मना ! तेंवि खळ गा ! ॥

न काटे, धोंडेही, करिति गतिचा रोध डबरे ।

तयाच्या, जे आंगें कुशळपदचालों धड बरे ॥ २६ ॥

(६) देवा ! निरामय सुखी शतवत्सर सर्व खळ असावेच, ।

न प्रार्थिता न च करिल पंकाचा तीर्थजळ असा वेच. ॥ २७ ॥ (रामरीति ४७)

(७) निंदेनें मन माझे श्रीगिरिशाचें जसें न तापावें, ।

श्रीरामा ! कीं भलल्या लव्हासाचें तसें, नता पावें. ॥ २८ ॥ (राम० ५५)

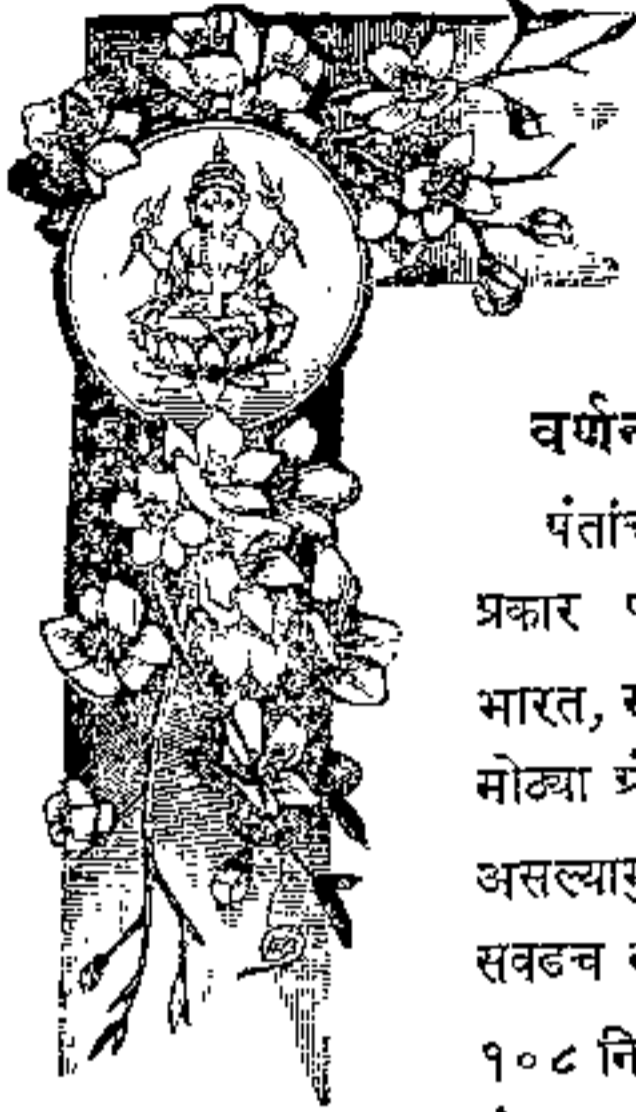
हरिदासातें निंदिति हरिदास, नव्हे नवीच हे रीती, ।

गोपी अगुलि मोडिति कुब्जेवरि, शुक कवीच हेरी ती. ॥ २९ ॥ (राम ५२)

हरिभक्ता कर्मठ कवि, निंदिति हरिदास कर्मठ कवीतें, ।

दोष कळोनिहि रुचतो, प्रबळ प्राचीन कर्म ठकवीतें. ॥ ३० ॥ राम० ५३.)

(तसेंच निंदकाविषयीं रामरीति ४८-५१, ५४, ५६-५७ इ० पहा.)

वर्णनविस्तार व वर्णसंक्षेप.

पंतांच्या काव्यात वर्णनविस्तार हा प्रकार फारसा आढळत नाही. त्यांना भारत, रामायण, भागवत वगैरे अनेक मोठ्या ग्रंथांतील कथावर्णन करावयाच्या असल्यामुळे वर्णनविस्तार करण्यास सवडच नव्हती एक रोमकथाच त्यांनी १०८ निराळ्या प्रकारांनी वर्णिली आहे मंत्रभागवतांत भागवतातील सर्व कथा

आणिली असून दशमस्कंधाच्या आधारे त्यांनी बृहद्दशम (कृष्णविजय)हि रचिली. या शिवाय १८ पर्वे भारत, हरिवंश, प्रह्लादचरित्र, सप्तशती, हरिश्चंद्राख्यान, मदालसा-चरित्र, इत्यादि कित्येक पौराणिक आख्याने व अनेक स्फुट काव्ये त्यांनी रचिली असल्या-मुळे जेथे जेथे त्यांना विस्तारपूर्वक वर्णन करण्याची आपली आवड कष्टाने एकीकडे ठेवून व हात आटोपून वर्णनसंक्षेपच करावा लागला असावा असे दिसून येते तरी काही ठिकाणी त्यांनी वर्णविस्तार केल्याचे दिसून येते. या दोन्ही प्रकारांची थोडीशी उदाहरणे खाली दिली आहेत

(१) वर्णनविस्तार—कृष्णविजयात पंतांनी थोडाबहुत वर्णनविस्तार पुष्कळ ठिकाणी केलेला आढळतो यांतील कित्येक वर्णनांस मूळांत मुळीच आधार नसून ती वर्णने पंतांच्या स्वतंत्र करामतीची व उज्ज्वल प्रतिमेची दर्शक आहेत कित्येक ठिकाणी मूळातील अल्प वर्णनांत पंतांनी आपल्या उज्ज्वल कल्पनेचा नवीन मालमसाला घालून सुरेख चिरेवंदी काम उठवून दिले आहे कृष्णविजयातील टीपांत याविषयी जागोजागी उल्लेख केले आहेत याची थोडी उदाहरणे —

(नारदाचे वर्णन) जो लोकत्रितयीं फिरे, स्थिर नसे, तार्दीं जसा पारद, ।

खांत येयपदींच निश्चळ भवांभोधींत जो पारद, ॥

जो वर्ण गगनोदरी क्षण दिसे पूर्णेंदु कीं शारद, ।

श्रीशांत पुरचत्वरींच उतरे तो सन्मुनी नारद ॥ १ ॥ (कृष्ण ५५-३८)

वरील नारदाच्या वर्णनास मूळांत कांहीं एक आधार नाही तसेच पुढे नारदानेच प्रद्युम्नाचे शंबरकृत हरणादि सर्व वृत्त कथन केले एवढ्याशा पराला धरून कवीने ३९—४६ या श्लोकांत वर्णन विस्तार केला आहे.

तसेंच अ० ५६ श्लो० ३५ त कृष्णाच्या सुहृद्वर्गांनीं महामाया दुर्गेची स्तुति केली एवढेंच वर्णन असून पंतानीं कृष्णविजयांत अ० ५६ श्लो० ४०-४२ त देवीची विस्तारपूर्वक स्तुति वर्णिली आहे त्याचा मासला -

ज्या लाभे या पदींचा शुभनियतिबळें सेवका एक रेणु, ।

त्यातें माया वहाया सविनय सहसा जिष्णुचा ये करेणु, ॥

आदेश खड्गचिंतामणिसुरकपिला का न त्याचा करीती ? ।

कीं मोटा भाग्यलाभ स्वसुकृत फळलें तें नव्हे चाकरी ती. ॥२॥ (कृष्णविजय ५६.४१)

आह्मां वाचविलें तुवांचि जननी ! त्या दुष्ट कंसारसा- ।

नाल्यापासुनि दाविला सकरणे ! लोकांत संसारसा, ॥

वैदर्भी दुहिताचि भूषवु इला त्वत्पाणि कांसारसा, ।

अन्या दे परितुष्टि पुष्टि, न निजा दे पाणि का सारसा ? ॥ ३ ॥ (कृ. वि. ५६.४२)

अध्याय ६५ श्लो० १, ११, १३, १७, २७-२९, ३६, ३७ ह्या श्लोकांस मुळांत क्वचित्च आधार असून ते पताच्या प्रतिभांरूपी मुशींतून निघाले आहेत त्यांतील थोडे श्लोक पहा-

गोपी बळरामास कृष्णाविषयीं विचारितात —

रामा ! येइल एकदा तरि हरी मातेसि देखावया ? ।

ऐसें काय झणेल 'साय नलगे, लोणीच दे खावया' ? ॥

आल्या नातसुनाहि, तें वय न हें साचें, परी भावली ।

तेचि, प्रीति दया इची न पहिली ती विक्रिया पावली ॥ ४ ॥ (कृ. वि. ६५.१३)

३७ श्लोकांत यमुना बळरामाच्या पायां पडली तेव्हांचें वर्णनच ध्याना.—

यमुना बळरामास झणत्ये—

गोपस्त्रीमणिमंडली गुरुवरा ! माझी प्रिया आलि, या ।

पायातें भजते, महा-हित खरें जन्मासि हें आलिया, ॥

सेवेला चुकल्यें जडप्रकृति मी दासी तुझी शिक्षिता, ।

झाल्यें सावध, मुक्तिदा ! नतपरित्राणक्रियादीक्षिता ' ॥ ५ ॥ (कृ. वि. ६५.३६)

रामाच्या पदपुंडरीकयुगुळीं सेवी रसा षट्पदी,

किंवा भक्तसमर्पिता सुतुलसीमालाचि कीं तोरदी, ।

लोळे तत्पदश्रृंखळाचि, अथवा तो देव हंसच्छदी

छार्या, किंबहुना दिसे प्रभुपदीं रम्याचि कृष्णानदी ॥ ६ ॥ (कृ. वि. ६५.३७)

तसेंच २७-२९ श्लोकांतील मदिरापानाचें व भगवत्कीर्तिपानाचें वर्णन कसें सुरस झालें आहे त्याचा थोडासा मासला पहा—

लज्जा, गेहकुटुंब धर्मरुचि, मी, देहस्मृतीही गळे,

आधीं हासति बाल कर्मठ भले, होती तया वेगळे, ।

तोडीं शब्द विचित्र, अश्रु नयनीं, पुण्यधि सारी ढळे, ।

का पीती मदिराचि मूर्ख भगवत्कीर्तिप्रिया नाढळे; ॥ ७ ॥ (कृ. वि. ६५.२७)

देहातें विसरे, न चृत्युस गणी, हांसेहि, नाचे, रडे,
लज्जा जाय, नुरेहि रीति पहिली, अन्याचि अगीं जडे, ।
हैं पानव्यसनीं असे सुख, तरी तें कीर्तिपानीं घडे,

पार्यीं विश्व पडे, न जाय नरकीं, का मद्यप्या नावडे ? ॥ ८ ॥ (कृ वि. ६५ २८)

अ० ६९ श्लो० २५; अ० ७१ श्लो० ९, १२, १४, १५ ह्यांवरून, पंताचें रचनाचातुर्य
व कल्पकता हे गुण चांगले दिसून येतात

आज्ञा दे नारदातें, मग अजित ह्यणे भूपदूतास, 'जा मा ! ।

राजाला सांग ऐसैं अभयवचन कीं जाहला सिंह जागा, ॥

वाळाच्या धर्षणातें कारे, बहु न गणी जो मदानें निजांगा, ।

त्या होय त्राण कोठें यमवसतिविना प्राप्त विश्वांत जागा ॥ ९ ॥ (कृ वि ७१ ९)

कृष्णदर्शनसमयीं नेत्राचीं पार्यीं लवत तीं सुद्धां स्त्रियास विघ्नरूप वाटत व स्त्रिया पार्यीं
उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवास व पालकनिमीस तळतळून शाप देऊं लागल्या तेव्हाचें वर्णन—

जीं दुष्प्रापा पहातां लवति बहुदयापूर्णमैघा, तपा तीं ।

विघ्नं, तैसा वधूंचा करितिच सहसा तो गमे घात पार्यीं ॥

ऐशाच्या निर्मित्यातें अकरुण विधितें, पाळकाही निमीतें ।

देती शाप स्त्रिया जें तळतळुनि ह्यणें योग्य मध्यस्थ मी तें ॥१०॥ (कृ वि.७१.१४)

पौरस्त्रिया कृष्णस्त्रियाचें भाग्य वर्णितांना ह्यणतात —

पौरस्त्री ह्यणती, 'अहो ! सुकृत या कृष्णांगनाचें गणी ।

कोण प्राज्ञहि ? याहुनी सुरवधूभाग्यें बहु ठेंगणीं. ॥

ज्ञाली श्रीच अनेकमूर्ति पतिला सेवावया काय कीं ।

रुपें आणि गुणें तशाचि परम प्रेमाहि मानायकीं. ॥ ११ ॥ (कृ. वि ७१ १५)

अ० ७२ श्लो० १९-२७ हे नऊ श्लोक पंतानीं सुळातील एका (२१ व्या) श्लोकाच्या
आधारानें रचिले आहेत. त्यावरून त्याची विस्तारप्रियता दिसून येते. यात श्रीकृष्णानें
मगधराज जरासंधापार्यीं इष्टदान मागतांना हरिश्चंद्र, रंतिदेव, सुदल, शिवि, बली, यांचें
औदार्य एक एका श्लोकांत वर्णून शेवटच्या चार श्लोकांत कपोत पक्ष्यानें अतिथिरूपानें
स्वगृहीं प्राप्त झालेल्या धुधित व्याधास आपलें व आपल्या स्त्रीचें मास अर्पण करण्याचें
असामान्य औदार्य दाखविलें ह्या कथेचा विस्तृत उल्लेख केला आहे थोडासा भासला पहा -

विश्वामित्रास राज्य प्रथमचि दिधलें, जोडिती ज्यासि यलें, ।

दे वित्त स्वस्थचित्त प्रभुवर विकुनि स्वप्रियापुत्ररलें, ॥

झाला चांडाळदास क्षितिपतितिलक श्रीहरिश्चंद्र, सारे ।

गाती अद्यापि त्याचें यश कवि, धवळी विश्व जो चंद्रसा रे ! ॥१२॥ (कृ.वि.७२.१९)

अष्टेचाळीस गेले दिवस, मग मिले यत्कुटुंबा अबन्न, ।

प्राप्तातिथ्यर्थ तेंही सकळहि सरता, जो नव्हे अप्रसन्न, ॥

का येना आपणातें जगदसुख असीही करी खंति, देव- ।

स्तुत्य ब्रह्मालया तो सनिजजन सुखें पावला रंतिदेव. ॥ १३ ॥ (कृ वि. ७२.२०)

भक्षूं संग्रह जाहल्यावरि अशा आशावशें वाचले, ।

धान्याचे कण यत्कुटुंब सिळवी षण्मास जो साचले, ॥

कांहीं धान्य पुरेलसें शिजविलें तों भोजना उद्वल ।

प्राप्तार्थीप्रति देउनी विधिपुरीं नांदे सुखें मुद्वल ॥ १४ ॥ (कृ. वि. ७२-२१)

पाठीस श्येन लागे, ह्यणुनि शरण ये, दावि बाधा कपोत, ।

त्राणार्थी अक जैसा वरि निजगुरुचा पावला धाक पोत, ॥

त्या श्येनास स्वमास क्षितिपतिपतितें दे न भीता खगा, तो ।

स्वर्गां गेला महात्मा शिवि, अतुल्यशा ज्याच्या शक्र गातो. ॥१५॥(कृ.वि. ७२-२२)

तसेंच कृष्णविजयात पंतानीं अनेक कल्पना अगदीं नव्या घातलेल्या आढळतात. त्याचीं उदाहरणें शोधक वाचकास त्यात सुबळक सांपडतील अ० ८१ गी० ८६-९० या पाच आर्यांतील प्रेमळ व रसाळ वर्णनास मूळांत आधार अगदींच अल्प आहे.

मूळांतील श्लोक २७ वा रुक्ष असून हें गीतिपत्रक फार सरस आहे तें मूळाशीं ताडून पाहिलें असता पंतांनीं भागवतकारावर येथें ताण केली असें आढळून येईल. तें गीतिपत्रक व मूळ श्लोक रसिक व मार्मिक वाचकाच्या सोयीकरितां येथें उतरून घेतों. (सुदाम्यास गळ्यात सुवर्णालंकार घातलेल्या दासींमध्ये स्वर्गस्थ देवीप्रमाणें आपल्या अलौकिक तेजानें प्रकाशणाच्या खूबीस पाहून झालेला विस्मय)

(मूळ श्लोक) पत्नी वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीसिव ।

दासीना निष्ककठीना मध्ये भान्तीं स विस्मित ॥ १६ ॥ (८१ २७ भागवत)

(गीति) विप्रें विलोकिली ती अमरींमध्ये जसी शची देवी, ।

जे वीजिता सुचामरसुव्यजनीं, स्त्रीसहस्र जिस सेवी. ॥१७॥ (कृ वि. ८१. ८६)

मूर्तिमती सकळकळा गानकळा यात काय ती आर्या, ।

कीं मात्रावर्णगणच्छदोजातींत काय ती आर्या. ॥१८॥ (कृ.वि. ८१. ८७)

कीं तारांच्या वृंदीं मूर्तिमती रोहिणीच ती, अथवा ।

ती हरिकीर्ति, तदनुचरजनकीर्तीचाचि तूर्त काय थवा? ॥१९॥ (कृ वि. ८१. ८८)

कीं कविजनोक्तिनिकरीं कविनृपवाल्मीकिविप्रवरवाणी ।

त्या भक्तराजराजें ऐसी ती देखिली सतीराणी. ॥ २० ॥ (कृ वि. ८१. ८९)

काय पुन्हा तो वरिला हरि लालसमानसें वर श्रीनें ? ।

स्त्रीनें हस्ती धरिला पति, लाजविलें तिला वरश्रीनें ॥२१॥ (कृ वि. ८१. ९०)

योग्य प्रसंगीं वर्णनविस्तार कसा करावा हें या व पुढील उदाहरणांवरून पंतास चांगलें कळत होतें असें म्हणावें लागतें.

पंत प्रसंगविशेषी वर्णनविस्तार किती व कसा करित असत याचें मार्मिक व उत्कृष्ट उदाहरण पाहावयाचें असल्यास तें ८३ अध्यायात कृष्णस्त्रियांनीं द्रौपदीला आपल्या विवाहकथा सांगितल्या आहेत तें होय. मूळात कालिंदी, भद्रा, जाबवती, मित्रविदा, भामा, सत्या व लक्ष्मणा यांच्या विवाहकथा एक एका श्लोकात आढपल्या असून मोरोपंतांनीं त्यांच्या वर्ण-

नात अनुक्रमें ७, ८, ९, १३, १६, व १९ इतक्या गीती खर्चिल्या आहेत. रुक्मिणीचें विवाहवृत्त मूळांत एकाच श्लोकांत वर्णिलें आहे. तें असें —

चैद्याय माऽर्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयमटशेखरिताघ्नरेणु ।

निन्ये मृगेंद्र इव भागमजावियूथात् तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय. ॥ २२ ॥

(भागवत ८३ ८)

हें विवाहवृत्त पंतांनीं अत्यंत सुरस रीतिनें ९-१०० या ९२ गीतींत वर्णिलें आहे. वर्णनाची आरंभसमाप्ती अशी आहे —

(गीति) प्रथम ह्यणे वैदर्भा, 'बाई ! होतें लहान मी कन्या, ।

धन्या कृष्णकन्या मज तेव्हाचि रुचे, न आवडे अन्या. ॥ २३ ॥ (कृष्णविजय ८३ ९)

.....

दौपदि ! असी कथा हे लग्नाची, फार मी वदों काय ? ।

पाय प्रभुचे सतत पूजाचे तरिच सकळ हा काय.' ॥२४॥ (कृष्णविजय ८३.१००)

पंतांनीं प्रसंगविशेषीं 'भारत', मंत्ररामायण' व 'हरिवंश' या ग्रंथांतूनही वर्णनविस्तार केलेला आढळतो. भीष्म अ० १ गी० ९३-९५ यातील कृपाचार्योक्तींत वर्णनविस्तार असून हरिवंश अ० ५४ तील त्रिपुरवधकथेंतही नीलकंठी टीकेच्या आधारानें विस्तारच आहे. के० ७२ पृ० २८६-२८७ टीप पहा.

(२) (अ) वर्णनसंक्षेप किंवा विस्तारभीरुत्व—याचदृळ तर पंताची मोठी ख्याती आहे महाभारतातील कित्येक मोठालीं आख्यानें प्रसंगविशेषीं त्यांनीं थोडक्यात आटपून टाकलेलीं आढळतात. उदाहरणार्थ, उद्योगपर्वांत गरुडगर्वपरिहारकथा व गालवाख्यान या कथा अनुक्रमें ९ व १७ अध्यायांत सविस्तर वर्णिल्या आहेत त्याचा संक्षेप पंतांनीं अनुक्रमें २८ व २२ गीतींत केला आहे, तसेंच विदुरनीति, कणिकनीति, श्रीभगवद्गीतादि अनेक गीता, विष्णुसहस्रनाम, सनत्सुजात, उत्तरगीता, शांतिपर्वातील पुष्कळ ठिकाणचे उपदेश इत्यादि प्रकरणें त्यांनीं सोडून दिलीं आहेत, नुसता उल्लेख केला आहे किंवा त्याचा अतिसंक्षेप केला आहे. एवढेंच नव्हे, तर काहीं प्रसंगां त्यांनीं एकाच गीतींत आख्यानाचें आख्यान आटपलें आहे. क्वचित् प्रसंगां एका गीतींत दोनचार आख्यानाचा उल्लेख करून पंत पुढच्या मार्गास लागले आहेत विस्तारभीरुत्वाचे उल्लेख पंतांच्या कव्यात पुष्कळच आढळतात. त्यांपैकी काहीं निवडक उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत—

व्यासकृत महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी ।

आर्यावृत्तें रचितों, स्वल्पांतचि आणितों कथा सारी. ॥१॥ (आदि. १९)

अमृतार्थ युद्ध दारुण केलें ती बहुकथा, असो; यज्ञें ।

सिंधूतूनि चतुर्दशसंख्याक प्रकट जाहलीं रलें. ॥ २ ॥ (आदि. ४-६३)

जनमेजय नृपति पुसे, वैशंपायन कथी सविस्तर; तें ।

बहु, मी लेशचि गातों; जगलेशेंही महद्यशें तरतें. ॥ ३ ॥ (आदि ३ १)

रणविस्तर काशाला हेमाक्षरणीं महाकिरी टिकला, ।

की अर्जुन कर्णरणीं अरिस बहु तोषवी किरीटिकला. ॥४॥ (आदि. ३३-६९)

विस्तर असो तयासीं भीमासीं बाहुयुद्ध आरंभे; ।

पूर्वागत म्हणति किती हा उर्वशि ! हा घृताचि ! हा रंभे ! ॥५॥ (सभा १-१११)
ऐसें अजातारिपुमुख शशिमडल अमृत तेंवि वाचिक वी, ।

तें बहु असोचि, विस्तरवद्ग्रंथ प्राकृतीं न वाचि कवी. ॥ ६ ॥
(उद्योग. ३.७३)

स्वल्पचि रसिक मत वदति, बहुत लिहुनि काय कवि कथा विक्रिती ? ॥ ७ ॥
(द्रोण ५-५४)

राजा ! त्या देवांच्या आचार्यांत प्रवेशला द्रोण, ।

मुनि वदला परि विस्तरभीरु कवि पुन्हां वदेल हें कोण ? ॥८॥ (स्वर्गा. २-२३)
होउनि पुल्कसदास द्वादशमास क्षितीश तो राहे, ।

पाहे स्वप्न तयावरि तें, हें संक्षिप्त वर्णिलें आहे ॥९॥ (हरिश्चंद्राख्यान ३-४)
ते जरि पदार्थ इतरें वर्णावें, ग्रंथ बहु न कां वाढे ? ।

रसिकहि निरलस सादर साधु सदा स्वस्थ थोडके गाढे ॥१०॥ (मंत्रभागवत ५ ६१)
वाखाणावें किति तें म्या विस्तरभीरुनें ? ज्यां न मन ।

विसरे क्षणहि कवींचें केलें साष्टांग हें तयां नमन. ॥११॥ (मं. भा. ७-१७५)
मोठें चरित परि तसें तें देवें थोडक्यांत आठविलें; ।

कीं सुख तज्ञ जनाला काय श्रीवामनें न वाढविलें ॥ १२ ॥ (मं भा ९ ६८)
यदुपतिच्या चरणाव्जीं वाहियला स्कंध लेश अष्टम हा, ।

अल्पहि बहु फळ होतें कृष्णार्पित चुकवितेंचि कष्ट महा. ॥ १३ ॥
(मं. भा. ८-१५४)

वाचा शुद्ध कराया थोडेंही वर्णिलें पुरे यश तें, ।

वर्णन सरेल कल्पावधि करिता आननाचिया न शर्तें. ॥१४॥ (मं. भा. ९-३७०)
सुकुमारबुद्धि वक्ते श्रोते जे त्यांसि कीर्तनश्रवण ।

व्हाया स्वल्पाचि कथा लिहिन रसिकसाधुरंजनप्रवण. ॥ १५ ॥
(हरिवंश १-७)

(आ) ग्रंथविस्तार फार होईल, अजून मजल पुष्कळ मारावयाची आहे म्हणून सुद्धाम
कथासंक्षेप केला अशांचीं उदाहरणें:—

झाला नृपति वसिष्ठस्पर्धनें विप्र तें असो आतां, ।

विस्तरभय दे नाही तरि काळाचेंहि भय नसे गातां. ॥१६॥ (आदि ३२-४०)
भीमाच्या विजयातें विदुर सविस्तर नृपासि आयकवी ।

तें ग्रंथविस्तराला भ्याला जो तो वदेल काय कवी ? ॥१७॥ (वन. १.९६)
सेवी पांडव सिद्धाश्रमतीर्थातें, तदीय महिम्यातें ।

विस्तरभयें न लिहिलें रसिकानुमतें मनोरमहि म्यां तें. ॥१८॥ (वन. ५-१०)
गाया श्रवण कराया योग्य परी ग्रंथविस्तराकरितां ।

इतिहास गाळिला हा, झाला भ्रम मजहि चित्त आवरितां. ॥ १९ ॥
(कर्ण. २१-४४)

नंद कुरुक्षेत्रांतुनि गेला यदुवीरही निजावासा, ।

या सार कथा गातां आवरितों ग्रंथविस्तरचि दासा. ॥ २० ॥
(कृष्णविजय ८४-४९)

वाढेल ग्रंथ ह्यणुनि आवरितों मी वळैचि रसनेला, ।

परि म्या भागवतानें भागवतातील फार रस नेला. ॥ २१ ॥

(मंत्रभागवत १०-४२८)

वाढेल ग्रंथ बहु प्रणति करुनि सोडिलाचि म्या गातां, ।

तत्वे पुरुषप्रकृती मक्त पुसे लिहिन किमपि तें आतां. ॥२२॥ (मंत्रभा. ११-४४७)

(इ) मंत्ररचनेंत अडचण पडते ह्यणून वर्णनसंक्षेपः—

वानाचीं पाताळें सप्त वळि श्रीअनंत वानावे, ।

परि मंत्रवर्ण अडविति; आदारिले गुरु कसे न मानावे? ॥ २३ ॥

(मंत्रभा. ५-६२)

(ई) खुबीदार वर्णनसंक्षेपः—

ज्या पापें सुरवानरकृतघनजयरव मुहूर्त लोपविला, ।

खळदारविलापरवा का वर्णिल कवि मयूर कोपविला? ॥२४॥ (वनपर्व १२-८०)

त्याच्या दक्षिणपार्श्वीं अश्वत्थामा, पुढें कृप, द्रोण ।

दुःशासनादि बहु खळ होते, आर्यांत योजितो कोण? ॥२५॥ (विराट. ६-२२)

श्रोते हो ! वर्णांचे किति ? मज गप्पी असे वदाना कीं ? ।

स्वल्प उपलब्धपुरीं उत्सव, बहु होय हो तदा नार्की ॥२६॥ (विराट. ७-३५)

खळकृतगुरुनिंदेते वर्णिल कधीं न विस्तरें सुकवी, ।

कीं ती श्रीगुरुभक्ति प्रेमामरपादपाकुरा सुकवी. ॥ २७ ॥ (विराट ४-१७)

रावणसा बहु विनवी प्रेम प्रत्यक्षरींहि नव दावी, ।

कीचक नीच कलुषनिधि त्याची आर्यांत गोष्ट न वदावी. ॥२८॥ (विराट १-४८)

देवाच्या कीं गाती तद्भक्तांच्या यशास नर, का तें ।

हर्षद सोडुनि, वर्णू तापद जे त्या कशास नरकातें ? ॥२९॥ (मं भा. ५ ६४)

(उ) अतिसंक्षेप. आख्यानाचें आख्यान किंवा दोनचार आख्यानें एकाच गीतींत आटोपल्याचीं थोडीं उदाहरणे —

एक कृषीवळ-पीडित दुर्बळ वृष पाहताचि महिवरती, ।

ख्याता सुरमी देवी स्नेहें झाली उदंड महिवरती. ॥ ३० ॥ (वन. १-६०)

तो ब्राह्मणमाहात्म्य क्षत्रियमाहात्म्य त्यासि आयकवी; ।

वर्णां पतिव्रतेचें माहात्म्यहि सर्व योगिराय कवी. ॥ ३१ ॥ (वन. ६-५५)

धर्मव्याध स्कंदप्रभवादि कथा उदंड तो बोले; ।

श्रवणें धर्म ब्राह्मणगण नारद फार देवही डोले. ॥ ३२ ॥ (वन. ६-५६)

सागुनि निजवृत्त, तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक विहितसें, ।

स्वल्पांत तीहि सांगे बोलों शकती न कोटि कविहि तसें. ॥३३॥ (वन. ९.५)

आणखीं उदाहरणें पहा—

दुर्योधनानुजन्मे पौलस्त्य, तथा न साधु मानावें ।

विस्तरभयें त्याचीं मी सांगेनाचि सर्वथा नावें ॥ ॥ (आदिपर्व ९ ५६)

विस्तरभयास्तव कणिकनीत्यंतर्गत कथाचि असि काहीं ।

लिहिली ईच्या श्रवणीं आदर करिजेल साधुरसिकाहीं. ॥ (आदि. २०.२६)

निल्य नवेचि महोत्सवकोटींचे त्या समेत भर भरती. ।

विस्तर कशास ? परि हरिदासगृहींची उदंड भरभर ती. ॥ (सभा. १ ११)

इतुक्याचि राजसूयक्रतुच्या या वर्णनें रसिक हर्षी, ।

काय डरडरा ठेंकर देवुनि चातक ह्मणेल ? 'बहु वर्षी'. ॥ ॥ (सभा. २.२४)

क्षोभे बहु या वचनें, त्याला उपमान दुष्ट कुतरेंच, ।

विस्तर असो; त्याचा उतरी, शिर हरुनि शौरिसुत, रेंच ॥...॥ सभा २ ३९)

धौम्यहि विचार पुसतां सांगे धर्मासि तीर्थयात्रा, त्या ।

कविविस्तरभय न हरिति, जरिहि हरिति भक्तभवभया त्रात्या. ॥

(वन ५ ३)

मुनि सर्व तीर्थयात्रा करउनि ने गंधमादनगातें, ।

मातें मन्मति ह्मणत्ये, 'मानवतिल साधुपाद न, न गा तें ॥ ॥ (वन. ५ १२)

सागुनि सौगधिकवनपुष्करिणीच्या सुनीतिच्याहि पथा, ।

आटोपी मूर्तिप्रति मारुति, हा कविहि तद्विशालकथा. ॥ ॥ (वन. ५ ८२)

विस्तरभय नसतें तरि वर्णाया कांय सुकविला परवा ? ।

प्रभुच्याहि वर्णिति श्रीवाल्मीकिव्यासशुक विलापरवा. ॥ ॥ (वन ५.७९)

ते किति वर्णावें म्यां ? पाहत होते विचित्र-समरा जे, । ॥ (विराट. ४.९७)

पूजा करितां शल्य, स्तुति करिता धर्मही, वसे उगला, ।

पूज्यत्वे स्तुत्यत्वे ते न, परि ग्रंथ मात्र हा फुगला. ॥ (उद्योग २ १७)

ऐसें धर्मानुमतें कृष्णानुमतें उदंड वदला, हो !

तें बहु काय वदावें ? शीघ्र अजातारि राज्यपद लाहो. ॥ ॥ (उद्योग. ४.१७)

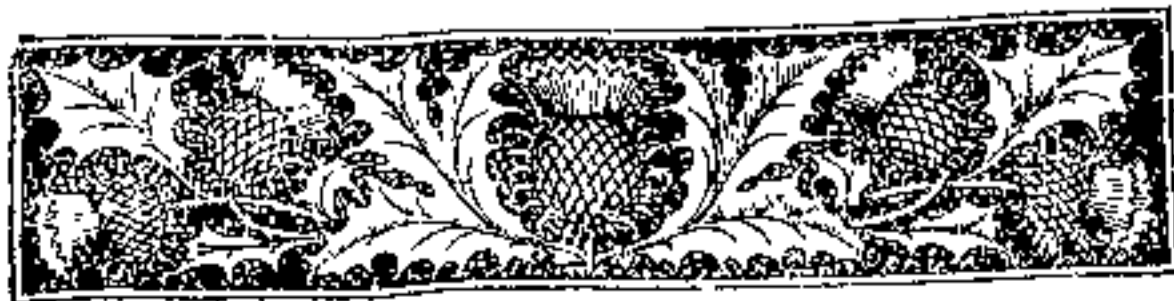
भव्या भगवंताच्या कथिल्या लीला कथा अशा कांहीं, ।

या विस्तरें वदाया सामर्थ्य नृपा ! अजासही नाही. ॥ ॥

(मंत्रभागवत १२ ८०)

तसेंच मंत्रभागवत ४ १०७ (सुरमणि...), ५.६३ (सुशसमाज...), ९ ३६९ (ते

रामकृष्ण...), कृष्णविजय अ० ८५, ४९ ('इत्यादि...'), ८८ ८२ ('ऐसे...') इत्यादि पहा.

परिशिष्ट ऋ.

‘यमकप्रासादि चमत्कार जरी श्रमसाध्य असले तरी मोरोपंतानीं ते जितक्या तन्हेचे केले आहेत तितके करणें व तितक्या सहज रीतीनें करणें हीं दोन्ही कृत्यें प्रायः दुर्घटच होत सरस्वतीचा ज्यास प्रसाद असेल म्हणजे सारी भाषा ज्याच्यापुढें जशी काय हात जोडून उभी असेल, त्यासच वरील गोष्ट साध्य होय. सस्कृत भाषेचें अत्यंत उज्वल स्वरूप जसें श्रीहर्षकृत ‘नैषधांत’ दृष्टीस पडतें तसें मराठीचे मोरोपताच्या काव्यात आढळतें नैषधात जशी अनुप्रासाची गर्दी आढळते व रचनेची कृत्रिमता नजरेस येते त्याप्रमाणेंच आमच्या महाराष्ट्रकवीच्या कवितेंतहि अनुप्रास व यमक हीं दोन्ही भरपूर असून पदरचनाही प्रायः केवळ सुगम नसते. (निबंधमाला-मोरोपंताची कविता)’

‘यमकाकरितां किंवा प्रासानुप्रासाकरितां अर्थाची हानि न होईल अशी यमकरचना व प्रासरचना मोरोपंतानें मात्र आपल्या ग्रंथात साधली आहे. पंतांनीं ह्या शब्दालंकारानीं आपल्या आर्यारूप कवितासुतेस कोशागारांतील भरगची लांबसंद पाटावें नसविलीं आहेत. इतर कवींच्या कवितेविषयीं सामान्यत्वे असें म्हणतां येईल कीं त्यांच्या कवितासुतास हा महावद्वाचा लाभ कपिलाषष्ठीचा योग आला असतां त्या महापर्वणीच्या दिवशीं मात्र व्हावयाचा. (विविधज्ञानविस्तार-रा गुंजीकर)’

(१) अनुप्रासचमत्कार.

(श्लोक) श्रोत्राण्यनर्गलगलन्मधुविंदुगर्मसदर्भसुंदरपदोपचितैर्वचोभि ।

धन्या सतां सुकवय सुखयन्ति तेऽपि तेषामकृत्रिमचमत्कृतिसाधुवादै ॥

ते केचिदस्खलितबन्धनवप्रबन्धसंधानबधुरगिर कवयो जयन्ति ।

येषामचर्वितरसापि चमत्करोति कर्णे कृतैव भणितिर्मधुरा सुधेव ॥

(‘स्तुतिकुसुमांजलि’, श्रीजगद्धरभट्टविरचित काव्यमाला २३, स्तोत्र ५, ४-५)

सारख्या अक्षराची आवृत्ति होणें याला अनुप्रास म्हणतात (वाग्भट). जेथें केवळ व्यंजनाचेंच सादृश्य असतें किंवा एका व्यंजनाची अनेकदा आवृत्ति होते तेथें वृत्त्यनुप्रास होतो (अलंकारसर्वस्व). जेथें अनेक व्यंजनांची स्वरसहित किंवा स्वररहित अशी वारवार आवृत्ति होते तो छेकानुप्रास जाणावा. शब्दार्थाचें स्वरूप भिन्न नसून तात्पर्य मात्र भिन्न असतें, किंवा जेथें अर्थसहित शब्दाची आवृत्ति होते (अन्वयमात्र भिन्नपदार्थां असतो) तेथें लाटानुप्रास समजावा मोरोपंताच्या काव्यक्षेत्रात अनुप्रासांच्या पिकाची गर्दी अतिशय झालेली आढळते त्यातून काहीं निवडक उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत—

श्रीकृष्णाचें चितीं चिंतावें सुचिर चारु पदकमळ, ।

प्रक्षाली हृदयीचें जें श्रीवक्षस्थळैकपदक मळ ॥ १ ॥ (भीष्मभक्तिभाग्य १)

देवा द्यासमुद्रा दत्ता ! दासासि देसि अपवर्गः ॥ ३ ॥ (दत्तत्रयोदय १३)
 हित इतर न धन शमसम, थावरि तुज हें न कार्य सत्प्रप-हा; ।
 कवि रविरुचि शुचिभव तव व्हावा येणें न आर्य सत्प्रपहा. ॥३॥ (आदि ३३-९४)
 दावी प्रियेसि अगनगगगनगखग मृग नवे नद नद्या या ॥४॥ (वन. १२-१३४)
 तो पाशपाणिपुरुषाप्रति पतिपार्थी पतिव्रता पाहे. ॥ ५ ॥ (वन. १३-५३)
 धीर धरुनि धर्मज्ञे धीरे धर्मे धनुष्य चढवीलें. ॥ ६ ॥ (द्रोण. २.२७)
 पावे पराक्रमि पुरुष पति पाहुनि दृष्टिपारणा रंभा. ॥ ७ ॥ (द्रोण २०-७९)
 विश्रुतविभव वरप्रद विभु विश्वावास विश्व जो रचितो. ॥८॥ (कर्ण. २१-४३)
 स्पर्शे पिनाकपाणी परमेश्वर पूतपाणिपद्मानें ॥ ९ ॥ (कर्ण. २२-२३)
 भक्षिति गरुड पळति अहि, महिसहितहि अहित कापती धाके ।
 पक्षिपपक्षपवनरय भय दे, जय देव म्हणितलें नाकें. ॥१०॥ (कर्ण. ३३-४७)
 पल्यंकावरि पडला पांडुपृथापुत्र पावला पीडा;
 वैरिविजित विक्षतवपु विमुखत्वे वीरवर वरी व्रीडा. ॥११॥ (कर्ण. ३९-६)
 करिल क्रूर कुमति कुरुकुळकीर्तिकलंककाल कां हो तें ? ॥ १२ ॥
 (शल्य ३ ६८)

प्राय पामर पडहि प्रभुतेजें प्रार्थनेत चुकतात, ॥ १३ ॥ (नामरसायन ७६)
 मुनिमान्य मुक्तिचा हा मार्ग महामहित मानला मजला ॥ १४ ॥
 (शांति २-२६)

सेवुनि सोमरसातें सकल सुरसमाजसहित शतमन्यु ।
 स्वर्गासि जाय होउनि सत्कृत सानंद साश्रु गतमन्यु ॥ १५ ॥ (अश्व. ३-७५)
 तूं समर करुनि न मर भ्रमरसम रघूत्तमाग्निवपद्मी ।
 रम, रस घे. अमरचि हो, भ्रमरहित स्वस्थ नांद निजसर्त्री. ॥ १६ ॥
 (मंत्ररामा. युद्ध. ३०६)

शुभातें जयमूलें शूलें हृदयात चंडिका ताडी, ।
 शत्रुशतशमनशीला लीलालेशेंचि भूतळी पाडी ॥ १७ ॥ (सप्तशती. ६.३०)
 गेला शरण वैकुंठी हरितें, परि तें तथा, ।
 चक्र दे, वक्र देवाच्या भक्ती म्हणुनियां, भया. ॥ १८ ॥ (भक्तभूषण. ५०)
 विप्र तो क्षिप्र, तोयासि मीनसा, प्रभुच्या पदा, ।
 कवळी, जवळी प्रेमें ज्याच्या श्री मधु पी सदा. ॥ १९ ॥ (भक्तभूषण ५१)
 सुदासीं न उदासीन प्राकृत प्रभुही मनीं, ।
 कसा दास प्रसादास माझा पात्र नव्हे जनीं ? ॥ २० ॥ (भक्तभूषण ६५)
 रायासि बायको मी सापडलें जेंवि गाय गा ! यवना ।
 दीनावना मनामधि जाउनियां ध्याय, पाय गाय, वना. ॥२१॥ (ध्रुवचरित्र-स्फुटार्या)
 गिरिदरित करिहरिहरिण फिरति, करिति रव वनात त्या चिमण्या, ।
 बाळा ! लहान कीं तुज लागेल तहान भूकही चिमण्या ! ॥ (ध्रु. च. स्फुटार्या)

वाटे अफाट वोडक वाटेंतचि फाटतील पाय तनें, ।

दाटेचि हुंदका मज काटे रततील घाल पायतनें ॥ २३ ॥ (ध्रु. च. स्फुटार्या)

कृष्णा कृपी कृशाकृति कृपणा झाली पहा महाशोकें ॥ २४ ॥ (स्त्रीपर्व ५-४२)

देवि ! दयावति दद्वडिसि दासाची दुःखदुर्दशा दूर; ।

पापातें पळवितसे परमपवित्रे तुझा पय पूर ॥ २५ ॥ (गंगास्तुति ५१)

त्रिभुवनरक्षादक्षा ! नमितों तुजला स्वभक्तसुरवृक्षा ! ।

तिमिरद्विपहर्यक्षा तेज पक्षा क्षतामरविपक्षा ! ॥ २६ ॥ (कुशलवा० ९-३)

उरःक्षतक्षरत्प्रभूतरक्तसिक्तविग्रह । प्रमीलिताक्ष तो जगत्क्षर्या जसा रवि ग्रह ॥

सुराश्रुविंदुसंततीसह क्षणें रथीं पडे । सखेद लेख देखतां प्रमोद त्यासही घडे ॥ २७ ॥
(कुश० १३-६१)

प्रचंडपंक्तिदुडदंडदक्ष बाहुदंड हा ।

किशोरकांड खडिता स्वपिंड जाहला अहा, ॥

सतोक देवलोकही सशोक तो करी क्षमा- ।

तळीं निजाश्रुवृष्टिला तृणोद्भवास जे क्षमा. ॥ २८ ॥ (कुश. १३ ६२)

क्षेत्रज्ञ ! क्षमिणावर ! क्षितिभरक्षत्रापह ! क्षोभण !

क्षुत्तृष्णादिविकारषट्करहित ! क्षमानिर्जरैकप्रिय !

क्षत्तृप्रेमपद ! क्षताहितपद ! क्षेमालय ! क्षौद्रवाक् !

क्षेत्रेश क्षणदाचरेशदमन ! क्षोणीपते ! पाहि मां ॥ २९ ॥ (हरिसंबोधनस्तोत्र ४२)

पतिप्रतिनिधिप्रति प्रभुवरत्रिया पाहती. ॥ ३० ॥ (कृष्णविजय ५५-२७)

गणपति गुरु गुह गौरी गिरीश गंगागुणाढ्य गीर्देवी ॥ ३१ ॥ (कुलशवा० १-१)

भूषाभुजग भक्ताभीतिद भव्यप्रभाव तुज भार ।

भावी भयें भवानीभर्ता भगवान् भुले भला फार. ॥ ३२ ॥ (कृष्णवि. ८८ ३७)

सुटल्या सटा समस्ता सुरसरितासलिल सर्प सोमसुधा ।

सांडिति सरणींत म्हणे सूतशुकव्यास सर्व सत्य बुधा ॥ ३३ ॥ (कृ वि ८८-३८)

कटु परि पटु हरि बटु वरि अमृताधिक मधुर बोलणें बोले, ।

पळभरि खळकरिखळहरि वदला, परि आज कविसभा डोले ॥ ३४ ॥ (कृ वि ८८-३९)

नयनगोचर देवर झाल्यावर ती पडे धरेवरती ।

तळमळ करि, पळभरि खळ न पडे, करपद तिला न आंवरती. ॥ ३५ ॥

(कुशलवा. ४-६७)

जनहीनवनस्थानीं दीना जनकनंदिनी ।

राजरामा रजोरिका रुचिराक्षी रवें रडे. ॥ ३६ ॥ (कुशलवा. ४-६८)

विश्वांत विश्वपावन विस्तृत विध्युक्त होय तो यज्ञ. ॥ ३७ ॥ (अश्वमेध. ४-६८)

चळली मळली कळली बळिकन्या तेहि पूतना मातें. ॥ ३८ ॥ (हरिवंश. ११-४६)

राणी आणी पाणी नयनीं, करि घाबरें जगत्सदन. ॥ ३९ ॥ (हरि. २६-६६)

शमवी, वमवी कुवासनेला, । रमवी धी, गमवी स्वभक्ति भारी ॥

धरवी बरवीचरीति, नाम । सरवी हा करवी प्रणाम, तारी. ॥ ४० ॥

(प्रियरामायण १०६)

‘शंकरेशान शशिकूड शितिकंठ शिव शर्व शाश्वत शरण्येश शंभो !

भाललोचन भुजगभसितभूषण भवानीश भवभीतिहर भद्रभजना !

गरलगल गुहगजाननतात गोवाह गीर्वाणगणगीतगुणभाजना ! ॥ ४१ ॥

निगमनुतनीरदाम निधिनाथनत नगनंदिनीनयननलिननिघ्ना ! ।

विष्णुविधिवंध विख्यातवैभव विश्ववरद वासव विहतविनतविघ्ना ! ॥२॥

दोषदरदैन्यदवदावदितदुष्टबलदृप्तदुर्दशदयमानातरा ! ।

मुनिमहित मोदमय मदनांतक मयूरेश्वरमनोमीनमत्स्याकरा ! ॥ ३ ॥’

‘राम राजीवदलनयन रघुवीर रविवंशभूषणरत्न रावणारे ! ॥ ध्रु० ॥...’

या ही पदांत सुंदर अनुप्रास साधिले आहेत.

(मोरोपंतकृत, स्फुट काव्ये भाग १ पृ० ३७१ समग्र पद पहा)

वाल्मीकिकृतिस्वकथा केवल कल्याणराशि कुशलवती ॥ ४२ ॥

(दशमस्तोत्ररामा ७७)

दामोदर दासा दे अनुमोदन ती हरावया नवरी, ।

दादास देव दावी दारकरीति स्वये सदैव वरी. ॥ ४३ ॥ (कृष्ण. ८६-१७)

या तेजा भजतो तरि कुरुकुळवृक काक कंक कां खाते ? ॥ ४४ ॥ (स्त्री ६-६०)

मधुनिलय मधुवनाते ऋदुनि मनुवंशमानवेशाला ।

मारुतिमुखमर्कटमणि नमिती मुनीच्या सुमानवेशाला. ॥ ४५ ॥

(मं रा. सुं ३४८)

रक्षोराज क्षोमे मारीचा राक्षसा पुढें प्रेषी ॥ ४६ ॥ (दीर्घरामायण २६)

झाली सीता भीता, वीरा वीरा म्हणे पतिप्राण ।

रक्षी लक्ष्मी धर्मा, साधो ! वाधो न भी करि त्राण. ॥ ४७ ॥ (दीर्घरामा २९)

अंभोदसंनिभ सुभग भाविकजनभव्यभाग्यभर भोळ ।

भासे उभा शुभाशय शयविधृतनितंबबिंब हरि डोळा. ॥ ४८ ॥ (आर्याके. १६१)

हा कल्पपादपाचा रोपा, लसलसित कोवळा, सोपा, ।

याच्या हृदयी आहे खोपा, घेतात हस सुखझोपा. ॥ ४९ ॥ (आर्याकेका १६८)

वरद करदः संसृत्यब्धौ त्वमेव निमज्जतां ।

सदसि यदसि ख्यात. सत्यं सतामिति सर्वथा, ॥

भवति भवतिग्माशौ सत्या कथं न तम क्षति ।

सदयपद यद्युक्तं तद्गो ! कुरुष्व नमोऽस्तुते ॥ ५० ॥ (शंकरस्तव २४)

२ अर्थानुरूपध्वनि. (अ) काव्यछंदांतील ध्वनि अर्थाचा प्रतिध्वनि असावा हें पाश्चात्य व पौर्वात्य काव्यशास्त्रज्ञांस संमत असलेले तत्व मोरोपंतासहि मान्य होते असें दिसते अर्थाप्रमाणें शब्दरचना कोमल, कठोर, मृदु, मधुर, तीक्ष्ण असावी ही गोष्ट पंतास चांगली अवगत होती. याची थोडीशी उदाहरणे खाली दिली आहेत.—

गोपशिशु म्हणति, ‘पलिसा ललतां हलिनैचि झालिला पाय, ।

गाला उलोनि पलला, सत्व खलें, नवल कलितसा काय ?’ ॥ १ ॥ (हरिवंश. १३-९)

समजावुनि त्यांसि म्हणे, 'ऐसें लाळिलचलासि मालीन; ।
 कां ललतां, आललतां? पलतां मी सांगलात तालीन.' ॥ २ ॥ (आदि ३०-३२)
 कलचलनाला ललतां झालित असता कुमाल बहु आललतां,
 सकतास उधळ घलला पदनखलस्पल्लस तोंचि हा घलघलला ॥ ३ ॥ (कृष्ण ७-९)
 प्रस्फुरदधरदल प्रभु बलभद्र म्हणे 'खरेंचि सागारे!' ॥ ४ ॥ (कृष्ण ८६-३९)
 खरतर नरहरशर परजीवन एकक्षणींच संहरती. ॥ ५ ॥ (वन ३-७)
 होती शब्द खणखण व्योमीं उडती तुटोनि खंड सणसण ॥ ६ ॥ (प्रन्हादविजय १)
 तेव्हां दात करारा चावी, फिरवी सुरारि नेत्र गरारां. ॥ ७ ॥ (प्रन्हादवि ३-११)
 जरि न वळते विशृंखळ खळखळ खळरक्तपूर वाहवितों. ॥ ८ ॥ (वन. २-३३)
 तेव्हां स्तविति खळ खळां, गळति खळखळां सुसाधुनेत्रजळें. ॥ ९ ॥ (सभा ६-८८)
 चोळी खळांतकर कर, करकर रद खाय, हाय हाय करी ॥ १० ॥ (आदि २९-१४)
 गाजत, वाजत, साजत, आज तया जतन करुनि आणा हो' ॥ ११ ॥ (विराट ६-७५)

झणती हा रजनीचर आचारभ्रष्ट दुष्ट पापिष्ट ।

विष्टपकटक कष्टद शिष्टद्वेष्टा धरा करा पिष्ट ॥ १२ ॥ (मंत्र रामा. ६-३२२)

ते गगनग मग अगनगधर खरतर वीर नीरदासारें ।

वर्षति अश्वरक्षणदक्षासुरसध मस्तकीं सारे ॥ १३ ॥ (मंत्ररामायण ६ ५७९)

ज्याचे पितीहि घटघट घटघट घडि घडि घरींहि अरि पाणी. ॥ १४ ॥ (उ १-७२)

क्षतजप्रतिमाक्ष क्षितिनाथ क्षण न क्षमावशीं राहे ॥ १५ ॥ (कर्ण. ४०-४५)

चापगुणज्ञणत्कारें दिग्धारण मस्तकेंहि झणझणवी ॥ १६ ॥ (कर्ण ४८-५१)

नरवर गरधरखरतरशर करकर दात खाउनी सोडी ॥ १७ ॥ (शल्य २-८४)

ऐसे गर्जुन अर्जुन भरभर खरतर शरप्रकर सोडी ॥ १८ ॥ (अश्व ५-६६)

द्विज खरतरशरनिकरें निकरें करि अरिशरीर तक्षणही ॥ १९ ॥ (कर्ण ३६-३५)

सूं सणणण सणणणणण वाजति शरनिकर कायहानिकर ॥ २० ॥ (भीष्म. ३-५८)

शुक पिक सकल कळकळखरें करुनि भोंवतीच आरडती ।

विविधपतगनिकररवच्छलें करुनि भूमिभूलता रडती ॥ २१ ॥ (कुशलवा ४-७७)

यापरि अवार करि वरि खरतरशरवृष्टि, वृष्टि हरि त्याची ॥ २२ ॥ (कर्ण ३०-६४)

सन्नद्ध युद्धबद्धश्रद्ध क्रुद्ध प्रसिद्ध विद्युधारि. ॥ २३ ॥ (मंत्ररामा) ६-५८२)

ते दुंदुभि वाजविती धिमिधिमिधिमि देवलोक आनंदें, ।

गंधर्व करिति तननन तत्यैथैथय्य अप्सरोवृद्धें ॥ २४ ॥ (मंत्ररामा ६-५९५)

अगड् धों अगड् धों धों धों वाजविती देव दुंदुभी शतशा ॥ २५ ॥ (भीष्मभक्ति १७८)

आनकदुंदुभिदुंदुरडिडिममेरीसुशंखपणवाचे, ।

ध्वनि उठले यच्छ्रवणें न क्षणही त्या स्थळीं कृपण वांचे ॥ २६ ॥ (कर्ण. ८-१३)

गजवृहितसिंहध्वनिरथचक्रध्वानसहितवाजिरवा, ।

खाजिर वाटे टाचे, कोण म्हणेल श्रुतीस हा जिरवा ॥ २७ ॥ (कर्ण. ९-१४)

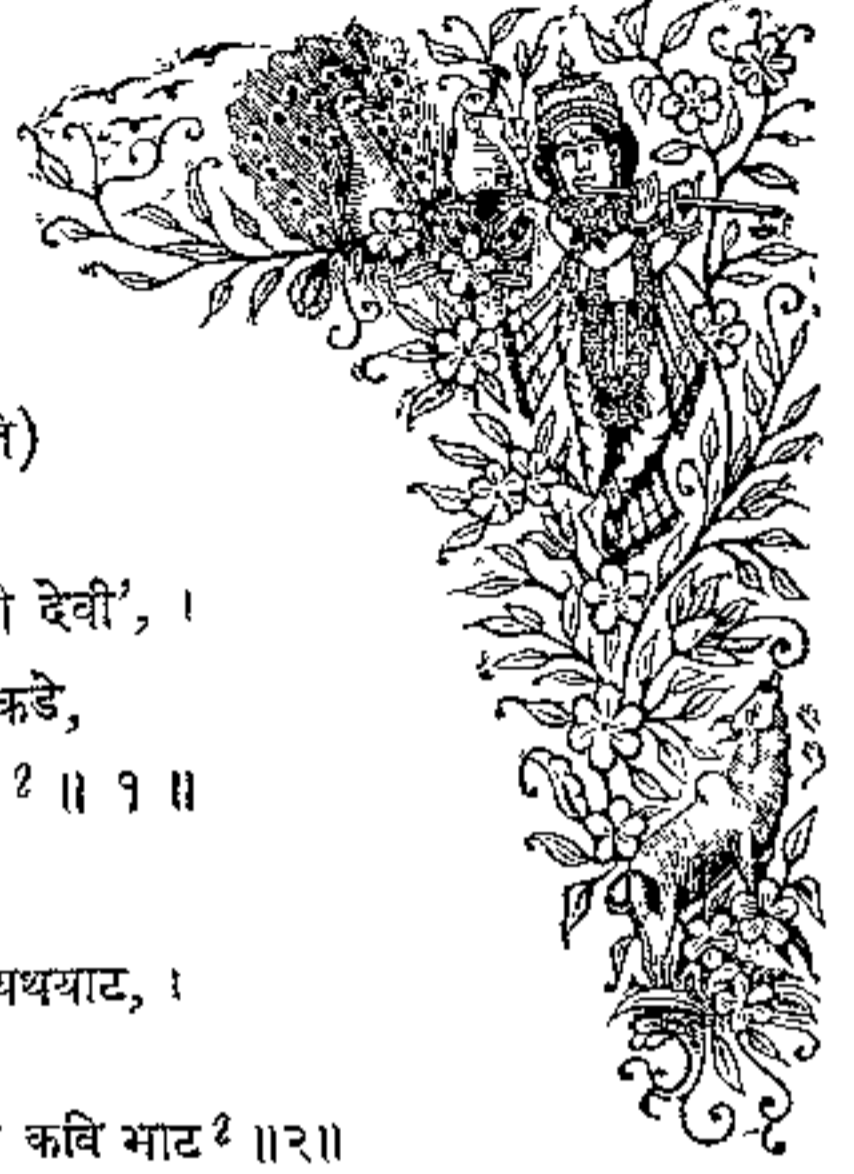
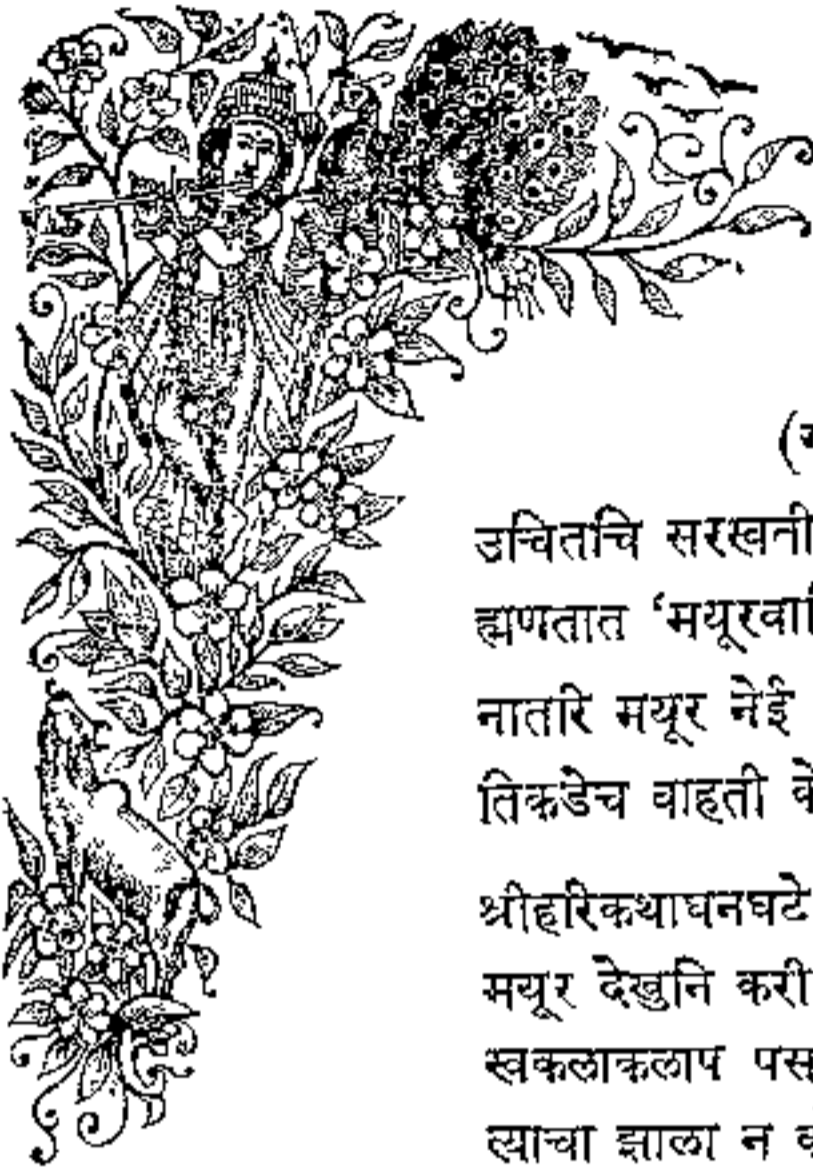
करिती रणागणीं भट शत्रुशिर कंजकंदुककीडा, ।

अरिगिरिवरि शरवृष्टिहि, तें प्रेक्षुनि शत्रुही धरि व्रीडा ॥२८॥ (कर्ण ८ १७)

(आ) अनुकरणवाचक शब्दः-हा ध्वनि साधण्यात 'कचाकच' (द्रोण. १२ १६३) 'कडकडे' (मीध १०) 'करकरा' (कर्ण १७ २५), 'खळखळ' (सभा ६ ८८), 'खदखद' (सभा. ३ ३५), 'घटघट' (कर्ण. ४६ ५८), 'घुटुघुटु' (भस्मासुर ४१), 'चरचर' (कर्ण. ४५. १४) 'चुखुह' (चोखणे) (मंत्रभाग ९ ८०), 'झटझट' (सभा ५ ८९), 'डगमगणे' (हरिवंश १७ ४) 'डरडरा' (सभा. २ २५), (रथ) 'धडकले' 'भडकले' (हय), (शस्त्रजवन्हि) 'धडकले' वरते. (द्रोण ३ ३२), 'परपर' (द्रोण ११ ११०), 'फरफरा' (सभा ५ ७), 'भरभर' (अश्व. ५ ६६) 'भटभट' (कर्ण ४५), 'हुटुहुटणे' (द्रोण १७-५४), इत्यादि पुष्कळ अनुकरणवाचक शब्दांचें पंताना मोठें साह्य झालें असून त्यामुळें काव्यरसपाकही खमंग उतरला आहे.

परिशिष्ट-४.

(गीति)

उचितचि सरखनीला
ह्मणतात 'मयूरवाहिनी देवी', ।
नातारि मयूर नेई जिकडे,
तिकडेच वाहती केवीं ? ॥ १ ॥

श्रीहरिकथाघनघटे
मयूर देखुनि करी थयथयाट, ।
स्वकलाकलाप पसरी,
त्याचा झाला न कोण कवि भाट ? ॥२॥

'शब्दार्थालंकारीं प्रसादप्रतिभारसें नसावेंच', ।

सिद्धात हा उडवुनी मयूर कितिकास घालितो पेंच ॥ ३ ॥

(वाळकृष्ण अनंत भिडे)

तुमच्या पदप्रसादें फार चमत्कार अर्थयमकांचे, ।

त्यांत प्रभु यश, तद्वशजगदुद्धाराधिनेंचि यम काचे. ॥ (नामरसायन ६९)

'व्याकरण बिघडूं न देता किंवा अर्थाची हानि न करितां लांब लांब यमकें साधण्याचीं व प्रासाची साखळीची साखळी जुळविण्याची जी या कवीची (मोरोपताची) अपूर्व करामत दृष्टीस पडते ती समयविशेषीं अर्थ खुलविण्यास किंवा निदान नुसता मनास चमत्कार वाढविण्यास फार उपयोगी पडते.' (निबन्धमाला)

मोरोपंताचीं यमकें.

जीं अक्षरें ज्या क्रमानें एकापुढें एक अशीं एक वेळ आलीं असतात त्या क्रमानें फिरून त्याची आवृत्ति झाली असतां तेशें यमकालंकार होतो. यमकें दोन प्रकारचीं.—१ सयुतावृत्ति व २ अयुतावृत्ति. पहिल्यांत मध्यें इतर पदें नसतात, दुसरींत तीं असतात संयुतावृत्ति व अयुतावृत्ति यमकें हीं पादाचीं (चरणाचीं), पदाचीं किंवा वर्णाचीं असतात म्हणजे संयुतावृत्ति पादयमक, सयुतावृत्ति पदयमक, सयुतावृत्ति वर्णयमक, अयुतावृत्ति पादयमक, अयुतावृत्ति पदयमक, व अयुतावृत्ति वर्णयमक असे सहा प्रकार होतात. तसेंच संयुतावृत्ति यमकाच्या तीन प्रकारांपैकी प्रत्येकाचे आदि, मध्य व अत्य असे तीन उपप्रकार असून अयुतावृत्ति यमकाचे आदिमध्य, मध्यांत, व आयन्त असे तीन उपप्रकार आहेत. असे एकंदर यमकाचे अठरा

भेद झाले. प्रथम पादाचें तृतीय पादाशीं यमक साधलें असल्यास त्यास 'संदंश,' किंवा 'विषमपाद,' द्वितीय पादाचें चतुर्थपादाशीं यमक असल्यास 'संदष्टक,' किंवा 'समपाद,' व प्रथमार्धाची द्वितीयार्धांत आवृत्ति झाली तर 'समुद्र' अथवा 'अर्धसम' अशीं नावें 'काव्यप्रदीपा'त दिलीं आहेत. पंताच्या काव्यात विशेषतः त्यांच्या भारत, कृष्णविजय व कुशलवाख्यानात यमकाची गर्दी झालेली आढळते. त्याचीं थोडीं निवडक उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

(१) संयुतावृत्ति यमकें.

(अ) संयुतावृत्ति आदिपदयमकें:-

जलजलसद्रम्यमुखी, नव नवनीतापरीस मृदुला हे, ।

शिव ! शिव ! मजविण भीरु न वनवसति दु ख भोगणें लाहे ॥ १ ॥

(कुशलवा० २-२५)

केशव ! के शवतुल्या न खयि विमुखा खल मलाकारा ? ।

भक्तास्तव सक्ताः स्तवनतिपूजासु प्रभो न के धन्या ? ॥२॥ (कृष्णस्तवराज १)

हा ! सति ! हासतिरस्कृतचंद्रे ! तुज विकुनिही न घामेलों; ।

हा ! तनय ! हातनय मी जोडुनिहि न था महा अघा, मेलों. ॥ ३ ॥

(हरिश्रंदा० २ ६५)

अमळा कमळाकेलिभवना ! भवनाशना ! ।

पावना ! पाव, नाशीं या व्यसनास सनातना ॥ ४ ॥ (भक्तभूषण० ५३)

अहित अहि, तथा झाला विवर विवर सांपडों दिलें न रणीं, ।

महित महितळीं झाले नमुनि न मुनिमुत हठी द्विषन्मरणीं ॥ ५ ॥

(आदिपर्व १९-३१)

हरि हरि भय, हरि हरि नयजयपद करि करिपवरद पर दमुनि ।

वदति सदति सुखकर विभु भवजलनिधिपतितपतितकरद मुनि. ॥ ६ ॥

(लघुरामा० ४९)

(आ) संयुतावृत्ति मध्यपदयमकें:-

पुशी अवनिजा निजाश्रुसलिला-। लिला; सुविकळा कळानिधिमुखी, ॥

उठूनि, नमुनी मुनीस मग ती, । गती करि तदा तदाश्रमपदा. ॥७॥ (कुश.५ ११)

भवाब्धि सुकवी कविप्रिय करी । करीशतम हा महादय हरी ॥

सुकीर्ति परमा रमाप मिरवी । रवीडितमहा महास्यद नवी. ॥ ८ ॥

(विचित्र रामायण १)

(वरच्या दोन उदाहरणात कवीनें दामयमकही साधिलें आहे विचित्ररामायणातील प्रत्येक श्लोकात मध्यपदयमक व दामयमक हीं विचित्र रीतीनें साधिलेलीं आढळतात.)

सुसव वासव वानि असा करी, । मुनिजना निजनायक उद्धरी, ॥

यश मला शमलापह तें रुचे, । ठकवितें, कवितें न दुजें सुचे. ॥ ९ ॥

(कृष्ण ८०-४२)

निजजना अमृतें बहु अर्पिती, । स्व अनवे अनवेकर अर्पिती, ।

सतत पूर्ण मुकुंदयशोरसें । न वदना वद ना म्हणती असें ॥१०॥ (विठ्ठलभक्त० १)

करिति विठ्ठलभक्त कथा बरी, । सुदृढ बाळहि जीस मनीं धरी, ।

वश जयासि सदा भगवान् हरी । कुतुक या तुकयापरि भूवरी. ॥ ११ ॥

(विठ्ठलभक्तस्तुति ५)

ब्रजपते ! जपतेऽस्य भयप्रद सुरसदो रसदो सहिमा तव, ।

अघनगे घनगेयरुचेऽशनिस्त्वमवमाऽमव मामकरोर्वराम् ॥१२॥ (पाडुरंगस्तोत्र १)

(‘विठ्ठलभक्तस्तुति’ व संस्कृत पाडुरंगस्तोत्र या प्रकरणांत पंतांनीं रघुवंशाच्या नवव्यसर्गातील श्लोकाप्रमाणे प्रत्येक चतुर्थचरणात संयुतावृत्ति मध्यपदयमक साधिलें आहे)

भव ! न तेऽवनते कठिनं मन । सुरगुरोर्गुरोरिव भोगिनि ! ॥

कुरु चिरं रुचिरं शिरसीश मे । स्वपद्मापद्माशु यदुद्धरेत् ॥ १३ ॥

(शंकरस्तव २३)

(इ) संयुतावृत्ति अंत्यपदयमकैः—

विषयीं सज्ज न, सज्जन मज्जन मज्जनकनुतयशीं करिती. ॥ १४ ॥

(रामरीति ७९)

फार तूं श्रमलीस हिंस्रगणांचिया भवनीं वनीं; ।

दु खभीतिसमयावरि क्षितिकन्यके न मनीं मनीं; ॥

प्रार्थिली असि पूजिली मग तापसीनिकरें करें; ।

अर्पिलीं तिस कंदमूळफळें मुनिप्रवरें वरें. ॥ १५ ॥ (कुशलवा ५-१४)

म्हणे सत्या अत्याहतमति मला हा वर वर; ।

स्वताताच्या गोष्टी प्रियसखि ! बऱ्या या वरवर; ॥

पदीं कन्यारत्नार्पण न करि, मध्यें करकर ।

स्तुतीची, हा अंबे ! खरित धरु मोदाकर ! कर. ॥१६॥ (कृष्णविजय ५८-२१)

पुढें येउनिया भीमा बोले वागशिवा शिवा;

लवे लोचनही तीचें त्या काळीं उजवें जवें. ॥ १७ ॥ (कुशलवा ४.३)

विशुच्या न रुचे शमनास मना, । जन शिक्षि, न तू वदना ! वद ना,

वचके न निराशमना ! शमना; । वनवृत्ति भजे भवनाभ घना. ॥१८॥

(हररमणीय रामायण. ४६)

(२) अयुतावृत्ति यमकैः—

(अ) अयुतावृत्ति आदिपदयमकैः—

तरणिवर वसुनि झडकर तरणिकुलवरक्षमाभृदनुकूला ।

देवरतिवर नदीच्या देवरसह शीघ्र जाय परकूला. ॥१९॥ (कुशलवा ४-१६)

ओक आत्मधनस्त्रीतें ओक मानूनि मानसें ।

तोकवत् रोदन तदा तो करी ऐकता असें. ॥ २० ॥ (कुशलवा ४-६४)

प्रभाव ज्याचा नि सीम प्रभा शुभ्र हिमाहुनी, ।

प्रभानुगुरु तो हर्षे प्रभासाप्रति पाहुनी ॥ २१ ॥ (कृष्णविजय. ७९-२७)

तो दासाचा कल्पशाखी मोदामृतपयोनिधि ।

गोदावरीस जाळनी, गोदानें दे यथाविधि ॥२२॥ (कृष्णविजय ७९-१३)
आळचि घेउनि मी शिशु आळवितों निष्ठुर लदुर बाळीं, ।

आळ निवासनि, मातें, आळस टाकूनि, धाव कुरवाळीं ॥२३॥ (आर्याकेका. २२)
पाळक तूं विश्वाचा, बाळकसा तोड पसरितों बा ! मी, ।

व्याळकराळकठिणतर काळ कसा वारिसी न हा स्वामी ! ॥२४॥ (आर्याकेका ३)
वासरा धिपराजीवा ! वासरा जननीस्तन ।

वा ! सरा ! भक्त्यादाच्या आसरा तूं दयाघन. ॥ २५ ॥ (विठ्ठलविज्ञापना १७)
कुशल वचन ऐकताचि ऐसें, कुशलव मुष्टिधर द्विजेंद्र गेला, ।

रुचिरवदनबालकद्वयाच्या रुचिरवसंग्रहणें प्रहृष्ट झाला ॥ २६ ॥

(कुशलवा. ५-२५)

कृष्णाग्रजावरज बळकृष्णाश्रित करुनि कीर्तिला जतन, ।

कृष्णात्मजकुळनदन कृष्णापति वीर पावले वतन ॥ २७ ॥ (आदि. ३६-६७)

पर्वरात्रिरमणामृतभासां सर्वैर्गर्वहर निर्मलकाते ।

पर्वतेश्वरसुताधर शभो ! शर्वं मामवनत जनमार्तम् ॥ २८ ॥ (शंकरस्तव १)

राधापुत्र बहु करी बाधा पार्थासि, तेधवा त्याला ।

राधाहृत्तोर हृण्णे, बा ! धाक प्राप्त का तुला झाला, ॥ २९ ॥ (कर्ण. ४८-५२)

तारारमणमुखी ते तारारावें रडोनिया त्यातें, ।

तारा हृण्णे कर्पीद्रा ! तारावें दु खसागरीं मातें ॥ ३० ॥ (मंत्ररामा. ४-७२)

कर्मी वसा नसो परमर्मी लोचन असा दयाधर्मी, ।

नर्मीहि मृषोक्ति नयो, शर्मी नादा शिरा क्षमा वर्मी. ॥३१॥ (कृष्णविजय ८०-६९)

(आ) अयुतावृत्ति मध्यपदयमकैः—

वदेऽहं विडल दातुं शं देहं धृतवान्प्रभु ।

सदेहं हन्तुमुदितो मदेहं योऽशुमानिव ॥ ३२ ॥ (विठ्ठलप्रणिधि १)

स्तविति नमुनि समुनिसुर प्रभुच्या शस्त्रास मग रुडनळास ।

स्तवितिल कवितिलकहि कां परमदकलिच्या न गरुड नळास. ॥ ३३ ॥

(हरिवंश ९-१७१)

(शेवटच्या उदाहरणांत द्वितीयार्धांत संयुतावृत्ति मध्यपदयमक, असून दोन्ही अर्धांत अयुतावृत्ति आदिपदयमक व अल्पपदयमक हीं साधलीं आहेत)

सेवावा सर्वतीर्थानीं, ठेवावा मनिं सज्जनीं, ।

देवा वाटे त्याहि तोष, रेवावारिनिमज्जनीं ॥ ३४ ॥ (कृष्ण. ७९-२५)

(वरच्यांत संयुतावृत्ति मध्यवर्णयमकही साधिलें आहे)

(इ) अयुतावृत्ति अल्पपदयमकैः—

खजनभवाबुधितरणे ! त्रिजगद्भूषणमहामणे तरणे ! ॥

दे मज चापास रणीं दाविन दुष्टासि काळगृहसरणी. ॥ ३५ ॥ (कुशलवा. १०-४)

मज दु ख पहावेना, आरडणें क्षणहि हें सहावेना ।

सदनांत रहावेना, उद्वेगें राज्यभर वहावेना. ॥ ३६ ॥ (ब्रह्मोत्तरखंड १०-१४)

अस्मन्परिभव करितो आजि नभातें शरत्रजें भरितो ।

गोधन हरितो, वरितो कीर्ति, अशनिभृदरिकरिषटाहरि तो. ॥ ३७ ॥ (विरा. ३-८६)

शक्यिकीर्षित कळलें, जें होतें हृदय पळ तमें मळलें, ।

तें विधिवचनें वळलें, रतिचें तपही दयाफळें फळलें ॥ ३८ ॥ (हरिवंश ५०-५२)

(पंताच्या काव्यात दोन अर्धांच्या शेवटी जी यमकें आढळतात तीं याचींच उदाहरणें होत त्यातील लांब यमकें पुढे दिलीं आहेत)

(३) पुष्पयमकः—वृत्तांत यति येणारीं अक्षरें सारखीं असल्यास पुष्पयमक होतें, त्याची उदाहरणें केका ११८, ११९ ह्या होत त्याचीं आणखी थोडीं उदाहरणें —

कितेक रथ मोडिले, ध्वज कितेकही तोडिले, ।

कितेक शर सोडिले, गज कितेकही झोडिले, ॥

असख्य भट ताडिले, यमपुराकडे धाडिले, ।

शिर प्रकर पाडिले, बहुत यापरी नाडिले. ॥ ३९ ॥ (कुशलवा. १०-९)

शिळेसि दिधली गती, जिस महामुनी मागती, ।

द्विपत्सहज सन्नती करि, तयासि अत्युन्नती, ॥

कहनि नत पावती, वरुनि सिद्धि दे पाव ती, ।

जयास खळ कापती, अजित आमुचा तूं पती. ॥ ४० ॥ (कृष्णवि. ५६-३०)

युद्ध भारी करी, । फार मारी अरी ॥

लक्ष्मणाच्या उरीं, । शक्ति हाणी अरी. ॥ ४१ ॥ (सग्विणी रा.)

समस्त कपि गौरवी, यश सुधाशसें गौ रवी; ।

दुरापपण हारवी, हरिभजतमा हा रवी. ॥

प्रभु स्वरग लाजवी, सदयता भली गाजवी, ।

नमी निषट जो भवीं जन तया पदीं शोभवी. ॥ ४२ ॥ (पृथ्वीरामायण. ८२)

होता गर्भवती तिघी हि युवती राया सुखें पावती, ।

पीडा मालवती, सुरेंद्र लवती हर्षें स्तवूं धावती. ॥

जाल्या तुष्टमती प्रजा प्रशमती सताप विश्रामती ।

खखातीं सुकृती मुनीश्वरकृती स्कारप्रसन्नाकृती. ॥ ४३ ॥ (साररामायण, बाल ४-२५)

पृथ्वीची दुहिता त्रिलोकमहिता श्रीरामचेतोहिता ।

नेसी धीरहिता, न वृत्ति विहिता हे कामसमोहिता ॥

श्री, प्राणासहि तार, जा, न अहि ताडावा पदें दाहिता, ।

कीं काळप्रहिता तु ज्याचि महिता नेली असे लोहिता. ॥ ४४ ॥

(त्रुटितरामायण अरण्यकांड १२)

अहो ! अतुललक्षणीं अमृत वर्षसी ईक्षणीं, ।

भुज स्वजनरक्षणीं सुपदु हे असच्छिक्षणीं; ॥

प्रचंडमहिमा रणीं दशमुखाचिया मारणीं,
इनान्वयशिरोमणी, प्रकट आमुचा तूं धणी ॥ ४५ ॥ (कृष्णविजय ५६-२९)
महर्षिकुळभाजन स्वपितृराज्यशोभा जन ।
त्यज्जनि, सकृपा ! वनव्रजन दाविलें पावन, ॥
तपस्विपरिपालनप्रणतबाळसल्लालन-

प्रवीण सुखसाधन, प्रकट आमुचें तूं धन. ॥ ४६ ॥ (कृ. वि. ५६-३१)

(कृष्णविजय अध्याय ५६ श्लोक ३२ ह्यातहि पुष्पयमक साधिलें आहे)

(४) अश्वघाटी यमकः—‘यमकाच्या पाठीं व पुढें निराळें व्यंजन असल्यामुळें, प्रत्येक व्यंजनावर जशी काय उडी मारीत यमक चाललें आहे, असा भास झाला ह्यणजे अश्वघाटीयमक झालें हें जसें चरणाच्या आरभापासून तसें एकदम मधून व आद्य-तीही गुंफलेलें आढळतें’ (अलंका) याचीं थोडीं उदाहरणें—

वदला यापरि, वा परि खापरिला परिस तेंवि त्या बोध. ॥४७॥ (उद्योग ७-७६)

अर्जुन वर्जुन गर्जुन अर्जुन घे क्षण उगेंचि थोरपण. ॥ ४८ ॥ (द्रोण १९-३९)

भ्रमला, श्रमला, शम लाज मला न मलाधिला ह्यणे हासे. ॥४९॥ (कर्ण ४१-५३)

मतिमति ! सति ! पति अति विश्वासें माझ्या हातीं दे हा, ॥५०॥ (दत्त साक्री ३३)

देउनि अति यतिपतिमतिरतिकर निजपादपद्मभक्तिधन ॥५१॥ (चतुर्थस्तोत्र रा. ७२)

वाजत, गाजत, लाजत साजत राजतरणीं पुरा गेल. ॥ ५२ ॥ (शांति. ३५-)

हरिजन अरिजन परिजन करि, जननि ! प्राज्ञजनसभे ! काय ।

हा दास यास हास त्रास नसो, शिशुसि निदिना माय. ॥५३॥ (स्वर्गरोहण २-४८)

दाटुनि वाटुनि घाटुनि चाटुनि पीतोसि विष मरायातें. ॥ ५४ ॥ (गदा १-९०)

न धरीं वा ! दर, दा दर, सादर दे वाजवूं पुन्हा नीट ॥ ५५ ॥ (विराट. ४-८)

तो वधिला पाडुसुतें काति जितस्वर्णवर्ण कर्ण रणीं. ॥ ५६ ॥ (कर्ण. ६-१४)

‘हाय ! म्हणे माय, ‘सुता ! काय तुझा सायसा मुला यम हा ।

काय करूं ? जाय वना, राय नव्हे तात हा, मुला यम हा ! ॥५७॥ (द्रुव -स्फुट)

(५) आद्यंत यमकः—चरणाच्या किंवा अर्धाच्या आरभीं व अखेर यमक साधिलें असलें तर त्याला ‘आद्यंत यमक’ ह्यणतात याचीं थोडीं उदाहरणें—

गळतीसमान नयनें गळती. । लपनें न येति धड आलपनें; ॥

निजविग्रहासि उठवी निजवी; । जनकात्मजा स्मरतसे जनका. ॥ ५८ ॥

(कुशलवा ४-७०)

शोक लास्य करी हृदंगणिं कठ केवळ शोकला, ।

कोमलानन पूर्णचंद्र तिचा तदा बहु कोमला; ॥

कां पती रसला ह्यणे सकळेंद्रियें बहु कांपती; ।

भार तीस निजांग होय, वदे अशी मग भारती. ॥ ५९ ॥ (कुशलवा. ४-७१)

कां नवलास नव्हे, घटकर्णगळीं जरि बसेल कानवला ? ॥६०॥ (द्रोण १०-२१)

नलनृप म्हणे 'शिवा ! ती नवरी हो मन दुजीस नवरी हो ! ।

भैमी ह्मणे शिवे तो नवरा हो प्रेम नित्य नव राहो. ॥६१॥ (वनपर्व. ४-२२)

क्षमासमाना क्षांत्यर्थी, रूपीं प्रत्यक्ष मासमा, ।

न दीसती का अजुनी पुण्यनीरनदी सती ? ॥ ६२ ॥ (कुशलवो० ४-२३)

परवाद नसे वसुची परवा, । नर वा सुर धे विरसा न, रवा. ॥

वरवा प्रभु तो स्वगुणा वरवा, । भर वारुनि राम ह्मणे भरवा. ॥ ६३ ॥

(हररमणीय रामा. ४५)

जा, गा महानगुणा, दिधलें तुज जीवदान जा जा गा, ।

जागा दाटुनि केल्या हरि, वांचाया नसे गजा जागा. ॥ ६४ ॥ (कर्ण ३१-४१)

गळतो सर्व हरियशःश्रवणें, अघराशि सर्वही जळतो, ।

पळतो भ्रम, किंबहुना भगवान् येणेंचि सर्वथा वळतो. ॥६५॥ (मंत्रभाग, २-१५)

(वरच्या ३८ व्या गीतींत आद्ययमकही साधिलें आहे)

(६) दाम किंवा शृंखलायमकः—वृत्ताच्या दोन चरणांस जोडणाऱ्या यमकास दाम-यमक, किंवा शृंखलायमक, म्हणतात याचें उत्कृष्ट उदाहरण मोरोपंतांचें दामरामायण होय. असाच प्रकार पंताच्या श्रीरामायणात केलेला आढळतो. या यमकप्रकाराची थोडीशी उदाहरणे —

तेथ ज्ञानविशारद शारदशशिगौर गौरवाहं कवी ॥ ६६ ॥ (सभा. १.१२)

नर जगत्प्रथमवाच्छा झाली, म्हणवृनि धावलास रणा. ।

सरणावर निज निजजनसह जा सहजानयें शिवा शरणा. ॥ ६७ ॥

(मंत्र. ६-६८१)

त्वामहमनिशं कलये कलये यदत्तसाध्वसोऽसि त्वम् ।

प्रणते र्थना अवमा अव मामित्यानतं दयालुमणे ! ॥६८॥ (कृष्णस्तवराज) ३१)

सेवुनि संतत पाला, संत तपाला यदर्थं करितात, ।

तो प्रिय या स्तवना कीं यास्तव नाकींहि हेंचि वरितात ॥६९॥ (भीष्मभ. ११७)

झाला हा निबरवया हानि वरवया न जाणता होय ॥७०॥ (अश्व १-१२५)

भीम वधी पर-वारण परवा रणपंडिता तथा नाहीं ॥ ७१ ॥ (कर्ण. ३८-२१)

पुसोनियां शोकपाणी, पाणी जोहूनिया नयें, ।

रामापुढें दीनवाणी, वाणी भरत हे स्वयें ॥ ७२ ॥ (कुशलवा. ३-५)

करूनिया मज्जन विश्वपावनीं, वनीं प्रवेशे मग जानकी वनीं, ॥

संचित पाहे मग देवरास ती; । सती म्हणे आश्रम का न दीसती. ॥ ७३ ॥

(कुशलवा. ४-१७)

म्हणे श्रीरामरमणी रमणीयवपुर्धरा ।

धराकन्या जगत्पद्मा पद्माक्षी कंबुकंधरा. ॥ ७४ ॥ (कुशवा २-२०)

त्याचें करुनि निवारण वारणशत्रुप्रताप कुश बोले ।

धरुनि वृथा काम रणीं कां मरणीं सिद्ध मूढ हे झाले ॥७५॥(कुशलवा. १३.१२)

गुणग्रहणदक्ष ते म्हणति साधु साधु क्षमा ।

क्षमाडुहितृनंदना ! धरु तुझा सदा पक्ष मा ॥

क्षमाबळपराक्रमद्युतियशोनिधी सर्वदा ।

वदान्यपति हो सुखी चिर वसें सुहृत्सर्वदा ॥ ७६ ॥ (कुशलवा. १३ ५१)

‘गुणग्रहण...’ हें व ‘म्हणे श्रीराम ’ हें अशीं दोन ‘दाम किंवा शंखला यमकाचीं उत्कृष्ट उदाहरणें होत यांत कोणतेही जवळचे दोन चरण परस्पराशीं यमकानें संबद्ध आहेत नित्यत्वेन निगमहि दत्ताच्या दासासचि मानवले ।

मानवलेख इतर सारेही काळाचे कानवले ॥ ७७ ॥ (दत्तचरित्र ५४)

‘दाम’ किंवा ‘शंखला’ यमकाचीं उत्कृष्ट उदाहरणें पंताच्या ‘श्रीरामायणांत’ पुष्कळच आहेत. वृत्तात कोणतेही जवळचे दोन चरण यमकानें जोडलेले असले म्हणजे उत्कृष्ट ‘दाम-यमक’ होतें. इतर उदाहरणात प्रथमार्ध द्वितीयार्धाशीं किंवा प्रथमचरण द्वितीयचरणाशीं, तृतीयचरणचतुर्थचरणाशीं जोडलेले असतात दामरामायणांत प्रथमार्ध द्वितीयार्धाशीं जोडलेला असून पूर्वीच्या गीतीचीं शेवटचीं अक्षरें पुढच्या गीतीच्या प्रारंभीं आणलेलीं आहेत परिशिष्ट ‘अ’ यातील दामरामायणाचीं उदाहरणें पहा दामयमकाचीं श्रीरामायणांतील दोन उत्कृष्ट उदाहरणें पहा:—

‘यशा कौसल्येच्या प्रथम सुतता राम परमा ।

रमाया साधूंचें हृदय करि भव्या अचरमा. ॥

रमानाथाश श्रीभरत दुसरा केकयभवा ।

भवाचा संहर्ता सुपट्ट षडरींच्या परिभवा. ॥ ७८ ॥

पयोधीतें लंवी, नळकपिकरें सेतु करवी, ।

रवी वंशाब्जाचा अरिस हितपीयूष भरवी. ॥

रवी जो अदीतें करि, मथि समुद्रा, किति अरी ।

अरीतिज्ञा त्या गा ? प्रभुसि, धरि ज्याचा कर अरी ॥ ७९ ॥

(७) ‘समुद्र’ अथवा ‘अर्धसम’ यमकांचीं उदाहरणें:—

बहुमान सदा सांवरि साधु निका महित सज्जन वनौका ।

बहु मानस दासावरि साधुनि कामहिन सज्ज नवनौका ॥ ८० ॥ (नामरसायन ३२)

अनलसमीहित साधी राया ! वारा महीवरा ! कामा ।

अनलस मीहि तसा धीरा ! यावा रामही वरा का मा ? ॥ ८१ ॥ (वनपर्व ८-५०)

(८) संदंश किंवा विषमपाद यमकाचीं उदाहरणें —

हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनं कीं; ।

हारविला सवतीनें क्षितिनें पुजिला सुरप्रसूनं कीं ॥ ८२ ॥ (स्त्रीपर्व ४-१६)

अश्वत्था मागावा वर पूजुनि परि भला नव्हे मुंजा, ।

अश्वत्थामा गावा कीं तो गुरु खंडिजेचि शरपुंजा ॥ ८३ ॥ (कर्ण. ११-३१)

तोया याद वराया ज्या प्रेम्त्या धरितसे, भला भजनीं, ।

तोया यादवराया प्राप्त असो, कीं दुजा न लाभ जनीं ॥ ८४ ॥ (विष्णुपदवकिली २८)

पुंडरीका ! क्षमा केली त्वां वैकुंठाधिका सदा ।

पुंडरीकाक्ष माकेलीस्थाना त्या नाठवी कदा ॥ ८५ ॥ (पुंडरीकप्रार्थना १५)

परम नीच मूढां सळी, नया । न गणि पावती आपुल्या लया ।

परमनीं 'चमू ढासळीन या' । अरि म्हणे, रणीं तापल्या लया ॥ ८६ ॥

(संजुरामायण ८३)

(९) संदष्टक किंवा समपाद यमकांची उदहरणे:—

पावे, प्रसन्न होतां देव, सुदामा जिला, असी मातें ।

श्री, कीर्तिहि, जरि अल्पचि दे वसु दामाजिला असी मातें. ॥ ८७ ॥

(सन्मणिमाला १८)

साधु ह्मणावे ह्मणती नरमाधवदास साधु याला जे ।

अतिसारीं पट ज्याचे न रमाधव दाससा धुया लाजे. ॥ ८८ ॥ (सन्मणि. ६३)

गावा, नच मानावा चोखामेळा महार सामान्य; ।

ज्याच्या करि साधूंचा चोखा मेळा महारसा मान्य. ॥ ८९ ॥ (सन्मणि ७९)

श्री विष्णुसा न तारी जन काय ज्ञानदेव वेगानें ? ।

हा दे तें खर्गाच्या जनका यज्ञा न देववे गानें. ॥ ९० ॥ (ज्ञानदेवस्तव १)

श्री राम ह्मणे, 'मदधिक गुरुचरण, त्यजुनि काय निघसी ते ।'

लक्ष्मण ह्मणे, 'भजवे गुरुचरण त्यजुनि काय निघ सीते !' ॥ ९१ ॥

(वनप १०-६८)

तुजविण न दीपिके ! सति ! कृष्णे ! तरतो नयज्ञहि तमातें ।

करितों जरि तरि गमता कृष्णेतर तो न यज्ञ हित मातें. ॥ ९२ ॥ (वन ८-५४)

कुरुसैन्यांत गमे ज्या परि रंभाकाननांत घारा हो ।

त्या विजयथ्री देउनि परिरंभा कां न नातवा राहो ? ॥ ९३ ॥ (द्रोण. ३-८८)

नुरवि, करुनि परकवचा अंगप तितउ पलसमय मनिं भानें ।

भीमानें शर गणिले अंगपतित उपलसम यमनिभानें. ॥ ९४ ॥ (द्रोण १२-१३)

हरहर ! जाणों चुरिला तो बाळ करेणुनीं चरणपातें ।

शिवशिव ! भरितिल कीं हो तो बाळक रेणुनींच रणपातें. ॥ ९५ ॥ (द्रोण ७-२३)

जोडुनि गुण पार्थ करी कुरुसेनापाल-विप्र-कटकान्ता ।

कीं गुरुपराभवेही कुरुसेना पालवी प्रकट कांता. ॥ ९६ ॥ (द्रोण, ९-३३)

न रणा तूं योग्य, ह्मणुनि 'हा ! केशवसारथे ! रडायास. ।

काय भिवविशिल, देउनि हाके शवसार थेरडा, यास.' ॥ ९७ ॥ (द्रोण. १७-५७)

गमला हित ओगरितां कांजी मधु सूद नाकपाळाला ।

अर्थ तसा आला हे कां जी मधुसूदना कपाळाला. ॥ ९८ ॥ (द्रोणपर्व)

जी वेश्या बुध वरिल त्यजुनि अमर्यादरा जनीं तीतें ? ।

भजतो अनीतितें हा त्यजुनि अमर्याद राजनीतीतें ॥ ९९ ॥ (उद्योग ८-८)

न शिके ल्याचा बोल न चाला, मंदार सावरिल काय ।

पतनेच्छुचा न, न वरिल घाला मंदा, रसा वरिल काय? ॥१००॥ (शल्य १-११)

कृष्णा ! त्वत्सम तव कृतवर्णन भाचा परा सुकविता कीं; ।

ज्ञाला घालाया भृतवर्ण नभाचा परासु कवि ताकीं. ॥१०१॥ (स्त्री. ४-३९)

भवद्वन करित होता बहुभास्वर थावरुनि हात रणीं; ।

वाटे जणीं उतरला बहुभा स्वरथावरुनि हा तरणी. ॥१०२॥ (स्त्री. ६-५१)

ज्ञाला हरिसहि पढवुनि नयशोभाजनक विप्रसा दानें ।

केला कोण शिवाच्या न यशोभाजन कवि प्रसादानें. ॥१०३॥ (अनु. ३.४२)

यादव म्हणति, 'द्वानळ दुर्वासा; हे लता पहा, काय ।

या उग्र ग्रीष्मीं हे दुर्वा साहेल ताप हा काय ? ॥१०४॥ (अनु ७-५२)

स्त्रीचेंहि अतिथिला दे सकु सुबहुमान सत्व राखाया; ।

तो त्या क्षुधिताचे करि सकु सुबहु मानस त्वरा खाया. ॥१०५॥ (अश्व ७-१३)

सतीं श्री सुरतरुचें नवि नवि लक्षि प्रसून हित याची ।

मग सकु द्या म्हणुनि का न विनविल क्षिप्र सूनहि तयाची ॥१०६॥ (अश्व ७-१६)

आलि म्हणे मे ! कुमुदिनि ! वैराटि ? कलाप हा, सुखेंव दया ।

करुनि द्याया येतो, वैरा टिकला पहा, सुखेंवद या. ॥१०७॥ (आश्रम ६-२०)

पाहे प्रणता तोका न व्यास महाकवि प्रसादास ।

विप्राच्या दे न करी नव्यासम हाक विप्र सादास. ॥१०८॥ (स्वर्ग २-४१)

करीत होती तेथेंच नवसा गरती रती ।

पावे ल्यापासुनी चिंतानवसागरतीर ती. ॥ १०९ ॥ (कृष्ण ५५-४३)

दयाघनें जरी केला परिहास त्यजावया, ।

गर्वास हेतु तापाही परि हा सत्य जावया. ॥ ११० ॥ (कृष्ण ६०-६)

दीनावनें होय साधुवाद, या लोक लागती. ।

मातेशीं वाळ करितो बा ! दयालो ! कलागती. ॥१११॥ (विठ्ठलविज्ञापना ६४)

म्हणे जना भव सुखें तर वारकरी तसे; ।

जे शत्रु तच्छिरीं उग्र तरवार करीतसे. ॥ ११२ ॥ (पुंडरीकप्रार्थना २९)

कपीस स्वर्ग रुचला न पुष्पकविमानसा; ।

त्वद्यश प्रिय नार्कीचें न पुष्प कविमानसा. ॥ ११३ ॥ (रामप्रार्थना ३४)

(दोहा) लाविति षडरिमुखासि हे संत मस, तप नसेच ।

ऐसे इतरीं, नाशिति संतमस तपनसेच. ॥ ११४ ॥ (सद्वर्णन ७)

जो पापनर्गीं तृणसर्मीं अनळसमान, सदार ।

प्रभु सताचें सेवितो अनळस-मानसदार. ॥११५॥ (सद्वर्णन १७)

तापते ऐकतां आतें 'हा' केला कान रक्षण ।

करिता द्याकिता साधु हाकेला कां नर' क्षण ? ॥ ११६ ॥

(सीतारामायण ५७)

‘सन्मनीं त्याग तोषाचा भरता हेतु लाजसी ।
ताता शक्का वसे कोणा भरता हे तुला जसी ॥ ११७ ॥
गोदेतें प्रभु सेवी, जी सर्वदा सांवरी नया ।
प्रेमें मुक्ति ह्मणे जीच्या सर्वदासां वरीन या ॥ ११८ ॥

(अनुष्टुब् रामायण)

सुतपोवनांत लावी हरिहरितोकांस दामनीला जो ।
तेणें न कण्व हरसह हरि, हरि, तो कां सदा मनीं लाजो ? ॥११९॥ (द्रोण ६ २१)
मज न मत अखिधें यश, अश्वत्थामा न साधु निकरानें. ।
हित ह्मणुनि, जडाहि दिला अश्वत्था मान साधुनिकरानें. ॥१२०॥ (द्रोण १५ ११०)
सुकरोन्मूलन होइल पहिल्यापरि काय नग, जरा ज्याला ? ।
किंबहुना, सांवरवे पहिल्यापरि काय न गजराजाला. ॥ १२१ ॥ (द्रोण. १६ १२)
तुज वदले, पाहुनि तव साधुसभा, ‘जनक’ विप्र शांतनवा ! ।
कोठें पाहूं करिता साधुसभाजन कवि प्रशांत नवा ? ॥१२२॥ (अनुशासन. ८ ८२)
काळा जेंवि तुला मम भी मानस तेंवि; रे चढें कुळ कीं ।
वैराच्या, तोयाच्या भीमा ! नसतें विरेच ढेंकुळ कीं. ॥ १२३ ॥ (स्त्रीपर्व ३.४७)
(श्लोक) कथि हा गुण, भव्य साद देती सुर, सादास सदा निका महर्षी ।
करि पाजुनि रामकीर्तिरूपा सुरसा, दास सदा निकाम हर्षी ॥ १२४ ॥
(प्रियरामायण १०४)

प्रभुकीर्तन या करी कवीचें सदयागायन लावि ना शयाला ।
ह्मणतें यश हें नसे सदा जो सदया गाय मला विनाश याला ॥ १२५ ॥
(प्रियरामायण १०९)

प्रभुगुणसे उडविति रजहि संत तमहि मानाच. ।
याचा निववि म्हणे जना संतत महिमा ‘नाच’ ॥ १२६ ॥ (सद्वर्णन १३)
गुरुसत्कीर्ति प्रभु गृहीं राबला, जसा दास. ।
इच्या धरी ऐकुनि सुधा राब लाज सादास. ॥ १२७ ॥ (सद्वर्णन १६)
श्रित दीन न होळं दिला संतांनीं परतोन. ।
मिरवी उदापण सुगुण संतांनीं पर तो न. ॥ १२८ ॥ (सद्वर्णन २०)
कवि ह्मणति, सदाश्रित सुखें आतपत्र पावे च ।
नृपतिपुढें न करुनि वृथा आतप त्रपा वेच. ॥ १२९ ॥ (सद्वर्णन)
देसी जडाहि तूं जैसा सत्वराशि शुका मना ।
पुरवाया सदा तैसा सत्वरा शिशुकामना. ॥ १३० ॥ (विठ्ठलविज्ञापना १०)
हृष्ट केला तो यशें जो दे वदे वानर क्षण ।
सत्प्रेमाचें करिसि का देवदेवां ! न रक्षण ? ॥ १३१ ॥ (विठ्ठलविज्ञापना ६३)
यश केलें तप तुवां अगाधवळ साधुन; ।
या तसें ह्मणती वा ! त्या अगा धवळ साधु न. ॥ १३२ ॥ (पुंडरीकप्रार्थना २)

येतीं क्षेत्रें तुझ्या तीर्थें देव संतत सेवना; ।

गुण देसी जना वा ! न दे वसंत तसे घना. ॥ १३३ ॥ (पुंडरीक० ३०)

तत्काळ निष्पंक करी हरिनामनदी नता ।

त्वक्षेत्रीं ससृति जशी हरिना मन दीनता. ॥ १३४ ॥ (पुंडरीक० ३३)

त्वक्षेत्रांत न कोणीही अस्मानंद नर क्षण. ।

हा जसा पावला, घोषीं असा नंद न रक्षण. ॥ १३५ ॥ (पुंडरीक० ३५)

येती जातीहि जी यात्रा नमो कळि करी तितें. ।

हा आटोपी, आपुल्या दे न मोकळिक रीतितें. ॥ १३६ ॥ (पुंडरीक० ३६)

पावले शोक साकेतीं रामा ! जीव नवा सदा. ।

मान्या तुला खत्ताताची रामा जी वनवासदा. ॥ १३७ ॥ (रामप्रार्थना १२)

घनसे देववीर श्रीपद रावण वातसा, ।

न शमे जो पसरितां पदरा घणवा तसा. ॥ १३८ ॥ (रामप्रार्थना ३०)

तुझ्या मनीं न तम की रज नीच, रमा वळे ।

शुद्धसत्वा, दुर्गुण तो रजनीचर मावळे. ॥ १३९ ॥ (रामप्रार्थना ३२)

विमानीं वाहिले नेले पुरस्थ विरहासहें ।

त्वां न केलें, होय जेणें पुरस्थविरहास हें. ॥ १४० ॥ (रामप्रार्थना ३८)

त्वा सेविलें अमृतसें सार साकेत; काकवी ।

पुरी अन्या, न तुळिती सारसा केतका कवी. ॥ १४१ ॥ (रामप्रार्थना ३९)

(गीति) हा हा अशा करिं घरुनि बहुधा करवीरवासि निजनमना, ।

चुकतां जपतां सुखविसि बहुधा करवीरवासिनि जनमना. ॥ १४२ ॥

(महालक्ष्मीस्तव ६)

विषय विषचि वा ! हो हरिजन कांपायांस भाळला जीव, ।

विधिविभुचा लावुनि हितजनकां पायांस भाळ लाजीव. ॥ १४३ ॥ (साधुरीति ४६)

(१०) लांब (अंत्य) यमकांचीं उदाहरणें:—

गेला मजही सोडुनि हाता पसरून कोप सारा या ।

तव गुरुचि अगद जोडुनि हा ताप सरू, नको पसा राया. ॥१॥ (अश्व १-११८)

समुपेक्षिले, ठकविले, पृतना महिमा नको पित्या; सहसा ।

म्या माराचे खळ ते कृतनामहि, मान कापित्यासह सा. ॥२॥ (द्रोण २२-६)

गमले दोषे हरिसे, मग झुलले पळ ससे समर-सिकते ।

रक्तें न्हाले झाले बहु फुलले पळससे समरसिक ते. ॥ ३ ॥ (शल्य. २-७८)

जो काय सुरसदूषक अघ परिहरिता तसा चिकुर वाळी ।

निर्गर्व करुनि चुकला बहु परि हरि तातसाचि कुरवाळी. ॥४॥ (उद्योग. ८-७६)

नरहरिनामा पावे सत न सोनार दास मान कसा ? ।

तरला करुनि भवाचा अंत नसो नारदासमान कसा ? ॥५॥ (सन्मणिसाला ७६)

काय उणें त्या, करे सश्रीकृष्णा जा निवास विप्राशी ? ।
 कर्णाहीं स्वस्तुतिस श्रीकृष्णाजानि वासवि प्राशी. ॥ ६ ॥ (द्रोण. ४-१)
 कथिलें कसें असें मज धर्मा ! करवाल काढ कलहातें; ।
 मृत्युमुखीं कुलकरगुणशर्माकरबालका ढकल हातें. ॥ ७ ॥ (द्रोण. ४-५)
 बळवावया करावें काय पतितपावना तप शुभ जनें ? ।
 द्रवला स्वयेंचि पशुपति देव अतितपा वनांत पशुभजनें. ॥८॥ (अनु ३-३९)
 राम म्हणे 'धर्म वदसि गुरुचि महाजनक विप्र तारक हा ।
 तरि तूं न म्हणसिल कसा जरिहि महाजन कवि प्रतारक हा !॥९॥ (शांति. २-४८)
 हे राजश्री व्हाया मम तोकांचा विनाश शिकलें तें ।
 तपनालाहि गिळी जो तम तो कां चाविना शशिकलेतें !॥१०॥ (स्त्रीपर्व १-५८)
 वृत्त कथुनि कविसि, म्हणे ती निष्ठुरता पहा निरोपाची; ।
 छाया कराचि; न करो अति निष्ठुर ताप हानि रोपाची. ॥११॥ (आदि. १-२८)
 स्पर्श न मोहाचा हो तुज, अंतर्हित परा शराचा हो; ।
 ऐसें बोलुनि झाला सुत अंतर्हित पराशराचा हो. ॥ १२ ॥ (द्रोण. ६-८५)
 जेंवि क्षम लीलेनें, सर्वपरमदा पिनाक, साराया; ।
 नरचाप तसाचि परा, उग्र परम, दापिना कसा राया? ॥१३॥ (द्रोण. ४-२१)
 देता तुलाचि भजतिल, पळही पर, मानदा ! न वसुधेतें ।
 वा । पावेल, करुनिही कष्टा परमा न दानव सुधेतें ॥ १४ ॥ (द्रोण ७-३०)
 गोपीजन ठकवाया खाया नवनीत साय, कनकपटा ।
 चालों देइल माझा, शिरता अवनीत सायक न कपटा. ॥१५॥ (द्रोण-२२-२)
 वत्सा ' मी केवळ रवि मम सर्व स्वच्छवि प्रवर दास; ।
 स्वात्म्यापरीस बहुमत मज सर्व स्वच्छ विप्र वरदास. ॥१६॥ (द्रोण ४-३६)
 पाहे हाहि पसरुनि प्रभुसि तपःपदर विप्र भव्यास ।
 झाला सुत सुज्ञ अजर अमर तपःपद रावप्रभ व्यास. ॥ १७ ॥ (अनु ६-५६)
 इद्र ह्मणे तव गुरुतें जाणे बहुधा कवि प्रयास महा ।
 करिती पवितीव्रतें, याचा बहु धाक, विप्र यासम हा. ॥१८॥ (अश्व. १ ११७)
 आभीर म्लेंच्छ करिति विपदुदया लूट जीत नय नाहीं ।
 येतें कथू पृथेचा क्षम सुदयालूटजीं तनय नाहीं. ॥ १९ ॥ (सौसल २ ७१)
 जो देणारा विष्टपबाह्य विषयवास विप्रतापातें ।
 होय स्वयेंचि तो तव तात विषय वासविप्रतापातें. ॥२०॥ (महाभारत, पर्व...)
 प्रभुभाव असा गमला देय इला शाप हा तप सराया. ।
 हें न बुडवितां येते सर्व इलाशाप हात पसराया. ॥ २१ ॥ (स्त्रीपर्व ६-१२)
 शोभा सोडुनि होता शुद्ध वसंतीं करीरसा पार्थ ।
 मम मंत्रातें व्हाया उद्धव संतीं करी रसापार्थ. ॥ २२ ॥ (विराट. ६-१२३)

ताप हरिल तव दर्शन सुखवाने बहु मानसा धुनाजाचा; ।
 कीं तो तूं सर्वस्वें कीजे बहुमान साधुंनीं जाचा. ॥ २३ ॥ (शांति. ६-४८)
 काय इतर गज देता जभारातीभ घाट वीरा या, ।
 त्या सुझा सेना बहु संभारा ती भवाटवी राया. ॥ २४ ॥ (द्रोण. ११-४८)
 कार्णि ह्मणे पळ इकडे पाहुत सज्जन न पत्रिकेतुकडे. ।
 चर्मापरि लिहिलें कीं वपुचें मज्जननपत्रिके तुकडे. ॥ २५ ॥ (द्रोण. ३-१३१)
 पडता रथीं गदा तो स्वसुसा पळ वीर विप्र भासेना. ।
 कौरव वैष्टिति भीमा, तो त्या पळवी रविप्रभा सेना. ॥ २६ ॥ (द्रोण ११-७९)
 ह्मणशिल यशोर्थें वेंचिन सर्वस्वा मी, सदा समरशील, ।
 तरि तूं, पावोनि मला स्वगुरुस्वामीस, दास मरशील. ॥ २७ ॥ (द्रोण. ११-३३)
 देवव्रतेंचि केली सत्य असाधारणा प्रतिज्ञा ती, ।
 आहे क्षम भाराच्या कोण असा धारणाप्रति ज्ञाती ? ॥ २८ ॥ (द्रोण. १-६)
 अरि यत्समरीं, हरिच्या जेंवि शिर पुंडरीकद शश तरि, ।
 दशशत 'अतिरात्र' करी जो विधिनें 'पुंडरीक दशशत रे' ! ॥ २९ ॥ (द्रोण ५-५३)
 जेज्जा पड्या यथानि धन-हय सारथि तो रणस्थ विरथ कवी, ।
 वाटे धनरवसमरीं, कपि, रोधुनि तोरण, स्थविर थकवीं. ॥ ३० ॥ (द्रोण २-४४)
 करि साश्रु दुर्मुखाच्या, तो कर्ण कवि प्रदक्षिणा, देहा. ।
 समरीं भीम गमे श्रुतिगोतर्णकविप्र दक्षिणा दे हा. ॥ ३१ ॥ (द्रोण ५-७६)
 गाठी सुरुचि वृषविशिखतति भीमा परमदारुणास्तनगा ।
 द्याया श्रीकृष्णाला जेंवि बकी परम दारुणा स्तन गा ! ॥ ३२ ॥ (द्रोण १२-११४)
 सात्यकिरथीं वृकोदर चढला, राधासुतापसरणीं हो ! ।
 ह्मणति, 'यशस्वी' या, कीं, मथितविराधा, सुतापस, 'रणीं हो' ? ॥ ३३ ॥
 (द्रोण. १-१८४)
 येणें तो, तेणें हा, बोलुनि बहु तीक्ष्ण वचन, कोपविला. ।
 साहेल कोण हो ? अतिकठिणाही, तीक्ष्णवच नको, पविला ॥ ३४ ॥ (द्रोण ३३-१६)
 तूं ज्यांचा नाथ, तयां जरि जय तरि काय नवल ? वणव्याला ।
 प्याला, त्या अरिजीवन किति ? सागर काय नव लवण व्याला ? ॥ ३५ ॥
 (द्रोण. १५-५८)
 जे लचरणाश्रित, ते गरुडचि, शमनकरवाल-कालाही. ।
 शिर दूर, बळें त्याच्या लाविल यम न कर वालकालाही. ॥ ३६ ॥ (द्रोण १५-५९)
 प्रभु हास्य करुनि, हरुनि श्रिततापा, परतवी रथा, राया ! ।
 न शकति जयापुढें खलसंगति पापरत धीर थाराया. ॥ ३७ ॥ (द्रोण १५-६३)
 बदले सुर देवासुरसम त्या आयोधना, शपथ करुनी, ।
 न तुह्मीं किमपि मिळविलें, ऐसा हा योधनाश पथकरुनी. ॥ ३८ ॥ (द्रोण २१-९१)

सदर्नीं करी ययाती जे काहीं सुखविलास तीसहित, ।
 रायें खात्मा तैसा, जेंवि हरें सुखविला सतीसहित. ॥ ३९ ॥ (आदि. १०-८१)
 कर्णादिकांसि देता समरीं वैराटिकेसरी करिता, ।
 जिष्णुपुढें असुरजनीं कोणी वैरा टिके सरी करिता ? ॥ ४० ॥ (विराट. ३-९)
 पाच न मेले, मेले ल्याहुनि बहु सुकरवाळ वीसपट, ।
 या चिंतेस मदात्मा सापडला सुकर वाळवीस पट. ॥ ४१ ॥ (शल्य १-१६)
 परतोनि आणितों श्री मारुनि ल्या परम नीच कितवातें, ।
 मदिपूंच्या केले सुरवर, उडवुनि घर मनीं चकित वातें. ॥ ४२ ॥ (शल्य ४-२१)
 उदकीं लवण, तसें हे करिलचि शोकांत उर विलीन सती; ।
 असती मृदु तरि पळ या तापे लोकांत उरविली नसती. ॥ ४३ ॥ (स्त्री. ४-५५)
 वाळाहि दिला साधुनि उपदेशें परम लाभ जननीचा. ।
 घडलें, बहु उच्चासहि अतिदुर्घट, पर मला भजन नीचा. ॥ ४४ ॥ (अनु. ३-२)
 ताप न हरी, दिसे परि केवळ नवलक्षसा, लयाला जो ।
 पावे, ल्या चंद्रासम ह्यणता नवलक्ष सालया, लाजो. ॥ ४५ ॥ (सन्मणिमाला ९९)
 आतां गतमद मत्पर झाला हा सविनया विधे ! यातें, ।
 देइन जें बहु दुर्लभ हर्षे हासविन या विधेयातें. ॥ ४६ ॥ (वामन चरित्र १४९)
 सज्ञाति सपौत्र सुखें वत्सा ! सुतलालयास जा, यजन ।
 माझे करिशील सुचिर, वा ! न, न उतला लयास जाय जन. ॥ ४७ ॥

(वामनचरित्र १७३)

परिशिष्ट-ल.

मोरोपंताची वाणीच ओजोगुणविशिष्ट आहे. मोरोपताची कविता अथवा प्रबंध वाचीत असतां सस्कृतसमासघटितशब्दसमुदायश्रवणापासून चित्तास अवर्णनीय आनंद होतो. आणि ल्यायोगें मनाची विस्तीर्णता, उदात्तता व उदारता वाढत जाऊन क्षणभर ससारदुखाचाही विसर पडतो. असा पंताच्या कवितेचा पाक उतरला आहे असें आम्हांस वाटतें (हसकृत मोरोपतावरील निबंध पृ० ८५-८६, तसेंच केकावलि पृ० ९३-९६ पहा).

लांब समासार्ची उदाहरणें.

- (श्लोकचरण) 'मद्वंशोत्पन्नतेजस्विवरदशरथापत्यरामप्रतापे' ॥ १ ॥ (रम्यरामायण, उत्तरकांड ४)
 'विद्याश्रीमदमघमूढहृदयस्वद्विष्मरुद्रासुकी' ॥ २ ॥ (कुशलवोपाख्यान ४, ८)
 'दासीदासाश्वरत्नाक्षितिकनकरथेभेद्रधेन्वंशकर्हीं' ॥ ३ ॥ (कुश० १३, ९०)
 'स्थानक्षस्तोत्तरीयालकमुकुटपटलककारुण्यसिंधु' ॥ ४ ॥ (पृथुको० भगवद्दर्शन)
 'दिव्यस्त्रीप्रतिमद्युतिप्रविलसद्दासीसहस्रस्तुता' ॥ ५ ॥ (पृथुको० खालयप्रवेश)
 'विद्युक्तज्ञानसंध्याजपशिघचरणब्रह्मगोपूजनाते' ॥ ६ ॥ (कृष्ण० ७०, २)
 'भूवन्नाभेभशय्यातिलरजतगृहस्वर्णरत्नादिदाने' ॥ ७ ॥ (कृष्ण० ६४, ९)
 'मुनिहृदयविशाळावाससतोषशाळा' ! ॥ ८ ॥ (साररामायण, बाल सर्ग ४ ३)
 'विधिमुखसुरसंघोच्चारितात्मस्तुतीते' ॥ ९ ॥ (साररामा. ४-५)
 'श्रीकठेद्राद्यमरपरिषत्सेव्यगगाप्रवाहीं.' ॥ १० ॥ (मं रा उपसहार)
- (श्लोकार्ध) 'होमधूमारुणाकर्णशोणाज्जच्छदलोचना' ॥ ११ ॥ (कुश० ४, २४)
 तदा 'स्मितलसन्मुखद्विजसमूहशुभ्रद्युति-
 च्छटाधवलितांबरक्षिति' कथी कुश स्वस्थिति. ॥ १२ ॥ (कुश० १३, ३७)
 'हृत्तमक्षयकरेश्वरहस्तस्पर्शकामहृतचित्त' समस्त. ॥ १३ ॥ (कृष्ण० ५८, ५९)
 'सिद्धर्षिविद्याधरयक्षचारणगंधर्वताक्ष्योरिगदेवतागण' ॥ १४ ॥ (साररामा ५-५)
- (गीति) 'रविवंशजदशरथनृपसंतानक्षीरसिंधुचद्राचा; ।
 गाधिजमुनिमखनाशकराक्षसमथनक्रियावितद्राचा; ॥ १५ ॥

(प्राकृतमंत्ररामायण, सुंदर. ११२).

श्रीकंठसायकासनभंगकुपितभार्गवस्मयहराचा; ।

गौतमभार्याशापक्लेशसुमहदंधकारमिहिराचा ॥ १६ ॥ (प्राकृतमं रा. सुंदर. ११३)

सत्यव्रतजनकाज्ञात्राणार्थत्यक्तराज्यकामाचा, ।

त्वद्भगिनीवैरुप्यक्रुद्धखराद्यसुरबळविरामाचा, ॥ १७ ॥ (सुंदर० ११४)

कांचनकायमृगच्छलहतकाताविरहतसदेहाचा; ।

निजभार्याचोरासुक्षयप्रतिज्ञाविलासगेहाचा, ॥ १८ ॥ (सुंदर० ११५)

तावकपराक्रमार्यमराहुप्रभवासिवीरकाळाचा, ।

अभिमतवितरणहर्षितसुग्रीवादिप्लवंगपालाचा, ॥ १९ ॥ (सुंदर० ११६)

वरविक्रममंडितभुजदंडनिहितचंडचापदंडाचा, ।

मी दूत राघवाचा, त्वद्विधदुष्टैककालखंडाचा. ॥ २० ॥ (सुंदर० ११७)

(गीत्यर्थ)

‘हयभालवद्धकाचनदललिखितार्थग्रहप्रदीप्तमर्दे’ ॥ २१ ॥ (कुश० ६, १५)

‘सुततनुगतारिपुशस्त्रव्रणावलोकप्रहर्षिताभीता’ ॥ २२ ॥ (कुश. १३, ७१)

‘भगवत्प्रसादकल्पद्रुमशिखरसमाश्रितापगेयपिके’ ॥ २३ ॥ (भीष्मभक्तिभाग्य ९४)

‘वरपद्मरागमरकतहीरकहरिनीलमणिमयागारा’ ॥ २४ ॥ (कृष्णविजय ८१, ९९)

‘सन्मणिकिरीटकुडलरुचिपुंजसुरंजितालकस्तोम’ ॥ २५ ॥ (कृष्ण० ८९, ८८)

‘गजदंतगर्भवर्णप्रजवसबलकालवालहययुक्ती’ ॥ २६ ॥ (कर्ण ३१, २७)

‘मत्स्यध्वजकूर्माद्युजवज्रच्छत्राकुशादिलक्ष्मधरें’ ॥ २७ ॥ (कर्ण ३१, २९)

‘मंदाकिनीसरोरुहमकरंदनिषेकशीतलें’ पदरें ॥ २८ ॥ (कर्ण ३५, ५०)

‘दुःसहवृषरविशरकरतप्ताखिलभूपवीरवरपक्षी’ ॥ २९ ॥ (कर्ण ३८, ४६)

‘भुजलीलासंपादितदुर्घटजंभारिमुखनिलिपार्थे’ ॥ ३० ॥ (कर्ण ४४, ३७)

‘स्वपदाश्रितजनकामप्रमुखाहितषट्कनाशका देवा’ । ॥ ३१ ॥ (कर्ण ५०, ३१)

‘नागमयागदकुंडलहारकटकमध्ययज्ञसूत्रधर’ ॥ ३२ ॥ (सौप्तिक १, २३)

‘स्वपरौदार्यक्रौर्यसुगुणजितजलमुग्धराशिशु’ भ्राते ॥ ३३ ॥ (शांति ४, २)

कृष्णा ! ‘सजलजलदहरिनीलनिभानदकंदनवदेहा’ ॥ ३४ ॥ (अनुशा० ४, ४७)

जो ‘विविधवर्णशतमखचापशतद्युतिविलासिनीकुंज’ ॥ ३५ ॥ (अनुशा० ५, २१)

‘वनदायुतकोटितडित्यद्भार्वुदगर्जनादिगुरुनादै’ ॥ ३६ ॥ (मंत्रभाग. सप्तम ११५)

‘जगदीश्वरनिजनाभीसरोवरोद्भूतपद्मजनितातें’ ॥ ३७ ॥ (मंत्ररामा बाल ३४)

‘शरणागतजनसंसृतिभीतिध्वांतप्रभजनैकरवी.’ ॥ ३८ ॥ (मं रा बा ३७)

मग ‘यमदंडाशनिसमनिजचंचूपक्षपादनखराहीं’ ॥ ३९ ॥ (मं रा अ ६३)

‘हरिवरुणश्रीदयमज्वलनश्वसनग्रहेशसोमातें’ ॥ ४० ॥ (मं रा यु. ६६)

‘दृढतरशरासनासिप्रखरेषुधरप्रचंडदोर्दंड’ ॥ ४१ ॥ (मं रा. यु १९४)

‘सौमित्रिसर्पराजत्रातदयानंदबलनिधानातें’ ॥ ४२ ॥ (मं. रा यु २३३)

अथवा ‘प्रलयज्वलनज्वालाकवलीकृतेंदुभास्करसे’ ॥ ४३ ॥ (मं रा. यु ३४९)

‘खदिरकुटजधवसरलस्यंदनतरुवित्वतालसालवट’ ॥ ४४ ॥ (मं रा यु ४७६)

‘पौलस्त्यकुमाराध्वररक्षकरक्षःक्षयस्पृहावंत’ ॥ ४५ ॥ (मं. रा. यु ५७८)

‘श्रीमद्रामानुजनिजभुजभुजगशिलीमुखैकरदविद्ध’ ॥४६॥	(मं रा यु ५८९)
‘शरनाराचाजलिकप्रासगदाखङ्गशूलपरिघाते’ ॥ ४७ ॥	(मं रा यु ६३२)
‘कालभुजंगमवज्रज्वनलज्वालांतकोपमा’ शक्ती ॥ ४८ ॥	(म रा यु ६५०)
‘रामपराक्रमपावकदग्धाखिलराक्षसाटवीमाजी’ ॥ ४९ ॥	(मं. रा यु ६९६)
‘राक्षसतिमिरापहरघुरामयशश्चंद्रचंद्रिकाजाले’ ॥ ५० ॥	(मं. रा यु ७०८)
‘मिश्रितमुक्तामरकतमणिमयहारद्वयप्रभाचोर’ ॥ ५१ ॥	(मं. रा यु ७९८)
‘आबालप्रवयस्कप्रजाप्रमोदाश्रुसिक्तभूवरता’ ॥ ५२ ॥	(मं रा यु ८२४)
‘सुग्रीववालिवानरजन्मकथाकर्णनस्पृहाधामे’ ॥ ५३ ॥	(मं. रा. उ. २०५)
‘बालग्रहोपशातिप्रज्ञाबलकीर्तिशांतिशातकरे’ ॥ ५४ ॥	(मं रा उ २९६)
‘धनधान्यगृहक्षेत्रग्रामरथद्विरदधेनुहयदाने’ ॥ ५५ ॥	(द्रोण. ६, ३०)
‘श्रीसूरदासतुलसीदासकबीरादिसुकविकवनाते’ ॥ ५६ ॥	(रामरीति ८)
‘विजयरथतुरगररिमग्रहणव्यग्रपाणिपद्माते’ ॥ ५७ ॥	
	(भगवद्गीताभाषांतर प्रास्ताविक १)
(सवाई) ‘स्वर्गणिकाशतनृत्यसुगायकगीतसुवाद्यरवे’ नम गाजे ॥५८॥	(सवाईरामा ६३)
‘तक्षककोट्यधिकोअदशाननरक्षउपद्रुतविश्वभयापह’ ॥५९॥	(सवाई रा १५४)

परिशिष्ट-८.

संस्कृतप्राकृताचें मिश्रण सांप्रत कालास उपयोगी आहे. प्राकृत भाषेंत मूळचे शब्द फार थोडे आहेत. त्यात संस्कृत शब्दांचें मिश्रण न करितां मूळच्याच शब्दावर काम चालवावें असा हट्ट केला, आणि संस्कृतातील शब्द प्राकृतात घेतलेच नाहीत तर, अपूर्णभाषेमुळें प्रौढ अथाचा या

भाषेत संग्रह होणार नाही. अर्थात् या भाषेंतील लोकांस प्रादेशमात्र जागेंत बसवून ठेविल्यासारखें फल होईल. तेव्हां मोरोपंतानें प्राकृत ग्रंथांत संस्कृताचें अतिशय मिश्रण केलें हा प्राकृत लोकावर मोठाच उपकार केला असें म्हटलें पाहिजे. (मोरोपंतावरील हंसाचा निबंध पृ० ८५-८६)

१ मोरोपंती काव्यांतील संस्कृत वाक्ये.

- (गीति) 'श्रीमद्गणेशगुरुपदनखशशिकांतिच्छटा जयंतुतरां ।
प्रतिभारलं लब्धं यासु मयेदं मनस्तमोघ्नीषु' ॥१॥ (प्राकृतमंत्र रामायण उपक्रम १)
ऐसें म्हणतां स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी ह्मणे 'अयि ! ते ।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दयिते !' ॥ २ ॥ (आदि अ २७)
हे नाथ ! रमानाथ ! ब्रजनाथ ! हरे ! मुकुंद ! कंसारे !
गोविंद ! कृष्ण ! केशव ' दीनार्तिहरस्त्वमेव संसारे' ॥ ३ ॥ (सभापर्व ५, ६९)
या नेत्रांनीं कीं ती श्रीमूर्ति विलोकिली, 'अहो भाग्यम् !
स्पष्टं स वत नियुद्धे ब्रुवते श्रुतयो महन्महोभाग्यम्.' ॥४॥ (वनपर्व ५, १२३)
'पार्थ न हन्मि यावत् पादौ तावन्न धावयेऽहमिति ।
घोरं यस्य व्रतमिदमहह ! कथं सोऽप्यगाल्म्यं समिति'. ॥५॥ (कर्णपर्व ६, ५७)
'कर्णेन गीर्णचक्रा सप्तद्वीपाधरा सशैलवना ।
चतुरगुलमुत्क्षिप्तस्थूचे भगवान् मुनिर्विशुद्धमना.' ॥ ६ ॥ (कर्ण ४८, ५८)

- (गीत्यर्थ) 'त्वयि तनुवितरणसमये' गंगे हरिता नकोत्वि दे हरता. ॥७॥ (गंगास्तुति ६४)
 'प्रभुसम पूज्य मला तो म्हणता 'तुभ्य नमो रमाजाने !' ॥८॥ (हरिवंश ५, ९०)
 'जयतितरां श्रीरामो सुग्रीवो जयति लक्ष्मणो जयति ' ॥९॥ (प्रा०मं.युद्ध. २६१)
 'शत्रुं जहि राम !' असें वदोनि दे हर्षे सूर्य विश्वास ॥१०॥ (मंत्ररामा.यु ६९३)
 ज्यासि 'अहो रूपमहो महिमाऽयं सुकतुर्वयं धन्या ' ॥११॥ (भीष्मभक्ति. १६६)
 आलों मृगानुसारें, 'आपृच्छे त्वा तदहमितो यामि.' ॥१२॥ (आदि. १०, ६६)
 'किं जितमिह किं जितमिह'ऐसें असकृत् पुसे अचक्षु रसें ॥१३॥ (सभा. ४, ८०)
 'भो भगवन् ! भो वत्सल ! भो हतचाणूरमल !' भागावें ॥१४॥ (सभा. ५, ७८)
 मुनि ह्यणति 'वानराणामपि न नराणां सुमंगलं जननं.' ॥१५॥ (वन १२, १६२)
 भरत ह्यणे 'शिव!शिव!इह केयमपूर्वेदशी कुशीला'हो ॥ १६ ॥ (वन १०-७३)
 भीष्मा! मजला म्हणसी जरि'जयमाशाख मे विभो राम!' ॥१७॥ (उद्योग १३, ६७)
 'भगवति गदे नमस्ते' त्वां कितिकां करुनि संगरा खावें ॥१८॥ (भीष्म. ३, ४)
 मुनि वदले, 'मा मैवं पीडय पापाय बालकौ शल्य !' ॥ १९ ॥ (भीष्म ८, ३१)
 'भक्त प्रणश्यति न मे' हें की वदलासि तूचि भविकवच ॥२०॥ (द्रोणपर्व २, ७१)
 शरतिमिरीं कृष्ण म्हणे 'मच्चेतोवुजनवातप क्वासि' ॥ २१ ॥ (द्रोणपर्व २, १८)
 नित्य म्हणे 'सिंहोऽस्मि श्वस्त्वं गतासि कृष्णकरिप क्क'. ॥२२॥ (द्रोणपर्व २०, ४७)
 भीम 'सुषेण हतोऽसि स्थैर्यं कुरु' हें वदोनि शर सोडी. ॥२३॥ (कर्ण ३०, ५२)
 वदला दास 'करिष्ये वचनं तव'तो करी न पार्थ कसें ? ॥२४॥ (कर्ण ३५, ४०)
 'पादौ न धावयिष्ये पार्थे जीवत्यहं कदापीति' ॥ २५ ॥ (कर्ण. ४०, २३)
 मातुलपुत्रा 'मा भैर्वत्स' असें मागतों तुला सदया. ॥ २६ ॥ (कर्ण. ४३, १७)
 'मा भैर्वत्स' जयश्री एवं वाक्यें हरी पितामह ती ॥ २७ ॥ (कर्ण. ४७, ६९)
 तेही नरनारायण ह्यणतिल 'वीरोऽयमेव कौ' शल्य ॥ २८ ॥ (कर्ण ४४, ३२)
 दे, 'पार्थ हतोसि' ह्यणे निश्चय तेव्हां जनेहि हा केला. ॥२९॥ (कर्ण ४७, ७२)
 'नश्यति न मे जनो' या बोल न लागों दिला तुवा खवचा. ॥३०॥ (कर्ण ५०, ५४)
 संहर्त्याते व्हाया सुख भजसि 'नमोऽस्तु ते विवेकाय' ॥३१॥ (अनुशासन ३, ३४)
 संजय धरुनि तयाते 'मैव मैवं' ह्यणोनिया शमवी. ॥ ३२ ॥ (स्त्रीपर्व २, २५)
 तू नित्य 'यतो धर्मस्ततो जय' असेंच ह्यणत होतीस. ॥ ३३ ॥ (स्त्रीपर्व ३, ३)
 ऐसें वदोनि देवी ती 'क्व स राजा' असें पुसे धर्मा ॥ ३४ ॥ (स्त्रीपर्व ३, ४८)
 'देवी प्रत्यर्पय रे ! नोचेदंतं प्रमत्त ! गंतासि.' ॥ ३५ ॥ (गंगारामायण ३१)
 गाजवि 'जयत्यतिबलो राम' असें ह्यणुनि काड कपिराय ॥ ३६ ॥
 (गंगारा. ३३)
 करवि 'ममाप्येष यथा तव' हें बोलोनि हा क्रिया अरिची. ॥ ३७ ॥
 (तीर्थरा. ५५)
 'यद्वो मतमस्तु' असें बोलुनि देउनि निरोप, दानमती ॥ ३८ ॥
 (मंत्रभागवत १०.६६०)

तरिच ह्यणति 'मित्र ! जगद्वांधव ! तुभ्यं नमोऽस्तु' कवि ल्यातें. ॥ ३९ ॥
(भक्तभूषण १०७)

(श्लोकचरण) 'अथि क्वासि क्वासि प्रियतम' असें गद्गद वदे ॥४०॥ (कृष्णविजय ६२-११५)

'श्रीविघ्नेश्वर ते नमः कुरु कृपां निर्विघ्नमस्त्वद्य मे' ॥४१॥ (कुशलवोपाख्यान १०, ५)

(श्लोकार्थ) 'मातर्नमस्ते क्षमस्वापराधी न' । मानिं मला सर्वथा पराधीन ॥ ४२ ॥

(कुशलवो ४, ३२)

(श्लोक) 'या प्रासूत स्वयं गौरीं कीर्तिं मेनेव सन्नुताम् ।

या सद्गनवसंतथ्री कल्पवल्लीव याऽर्थिनाम्' ॥ ४३ ॥

'यस्याः सुषा रत्नगर्भा सपत्नी चामरावती ।

तस्या श्रीगोपिकादेव्याः किमपीदं कृते कृतम्' ॥४४॥ (भीष्मभक्ति उपसंहार)

व्यक्ष मनोहर ! दीनजनावनदक्ष ! पुमर्थद ! साधुसभाधन !

लक्ष कविस्तुत ! दारुणपातककक्षदवानल ! सत्करुणाधन !

तक्षककोट्यधिकोऽग्रदशाननरक्षउपद्रुतविश्वभयापह !

रक्ष रघूत्तम ! मामवलं वृतपक्षमनाथमहर्षिमहामह ! ॥४५॥ (सवयारामायण १४५)

याशिवाय पृ० १६२ के० ४२ च्या टीपेत आठ उदाहरणें दिलीं आहेत तीं इष्ट तर पहावी

(२) संस्कृताच्या तऱ्हेवर रचना.

(अ) संस्कृत लिंगेः—(पुल्लिगी शब्दः—आकाश, दार, नाक, प्रेमा, भूत, विघ्न, शपथ, समर, स्वप्न इ नपुंसकलिंगी शब्द—छद, जन्म, देह, मित्र, वपु, क्षत्र इ स्त्रीलिंगी शब्द.— उपनिषद् इ.)

(१) संपन्न मित्र असतें, तरि येतें सकटात कामातें. ॥ (हरिश्चंद्राख्यान

अ० २ गी० ८)

पावें सुखें सुखहि तें मित्र असें ह्यणति सर्वही ज्ञानी ॥ (भारत, कर्ण २९.१८)

मित्र सधन सधनाचें, साजे गोदुग्ध मित्र गोदुग्धा ॥ (आदि. २३ २)

'मित्र' शब्द पुल्लिगीही घातलेला आढळतो जसें—

तो मित्र होय बापा ! पापाचारांत जो बुडों नेदी ॥ (प्रश्नोत्तरमाला ४१)

याशिवाय छंद(=वृत्त) (नपुंसकलिंगी), क्षत्र (=क्षत्रिय) (नपुंसकलिंगी), नाक (स्वर्ग)

(पुल्लिगी) अशींही रूपें आढळतात.

(२) भीमाच्या तुझियाही पायांचा शपथ सत्य हें कथितों. ॥ (कर्ण ४३ ४१)

माझा शपथ तुज असें जें सत्ये ! सत्य तेंचि सांग मला ॥ (हरिवंश २६-६७)

(३) ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ॥ (वनपर्व १४.१५)

(४) हा विघ्न योगिहृदया सहसा सावधपणातही मळवी. ॥ (हरिवंश ५४.३८)

(५) तों ये तेथ पहावयासि उदरीं ज्याचें तिच्या जन्म ती. ॥

(कृष्णविजय ५५.५८)

केलें सुमुनिकृत यदुपदेशें हित सत्य सफल जन्म तिहीं ॥ (मंत्रभाग ४-१७५)

- (६) भावंड बुद्धुदाचें वपु अति नि सार मित्र फेंसाचें ॥
 (७) जो तोंचि आपणातहि आकाश जसा घटांत तैविं असे ॥ (मंत्रभा. ११)
 (८) दुर्योधन पंचाक्षरिमन्त्रे परमोत्र भूतसा खवळे. ॥ (सभापर्व)
 (९) ग्रथिली उपनिषद् प्राकृता कशी पशो ! कवनात ॥ (दोहारामा द्वितीय, ४६)
 (१०) प्रेमा कैसा किति हा पटु अपटु असे कीं नसे दम गर्व. ॥
 (कृष्ण. उत्तरार्ध उपसं. ३)

- (११) 'दार' शब्दाविषयीं विवेचन पृ० २८ पाहावें.
 (१२) राज्यच्युतसंगें श्रमपात्र करिसि दिव्य देह कां गे हें ? ॥ (वन. ९-८)
 (१३) श्रीरामरावणसमर होय श्रीरामरावणसमरसा. ॥ (वन. १२-६६)

(आ) संस्कृत विभक्तिः—

- (१४) परिभवस्त्रिण युधिष्ठिर रात्रौ प्रभुला ह्यणे अगा अजिता ! ॥ (भीष्म. ३, १)
 (१५) अगीकृतगहनाटन दाशरथी ल्यक्तवैर्य 'हा !' करिती. ॥
 (निरोष्ठरामा २३)

- (१६) झालें त्वन्नाथवरें यापासुनि देवि ! कालि ! याही तें ॥ (द्रोण १३-२५)

तसेंच (१७) 'अष्टौप्रहर' असें रूप आढळतें

विशेषणाला विशेष्याची विभक्तिः—

- (१८) जो तापशमनें, स्वच्छें, यशें लाजवि कापुरा ॥ (मंत्रिरामायण १२)
 (१९) त्वन्मतिला जीवनासि विटलीला'. ॥
 (२०) 'गुरुला दंडा' (=मोठा दंड) (अहिल्योद्धार, प्रथम गी० २४)
 (२१) ते नंदयशोदोद्धव रात्रीला नेणतीच सरलिला. ॥
 (मंत्रभाग. १०-५८९)

(इ) संस्कृत क्रियापदः—

- (२२) निद्राभंग करिल जो त्या माझें भस्मसात् करो नयन ॥ (हरिवंश २३)
 (२३) थोडें याहुनि, पाहुनि नटती कादंबिनीस केकी तें ॥ (वन ६, ५८)

(ई) संस्कृताप्रमाणें अवग्रहलोपः—

- (२४) विप्रसती ह्यणति 'शिवे ! ऐसेंचि सदा कथोक्त देऽगाई' ॥ (द्रोण ५ १९)

(उ) संस्कृताप्रमाणें सामासिक रूपः—

- (२५) पुण्ययशा प्रभु भार्गवराममनक्षोभशमवि दे शांती ॥ (तीर्थरामायण ७)

(ऊ) संस्कृताप्रमाणें संधिः—

- (२६) ज्ञान टिकाचें व्हाचें ऐसें श्रीकांतसंघशो गान. ॥ मंत्रभागवत ४. १७४
 (२७) मातेचा अस्त्रेहहि होय यशोहेतु साधु रामाला ॥ (वन. ३ ७५)
 (२८) 'सद्यशोर्थ' (सभा १-१६)
 (२९) न अज्ञहृदये तशीं तव यशोरसीं रंगती । (केका)
 (३०) गेलों गृहासि मी जो स्मरत स्मर-तम-इना शरण्यातें. (अनु. ६. ७५)

(क) संस्कृताप्रमाणें प्रयोग -

(३१) प्रेम रक्षितिल सदा ह्यणुनि दिलें मी ज्यासि मत्तातें ॥ (विराट अ० १)

(३२) पार्श्व ह्यणे 'तूं मुनिनीं चित्ती षडरिक्षयार्थं धरिलास' ॥ उद्योग १

(३३) वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनें मातें ॥ (अदि ११)

(३४) जाउनि तो सूत वदे 'कृष्णे ! द्यूतांत तूं स्वयें धर्म ।

हारविलास सुयोधन सदनाप्रति ये करावया कर्म ॥ (सभा. ४)

(३५) प्रद्युम्न ह्यणे केलों पूर्वीं ऐसाच मी हरें काय ? ॥ (हरिवंश ८.१००)

(ख) संस्कृताप्रमाणें शब्दरचना:—

(३६) हा जन सखीसमाजीं तुमचा सोडूनि काय पद रमला ? (स्त्रीपर्व ४.४३)

हा जन='अयं जन' प्रमाणें योजना. तसेंच 'यशस्' (नपुंसक) शब्द

संस्कृताप्रमाणें सकारात योजिला असून 'यश' असाही योजिलेला आढळतो

'स्वयशतोय' (कर्ण २१-७) 'यश हरिचें ज्यासि रुचे' (भागवतारंभ)

(ग) संस्कृत-छंदःशास्त्रानुसरणः—संस्कृत छंद शास्त्राप्रमाणें 'पादातगो वर्णो लघुर्गुरु-
भेदेन (छंदोमंजरीटीका)' ह्यणजे पादातातील अक्षर दीर्घ असलें तरी लघु, व लघु असलें
तरी दीर्घ मानावें हा नियम पंतानीं पाळलेला आढळतो. थोडीं उदाहरणें -

(३७) प्रभुसि भरत चरण धरुनि विनवि, परमकरुण तरिहि न परतला, ■

धृतमुनिपथ समजुनि महिसमवनगुरुकथित विहिततप रतला. ॥ ८ ॥
(लघुरामायण)

(३८) सुरसरिदुपपदपितृसख मुनिस नमुनि पुसुनि निववि गुहमतिरें ।

भरतअनुजसहित जिववि निववि विरहविकळ सकळ पुर अति तें ॥४६॥

(लघुरामायण)

(३९) आधींच श्रीराम कव्यादाच्या चमूसि जाळून, ।

विश्वामित्रातें दे आनंद प्राज्य याग पाळून ॥ (दिव्य अथवा दीर्घ रामायण ६)

('दिव्य' रामायणातील प्रत्येक गीतीत शक्य तितके 'म' गण योजिले असून फक्त षष्ठ्यानीं
'ज' गण किंवा 'य' गण घातलाच पाहिजे ह्यणून तेथें मात्र 'म' गणाचा याजना न

'ज' गण घातला आहे प्रत्येक गीत्यर्थात २ अक्षरें लघु असून १४ अक्षरें गुरु आहेत)

(४०) चित्तांत ह्यणे, 'कैसा केला अरिमीन हृद अगाध रिता' ? ॥ (उद्योग. १.५०)

(४१) गज जेंवि यूथपतिला पंकहदातूनि उद्धरायासी. ॥ (कर्ण ३७ १३)

(वरील दोन उदाहरणात 'ह' या अक्षरानें मागील अक्षरास गुरुत्व येऊन एकमात्रा
अधिक वाढते व छंदोभंग होतो असें प्रथमदर्शनीं वाटतें परंतु 'प्रन्हैवेति पुनः पिंगलमुने-
विकल्पविधायकं सूत्रम्' असें छंदोमंजरीत सांगितलें आहे त्याचा अर्थः—'प्र' व 'ह' या
संयुक्ताक्षराच्या पूर्वाक्षरांस विकल्पानें गुरुत्व येतें. छंदःशास्त्रातील हा विकल्पाचा नियम
पंतास परिचित असल्यामुळें त्यांनीं वरील प्रमाणें प्रयोग केला आहे. 'ह' मुळें मागील
अक्षरास द्वित्व आणण्याचें उदाहरण ही पंतकाव्यांत आढळतें. तें खाली दिलें आहे)

गंगेत गतीच्छु तसे ते रक्तनदहृदांत रिपु न्हाती. ॥ (कर्ण ३७-१३)

या ठिकाणीं 'ह'च्या मागच्या 'द' कारास गुरुत्व आणिलें आहे. मोरोपताच्या छंदः-
शास्त्राच्या सूक्ष्म परिचयाचें हें एक ठळक प्रमाण आहे.

परिशिष्ट-ए.

कवीचें निरंकुशत्व. (Poetic License.)

(श्लोकार्थ) 'अपि माषं मषं कुर्याच्छंदोभंगं त्यजेद्विराम्' ॥

(गीति) 'कोठें दूरान्वितपद, कोठें चुकली असेल यति मात्र, ।

अतिमात्र दोष ऐसें न वदोत कवी समस्तगुणपात्र'. ॥ (मंत्ररामा. उपक्रम. १९)

- (१) अग्राह्य समास (संस्कृतप्राकृतसमास) - (१) तोडूनियां गृहवेड्या, आलां झालां न देखतां मज वेड्या. ॥ (कृष्णविजय ३२-२९), क्रियावेड्या (कर्ण ४९-१९), (२) तव दर्शन वा पांचा प्राणां सुख, लाभ हा जननिवापांचा ॥ (कृष्ण० ३९-६) (३) पाहे हाहि पसरुनि प्रभुसि तपःपदर विप्र भव्यास ॥ (अनुशासनपर्व ६-५६) (४) नवल रविपुढें कीट स्वकृत तमोनाशकाज वाखाणी ॥ (वनपर्व) (५) एक ब्राह्मण-सत्तम, एक क्षत्रावतंस धीटपती ॥ (कर्ण. १०-१५) (६) झाला हा निबरवया हानि बरवया न जाणता होय ॥ (अथ०३-७) (७) दूत त्रासासि घेती म्हणुनि सुमति ते जोडिती पायमाचे ॥ (कृष्णविजय उत्तरार्ध ७२.५३) (८) कुंकुम माथानीचे ज्या कर तो पाविजेल माथानीचें (कृष्णवि० १६-३८) (९) हा विधिनेम उगे हा म्हणतां तो जाय होउनी मऊ, रोहा (कृष्ण०४ १८) (१०) मृदुरक्त सहज चरण व्याळशिरोमणिखड्यावरी सचरण ॥ (कृष्ण१६.३५) (११) किति जेवति वरद गडी कुसुमफळीं सिक्थपल्लुवांकुरदगडी ॥ (कृष्णविजय अ० १२.७) (१२) हा साहावाध्याय श्रवण करावा रसहसुख्यानीं ॥

(कुशलवोपाख्यान अ० ६) (१३) त्या सुगुणसागराचा पावेल न अंत सुकविधीटिटीवी ॥
 (द्रोणपर्व) (१४) सुरतश्रांतगोपिकाननघामा (कृष्णविजय पूर्वार्ध ३३.२१) (१५)
 स्नेहरिण (कृष्णविजय ३२-२९) (१६) स्वजनभरवसा (कृष्णविजय उत्तरार्ध)
 (१७) स्वपापशिदोरी—'मग कुजकी जशि दोरी आयुष्याची तुटे स्वपापशिदोरी ॥'
 (कृष्णविजय-पूर्वार्ध ४९.३६) (१८) स्वात्मघरसें (कुशलवोपाख्यान).

(२) अनुस्वारव्यत्ययदोषः—'काननीं चेष्टा—का न नीचेष्टा' (हरि २३-७) (२)
 'तज्जननी—तज्जननीं' (आदि. १७-७१) (३) 'नन्द नवनीतें—नन्दनवनीं तें' (उद्योग. ८-१५)
 (४) 'नयनींच्या—नय नीच्या' (आदि. १९-३५) (५) 'नवनवी रजनी—भवन वीरजनीं'
 (मंत्रभाग. ११-५१३) (६) 'राजमणी—नाथ रणीं' (कर्ण. ४७-२९) (७) 'सदार जनीं—सदा
 रजनी (मंत्ररामा-अरण्य) (८) 'स्थानीं—ज्ञानी (ब्रह्मो. ११-५) (९) हा हानी—हाहानीं
 (उद्योग. ४-८२) परंतु 'ण', 'न', 'म' ह्या अनुनासिक वर्णावरील अनुस्वारव्यत्यय सदोष
 मानणें योग्य होणार नाही असें मानल्यास तशीं उदाहरणें सोडून आतां पुढें इतर वर्णावरील
 अनुस्वारव्यत्ययदोषांचीं कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेत —(१) देवा न्हावे चक्षुस्तेजसंपन्न
 आश्रमांमाजी । मामाजी ऐसें द्या मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी. ॥ (वन. १३-६६)
 (२) असुराचें उर गाजे यत्स्मरणें वर्ण्य करिकरां उरगां जे ॥ (कृष्णविजय ३८-३२)
 (३) पौरव रौरव गौरव कर्ता भर्ता भला मला गमसी । समशील बुद्धि होउनि नीतीनें
 आजि बोलुं लाग मसीं. ॥ (आदि. ११-७६) (८) सजय म्हणे कृतैकश्रितसर्वस्वदुःशौरि
 संगति ही । कां जी करिजेल इतर मणिमत्रौषधिरसज्ञ संग तिहीं. ॥ (भीष्म ६-५)

(३) आकारांत शब्दास तृतीया विभक्तीचा स्वरप्रत्यय लाविल्याचें
 उदाहरणः—(१) करितों तच्छिक्षित मी, बैस उग, तूं न होसि कवि तोरें. ॥ (सभापर्व
 अ० ४ गा० ३७)

(४) 'छ' अक्षराचा कधीं कधीं 'च्छ' जोडाक्षराप्रमाणें उपयोगः—(१) बहु
 तेज प्रकट करी शुचि सत्वगुण छळीं, हिरा ऊनीं (वन. ४-७४) (२) कीं यात छळ
 पुष्कळ जो सावध तोचि शुद्ध यश लाहे ॥ (हरिश्चंद्रा. ५-२५) (३) चारीही हय वेधिले
 ध्वज मग छेदूनिया पाडिला. ॥ (कुश) (४) रागें बदतां झाली प्रकट छंदोमयी अशी
 चाणी. ॥ (मंत्ररामायण प्राकृत, बालकांड), (५) ह्यणउनि याचि छंदें नवमींची वर्णितों
 कथा सुरसा ॥ (भीष्मभक्ति. गी० ११)

(५) पुढें जोडाक्षर असून मागचें अक्षर दीर्घ होत नाहींः—(१) मयिले
 लदनुजहि म्हणत होते आम्हा रणात न तरा जे. ॥ (गदा० २-७) (२) साधुनि देईन
 सख्या राया दुर्योधना जशी महिला. ॥ (कर्ण. ६-७.)

(६) यतिभंगः—(१) मागे सुधेविणें अज—रामरता केतुवास वरदा त्या ॥ (आदि.
 अ० ४) (२) शोधूं वरें करूं कर—णें तें न विचारिता नव्हे नीट. ॥ (आदि० ३४-८०)
 (३) नानाभूपधिर. किरीटमणिदी—पा ह्या रिपुघ्नाप्रती ॥ (कुशलवो० ६-७) (४) आश्रय
 देइल कशि मृग—पागस्कर मत्त सिंधुरा जगती ॥ (स्त्रीपर्व अ० ५-१८) (५) असा

करुनियां बरा हृद विचार लंकापति—। कुळांतक असैं वदे कठिण कीं श्रुती कांपती ॥
(कुशलवो० ३-२०) (६) झाला तसा, जसा सुनृ-पा पाहुनि दस्यु वचकला होतो ॥
(ऐषिक. २-६) याचीं शोधक वाचकांस आणखी पुष्कळ उदाहरणें सापडतील, विस्तारभ-
यास्तव येथें जास्ती दिलीं नाहींत

(७) यमकासाठीं शब्दाची ओढाताणः—‘अ’ काराचा अशुद्ध लोपः—
(१) गृध्रद्विज अनुजातें करुनियांऽपांजलिप्रदान, मनीं. ॥ (मंत्ररामा. किष्किधा. १२१) (२)
‘असतो’ स्तव ‘अस्तो’. रथहयचतुष्टय, जसें प्रेरित अस्तो कवि प्रतोदानें, ॥ (द्रोण. ४-९७)
(३) ‘असला’ स्तव ‘असिला’.—खवळेचि पीडकावारि पन्नग भोगार्थशेष जरि असिला ॥
(कर्ण. ३६-३९) (४) ‘उरवी’ स्तव ‘उर्वी’—तरि कुरुपांडवयुद्धारंभसमय यश तिचें न तें
उर्वी ॥ (कर्ण ८-३१-१५) (५) ‘एकटका’ स्तव ‘येकटका’. अतुलबल श्रीमारुति घेउनि
औषध्यगासि येकटका; ॥ (मंत्ररामायण ६-५४७) (६) ‘जुन्या’ स्तव ‘जुनिया’. जो भावी
अपकारा हृदयांत सदा नव्याचि राम जुनिया ॥ (आश्रम. २-९२) (७) ‘जो’ स्तव ‘जा’.
मामाजीस म्हणसि, तें न म्हण, म्हण त्यांसि आर्य आजारा ॥ (आदि. ३३-७२) (८) ‘ज्या’
स्तव ‘जा’. कीं त्या अयश नसावें, म्हणती उचितज्ञ देव वीरा जा ॥ (बालमंत्ररामा० बाल.
२२) (९) ‘ज्याला’ स्तव ‘जाला’. शकहि रक्षूं न शके संहाराया सजे न मी जाला ॥ (कर्ण
१४-४०) (१०) ‘झ’ स्तव ‘ज’. ‘तुझी’ स्तव ‘तुजी’ (केका १०७), (११) आज्ञा धर्म
गमेलचि जो त्यासि पहा प्रताप हा माजा ॥ [ऐषिक. ३-१४] (१२) न करावा शोक
तुम्हीं अवलोकुनि हे असी दशा माजी (गदा १९-२३) (१३) ‘झाली’ स्तव ‘जाहली’.
‘कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ॥ (कृष्णवि० ८६२) (१४) ‘झाले’ स्तव
‘जाहले’ केका ८२ (कर्ण. २८-५८) (१५) ‘ठ’ स्तव ‘ट’. केली हे मर्यादा, जे आता
चालती जगीं मोटी. (आदि. १८-४८) (१६) ‘ड’ स्तव ‘ढ’. गांधारी त्यासि म्हणे हूं
म्हण ना वासवप्रभा वढिला. ॥ (आश्रम. ६-४८) (१७) ‘ती’ स्तव ‘ते’. पाहे शिळा
बिळाच्या वदनीं, फोडी भुजावळें पर ते ॥ (मंत्ररामा० किष्किधा ३७) (१८) ‘तीनदा’
स्तव ‘तिंदा’—प्रिय पार्थ मी न देता परिभव तिंदा कशास हा याला ॥ (द्रोण १५, ९१)
(१९) तुझ्यास्तव ‘तुझिया’—केका ४१ (२०) ‘तुमच्या’ स्तव ‘तुमचिया’—केका १८
(२१) ‘त्वां’ स्तव ‘तां’—केका ९१ पृ० २२५ (२२) ‘त्वां’ स्तव ‘तुवां’—केका ९०.
(२३) ‘दा’ स्तव ‘धा’—ते केले दुर्विधिहतमतिशशकांनीं हरी परागंधा (आदि. २९-१८)
(२४) ‘दूर गे’ स्तव ‘दुर्गे’—त्वत्पदभजनीं बहुसुख, म्हणुनि म्हणे भक्त मुक्तिला दुर्गे ॥
(भीष्म १ ४४) तसेंच ‘दुर्गास्तव’ १४ पहा. (२५) ‘न्हाला’ स्तव ‘नहाला’—शरणागतासि
सांग, श्रेय क्षीरें सदा नहाला जो ॥ (मौसल २-७९) (२६) ‘दोघे’ स्तव दोघ—भिन्ना
मूर्तीच त्यांच्या नमन निवसती यापरी दोघ बंधू ॥ (कुश. अ० ५-३५) (२७) ‘परतावें’
स्तव ‘पर्तावें’—पडतां गिरिशिखरच्युतबृहदुपलें कीं खलें न पर्तावें ॥ (कर्ण. २८-६)
(२८) ‘पादुका’ स्तव ‘पादु’। स्वामीच्या श्रीपादू पीठीं स्थापूनि चालवी कार्य (दिव्य-
रामा. १५) (२९) ‘प्याला’ स्तव ‘पियाला’—प्या स्वजनार्थ कोधा जेंवि विषा विश्व-
नायक पियाला. ॥ (उद्योग. १२.७८) (३०) ‘बहिरी’ स्तव ‘मेरी’—वाजति, तेव्हां

झाली केवल ते राक्षसीचमू भैरी ॥ (मंत्ररामा युद्ध ६२१) (३१) 'बहिरी' स्तव 'भैरी'—
भैरीप्रभृत्यखिलवाद्यस्वनें कहनि भैरीच होय जगती ॥ (कुश० १३-८८) (३२) 'भ्याले'
स्तव 'भेले' विप्रभ झाला रावण, पाहुनि रक्षक्षया सचिव भेले. ॥ (प्रयागरामायण ९३)
(३३) 'मदीन' स्तव 'मरदीन'—कीं तो पामर दीन स्वबळेंचि म्हणे, त्रिलोक्या मरदीन ॥
(कृष्णवि. ३९-२७) (३४) 'मातें' स्तव 'मतें'—हा मकरालय दुस्तर याहुनिही जानकी-
वियोग मतें ॥ (मंत्ररामा युद्ध १८) (कुश ४-४२ पहा) (३५) 'मानी' स्तव 'मनी'—
शोकाकुळ होउनि, तो स्वदशा तेव्हा सुखप्रदा न मनी ॥ (मंत्ररामा. किष्किंधा १२१)
वरील दोन रूपें 'अपि माषं मषं कुर्यात् छंदोभंग न कारयेत् ।' या नियमाप्रमाणें योग्य आहेत
(३६) 'मामातें' स्तव 'माम्यातें'—कथुनि तसें व्हावें का नृप पळवी मूर्छिता स्वमाम्यातें
(कर्ण. ४४-८) 'मामातें' हें शुद्ध रूप (गदा ३-५) यात दिलें आहे अनुसरलासि, अव्हेरुनि
त्याला, तूं परम मत्त मामातें. ॥ (३७) 'वणव्यांत' स्तव 'वणवयांत'—खावस्मरणांत
मला ताप जसा कुंजरा वणवयांत (आश्रम १-४४) (३८) 'शकून' स्तव 'सकून'—त्या
नंदीश्वर शापी, प्रभुसामर्थ्ये वधासहिसकून (बालमंत्ररामा. उत्तर. ५) (३९) 'ष' स्तव
'ख'—सखिया हसति हंसविती ह्यणती वाछितवरा उखा लाहो (हरिवंश ४१ ४७)
(४०) कोणी न क्षत्रिय या स्वमतें कल्पूनि दोख टाकु सवा ॥ (स्त्रीपर्व ३-११) (४१)
हीरक वीरकरगनवटकेंहि चिरे न, जेंवि पाखाण (विराट ४-३२) (४२) ज्याहुनि अन्य
प्रियतर नरलोकीं नच मना पुरुख गमला ॥ (ऐषिक १-६१) (४३) 'सवित्यास' स्तव
'सवितयास' (आश्रम १-३१) (४४) 'स्कंध' स्तव 'स्कंध' गरुडस्कंधीं मधुरिपु जेंवि
मयूरद्विजावरी स्कंध ॥ (मंत्ररामा युद्ध २९) (४४) 'हिंसा' स्तव 'हिंसा'—कीं व्हावा
बहु दु सह जठरानलताप भलतसा हिंसा ॥ (कर्ण० ४१-४९) (४६) ही' स्तव 'हे'—हे
मानसचाराची वाङ्मुक्ताची सदैव रसिका कीं ॥ (मंत्ररामा. युद्ध. ७ ५३) (४७) 'होउनि'
स्तव 'होनि' आर्यसुता ! स्वर्गातें गेलाशि, कसा न होनि कृतकार्य ॥ (मंत्ररामा ६-३५२)
(४८) 'नातवातें' स्तव 'नातुवातें' लजिता ह्यणविल बाई ! विरह तुझा का न नातुवातें
'हा' ! ॥ (महाप्र० १-५) (९) 'चिखल' स्तव 'चिखोल' हा शोणितमासाचा झाला सर्वत्र
दुर्गम चिखोल ॥ (कर्ण १२-२५) ५० 'किती' स्तव 'किती' (त्रुटित रामायण, बाल ९)
(५१) 'हेका' स्तव 'हिका' (मजुरामायण ५८)

(८) =हस्वास्तव दीर्घ—(१) 'उचलायाला' स्तव 'ऊचलायाला' हें रूप मंत्र-
रामायण उत्तरकांड ११८ यात आढळतें ऊचलणार (साररामायण, बालकांडसर्ग ५, ६)
'उचलिला' (केका ४३ पहा.) (२) 'उदंड' स्तव 'ऊदंड'—आखडलविष्णूसे, समती देता
प्रहर्ष ऊदंड (मंत्ररामा ४-१६) (३) 'उठुनि' स्तव 'ऊठुनि'—धर्म प्रसन्नचित्तें ऊठुनि
भेटे प्रभूसि कर जोडी ॥ (कर्ण. ४३ २२) 'उपडावया' स्तव 'ऊपडावया' (साररामा.
बाल-सर्ग ५-१) (४) 'कवि' स्तव 'कवी'—अतिमात्र दोष ऐसें न वदोत कवी समस्तगुण-
पात्र (मंत्ररामा उपक्रम) (५) तीच्या—मंत्ररामा. (६-६०९) (६) तूशी—(कुशलवो.
१३-४०) (७) तूझे—(कर्ण. ४३-७९.) (८) तूजवरि—केका ९२ (९) दीसती,
दीसतां—केका ७७, ९१ (१०) दूसरा—मंत्ररामा. ६ २४९. (११) पूरवूं—केका

४८ (१२) घेउनि, देउनि अधरामृत, भोगी रत्न वासरमणी तें. ॥ (आदि. १६, १४). (१३) जें पाप ताप वारी वारी विश्वेश्वरासही तर्पी ॥ (भीष्मभक्ति) २. (१४) नागपुरीं भगिनीचें शकुनी पूजनि भूरिदान करी (आदि १४, ९२) (१५) हानी—आदि २४, ३२. (१६) तूकडे (कुशलवो १३, ५६) (१७) जननी जनकपदातें नित्य नमस्कारिती प्रभूतनय ॥ (कृष्णवि अ १८) (१८) 'प्रायशः' स्तव- 'प्रायशा' (केका २६) (१९-२१) देवर्षीं ब्रह्मर्षीं, राजर्षीं, तेथ तेधवां आले ॥ (भीष्मभक्ति ३६) (२२) 'खवती' स्तव 'सौती'. श्रुतिगंगासुरभींच्या त्या त्या सुगुणें- करुनि ज्या सौती. ॥ (आदि १ २२) (२३) 'हरि'स्तव हरी. तोंवरि मदग्रभागीं हा गीतामृतनिधी हरी राहो ॥ (भीष्मभक्ति ८४)

(९) दीर्घास्तव ऱ्हस्वः—(१) धर्ममतिला प्रजा तसि आवडते जेंवि आइला दुहिता ॥ (आश्रम. २-८३) (२) तो धृतराष्ट्र प्रमुख स्वगुरुंतें नमुनि जाय आजिकडे ॥ (अश्वमेध. ६-३३) (३) यजननीच्या होउनि दुग्धधिनें लोल वानिलें कुशिला (द्रोणपर्व) ('कुशीला' हें शुद्ध रूप कृष्णविजय प्रद्युम्नाख्यानांत आढळतें) (४) ऐसे पुसतां मारुति सागे तिस धृत्त सर्वही याचें ॥ (मंत्ररामायण—सुंदरकांड ६५) (५) 'तीराला' बद्दल 'तिराला' हें रूप मंत्ररामायण प्राकृत ७।१७५ यांत आढळतें (६) 'तू' बद्दल 'तुं' हें ऱ्हस्व रूप त्रुटित रामायण अरण्य १२, व मंत्ररामायण प्राकृत ६।७३८ यांत आढळतें. (७) 'भाऊ' बद्दल 'भाउ'—धर्माच्या समरमखी चोरातें करुनि न हुत भाउ निघे ॥ (मौसल ५५) (८) गंगेमाजि उलूपी तापोनि उडी, जसी मगरि घाली ॥ (महाप्रस्थानिक १-२०) (९) दाखविती तोक रिती, पूजुनि गुरुसा कृतार्थ बहु तो करिती ॥ (कृष्णविजय) 'रीति' हें शुद्ध रूप भीष्मभक्तिभाग्य व उद्योगपर्व यांत आढळतें—रीति दहाची हे कीं पहिले समजाविती लहानातें—(उद्योग) कैची इतर जनीं ती जी दावी ज्ञानराशि शुक्र रीति? (भीष्मभक्ति) (१०) भ्रमतम रजकण वेची, वाणि न करि सत्प्रियतम रजकणवेची (कृष्णविजय पूर्वार्ध) ('वाणी' हें शुद्ध रूप मदालसाख्यानांत आढळतें).

(१०) वर्तमानकालवाचक धातुसाधितानेंच पूर्णवर्तमानाचा अर्थ साधिला आहेः—

(१) अल्पभ्यासें जातो, तिळहि न चळतो मुखात पाणि तमी, । होईन शब्दवेधी तिमि- रातहि हें मनात आणित मी. ॥ (आदि. २४, १४).

(११) समास असून संधि न केल्याचीं उदाहरणें—(१) तीणें दासी मोहा कुळविरहीं अधरअमृत पाजी शमोहा ॥ (कृष्णविजय पूर्वार्ध) बहु मानावें तोकें केलें आंगउपायन तातें. ॥ (ध्रुवचरित्र ३२) (२) ओकआत्मधनस्त्रीतें । ओक मानूनि मानसें ॥ (कुशलवो० ४) (४) अधजअंधकहर हो तूं पुण्यश्लोक नीच कलि हा वा ॥ (गदा १, १०६) (५) नकुलशरणा गमे घन झाकाया कर्णअर्थमा वळला. ॥ (कर्ण. १४, ५७) (६) कृपाअरुणा—आर्याकेका (७) गुल्मद्रुमवल्लीगणअंतर्हित (मंत्ररामा ४, ५५) (८) कंठी मौक्तिकहार चंदनउटी अगीं घनश्यामला ॥ (कुश. ४, ४१) (९) दुरितक-

रअसुरभर (१०) धनुष्यअब्द (विराट. ६.१०) (११) अस्मद्वार्थ धृतअसि या करवीं काळही न टाकविता ॥ (विराट. ६,४२) (१२) ब्रह्म स्वपरमआत्मा ऐसैं म्हणती सदा परतरा ज्या ॥ (अनुशा. ३, ३८) (१३) हर्षकरचि होती जरि पडती बहु पशुइलाप परि सव ते (स्त्री ५, ४९) (१४) भटआमलक विखुरले होय त्याची मुखप्रभा मळकी, ॥ (कर्ण ३९, ३०) (१५) मातृह्णाब्जअर्क (कुश १०) (१६) दु शासना तसा तूं पुनरपि गौर्गौः स्वआननें ह्ण गा ॥ (कर्ण. ४५, २३) (१७) लव लवकरिच स्वआश्रमातें । तव सुत आणिल, तूं त्यज श्रमातें ॥ (कुश. ८, २२) (१८) तो येउनि सद्भावें, स्वउरीं प्रभुपादपंकजें कवळी. ॥ (कर्ण. २२, १३) (१९) स्वआयु (आश्रम २, ६०) (२०) 'तेजओका' (कर्ण. ३२, ९) (२१) निजओक (मंत्रभाग. १०-४०७) (२२) विरहीखिन्नअनादिप्रभुदयितेतें (दशमस्तोत्ररामायण ३६) (२३) सत्व-उडुप (द्रोण. २२-२०)

(१२) समास नसून संधि केल्याचीं उदाहरणें:—(१) कुरवाळी (कुरव अळी) [द्रोणपर्व १५, ८०] (२) रण जनविस्मयकारक दारकयुग्मासवें असें रामें । केलें खरतर शरवरधरकरपडें गुणांचियारामें (=गुणांचिया आरामें) [कुशलवोपाख्यान] (३) असाधु अथवा साधु परंत्वत्याज्य (=परंतु अत्याज्य) लेंकरूं ॥ [कुशल० ४, ५२] (४) मातर्नमस्ते क्षमस्वापराधी (=क्षमस्व अपराधी) न [कुशलवो० ४, ३२] (५) होतां वृथाग्निनें तुज मृत्यु नृपा हा अग्निष्ट मज वाटे. ॥ (आश्रमवासी ७, १५) (=वृथा अग्निनें). (६) ग्रंथकृद्जरामर (=ग्रंथकृत+अजरामर) (अनुशा. १, ५५).

(१३) षष्ठी विभक्ति व तिचा संबंधवाचक शब्द (दूरान्वय):—मयूरक-वीच्या काव्यांत षष्ठी विभक्ति एकीकडे व तिचा संबंधवाचक शब्द भलतीकडे असा प्रकार पुष्कळदां आढळतो. परंतु तो संबंधवाचक शब्द कवितेंत अशा खुबीनें ठेविलेला असतो कीं षष्ठी विभक्तीचा संबंध इतर शब्दांशीं न लागतां त्याच दूरस्थ शब्दांशीं लागावा याचीं कांहीं उदाहरणें —(१) ज्यांत शुकाच्या केलें प्रकट कथुनि धर्मराजयश तातें ॥ (स्वर्गा-रोहण २, ३०) (२) दिधलें सत्यवतीच्या पुण्य, यश, अनंतशर्म दायार्दे ॥ (स्वर्गा-रोहण २, ३१) (३) प्रभुचा मर्मी हाणी सर्वासहि तीन तीन शर भाचा. ॥ (द्रोणपर्व) (४) ज्याचा शास्त्रीं शस्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज ॥ (द्रोणपर्व) (५) चैत्राचिया प्रतीक्षा करि दीक्षा द्यावयासि पुनिवेची (अश्वमेध. ४, ९९) (६) रे उत्तरा ! शकुनिचा या व्यूहात ने दिसे मला भाचा. ॥ (विराटपर्व) (७) आर्ताच्या कां देइल धर्मज्ञ न हाक विप्र सादास ? (अश्वमेध. ७, ३६).

(१४) दूरान्वय (इतर):—(१) गतगौरव दशरथनृप 'हाय !' ह्णने, तळमळे, रथीं तनया । वसवी कथुनि सुमंत्रा सखीका, दोष लाविती जन या. ॥ (ऋषिरामायण १९)

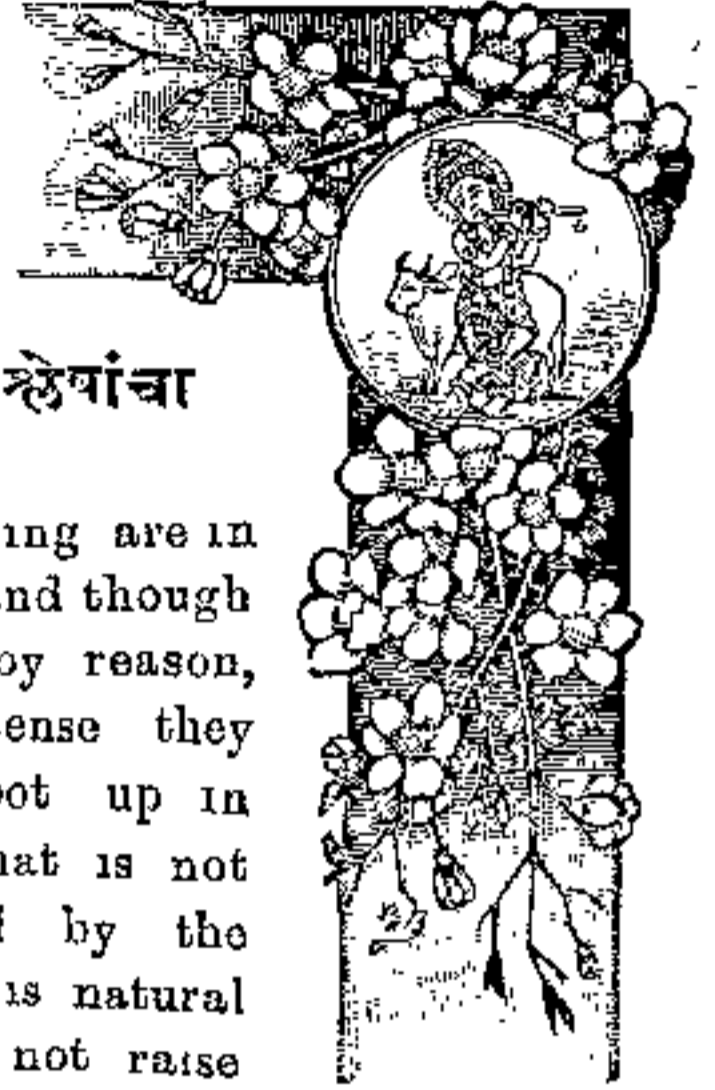
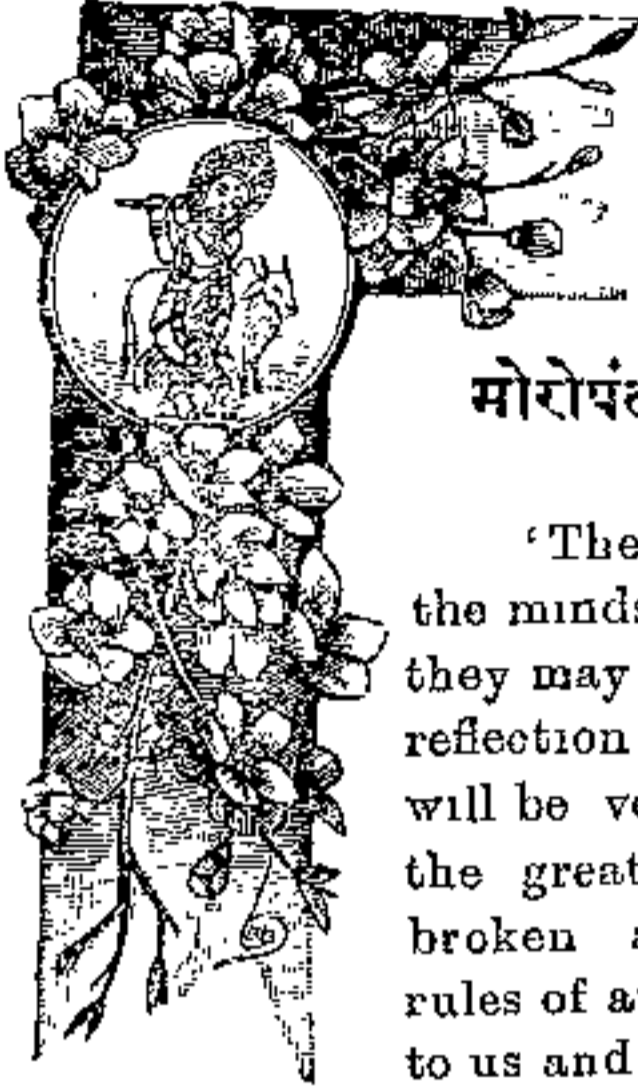
(१५) चमत्कारिक अन्वय:- मोल नव्हे चिंतामणिकोटि रजांचेंहि ज्याचिया पाय (मंत्रभागवत १०-५७) । (अन्वय -) चिंतामणिकोटि ज्याचिया पायरजाचेंहि मोल नव्हे).

(१६) अशुद्ध संस्कृतरूपैः—(१) 'अनुष्ठातुं' बदल 'अनुष्ठितुं' (आदि. ३१-२७) (२) 'पूते' बदल 'पुनीते'—तीस ह्यणे इहिण 'अये देवि ! त्रैलोक्यसुंदरि ! पुनीते ! ॥ (आदि. ३८. १३)

(१७) समानार्थक एकाक्षरी अंत्य यमकैः—वनपर्व अ० ४ गी० १०४, ११९, १२१ यात 'हा' व २८६ यात 'ग' हे एकाक्षरी यमक समानार्थक आहे, बाकी या अक्षरांपूर्वी आणखी यमक साधिलेले आहेच. जसे 'नळाला हो, गळाला हो, 'खरखरा गे', खर-खरागे', इत्यादि (१७) पुढील श्लोकार्धांत द्वितीय पुरुषाचें बहुवचन व एकवचन एकाच प्रसंगीं योजिले आहे, तें प्रशस्त नाही—ऐसें ऐकोनि बोले वरदगुरु, अहो ! हे महाराज धर्मा ! । आरंभा राजसूय क्रतु, उचित तुला, सख्य तूं पुण्यकर्मा, ॥ (कृष्णविजय७२.५)

परिशिष्ट-ए.

मोरोपंती काव्यांतील श्लेषांचा स्थलनिर्देश.

'The seeds of punning are in the minds of all men and though they may be subdued by reason, reflection and good sense they will be very apt to shoot up in the greatest genius that is not broken and cultivated by the rules of art Imitation is natural to us and when it does not raise

the mind to poetry, painting and music and other noble arts it often breaks out in puns and quibbles.' (*Addison—'Six papers on wit'*) (भावार्थ) शब्दश्लेषाचें बीज हें सर्व मनुष्याच्या मनात असतें. विचार, तर्कपरिचय व समजसपणा यानीं जरी त्याची वाढ कमी करिता येते, तरी ललितकलानियमांचा संस्कार नसणाऱ्या व अत्यंत थोर बुद्धिमान पुरुषांच्या मनांतही शब्दावर श्लेष (कोट्या) करण्याची हौस साहजिकपणें उत्पन्न होते अनुकरण करणें हें मनुष्यास साहजिक आहे झणून काव्य, चित्रकला, गायन व इतर दुसऱ्या श्रेष्ठ कलाचा अभ्यास नसणारीं मनुष्यें शब्दावर श्लेष अथवा कोट्या करण्यास वारवार प्रवृत्त होतात नाट्यकविकुलगुरु शेक्सपीयर, अॅरिस्टाटल यांसारख्या जगद्व्य माणसाच्या ग्रथांतूनही शब्दावर कोट्या करण्याची चटक आढळून येते प्रॅहाम नावाच्या प्रसिद्ध इंग्रज ग्रथकाराचा श्लेषासंबंधी पुढील अभिप्राय फार वाचनीय आहे तो झणतो — "Language has been like most other things subject to many and various abuses Anagrams, chronograms, acrostics, &c. have each and all 'fretted their hour upon the stage and now are heard no more' But the Pun seems likely to maintain its place both in conversation and in written composition. Let us not be misunderstood. It is not the practice, but the abuse of it that is to be condemned. We are strongly of opinion that there can be no greater pest to society than the inveterate and professional punster .But as we have endeavoured to show, the Pun when telling and well applied is as legitimate a form of wit as any other and quite as conducive to good feeling and good fellowship (*Graham—A book about words*)." (भावार्थ) इतर बहुतेक वस्तूंप्रमाणें भाषेचाही पुष्कळ तऱ्हांनीं दुहययोग

केलेला आढळतो शब्द साधून केलेली अनेकप्रकारची चित्रविचित्र बंधरचना ही पूर्वी काहीं थोडा काळपर्यंत फार लोकप्रिय होती परंतु आतां तिचें नावही ऐकूं येत नाही परंतु शब्दावरील कोटी अथवा श्लेष हा प्रकार सभाषणांत अथवा लेखांत अजूनही आढळून येतो व पुढेंही तो आढळून येईल श्लेषाचा वेतावेतानें उपयोग करणें हें निंद्य नसून त्याचा दुरुपयोग करणें हें निंद्य आहे. उठल्या सुटल्या शब्दावर कोट्या करणारा मनुष्य समाजास अत्यंत त्रासदायक होतो परंतु योग्य समर्थी श्लेषाचा नेमका उपयोग करणें हें इतर विनोदी प्रकाराप्रमाणेंच योग्य असून त्यामुळें समाजात परस्पर प्रेमभाव वाढण्यास साहाय्य होतें.

- १ अंक (१ चिन्ह, २ लांछन) आदि.
१७.२१
- २ अचल (१ पर्वत, २ निश्चल) मुक्ता.
१०५ अनुशासन ८ ३१
- ३ अज (१ दशरथपिता, २ ईश्वर)
मुक्तामाला.
- ४ अजभवप्रहित (१ अजन्म्या शंकरानें
पाठविलेला, २ अजकुलोत्पन्न रामानें
पाठविलेला) मुक्तामाला ७९
- ५ अतिरुक्ष (निर्दय, २ निर्जल) विनायक-
माहात्म्य ९३.
- ६ अधकारातें (भंगश्लेष) (१ अंधकश-
त्रोशिवा ! २ अधकाराला) हरिहरस्तव ४
- ७ अधोगति (१ नरकवास, २ पातालग
मन, ३ खालीं जाणें) कर्णपर्व, केका ७५
- ८ अध पतन (१ नरकपतन, २ खाली
जाणें,) अमृतमथन १-१०.
- ९ अनंग (१ काम, २ अगहीन) हरि-
वश ३५-६६
- १० अनंत (१ शेष, २ अंतनाहीं) मुक्ता. ७९
- ११ अनल (१ अग्नि, २ नलराजा नव्हे तो)
वन ४-३३.
- १२ अनामया (१ नामदेव जवळ नाही अशा-
ला २ निरामय देवाला) ज्ञानदेवस्तव.
- १३ अपार्थ (१ व्यर्थ, २ अर्जुन नव्हे तो)
विराट. ६-४१.
- १४ अवर (१ वल्ल, २ आकाश) कृष्णवि-
जय २९-१
- १५ अमृत (१ मोक्ष, २ सुधा, ३ पाणी)
केका ४१, अश्वमेध २-६६
- १६ अर्क (१ रुईचा वृक्ष, २ सूर्य) कृष्ण-
विजय ८९-५७.
- १७ अर्जुन (१ पार्थ, २ सहस्रार्जुन, ३
तृण) कृष्ण० ८९-५७.
- १८ अर्थ (१ शब्दार्थ, २ द्रव्य) सन्मनोर-
थराजि १४.
- १९ असती (१ असभ्य, २ जारिणी)
कर्ण २५-१७
- २० अस्तंगत (१ मृत २ भावळलेला)
मुक्ता ६४
- २१ आशुग (१ वेगवान्, २ बाण) मुक्ता ७९
- २२ आत्मजाग्रह (१ कन्यारूप ग्रह, २ क-
न्येविषयीं आग्रह) केका ३३.
- २३ आढवें येणें (१ सत्कारार्थ सामोरें
जाणें, २ प्रतिरोध करणें) विराट ५-६१
- २४ आर्या (१ सती, २ कुलीन पुरुषाला,
३ आर्यावृत्त, ४ पार्वती) सभा. ५-११५
भीष्मभक्तिभाष्य, स्वर्गा. २-५२.
- २५ इला (१ पृथ्वी, हिला) गदा. १० ३५
द्रोण ५, ३५.
इलाप हा-इला पहा (अश्व ५.८३)
- २६ उडुप (१ चंद्र, २ लघु नौका) कर्ण ७.२२

- २७ उत्तर (१ अधिक चागला, २ विराट-पुत्र) विराट ६. ३३
- २८ उल्लससि (१ प्रकाशतोस २ उल्लास पाव-तोस) मुक्ता. ६४
- २९ उल्लुक (१ राजनाम, २ फुक्कड) कर्ण ३८-१२.
- ३० ओक (१ गृह. २ वांति) मंत्रभागवत १०. ४०७.
- ३१ कच (१ केश, २ बृहस्पतिपुत्र) आदि. ९-६३.
- ३२ कंठ भूषविणें (१ मालेनें व २ कीर्ति-गानानें) कुश. २-३९
- ३३ कनक (१ धोत्रा, २ सुवर्ण) कृष्ण. ८३.८१; मंत्रभाग. १०.४१४.
- ३४ कर (हस्त, २ किरण) आदि. १०-१३.
- ३५ करग्रहण (१ विवाह, २ हस्तग्रहण) परंतुरामा. १४.
- ३६ करद (१ हस्तदेणारा २ जकात देणारा) आश्रम. ४-२५.
- ३७ कर्ण (१ कान, २ भारती वीर) कर्ण. ६-२७
- ३८ कलंक (१ डाग, २ पाप) गोपीगोडवा.
- ३९ कवि (१ कवनकर्ता. २ ज्ञानी ३ शुका-चार्य) केका १२२, वामनचरित्र १९५ ('सुकवि').
- ४० कांत (१ पति, २ सुंदर) मंत्रभाग १०. ४०६.
- ४१ काढणें (वेलपत्ती व पत्रावळी) केका ७
- ४२ कालि (१ देवी, २ अभिजिन्हा) द्रोण ११-९८.
- ४३ कीलाल (१ जल, २ रक्त) मुक्ता. ९६.
- ४४ कु (१ पृथ्वी, २ वार्डिट) स्त्री ५-१४; विराट. ५-५५.
- ४५ कुटिल (१ वांकडा, २ कुरले, ३ कपटी) सत्संगस्तव ५० आदि ९-६३.
- ४६ कुपति (१ दुष्टपति २ राजा) मुक्ता. १४.
- ४७ कुमुदाक्षी (१ कमलनेत्राक्षी, २ कमलरूपी नेत्र जिचे अशी रात्र) कृष्णविजय २९.
- ४८ कुलज (१ पर्वतोत्पन्न, २ सत्कुलोत्पन्न) नाममाहा २५.
- ४९ कुशलं स्वस्त्यस्तु (१ कल्याण असो, २ मरुन मोक्षास जा) सभा १-९५.
- ५० कृष्ण (१ काळा, २ वसुदेवसुत, ३ पार्थ, ४ व्यास) कृष्णवि० ६५-१०; कर्ण. ४४ ३६; अश्वमेध० ६-८५; मंत्रभाग १०. ३९८
- ५१ कृष्णा (१ द्रौपदी, २ काळी) विराट १, १२४. कृष्णाश्रिता (१ द्रौपदीची आश्रिता, २ कृष्णदेवाची आश्रिता) विराट १.११
- ५२ कृष्णागुरुला (१ चंदनाला, २ कृष्ण-प्रभुला) भीष्मभक्ति. १९५
- ५३ कोटि (१ धनुष्कोटि, २ शतलक्ष) आदिपर्व.
- ५४ खरी (१ खरातुरभगिनी, २ गाढवी) केका ५५.
- ५५ खोली (१ गाभीर्य, २ दालन) अश्व-मेध ४.५७.
- ५६ चक्रपाणि (१ हातात चाक घेतलेला, २ कृष्ण) द्रोण. ३ १३२.
- ५७ चंद्रमुखी (१ चंद्ररूपमुखाची रात्र, २ सुहास्यवदनी) कृष्ण. २९ आ गी. २
- ५८ खद्योत (१ काजवा, २ सूर्य) वन. ३, ११.
- ५९ गणपति, गणेश (१ श्रीगणेश, २ मोरोपंतांचे गुरु गणेशपंत) मंत्र १० १. कुशलवो. १, १.
- ६० गति (१ सुगति, मोक्ष, २ चालणें) ('सुगतिप्रद') ज्ञानदेवस्तव ५; ('सुग-ति') वामनचरित्र १९४, हरिवंश २९. ७
- ६१ गदासर्वें (१ रोगांबरोबर, २ गदाश-खानीं) केका ४६ 'सगद,' 'अगद'

- (१ रोगासहित, निरोगी, २ गदेसहित, गदेवांचून) उद्योग. ४,७३.
- ६२ गभीराशय (१ खोल, २ गंभीर मनाचा) नाममाहात्म्य २५.
- ६३ गुण (१ दोरी, २ सद्गुण) सभा. ५, १७, सन्मणिमाला ४.
- ६४ गुरु (१ बाप, २ उपदेष्टा सद्गुरु, ३ यजमान, ४ जड ५ बृहस्पति) केका १२२, कृष्णवि. ८८, ५४; द्रोण. २२, १६ मुक्तामाला ८.
- ६५ गोत्रज (१ पर्वतोत्पन्न, २ कुलीन) नाममा २५.
- ६६ गौरी (१ गौरवर्ण, २ पार्वती) भीष्मभक्ति उपसंहार
- ६७ घन (१ गंभीर, २ मेघ) वन. १२, ८०.
- ६८ चमत्कृति (१ काव्यचमत्कार, २ वल्ले पुरविण्याचा चमत्कार) सभा. ५. ११५.
- ६९ छळ (१ कपट, २ दुःख) केका ७५
- ७० जाटिल (१ ज्वालायुक्त, २ जटायुक्त) कृष्णवि. ६६, ३१.
- ७१ जड (१ भारी, २ मूर्ख, ३ जल) केका ४३; दत्तदयोदय ८४.
- ७२ जडधी (१ जडबुद्धि सागर २ जलाशय, सागर) मुक्ता. ८७. कृष्ण. ५७. ३८
- ७३ जनक (१ पिता २ जनक राजा) कुश.
- ७४ जपे (१ जप करी २ रक्षी) मंत्ररामा. २१
- ७५ जय २ विजय (१ अर्जुन २ यश)
- ७६ जलधी (जडधी ह्य. मूर्ख, २ सागर) कृ. वि. ५७ ३८.
- ७७ जीवन (१ प्राण, २ जल) साधुस्तव ६
- ७८ तप्त (१ तापलेलें, २ संतापलेलें (आदि. ३६, २५.
- ७९ तपला (१ तापला, २ दुःख दिलें) कर्ण. १.१.

- ८० तम (१ अंधार, २ अज्ञान, ३ दुःख) विराटपर्व, कर्ण ४२, ८.
- ८१ तरणी (१ नौका, २ सूर्य) कर्ण ७, २२
- ८२ ताप (१ उष्णता, २ दुःख) आदि. १७, २१.
- प्रताप- (१ उष्णता, २ शौर्य) कर्ण. ११.
- ८३ तीक्ष्णप्रकृति (१ तापट स्वभावाचा, २ तिखट धारेचा) कर्ण. ३. १३;
- ८४ तेजस्वी (१ पराक्रमी, २ तेजयुक्त कृष्ण ८१ ९३.
- ८५ थोर (१ उंच, २ थोर मनाचा) नाममा. २५.
- ८६ दण्ड (१ शासनदंड, २ काठी) शांति ३, ८६.
- ८७ दक्षिणा (१ दक्षिण दिशा, २ दानद्रव्य) वन. ११, ११८.
- ८८ दान (१ दानद्रव्य, २ गंडस्तावी भद्र) स्त्रीपर्व ५, ९.
- ८९ द्विज (१ पक्षी, २ ब्राह्मण, ३ वैश्य, ४ दांत) कृष्णवि. ९०, २८; हनुमद्रामा. १२६.
- ९० द्विजराज (१ चंद्र, २ ब्राह्मणश्रेष्ठ) संशयरत्नमाला ३७.
- ९१ दुरुदित (१ दुष्टभाषण, २ अशुभ उदय) कर्ण. ४५. ४३.
- ९२ दुर्दिन (१ वाईट दिवस, २ मेघाच्छादित दिवस) कृष्णस्तव. ६४.
- ९३ देवी (१ राणी, १ देवस्त्री). भीष्मभक्ति उप०, कुशलचोपाख्यान.
- ९४ दोषाकर (१ चंद्र, २ दोषाची खाण) मुक्ता
- ९५ धनंजय (१ अग्नि, २ अर्जुन) कर्ण ८, ३; कृष्णवि. ५८, ३४.
- ९६ धर्म (१ युधिष्ठिर, २ धर्म, ३ यम-

- धर्म) कर्णपर्व ४९, १६ कर्ण ४९, ११
 ९७ धर्मार्थ (१ धर्मराजाकरितां, २ दान-
 धर्मार्थ) द्रोण
 ९८ धाम (१ तेज, २ गृह) नामसुधा-
 चषक ९१
 ९९ ध्रुव (१ उत्तानपादपुत्र, २ खरो-
 खर) केका ६५.
 १०० जकुळ (१ माद्रीसुत, २ मुंगुस) कर्ण-
 पर्व १४, ३६.
 १०१ नंदन (१ पुत्र, २ स्वर्गवन, ३ आनंद
 देणारा) साधुरीति ५०, आदि ३६,
 ५७; ('नदनवनं ब्रज'-मुक्तामाला)-
 १०२ नर (१ अर्जुन, २ मनुष्य) मुक्तामाला १
 वन १४, २९
 १०३ नरक (१ असुर, २ नरकस्थान) हरि-
 वंश २५ ३८
 १०४ नाग (१ सर्प, २ हत्ती) उद्योग, ४, ६१,
 गदा ३, २१.
 १०५ नाम (१ अभिधान, २ अव्यय) मुक्ता.
 १९
 १०६ निर्गुण (१ मूर्ख, २ ईश्वर) भीष्मपर्व
 १, ६४
 १०७ नीरस (१ रसविहीन, रुक्ष, २ दयाहीन)
 आदि ९, ६३
 १०८ नृसिंह (१ नरश्रेष्ठ, २ अवतारी कृष्ण)
 कर्ण, ४०, १.
 १०९ पंक (१ चिखल, २ पाप) आदि.
 १५, ५४.
 ११० पड्ढनि गळां (१ आम्रहानें, २ गळ्यांत
 पड्ढन) अनु. ५ ३४
 १११ पतंग (१ सूर्य, २ किडा) कृष्णविजय
 ८१, ९२.
 ११२ पत्री (१ पक्षी, २ बाण) हरि. २९. १२.
 ११३ पतित (१ पडलेला, २ पापी) कृष्णवि.
 ६२, २३, केका ५, सौस्तिक १, ४१.
 ११४ पद (पाऊल, २ वाक्यांश) द्रोण ११ २८
 ११५ पय (१ दुग्ध, २ पाणी) स्फुटकाव्ये
 भागी
 ११६ परपुरुष (१ अन्य पुरुष, २ ईश्वर)
 सन्मनोरथराजि. ४५
 ११७ परस्व (१ दुसऱ्याचें द्रव्य, २ ईश्वराचें
 द्रव्य) केका ५७
 ११८ पराभूति (१ पराभव, २ उत्कृष्ट ऐश्वर्य)
 गदा ४, २१.
 ११९ पर्व (१ पर्वणी, २ खड) अनुशासन-
 पर्व ७, १.
 १२० पाणि (१ जल, २ तेज, ३ हस्त)
 मंत्रभाग १० ४००, हरिवंश २५-३१
 १२१ पादाधस्थ (१ पायाखालीं राहणारा,
 २ किरणाखालीं राहणारा) भक्तभूषण
 १०७.
 १२२ पाय धरुति (१ विनंतिपूर्वक, २ पाया-
 पर्यंत लोंबणारी) अनु ५ ३४.
 १२३ पीतांबर (१ विष्णु, २ प्यालें आकाश
 ज्यानें) मुक्ता ८०.
 १२४ पुनर्भव (१ पुन्हा जन्मणारा, २ पुन्हा
 उगवणारे केस) (आदि ९ ६३)
 १२५ पुराणपुरुष (१ ईश्वर, २ बृद्ध) संशय-
 रत्नमाला २३
 १२६ पुरारे (सभंग श्लेष) (१ त्रिपुरशत्रो
 शंकरा, ३ पुग-रे-पुरून टाका)
 हरिहरस्तव ९.
 १२७ पुरुष (१ जीव, २ मनुष्य) सावित्री-
 आख्यान अभंग.
 १२८ पुष्पवती (१ पुष्पयुक्तलता, २ ऋतु-
 मती स्त्री) मंत्ररामा यु ७९१.
 १२९ प्रजा (१ संतति २ लोक) सद्दत्तरामा०
 १२०

- १३० प्रत्यर्थी (१ प्रत्येक याचक, २ शत्रु)
कुश. ४,७.
- १३१ प्राकृत (१ साधारण मनुष्य, २ प्राकृत
म्ह० मराठी भाषा) ज्ञानदेवस्तव ९.
- १३२ बळी (१ शक्तिमान्, २ राजनाम)
केका ७६.
- १३३ भव्यप्रताप (१ प्रखर ऊन आहे ज्याचें,
२ स्तोत्रार्ह आहे शौर्य ज्याचें) कर्ण १, १
- १३४ भागवत (१ भाग करणारा, २ भगव-
द्भक्त) मंत्रभाग. १०, ४२८.
- १३५ सीम (१ शिव, २ पृथापुत्र, ३ भय-
कर) विराट २, ४९. वनपर्व ९, ४५.
('सीमाकृति').
- १३६ भुजग (१ भुजस्थ अलकार, २ सर्प)
वनपर्व ११, ९८.
- १३७ भुजग (१ सर्प, २ जार) वनपर्व १२,
८८.
- १३८ भूमृत (१ राजा, २ पर्वत) मुक्ता.
- १३९ मंगल (१ शुभ, २ ग्रहविशेष) कृष्ण-
विजय अ० २९.
- १४० मत्स्य (१ मासा, २ मत्स्यदेशस्थ)
विराट. २, ३२. स्त्रीपर्व ४, ६२.
- १४१ मधुप (१ भ्रमर, २ दारुब्राज) वनपर्व
१२, ८८
- १४२ मयूर (१ मोर, २ मोरोपंत) केका
१२१, १२२, भीष्मभक्तिभाग्य
- १४३ मर्यादा (१ सद्दर्शन, २ सीमा) [अव-
लघितमर्यादम्] मुक्ता ९१.
- १४४ मल (१ पाप, २ विघ्ना) केका ५८.
- १४५ मलिन (१ मळकट, काळे, २ पापी)
कृष्णवि ६५, ३४ ('मलिनवदन' = १
दुष्कर्मांनीं कृष्णवदन, २ काजळानें
कृष्णवदन-कृष्णवि. ८१, ९३).
- १४६ मानस (१ मन, २ सरोवर) उद्योग.
७ परिशिष्ट
- ११, १७; शल्य १, ६२.
- १४७ मार्गण (१ बाण, २ भिक्षुक) कर्णपर्व
३०, ५३, शल्य. २, १०८.
- १४८ मित्र (१ सूर्य, २ जेही) अश्वमेध ३,
५९.
- १४९ मुक्ता (१ मोतें, २ सोडलेली) तुलसी-
स्तव २२ मुक्ता. ४५.
- १५० मुरारै (सभंग श्लेष) (१ मुरशत्रो विष्णो !
२ मुरुन जा) हरिहरस्तव गी० ९.
- १५१ मूर्ति (१ प्रतिमा, २ देह) कर्ण. १, १४.
- १५२ यादवा (सभंग श्लेष) (१ कृष्णा, २ या
द्वामिला) (हरिहरस्तव) गी० ५.
- १५३ रस (१ जलरस, २ दुग्धरस, ३ शृंगा-
रादि रस, ४ प्रेमरस) कृष्णवि ६१, १.
केका ५८, १०१, अनुशा. ५, ७१.
- १५४ रसिक (१ सारज्ञ, २ रसज्ञ) अश्व. १.
९२.
- १५५ रभा (१ केळ, २ अप्सरा) कुशलवोपा-
ख्यान अ० ७.
- १५६ राग (१ क्रोध, २ प्रेम) विराट ५, ११,
५, २८.
- १५७ रानट (१ अडाणी, २ रानांत राहणारा)
केका १२२
- १५८ राम (१ मनोरम, २ श्रीराम, ३ रामाजी-
पंत पराडकर) केका १२२ विराट
७, ३७.
- १५९ लघु (१ लहान, २ क्षुद्र) गोपीगोडवा.
- १६० लागती (१ लागतात, २ झोंबतात)
कर्ण. १९, २८.
- १६१ वत्स (१ अर्भक, २ वासरुं) केका ५८.
- १६२ वन (१ अरण्य, २ जल) वनपर्व ५, ४१.
केका ४८.
- १६३ वर्ण (१ जाति, २ अक्षर) आदि १, २.
- १६४ वर (१ पति, २ श्रेष्ठ) मंत्रभाग. ११, ६०.

- १६५ वरासर्वे (१ वर थावयास लागल्या-
बरोबर २ वररूपी मद्याने) केका ६८.
- १६६ वंश (१ वेळु, २ कुल) मुरलीपचक ४,
वनपर्व ९,२९.
- १६७ वाहिनी (१ नदी, २ सेना) मुक्ता
९४, कर्ण २१,९.
- १६८ विनत (१ नम्र, २ सखल) विराट.
६,११९.
- १६९ विमद (१ गतगर्व, २ मदस्त्राव झालेले
हत्ती) स्त्रीपर्व ५,९.
- १७० विराट (१ नृपनाम, २ विराट्पुरुष
ईश्वर) विराट १,१४०.
- १७१ वृष (१ कर्ण, २ इद्र) कर्णपर्व ६,११
- १७२ शमल (१ पाप, २ शम् अलं सुख पुरे)
मुक्ता. ३०.
- १७३ शर (१ जल, २ बाण) विराट. ४,
१२, कर्ण २४, १६ मुक्ता ९४
- १७४ शल्य (१ बाणाग्र, २ राजनाम) कर्ण-
२१,३१
- १७५ शिखडी (१ मोर, २ पांचाळ शीघ्र-
शत्रु) भारत.
- १७६ शिव (१ कल्याण, २ शंकर) वन.
१३,४६.
- १७७ शिलीमुख (१ भ्रमर, २ बाण) कुशल-
वो० ६,३४
- १७८ शुक (१ पोपट, २ शुकार्चार्य) कृष्ण-
स्तवराज १७, तुकारामस्तुति २७
- १७९ शुचि (१ शुभ्र, २ पवित्र) आदिपर्व
१७,२१. ('शुचिमूर्ति' सन्मणिमाला ४).
- १८० शुद्ध (१ पवित्र, २ श्वेत) हरिवंश ३३,
५५.
- १८१ शुद्धोभयपक्ष (१ उभय पंख पाढरे, २
उभय कुलें पवित्र) कृष्णविजय ९०, २८.
- १८२ श्रवणोचित (१ ऐकण्यास योग्य, २ का-
नात घालण्यास योग्य) सन्मणिमाला ४.
- १८३ श्री (१ तेज, २ संपत्ति) मुक्ता. ६४.
- १८४ श्रुतिमत (१ वेदमान्य, २ ऐकावयास
योग्य) आदिपर्व १,२.
- १८५ संचित (१ संचित कर्में, २ सांचवलेलें
द्रव्य) केका १०५.
- १८६ सत्याश्रित (१ सतीचा आश्रित, २ स-
त्याचा आश्रित) वनपर्व ४,१२२.
- १८७ सदय (साधूंचें भाग्य, २ सकृप)
मुक्ता. ३०.
- १८८ सदाचरणप्रभवा (१ सदाचारोत्पन्न,
२ सत्-परमेश्वर, त्याच्या चरणापासून
झालेली) विराट ६,३७.
- १८९ सदड (१ काठी हातात घेतलेला, २
संन्यासी) केका ५४
- १९० समर्याद (१ मर्यादशील, २ मर्यादयुक्त
सागर) नाममाहात्म्य २५
- १९१ सरंध्र (१ उणेपणा असलेला, २ छिद्र
असलेला) सभापर्व ६,७९
- १९२ सरला (१ वाकडी नव्हे ती, सरल. २
निष्कपट) मुरलीपचक ४.
- १९३ सरस (१ नवरसयुक्त, २ जलपूर्ण)
नाममाहात्म्य २५
- १९४ सरस (१ जलयुक्त, २ सरोवराहून)
मुक्ता. ३०.
- १९५ सर्वमत (१ सर्व ह्य. शकरास मान्य, २
सर्वास मान्य) मुक्ता ८.
- १९६ सर्वांगोपभोग (१ सकल अंगदेशाचा
उपभोग, २ सकलां अवयवाचा उप-
भोग) स्त्रीपर्व ५,११
- १९७ सहस्रकर (१ सूर्य, २ हजार हाताचा)
कर्ण. १,१. मुक्ता ९.
- १९८ सक्षय (१ क्षय झालेला, २ कृष्णपक्षात
उणा होणारा) दत्तदयोदय ८४.

- १९९ सीतार्त (१ सीतावियोगार्त, २ शीत-पीडित) वनपर्व ११, १२०
- २०० सीताराम (सभंगश्लेष) (१ थड बगीचा, २ सीतायुक्त रामचंद्र) हरिहरस्तव गी. ४.
- २०१ सीमंतिनी (१ स्त्री, २ तन्नामक प्रसिद्ध पतिव्रता) गदा ८, २५
- २०२ सुदक्षिणपण (१ सुदक्षिणराजल, २ उत्तम चातुर्य) कृष्णविजय ६६, २४.
- २०३ सुदर्शन (१ विष्णुचक्र, २ शुभदर्शन, ३ नामविशेष) आदि ११, ८५; मंत्र-भाग. १०, ४१४
- २०४ सुधा (१ चुक्रा, २ अमृत) केका ५१
- २०५ सुभग (१ भाग्यवान्, २ तेजस्वी) मुक्ता. ६४.
- २०६ सुवर्ण (१ सोनें, २ उत्तम अक्षरें) नामसुधाचषक ४६, ४७
- २०७ सुवास (१ सुगंध, २ उत्तमस्थान) हरि. २३, ८९.
- २०८ सुवृत्त (१ सदाचरणी, २ वाटोळें) सन्मणिमाला ४.
- २०९ सूक्त (१ उत्तम वचन, २ केळीचें सोप) सन्मनोरथ. १८
- २१० सौवर्ण (१ उत्तम अक्षराचा, २ उत्तम रंगाचा) वनपर्व ४, ५६.
- २११ संजीवनी (१ सजीवनी विद्या, २ चित्तास आल्हाद देणारी) मुक्ता ८.
- २१२ स्तनग (१ स्तनांवरील हार, २ स्तनावर लोळणारा) वनपर्व ११, ९८
- २१३ स्नेह (१ तेल, २ लोभ) कृष्णविजय ८१, ९३
- २१४ हरि (१ अश्व, २ इंद्र, ३ विष्णु, ४ सिंह, ५ वानर, ६ हरण करी) के० ३६, १२१, कृष्णवि. ६६, ११, कुशलवो. ७, ३, कर्ण ११, ५९, मुक्ता ७९
- २१५ हरिरंभासबंध (१ इंद्ररंभासबंध, २ केळीचा व घोड्याचा संबंध) कुशलवो. ७, ३
- २१६ हि मठद्वारातुनि (सभंगश्लेष) (१ देखिल मठद्वारांतून, २ हिमठ-पक्के, द्वारांतून) कृष्णविजय-सुभद्राख्यान
- २१७ हे वामना (सभंगश्लेष) (१ हे वामन-रूपधारी विष्णो, २ हेवा मना) हरि-हरस्तव गी० ७
- २१८ हंस (१ पक्षी, २ संन्यासी) आर्या-केका ५४.
- २१९ क्षण (१ पळ, २ आनंद) ब्रह्मो ४, ८.
- २२० क्षमा (१ क्षमागुण, २ पृथ्वी) वनपर्व २, ५६, स्त्रीपर्व ३, ६.

याशिवाय इतरही थोडे श्लेष कर्णपर्वीत व पंताच्या भारतादि काव्यांत शोधकांस आढळतील सभंगश्लेषांची उदाहरणे 'हरिहरप्रार्थना' या दशगीत्यात्मक संस्कृत प्रकरणांत सर्वत्र पसरलेली आहेत. नैषधीयचरितासारख्या संस्कृतकाव्यात श्लेषांची कशी रेलचेल असते तें पाहिलें व चित्रकाव्यालाच उत्कृष्ट काव्य समजणाऱ्या काळात पंतांनी श्लेषयोजना अगदीं बेताबाताची व बहुतकरून अक्लिष्ट अशी केली आहे हें लक्ष्यांत आणलें ह्याणजे पंताच्या सदभिरुचीचें फार अभिनंदन करावेंसें वाटतें. याला एकच उदाहरण ह्याणून श्रीहर्ष-कृत नैषधकाव्यातील पुढील श्लोक देतो. हा पचनलवरणप्रसंगी दमयंतीच्या सखीनें ह्याटलेला आहे—'देव पतिर्विंदुषि नैषधराजगत्या निर्णयते न किमु न त्रियते भवत्या । नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो यद्येनमुज्झति वर कतर परस्ते ॥ सर्ग (१३.३४)'

परिशिष्ट-ओ.

शब्दावर कोट्याः—

- (१) तो 'क्षेम'पूर्व'धन्वा' ज्याच्या सुयशें समस्त बुध धाला ॥ (हरिवंश १,८८)
- (२) स्वैर क्रीडावयाचा रतिनिजमतिचा 'दीर्घ' पूर्व 'प्रसाद.' ॥ (कृष्णविजय १५, १३)
- (३) गृहीं मेटला सर्वलोक प्रभू ती । सुसपति नोहे 'परा' पूर्व'भूती.' ॥ (कृष्ण. ५६, २८)
- (४) आह्नां द्यायासि केली असतन्वि, दिधली तेचि 'गो'पूर्व 'विंदा.' ॥ (कृष्ण ५७, ५)
- (५) न्यायें पावेल कैसा परिभव समरीं तो 'जरा' पूर्व'संध ?' ॥ (कृष्ण ७१, ३)
- (६) 'सु' दुजा 'व' वर्ण आधीं, मग 'देव' सुता जयाचिया नामी ॥ (मंत्रभागवत २, ७४)
- (७) 'य' विरामासि म्हणे प्रभु 'जा शर्म असो तुम्हासि भी सोडा' ॥ (मंत्रभाग ३, ७७)
- (८) 'यव' 'अव'पूर्व अपूर्व प्रेक्षीं पतिचेहि देवहूति सती ॥ (मंत्रभाग ३, ११०)
- (९) 'भद्र'पदपूर्व'काली' देवी तीकारणें वृषलपतिनें ॥ (मंत्रभाग. ५, ४७)
- (१०) वामाद्यदेव जाणे त्या अपरिज्ञेयवीर्यजलधीतें. ॥ (मंत्रभाग ८, ९८)
- (११) 'गर्त' पुढें प्रथम 'अजी,' ज्याच्या नामीं तयाकडे गेला. ॥ (मंत्रभा ९, १०३)
- (१२) वामादिदेव वेगा धरिल भगीरथ म्हणे अधहि गंगे. ॥ (मंत्रभाग. ९, १२८)
- (१३) 'भोदन' 'अनु' पूर्वक त्या शापातें देवदेव दे वसुनी ॥ (मंत्रभाग ११, १३)
- (१४) 'देवन' 'परि'पूर्व कहनि घातलिच उडी तयावरि कपोतें. ॥ (मंत्रभाग. ११, १७४)
- (१५) अठरा सहस्र कथिले अतिसुखद 'ब्रह्म' पूर्व 'वैवर्त' ॥ (मंत्रभाग. १२, २१५)
- (१६) गगनीं अगणित भरले द्याया 'उत्' पूर्व 'सव' सुरविमान ॥ (हरिश्चंद्राख्यान)
- (१७) 'सु' प्रथम 'दर्शन' तया मागे लागे मुनी पळे त्रासें ॥ (अवरीषाख्यान)
- (१८) श्लोक प्रिय त्यास जया प्रसन्न तूं 'पुण्य' पूर्वक 'श्लोक.' ॥ (नामसुधाचषक ११३)

- (१९) सतसा निवकी घन, वन शृंगारी 'व' कारवान् 'संत.' ॥ (नामरसायन ६४)
- (२०) कुलजविरोधे सतत तापगुण मनीं अपूर्वता पावे ॥ (आदि. ३६, ७८)
- (२१) ऐसैं ऐकुनि सोडी अहिपतिसा भीमस्नेह सुसकारा ।
बहुधा गुरुसंकोच ग्रासी तन्नाभवतिं सु 'स्व' कारा ॥ (सभा ६, २३)
- (२२) ते वृष्टि जसे न करिति तसि सुचि स 'श'कार'रावण' समरसा ॥ (वन १२ ६६)
- (२३) माता तात परततां बहु रडती परि रडे न 'सावित्रीः' ।
सुमृदु सुमंत्रीहि म्हणुनि त्यासि म्हणे नामगा नसावि 'त्री.' ॥ (वन १३, २९)
- (२४) धाया त्या दुष्टाच्या जणु 'अंतः' पूर्वे 'पुर'विलापाला ॥ (विराट १, १६२)
- (२५) वाटे सु 'भट्टें' पुत्रे मेळविला विप्रसेवनीं नव 'ट.' ॥ (उद्योग १०, ३२)
- (२६) ब्रह्मा नामा दुसरा योग्य, क्षत्रा न, जलजनाभा ! 'ट.' ॥ (उद्योग १०, ३३)
- (२७) कुंती कर्णासि म्हणे वत्सा कौंतेय तू न 'राधेय' ।
राधे यथेष्ट म्हण परि कर्णा ! कर्णासि फार बाधे 'य.' ॥ (उद्योग ११ ९)
- (२८) हे मात्र न ऐकवती सुखद मला 'मनुदु' मिलित 'राधेय.' ॥ (उद्योग १३, १०)
- (२९) लिहिति 'रतिस्तुति' पूर्वी मात्रा देऊनि वा 'य'कारा जा. ॥ (द्रोण ५, ६९)
- (३०) पुसता कसे श्रुत असे आपणचि 'कृपा'पुढें तारे म्हणा 'ण.' ॥ (द्रोण. १५ २७)
- (३१) जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धत 'दंपती'च अ'प'कार. ॥ (कर्ण. ४५, २)
- (३२) 'शूर' 'स'कार 'श'कारीं व्हाया दे द्विषदुरांत फटकारा ।
'भट' भीमेतर असता तारे तेव्हां रक्षिता न च 'ट'कारा. ॥ (गदा. ३, १८)
- (३३) होतें अंगीं 'भट' पण त्याचा आला उमाप तिटकारा ।
त्यांतचि मला दुसरिया देता झाला उमापति 'ट'कारा ॥ (अनु ६, ३२)
- (३४) प्रथमचि सुगळ मथी त्या ज्याच्या नामांत 'या'पुढे ये'तूं' ॥ (द्वितीयस्तोत्ररामानुज ५६)
- (३५) 'श्री'पूर्व'वत्सवक्षा' दशरथसुत होय दे जगा तोष. ॥ (सप्तमस्तोत्र रा ३)
- (३६) उत्पूर्वसव जगा दे ब्रह्मसुख म्हणुनि जया म्हणति कवि 'क' ॥ (अष्टमस्तोत्र रा १३)
- (३७) 'ण' पुढे मागें 'रा' ज्या तो राय कपीस भेटला वानी ॥ (मात्रा रामा. २*)
- (३८) 'राग'अनु'पूर्व भगवदास्यीं बहु ज्यासि तो महासुकृती. ॥ (नामांक रामा. ३९)
- (३९) 'रा' मग 'ता' आधीं, हें नाम जिचें, तीस घे, जग नयानें ॥ (नामांक रामा. ११४)
- (४०) 'भ'व्या रत्ना 'त'त्वा आधींचे तीन वर्ण तन्नाम ॥ (दिव्य रामा ४)
- (४१) यन्नामीं आधि'त्रि' प्रांतीं 'टा' हा 'ज'कार त्यामध्ये ॥ (दिव्य रामा. ८३)
- (४२) स्वाद्या मित्रा तिचे दोषे । तज्जन्में धन्यत्वा तो घे ॥ (सौम्य रामा ४)
- (४३) यन्नामीं 'लक्ष्मा'चा अतीं । 'ण' प्रेमानें घ्यावा सतीं. ॥ (सौम्य रामा ५)
- (४४) आधी भू या वर्णापुढें रत्न स्थापी असें ॥ (सूरा रामा)
- (४५) यदीय नाम युग्मवर्ण 'पं' अणीक 'पा' असे. ॥ (पंचनामर रामा. २३)
- (४६) सुत ज्येष्ठ जो तो घनश्याम राम, द्वितीया 'भरा'न्ती'त' हें रम्य नाम ॥२(सुरामायण)
- (४७) तदनुजनि 'विभी' हे ज्याच्या वर्ण नामीं ।
मग 'षण,' न कराया सुज्ञ तद्वर्णना मी, ॥ (रामायणपीयूष. ५५)

(४८) भली 'त्रि'युक् 'जटा'भिधा निशाचरी परोपरी । (पंचचामर रामा ३९)

(४९) 'व्याल,' 'दानव,' 'बाण' या पदत्रयात् अक्षरें, ।

तीन श्लोकटील तेंचि नाम सेविलें खरें ॥ (पंचचामर रामा ८५)

(५०) 'चित्र' पदोत्तर 'कूट' नगा प्रभु जाय, नरोत्तमही विलयातें (सवाई रा. १०)

(५१) 'मां' पहिला मग 'धा' मग 'ता' तिन वर्ण असे गुरु ज्या नृपनामी. ॥

(सवाई रामायण ११७)

(५२) 'राज' पदोत्तम 'सूय' असें अभिधान जयास, तयास कराया (सवाई रा १२२)

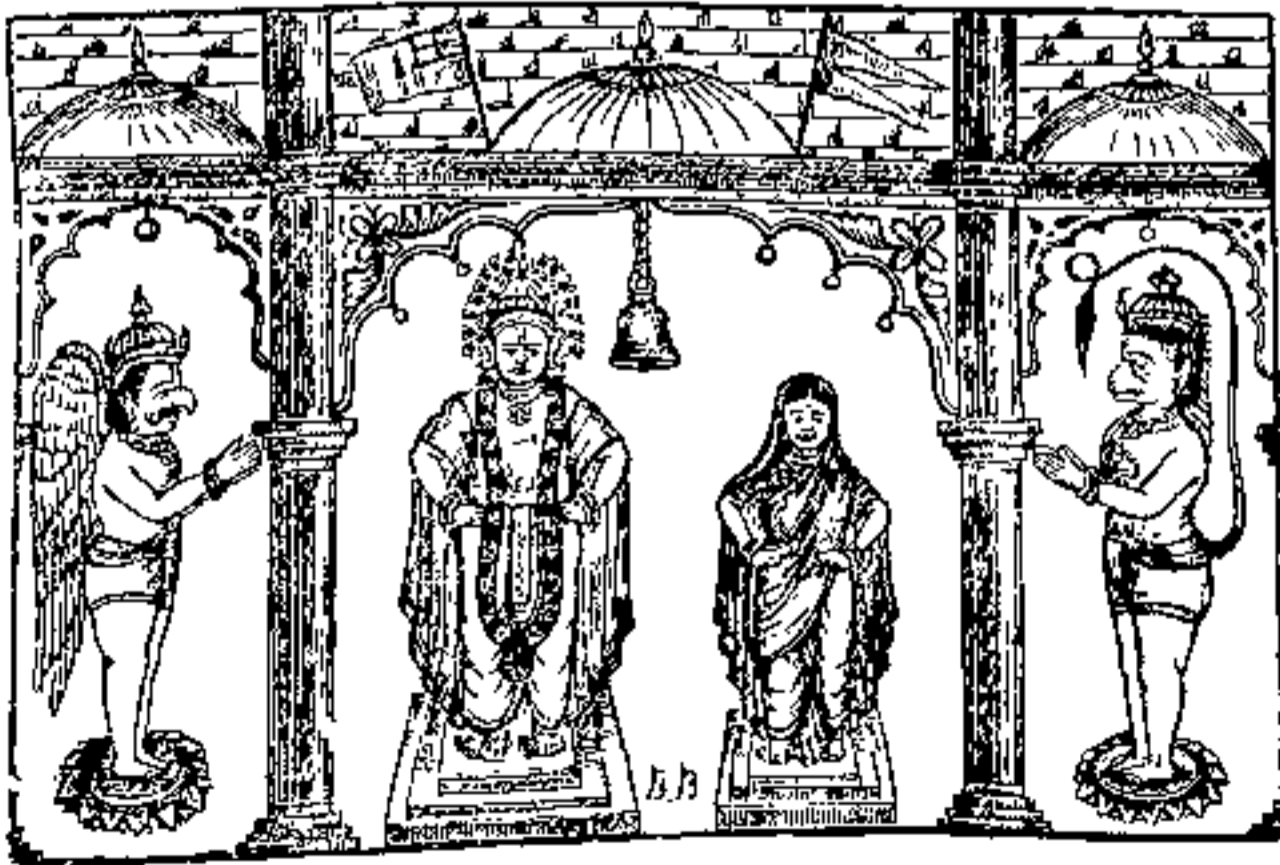
(५३) 'पं' असा प्रथम वर्ण 'पा' मग (गदग्ररामायण ५८).

(५४) ती 'त्रि' वर्णसहिता 'जटा' बरी, तो सुपार्श्व, वर दे तया हरी ॥ (गदग्र० १४४)

(५५) ज्या 'भ' आधीं 'र' मध्ये 'त' अतीं असे. ॥ (स्रग्विणी रामायण २)

(५६) 'नंदि' सज्ञा धुर 'ग्राम' तेथें वसे ॥ (स्रग्विणी रामायण २१)

तसेंच 'जटा'जी 'त्रि' पूर्वा (१३) 'भादि' ते 'कैट', (कन्यारत्नरामायण), 'म' नामा ज्याच्या ये मग 'श'पहिला (श्रीरामायण २५), 'भुला' आधीं 'शं' ज्या (श्रीरामायण ३२), 'पर्ण' पूर्वा 'कुटी' (स्रग्विणी रा. २२), 'त्रि' पूर्वा 'जटा' (स्रग्विणी. ६४), वर्ण वाहे 'विभी' यापुढे जो 'षण' (स्रग्विणी रा ६९), 'चित्र' असें जो पद धरिशि बरी 'कूट' दुजे सुजन महित नामीं (तन्वी रामा ८) 'असूया' नसे जीस ती (अनसूया)(दण्डक रामायण, अयोध्या १३), 'कवच' मग 'निवात' आधीं असें नाम ज्याचें (दण्डक रा उत्तर. १८) 'त्रि' पूर्वा 'जटा' (मंजु रामायण ४१)

परिशिष्ट-औ.

चित्रकाव्य.

(अ)रामायणें:—

‘Moropant’s Ramayans with their fantastic principles of arrangement are a curiosity in literature.’ (Report on native publications 1867 by Rao Bahadur M. G. Ranade)

‘मोरोपंतानीं रचिलेलीं तन्हेतन्हेचीं रामायणें हीं महाराष्ट्र ग्रथसंग्रहांतील एक चमत्कारिक व अपूर्व चीज होय ’ (१८६७ पर्यंत छापलेल्या मराठी ग्रथावरील रावबहादुर रानड्यांचा रिपोर्ट). ‘मोरोपतानें एकशेंआठ रामायणें रचिलीं ह्याबद्दल मोरोपंताची वाटेल तितकी टवाळी करा; तथापि प्रचंड रामकथेंत निरनिराळे व्यूह रचून त्या व्यूहांतून एकशेंआठ वेळा वाट काढण्याची हिंमत त्यांचे अर्गी होती ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे ’ (प्रभात जुलै १९१५- ‘मराठी काव्याची प्रभात’, अ. व. कोल्हटकराचा लेख) ‘पंतानीं चित्रकाव्यें खरडण्यांत व्यर्थ वेळ दवडिला असा फलशून्य वाद आता माजविण्यापेक्षा पंतानीं चित्रकाव्यें किती सफाईनें रचिलीं आहेत, चित्रकाव्यातूनहि रसालंकार साधण्याकडे कसें लक्ष पुरविलें आहे, व एकंदरीनें आपली सन्नामोच्चारणालसा पुरविण्याकरितां आदरिलेल्या चित्रकाव्यातूनहि मूळ वर्ण्य विषयाचा धागा कसा तुटूं दिलेला नाही याच दृष्टीनें वाचकांनीं अष्टोत्तरशत रामायणांकडे पहावें असें आह्मी पुन. पुन. ह्मणतो. ... एकशेंआठ रामायणाचा दीर्घ प्रवास संपवून आलेला

प्रवासी साधारणपणे दमलाभागलेला न दिसता चांगला तरतरीत व हुशारच दिसेल, आणि मार्गात वरेच दूरान्वयादि खाचखळगे लागले असले तरी वरचेवर लागणाऱ्या रसादि मनोरम जलाशयाच्या, उपमालंकारादि पुष्पवाटिकाच्या व उपवनाच्या सुखानुभवापुढे त्याला त्या खाचखळग्याचे व ठेंचाचे विस्मरण होईल अशी आह्मास आशा वाटते.' ... 'मराठी भाषेच्या अभिमानी कवीनें रचिलेल्या एकशें आठ रामायणाचा काहींच उपयोग होणार नाही काय ? संस्कृत वाङ्मय हा अगाध महोदधि असून त्यामध्ये हजारों वर्षांपासून हजारों पंडितानीं मनसोक्त क्रीडा केली आहे संस्कृत वाङ्मयात भाषेची जितकी कसरत केलेली दिसून येते, तितकी अन्यत्र दिसून येणार नाही, व आमच्या मते हीच उणीव भरून काढण्याचें धोरण अष्टोत्तरशत रामायणे रचताना पंतानीं ठेविलें होतें असें ह्मणण्यास हरकत नाही चित्र काव्यें हीं बहुधा कृत्रिम व म्हणूनच रसालंकारहीन असल्यामुळे अधमकाव्यात गणतात साहित्यशास्त्रकाराचें हें मत गैरवाजवी आहे असें तर केव्हाही म्हणता येणार नाही, तथापि साहित्यशास्त्रकाराच्या ह्या नियमाला अपवादक अशींहि चित्रकाव्यें असूं शकतात असें आढळण्यात येतें. शिवाय अशा काव्याचाहि एका दृष्टीनें काहीं उपयोग असतो कोणतेंही कथानक एक अथवा अनेक विशिष्ट वधनांखालीं व्यवस्थित रीतीनें कथन करून दाखविण्यानें भाषेची कमावणी होते, शब्दसंग्रह व कल्पनासंग्रह यांची वाढ होते, व एकंदरीनें कवीच्या काव्यविरचनाशक्तीचीहि बरीच कसोटी लागते अशा कसोटीस पंतांची अष्टोत्तर शत रामायणे कितपत उतरतात याच दृष्टीनें आम्ही त्यांच्याकडे पाहतों... चित्रकाव्य अधमकाव्यात लेखावे हें टीकाकारांनाच कळतें, आणि स्वतः कवीला कळत नाही असें म्हणावयाचें काय ? विशेषतः साहित्यशास्त्रनिष्णात असलेल्या पतासारख्या महाकवीला चित्रकाव्यासंबंधीचें हें मत अपरिचित होतें असें तर मुळींच ह्मणतां येणार नाही पंतानीं मराठीत जशीं चित्रकाव्यें रचिलीं तशीं संस्कृतात रचणारे महाकवीहि आहेत. मग प्रश्न असा उद्भवतो कीं, उत्तम रचना करितां येत असूनहि जाणून घुजून अधम रचना करण्याचा खटाटोप या संस्कृत वा प्राकृत कवींनीं का करावा ? याचें उत्तर असें कीं, निसर्गत निरोगी प्रकृति असलेल्या मनुष्यालाच तालमीत जाऊन आपलें शरीर अधिक घटविण्याची लहर येणें जसें स्वाभाविक, तसेंच उत्तम काव्यरचना करिता येत असताहि चित्रकाव्यासारखीं अधम काव्यें रचून आपल्या बुद्धिला चार वळसे देण्याची कोणाहि कवीस लहर येणें स्वाभाविक आहे. सुप्रसिद्ध लक्ष्मीसहस्राच्या कर्त्यालाहि अशी लहर येऊन त्यानें चित्र काव्याचा ह्मणून एक स्वतंत्र स्तवक रचिला आहे. पंताच्या बाबतीत तर त्यांना काहीं तरी चित्रकाव्यें रचण्याची लहर आली होती असेंहि म्हणता येत नाही. नाही म्हणावयाला केवळ चित्रकाव्य रचण्याचा हेतु त्यांच्या 'अम्लानपंकजमाला' या संस्कृत स्तोत्रात प्राधान्येकरून व्यक्त होतो तसा, लक्षणानें चित्रकाव्याच्या सदरात पडणाऱ्या त्यांच्या मंत्रबद्ध व नामबद्ध रामायणांत दिसून येत नाही. हीं रामायणे लक्षणानें चित्रकाव्यें असलीं तरी तीं चित्रकाव्यें ह्मणून पंतानीं रचिलीं नाहीत. हीं रामायणे रचतांना चित्रकाव्याच्या बाबतीत येणाऱ्या लौकिकदोषापेक्षां पंतानीं आपल्या भक्तिप्रधान अंत करणाला रुचणाऱ्या देवदेवता, तीर्थक्षेत्रें, संतमहंत यांच्या नामोच्चारण-

लालसेलाच अधिक महत्व दिलेलें दिसून येतें. याशिवाय या प्रश्नाला आणखी एक वाजू संभवते ती अशी की, पंताच्या वेळीं सार्वत्रिक अभिरुचिच अशा काव्याना अधिक प्रोत्साहक असावी शब्दचमत्काराकडेच तत्कालीन जाणत्या लोकांचा विशेष ओढा असावा.....पंतानीं केली आहे तशी चित्रकाव्यरचना आवडणाराच पक्ष त्या वेळीं प्रबळ होता तसा तो प्रबळ नसता व उलट पंताच्या या चित्रकाव्याला नाकें मुरडणारा वर्ग जर निकट असता तर पंतानीं आपलाच हेका चालविला असता असें आम्हांस वाटत नाहीं ? (रा नरसिंह चिं केळकरकृत 'मोरोपती रामायणाचा उपोद्घात)'

"Notwithstanding the wilderness of exaggeration and hyperbole through which the reader of the Indian Epics (the Ramayana and the Mahabharata) has occasionally to wander, there are in the whole range of the world's literature few more charming poems than the Ramayana. The classical purity, clearness and simplicity of its style, the exquisite touches of true poetic feeling, with which it abounds, its graphic descriptions of heroic incidents and nature's grandest scenes, the deep acquaintance it displays with the conflicting workings and most refined emotions of the human heart, all entitle it to rank among the most beautiful compositions that have appeared at any period or any country. It is like a spacious and delicious garden, here and there allowed to run wild, but teeming with fruits and flowers, watered by perennial streams, and even its most tangled thickets intersected with delightful pathways. The character of Rama is nobly portrayed. It is only too consistently unselfish to be human, a heroic, noble-minded, pious, and virtuous man, a model son, husband, brother, - whose bravery, unselfish generosity, filial obedience, tender attachment to his wife, fraternal affection, and freedom from all resentful feeling, we cannot help admiring. As to Sita, she is a paragon of wife-like virtues."

('Indian Wisdom' by Monier Williams)

१ मात्रारामायण. यात 'अ'पासून 'ज्ञ'पर्यंत बहुतेक वर्ण गीतींच्या आरम्भीं योजून रचना केली आहे त्यात 'अ', 'ट', 'ण' व 'ज्ञ' हे वर्ण कसे खुवीनें योजिले आहेत ते पहा:—

अस्त्रे शस्त्रे प्रार्थिति, परि धैर्य धरी चरित्र वाढाया. ॥ १३ ॥

टपकरि मागें घेउनि गेली स्त्री त्या दशानना क्षुद्रा. ॥ २२ ॥

'ण' पुढें, मागें 'रा'ज्या, तो राय कपीस भेटला, वानी; ॥ २६ ॥

ज्ञहि अज्ञहि जन तारी नामें कामादि शत्रुही मारी ।

स्वयशें भवभय वारी, करि भक्तमयूरघन दया भारी. ॥ ४६ ॥

यातील छापलेली 'औ' स्थानची गीति प्रक्षिप्त असून मूळ पंतरचित गीति वेगळी आहे. प्रक्षिप्त गीति—औषध भवरोगाचें ज्याचें यश तो पुसे खगमृगांतें ।

कोठें प्राणसखी हे लीला तारावया करि जगातें ॥ ११ ॥

या ठिकाणची मूळ पंतरचित गीति अशी आहे -

औद्धत्यें लंकेंत श्रीतें रोधी कुधी अशोकवनीं ।

खैणल प्रभु दावी बहु हाय म्हणे जरि प्रसन्न मनीं ॥ १२ ॥

‘या दोनच आर्यांची तुलना केली तरी पंतास त्यांचे व्याही बाबापाध्ये यानीं खरचित ‘हृन्निमणीपत्रिका’ या ‘आर्यैकविंशती’च्या समाप्तिलेखात मयूरकवीचा ज्या ‘आर्याचार्य’ उपपदानें उल्लेख केला आहे त्याची सार्थकता प्रत्ययास येते’ (रा. द. पराडकर-‘मोरोपंत व त्यांची कविता,’ लेखाक ५, केसरी)

२ नामांक रामायण—यांत पूर्वार्धाच्या आरंभीं ‘श’ व उत्तरार्धाच्या आरंभीं ‘म’ याप्रमाणें प्रत्येक गीतींत रामनाम साधिलें आहे यातील पहिली गीति अशी आहे—

राजीवोद्भव विनवी विश्वाहितदशमुखसि माराया, ।

मधुकैटभारि दशरथसुत होय, त्रिभुवनासि ताराया ॥ १ ॥

३ मंत्रमय रामायण—यात प्रत्येक गीतींत पंताचा अत्यंत आवडता असा श्रीराम-जयराम जयजयराम हा मंत्र साधिला आहे. याचीं दोन उदाहरणें.—(सीतास्वयंवर-प्रसंगाचें वर्णन)

श्रीगलशरासन मथुनि, जय करुनि, धरामनोव्यथा हरिली, ।

जनकयजनायतनजा, राजसभामद हरुनिया, वरिली ॥ ५ ॥

(रामराज्याचें वर्णन)

श्रीदक्षि पुरामधिल जन, सुज्ञान सनय खरा पर महर्षी ।

जलदोदय वनजनयन, सर्व मथूरापरी परम हर्षी ॥ २४ ॥

४,५,३३,४०,४१,४२, या रामायणांत म्हणजे बालमंत्ररामायण, प्राकृत मंत्ररामायण, मंत्रगर्भ साकीरामायण, मंत्रिरामायण (अनुष्टुप्छंद), सप्तमंत्ररामायण, (अनुष्टुप्छंद), संस्कृतमंत्ररामायण यांत, तसेंच ७२ व्या रम्यरामायणांत श्रीराम जयराम जयजयराम हा त्रयोदशाक्षरी मंत्र साधिला असून तो बालकाळात प्रत्येक वृत्ताच्या पहिल्या चरणाच्या पहिल्या अक्षरात, अयोध्याकाळांत दुसऱ्या अक्षरांत, अरण्यकाळांत तिसऱ्या अक्षरात, याप्रमाणें क्रमानें शेवटच्या उत्तरकाळांत सातव्या अक्षरांत आला आहे. ६४,६५, त्रिःसप्तमंत्ररामायण, व सत्स्वरामायण यांत प्रत्येक श्लोकात संबंध त्रयोदशाक्षरी मंत्र आलेला आहे. याचीं उदाहरणें.—

(त्रिःसप्तमंत्ररामायणाताळ)

श्रीकंठादिसुरर्षिसंस्तुत धरादेवामराच्या हिता ।

जन्मे यक्षवरानुजप्रमथना सूर्यान्वरीं, रक्षिता ।

धर्माचा मनुज, स्वयें यश जगीं व्हाया, भय ध्वंसिता,

झाला राघव दिग्गथात्मज महातेजा विधीचा पिता. ॥ १ ॥

(सत्स्वरामायणातील)

श्रीमान् गाधिजराज या दशरथा मार्गे महात्मा सखा

ओजस्वी तनय, क्षपाचरहता राखावयाला मखा, ।

दे व्हाया जय रामलक्ष्मण जगच्छ्रेयस्कर क्षमापती, ।

ते रात्रिचर मर्दुनी, विनविती त्या कौशिकाची मती. ॥ ३ ॥

एकदरींत श्रीरामत्रयोदशाक्षरी मंत्र साधलेलीं दहा रामायणें आहेत.

६-१५ स्तोत्ररामायणें. या दहा स्तोत्ररामायणांत सुप्रसिद्ध 'विष्णुसहस्रनाम' या स्तोत्रांतील हजार नावें प्रत्येक रामायणात शंभर प्रमाणें गुफिलीं आहेत. "कोणतीही अक्षरें कवितेंत साधून दाखविण्यास जी बुद्धिमत्ता लागते त्याहीपेक्षा अधिक बुद्धिमत्ता 'परंतु,' 'धन्य' असे शब्द यथार्थत्वानें साधण्यास लागेल हें कोणीही कबूल करील, व जो कोणी हीं रामायणें वाचील त्यास तीं चित्रकाव्यें नसून ध्वनिकाव्यें आहेत असेंच आढळून येईल. 'परंतु,' 'धन्य' या रामायणाचें एक असो; परंतु विष्णुसहस्रनामावलींतील सर्व नामें क्रमानें व कथासंदर्भ विस्कळित न होऊं देता साधणें हें काहीं लहानसहान काम नव्हे सबंध विष्णुसहस्रनामावलि साधण्यासाठीं पंताना दहा रामायणें खर्ची घालावीं लागलीं आहेत. प्रत्येक नामाचा वाच्यार्थ वर्णनाच्या ओघांत सहज मिसळून देण्यासाठीं कोठें कसें वर्णन केलें असतां क्रमानें व यथार्थत्वानें हीं नावें गोवितां येतील हें ठरविण्याकरितां पंताना समग्र रामकथेचें स्वस्थचित्तानें कितीवेळा चिंतन करावें लागलें असेल वरें!" (मोरोपताचे समग्र ग्रंथ, खंड ७ अष्टोत्तरशत रामायणें. रा. न चिं केळकर केसरीकर्ते याचा उपोद्धात)

याचा मासला — (प्रथमस्तोत्ररामायण)

(गीति) विश्वस्रष्टा विष्णुप्रति विनवी दशमुखक्षयार्थ, तथा ।

वर वेदशास्त्रघट्टका रक्षाया दे जगीं करुनि दया ॥ १ ॥

भूपस्तुतभव्ययशा रविकुलभव सत्प्रभु प्रथित भारी ।

जो दशरथ प्रभूतद्विजहित असकृत् सुरव्यसन वारी. ॥ २ ॥

(नवमस्तोत्ररामायण) किति बुध सनात् सनातनतम कपिल असें रघूद्वहा म्हणती, ।

कपि पापाचा अव्यय यापरि संस्तविति, करिति या प्रणती. ॥८२॥

(दशमस्तोत्ररामायण) वदला प्रणतां सर्वा, 'सरक्षीनचि बुधाबुध खा मी'; ।

भक्तमयूरदयाधन हा सर्वप्रहरणायुध स्वामी. ॥ ८३ ॥

याचप्रमाणें ६ व्या प्राकृतमंत्ररामायणाच्या उत्तरकांडांत 'केवळ उत्तरकांड श्रीरघुपतिमंत्र-रत्नमञ्जूषा' या पताच्या उपोद्धातांतील (१०) उक्तीवरून रामरक्षास्तोत्राचे श्लोक व इतर मंत्र पंतानीं गुंफिले असावेत असें कळून येतें. शोधकर्नी त्यांतून पुढील मंत्र ओळखून काढिले आहेत—

(गी. १-१०) 'रामो दाशरथि शूरो लक्ष्मणानुचरो बली ।

काकुत्स्थ पुरुष. पूर्ण कौसल्येयो रघूत्तमः ॥ १ ॥'

(गी० ११-१७) 'वेदांतवेद्यो यज्ञेश पुराणपुरुषोत्तम ।

जानकीवल्लभ. श्रीमान्प्रमेयपराक्रमः ॥ १ ॥'

(गी० १८-२३) 'शवणांतकरः कृष्णो ध्रुवीकृतविभीषणः ।

सुग्रीवानन्दकर्ता यो वालीहर्ताऽतिपुण्यमान् ॥ १ ॥'

(गी० २४-३०) 'सर्वात्मा सर्वसाक्षी वै सृष्टिस्थित्यंतकृत् विभु ।
सर्वाश्चर्यमयो वीर सच्चिदानदविग्रह ॥ १ ॥'

(गी० ३१-३३) 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' ।

(गी० ३४-५०) 'राम राम हरे राम हरे राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

१६, १८, १९, २०, २१ यात म्हणजे (प्रथम) शिवरामायण, उमारामायण, काशीरामायण, प्रयागरामायण, गंगारामायण व यांतील प्रत्येक गीतींत अनुक्रमें शिव, उमा, काशी, प्रयाग व गंगा अशीं नांवे साधिलीं आहेत. १७ व्या म्हणजे द्वितीय शिवरामायणांत शिवाच्या

'श्रीकण्ठो वरदः शर्व आशुतोष उमापति ।

दयानिधिर्महादेवो भवो भवहरो हरः ॥ १ ॥

..... ।

निरमित्रो निरवधिर्निरविद्यो निरामय ॥ ११ ॥'

या अष्टोत्तरशत नांवांचा संग्रह केला आहे. *

२२, २३, २४, २५ त म्हणजे तीर्थरामायण, ऋषिरामायण, राजरामायण, व सन्नामगर्भरामायण यांतील प्रत्येक गीतींत अनुक्रमें एका तीर्थाचें, राजाचें व देव-मुनिसंतसाधुभक्ताचें नाव गोविलें आहे. मासल्याकरितां पुढील उदाहरणें पहाः—

तीर्थरामायणांतील ५८ गीतींत पुष्कर, सरयू, गंडकी, गोमती, शोणभद्र, फल्गु... .. शिवगंगा, महान्हद, कावेरी, ताम्रपर्णी, सेतुवाहिनी ह्या तीर्थांचीं नांवे गोवून शेवटच्या गीतींत सर्वतीर्थे हें नाव पंतानीं साधिलें आहे. तें असें —

श्रीराम सकळहितकर निर्जरतर्घधिकचरणकंजरजा ।

जगतीश पुमर्थप्रद यश करि कवि म्हणति वज्रपंजर जा (=ज्या) ॥ ५९ ॥

तसेंच ऋषिरामायणांत यवकीत, रैभ्य, कक्षीवान् औशिज, भृगु... .. निशाकर, शंख, लिखित, पराशर, वालखिल्य, अशीं नांवे गोवून शेवटीं सर्वर्षि हें नाव साधिलें आहे उदाहरण—

केला भूप त्रिभीषण अभिषेक अणीक मांडवुनि भव्य, ।

दिव्योत्तीर्णा देवी प्रभुचा उत्संग शोभवी सव्य. ॥ ६७ ॥

राजरामायणात नृग, ययाति, नहुष, यदु, पुरु, धुंधुमार... .. शल्य, द्रुपद, विराट, ककुत्स्थ, प्रियव्रत, उत्तानपाद अशीं नांवे गोविलीं आहेत. उदाहरण—

उत्तम आनद दिला, हत्ताप न उरविला जनीं कांहीं, ।

पापषडरि दामिले प्रभुनामेंचि, अजेय जे अनीकांहीं. ॥ ८६ ॥

सन्नामगर्भरामायणांत श्रीगणपति, सरस्वती, कुलदेव, गुरु, शिव, विधि, नारद, प्रन्हाद, पराशर, पुंडरीक, सनक, बळी, व्यास, अबरीष, शुक्र, शौनक, परीक्षिति, निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई, चागदेव, भानुदास, जनार्दन, एकोपंत, वामनस्वामी, श्रीधर, केशव, गणेश, अनंत, कृष्णदास, जयराम, आनदमूर्ति, रंगनाथ, रामदास, कल्याण, उद्धव-

चिद्धन, केशवस्वामी, शिवराम, पुरंदर, दासोपंत, दामाजीपंत, रामानंद, कबीर, रोहिदास, मल्लकदास, पीपाजी, धनाजाट, नानक, मिराबाई, कर्माबाई, सेना न्हावी, माधवदास, तुळसीदास, मनसुखदास, रामप्रसाद, त्रिनयनवाणी, नरसिंहमेहता, केवळकुब्राजी, श्रुतिदेव, सुदामदेव, नामदेव, लाखाभक्त, जनी, गोरा कुंभार, सावता माळी, खेचरविसोबा, विंचवडकर देव, दामोदर देव, तुकावाणी, बोधला, मालोपंत, सुदल, बहिरापिसा, परिसा भागवत, हरिनारायण, सुकुंदराज, सुक्तेश्वर, कृष्णदयार्णव, जगमित्रनागा, आनंदतनय, निपटनिरजन, मानपुरी, सूरदास, केशवदास, भक्तमालाकार, बिहारी, भक्तविजयकार, हरिविजयकार, वृंदावनवासी, अयोध्यावासी, काशीवासी, द्वारकावासी, सर्वक्षेत्रवासी, चोखामेळा, शंकराजीबाबा, नारायणबाबा, शिवदीन, प्रल्हाद बडवे, अमृतराय, पांडोबा आपा, गोविंद गोसावी, बाळकृष्णबाबा, विठोबादादा, सकळहरिजन, बावूराय सदाशिव, कालिदास, वैकुंठाश्रय, हीं नावें गोंवून शेवटीं 'पंढरपुरवासी हरिकथायज्ञश्रवणरसिकसेवक मयूर' असें स्वतःचें नावही घातलें आहे. यावरून पंताची समष्टी व सत्सगलालसा हीं सुव्यक्त होतात या रामायणाचें एक उदाहरण —

भव्यार्थ व्यक्त कथी अंगद, परि साम न करि अविचार, ।

तो निजलयरुचि दावी रामहरिपुढें निकाम अविचार ॥ ८७ ॥

नूतनोपलब्ध 'सद्गर्भ' रामायणात १५२ गीतींच्या प्रथमाक्षरांनीं पुढील देवांचीं व संतांचीं नावें साधलीं आहेत — 'श्रीगजवदन, सरस्वती, कुलदेव, मातापिता, विद्याप्रदगुरु, साब, विधि, नारद, प्राचेतस, सदाशिवनंदन, जयदेव, साग्रजानुज ज्ञानदेव, एकोपंत, रामदास, दासोपंत, वामनस्वामी, केशव, जयराम, विठोबा, दामाजी, तुळसीदास, रामानंद, कबीर, पीपाजी, नरसिंह मेहता, माधवदास, नामदेव, तुकोबा, अनतोपाध्याय, मिराबाई, रोहिदास, विसोबा खेचर, चांगदेव, भानुदास, (व) अमृतराय' हें रामायण सुलभ व मधुर झालें आहे. पुढील दोनच गीति पाहाः—

'सोमें चकोर, मेघें चातक, जन तेंवि निवविले रामें, ।

नामें प्रभुच्या केलीं कल्पतरुचीं हतप्रभें दामें ' ॥ १३५ ॥

'रघुपति राज्य प्रेमें करि एकादशसहस्र वत्सर हा, ।

वदले तयांत कामक्रोधासह दंभलोभमत्सर 'हा' । ॥ १३९ ॥

धन्यरामायणः—'मैराळबोवा चातुर्मास्ये यांच्या हातून गहाळ झालेल्या रामायणांपैकीं हें एक असून' याचा उपलब्ध झालेला त्रुटित भाग पराडकर संपादित 'मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ' खण्ड ८ वा याचे शेवटीं छापलेला आहे. याच्या एकूण ११७ गीति व उपसंहाराचा १ श्लोक असून त्यातील ४४ व्या गीतीच्या चतुर्थचरणापासून ८८ व्या गीतीच्या प्रथमचरणापर्यंतच्या गीति गहाळ झाल्या आहेत. यातील प्रत्येक गीतींत धन्य हा शब्द निदान एकदा तरी मोठ्या खुबीनें योजिला आहे. हें रामायण फार सरळ व रसाळ असेंच उतरलें आहे. त्यातील थोडा मासलः—

विष्णु प्रभु अवतरला जेथें तो वंश मानुचा धन्य, ।
 धन्य दशरथ त्रिजगीं कोणी झाला नसे असा अन्य. ॥ १ ॥
 देवर्षि धन्य, धन्य श्रीमान् वाल्मीकि आदिकवि लोकीं ।
 धन्य महाकाव्य श्रीरामायण, जें बुडों न दे शोकीं. ॥ २ ॥
 धन्या देवर्षिमतें जरि जनधींतूनि मथरा गेली, ।
 धन्या कैकेयी जरि पतिवरि सोड्ढनि पंथ रागेली ॥ १९ ॥
 तो धन्य शाप, धन्यचि दशरथनृपमृत्यु, 'रामराम !' असें ।
 ह्मणत प्राण त्यागी प्रभुशोकें, मरण हें न धन्य असें ? ॥ २९ ॥
 धन्या शूर्पणखा, जी करि जीवाची उदड हानि, रया ।
 वात्येच्या प्रकटि, तिच्या चुकवि प्रभुकृत सुदंड हा निरया ॥ ४३ ॥
 धन्या पुरी अयोध्या, धन्या सर्व प्रजा, धरा धन्या, ।
 धन्या भास्कर संतति, रामकथा लाजवी कथा अन्या. ॥ ११२ ॥
 घोर कर्लीत मयूरहि गावघुनि स्वयश धन्य केला हो । ।
 हे श्रीराम प्रभुची कीर्ति सखी जन्हुकन्यकेला हो ' ॥ ११७ ॥

२६ वें परंतु रामायणः—

श्रीरामचरित करितें मुक्त सकृत् किमपि सेवितां भावें, ।
 पार न लागे दशशतवदनाहि, परंतु वाटतें गावें ॥ १ ॥
 थोडें परंतु रामायण रामपदीं उदड हो भावें, ।
 लोभावें रसिकजनीं या सुयशें सज्जनांत शोभावें. ॥ ८८ ॥

यातील प्रत्येक गीतींत 'परंतु' शब्द कवीनें मोठ्या चातुर्यानें अर्थहानि विलकूल होऊं न देतां योजिला आहे.

२७ व्या लघु अथवा सुखरामायणांत केवळ लघ्वक्षरेंच योजिलीं आहेत.

कुशिकतनयसवसमवन करि मुनिवरयुवतिदुरितगिरिस खणी, ।
 मग पुरहरधनु चुरि, वरि अवनिजनिस, सकळसुभटमुगुटमणी. ॥ २ ॥
 कपिपतिसुतनुस महिजनि निजनिकटचि बसवि, सुखवि बहु परमा, ।
 वदलि, 'सखि ! मम पतिस तव पतिच जवळि मजहि सदयमति सरमा ' ॥

या रामायणात पंतांनीं लघ्वक्षरें योजून अनुप्रासही चांगले साधले आहेत चित्रकाव्याच्या नात्यानें या रामायणाची योग्यता मोठी आहे

२८ व्या निरोष्ठरामायणांत पंतांनीं ओष्ठ्यवर्णाची योजना केली नाहीं

२९ व्या दामरामायणांत गीतीच्या प्रत्येक अर्धाचीं शेवटील थोडीं अक्षरें (बहुत- करून तीन, कचित् स्थळीं दोन किंवा चार) दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभीं आणून फुलें एकात एक गुंतवून जसा त्याचा हार करितात तसा हार (दाम) बनविला आहे, याचीं उदाहरणें — (प्रभुचरित्रमहिमा)

पिक वीतबाध कवि या चरिताप्रवनात कूजिती, सुरस ।

सुरसर्त्रींचा लाजे, यश हें श्रीशिव म्हणे 'शिवे परिस'. ॥ ३ ॥

परिस सुवर्णं करितसे लोहा, जीवासि शिवचि हा महिमा, ।

महिमान्या स्वर्गाही, स्वकुल म्हणे धन्य यत्प्रभा अहिमा ॥ ४ ॥

असाच प्रकार काहींसा पंतानीं आपल्या शिखरिणीवृत्तरचित नूतनोपलब्ध श्रीरामाय-
णांत केलेला आढळतो त्यात प्रत्येक श्लोकाधांत दाम साधिले असून कोठें कोठें संबंध
श्लोकांत ही तें साधिलेलें आहे याचीं दोन उदाहरणें.—

जयें श्रीरामाच्या परम मह होय त्रिभुवनीं ।

वनीं वर्षें बर्ही मुदित अथवा ते ज्ञष वनीं ॥

सुरर्षीनें केले स्तवन, बहु गंधर्वे तनना ।

न नाकी ही तैसा करिति, अरिच्या गाति हनना. ॥ ४० ॥

यशाची रामाच्या नुरवि अमृताची चव कळा, ।

कळावा चित्ताश्वा जडुनि हि सुखा दे चवकळा ॥

कळा अर्पी, तर्पी, मुनि ह्यणति 'हें धन्य करितें ।

रितें त्या पूर्णत्वप्रद, दुरित संताप हरितें ' ॥ ४१ ॥

शेवटचा श्लोक उत्कृष्ट दामयमकाचें उदाहरण आहे अशीं पुष्कळ उदाहरणें यांत आहेत.

३१ व्या 'दीर्घ' अथवा 'दिव्य' रामायणांत प्रत्येक गीतींत कर्कनें योजवतील
तितके 'म' गण योजिले आहेत गीत्यर्थाच्या सहाव्या स्थानीं फक्त पंतानीं 'जगण निरुपा-
यास्तव योजिलेला आढळतो. प्रत्येक गीत्यर्थातील १६ अक्षरांपैकी १४ अक्षरें गुरु असून
२ मात्र लघु आहेत. उदाहरण—

कल्याणाच्या मूळा श्रीकाता भक्तवत्सला ताता ।

प्रार्थी अत्युन्मत्ता दिक्कठातें वधावया धाता. ॥ १ ॥

३७ व्या 'सौम्य रामायणांत' वृत्तनियमाप्रमाणें पहिल्या अर्धांत सर्वे गुरु अक्षरें व
दुसऱ्या अर्धांत सर्वे लघु अक्षरें योजिलीं आहेत लघुरामायण, दीर्घरामायण, व हें सौम्य-
रामायण यावरून पंतांचें भाषाप्रभुत्व चांगलें व्यक्त होतें याचें उदाहरण —(अहित्योद्धार
व सीताहरण)

बारी पादस्पर्शें तापा, तारी साध्वी, नाशी शापा, ।

पुरवि जनकपण, चुरि पुरहरधनु, वरि विभु महिजनु सुखचिरतरतनु. ॥ ८ ॥

अद्भुत रामायण—या नांवाचें एक त्रुटित प्रकरण मोरोपंतकृत म्हणून आढळतें असें
एका गृहस्थानें काव्यसमूहकारांस मागें कळविलें होतें रसिकांनीं त्याचा शोध करावा म्हणून
त्यातील उपलब्ध चार आर्या पुढें दिल्या आहेत -

'सच्चित्सुखघन, अक्रिय, तेणें त्र्यंबकधनुष्य भंगावें ।

स्त्रीकामास्तव, अद्भुत सद्यश हें व्यासवालिमकी गावें. ॥ १ ॥

कैलासा डळमळवी त्यातें शिवचाप काय न ढळावें ? ।

हें अद्भुत सीतेनें तें धनु घोडा करुनि खेळावें ॥ २ ॥

अथवा स्पर्शं जडता जाउनि, सद्बुद्धि होय कोदंडा, ।
 श्रीरामार्ते प्रार्थी, हें अद्भुत 'मज अशा खळा दंडा' ॥ ३ ॥
 किंवा चापमिषें हा दृढतर ज्ञानाभिमान जनकाचा, ।
 मंगुनि, पर्णावी स्त्री, हा अद्भुत हेतु विश्वजनकाचा.' ॥ ४ ॥

७३ वें ओवीरामायणः—वास्तविकपणें हें चौदा गीतींचें एक रामस्तोत्र असून छापणारांनीं त्याला रामायणाचा पोषाख देऊन छापिलें आहे. तसेंच त्यांतील 'बंदुनि सरस्वतीला ..', 'कैलासीं नगतनया.. 'व शेवटचा अनुष्टुप् श्लोक अशीं तीन पद्यें प्रक्षिप्त आहेत असें रा. द. पराडकर याचें ह्मणणें आहे. यात ओवी व गीति अशीं दोन्ही वृत्तें साधिलीं आहेत. त्याचीं उदाहरणें—

बंदुनि सरस्वतीला ध्याती कुलदेवतेसि कवि सर्व ।
 गाती निजपूर्वजगुरुमूर्ती हरि गुरु तथैव कवि शर्व. ॥ ६३ ॥

(ओवी) बंदुनि सरस्वतीला ध्याती । कुलदेवतेसि कवि सर्व गाती ।
 निजपूर्वजगुरुमूर्ती । हरि गुरु तथैव कवि शर्व ॥

सीताकाता ! मेघश्यामा ! हा दीन दास लक्षावा ।
 रामा ! अनुदिनि वदनीं नामा वसवोनि नित्य रक्षावा. ॥ ५ ॥

(ओवी) सीताकाता ! मेघश्यामा ! । हा दीन दास लक्षावा रामा ! ।
 अनुदिनि वदनीं नामा । वसवोनि नित्य रक्षावा. ॥

'तसेंच आर्या ओवी रामस्तोत्रांची पंतलिखित प्रत चातुर्मासे यांचे दप्तरांत राहिली असून तिच्या दुसऱ्या अंगावर, पंतांनीं आयेंत अनुष्टुप् श्लोक साधून रचलेले दहा आर्यांचें एक ईशस्तोत्र (ज्यात विशिष्ट देवतांचें विशेष वर्णन नाहीं असें) लिहिलें आहे. हें स्तोत्र अप्रसिद्ध असल्यामुळे त्याचा नमुना पुढें दिला आहे आर्या अनुष्टुप् वृत्तांत ह्मणण्यास आरंभ करून चरणाचे अखेरचीं अनपेक्षित अक्षरें सोडून द्यावयाचीं अशी याची रचना आहे.

सदया नत हा दीन प्रभु तूं सुख दे सदा ॥ शिवा याला ।
 निरसीं भवबाधेतें क्षण दाखिव वा पदा ॥ निवायाला ॥ १ ॥
 रामा दयासमुद्रा मी आलों शरण पावना ॥ माजी ।
 भ्याली न धैर्य पावे धी हे ससरण या वना ॥ माजी ॥ २ ॥
 तुजवाचुनि कोणार्ते विनवू ब्रजपाळका ! ॥ हरी बाधा ।
 जननीच बहु खेहें जपती निजबालका, ॥ ह्मणे वा ! धा ॥ ३ ॥

(मोरोपत व त्याची कविता, लेखांक ५ केसरी, रा. द. पराडकर)

वरील रामप्रार्थनेप्रमाणें दुसरें एक ओवी-अनुष्टुप् वृत्तांत 'रामप्रार्थना' प्रकरण पंतांनीं रचिलेलें असून तें अजून अप्रसिद्ध आहे

(आ) महाभारतः—मोरोपंती भारताच्या प्रत्येक पर्वाच्या पहिल्या गीतींचें आद्याक्षर घेऊन तीं एकापुढें एक मांडिलीं असतां त्यापासून 'श्रीपांडवसहायो भगवानरवि-दाक्षो जयति' असे वाक्य निघून होतें अशा रीतीनें भारताच्या अठराही पर्वांची मोरो-

पंतांनीं एक माळ वनवून पांडवाचा साहायकारी कमलनेत्र भगवान् श्रीकृष्ण यास ती अर्पण केली आहे

(इ)मंत्रभागवतः—यांत पंतांनीं 'नमो भगवते वासुदेवाय' हा एकादशाक्षरी मंत्र प्रत्येक गीतीच्या आरंभीच्या अक्षरांनीं साधिला आहे. अगदीं प्रारंभीं तर पहिल्या अकरा गीतींत वरील मंत्राचें एकेक अक्षर एकेका गीतींत सहा सहा वेळां येऊन एकंदर सहा वेळा मंत्र साधिला आहे. यांतील थोडासा मासला पहा.—

नलिनाक्ष प्रभु लक्ष्मीनयनमनोहरपदाबुजध्यान ।

नवधननील चतुर्भुज नमिला जो पुण्यकीर्तिचें स्थान ॥ १ ॥

मोहतमोर्क जगद्गुरु मोक्षदपद त्या शिर्वाच नित्य रमो ।

मोदित मन हो चिंतित मोघ नसो सर्व पापताप क्षमो ॥ २ ॥

भव्य हरिहराचे जे भवभयहर नारदादिगुणलोभ ।

भगवत्तुल्य जगद्धित भक्त नमस्कारिले विमलशोभ. ॥ ३ ॥

... ..

देव मुकुंदचि तो जरि देहीं प्राचेतसादि कवि नांदे ।

देश पवित्र करि सदुपदेशें सुयशें प्रमोद काना दे ॥ ९ ॥

वाल्मीकिव्याससमचि वाचा व्याची स्तवी सदा देवा ।

वाक्नुमनें नमन त्यां, वात्सल्यें हेचि त्या रुचे सेवा. ॥ १० ॥

यश हरिचें ज्यांसि रुचे यदुपतिसचि वाहिला जिहीं काय, ।

यद्यपि निकृष्ट, झाल्या यवनहि, त्याचेहि वंदितो पाय. ॥ ११ ॥

यांत हरि, हर, हरिहरभक्त, गणपति, तद्दास भृशुंडी, विधिसुत, तैत्तीस देव, वाग्देवी, गंगा, काशी, व्यासवाल्मीकि, तत्सम भगवंताचे स्तावक, व भगवंताचे अनन्य यवनादि निकृष्ट भक्त यास पंतांनीं वंदन केलें आहे दशमस्कंधाच्या आरंभीं मंगलाचरणाच्या द्वादश गीतींत गीतींच्या आद्याक्षरांनीं 'श्रीमानुरुगायो मुकुंदो जयति' हा जयकार साधिला आहे. यांत 'श्रीकंठ, नारदमुनि, प्राचेतस, शुक, पराशर, व्यास' हे भागवतोत्तम, 'माता, पिता, स्वकुळगुरु, विद्यागुरु,' हे गुरु, नमन व स्तवन करण्यास योग्य असे स्थावर जंगम, रुक्मिण्यादिसती, गायत्री, योगींद्र दत्तात्रेय, सिद्धनायक कपिल, हनुमान्, श्रीरामायणभारतादि मुनिकृति, कुंती, माद्री, तत्सुत पांडव, भीष्म, विदुर, गंगा, यमुना इत्यादि पवित्र नद्या, तीर्थे, यज्ञ, क्षेत्रे, वने, पर्वत, वृक्ष, व सरतेशेवटीं श्रीकृष्ण या सर्वांस वंदन केलें आहे. यांतील प्रथमच्या तीन व शेवटच्या दोन गीती अशा आहेत —

'श्रीकंठ, नारदमुनि, प्राचेतस, शुक, पराशर, व्यास, ।

नमिले भागवतोत्तम, जे शर शिवले परा शरव्यास. ॥ १ ॥

माता, पिता, स्वकुळगुरु, विद्यागुरु वंदिले, सदा शीते ।

ज्याच्या निरीक्षणे भवताप निवे, देति जे सदाशीते. ॥ २ ॥

जुतिनतिपात्र जगीं जें नमिलें जगम, अजंगमहि म्या तें, ।
 द्यावी आज्ञा तेणें मज गाया स्वातरंगमहिम्यातें ॥ ३ ॥
 यजातें, क्षेत्रातें, तीर्थातें, सद्गना, नगां, नमनें ।
 सर्वक्षमा करा हो ! वरिलें तीर्थाधिकीर्तिंगान मनें ॥ ११ ॥
 तिलक श्रीमत्पुण्यश्लोकसंज्ञेचा, उपास्य थोराचा, ।
 नमिला ग्रंथारभीं श्रीकृष्ण, घन स्वदासमोराचा, ॥ १२ ॥

(ई)मंत्रमय भागवतः—यात प्रत्येक गीतींत 'नमो भगवते वासुदेवाय' हा एकादशाक्षरी मंत्र साधिला आहे याच्या एकदर १०८ गीती, उपसंहारात्मक धरून १०९, आहेत. याचीं कांहीं उदाहरणें कथानुरोधानें केकावलीच्या टीपातून दिलीं आहेत. येथें त्याचीं तीन उदाहरणें रसिकास मासल्याकरिता सादर केलीं आहेत —

नतमोक्षद भवविधिनुत जगदीश वरेण्य वैनतेय-रथ ।
 वाराया वसुधाभर देह धरी वासवादिगेयकथ ॥ १ ॥
 नष्टा मोहुनि, भवनीं गवळ्याच्या तेज आपुलें राम ।
 वाढवि, सुख दे वांडुनि नंदयशोदादिकां घनद्रयाम ॥ २ ॥
 न गमो चित्र भयद तम घनगर्जित वर्षे तेथ शेष वरी ।
 वारिधि तशीं सुखे दे वाढहि यमुना, न मार्गविघ्न करी. ॥ ३ ॥

(उ)कृष्णविजयः—बळराम ब्रह्महत्याक्षालनार्थ तीर्थयात्रा करित करित वेंकटाचळ पर्वतावर आला. तेव्हाचें वर्णन —(गूढचतुर्थपाद)

पावनाघ्रि भला गावें । सुधाकदघटामळा ।
 ज्यास तो चपळालभ्य । पावला वेंकटाचळा. ॥ (कृष्ण. ७९, १७)

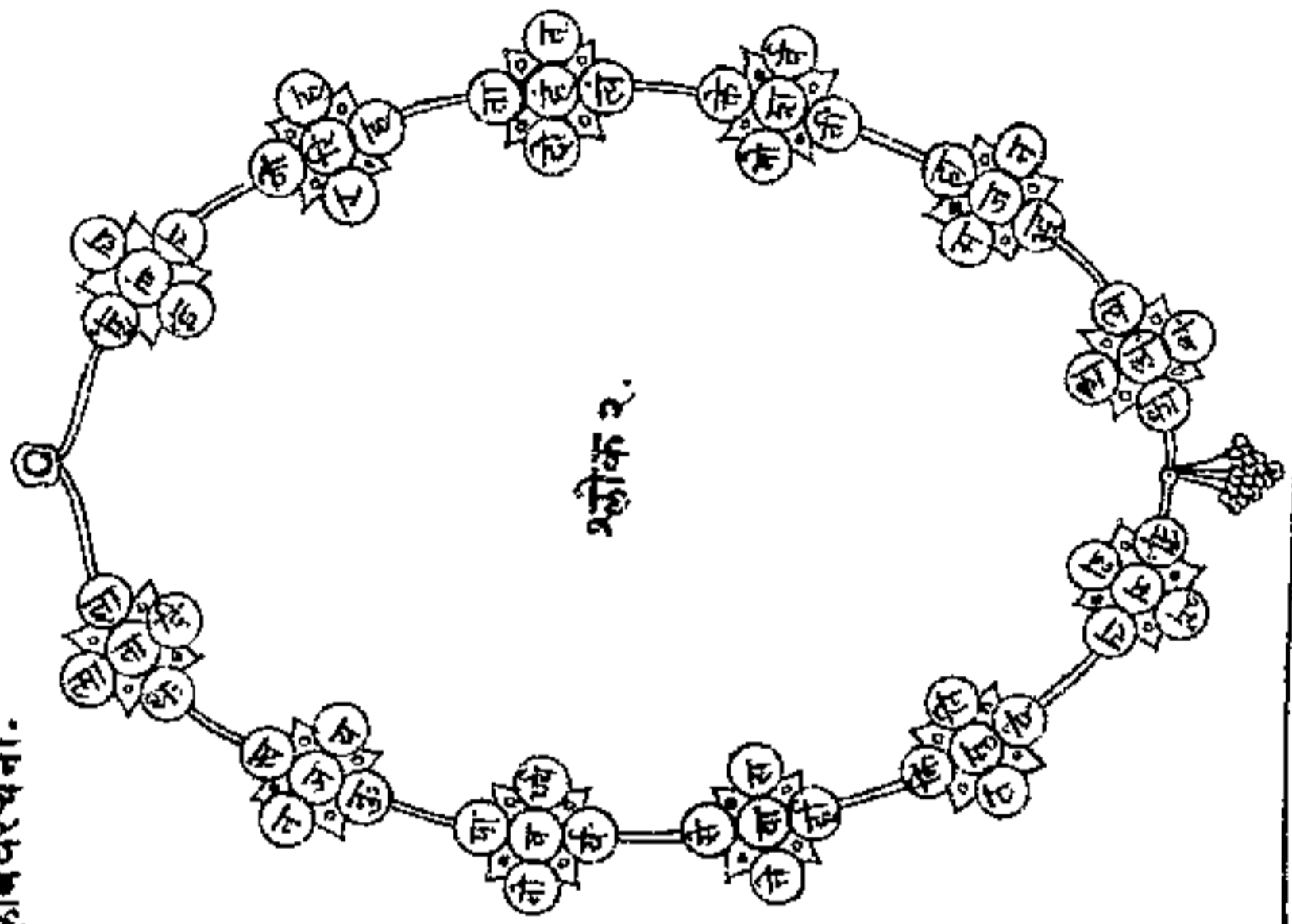
वरील श्लोकांत जीं जाड टाडपानें अक्षरें छापिलीं आहेत त्यांनींच चवथा चरण होतो. विदग्धमुखमण्डनकाव्यात 'पादगूढ' ह्मणून एक कूटप्रकार दिला आहे त्याचेंच हें एक उदाहरण आहे. (चतुर्थ परिच्छेद १८, १९) कृष्णविजय अ० ८६ (अर्जुनसुभद्राविवाह) याच्या स्वतंत्र प्रतीवर पंतानीं 'रामकृष्णविलोम' काव्याच्या धर्तीवर पुढील गतप्रत्यागतार्थ श्लोक लिहिलेला आढळतो —

'नाम गा अरसा मान तोखा लाभ न बाळका ।
 काळ वा न भला खातो न मा सार ! अगा मना !' ॥ १ ॥

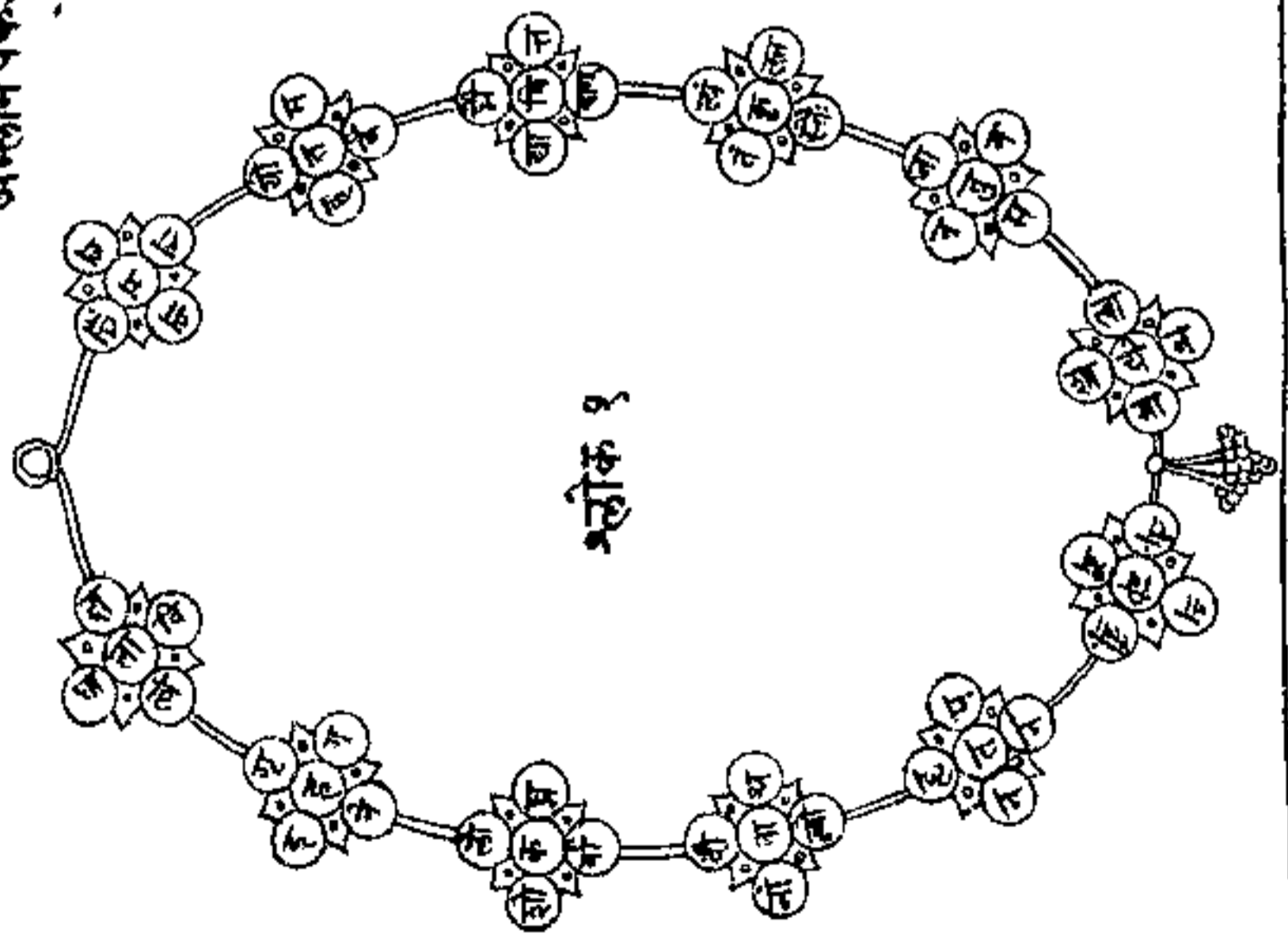
अन्वयार्थ -अगा ! बाळका मना ! (अरे अज्ञानी मना !) अरसा तोखा (रसहीन विषय-सुखाला) लाभ न मान (लाभ मानूं नकोस), वा ! (बापा ! मना) काळ भला न (मृत्यु बरा नव्हे) [तो] खातो (तो तुला खाऊन टाकील), मा सार न (लक्ष्मी ही शाश्वत नाही), नाम गा (भगवताच्या नामाचें गायन कर) अर्थात् विषयसुखालाच खरें सुख मानून त्यात तूं रमूं नकोस काळ तुला केव्हां खाईल याचा नेम नाही. लक्ष्मी ही चंचल आहे ह्मणून तूं सर्व सोडून भगवन्नामाचें स्मरण करून कृतार्थ हो.

अम्लान पंकजमालाबंधरचना.

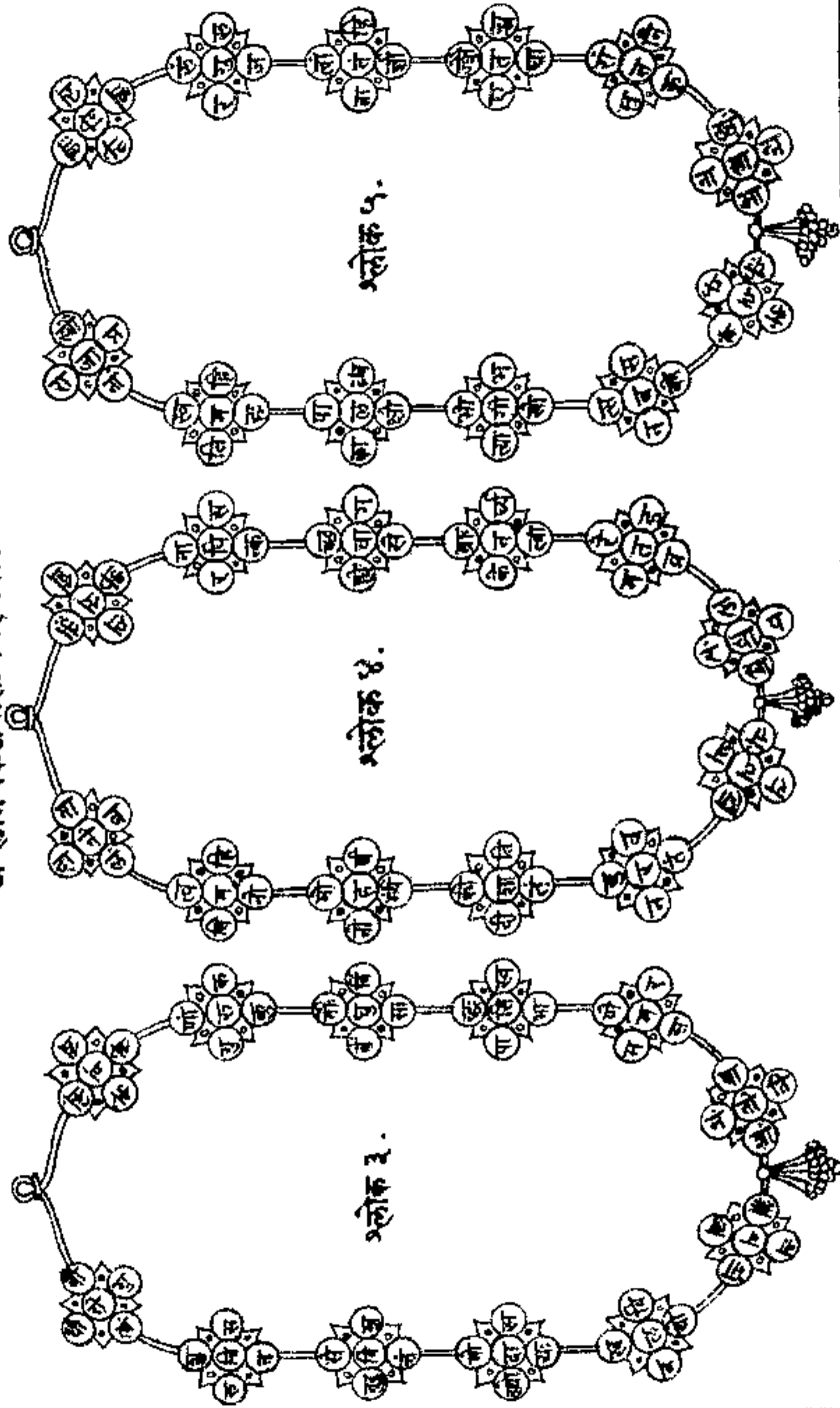
श्लोक २.

श्लोक १

अम्लानपंकजमालाबंधरचना.

‘रामकृष्णविलोम’ काव्याचा अगदीं प्रथम श्लोक मासल्याकरितां येथें सार्थ देतोः—

‘त भूसुतामुक्तिमुदारहासं वन्दे यतो भव्यभवं दयाश्री ।

श्रीयादवं भव्यभतोयदेव सहारदामुक्तिमुतासु भूतम् ॥ १ ॥

(काव्यमालाएकादशगुच्छक पृ० १४८)

[रामपक्षे] ‘यत्. दयाश्री [वभूव] (ज्यापासून भूतदया व शोभा झाली, अर्थात् जो त्याचें कारण आहे) त उदारहास भूसुतामुक्तिम् वन्दे’ (त्या गंभीरहास्ययुक्त असलेल्या, पृथ्वीकन्या सीता तिचें मोक्षण आहे ज्यापासून अर्थात् सीतेला सोडविणाऱ्या श्रीरामचंद्राला मी वंदन करितों) [कृष्णपक्षे] ‘भव्यभतोयदेवं (भव्यभ ह्य उत्तम दीप्ति असणारा सूर्य, तसेंच तोय शब्दानें जलात्मक असल्यामुळें तोयद ह्य चंद्र असा अर्थ, या दोहोंचा देव ह्य. प्रकाशक अशा) सहारदामुक्ति (अनर्थ देणारी-मुलाचा प्राण घेणारी पूतना संहारदा, तिला मोक्ष देणारा अशा) उत (आणि) असुभूतम् (सर्वत्र जगात प्राणरूपानें असणारा, किंवा जगाचें जीवन चैतन्यस्वरूप अशा) श्रीयादवं (श्रीयदुकुलोत्पन्न कृष्णाला) [वन्दे] (मी वंदन करितों).’ असे अनुलोमविलोमात्मक एकूण छत्तीस श्लोक या काव्याचे आहेत.

(ऊ)स्फुट काव्येः—पतातीं क्वचित् आपल्या काव्यांत बंधही साधिले आहेत. त्याचें ठळक उदाहरण त्याचें ‘अम्लानपंकजमालाबंधपत्रक’ काव्य होय मोरोपंती स्फुटकाव्ये भाग १ ला, पृ० २२४-२२५ त तें काव्य व बंधरचना दिली आहे. ती केकावलिवाचकाच्या माहितीकरिता सोबतच्या जादा पानावर छापिली आहे याची उदाहरणेः—

दाता धातापिता त्वं गृह इह गहने लोकशोकघ्नकर्मा ।

दीनानां नाथ ! नान्यो हतनतपतनस्त्वां विना विश्ववित्तं ॥

मायेशाये न ये त्वामनु ननु मनुजास्तैः कृतं कृत्स्नकृत्यं ।

वाग्विद्यावित्तविघ्नैर्बत ! हतमतयो राम ! वा मद्यमत्ता ॥ १ ॥

ज्ञानात्मानादिनाथ स्वजनजयजनु पावनो वर्ण्यवर्थ. ।

सेवा ते वासवाहा किमुत मुनिमुदे राम ! भूमत्तमस्ते ॥

कालं कालं बलं लड्डुजमज ! न जहातीश ! भो शर्वशक्ते ! ।

त्वंहंदो हंत ! हंता हरिररिहरिणो रावणोऽव्यवर्त्मा ॥ २ ॥

परिशिष्ट-अं.

मोरोपंतांचीं ठरीव यमकें.

मोरोपंताचा यमककोश तयार केल्यास आधुनिक कवींना त्याचा बराच उपयोग होईल असे वाटल्यावरून त्याच्या ठरीव यमकाची एक व उपयुक्त यमकाची एक अशा मासल्या-करिता दोन लहानशा याद्या तयार करून येथे 'अ', 'अ' या परिशिष्टांतून जोडिल्या आहेत त्या वाचकास उपयुक्त वाटल्यास तशा प्रकारचा विस्तृत व पद्धतशीर प्रयत्न करण्यास एखाद्या विद्याव्यासंगी पंतभक्तास उत्तेजन येईल. स्थलसंकोचास्तव हीं ठरीव यमकें जेथे आढळतात त्या सर्व स्थळांचा निर्देश करणे अशक्य असल्यामुळे एक दोन स्थळांचाच निर्देश केला आहे या ठरीव यमकाच्या प्रकारास इंग्रजीत Bouts rimes असे ह्मणतात. अँडिसन स्पेक्टेटर अक ६० पहा. साह्याने विशेष काव्यस्फूर्ति नसणाऱ्या, पण सयमक कविता करू इच्छिणाऱ्या नूतन कवींस कविता करणे सुलभ जाईल

अगा धसाधस ते-अगाधसा धसते
(हरि ९,६६,४८,१४७)
अगा धाल्या-अगाधा त्या (वामन १४९,
गदा ७,१५ अनु ३,४०)
अगा राया-अगारा या (शल्य ३,४५;
आश्र. १,५८ हरि २२,१०६)
अघ नाही-न घनाहीं
(कर्ण ३५,१६ अनु ८,४३)
अघा बरवी-न घाबरवी
(कर्ण. ४३,३१ अश्व ३,२३)
अजातारी-अजा तारी-गजा तारी-न जा तारी
(गदा. ४,२२;५,१८ स्वर्गा. १,२०)

अठरा जे-हठ राजे
(स्त्री ४,२ शांति ६,१३)
अत्याग (मोठा अपराध)-अत्याग (स्वीकार)
(आश्रम १,३६ हरिश्चंद्र. ४,२६)
अदभ्रा तें-पद भ्राते (मदा ३,२२;
कर्ण. १८,६)
अंतकसा-अंत कसा (कर्ण ३९,३९,४०,४)
अंतरायातें-संतरायातें (आश्रम २,७;
हरिश्चंद्र. ५,२४)
अथवा हो-पथ वाहो (अनु. ७,७२ ७,१२)
अधमातें-वध मातें
(कर्ण. ६,३१; गदा. २,२)

अंधकार मला-अधका रमला
(हरि २७,२२;३२,३८)

अधकारा ती-अधकाराती
(कर्ण. ३५,२६; हरि २५,३१)

अधातें-संधा ते (शल्य १,२४,गदा.५,३०)

अनघातें-जनघातें-मन घातें
(कर्ण २८,७, आश्र २,१००,३१७)

अनळ साचा-अनळसाचा
(कर्ण. ४९,२१; हरि. ३६,८०)

अनीकाहीं-मनीं काहीं (आश्रम. १,६२;
कर्ण ३०,३२)

अन्याया-अन्या या (अश्व २,४७;
द्रोण. १३,६०)

अनुग्रह रित्यातें-अनुग्र हारि ल्यातें
(वामन. १६७, हरि ३४,६१)

अनुग्रह रे-अनुग्र हरे
(अनु ३,५१, अश्व २,४९)

अपराधी-न परा धी (मदा २,४७,
हरिश्चंद्र ५,२२)

अरण्यांत-शरण्यांत (हरिश्चंद्र १,३;३,१७)

अरिघातें-परि घातें (शल्य. २,५६, २,९८)

अर्णव तो-वर्णवतो (कर्ण ४३,२७ अनु १,४)

असामान्य-असा मान्य
(कर्ण ५०,७४, गदा १,११०)

असा राया-असारा या
(अनु. ६,२८, शाति २,६९)

असी मकरी-असीम करी
(एकनाथचरित्र ६, कर्ण. ६,५५)

असुख पावे-असु खपावे
(अनु २, १०, आश्र. २,८६)

असुख रचिते-असु खरचिते
(कर्ण. ४५,४, वा. ७०)

असुर-हित-असु-रहित
(वा. च. १२३, आदि. ९,८)

असे नातें-असेना तें
(गोपीगोडवा ४५; भीष्म १२,५५)

असो नमन-असोन मन
(हरि ५०,४२,८८; अनु ४,४)

अक्षम रणाला-अक्ष मरणाला
(गदा २,९, शल्य ४,३२)

आइ कसी-आइकसी
(कर्ण. ४३, ८८; आश्र ४,६)

आकर्षी-नाकर्षी (आश्रम. ६,२; हरि. १,४२)

आतेला-आ तेला (द्रोण १,३९,
उद्योग १०,२९)

आठविती-आठ विती
(आश्र. २,१०८; हरि ३८,४२)

आठविली-पाठविली
(अश्व. १,१०५; स्त्री. ५,२०)

आठवुनी-पाठवुनी (मदा २,५३;६,७२)

आपलें-तापलें (केका ८८, पृथ्वीरामा ३६)

आ म्यां तें-आम्यातें (सत्सग. १२, तुका. १८)

आयकवी-काय कवी-हाय कवि-राय कवि
(हरि. ४३,२१,३, ६५ आश्र. ५,४०;३,३६)

आयकिली-काय किली
(हरि. ३५, ७५; गदा. ८,२७)

आयकों दावा-काय कोंदावा
(वामन च. ११६; वन. ४, ५६)

आयकों देहा-काय कोंदे हा
(गोपीगोडवा ३, शाति. ७, ३६)

आयुध-न्यास-आयु धन्यास
(गदा. ६,१६; हरि. ४८,१९५)

आलिकडे-आलि कडे (सन्मणि. १०५,
आश्रम. २,१२)

आलि सये-आलिस ये
(शाति. ५, ११, हरि. ३५, ७७)

आवांके-आ वांके (द्रोण. १,४; हरि. ३४,२४)

उजराया-तुज राया (अनु ७,१०६;
अश्व १,७०)

उणीव रितें-गुणी वरते
(गोपीगोडवा २६; विराट. ५,३७)

उत्तमश्लोक-उत्तम श्लोक

(हरि ३, ५४; कृष्ण. ८३, ४७)

उत्साहें-कुत्सा हैं(द्रोण १, १३, कर्ण २८, २८)

उपदेश-सुपदेश (गदा. ३, ३१, ६, ३४)

उपायनसे-उपाय नसे

(शांति. ४, २३, हरि. ३०, ९६)

उरतें-उर तें (कर्ण. ४५, १२)

ओपावें-ओ पावें (आश्रम १, ८२, ४, ११)

कटक-चटक (कर्ण. १९, ३, द्रोण. १, १२)

कर्कश तें-तर्कशतें (विराट २, ५, ३, ६५)

कदवातें-मदवा तें (अनु. २, १९, ८, १००)

कन्या-धन्या (मात्रा रा ४, अहल्या. १)

कनकाची-जनकाची (अश्व. १, ५४, १, ५७)

करकाहीं-कर काहीं (अनु १, १९; ४, ७)

कराल करवाल-कराल करवाल

(हरि. ४८, १३९, द्रोण. १, ३८)

करी नमन-करीन मन

(हरि. ४३, ९५, कर्ण ४३, २९)

करी लगट-करील गट

(हरि. ४७, ७२; शल्य २, ७७)

कलहातें-बल हातें (कर्ण. १३, ५, २३, १५)

कवळून-जवळून (हरि २, ५३; आश्र. १, ८३)

कविराजे-न विराजे

(गदा. ६, १३, हरि. ११, १२)

कां गमला-सांग मला

(कर्ण २८, ६३; माधव ११)

काज वेचितसे-काजवेचि तसे

(हरि. ४७, ४८; ४८, २४७)

कांटा हो !-कां टाहो

(आश्रम ४, ५१, गदा. १, ११६)

काननीं चोर-कां न नीचोर

(विराट. १, ११४; ६, ८)

कानांहीं-कां नाहीं

(शांति. ७, १२०, हरि. २२, ९९)

कापविला-कां पविला

(अनु. ८, ९१; कर्ण. ३८, ३८)

कां मरणा-काम-रणा

(शल्य. २, ६७, कर्ण २७, ५)

काय गाजीव-कायगा जीव

(हरि ४३, २२, ५१, ३४)

काय होतात-कायहो तात

(हरि ४७, ६२, ७, ७७)

काळजी वाहे-काळ जीवा हे

(हरि ४१, ११४, कर्ण. ६, ६४)

कुंद रितें-सुंदरि तें

(हरि २९, ४५, आदि ११, ९)

कुनर पितयातें-पुनरपि तयातें

(अश्व. १, ८१, हरि. ४८, २३७)

कुमार मणी-उमा रमणी

(हरि ३५, ६७, सौमि २, २३)

केशव दे-लेश वदे(गदा. ५, २३, कर्ण. ४१, २)

कोपानें-रोपानें (गदा. २, ३, शल्य २, ३७)

क्रियापर महर्षि-प्रिया परमहर्षी

(अनु ४, ५, शांति ४, १५)

घातले कानीं-घात लेकानीं

(आश्रम. १. ४१, गदा. १, ९४)

घेराया-घे राया(विराट. ४, ६८; द्रोण. १, १४)

जतन-पतन (गदा ६, ५४, हरिश्चद्र. ३, २६)

चवघास-चव घास

(आश्र १, ६५; अश्व. ७, १८)

चालवितो-पालवितो

(गदा. १, १२४; आश्रम. २, ८४)

जनकास-जन कास

(हरि ४१, ८; आश्र. २, ७०)

जन यश तें-तनयशतें

(आश्रम. २, १२०, ६, ५४)

जन्महित-सन्महित

(गदा १, २; आश्रम. २, ७०)

जलजनाभा जी-खळजना भाजी

(हरि ५०, ६४, ९, १०८)

जवन बाजी-जव नवा जी
(मौस १, ६८, गदा. १०, २)
जागा-जा गा (आश्रम ५, ५३,
कर्ण. अ. ३१, ४१)
जीवाचा-जी वाचा
(सन्मणि ४५, आश्रम ५, ४६)
जें विरवी-जेंवि रवी
(विराट. ६, ३६, शांति ७, ९६)
जें विशंक राबेल-जेंवि शंकरा बेल
(अनु ४, १, शांति ७, ६६)
जें विहित-जेंवि हित
(कर्ण ४१, ३५, शांति ७, ६३)
जोडून-सोडून (हरिश्चंद्र. ४, २५, शल्य १, २)
तडा खातो-तडाखा तो
(गदा ३, २५, हरि. ३१, ५३)
तप कराया-सपक राया
(मदा २, ५८; ६, ४६)
तपोनिधी राजा-तपोनि धीरा जा
(आश्र ३, ५८; हरि. ४, १७)
तया लुबरी-दयालु बरी
(हरि. ४१, ९४, ४८, २९९)
ताप सजे-तापस जे (आश्रम. ४, १४, ५, ३)
तापसत्वानें-ताप सत्वानें
(अनु ६, ४३, आश्र १, ५२)
तेजातें-तें जातें (वा च १; ऐषि ३, ८)
तेलिंगा-ते लिंगा (राधा १५, सन्मनोरथ ४)
तोक रितें-तो करितें
(हरि ४१, १५८, अश्व. ४, ७७)
तोक वच-तो कवच (विराट २, ४०, ३, ३०)
तोख चला-तो खचला
(हरि. ४१, ३०; अश्व ५, ७२)
तोख पवि-तो खपवि
(द्रोण १८, ४५, हरि. ३८, ६७)
तोख रचि-तो खरचि
(हरि ८, १०७, शांति ५, १७)

तोख राजीव-तो खरा जीव
(द्रोण १५, १०५, शांति ५, १६)
तो धमनीं-बोध मनीं
(हरि १४, २५ मंत्र. भाग ४७४)
तो भावें-लोभावें (सन्मणि ८, महिपति ३)
तोयाची-तो याची
(ऐषि १, ४०; अश्व २, ६१)
तोयांत-तो यात
(वा. च. ६९; महाप्रस्था. १, १५)
तोलाची-तो लाची
(अश्व ५, ४५; हरि ३८, २७)
दयालु गळ्या-दया लुगळ्या
(वन २, १७, विराट. १, ९७)
दयालो हें-दया लोहें
(उद्योग ९, ३४, कर्ण. ४३, २८)
दिलीप गडी-दिली पगडी
(राधा २४; द्रोण ५, २२)
दे खाया-देखाया
(गदा २, ३३; आश्रम ६, ११)
दे खिलारा या-देखिला राया
(हरि ४७, ३४; ४३, १०२)
देवकी नाश-देव कीनाश
(उद्योग. १०, २८; द्रोण ९, ३४)
देववी राजा-देव वीरा जा
(शल्य ४, ५७, अश्व. २, १५)
दे वसुधा-देव सुधा
(वा च ५९, कर्ण १२, २४)
दे वाजी-देवाजी
(शांति. ३, ८३; अश्व. ५, २६)
दे हातें-देहातें (अश्व. १, ९०; हनुमद्रामा २२)
धडकले वरते-धड कलेवर ते
(हरि. ४८, २५७, ऐषिक. २, १८)
नका राहूं-'न' कारा हूं
(हरि ४४, ४५, ५२, १०९)
नको चिरडों-नकोचि रडों
(आदि. ९, ३२; हरि. ४१, १६२)

नको पावें-न कोपावें (गदा ८, २१, हरि ४३, ६८)	निंदुनि घे-इंदु निघे (ध्रुवचरित्र ३८; हरि ९, ९५)
नको विदरे-न कोविद रे (द्रोण १२, १७६, अनु. ६, १०)	निघे दीन-निघेदीन (सौप्ति १, ३८, हरि. ११, २)
नंदनवनीं तें-नंद नवनीतें (अनु ४, ७३; हरि. १३, ५९)	निघे दूत-निघेदूत (अश्व. १, ७२; स्वर्गा १, ३१)
नदी नातें-न दीनातें (गोपीगोडवा ४७; आदि. १०, ६९)	निघे दून-निघेदून (हरि. ४८, ३, अश्व. ६, ३१)
न दीनावरी-नदी नावरी (केका. ९६, रम्य रामा. उपसंहार ५)	पण तूतें-पणतू तें (हरि १८, ३३; अनु. ८, ८७)
नभा वातें-न भावातें (स्त्री. ४, ३३; स्वर्गा. १, २९)	पदक मळ-पदकमळ (वा. च. ११९, भीष्मभ. १)
नभा सविता-न भासविता (शांति. ६, २२; स्त्री. ६, ५५)	पद नमुनी-वदन मुनी-सदन मुनी (हरि. ४३, १२५, अश्व. २, २५ अश्व १, ३९, शांति २, ३२)
नयज्ञा तें-न यज्ञातें (अश्व. १, ४३; अनु. ८, ६४)	पर महर्षि-परम हर्षि (हरि. २७, ३४; वा. च. ३०)
नर कास-नरकास (कर्ण. ४१, ७६, सौप्ति. १, १४)	परिवेष-परि वेष (द्रोण १०, ३७, अनु. ५, ३६)
नरवरा हे-न रव राहे (आश्र. १, ६८; अश्व. ६, १३)	परिस राया-परि सराया (हरि. ४७, १, मौसल. १, १३२)
नरा जन्य-न राजन्य (अनु. ८, ७९, ऐषि १, १७)	परिस राया तें-परि सरायातें (शल्य. २, १, द्रोण १, ४३)
नव दावी-न वदावी (हरि ५२, २६०; विराट. १, ४७)	परिसून-परि सूत (शल्य ४, २२; अश्व १, १८)
नवनीतें-न वनीं तें (राधा. ३८, आश्रम. ३, ३३)	परिसेना-परि सेना (कर्ण ४९, ७३, विरा २, २८)
नसे उचिता-न सेड चिता (शांति ४, ३३, ७, ६४)	पाठउनीं-पाठ उनीं (विराट. १, १३६; स्त्री ४, २८)
नसे काहीं-न सेकाहीं (अश्व. ३, ४१, आश्र. ३, ४१)	पाव कसा-पावकसा (कर्ण. १४, १९, हरिश्चंद्र १, ३६)
नसो सवतें-न सोसवतें (हरि ८, १०२, कर्ण ४३, ६)	पुनरपि तयातें-सुनर पितयातें-कुनर पितयातें (द्रोण १२, १६२; अनु ७, ९४ शल्य १, १३)
नायका पूस-काय कापूस (शांति. ६, ४०, ७, ९३)	पेटविला-भेटविला (आश्रम. ६, ३८; ७, ३९)

पौर वदे-रौरव दे (मदा. २,८१, हरि ३,२)
 प्रतिज्ञा ती-प्रति ज्ञाती
 (गदा ४,१२, आश्रम १,२३)
 प्रसूनांहीं-प्रसू नाहीं
 (अनु ७,२८, गदा ९,२३)
 बा धात्या-बाधा त्या
 (हरि ४७,१४; शांति ६,४९)
 बा ! पाहे-बापा हैं
 (मदा ४,२६, कर्ण २१,४१)
 बाहूनी (बोलावून)-बाहूनीं (हातानीं)
 (आदि १६,१२, कर्ण २१,१४)
 बा हेर-बाहेर
 (अश्व ६,३, स्त्री २,१, हरि ३३,५४)
 बोल कानाहीं-बोलका नाहीं
 (आदि १,३, हरि २७,९)
 भद्र क्षण-तद्रक्षण
 (केका ९४, पृथ्वी रामायण २६)
 भर वसायाचा-भरवसा याचा
 (अश्व ३,५६, रामरीति ६७)
 भर विलापाला-भरविला पाला
 (स्त्री ४,१३, शल्य. १,४१)
 भाउनि घे-भाउ निघे
 (विराट ४,९०, मौसल २,५५)
 भानु निघे-मानुनि घे
 (आश्रम. ६,४, हरिश्चंद्र १,३१)
 भीम रणा-भी मरणा
 (कर्ण ३६,१९, ४३,६९)
 भीमातें-भी मातें
 (कर्ण. ३९,४९, गदा. २,१४)
 भुज गमला-भुजग मला
 (हरि. १३,७७, आश्रम. १,८७)
 मग राया-मगरा या
 (हरि. ४८,२८४ कर्ण. ३२,२३)
 मज्जन कराया-मज्जनक राया
 (अनु. ६,३, स्वर्गा. १,४)

मज्जन हो !-मज्ज न हो
 (साधुसत्कार २५, आश्रम ६,२७)
 मत्तप हा-मत्त पहा
 (हरि २७,६२; स्त्री. ६,६)
 मत्तपाहून-मत्त पाहून
 (वन ११,१२४; अनु ३,८)
 महाभुज गदेतें-महाभुजग दे तें
 (कर्ण. २७,६०; शल्य. ३,२७)
 महिला (=स्त्री)-महिला (=पृथ्वीला)
 (गदा. ५,२४, कर्ण ५,७; मदा. ५,४४)
 मान लेकांहीं-मानले कांहीं
 (गदा. ८,२०, आश्रम १,४०)
 मान वेदास-मानवे दास
 (शांति ७,१०९, सौप्तिक २,४४)
 मी नाहीं-मीनाहीं
 (हरि २६,५१, शांति ५,६५)
 मुनिवरा गेला-पुनिव रागेला
 (हरि ९,९०, अश्व २,४६)
 मुलास कळकळतें-तुला सकळ कळतें
 (अश्व ४,३८,६,१५; गदा ५,१४,८,२२;
 ऐषि. १,२०, स्त्री ३,९)
 मोहातें-तो हातें
 (हरिश्चंद्र २,२०, २,३०)
 याद तळमळतें-पादतळ मळतें
 (वा. च ११८, गदा ९,२)
 येऊन-ये ऊन (अनु ७,२१; आश्रम ७,१)
 यो जीन-योजी न
 (विराट ५,७६, शांति. ७,१०८)
 रसनेला-रस नेला
 (स्त्री २,९, मंत्रभाग. १०,४२८)
 राहु निघे-राहुनि घे
 (हरि. ४८,२५, द्रोण. १,८९)
 रुचिर-सुचिर (कर्ण. ९,१३, १७,२४)
 वंदील-मंदील (शल्य. १,५६; सन्मणि. ३२)

विप्र भजनांत-विप्रभ जनांत (अवतार. २०१, अनु. ७,८)	समस्त बक-सम स्तबक (वन. १२, २८; आश्रम १, १३८)
विप्र भव्यास-(र)विप्रभ व्यास (अनु ६,५६, शांति. १,२)	समस्त वन-सम स्तवन (विराट ३, ५२, स्वर्गा १, ५९)
विरोध रणीं-विरो धरणी (विराट. २,२७, अश्व. ४,१०१)	समयज्ञ-सम यज्ञ (अश्व ६, ४३, ७,३)
विश्वास (जगास)-विश्वास (भाव) (अनु. १,५२; ६,४४)	समक्ष महा-सम क्षम हा (गदा. १, ११०, मदा. २,७४)
शत गावें-न तगावें (हरि. ४७,२६, अश्व ३,८१)	सवघड तो-सव घडतो (अश्व १, ७, हरि ५२, १००)
शात नवा-शातनवा (शांति ७,३९,७,१४; सौप्ति. २,४५)	सहदेव-सह देव (कर्ण ८,९, २४,२१)
शिर कविता-शिरकविता (कर्ण ४७,४६, हरि १,१)	संहारितें-अह रितें (शल्य १,१ वा च १४०, मौसल.१,१७)
शिरे नमनें-शिरेन मनें (वा च. १३४, अनु ५,५०)	साग मला-कां ममला (मदा २,३४,हरि.४४,१८, शांति. ६,२८)
शोकदा वार्ता-शोक दावार्ता (अश्व. ५,३१, स्त्री २,११)	साधुनि घे-साधु निघे (शांति ४,१८,६,१९ मदा. २,६४)
सखे दास-सखेदास(शांति. ६,५,अश्व ५,९०)	साधुरीतीची-माधुरी तीची (साधुसत्कार ९ वा च १४५; आ १,१८)
संग रहा-सगर हा (हरि. २८,१०६; अश्व. ६,२२)	सुखविलासाचा-सुखविला साचा (हरि ४२, ९; आश्रम २, २२)
सत्तमा न वान्वावे-मत्त मानवा चावे (अश्व ३,६५, हरि ४१,१०१)	सुतपातें सुत-पातें (आश्रम २ २; हरिश्चंद्र १०१)
संतानीं (साधुनीं)-संतांनीं (कल्पवृक्षानीं) (साधुसत्कार ४,१६, कर्ण. ३१,३४)	सुतपाहे-सुत पाहे (हरि.५२,८,शांति.१,२०)
सत्वरतें-सत्वर तें (वा. च १४२, शांति. ७,७१)	सुतपा हो-सुत पाहो (विष्णुपद १८, आश्रम. २,३)
सदा रमला-सदार मला (हरि. २९,७२, अनु. ५,२४)	सुनासीर-सुना सीर (कर्ण ४५,५३, गदा. २, १३)
सदाशिव तो-सदा शिवतो (कर्ण. ४३, ५४, अनु. २, १५)	सुयोधन हो-सुयोध न हो (विराट ३, १, ६, १७)
सन्मुनितें-जन्मुनि तें (आश्रम ६,२९, स्वर्गा. २,४५)	सुरमणीया-सुरमणी या (वा च १५७, हरि ४९, ३३)
सभाजन कराया-सभा जनकराया (शांति. ५,४०, अनु. ८, ७३)	सुर-सहित-सुरस हित (हरि. ४३, ११८, अनु. ५,३८)
	सुरा माती-सुरामा ती (हरि. ४१,३५,४९.३३; विराट १,५९)

हरपावे-हर पावे (हरि ४१,३,४२,१०४)

हाकविला-हा कविला

(हरि १६,२१, शल्य ४,२३)

हा कांहीं-हाकांहीं

(हरिवंश. २२,१११, तुका. २६)

हा केला-हाकेला (शांति ७,१६, गदा ५,५)

हा तनय-हात नय(आ २,५४, द्रोण ३,७२)

हा तरणी-हात रणी

(अश्व ५,११, स्त्री ६,५१)

हा तेश-हातेरा (गदा. १,८८, आ. २,११)

हा निकट कांहीं-हानि कटकांहीं

(कर्ण १९,२२, शल्य. १,७५)

हा निकर-हानिकर

(वा. च. १४८; हरि ३३,५२)

हानि खळ-हा निखळ

(कर्ण ४०,६०, शल्य. २,५३)

हा निघे राया-हानि घे राया

(हरि ४०,५४, ४८,८)

हा निजाशाचा-हानि जायाचा

(स्त्री १,५, अश्व ५,८४)

हा नियम-हानि यम

(हरि ४८,४३, कर्ण ४६,४१)

हा निरोधार्ते-हानि रोधार्ते

(हरि. ४८,३७१; आश्रम. २,६)

हा नीच-हानीच (हरि ४९,२६, स्त्री.३,५०)

हा यजन-हाय जन

(कर्ण. ५०,५८; अश्व. १,४२)

हारविला-हा रविला

(कर्ण. ७,३२, स्त्री ४,१५)

हा हा तें-हा हातें

(वा च. १२८; हरि ४८,१५५)

हे तिघे राया-हेति घेराया

(हरि. ४२,५२, गदा १,५)

हेमाजें-हेमा जें(शांति.५,६४, गदा १०,२१)

हे मातें-हेमातें

(गोपीगोडवा ५०, खर्गा. १,५२)

होकरिता-हो करितां

(कर्ण ४९,६८; उद्योग. ७,६४)

होतात-हो तात (हरि ४७,६२, आ २,९३)

हो तो-होतो (आ ५,५४, गदा २,३६)

ह्यणोनीच-ह्यणो नीच

(कर्ण. २७,१९, मात्रा. २१)

गोडवे दात्या-गोड वेदात्या

(गोपीगोडवा. ६७, मंत्रभाग १०,८६५)

परिशिष्ट-अः.

उपयुक्त यमकें.

या यमकांतील पुष्कळशीं शोधातीं ठरीव यमकांत येतात असें आढळून येईल नवीन समयक कविता करू इच्छिणाऱ्यास तीं उपयुक्त होतील असा भरंवसा आहे. यमकांविषयीं पुढील इंग्रजी उतारा पाहा—

“It is a mistake to suppose that rhyme is a mere ornament to versification. Besides being in itself a pleasing musical accord, it serves to mark the endings of the lines and other sections of the metre, and thus renders the rhythm more distinct and appreciable than the accents alone can do. ‘The advantages of rhyme’, says Guest, have been felt so strongly that no people have ever adopted accentual rhythm without also adopting rhyme.’ (Rhyme, Chamber’s Encyclopaedia)”

अगदा घी-मग दापी	(कर्ण ६,४०)	अजा मिळतो-अजामिळ तो (सत्संग १८)
अगा रामा-अगारा मा	(गदा. ५,८)	अजाविक तराया-अजा विकत राया
अघ डोहें-न घडो हें	(गदा १,२२)	(आश्रम २,१२२)
अगुलिही-पंगु लिही	(गदा. ३,१३)	अजि राया-अजिरा या (कर्ण १,५)
अघ व्याला-मघव्याला	(शल्य २,११२)	अजना भागा-कंजनाभा गा (सत्संगस्तव ९)
अघ सराया-न घसराया	(मदा. ६,७५)	अंजलि हो !-करकज लिहो
अघा मेला-न घामेला	(आश्रम १,२२)	(आश्रम. २,५३)
अघा मेलों-न घामेलों	(हरिश्चंद्र २,६५)	अटत साधुवट-पट तसा धुवट
अच्छाया-अच्छा या	(आश्रम १,४९)	(साधुसत्कार १३)

अटनातें-नटनातें (नारदाभ्युदय. ३८)	अनातपा याची-वनात पायाची (आश्रम ३,२०)
अटवीतें-सटवी तें (मदालसा २,४)	अनादरणीं-न नाद रणीं (कर्ण ११,२६)
अठरा या-हठ राया (कर्ण २६,१३)	अनादि सती-जना दिसती (गदा ६,३१)
अणिकांहीं-मणि काहीं (मदा ४,३)	अनुकपा-तनु कपा (कर्ण १६,९)
अंडपाल तापावें-मंडपा लता पावे (आश्रम. ३,६२)	अनुग्रह व्यासा-अनुग्रह व्यासा (नारदा. २२)
अतितर विपत्ती-पतित रवि पत्ती (हरिश्चंद्र ३,२२)	अनुग्रह लहांनीं-अनुग्रह हल हानी ? (नारदा. २१)
अथवा जे-पथ वाजे (साधुसत्कार २८)	अनुग्रह हा लोक-अनुग्रहा लोक (स्वर्गा १,७)
अथवा तें-रथ वातें (कर्ण १२,४)	अनुसरले-तनु सरले (आश्रम १,१४)
अथवा हे-पथ वाहे (स्वर्गा १,२७)	अब्द तेरा जा (ज्या)-शब्द ते राजा (आश्रम. २,६९)
अथवा हो-रथ वाहो (कर्ण २६,९)	अब्द बारा जा-शब्द बा ! राजा (हरिश्चंद्र ३,२३)
अधर्मातें-न धर्मा तें (गदा ५,१९)	अभागा ती-सभा गाती (हरिश्चंद्र ३,४६)
अधीन मन-कधीं नमन (मदा ५,३९)	अब रडे-हबरडे (हरिश्चंद्र २,४९)
अनपार्था-मन पार्था (गदा ३,३८)	अबुधारा हैं-तू बुधा ! राहें (कर्ण. ६,३८)
अनय न हो-अनयन हो ! (सन्मणि ६७)	अग्र हा कीं-हय हाकीं (कर्ण २५,१)
अनयातें-तनया तें (मदालसा १,७)	अरण्यवास वसे-शरण्य वासवसे (आश्रम ४,८)
अनराती-न नरा ती (आश्रम. ४,२९)	अरण्यातें-शरण्यातें (नारदा १९)
अनरातें !-न नरातें (स्वर्गा १,४६)	अर्क राजाला-शर्करा जाला (आश्रम ६,३९)
अनल साहे-अनलसा हे (आश्रम ३,६१)	अर्क राजीवा-शर्करा जीवा (मदा ५,३)
अतकसा-संत कसा (सन्मणिमाला ७)	अर्णव दे-कर्ण वदे (कर्ण २५, १६)
अतकाम हे भाचे-दत्त कां महेभाचे (शल्य २,६६)	अर्णवा नावा-कर्ण वानावा (आश्रम ५,४४)
अत कोप महा-अतकोपम हा (कर्ण १४,३३)	अर्णवसे-कर्ण वसे (गदा ६,५३)
अतरा जांच्या-संतराजाच्या (साधुसत्कार २)	अरिचा पहा कसा दास-जरि चाप हाक सादास (शल्य १,७७)
अत राया ! तें-अतरायातें (आश्रम ६,५५)	अरि तनाना-करित नाना (हरिश्चंद्र ४,२९)
अध नगा-बंधन गा ' (नारदा १६)	अरि लया नसे नेला-धरिल या न सेनेला (शल्य १,६१)
अधरक्षण हो-कंधर क्षण हो (आश्रम १,१३)	अरि वरितो-हरिवरि तो (मदा २,९१)
अध राजास-पंधरा जास (आश्रम १,१)	अरिस बाहे-परिस बा ! हे (गदा १,१२५)
अनंतरायातें-अनंत राया ! तें (आश्रम. ४,३६)	अरिस भारी-परिस भारी (शल्य १,७३)
अन्न मनें-भन्नमनं (सन्मणि १९)	
अन्य सततितें-धन्य सत तितें (साधुसत्कार ३)	

अरि सारे-परिसा रे (गदा ४, ९)	असा रसिक-असार सिक (साधुसत्कार १९)
अरीभ रव साहो-धरी भरवसा हो (कर्ण २४, ९)	असा राया-असारा या (गदा ६, ६४)
अरुण-करुण (आश्रम २, ६८)	असीम रण-असी मरण (कर्ण ३, १६)
अलातातें-मला तातें (मदा. ४, १९)	असी महिम्या-असीमहि म्या (गदा. १, ३९)
अलीक रणीं-भली करणी (गदा ६, १५)	असी मातें-असीमा तें (सन्म. १८)
अलीकवचा-भली कवचा (गदा ३, ११)	असुख वाटे-वसु खवाटे (आश्रम. २, ९९)
अल्प नगरा जा-कल्पनरा राजा (आश्रम. ६, ४५)	असे चिटि कवीला-नसेचि टिकवीला (मदा. ५, ४८)
अल्प विषयातें-तल्प विष यातें(शल्य १, ४७)	असेंचि रंजीव-जसें चिरंजीव (मदा. ३, ४८)
अवनि वेदी-धव निवेदी (शल्य २, ८३)	असें न मनीं-कसें नमनीं (कर्ण. २१, ३३)
अवनीतें-न वनीं तें (गदा. १, ४४)	असेनाच-असे नाच (स्वर्गा २, १७)
अवलोक-तव लोक (स्वर्गा १, ४७)	असों दे हें-असों देहें (सन्म २०)
अविनयज्ञ-कवि न यज्ञ (मदा २, ७०)	असोनि हीनार्हीं-असोनिही नार्हीं (आश्रम. ७, ३२)
अविशुद्ध-अवि-रुद्ध (शल्य १, ३३)	अहा ! काय-न हा काय (हरिश्चंद्र ५, १८)
अविप्र भजो-अविप्रभ जो (गदा १, ४०)	अहा ! त्याचीं-पहा त्यांचीं (गदा ३, ४२)
अविप्राज्य-कवि प्राज्य (आश्रम १, ५४)	अहाहा ! रे-पहा हारे (कर्ण. ३०, १९)
अव्हेर जनीं-नव्हे रजनी (कर्ण. ६, ६७)	अहिसमा यावी-महीस मायावी(मदा. २, ४९)
अव्हेराया-नव्हे राया ! (आश्रम १, ६४)	अहेयातें-अहे ! यातें (आश्रम ३, २१)
अशनि जगदीशें-यश निज गदीशें (गदा १, १२२)	अहो तात ! (प्रसन्न) होतात (मदा १, १२)
अशिव रागेल्या-वशिवरा गेल्या (हरिश्चंद्र. १, १०)	अहो ! मुनि हो !-न होमुनि हो (हरिश्चंद्र ५, १३)
अष्टम हा-कष्ट महा (आश्रम. १, ८५)	अक्षिला काळें-भक्षिला काळें(हरिश्चंद्र ३, ७०)
अष्टयामहि म्यां-कष्ट या महिम्या (आश्रम ५, १८)	आइक क्षमे ! रूस-आइ कक्ष मेरूस (हरिश्चंद्र ५, ३)
असकारे-सुसकारे (कर्ण. २९, २०)	आइला दुहिता-गाइला दुहिता (आश्रम २, ८३)
असती (आहेत)-असती (असाध्वी) (कर्ण १, २५)	आकांत-हा कांत (हरिश्चंद्र ३, ३९)
असती तें-असतीतें (स्वर्गा. १, ९)	आगमन-आग मन (हरिश्चंद्र. ४, २७)
असत्य जुनी-रस त्यजुनी (कर्ण. १, १७)	आग लीन परिरंभा-चागली न परि रंभा (आश्रम १, ८८)
असहाय-रस हाय (गदा. ६, १२)	आज यामागें-राजया ! मागें(आश्रम. ५, १९)
असा रपाटा की-असारपा ! टाकी (गदा. ३, २२)	आजि शिबि कार्हीं-वाजि शिबिकाहीं (आश्रम. २, १२१)

आजिस ती-आजि सती (आश्रम ३,३४)	आन नारद न-आनना रदन (तुकारामस्तुति १७)
आजि हारा जा-आजि हा राजा (ग १,११७)	आन नीच मूढ कली-आननीं चमू ढकली (शल्य ३,१०)
आजि हो राजा-आजिहोरा जा (गदा १,२७)	आनयनें-आ नयनें (मदा. ३,३४)
आज्य-प्राज्य (कर्ण. १७,१९)	आपगा वाहे-बाप गावा हे (गदा. ६,४९)
आठ ग्रामहि म्या-पाठ या महिम्या (द्रोण. १,३३)	आपसरी-आप सरी (मुक्तां ५४)
आठव दे-आठ वदे (महिपति स्तुति ८)	आपलीला हे-तापली लाहे (आश्रम ५,३३)
आठव दे-पाठ वदे (कर्ण ३१,३०)	आयकवी-काय कवी (कर्ण ६,६२)
आठवितो-पाठवितो (गदा २,१०)	काय कवि सभाजी जी-हाय कविस भाजी जी (मुक्ता ९१)
आठविला-पाठविला (गदा ८१)	आयका माजें-काय कामा जें (हरिश्चंद्र २,४२)
आठवी राजा-आठ वीरा जा (=ज्या) (गदा ३,४०)	आयकोनि करा-बायको निकरा (आ २,३८)
आठवे दान-पाठ वेदा न (गदा ६,३५)	आयसें होतें-कायसें हो तें (आश्रम ५,४)
आठिव रहात-पाठिवर हात (आश्रम २,२४)	आयुध रणीं तें-आयु धरणीतें (गदा १,६२)
आठिव रिपो ! तें-पाठिवरि पोतें (गदा ३,४)	आयुधारणा लहो-आयुधा रणाला हो (गदा ३,२९)
आठळतो-आ ढळतो (आश्रम ४,३८)	आरडती-(प)हा रडती (कर्ण. १२,२८)
आठळलें-हा ढळलें (हरिश्चंद्र ३,१८)	आराधी-सारा धी (कर्ण २२,७)
आण वाईट-आणवा ईट (आश्रम १,१७)	आर्तव मनानें-आर्त वमनानें (आश्रम ५,३६)
आणवा हूं द्या-आण वाहूं द्या (मुक्तां १०९)	आलि न वदे हा-शालि नव देहा (आ ६,३१)
आणवितों-जाणवितों (आश्रम. २,३४)	आलि यास्तव न-आलिया स्तवन (मुक्तां ५०)
आणविला-जाणविला (आश्रम ६,३७)	आलीस-आलीस (सखीस) (आश्रम ३,३१)
आण वीरा जा (ज्या)-आणवी राजा (आश्रम. १,३४)	आवतणें-आव तणें (कर्ण ८,४)
आण सीमा म्यां-जाणसी माम्यां (कर्ण. २१,३६)	आवरण-आव रण (कर्ण ७,५)
आणितसे-पाणि तसे (आश्रम १,८४)	आव रिते-आवरिते (कर्ण १२,५)
आणिला जावें-वाणि लाजावें (कर्ण ११,१५)	आवळीला जो-आंवळी लाजो (मुक्तां ३१)
आतप दसोढी-तातपद सोढी (आ. ६,४९)	आशय ज्ञानें-पाश यज्ञानें (गुरुस्तुति २)
आतप हा-वात पहा (आश्रम. २,११४)	आशु भव्य जन-वा ! शुभ व्यजन (मुक्तां. ४२)
आतळतो-पातळ तो (सत्सगस्तव १०)	आस नतें-आसन तें (मुक्तां ४४)
आदरा जीवें-पादराजीवें (मदा. ४,७)	आस्यातें-हास्यातें (गदा. १,७१)
आधि जया-गाधिज या (मुक्तां. ३६)	आहेत-आ हेत (मदा ४,६)
आधीतें-आधी तें (मुक्तां. ९८)	आळसे वेला-काळ सेवेला (आश्रम. १,७)
आधुनिका-साधु निका (तुका. २२)	आ ज्ञाती-आज्ञा ती (आश्रम. ३,३७)

आ ज्ञाती-वा ! ज्ञाती	(मदा ७,१४)	उर फाटे-उरफाटे	(शल्य १,१७)
आज्ञा पी-आज्ञापी	(कर्ण ३०,८)	ऊरवि प्रकर-शूरविप्रकर	(कर्ण १३,१६)
इलापा तें-विलापातें	(गदा ३,६)	ऋषि तरतो-तृषित रतो	(आश्रम. ५,४३)
इलापाला-विलापाला	(हरिश्चंद्र ३,४७)	एकरद-ते करद	(आश्रम ४,२५)
उग्रासी (भयंकरास)-उग्रासी(भयंकर खजास)	(कर्ण १४,२७)	एकल व्यास-एकलव्यास	(आश्रम २,१४)
उचित राया-शुचितरा या	(हरिश्चंद्र ४,३०)	ओपावें-कोपावें	(हरिश्चंद्र २,७)
उचिताते-शुचि तातें	(मदा ५,४५)	ओपावें-हो पावें	(गदा १,९५)
उजराया-तुज राया	(कर्ण २१,३२)	ओ व्याही-ओव्याही	(स्वर्गा २,५६)
उजवा-उजवा	(मुक्ता ५५)	ओसरतां-तो सरता	(हरिश्चंद्र ४,१८)
उडवून-बुडवून	(हरिश्चंद्र २,३५)	ओस रायाचें-ओसरायाचें	(आश्रम ५,२४)
उणीव रितें-गुणी वरितें	(मुक्तां. १०२)	कंकटा माजि-संकटामाजीं	(गदा ३,३३)
उणें काय-गुणें काय	(गदा ३,३०)	कंजयव देतो-संजय वदे तो	(आश्रम. ४,३३)
उतरलासि कसीं-सुतरलासि कसीं ?	(स्वर्गा १,५१)	कडेहि माद्रीचे-कडे हिमाद्रीचे	(शल्य १,४४)
उतराई-सुत राई	(आश्रम १,३०)	कथा पिकवी-तथापि कवी	(आश्रम ३,५२)
उतराया-सुत राया	(कर्ण ७,२३)	कटकार्तें-चटकार्तें	(शल्य २,४७)
उतरी-सुतरी	(हरिश्चंद्र १,३०)	कडक डोहा-कडकडो हा	(गदा १,१९)
उतरे-कुतरे	(गदा ७,५)	कथा पिशुन कार्नीं-तथापि शुनकार्नीं	(गदा १,१४)
उतरे-सुत रे !	(कर्ण ८,२९)	कथिलें-कथिलें	(नारदाभ्युदय १०)
उत्सव दे-कुत्स वदे	(मदा ६,४५)	कदना कीं-पद नार्कीं	(गदा. १,७)
उद्वव नवासा-शुद्ध वनवासा	(आश्रम ३,१०)	कदली-वदली	(मदा ३,२०)
उद्वव सुना कीं-रुद्र वसु नार्कीं	(गदा ४,१९)	कदलीस-वदलीस	(हरिश्चंद्र. २,२१)
उपर मातें-उपरमातें	(नारदाभ्युदय ३५)	कदा शिरे न मन-पदा शिरें नमन	(नारदा ३६)
उपरि मळला गे-सुपरिमळ लागे	(हरिश्चंद्र २,२४)	कपटानें-न पटानें	(गदा ६,२२)
उपाध्याय (ऋत्विज्)-उपाध्याय (जवळचा अध्याय)	(स्वर्गा २,३८)	कपिल हरी-कपि लहरी	(शल्य २,२)
उपासक ते-तुपा सकते	(गीता २)	कपदा न विनवीति-सपदा नवि नवी ती	(मुक्ता. ३८)
उपासकसा-तुपास कसा	(आश्रम २,२६)	कंप दापावे-संपदा पावे	(गदा ७,२३)
उपासिला भावें-तुपासि लाभावें	(आ. २,९)	कंप दासाचा-संपदा साचा	(मुक्ता १०५)
उभा केला-सुभाकेला	(महिपति ६)	कंप देत पाउल ती-संपदे तपा उलती	(आश्रम. ३,१५)
उरकवितो-उर कवि तो	(आश्रम. १,२)	कंपादी-संपादी	(गदा. ३,१२)
उर गमनीं-उरग मनीं	(कर्ण १४,२५)	कर कटकें-परकटकें	(शल्य २,१०८)
उर द्रोहें-सुरद्रो हें	(आश्रम. ५,२३)	करट पती-(म)कर टपती	(कर्ण. २८,५०)

करटा-घरटा (कर्ण. २८,५७)	कविस मागाव्या-रविसमा गाव्या (मुक्तां ७४)
करि गमन-करिग मन (कर्ण २१,२९)	कशा लाहो-यशाला हो (हरि २२,३१)
करित सा मास-वरि तसा मास (आश्रम. ७,६)	कशास मज-कशा समज (आश्रम १,५७)
करितास-चरितास (गदा. ६,२१)	कशि खरी प्रतिज्ञा ती-न शिखरीप्रति ज्ञाती (गदा १,११९)
करिन यज्ञा-जरि नयज्ञा (कर्ण ११,११)	कशि खंडी ?-न शिखंडी (कर्ण १,१४)
करि पुरतें-परि पुर तें (मदा २,९)	कष्ट सा मास-नष्ट सामास (हरिश्चंद्र २,३३)
करिल काय ?-वरिल काय (हरिश्चंद्र २,२३)	(तो) कसा मान्य-(लो) क सामान्य (कर्ण. २६,१८)
करिल यातें-वरि लयातें (हरिश्चंद्र २,७३)	कसारी-संसारी (कर्ण. ६,६६)
करि लहानीं करिल हानी (सत्संग १३)	कळला-फळला (मदा ३,२१)
करिशील-करि-शील (गदा १,१२०)	कळवा तें-बळ वातें (आश्रम ७,३१)
करि सेना-परिसेना (मदा ६,५)	कळवि कळ-सकळ विकळ (मदा ६,२५)
करीन खरा-करी नखरा (कर्ण १२,१०)	कळिव राया-कळिवरा या (गदा १,८०)
करी रागें-शरीरागें (आश्रम १,२५)	कळेवरतें-कळेवर तें (कर्ण १२,२६)
करी सवदा-परीस वदा (हरिश्चंद्र २,४६)	कां गमला-साग मला (गदां ८,२)
करुनि आ हे-धरुनि आहे (आश्रम ५,३२)	कां गाल-सांगाल (मदा २,४८)
करुनि भासेना-चमूनिभा सेना (कर्ण ६,२१)	काचावे-कां चावे (हरिश्चंद्र. २,१०)
करुनिया तप, हा !-धरुनि, यांत पहा (स्वर्गा २,१२)	काज वातीस-काजवा तीस (द्रोण १,७)
कर्णकाष्ठ हा भागे-तर्णका महाभागे ! (स्वर्गा. २,४७)	का टाकीं-काटा कीं (सन्मणि ३८)
कर्म देवा ' तें-शर्म दे वातें (हरिश्चंद्र ४,३२)	काढविला-वाढविला (शल्य. १,९)
कर्म वाटे तें-धर्म वाटेतें (आश्रम ४,१६)	काढविलीं-वाढविलीं (आश्रम ६,२४)
कर्म सारेंच-धर्मसा रेंच (नारदा ३९)	कातराक्ष ससा-घात राक्षससा (कर्ण. ६,३०)
कलि न काय ?-मलिन काय (हरिश्चंद्र ३,३)	कान मन-का नमन (हरि १४,४७)
कल्पनग यातें-तल्प न गया तें (मुक्ता ४)	कानवले-मानवले (शल्य १,५९)
कवच रणीं-धवचरणीं (शल्य २,१०३)	कांतिसंप दानाहीं-शांतिसंपदा नाहीं (साधुसत्कार २३)
कव चपळाला-(वि) कवच पळाला (कर्ण १४,६५)	का दाया-नादाया (हरिश्चंद्र. ४,४६)
कवडीला-दवडीला (आश्रम. १,३९)	का देहें-नादे हें (कर्ण. २९,१९)
कवि केला-कविकेला (मदा ५,४३)	कां न कोंडें हो !-कानकोंडे हो ! (गदा. ६,४७)
कविदेहा-रवि दे हा (स्वर्गा २,३६)	काम कपिला जो-रामकपि लाजो (मुक्तां १६)
कविनें-पविनें (कर्ण ८,३२)	कामगमीं-कां मग मी (हरिश्चंद्र. ४,४९)
कवि प्राया-(अ) क विप्रा या (कर्ण. ११,५३)	कामपुर विलासाचा-काम पुरविला साचा (आश्रम. ६,३३)
कवि राजे-न विराजे (आश्रम ६,५६)	

कां पतिव्रते ! जाये-कांप तीव्रतेजा ये (हरिश्चंद्र ३,८३)	किटिला-पिटिला (मदा २,५)
काबळें दे हा-कां वळें देहा (आश्रम ५,५)	कितवा जी-मित वाजी (शल्य. २,५)
काम नाकास-कामना कास (स्वर्गा १,३८)	कितवातें-(च)कित वातें (गदा २,३)
कामा तें-कां मातें (हरिश्चंद्र. २,८)	कीचक लिहावा-नीच कलि हा वा (गदा १,१०६)
काय कपि नाकीं-नायक पिनाकी (श. २,७०)	कीर हा यास-कीं रहायास (मुक्ता ९५)
काय कपि साच-नायक पिसाच (मुक्ता ७८)	कीर्तिला भरत-कीर्तिलाभरत(आश्रम.२,७५)
काय कपी-सायक पी (गदा ७,७)	कुचला-रुचला (आश्रम १,३७)
काय कविराजे-नायक विराजे (स्वर्गा १,४८)	कुजाता ! तें-तुजा तातें (गदा २,१)
काय कामारी-नायका ! मारी (शल्य २,१०४)	कुंज रानीं कीं-कुंजरानीकीं (कर्ण ३०,७४)
काय कामास-बायका मास (आश्रम ७,३३)	कुजरा वणवयात-(अघ) पुंज रावण वयांत (आश्रम १,४४)
काय कारा जा-बायका राजा ! (द्रोण १,२७)	कुणगा तो-गुण गातो (मुक्ता. ५२)
काय तणें-पायतणें (कर्ण ८,३)	कुलभवनीं-सुलभ वनीं (आश्रम ४,३०)
काय देव रवि मानी-पाय दे वरविमानीं (हरिश्चंद्र ४,४७)	कुश रानीं-सुशरानीं (शल्य २,३८)
काय पां गुळाला हे-काय पांगुळा लाले (हरिश्चंद्र. ४,१६)	कुशल वसे-कुशलवसे (स्वर्गा २,५७)
काय या स्तवनरीती-काय यास्तव नरी ती (मुक्ता. ६८)	कुसवा-कुसवा (मदा २,८६)
काय हितें-रायहि तें (स्वर्गा. २,३७)	कूपतोयाची-भूप तो याची (आश्रम १,९१)
काय हो मातें-काय होमातें (आश्रम २,४५)	कृत्स्ना-मृत्स्ना (गदा. १,४३)
काय होमास-काय हो ! मास ? (आ. ५,८)	केशवास वदे-लेश वासव दे (शल्य १,७०)
काय होमीन-काय हो मीन (हरिश्चंद्र ३,७३)	कोटि रीतीतें-ते टिरी तीतें (गदा ६,१०)
काल टिके-कां लटिके (कर्ण २३,४)	कोंडला जाया-तोंड लाजाया (आश्रम २,६२)
काल नकुळाचें-पालन कुळाचें (आ. ३,१९)	कोंडवा सून-तोंड वासून (गदा ५,२५)
कालि याला जो-कालिया लाजो (गदा १,२०)	कोणतीं न या दानें-कोण तीन यादानें (आश्रम २,१०)
कासरासुरसा-(अल्प) का सरा सुरसा (गदा ३,८)	कोपविला- तो पविला (द्रोण १,२९)
काळजा ! तडक-काळ जा तडक (श १,२६)	कोमळसा-तो मळसा (स्वर्गा १,५७)
काळ लाज सापाला-वाळला जसा पाला (आश्रम. ७,२८)	खग-नीचा-गगनींचा (कर्ण. २८,२५)
काळसम रचिते-पाळ समरचि ते (हरिश्चंद्र ५,१४)	खडा वाहो-खडावा हो (मुक्तां. ३७)
काळ सांपडला-वाळसा पडला (आ ८,१९)	खंड पावेल-मंडपा वेल (नारदाभ्युदय. ३४)
	खपविला भाचा-न पविलाभाचा (श १,४०)
	खर्व, परि साहो-सर्व परिसा हो ! (ग. ६,४८)
	खर्व हेमनगा-सर्व हें मन गा (हरि १४,४६)
	खरा भूत-पराभूत (कर्ण. १५,८)

खरेदी न-खरे दीन (हरिश्चंद्र. २,५८)	गुरुचि रासभ जे-सुरुचिरास भजे
खळगा-खळ गा ! (कर्ण २८,८)	(हरिवंश १४,८)
खाडवास खायाची-पाडवा सखा याची	गुरुपदांनीं-दुरुप दानीं (हरिश्चंद्र ३,७७)
(आश्रम. ७,२९)	गेह तेजाचें-देह ते जाचें (हरिश्चंद्र ४,१७)
खोल तोय शया-बोलतो यश या	गौतमही-धौत मही (शल्य. २,११०)
(हरि. २२,२५)	गौरव दे-पौर वदे (मदालसा. ३,१)
गगनतळ मळला-भग न तळमळला	गोंविला पार्थ-हो ! विलापार्थ (शल्य. १,४५)
(शल्य. १,५७)	घटज नांदे-वट जना दे (मुक्तां. २४)
गगनवाणी-भग न वाणी (गदा. १,२२)	घट तिघे ते-नटति घेते (आश्रम. ४,२४)
गगनीं ती-जग नीती (कर्ण १३,१०)	घननिभ व्यास-जननि भव्यास (आ. १,९७)
गति कडे चिरडे-पतिकडेचि रडे	घात लाखोटा-घातला खोटा (आश्रम. १,४२)
(हरिश्चंद्र. ३,५३)	घात हा केला-लात हाकेला (शल्य १,१०)
गद नवा सून-वदन वासून (आश्रम ५,३७)	घाबरा काय-हा बरा काय ? (आश्रम २,१०२)
गदा विवर-न दावि वर (गदा. ३,४१)	घचे नरकीं-पचे नरकीं (हरि २२,१०४)
गदीश तदा-नदी शतदा (गदा ३,१२)	घेराया-घे राया (द्रोण १,१४)
गमे लोमीं-न मेलों मी (कर्ण. ६,२२)	घोर तप डावें-घोरत पडावें (आश्रम. ४,३९)
गरक या तनाना कीं-नरकयातना नाकीं	चढवीला-पढवीला (हरिश्चंद्र. ४,४५)
(स्वर्गा. १,१३)	घरित्रास-धरि त्रास (कर्ण. २,८)
गर्व तमीं-पर्वत मी (मुक्तां ९९)	चव तीस-चवतीस (साधुसत्कार ३५)
गर्व हीरा जा (ज्या)-सर्वही राजा	चाकर करून-(भूमि) पा करकरून
(गदा ६,४६)	(हरिश्चंद्र २,८८)
गरिब लाविला वाटे-हरि बलाविला वाटे	चाखविती-दाखविती (नारदा ४४)
(गदा १,९३)	चाप सजी-तापस जी ! (शल्य २,८७)
गलबला केला-गल बलाकेला (मदा २,२)	चामरें काय ?-पामरें काय (हरिश्चंद्र ३,५९)
गवसेना-तव सेना (कर्ण. ७,६)	चालत रुवातें-शालतरु वातें (गदा ३,२३)
गहिवरानें-महिवरानें (आश्रम २,४७)	चाल सामोरा-सालसा मोरा (हरिश्चंद्र ४,१९)
गाजविती-लाजविति (हरिश्चंद्र ४,१३)	चित्त देहातें-वित्त दे हातें (मदालसा. ५,४२)
गा ! त्रपा दुकानातें-गात्र पादुका नातें	चित्त पहा-वित्तप हा (मुक्तां २९)
(मुक्ता ३९)	चित्तात-वित्तात (हरिश्चंद्र २,८१)
गा राजा !-गारा जा (मदा ६,३३)	चुकला गे !-शुक लागे (स्वर्गा २,४४)
गालव दे-गाल वदे (मदा. १,२८)	चुकलीला-शुकलीला (मुक्ता ७५)
गालव हा-गाल वहा (मदा १,२९)	चुकवीला-सुकवीला (गदा ६,२०)
गुज लाहे-तुजला हे (आश्रम. ५,४७)	चुरितें-दुरितें (गदा ६,२३)
गुणगणावासा-गुण गणावासा (गदा. ३,५३)	चंदनवनवती-मंद नवनवती (गदा. ३,७)

- जगतीतें-मग तीतें (हरिश्चंद्र. ५, १०)
जडतम रणातें-रडत मरणातें (शल्य १, ५३)
जतन-वतन (कर्ण. २८, १)
जनक विप्र या गाती-जन कवि प्रयाग ती
(मुक्ता ३)
जनक शापातें-मन कशापातें (हरिश्चंद्र ५, ५)
जनकाची-मन काची (कर्ण १, ८)
जन दासही, खरे दीन-धनदासही खरेदी न
(हरिश्चंद्र २, ५८)
जनवपुस त्या-खनव पुसत्या (आश्रम ६, ३०)
जना सकळ कळवी-मनास कळकळ वी
(माधव १५)
(मनुष्य) जनु ठावें-(पक) ज नुठावें
(आश्रम. ६, ५२)
जन्म रणीं-सन्मरणीं (कर्ण ७, ४)
(भा) जन स्थविर हातें-वनस्थ विरहातें
(आश्रम ४, २८)
जयपरा शर सा-भय पराशरसा (श २, ९१)
जरि नरसा-धरि न रसा (मुक्तां ७, ६)
जसा रवि ग्रहांमाजीं-सार विग्रहा माजी
(शल्य १, ४९)
जसें चिर क्षीबा-तसेंचि रक्षी वा (श. २, २६)
जळालास-पळालास (आश्रम ७, ३५)
जा गेहा-जागे हा (हरिश्चंद्र ३, ७५)
जाणते जाला-वाण तेजाला (हरि २२, ३७)
जाहलें काहीं-दाह लेकाहीं (आश्रम ७, २३)
जा मदा रागा-जामदारा गा (विष्णुपद ३२)
जितकाशी-हित काशी (गदा ७, २५)
जितकाशी तें-जितका शीतें (गदा. ५, २७)
जी वसती-जीव सती (गदा. २, ४)
जे कवीश्वर ते-सेक विश्व रते (स्वर्गा. २, ४३)
जे त्याचें-जेत्याचें (आश्रम २, ९६)
जे त्यातें-जेत्यातें (कर्ण ३१, ८)
जेवि खारा तें-जे विखारातें (हरिश्चंद्र ३, ३२)
जेवि दे शाला-जे विदेशाला (आ. ६, १६)
जे विनासत्य-जेवि नासत्य (स्वर्गा. २, ५)
जेवि पाकातें-जे विपाकातें (गदा. ५, ३२)
जेवि रेतींत-जे विरे तींत (आश्रम ५, २८)
जेवि शारदा वाहे-जे विशारदा वाहे
(स्वर्गा २, १५)
जो कपालाला-लोकपालाला (हरिश्चंद्र ३, ३५)
जोगी ते-जो गीते (गीता. ४)
जोडून, दास मी नमनें-सोडूं नदास मी नमनें
(आश्रम ६, ४७)
झोंप डिखळाची-झोंपडि खळाची
(हरिश्चंद्र ३, २९)
डोलतो लवतो-बोल तोलवतो (आ ५, ५०)
तज्जाया-मज्जाया (आश्रम ५, ३५)
तडा खातो-तडाखा तो (गदा ३, २५)
तदन्यास-पदन्यास (आश्रम २, २०)
तदपि तातें-पद पिता तें (सत्संग ६)
तदा ज्ञाते-तदाज्ञा ते (मुक्ता. ६३)
तदा ज्ञात्या-तदाज्ञा त्या (आश्र. ५, ९)
तप कसा रे-सपक सारे (आश्रम २, १)
तप टळतें-न पटळ तें (कर्ण ११, ३२)
तपनसा मान्य-तप न सामान्य (मुक्ता. १०)
तप रमा लवली-न पर मालवली (नारदा २४)
तपोनिधी रानीं-तपोनि धीरानीं (मदा ६, ७०)
तयास कळवीती-दया सकळ वीती
(मदा. ३, ३८)
तयांस हित-तयांसहित (आश्रम ४, ३१)
तयास्तव नयाचें-भया स्तवन याचें
(हरि. २२, २६)
तर सहाता-न रस हाता (गदा ७, १६)
तरायास-परायास (गदा ६, ५८)
तरी राहे-शरीरा हें (स्वर्गा. १, १७)
तव धरणी-न वध रणीं (गदा. १, ६४)
तव न वेगातें-नवनवे गा ! तें (गदा. १, ६)
तव राजा-नवरा जा (=ज्या) (स्वर्गा. १, २२)

तळ मळले-तळमळले (द्रोण. १,२१)	तो कानें-शोकानें (शल्य १,४)
तक्षका मरणीं-दक्ष कामरणीं (स्वर्गा. २,२७)	तो काहीं-तोकाहीं (हरि १४,२२)
तापडसे-साय डसे (नारदा १७)	तोख दया-ओखद या (सत्सगस्तव ११)
तापले शर वी-ताप लेश रवी(कर्ण १७,१८)	तो गमो ल्यांचा-योग मोल्यांचा (शल्य.२,९)
ताप समजावें-पापसम जावें (हरि ५,२१)	तोचि मणि-हो ! चिमणी (हरिश्चंद्र ५,२३)
तापसलानें-ताप सलानें (आश्रम. ७,१६)	तो तरि ती-होत रिती (आश्रम. ३,२७)
तापस हा-ताप सहा (हरिश्चंद्र २,६८)	तो तीस-होतीस (मदा. २,१३)
ताप सामान्य-तापसा मान्य (हरि ५,१९)	तोडविला-सोडविला (गदा ६,१९)
तापाचें-पापाचें (मदा. २,७८)	तोडास-तो डास (शल्य. १,१९)
तापातें-बापा तें (मदा ३,५०)	तो बाहें-तोबा हें (तुळशी ८)
तापातें-शापातें (हरिश्चंद्र. ५,१५)	तो भविष्णुपदा-लोभ विष्णुपदा (विष्णु ११)
तितड तरला-हित उतरला (गदा ७,६)	तोमर तो-तो मरतो (कर्ण. १३,२४)
तुजसम जे-तुज समजे (गदा १,९२)	तो यथा राया-तोय थाराया (कर्ण २१,७)
तुरग कविकेला-पुरग कवि केला(माधव १७)	तोयदान वश तातें-होय दानव शतातें (आश्रम. १,२९)
तुरगातें-पुर गातें (मदा १,१९)	तोयदा नाही-होय दानाहीं (आ. २,१०४)
तुला नमुनी-तुला न मुनी (गीतस्तुति १)	तोय दे हातें-होय देहातें (आश्रम ७,४१)
तुला बाहो-महाबाहो ! (कर्ण. १२,२०)	तोय नतें-होय न तें (गुरु ६)
तू हितसा-तूंहि तसा (कर्ण. २८,७५)	तोय होल्याची-होय हो ! ल्याची(स्वर्गा.२,३)
ते नसति-ते न सति (सन्मणि. ८५)	तोयज्ञ-तो यज्ञ (हरि १४,४९)
तेंवि वर्णन हो !-तें विवर्णन हो (गदा १,११३)	तो यातें-तोयातें (कर्ण. १८,१६)
तें विहार करीं-तेवि हार करीं (स्वर्गा १,४५)	तो याशीं-तोयाशीं (कर्ण ८,२०)
तोक थानाहीं-तो कथा नाहीं (स्वर्गा २,२५)	तो रचिता-थोर चिता (हरिश्चंद्र ३,८४)
तोक परि सारे-लोक परिसा रे (हरि.४,४२)	(प) थ हा कीं-(र)थ हाकीं (कर्ण १६,१०)
तो कपाळ सुरस हित-लोकपाळ सुरसहित (स्वर्गा १,३३)	(त)थापि कवी-व्यथा पिकवी (हरि १,३४)
तो कयाधूतें-तोक या धूतें (मुक्तां ५९)	तो लगामातें-बोल गा मातें (कर्ण ११,६८)
तो करवी-तोक रवी (आश्रम १,२५)	तो लाल-तोलाल (शल्य. २,३६)
तोकर्ण-तो कर्ण (आश्रम. ६,१७)	(प)द काय-(व)द काय (हरिश्चंद्र १,२०)
तो कवि न तातें-तोक विनतातें (मुक्तां. १३)	दड पाहे ती-मंडपा हेती (हरिश्चंद्र ३,५६)
तो कवि श्वास-शोक विश्वास (कर्ण. ३,७)	(त)दपि नाकी-(प)द पिनाकी(कर्ण २०,७)
तोकातें-तो कां तें (हरिश्चंद्र. ५,२८)	दंभरतें-शंभर तें (आश्रम १,१९)
तोकांनीं-तो कानीं (आश्रम. ४,३५)	दंभरहितातें-शंभरहि तातें (मुक्तां. २२)
तो कानीं-लोकांनीं (कर्ण. १२,३१)	दया करावि खरी-दयाकरा विखरी (मदालसा. ६,६३)

दवात पदप रहा-लवांत पद पर हा
 (गदा ३,३७)
 दक्षा या-रक्षाया (मदा १,२६)
 दान दाता तें-मानदा तातें (आश्रम. १,९२)
 दायलव करितो-राय लवकरि तो
 (हरिश्चंद्र ३,३८)
 दाया दया सदा सत्व-दायाद यास दासत्व
 (हरिश्चंद्र २,६१)
 दास मज-वा । समज (मदा ६,३४)
 दिला पातें-विलापातें (हरिश्चंद्र ३,४३)
 दिली पानें-दिलीपानें (आश्रम ३,४०)
 दिसे नासा-दिसेनासा (हरिश्चंद्र. २,५९)
 दीपका शाला-दीप काशाला
 (तुकारामस्तुति २१)
 दुष्करा क्षामी-पुष्कराक्षा । मी (गदा ७,१७)
 दे खाया-देखाया (हरिश्चंद्र १४,४)
 देखिले हो ! ते-रेखिले होते (स्वर्गा २,२)
 देखिल्या हो ! त्या-लेखिल्या होत्या (आ. ३,७)
 दे दानें-वेदानें (आश्रम. ७,४२)
 दे वदे वाचा-देवदेवाचा (सन्मणिमाला २)
 देवरा खाया-देव राखाया (शल्य १,६)
 देव वेना कीं-देववे नाकीं (गदा. ६,२६)
 दे वसुधा-देव सुधा (कर्ण १२,२४)
 देव सुस्वर गा-दे वसु स्वस्वा (गदा ७,२०)
 दे वाल्या-देवा त्या (कर्ण. ११,५४)
 दे हरिण-देह रिण (गदा. ५,३१)
 दे हली नातें-देह लीनातें (गदा ३,१५)
 देह लीला जो-देहली लाजो (गदा २,२३)
 देहें-दे हें (हरिश्चंद्र. १,२३)
 दैवत रे-(स)दैव तरे (कर्ण. ६,३४)
 धन दानें-धनदानें (शांति ५,५८)
 धना सजायास-वनास जायास (आ. २,१९)
 धनी नसे तातें-धनी न सेतातें (आ. २,७३)
 धन्य वासर हा-अन्यवास रहा (स्वर्गा. १,६)

धनुष्य शर भाच्या-मनुष्यशरभाच्या
 (शल्य २,२४)
 धर्मराज वदे-मर्मरा जव दे (आ २,१०९)
 धर्मराज सजे-धर्म राजस जे (शल्य २,७१)
 धरून ये भीड-धरू नये भीड (गदा. १,६७)
 धीट पती-धी टपती (कर्ण १०,१५)
 धुविन या वन तें-धुविनयावनतें (आ. ४,१२)
 धुवाचिया गाला-धुवाचि यागाला
 (सन्मणि. ३३)
 न कळविल यातें-सकळ विलयातें
 (मदा ६,५१)
 न कळहातें-सकळ हातें (हरि २२,३२)
 नका व्यथा राया-न काव्य धाराया
 (द्रोण १,८)
 नको कांहीं-न कोकाहीं (मदा ४,१६)
 न कम हा-शक्र महा (हरि १४,३५)
 नगनिभा वसवे-मग निभाव सवे (आ ४,२)
 नग रमला-नगर मला (हरिश्चंद्र. ४,३९)
 नगरा जा-नग राजा (आश्रम. ३,१३)
 नगरा जा-मग राजा (आश्रम ५,७)
 न गहिंवरता-नगहि वरता (आश्रम १,८९)
 न जन मानवे शपथा-भजनमानवेशपथा
 (मुक्तां. १०८)
 नट निकरें-भट निकरें (शल्य २,४९)
 न तगावें-शतगावें (कर्ण २८,२९)
 नत तरो गीते !-सतत रोगी ते (गीता ५)
 न तरा जे-शत राजे (गदा २,७)
 नत तपुनि वेचीं-सतत पुनिवेची (आ २,८२)
 न तसा रे-नत सारे (सन्मणि. ९)
 (न) ल्यजिती-(स)ल्य जिती (हरि २,१४)
 नदनदीन-वदन दीन (हरिश्चंद्र ५,११)
 नद नदी नाहीं-वदन दीनाहीं (आ ३,३८)
 न दमुनि वराहे-वद मुनिवरा हें (आ ३,६६)
 न दान दे वीची-(मा) नदा न देवीची
 (आश्र. ३,१८)

नदा यादा—(दा) स दायादा (गदा ६,११)	न रवि मानी—वर विमानी (स्वर्गा. २,१३)
न दास भज—सदा समज (मदा. ६,६५)	नरा नीचा—न रानीचा (हरि ८,६२)
न दास शिव ल्याला—पदास शिवल्याला (मुक्तां ८९)	न रामाशी—नरा माशी (गदा ५,२)
(दा) न दीनातें—नदी नातें (कर्ण २८,६०)	न लागावी—नला गावी (गदा. १,१०३)
नदी परते—न दीप रते (आश्रम ३,१४)	न लाभ जनीं—मला भजनीं (विष्णुपद. २८)
न दीयमान साधीन—मदीयमानसाधीन (गदा १,४५)	नव चरितें—न वच रितें (वामनपं स्तुति ४)
न धरीती—बुधरीती (कर्ण. १,२९)	न वदे हैं—नव देहें (आश्रम ४,४६)
न धूलिहि ती—वधू लिहिती (मुक्तां. २१)	नव धरणी—न वध रणीं (आश्रम. १,६७)
नंदन तें—मंद नतें (आश्रम २,१६)	नव नवास—भवनवास (शल्य. १,२०)
नंदना गदी नाशा—नंदनाग दीनाशा (गदा. १,१०७)	नवनवा हे—पवन वाहे (गदा. ६,४५)
नंदना । नरकीं—नंदना नर कीं (स्वर्गा १,५४)	नव नसे कांहीं—न वनसेकांहीं (गदा १,१३)
न भजावें—नभ जावें (आश्रम. ६,४६)	न वच रुचे—नव चरुचे (आश्रम. ४,३)
न भाजावें—नभा जावें (स्वर्गा. १,३)	न वरचील—नव रचील (कर्ण. १२,१९)
नभ स्मरणीं—न भस्मरणीं (कर्ण. १७,९)	नव लतेतें—नवल तें तें (आश्रम. ५,३४)
नमज्जनता—न मज्ज नता (स्वर्गा. १,५५)	नव शमेना—न वश मेना (आश्रम ५,२६)
न मजली खोटा—समज लखोटा (हरि. १४,१९)	नव शर हा—न वश रहा (कर्ण १४,३२)
न मन माते तें—नमन मातेतें (मुक्तां. १४)	नव सत—न वसत (साधुसत्कार १)
न मानस हराया—समान सहाराया (वि २३)	न वसु खरचाया—नव सुख रचाया (आश्रम २,११७)
न मुनी—नभुनी (गदा. २,२५)	न विदुरा पाहें—नवि दुरापा हें (आ. ४,३७)
नरक, पातकी नाश—नरकपात कीनाश (स्वर्गा. १,२५)	नवि प्रभा सतिलकांहीं—न विप्र भासतिल कांहीं (आश्रम ६,२१)
नरक रणीं—नर करणी (कर्ण. ३,४४)	नव्य जनें—न व्यजनें (हरिश्चंद्र २,६०)
नरकवास वसा—सरक वासवसा (स्वर्गा. १,२६)	न व्ययशतातें—नव्य यश तातें (आ २,११८)
नरक सारे—नर कसा रे (गदा. ४,२०)	न शकुनि यती—यश कुनियती (गदा ५,२८)
नरकाचा—नर काचा (स्वर्गा. १,१२)	न शहाणी—यश हाणी (शल्य २,२०)
नर कीं—नरकीं (हरिश्चंद्र. ४,२८)	न सेवा मी—वसे वामी (हरि. २२,८४)
नरपति तरे—नर पतित रे (द्रोण. १,२८)	न हाय शापावें—महायशा पावें (हरिश्चंद्र २,३७)
नरवरा जातों—न रव राजा तों (आ ३,१२)	न हारा जा (=ज्या)—रहा राजा! (हरि २२,४५)
नर विमान वासव दे—न रवि मानवास वदे (हरिश्चंद्र. ४,४४)	न क्षत्रें—नक्षत्रें (कर्ण. १९,३०)
	न क्षमाशीला—लक्ष माशीला (हरि २२.१०७)
	नाकातें—नाकातें (हरिश्चंद्र. ४,२३)
	नागविला—भागविला (गदा. ६,३०)

नादावा-कां दावा	(मदा २,८७)	पद रगडी-पदर गडी	(मुक्ता. ५१)
नाम गती-ना मग ती	(नारदा. २५)	पदर जावेच-पदरजा वेच	(सन्मणि १४)
नायक वनातें-राय कवनातें	(स्वर्गा २,४०)	पद रमागेहें-पदर मागे हें	(आश्रम २,६४)
नायका यमही-हाय काय मही	(गदा १,३७)	पदरा हें-पद राहें	(आश्रम ३,२५)
नावयाचें-नांव रायाचें	(गदा. १,८६)	पद लाजे-वदला जे	(नारदा. २९)
नासत्य-हा सत्य	(रामदासवर्णन २)	पद वाजी-वदवा जी !	(कर्ण. १४,८)
निकाम हिमा-निका महिमा	(नारदाभ्युदय १)	पद्यातें-सद्यातें	(मदा १,५)
निज यशा पीन-विजय शापीन	(हरिश्चंद्र २,३४)	पंधराव्यांत-बंध राव्यांत	(आश्रम १,४३)
निज-विलासा-निजविलासा	(कर्ण ३,३४)	पदापाशीं-सदा पाशीं	(मदा. ६,४०)
निजायास-निजा यास	(शल्य. १,८२)	(स)पदि सेना-(स्व)प दिसेना	(कर्ण १६,२०)
निंदुनि घे-बिंदु निघे	(मुक्तां. १०३)	परतवी राजा-परत वीरा जा	(आश्रम. ३,९)
निर्माया-निर्माया	(आश्रम ५,३०)	परम लाडास-पर मला डास	(आश्रम. ६,६३)
निर्वेदा (दु.खास)-निर्वेदा (वेदरहितास)	(आश्रम. १,३२)	परम हर्षे-पर महर्षे !	(नारदा २३)
निरी हास-निरीहास	(गदा. ५,२६)	पर वधूं तें-परवधूतें	(शल्य. १,६४)
निवासमानसेवाणी-शिवासमा नसे वाणी	(मदा. ३,१७)	पर्वत पहा, हा-सर्वतप हा ! हा !	(स्वर्गा. २,१४)
निघे दूत-निघेदूत	(स्वर्गा. १,३१)	पर्वत मी-सर्व तमीं	(कर्ण १०,६)
नीरसा रविला-वीर सारविला	(कर्ण. ७,३१)	पर्वतसे-सर्व तसे	(कर्ण १४,१८)
निश्वास-विश्वास	(मदा. १,२१, १,२४)	परा धीनें-पराधीनें	(मदा ३,६)
पंगु रहा-भंगुर हा	(मुक्तां. ६५)	पराभूत-बरा भूत	(कर्ण. ३०,६६)
पडोन देवारी-रडों न दे वारी	(आ. १,९०)	परासुता राजे-परा सुताराजे	(आश्रम. २,७९)
पण तसे जाच-हणतसे जाच	(आश्रम. ६,५०)	परासु धाक सिरे-परा सुधा कसि रे	(गदा. ३,२८)
पण तुंडें-पणतुंडें	(आश्रम ३,३२)	परासु नयनातें-परा सुनयनातें	(शल्य. २,८५)
पणतूतें-पण तूतें	(आश्रम ३,२६)	परा सुवाहो तें-परासु वा ! होतें	(मदा. ६,६२)
पतन-वतन	(स्वर्गा. १,८)	परिघ न सरे-परि घन सरे	(आश्रम. १,२८)
पतन गरदा ! हें-शतनगरदाहें	(गदा. ६,२८)	परिघास-परि घास	(शल्य. २,५७)
पथासि हरी-रथासि हरि	(शल्य. २,७३)	परिचितातें-परि चिता तें	(हरिश्चंद्र. ४,१२)
पद न तापदा साचें-सदन ताप दासाचें	(मुक्तां. ११)	परिणतसा-हरिण तसा	(नारदाभ्युदय ५)
(हरि)पदनमज्जना कवना-वदन मज्ज नाकवना	(स्वर्गा. २,५०)	परि समजला-परिस मजला	(माधवदासस्तव १०)
पद नाकीं-सदना कीं	(गदा. ७,१२)	परिस राथा तें-परि सरायातें	(शल्य २,१)
		परिसवि तयाला-(ल्याहि) परिस वितयाला	(आश्रम. १,२७)

परि सवितयास-परिसवि तथास (आ. १,३१)
 परिस हाय-हरि सहाय (गदा १,६८)
 परि सारे-परिसा रे (हरिश्चंद्र ४,४२)
 परिसा हो !-परि साहो (साधुसत्कार २६)
 परि सुभानीं ती-परिसुं ना नीती
 (आश्रम. ३,६)
 परिसुना सासू-परि सुना सासू (शल्य १,७)
 पहा टपती-पहाट पति (स्वर्गा. २,१८)
 पहात पावे धी-महातपा वेधी (वामन. ११)
 पहाते जा (=ज्या)-महातेजा (स्वर्गा. १,५८)
 पहा नमन-लहान मन (हरिश्चंद्र. ४ २४)
 पहा भुज गा !-महाभुजगा (गदा १,१००)
 पहा माया-महा माया (मदा. ४,२१)
 पहायास-महायास (स्वर्गा २,१)
 पहावे गा !-महावेगा (शल्य २,९२)
 पहावेना-सहावेना (शल्य. २,४४)
 पहिला-महिला-वहिला
 (गदा. १,३०, भाग ७)
 पळसाचे-बळ साचें (कर्ण. २८,३१)
 पाडसा चारा-पाड साचारा (आश्रम ४,१८)
 पात लाव्यास-पातला व्यास (आश्रम ५,१०)
 पादरजा-सादर जा (=ज्या) (स्वर्गा. २,३४)
 पाद राजीवा-सादरा जीवा (मुक्तां ८७)
 पापानें-बापानें (गदा. ६,२४)
 पामर तो-(भूमि) पा ! मरतो (गदा. ३,३)
 पार धीरांनीं-पारधी रानीं (गदा १,१२)
 पाव काकुळती-पावकाकुळती (आ. ३,३५)
 पाव नता-पावनता (हरि २२,४७)
 पाहतां पर मी-राहतां परमीं (मदा ६,२९)
 पाहेल-राहेल (कर्ण २४,२२,२३)
 पाळका सरणी-बाळकासर रणीं (गदा १,७५)
 पाच विजयाचें-वाचवि जयाचें (कर्ण. ११,६२)
 पाच विलयातें-वाचविल यातें (गदा. ६,५६)
 पाच वीरां जे-वाचवी राजे (कर्ण. ७,११)

पाडवास जावेला-माडवास जा, वेला !
 (आश्रम ४,२०)
 पिंड विलयाते-हिंडविल याते (विष्णु १४)
 पुनरपि हिता-सुनर पिहिता (मदा ३,५५)
 पुरजना कीं-सुरज नाकीं (हरिश्चंद्र ४,४८)
 पुरासि ये राहे-सुरासि येरा हे (स्वर्गा २,२९)
 पुरीव रती-पुरी वरती (मदा ४,१७)
 पुरी वसती-पुरीव सती (मुक्तां १०४)
 पुसे नाकीं-रुसेना कीं (स्वर्गा. १,२१)
 पूतनामा या-पूतना माया (द्रोण १,३१)
 पौर वारा जा (=ज्या)-पौरवा राजा
 (आश्रम ४,२६)
 प्रति ज्ञाते-प्रतिज्ञा ते (कर्ण १८,२२,२३,१४)
 प्रभा वडिला-प्रभाव ढिला (आश्रम ६,४८)
 प्रभा वर विमाना-प्रभाव रवि माना
 (आश्रम ३,७०)
 प्रभा वातें-प्रभावातें (हरिश्चंद्र ५,१६)
 पृथाचि कर्णाचें-वृथाचि कर्णाचे (आ. २,९७)
 पृथा न रडे-वृथा नरडें (आश्रम ७,२१)
 पृथा परतरा जा-वृथा परत राजा !
 (आश्रम ३,४३)
 पृथा परते-वृथा पर ते (आश्रम. ३,४५)
 फारचि रडावें-भार चिरडावें (हरि ३,८१)
 फिरवी-मिरवी (आश्रम १,८१)
 फुगतीतें-सुगतीतें (विष्णु. १९)
 फुलें नाकीं-भुलेना कीं (मुक्तां ४३)
 बक राहो-बकरा हो (द्रोण १,३२)
 बक रे !-बकरे (गदा. १,१०४)
 बसेन तापस मी-बसे न ताप समीं
 (हरिश्चंद्र १,२५)
 बहुत मायावी-बहु तमा यावी (गदा. ३ ३४)
 बहुधा मी-बहु धामीं (आश्रम. १,६६)
 बहु ल्याला-बहुल्याला (गदा. १,८१)
 बहुविधा त्यातें-बहु विधात्यातें
 (हरिश्चंद्र. ५,२९)

बळें नमुनी-बळे न मुनी (मदा २,७६)	बोळवुनी-लोळवुनी (स्वर्ग २,२८)
बा ! जे तें-बाजेतें (स्वर्ग १,४२)	भर भरतसा-भरभर तसा (आश्रम. ४,१०)
बाढ वीरा जा-बाढवी राजा (मदा. ६,९)	भल्ल भस्म रणीं-बल्लभस्मरणीं (गदा ७,११)
बा ! तनानाचा-यातना नाचा (नारदा ३७)	भवदवस्था (तुझी स्थिती)-भव-दवस्था (संसाररूपी वणव्यात सापडलेली)
बाधाया-साधाया (हरिश्चंद्र १,५)	(हरिश्चंद्र ३,३७)
बा ! न दाहा हा-मानदा ! हा ! हा ! (आश्रम ४,४८)	भाजले होते-लाजले हो ते (हरिश्चंद्र ५,२६)
बा ! न वनवासा-मानव नवासा (आ २,१०३)	भारतीशमती-भारती शमती (शल्य १,४६)
बा ! मना ! कवना-वाम नाक वना (वामन १२)	भीम तोमर तो-भीम तो मरतो (शल्य २,२२)
बारा हें-बा ! राहें (कर्ण ८,६)	भीम नगा-भी मन गा ! (द्रोण १,३०)
बा ! शिशो ! भावें-राशि शोभावें (हरिश्चंद्र २,६३)	भी मन तें-भीम नतें (कर्ण ६,६५)
बा ! शिंग-बाशिग (आश्रमवासी २,१०५)	भीम रणीं-भी मरणीं (कर्ण १८,२०)
बा ! सनातन या-वासना तनया ! (आश्रम. ५,१६)	भीमातें-भी मातें (कर्ण २६,३२)
बाहुला जाया-राहु लाजाया (आश्रम ३,२)	भीमासी-भी मासी (कर्ण. २४,२०)
बाहु हारविला-राहु हा रविला (आश्रम ४,४)	भुज गदीन-भुजग दीन (गदा १,१०२)
बा ! हूं तें-बाहूतें (कर्ण १२,१८)	भूतपा पिष्ट-(प्र)भूत पापिष्ट (गदा. ४,८)
बाहूनी-बाहूनी (कर्ण. २१,१४)	भूपनरकाया-रूपनरका या (हरिश्चंद्र ३,६८)
बा ! होतें-बाहो तें (मदा ६,२७)	भूपा ! तें-रूपातें (हरिश्चंद्र. ४,२२)
बा ! होतो-बाहो तो (गुरुः ७)	भेद सारखे दास-वेदसार खेदास (मुग्धा. ५८)
बाळ कसा-माळ कसा (मुक्ता. ७७)	भोजन वयांनीं-भोज नव यानीं (शल्य २.१०९)
बुध नको टिकवी-सुधन कोटि कवी (हरिश्चंद्र २,२५)	मंगल गा !-सगलगा (मुक्तांजली २)
बुधा करा हो ! तें-सुधाकरा होतें (हरिश्चंद्र २,३६)	मज्जन कीं-मज्जनकीं (आश्रम २,६१)
बुधा न दीनाहीं-सुधानदी नाहीं (गीता ३)	मज्जनता-मज्ज नता (नारदा. ३३)
बुधा समग्रास-सुधासम ग्रास (हरि १,८)	मज्जन हो-सज्जन हो ! (आश्रम. १,३५)
बुधा सरसैं-सुधासरसैं (तुलसी. ६)	मज्जाया (बुढायाला)-मज्जाया (माझी स्त्री) (हरिश्चंद्र ५,१२)
बोलतो कांहीं-बोल तोकांहीं (मुक्तां. ८०)	मत्तनय-मत्त नय (गदा. १,५०)
बोलवतें-हो लवतें (कर्ण २४,१९)	मत्त मामातें-सत्तमा ! मातें (गदा ३,५)
बोल विलयातें-बोलविल यातें (हरिश्चंद्र २,३९)	मत्त मायावी-सत्तमा ! यावी (गदा १,२१)
बंधु रसा-बंधुरसा (कर्ण. ६,३९)	मत्समा ते तें-वत्स मातेतें (नारदा २६)
	मत्सराघ वसा-वत्स राघवसा (आ. २,५८)
	मत्सरा याचा-वत्स रायाचा (आ २,११५)
	मद लाजो-बदला जो (हरि २२,५४)

मदालसा जावी-वदाल साजावी (मदा ६, ७३)
 मदालसा मातें-वदाल सामातें (मदा. ३, ९)
 मदाज्ञा ते-सदा ज्ञाते (कर्ण. २२, १७)
 महिमा ते-महि मातें (मुक्तां ३०)
 मदुपहासाचें-यदुप हा साचें (गदा. १, ७२)
 मद्र-मणी-मद्रमणी (शल्य १, ६८)
 मद्रा ज्या-मद्राज्या (शल्य १, ७४)
 मन ईचें-न नईचें (मदा. २, ४३)
 मना सजायाचें-वनास जायाचें (आ. २, ३२)
 मनात दाहातें-(महा)मना तदा हातें
 (आश्रम ४ ४७)
 मनांत साव जसा-वनांत सावजसा
 (आश्रम. ७, २६)
 मनास यो जावें-वनास योजावें (आश्रम ४, ९)
 मन्महि म्यां-सन्महिम्या (गदा १, ३८)
 मयूरें (गंधर्व उरानें)-मयूरें (मोरानें)
 (स्वर्गा २, ५५)
 मर्मातें-शर्मातें (शल्य २, ३९)
 मरशील-वरशील (कर्ण. २९, ४९)
 मशकें-शशकें (द्रोण. १. २३)
 महागज न कांहीं-महाग जनकांहीं (मदा ५, ५)
 महागदास मरा-वहा गदासमरा (गदा. १, ८४)
 महातपा ताळीं-पहात पाताळीं (मदा. ३, ४५)
 महातपा व्यास-हात पाव्यास (तुका. २०)
 महातेजे-पहाते जे (हरिश्चंद्र ५, ७)
 महा वा ! हो-महाबाहो (हरिश्चंद्र. ४, ३)
 महा भाग-महाभाग (आश्रम. ५, ४५)
 महामाया-हा माया (मात्रा. रा. २३)
 महाहितें विवर-महाहि तें विवर (मदा. २, ७)
 महि म्या-महिम्या (आश्रम ६, ४४)
 महिस मायावी-अहिसमा यावी (मदा २, ८९)
 महीवरते-महीवर ते (आश्रम. ५, २)
 महीं वरितो-महीवरि तो (मदा. ४, ४)
 माज्या हि मानसा जावा-राजा! हिमा न साजावा
 (आश्रम १, ६९)

मात वद शेला-हा तव दशेला
 (हरिश्चंद्र. ३, ५०)
 माधुरी तिस ती-साधुरीति सती
 (कबीरस्तवन ९)
 मान सत्य जीनातें-मानस त्यजीना तें
 (हरिश्चंद्र. ४, ३६)
 मान सत्य जुनीं-मानस त्यजुनी (आ. २, ८०)
 मानसा सराला जो-(बहु) मान सासरा लजो
 (मुक्ता. ६)
 मान वढिला हा-मानव ढिला हा (आ. २, ४)
 मानवती-मानव ती (मदा. १, ८)
 मानवेश तदा-मानवे शतदा (मदा. ५, ३२)
 मानावें-वानावें (गीता. ८)
 माय लेंकीतें-मायलें की तें (आश्रम. ४, २७)
 मारुत हो !-मारुत हो (शल्य. ३, ७)
 मी जना कपाळाचा-राज नाकपाळाचा
 (कर्ण. ६, २३)
 मी नमनें-मीनमनें (सन्मणि. ३५)
 मी नमुनी-मीन मुनी (सन्मणि. ४१)
 मी नातें-मीनातें (सन्मणि. ६४)
 मिरवीत-शिरवीत (हरिश्चंद्र. ४, ४०)
 मृगया-मृग या (हरिश्चंद्र. १, २)
 मेढिला होतो-वेढिला हो ! तो (आ. ७, २२)
 मौन, कापुनि वहा रे !-शौनका पुनिव हारे
 (स्वर्गा. २, ३२)
 ह्मणेना कीं-ह्मणे नाकीं (आश्रम. ३, ६४)
 यदुप दे शाला-सदुपदेशाला (आश्रम. ५, ६)
 यम कांहीं-यमकांहीं (सन्मणि. ७३)
 यश गाती-वशगा ती (मदा. २, २३)
 यश गाया-वशगा या (विष्णु. १३)
 यश गेला-वशगेला (सन्मणि. ३६)
 यशहो !-वश हो (गदा. ६, ४३)
 यशाचिया गानीं-वशाचि यागांनीं
 (नारदा. ४६)

यशाचिया गानें-तसाचि यागानें
 (मदा ३,२५)
 यशा न देशाला-स्मशानदेशाला
 (हरिश्चंद्र ३,३६)
 यागदेशिका गातो-या गदेशि कां गा ! तो
 (गदा. ६,२७)
 यागाती-या गाती (सत्संगस्तव १)
 या, गे ! या-या गेया (आश्रम. ६,२६)
 याचकांला जो-याच का लाजो (शल्य १,५०)
 याचि तसें-याचितसें (आश्रम. २,१८)
 या तीस-या तीस (तुका. ३१)
 याद या गे ! हा-या दयागेहा (आ. ६,२५)
 यादवी रमणी-याद वीरमणी (आ. ६,१९)
 यादास-या दास (नारदा. २७)
 याना कीं-या नाकीं (स्वर्गा १,५)
 यास्तव न राजा-या स्तवन राजा (श. १,५५)
 येरा जा-ये राजा (हरि १४,१०)
 येरा या-ये राया (हरि. २२,८)
 योगी ते-यो गीते (गीता ७)
 योजीन-हो जीन (आश्रम १,५३)
 यो धनद डावा-योध न दडावा (गदा १,२५)
 रंगो नसे तुजा तोकीं-भंगोन सेतु जातो कीं
 (हरिश्चंद्र. ३,४५)
 रथभा ते-रथभाते (शल्य. २,४८)
 रमा निवा सारे-रमानिवासा रे
 (माधवदासस्तव २)
 रहायाला-वहायाला (हरिश्चंद्र ४,४३)
 राजयश तातें-हा जय शतातें (स्वर्गा. २,३०)
 राय काकुळती-सायकाकुळ ती (आ. २,६३)
 राहिले होते-याहिले होते (नारदाभ्युदय ३)
 राहु टळे-वाहुटळें (हरि. ४८,१८०)
 (अ)रि हा कीं-(ह) रि हाकीं (कर्ण. १८,४)
 (स)री घनसे-रीघ नसे (कर्ण. १४,१३)
 (अ) रीस शर भवनीं-(ह)-रीस शरभ वनीं
 (कर्ण. १६,१)

रुचिर-सुचिर (गदा २,२४)
 रुचि रमला-रुचिर मला (नारदाभ्युदय ८)
 रुततो-सुत तो (गदा १,५१)
 लगा मरणीं-लगाम रणीं (कर्ण ११,६९)
 लाकडें काय-वांकडें काय (मुक्तां ६२)
 लोक पहा-लोकप हा (हरि ४७,६९)
 लोकांत-शोकांत (गदा ६,४१)
 लोभ नगा-शोभन गा ! (आश्रम. २,२८)
 लोभ लीना कीं-शोभली नाकीं (स्वर्गा. २,६)
 वत्सर हितातें-वत्सरहिता,तें (आश्रम२,७४)
 वत्सा जें-वत् साजें (मदा २,८५)
 वदे कनिष्ठातें-सदेकनिष्ठातें (आश्रम ४,४२)
 वधी सकळ वाजी-खाधीस कळवा जी
 (शल्य २,२१)
 वमशील-समशील (कर्ण. ३०,११)
 वरी रगडी-शरीरगडी (कर्ण. १२,८)
 वर्षतसे-हर्षतसे (नारदा ४७)
 वर्षदभ्रा त्या-हर्षद भ्रात्या (आश्रम ६,१५)
 वर्षविला-हर्षविला (आश्रम २,११९)
 वर्ष वीरमणी-हर्षवी रमणी (मदा. २,६५)
 वर्ष वीरा या-हर्षवी राया (स्वर्गा. २,१९)
 वर्षानें-हर्षानें (सन्मणि ३७)
 वर्षे-हर्षे (मात्रारामा ८)
 वरासना वरुनी-करास नावरुनी(मदा. ३,४७)
 वराह वाराया-वराहवा राया (कर्ण १९,१०)
 वरि लपवी-वरिल पवी (शल्य २,१५)
 वरि समागम तो-हरिसमा गमतो
 (हरिश्चंद्र. ३,७८)
 वहात आहे तें-न हात आहे तें (मदा. ३,८)
 वाचवि प्रवीराला-वांच विप्रवीराला
 (कर्ण. १३,१८)
 वाचविला-साचविला (शल्य. १,१४)
 वांचविले-सांचविले (गदा. १,११५)
 वाजि-रवा-हा जिरवा (कर्ण. ८,१४)

वाटला गेहा-वाट लागे हा (नारदा. १८)	शिवला जो-शिव लाजो (मुक्तां. ९०)
वाटलें कवनीं-वाट लेंक वनीं (गदा ६,२१)	शीघ्र तरवारी-शीघ्रतर वारी (कर्ण. ३०,५९)
वाडव रहात-(क) वाड वर हात (गदा ६,५)	शिष्टवर मागें-इष्टवर मागें (मदा. ३,१८)
वाट वाहो ती-वाटवा होती (आश्रम १,९)	शुभ-व्यजना-सुभव्य-जना (कर्ण २४,१७)
वायसा चार-राय साचार (कर्ण. २८,२४)	शोकदा वार्ता-शोकदावार्ता (मदा ४,१४)
वारिवारि घाला-वारिव रिघाला (आ ४,७)	शोचितसें-शोचि तसें (आश्रम. ५,३१)
वासवा तुळसी-वास वातुळसी (तुळसी १३)	श्रमलों-भ्रमलों (गदा. १,२९)
वासवसे-वास वसे (हरि. २२,१२२)	सखे दमना-सखेद मना (कर्ण २,१४)
विजय दास-विजयदास (गदा. ७,१८)	सगरायास-संग रायास (कर्ण. ३,९)
विधवा हे-(नैक) विध वाहे (गदा. ३,४५)	सज्जन हो !-सज्ज न हो (साधुसत्कार ७)
विधिनें (ब्रह्मदेवानें)-विधिनें (विधानानें)	सज्जना सत्य-सज्ज नासत्य (आश्रम ६,४३)
(आश्रम. २,२१)	सत्वर हा-सत्व रहा (हरिश्चंद्र २,४०)
विप्रतापशोभित रे-विप्रता पशो ! भितरे	सदनुगां ठावे-तदनु गांठावे (साधु ३०)
(गदा ३,९)	सदर्भ कायास-सदर्भकायास (आश्रम १,४७)
विप्र भासविता-विप्रभा सविता (स्वर्गा २,३९)	सदा चरण-सदाचरण (मुक्तां. ९४)
विवाहातें-विवाहातें (मदा २.५१)	सदाधारा-सदा धारा (मदा. १,३)
विवाहातें-शिवा हा तें (नरसीमेहतास्तव ७)	सदाशी तें-सदा शीतें (आश्रम २,२७)
विवेक वणवासा-शिवे कवण वासा	सदार कंठ्याल-सदारक रुचाल
(आश्रम. ५,१३)	(हरिश्चंद्र ४,९)
विषम राया तें-विषमरायातें (गदा १,९०)	सदारा ध्या-सदाराध्या (मदा. ५,४०)
विषादास-विषा दास (गदा १,९८)	सद्यश तें-पद्य-शतें (सत्संग १४)
विषादानें (विषभक्षणानें)-विषादानें (दु खानें)	संतत सा-संत तसा (नाथचरित्र ७)
(कर्ण. ८,१७)	संत तरती तें-संतत रती तें (साधुसत्कार ६)
वीरवासवा समज-श्रीनिवास वास मज	सत तरु सेकीं-संतत रुसे कीं (साधु० २१)
(हरि १४,२)	संत तरे-संतत रे (सन्मणि. ९२)
वेदनाशमना-वेदनाश मना (स्वर्गा १,१९)	संत तदवस्था-संततदवस्था (आश्रम १,७५)
वृष्टिहि तशी ते-सृष्टिहित शीतें	सत तितें-संततितें (मदा ५,३४)
(हरिश्चंद्र. ४,११)	संततिस-संत तिस (गदा ८,६)
वृत्रहानि सुर-वृत्रहा निसुर (गदा. ४,१)	संत तोचि तरे-संततोचित रे (मुक्ता ६४)
शंकर वी-(वि) शंक रवी (कर्ण. ७,३७)	संत तो दार-संततोदार (विष्णु ६)
शरभाते-शर भाते (कर्ण. १७,१७)	सतमस-संत मस (साधुसत्कार १२)
शरव्या पी-शर व्यापी (कर्ण. ११,३५)	संत रायातें-अंतरायातें (साधुसत्कार १५)
शांत नवा-शातनवा (कर्ण. ५,३)	सतापें (साधूजबळ)-संतापें (सतापानें)
शिबि राहो-शिबिरा हो (कर्ण. ५०,१२)	(साधुसत्कार ५)

सन्निधानातें-सन्निधानातें (स्वर्ग १,३०)	सुता ! पाहें-सुतापाहें (आश्रम. ६,६०)
समप्रा वा-समप्रावा (आश्रम ५,२०)	सुता रानी-सुतारानी (गदा १,५३)
समप्रास-समप्रास (आश्रम ७,२०)	सुदर्शनें कृत्या-सुदर्शनें कृत्या (मुक्ता. १०६)
समजुनिया-समजुनिया (आश्रम २,९२)	सुधी रमला-सुधीर मला (हरिश्चंद्र २,४१)
समयात-समयांत (नारदाभ्युदय २)	सुनाकदान मुनी-सुना कदा नमुनी
सम राया-समरा या (शल्य १,७२)	(आश्रम ६,२८)
समस्त नग-समस्तनग (हरि २६,४६)	सुनारी ती-सुनारी ती (आश्रम. २,२२)
समस्त वक्र-समस्तवक्र (आश्रम १,३८)	सुप्रजा बना येणें-सुप्रजावना येणें
समस्त वरचील-समस्तव रचील (गदा १,६३)	(आश्रम ४,३४)
समा नवी रमणी-समान वीरमणी (मदा. २,११)	सुमते !-सुम तें (मदा २,४१)
सर्वथा नातें-सर्वथानातें (मुक्ता ८५)	सुयोधन खलेश-सुयोधनखलेश (स्वर्ग १,२)
सर्वदा साचें-सर्वदासाचें (गुरु १)	सुयोध नगा-सुयोधन गा ! (गदा. १,८९,३,३२)
सहायास (साहायस)-सहायास (श्रमयुक्त) (गदा १,१०१)	सुयोधना कर्षी-सुयोधनाकर्षी (गदा ६,२९)
साधुनि करा जे-आधुनिक राजे (साधु १४)	सुयोधना केश-सुयोधनाकेश (गदा. १,७८)
साधु निकी-साधुनि की (साधुसत्कार ८)	सुयोधना सत्य-सुयोधनासत्य (गदा. १,१०८)
साधु संगमन कारा-साधुसंगमनकारा (सत्संग ८)	सुयोधनें मानें-सुयोधनेमानें (कर्ण २०,१७)
सारथिता-सारथिता (कर्ण २१,३७)	सुरतरुचि राजा !-सुरतरुचिराजा (=ज्या) (द्रोण १९)
सारखा यासी-सारखायासी (कर्ण. ११,८५)	सुरथ वेगानें-सुरथवेगानें (कर्ण. ११,१४)
सारसां गावें-सारसांगावें (आश्रम ३,६५)	सुर प्रभो ! जातें-सुरप्रभोजातें (शल्य. २,१०६)
सार सार मला-सारसा रमला (आ. २,३०)	सुरस भाटा की-सुरसभाटाकी (मुक्ता ४९)
साहता शापी-हा ! हाता शापी (हरिश्चंद्र. ५,४)	सुरस भासेना-सुरसभासेना (हरि २२,४)
सारिखा परिस-सारिखापरिस (मुक्तां. १८)	सुरस महिम्यातें-सुरसमहिम्यातें (मुक्तां. ४८)
सुखे वद या-सुखेंवदया (आश्रम. ६,२०)	सुरस मामातें-सुरसमामातें (शल्य. १,६७)
सुखें वदे हा ! तें-सुखेंवदेहातें (आ. ६,१८)	सुरस मेला जो-सुरसमेलाजो (स्वर्ग २,४६)
सुगति दे वधुनी-सुगति देवधुनी (साधुसत्कार १०)	सुर साजे-सुरसाजे (तुळशीदासस्तव ४)
सुतपातें-सुतपातें (आश्रम. ५,१५)	सुर सिकते-सुरसिकते (स्वर्ग २,३३)
सुत राजा-सुतराजा (मदा. ५,७)	सुरापगा याला-सुरापगायाला (स्वर्ग १,५६)
सुत सखे दास-सुतसखेदास (शल्य १,४८)	सुरापगे ! लागे-सुरापगेलागे ! (आ. ५,५२)
सुतप तनयाचें-सुतपतनयाचें (गदा. ३,४४)	सुरीतीतें-सुरीतीतें (साधु. २०)
	सुज्ञानें-सुज्ञानें (सन्मणि ६)
	सुर तमें-सुरतमें (कर्ण. ७,१८)

सोडि तिमिरास-जोडिति भिरास (सत्सगस्तव ३)	हानि गदा-हा निगदा (गदा. १,८३)
सोयरा जीव-होय राजीव (गुरु ५)	हानि धना-हा निधना (नारदा. २८)
सोळावें-घोळावें-लोळावें (द्रोण. ३,८५)	हानि, पण ज्याची-हा निपणज्याची (आश्रम. ६,३६)
(स्व) काय जिणें-काय जिणें (मदा. ३,३)	(प) हा महिम्या-(म) हा महिम्या (हरिश्चंद्र १,१५)
खच्छ विप्र या गाती-खच्छवि प्रयागा ती (हरिश्चंद्र ५,१७)	हायन या-हाय नया (आश्रम. ३,६७)
हरिकथा नाहीं-हरिख थानांहीं (तुका. १९)	हा यमुने-हाय मुने (वा. च. १०६)
हरि खाया-हरिखा या (हरिश्चंद्र. ३,१५)	हां यवन-हाय वन (कबीरस्तव ४)
हरिप्रति मीं-हरिप्रतिमीं (द्रोण १,२५)	हारविता-हा रविता (गदा. १,९६)
हरी भगल वाहे-हरीभ गलवा हे(आ. ६,३)	हि महा-हिम हा (गदा. १,९१)
हरिसमान-हरिस भान (शल्य १,२५)	हैं कांहीं-हेका हीं (आश्रम २,२९)
हरिस मोर-करि समोर (साधु ३३)	हे तुजी वाचा-हेतु जीवाचा (मुक्ता. ८६)
म्हणों नको रीती-म्हणोन कोरी ती (मुक्ता ७)	हेतु म्हातारी-हे तुम्हां तारी (साधुसत्कार २४)
हा ! करिती-हाक रिती (हरिश्चंद्र. १,३९)	हे तूतें-हेतूतें (आश्रम २,७७)
हा कवि दुरापे-हाक विदुरापें (आ ३,६३)	हे तुला जीव-हेतु लाजीव (विष्णु ५)
हाक विप्र सादास-(म)हा कवि प्रसादास (स्वर्गा. २,४१)	हे मार्गें-हैं मार्गें (मदा १,९)
हा कशि रे !-हाक शिरे (आश्रम ७,३०)	हे माद्री-हेमाद्री (आश्रम ६,५९)
हाकाट-हा काट (आश्रम. १,७९)	हे माया-हेमा या (स्वर्गा १,५३)
हा कां तें-हाकातें (स्वर्गा १,१६)	हे मासी-हेमासी (आश्रम. ३,२९)
(न) हात पाय वना-महातपा यवना (आश्रम २,१४)	हे या-हेया (हरि. १४,३७)
हा तपो रानीं-हात पोरानीं (आश्रम २,४६)	हे राया-हेराया (शल्य. २,९६)
हा तथा भरणीं-हात याम रणीं (श.२,५८)	हो ऊ-होऊ (कर्ण. ७,१७)
हातवटि केला-हात वटिकेला (गुरु. ३)	हो ती-होती (नारदाभ्युदय ११)
हा तसा सरा सासू-हात सासरा सासू (मदा ५,२)	हो ते-होते (हरिश्चंद्र. ५,२६)
	हो भावें-शोभावें (मदा. २,५४)
	होमातें-हो मातें (आश्रम २,४४)
	होरा जा-हो राजा (अश्वमेध. १,५९)

परिशिष्ट-क.

परक्या भाषेंतील शब्द.

'मुसलमानांच्या सहवासानें आपल्या पेहेरवात जितकी तफावत पडली तितकीच भाषेतही पडली ह्मणजे मूळची साधी रीत जी दोनच वळें वापरण्याची ती जाऊन तीहून डौलाचा जो सध्याचा अगरखा, पागोटें, उपवस्त्र हा पोषाक जसा त्या लोकांपासून आपण उचलला, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या भाषेंतून आपल्या भाषेंत काहीं शब्द येऊन व तीस नवें वळण लागून तींत झोंकदारपणा व आवेश हे गुण मात्र जास्त आले तेव्हां त्या भाषेच्या मिसळण्यानें आपल्या भाषेचें अहित न होतां हितच झालें, यांत संशय नाही. (निबंधमाला- 'मराठी भाषेची साप्रतची स्थिति')'

मोरोपंतांच्या काव्यांत आरबी, फारसी व हिंदुस्थानी शब्दांचा बराच भरणा आढळतो. त्याचीं उदाहरणें शोधक वाचकांकरिता येथें दिली आहेत जाड टाइपांतले शब्द केकावलींतील आहेत.

१ आरबी व फारसी शब्दः—

अल्ला (आरबी)	कबीरस्तव १	कायदा (आ)	कृष्णप्रार्थना १८
इनाम (आ)	साधुरीति ५	कारभारी (फा)	अश्व पर्व १, १२१,
कयास (आ)	ग्रन्हादविजय १, ७१	कित्ता (आ)	कन्यारत्न १३.
कळावा (कलावा)	(फारसी) शांति. ४, ५७	किमया (आ)	आदिपर्व ३५, १६
कवाड (किवाड)	(फारसी) अश्व पर्व. ५, १९	किली (फा)	गोपीप्रेमोद्धार
कसाई (आ)	सन्मणिमाला ५४	कोतवाल (फा)	ध्रुवचरित्र ३१
कागद (कागज)	(फा) द्रोणपर्व ८, १०२	खबर (आ)	काळभैरवस्तुति ८
	रामरीति ८०	खरेदी (फा)	पंढरीमाहात्म्य ६०
			हरिश्चंद्र २, ५८ नामार्या ५०

खासदार (आ)	द्रोणपर्व १०, ४४; केका ७
खुदा (फा)	कबीरस्तव १
खंजिरी (आ)	स्फुट भाग १ पद पृ० ३७०
गमजा (फा)	विराट ६, १२०
गरक (आ)	शल्यपर्व. १, ५४
गरीब (आ)	महद्विज्ञापना ११४
गुमास्ता (फा)	महद्वि ११२ नरसिंहमेहता ४
गुराब (आ)	उद्योग १३, १७३
गोता (आ)	अनु पर्व २, २५
गाही (ग्वाही) (फा)	द्रोण. १२, ७३
चाकर (फा)	रामस्तव ३, केका ६७
चाबुक (फा)	द्रोण ९, ७
जरा (आ)	द्रोण. १२, ६७
जागा (जगह) (फा)	आर्याकेका १, कर्ण ४३, ७९
जामदार (आ)	विष्णुपदवकिली ३२
जामीन (आ)	दत्तचरित्र ३६
जासूद (आ)	नाममाहात्म्य ४१
तबक (आ)	हरिवंश ३६, २६
तवा (फा)	अश्व पर्व १, ८०
ताईत (आ)	कृष्ण ७८, ३वनपर्व ६, ६१
ताजीम (आ)	पाडुरंगदंडक ३५
ताफा (आ)	स्त्रीपर्व ४-२९
तुरा (आ)	हरिवंश १६, ५१
तोबा (आ)	नामदेवस्तुति ११
तंग (फा)	द्रोण ३, १५०
दरवाजा (फा)	विराटपर्व ४, ४
दवती (आ)	भीष्मपर्व ४, २१, हरिवंश ४०, ५५
दाई (फा)	केका ९७
दाद (फा)	सत्संगस्तव २५
दावा (आ)	कृष्ण ५६, ५१, केका २१
दुकान (फा)	तुकारामस्तुति १, हरिवंश २३, १२५
दुशाला (फा)	वामनचरित्र १९३
नकली (आ)	भारत, विराट. ३, ८४

नखरा (फा)	कर्ण १२, १०
नगारा (आ)	रामरीति १०
नवी (फा)	कबीरस्तव १
नहाक (फा)	विठ्ठलप्रणिधी १८
षकडणें (फा)	आदिपर्व ३४, ३१
परवा (फा)	कृष्ण ७६, ९
पलग (फा)	अनुशा. ७, ३४
पुस्ती (फा)	वन. १२, ७०, कुश. ८, १
पेशवा (फा)	गंगावकिली ८९
पोतें (फा)	मदालसा ६, ४७, गदा ३, ४
फकीर (आ)	सन्मणिमाला १००
बरोबरी (फा)	केका ६४
वफी (फा)	पहिली आर्या
बाज (फा)	(=ससाणा) महद्वि १४१
बे (आ)	आदिपर्व ३४, ३१
बेजार (आ)	सद्वर्णन १८
बैरागी (आ)	सन्मणि. ५९
बड (फा)	अश्वमेध ३, ७७
मनोरा (आ)	सभापर्व १, ९१
मर्द (फा)	केका ४३
माल (आ)	सन्मणिमाला ६१
मिरवणें (फा)	हरिवंश ४, २९ केका ५१
मिरास (आ)	सद्वर्णन (दोहा) २१, द्रोण २०, ७८
मुलायम (आ)	ध्रुवचरित्र स्फुट
मुसलमान (आ)	सन्मणि ८०, मौसल १, १५
मेवा (फा)	कृष्ण ८१, २
मोमिन (आ)	पहरीमाहात्म्य ६६
मंदिल (आ)	सन्मणि ३२; शल्य. १, ५६
रदवदली (आ)	साधुरीति ४८, विठ्ठलस्तो. ३७
रावता (आ)	विठ्ठलविज्ञापना ४३
लगाम (फा)	रामरीति ९८, ब्रह्मो. ३, ७६
लियो (फा)	आदिपर्व ३४, ३१
वकील (आ)	गंगावकिली, विष्णुपदव- किली

वतन (आ)	ब्रह्मो २०, ३६ सभा १, ६०
वजन (आ)	अनुशा ५, ४९
वाहवा (आ फा)	द्रोणपर्व १, ७५
शावास (फा)	रामरीति ८२
शाल (फा)	द्रोण. १५, ५२
शेरणी (फा)	भैरवस्तुती २
सराफ (आ)	पांडुरंगदंडक २१
सवदा (फा)	शांति ६. ५१; हरिश्चंद्र २, ४६
सवारी (फा)	दशावतारार्या १०
साज (फा)	गदाधरस्तुति ७
सोमल (आ)	गोपीगोडवा ३८, केका १०६
संदुक (आ)	कुशलवो. ३, २२
हकालो (फा)	आदिपर्व ३४, ३१
हवाला (आ)	केका १५

याशिवाय हिंदुस्थानी शब्दाचा भरणा पंतांच्या काव्यांत पुष्कळच आढळतो. त्याचीं काहीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत -

२ हिंदुस्थानी शब्दः—

अबीर (हिं)	कबीरस्तव ३
कवडी (कौडी)	गोपीगोडवा ३४
कहा	आदि. ३४, ३१
कुणवी (कुनवी)	महद्वि. १०४
काकी	स्त्रीपर्व ३, २६
काळीज	स्त्री ५, २३
कोरा	रामरीति ८०
खरारा	द्रोण १०, ४५
खिचडी	सन्मणि. ५८
गजरा	हरिवंश १६, ५१
गड (गड)	सन्मणिमाला ९१
गडप	द्रोण ११, ५६
गप्पा	नामसुधा ६८
गाळी (गाली=शिबी)	हरिवंश २१, ३०
घास	द्रोण १४, ३७
घोडा	रामरीति १६
चिडी	मदालसा. ५, ४८

चोखा	सन्मणि. ७९
छुपर	महद्वि. ११०
जतन	सभा १, ६०
जुवा	विबुध रामा. १०१
गणाटोणा	गोपीगोडवा. २१
टेक	इष्टकास्तुति ५
टोपी	मुक्ता ४५
टोला	आदि १०, ६७
ठक (ठम)	आर्याकेका १५४
डवा	गणपतिप्रार्थनापूर्वा. १३;
	दडकरा. उत्तर. २९
तवा	अश्व. १, ८०
तोटा	केका ९७
तोबरा	द्रोण. १०, ४८
थाट	हरिवंश १५, ४५
दंगा	गंगावकिली ७९
धडाका	स्त्री ४, १०
वामधूम	अश्व ३, ९०
धूम	पांडु दंडक ४३
धोपटणें	केका ८४
पगडी	द्रोण. ५, २२
पठाण	सन्मणिमाला ७१
परीट	हरिवंश १६, ४७
पाटील	गंगावकिली ६५
पुजी (पूंजी)	हरिवंश १८, २१
पुरावा	द्रोण १२, ११
पेटा	हरिवंश ४, ३७
पेहरावा(पहरावन)	विराट ६, ५५
बकरा	हरिवंश १७, २२
बावळें (बावला)	नामसुधा. ९२
बास (बास)	रामरीति ८२
बेडी	गोपीगोडवा ३२
बोल	सभा ५, ४६
भगल	अनुशा. ६, ३८
भाग जावेगा	आदि ३४, ३१

भाट	विश्वेश २०	शेला	हरिवश. १५, ४६
भूल	विह्वलस्तुति ४	सावकार (साहूकार) नामसुधा. ६६	
महता	नरसीमेहता १	हातेरें (हथियार) हरिवश २०.७०	
मिठाई	पाडुरंगदंडक २	हाय	महद्वि १०३
मूग (मूंग)	हरिवंश १७ ६८	हुंडी	नरसीमेहता ४
राऊत (रावत)	विश्वेश ३५	याशिवाय गंजी (गंज) (फा) गंगारामायण	
लुबरा	केका ७२	६३, शाई (फा) (=स्याही) इत्यादि पुष्कळ	
लों	आदि. ३४, ३१	मुसलमानी भाषेंतील शब्द पंतकाव्यांत	
वही	गंगास्तव २५	शोधकास सापडतील	

परिशिष्ट-ख.

१ शुद्ध मराठी भाषणसंप्रदायाचे मासले.

(Marathi Idioms)

'Idioms are forms of expression whether in words, grammatical construction, phraseology, &c, which is peculiar to a language'. (Ency Britt. 11th ed.)

“सामान्य लोकांच्या प्रचारात असणारा, विशेष रीतीनें झटकन् अर्थव्यक्ति करणारा व अमळ चित्तवेधक असा एक रचना प्रकार असतो, त्याला 'लोकोक्ति' (Idiomatic or colloquial expressions) ह्मणतात या लोकोक्तींचाही मराठी भाषेत पुष्कळ भरणा आहे. याचा संग्रह कमजास्त मानानें सर्व कवींनीं आपापल्या ग्रंथातून केला आहे, पण पंताच्या काव्यात याची सख्या नि सशय अधिक सापडेल ”
(मोरोपताचें चरित्र ल. रा पाभारकरकृत).

मोरोपंताचें काव्य लांब समास व संस्कृत शब्दयोजना यांनीं निःसंशय प्रौढ झालें आहे तथापि मोरोपताच्या कवितेचें खरें खारस्य जेथें त्यांनीं सरळ शब्दयोजना व थेट मराठी भाषणसंप्रदायाचा किंवा लोकोक्तींचा प्रयोग केला आहे तेथेंच उत्तम रीतीनें अनुभवास घेतें. त्याचा उपयोग मोरोपंताच्या काव्यात विशेषतः भारत, स्फुटकाव्ये इत्यादिकांत सुबलक केलेला आढळतो. तसा प्रकार इतर कवींच्या ग्रंथातून फारसा आढळून येत नाहीं. यामुळें मोरोपंताचें काव्य (विशेषतः त्याचें भारत) रसाळ, जोमदार व वाचकांच्या मनास आनदविणारें झालें आहे. त्यांचीं संपूर्ण उदाहरणें वर्गानुक्रमानें पद्धतशीर रीतीनें दिल्यास एक स्वतंत्र मोठा ग्रंथ होईल व त्याला काळही पुष्कळ लागेल ह्मणून त्या भानगडींत न पडता येथें कांहीं निवडक उदाहरणें तेवढीं दिलीं आहेत.

अंग (काय) राखणें (अश्व ३ १३), अत पाहणें (नामरसा ६३), अतर पडणें (पचशती रामायण १५२), अधवृद्धाची काठी राहूं देणें (स्त्री ३.४६), अंधाची काठी (मंत्रभाग. १०.६२७), अपराध पोटांत घालणें (अनंतव्रत ६७), अळणी लागणें (नामरसा. २०), अथू पटपट गळून पडणें (शांति. ३ ७), आ करणें (शांति ५ १०), आग लागो (द्रोण. १.४०), आगींत तूप शिंपडणें (सशयरत्न २७), आगींत तेल घालणें (उद्योग. ४.९), आडवे पडणें, आडवे येणें (सशयरत्न. ३,९), आडवे होणें (द्रोण १० ६२), आण वाहणें (मुक्ताजलि १०९), आनंदात मन बुडणें (रुक्मिणी. ८९), आ पसरणें (द्रोण. ३ ६४), आव धरणें (द्रोण. ४.१९), आव सोडणें (द्रोण. ३ ६७), आव सोडून जाणें (द्रोण. ३.११४), आ वासणें (द्रोण ३ ६७), आशा वेडी असते (शल्य. २ ३), उडवून देणें (गोपीगोडवा. २१), उपहास धुणें (द्रोण. ३.१८), उभाउमी भेटणें (आर्याकेका ४६), उर व कपाळ वडवून घेणें (भीष्म.

१ १८), उरात घडघडणें (स्त्री. ५.१७), उराशीं कवळून धरणें (मंत्रभाग. १०.८५९),
 उराशीं घट धरणें (मंत्रभाग १० ९९५), उष्ण श्वास सोडणें (सावित्रीगीत २८२),
 ओठ करणें (विराट. ६ ९०), ओ ह्यणणें (ऐषिक. २.१६), कचाकच बाण लागणें,
 (द्रोण १२ ६३), कटकट करणें (द्रोण. २ १८), कडकडून चावणें (कर्ण. १४.३)
 कडकडून पोटभर भेटणें (आर्याकेका ४७), कडी भात वरण घाटणें (गदा. ३ २२),
 कपाळीं येणें (मंत्रभाग १० ११९), करकर दांत खाणें (शल्य. २ ८३), करकर दांत
 चावणें (प्रन्हादवि १.३९), करकरून बांधणें (हरिश्चंद्र. २ ८१), करकरून धरणें (हरिवंश
 १७.१३), कर चोळणें (पंचशतीरा २८०), करें कर चोळणें (कर्ण. २१.१३) कर जोडणें
 (खोचून) (अश्व १ ७५), (नमस्कृति) (तुकारामस्तुति), कर वळविणें (आदि. ३५ १६),
 कर्म ओढवणें (द्रोण २२ २०), कलह उकरून काढणें (गदा ५ १०), कलहानें पाठ
 पुरविणें (अनंतव्रत ४०), कवडीही न फेडणें (सशय १६), कळ पडणें (द्रोण.
 २१.१६१), कागाळी नेणें (शांति ५ ३६), काटा (हृदयांतला) काढणें (गदा.
 १ ११६), काटा (सर्वांगावर) येणें (कर्ण १८.१), कान कोरणें (विराट. ६.१४),
 कानठाळी बसविणें (विराट. ४.८१), कानात बोटें घालणें (स्त्री ४ ३६), कानांवर
 हात ठेवणें (केका १०), कास कसणें (हरि. ४९ ७९), कांस घालणें (विराट.
 ७.१०), कास धरणें (आश्रम २ ७१), कासेला लागणें (वन १३ २७), कासेला लावणें
 (द्रोण ८ ६०), काळजाला चरका लागणें (शांति. ५ २३), काळ भेटणें (द्रोण. ४ २),
 काळिज चिरणें (स्त्री ५.२३), काळिज तडकणें (द्रोण १६ ४४), काळिज घडघड
 उडणें (विराट. १ १७८), काळिज भेदून जाणें (वन. १०.७१), कूप्यात घालून दोर
 कापणें (कर्ण. ४०.५२), केस वाकडा न होणें (महद्विज्ञा ७७), केसाला ढक्का न लागणें
 (कर्ण. ५० ३), कोनांत बसणें (अश्व १ ९३), क्रिया करणें (वन १०.८३), क्रिया
 (साग) संपादनें (सीतागीत ७६), खटाटोप कशास पाहिजे (द्रोण. ११.२१), खद-
 खदां हंसणें (द्रोण १५ ९५), खपल्या खरवडून काढणें (अनंतव्रत १९), खरखरा
 लागणें (शल्य ४.५३), खळखळा रडणें (शल्य ४.२६), खोशीर ठेवणें (शापानें)
 (आदि. १ ७८), गट करणें (शल्य २ ७७), गटगट निळणें (सीतागीत १४२),
 गडप करणें (द्रोण ११ ५६), गदा पडताळणें (द्रोण १२.१५), गंध न उरणें (वन.
 १३ ९३), गप्पा छोटणें (नामसुधा ६८), गमजे चालविणें (विराट ६.१२०),
 गरगर गदा फिरविणें (द्रोण ३ १४१), गर्वानें फुगणें (ऐषिक ३ १९), गळा काढणें
 (श्रीरामायण ३७), गळा दाटणें (शल्य ४ ६०), गळा धरणें (आर्याकेका ५८),
 गळां पडणें (केका ३२), गळा भरून येणें (श्रीरामायण ३७), गाणें (=रडगाणें),
 गाणें (शल्य ३ ७४), गाल फुगविणें (स्त्री ४ २०), गाल वाजविणें (अनुशा. ६ ८१),
 गांवाला जाणें (उद्योग. १३ ३३), घटघटा पिणें (कर्ण. ४६ ५८), घासाघासी करणें
 (कर्ण. ४०.६३), घुटघुट पिणें (भस्मासुर ४१), घरें पडणें (हृदयास) (द्रोण. २३ ८७),
 चळचळ कांपणें (द्रोण. १३.४), चाड धरणें (द्रोण. २३ ६०), चित्त गडघडणें (स्त्री.

३.१५), चिरडी खाणें (कर्ण. १२.९), चीड येणें (आर्याकिका १७), चुडेदान देणें (सीतागीत १५३), चूर होणें (शल्य. ३.७८), छी ह्णणें (निरोष्ठरा. ४३), छ ह्णताच कुठ्याप्रमाणें पाठीस लागणें (कर्ण. ३७.१९), जन्मताच नख लावणें (उद्योग. ११.२३), जीवीं धरणें (वन. १३ १९), जोगी करणें (सीतागीत ८७), झट लागणें (सशय रत्न ४५), झड घालणें (द्रोण. ११ ५१), झडती देणें (कर्ण. ३३ ४३), झाडाचा पाला (द्रोण १९ १६), झाडून (यमपुरीला) वाडणें (सौप्तिक. ४.२), टकमक पाहणें (उद्योग. ७.९८), टकरा मारणें (द्रोण ३.७३), टाणेटोणे शिकणें (गोपीगोडवा. २१), टाळा देणें (कर्ण ४०३९), टेंक धरणें (द्रोण १५ ४१), टोपी घालणें (द्रोण. १४.७३), डोक्यावर जोडे घेणें (सीतागीत ३९), डोक्यावर दोष देणें (स्त्री. ३ ४३), डोळा लवणें (कृष्ण. ८३.३५), डोळा लागणें (रुक्मिणी ३५), डोळा वांकडा कलून पाहणें (वामनच. १५९), डोळ्यात पाणी येणें (शल्य. ४ ५९), डोळ्याच्या पाण्यांत भात कालविणें (उद्योग. ३.३६), डोळ्यात कणाप्रमाणें खुपणें (आदि. ९ ३९), डोळे फिरविणें (मंत्रभाग १०.१२०), डोळे घेणें (वन. १३.९७), डोळे लाल करणें (कर्ण. २१.१३), ढवाळी करणें (भीष्म. १.६१), ढुंकोन न पाहणें (वन. १२.२८), तग निघणें (कर्ण १० १०), तटतटां उलणें (मंत्रभाग. १० २८०), तटतटां तुटणें (द्रोण. १० ५६), तडतड मास तोडणें (स्त्री ५.२२), तळपट होणें (विराट ६ ७८), तळहातावरचा फोड (विराट. ३ ७४), ताल तोडणें (अनु ५ ४४), तोंड कोरडें पडणें (द्रोण. ३ ३९), तोंडघशीं पडणें (मंत्रभाग १० ५३७), तोंडघशीं पाडणें (हरिवंश १७.१७), तोंडचा घास पळविणें (द्रोण ३.४६), तोंड दाखविणें (सीतागीत १०९), तोंड वासणें (आश्रम. ५.३७), तोंड वासून पडणें (गदा. ५ २५), तोंड हिरवेंपिवळें होणें. (कर्ण. १६ ७) तोंडांत बोट घालणें (कृष्ण ५६.२२), तोंडाला पानें पुसणें (गोपीगो. ४०), तोंडावरचें पाणी पळविणें (द्रोण. ३.१३२), तोंडावर देणें (मंत्रभा १०.५३७), थडीस लावणें (द्रोण ११ १८), थरथरा कापणें (कुशलबो १३ २५), दगडाची साल काढणें (उद्योग. ५ २५), दरबडा घालणें (उद्योग. ३ ५९), दाहून वाहून घाहून चाहून विष पिणें (गदा. १.९०), दांत खाणें (द्रोण. १९.३), दात दाखविणें (दिव्यरामायण १२६), दांत विचकणें (रम्यरामा उपसं ३), दुम पुरविणें (ऋषिरामायण ३१), दुदैव मार्गांत आडवें पडलें (सशयरत्न. ३), दृष्टि न लागणें (द्रोण. ११.९६), देव पावला (आदि. १० ६), देह उतरून साडणें (द्रोण. ३.११५), देह व सांजा ओवाळून साडणें (मंत्रभाग. १० ४७९), दोष लावणें (मंत्र. १०.७५७), धडधड करणें हृदय (सीतागीत ६९), धडधड पडणें (द्रोण. १.२६), धर्माच्या वाटेस लागणें (सीतागीत १२१), धिक् करणें (द्रोण. ३.९५), धूम करणें (द्रोण. १४ ७४), धुम गाणें (द्रोण. ४.७२), धूळ खाणें (उद्योग ३.१८), धैर्य करणें (द्रोण. १ १४), नखरा करणें (कर्ण. १२.१०), नाक घासणें (द्रोण. २४ २६), नाकांत काड्या घालणें (गदा. ३.२०), नाकाला चुना लावणें (द्रोण. २१.५८), नाकावर माशी बसूं न देणें (गदा. ५ २), नाहींच करणें (द्रोण. १.३५),

निकड करणें (द्रोण. १४.२३), नांव न घेणें (शाति. १.१६), नाव राखणें (द्रोण. ३ १२१), निसरळ्या मार्गांत दांत विचकून पडणें (आर्याकिका २९), पगडा पाडणें (कर्ण. २७ २४), पगडी उरूं न देणें (द्रोण. ५.२२), पगडी देणें (हरिवंश १.८३), पदर पसरून भागणें (मंत्रभाग १० २८६), पदरीं अमणें (भारत), पदरात घेणें (वन. १२.६), पक्तिभेद करणें (भारत), पसा साडे तोंवर भरणें (मंत्रभाग. १०.१२१), पळ काढणें (मंत्रभाग १० ५३७), पाऊल मार्गें न देणें (कर्ण. ३९ ५३), पारु असणें (रुक्मिणी ५३), पाठ करणें (शल्य १ ४४), पाठ दाखविणें (द्रोण १२ ३४), पाठ देणें (शल्य. १.५३), पाठ पुरविणें (गोपीगोडवा १४), पाठीस लागणें (शल्य ३ १३), पाठीवर हात फिरविणें (आश्रम. २ २४), पाठोपाठ येणें (रुक्मिणी ५३) पाणी सोडणें, सोडविणें (द्रोण. ४.२३), पाण्यांत डिखळ विरणें (नामरसायन ४१), पाण्यापेक्षा पातळ करणें (उद्योग. ३ ८२), पाप डसणें (द्रोण १२.५०), पापड पुरणपोळ्या लाटणें (गदा. ३.२२), पाय धरणें (कर्ण. ४३.९), पायावर वाहणें (हरिवंश २२ ४९), पारणा करणें (वन १३.३९), पारणें घडणें (कृष्ण. ५५.१०), पालथ्या बळ्यावर पाणी (उद्योग ४.९), पित्त उसळणें (कृष्णविजय ५६.५०), पीठ करणें (द्रोण २ ४७), पूज्य पडणें (कर्ण. ४२ ४४), पोटात भडभडणें (शल्य ४ ४९), पोटातील पाणी न हालणें (कर्ण ३९.४५), पोटातळीं दडणें (द्रोण २ ४८), पोटात साठवणें (गीताउपोद्धात १४), प्राण कठांत गोळा होणें (कृष्ण ८३.३५), फरफर ओढणें (हरिवंश १७ १७), फुगडी घालणें (कर्ण. ३३ ३), फू करून थुकी उडवणें (द्रोण २.५८), बकबक करणें (द्रोण १२ ८१), बिरुद (=ब्रीह) सत्य करणें (कर्ण. ४५.१४), बोटें मोडणें (स्त्री ४ २६), बोल फोल न करणें (सीतागीत १६६), बोल लावणें (गदा. ४ १६), भडभडा ओकणें (हरिवंश १७ २१), भरीं भरणें (विराट ५ ३३), भस्म करणें (शल्य. २.२), भाकेंस गोवणें (शल्य १ ४५), भीड धरणें (शल्य २ २५), भीड पडणें (विराट १.९७), भोजनात केश होणें (शाति. ४.६१), भोव्यास गाठी घालणें (उद्योग. १० ६८), मनगटे सुजवणें (महाप्रस्था १ २२), मनास येणें (द्रोण २२.३७), मरण विकत घेणें (विराट ४ ४४), माती करणें (विराट. १ ५०), मातेरें करणें (द्रोण. १०.८१), मान कापणें (विराट. ६ ४१), (विश्वास देऊन) (द्रोण ४ ४), माळ घालणें (विराट ६ ९१), मिठी घालणें (मंत्रभाग. १० ८६९), मिशांस पीळ भरणें (गंगास्तुति १०५), मिशी कुरवाळणें (द्रोण. २१ १०५), मुखपाठ करणें (विराट. ६.१२), मुठींत पारा धरणें (दत्तदयोदय ३८), मुंडी उडविणें (द्रोण. १७.६७), मुळमुळ रडणें (विराट १.११३), मूठ मारणें (द्रोण १२ ५३), मृत्युमुखात ढकलणें (द्रोण. ४.५), मोडा घालणें (वामनचरित्र १९५), मोल लावणें (गदा ४ १६), यज्ञ करून पाहणें (द्रोण. ३.१२०), र आणणें (हरिवंश १७.३८), रवा काढणें (द्रोण. २२.३१), रेंच उतरणें (भीष्म. १.१६), रोकडा मृत्यु देणें (द्रोण. १४ ३९), लगट करणें (वन १.९०), लाखोली वाहणें (शाति. १.८), लात हाणणें (शल्य. १.१०), लोखंडाचे चणे खावविणें (कर्ण. ३९.१), वचनास मान देऊन येणें (विराट. ३ २५), वरचेवर झेलणें (भारत), वळणीस येणें (नामरसा. २०), वज्र काट्यावर घालणें

(विराट ३.४१), वांकोल्या दाखविणें (द्रोण. १७.६१), वाटेस लावणें (रुक्मिणी. ४९), वेणीफणी करणें (सीतागीत १६), शांख करून तोंड सुजवणें (द्रोण ११ ३६), शब्द लावणें (आश्रम २ २४), शब्दाला मान देणें (द्रोण २२.३१), शिगेला चढणें (उद्योग. १३.३३), शिरावर पाय देणें (गदा. ९ १२ शल्य. १.५१), शिरावर जागा असणें (आर्या केका १), शिरावर शनीची लात बसणें (द्रोण ३ ४३), शेडी धरून ओढणें (विराट २ ५७), समाचार घेणें (सभा. ४ ७६), सर पावणें (आदि. १० १४), सर्वेखाची किल्ली (सीतागीत १६४), सत्वास जागणें (वन. ८ २८), सासर माहेर बुडविणें (सीतागीत ४६), सुखांत पडणें (रुक्मिणी ४७), स्वर्गास पाठविणें (द्रोण. २.३०), स्वप्नात ठाळक नसणें (रुक्मिणी. १०), हटकून तटकर तोडणें (द्रोण २.८४), हाक कानावर न जाणें (सशयरत्न २०), हाक देणें (शल्य. १ ७७), हाका मारणें (विराट. ५ १९), हाडें घुसळणें (हरिवंश १.८४), हात आवरणें (द्रोण. ५.८६), हात चुरावयास लावणें (गंगावकिली २३), हात चोळणें (शांति ४.३८), हात जोडणें (=नकारार्थी) (गोपीगोडवा ६०), हात जोडणें (=शरण जाणें) (द्रोण ३ ६२), हातपाय झाडणें (मंत्रभाग १०.१२२), हात पाहणें (वैद्यानें) (विराट १.१२१), हात वाहणें (उद्योग. १२.५४), हातांत हात देणें (रुक्मिणी २४), हातास येणें (कर्ण. २२ ३), हार घेणें (द्रोण. २३.२५), हुरू करणें (द्रोण. १० ६४), हूं म्हणणें (पंचशतीरामा. २४६), 'हूं' झणणेंही सहन करीत नाहींत (द्रोण. ५.१६), होळी करणें (पंचशतीरामा. २८०), हृदय खवळणें (विराट ३ १३).

परिशिष्ट-ग.

अपरिचित विशिष्ट प्रांतिक शब्द.

आप्पा (=दादा) (विराट ६.११), आव (=अवसान) (द्रोण. १.५०), आवाका (=धैर्य) (द्रोण. १.४), कच करणें (=मार्गें सरणें) (द्रोण. १६.२१), कडबा (=धान्य कापल्यावरची गवतकाडी) (द्रोण. १८.६०), कलागत (=कलह), (रुक्मिणी. १०८), कळावा (=पायबंद) (द्रोण. १२.२६), कक्षा (=कोटी, मात्रा) (द्रोण २३.४), कावे (=धिरट्या) (द्रोण, १५.२०), कुणगा (लपवून ठेविलेलें द्रव्य) (विराट २.२१), कै (=कित्येक) (द्रोण १८.४), कोचकी (=पगडी) (द्रोण. १७.३५), गमजा (=चेष्टा) (द्रोण. १७.३३), गवाळ (=रही) (द्रोण ३.७९), गरळ (=वेलीचें जाळें) (द्रोण. १४.१७), गळांठा (=फजीती) (श्रीरामायण १६), गावणें (=सांपडणें) (द्रोण १४.१६), घोणस (=सर्प) (द्रोण २१.९६), चवकळ (=पुष्कळ) (द्रोण. १२.११६), चिबूड (=वाळूक) (भीष्म. १.६४), जराक (थोडेंही) (द्रोण. १७.४१), जेन (गाडगाडी) (अनु. ७.६२), झकविणें (=फसविणें) (संशयरत्न ३६), ठोसर (=जाड) (द्रोण. ६.२९), छिवचणें (=टोंचणें) (द्रोण १२.१०२), तग (=टिकाव) (द्रोण. १६.६७), तरकदून (=आवेशाला घेदून) (द्रोण. १२.११५), तरंडक (=तराडें, तारु) (द्रोण. २०.६३), तरमुडी (=मुसाडी) (द्रोण १७.६७), तुख (=तोष) (सुग्विणी रामायण), दाभण (=जाड, लाव सुई) (अनु. ७.६२), देसवटा (=देशाटन) (वन. १०.७०), घसणें (=शिरणें) (द्रोण. ३.३३), धिरडें (=पक्कान्नविशेष) (उद्योग. १२.६४), परसें (=आगटी) (द्रोण. १९.७), पाटाऊ (स्त्रियांचें उंची रेशमी वस्त्र) (वन १२.१२), पालवणें (=बोलावणें) (द्रोण. २२.३५), पोम (=आध) (शल्य. २.५८), बधो (=अनुकूल होवो) (हरिवंश १८.१८), भावोजी (=बहिणीचा नवरा) (विराट १.१५.६) भुडकी (=लहान विहीर) (शल्य. ३.५९). रुख (=वृक्ष) (सुग्विणी रामायण), लगदा (=गोळा) (कर्ण २१.२१), वरमणें (=लाजणें) (द्रोण २३.७७), वाखर (सुग्विणी रामायण), विहिरे (=झरे) (द्रोण. ५.७६), वेंघणें (=चढणें) (द्रोण. १५.२०), सगडी (=शेगडी) (श्रीरामायण १९), सटकणें (=पळून जाणें) (हरिवंश २०.३), सवे (=सवय) (द्रोण. १२.४४), सिता (=सीता, स्त्री) (द्रोण. १०.३०), सुपाक (=प्रशंसनीय) द्रोण. १.४४), सेरणी, (=शेरणी, खोबऱ्याचा प्रसाद) (सुग्विणी रामायण), हुटहुटणें (=उत्कंठित होणें) (द्रोण. १७.५४), हुरुह (=हुर्यो) (द्रोण. १०.६४), हेबाळी (=ओढाताण करी) (हरिवंश १७.१८), हेरणें (=पाहाणें) (द्रोण. ५.३८) इत्यादि.

परिशिष्ट-घ.

शकांची जंत्री.

कांहीं संतकवींच्या जन्ममरणांची.

(गीति) 'मागें झाले, असती आतां, होणार जे पुढें काय, ।
 त्या भागवताचे म्यां भावें साष्टांग वंदिले पाय ॥
 म्या तों तुमचे चरण श्रीहरिजन हो ! सदैव वंदावे. ।
 भगवान् प्रसन्न होतो, येणें कलिकालमोह मदावे ॥

(मोरोपतकृत महद्विज्ञापना १०१, १०६)'

शालिवाहन शके

११८९ गोरोबाचा जन्म प्रभव सवत्सरीं

११९० श्रीनिवृत्तिनाथ याचा जन्म माघ
 वद्य प्रतिपदेस प्रातः कालीं विभव
 संवत्सरीं (वारकरी सताच्या मते
 श ११९५ श्रीमुख सवत्सरीं).

११९२ श्रीनामदेवाचा जन्म प्रमोद संवत्सरीं,
 कार्तिक शुक्ल एकादशी रविवारी
 सूर्योदयीं.

११९३ श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांचा जन्म
 श्रावण कृष्ण अष्टमी मध्यरात्रीं
 प्रजापति सवत्सरीं (वारकऱ्यांच्या
 मते श ११९७ युवा संवत्सरीं)

११९६ श्री सोपानदेव यांचा जन्म कार्तिक
 शुक्ल पौर्णिमा अह्नरात्रीं भाव
 सवत्सरीं. (वारकऱ्यांच्या मते
 श ११९९ ईश्वर संवत्सरीं).

११९९ श्रीमुक्ताबाई यांचा जन्म अश्विन

- शुक्ल प्रतिपदा मध्याह्नी ईश्वर संवत्सरीं. (वारकन्यांच्या मते श १२०१ प्रमाथी संवत्सरीं)
- १२१७ सांवता माळ्याचें निर्याण आषाढ कृष्ण चतुर्दशी मन्मथ संवत्सरीं
- १२१८ श्रीज्ञानेश्वर महाराजाची समाधि कार्तिक वद्य त्रयोदशी शुक्रवारी आळंदीस श्रीसोपान देवाची समाधि मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशी सासवडास यात्रेचा दिवस वैशाख शुक्ल एकादशी श्रीचांगदेवांची समाधि माघ वद्य त्रयोदशीस पुणतावें.
- १२१९ मुक्ताबाईचें अतर्धान वैशाख वद्य द्वादशी एदलाबादेस श्रीनिवृत्तिनाथाची समाधि ज्येष्ठ वद्य द्वादशी व्यंबकास यात्रोत्सवदिवस पौष कृष्ण एकादशी
- १२३१ विसोबा खेचराचें निर्याण श्रावण शुक्ल एकादशीस सौम्यसंवत्सरीं.
- १२३५ नरहरि सोनाराचें निर्याण माघ कृष्ण प्रतिपदेस प्रमाथि संवत्सरीं
- १२४० बंका महार याचें निर्याण माघ शुक्ल पौर्णिमेस काल संवत्सरीं
- १२५२ जनमित्र नागा याचें निर्याण कार्तिक शुक्ल एकादशीस शनिवारीं प्रमोद संवत्सरीं.
- १२६० चोखामेळा महाराची समाधि वैशाख कृष्ण पंचमीस बहुधान्य संवत्सरी
- १२७२ श्रीनामदेवरायाचें निर्याण आषाढ कृष्ण त्रयोदशीस पंढरीस विकृत संवत्सरीं
- १२९७ श्रीमोरया गोसावी याचा जन्म माघ शुक्ल ४ विधातु नाम संवत्सरीं मध्याह्न भृगुवासर.
- १३७० श्रीभानुदासजन्म पैठणास.
- १४०३ श्रीचिंतामणि देव गोसावी यांचा जन्म माघ वद्य ४ विकृति संवत्सरीं चंद्रदर्शनीं
- १४०५ संत सूरदास यांचा जन्म.
- १४०७ गौरंगप्रभूचा जन्म फाल्गुनी पौर्णिमेस.
- १४२६ श्रीजनार्दनस्वामी देशपाडे चाळीसगांवकर याचा जन्म फाल्गुन वद्य षष्ठीस
- १४३५ भानुदासाचें निर्याण
- १४५० श्रीएकनाथ महाराजाचा जन्म
- १४७२ दत्तभक्त दासोपंताचा जन्म.
- १४८३ श्रीमोरया गोसावी याची समाधि मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीस चिंचवडास कांहींच्या मते शके १५७० त
- १४८५ संत सूरदास यांचें निर्याणें.
- १४९७ श्रीजनार्दनस्वामीचें निर्याण फाल्गुन वद्य षष्ठीस
- १५२१ श्रीएकनाथ महाराजाचें निर्याण पैठणास फाल्गुन वद्य षष्ठी
- १५३० श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचा जावेस जन्म रामनवमीस मध्याह्नीं
- १५३० श्रीतुकाराममहाराजाचा देहूस जन्म.
- १५३४ रंगनाथ स्वामी निगडीकर याचा जन्म मार्गशीर्ष शुक्ल दशमीस रविवारीं.
- १५३७ दासोपंताचें निर्याण माघ वद्य षष्ठी.
- १५३८ समर्थस श्रीरामाचा उपदेश श्रावण शुक्ल अष्टमी मध्याह्नीं.
- १५४५ कृष्णाप्पा स्वामीची समाधी माघ पौर्णिमा
- १५४७ श्रीचिंतामणि देवाचें निर्याण पौष वद्य ४ क्रोधन संवत्सर चंद्रोदयीं.
- १५४९ शिवाजी महाराजाचा जन्म वैशाख शुक्ल द्वितीयेस शिवनेरीं.
- १५५० बहिणाबाई तुकोबाची शिष्या हिचा जन्म

- १५५४ श्रीतुकोबास स्वप्नांत गुरुपदेश माघ शुक्ल दशमीस गुरुवारीं.
(ता १० जानेवारी इ स १६३३)
- १४९५-१५६० (सरासरीनें मुक्तेश्वराचा काळ)
- १५६४ निजानंदस्वामी रंगनाथ स्वामीचे गुरु याची समाधि मार्गशीर्ष कृष्ण अमावास्येस
- १५७१ श्रीतुकाराम महाराजाचें अतर्धान फाल्गुन वद्य द्वितीयेस विरोधी संवत्सरीं सूर्योदयानंतर चार घटका दिवसास शनिवारीं.
- १५८८ रघुनाथस्वामी ब्रह्मनाळकर यांचें निर्याण भाद्रपद शुक्ल द्वितीयेस वडगावीं
- १५९४ जयराम स्वामी वडगावकर यांचें निर्याण भाद्रपद कृष्ण एकादशीस गुरुवारीं वडगावीं.
- १६०० वेणूबाईचें निर्याण चैत्र वद्य १४ स परळीस
- १६०२ शिवाजीचें निर्याण चैत्री पौर्णिमेस रविवार थेऊरास
- १६०३ श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचें निर्याण माघ वद्य नवमीस शनिवारीं मध्यान्हिं.
- १६०६ रंगनाथ स्वामी निगडीकर यांचें निर्याण मार्गशीर्ष कृष्ण दशमीस निगडीस रविवारीं प्रात काळीं.
- १६१७ वामन पडिताचें निर्याण पांडववाडीस वैशाख शुक्ल षष्ठीस रविवारीं
- १६१८ आनंदमूर्तीचें निर्याण कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीस ब्रह्मनाळास
- १६२० अमृतरायाचा बीड परगण्यात जन्म शिवदिनकेसरीचा पैठणास जन्म
- १६२२ वहिणाबाई (तुकोबाची शिष्या) हिचें निर्याण अश्विन शुक्ल प्रतिपदेस बुधवारीं.
- १६३५ श्रीसमर्थशिष्य उद्धव गोसावी यांचें निर्याण फाल्गुन कृष्ण प्रतिपदेस टाकळीस.
- १६३६ सोहिरोबा आंबिये यांचा सांवतवाडी प्रांतांत जन्म श्रीसमर्थशिष्यकल्याण गोसावी यांचें निर्याण डोमगावीं आषाढ शुक्ल त्रयोदशीस.
- १६३७ महिपतिबाबाचा ताहराबादेस जन्म
- १६४० प्रन्हादबाबा बडवे यांचें निर्याण माघ कृष्ण ११ स बुधवारीं घटरीस.
- १६४६ आनंदतनय कवीचें प्रयाण.
- १६५१ श्रीधरस्वामीचें निर्याण पंढरीस माघ कृष्ण तृतीयेस सोमवारीं.
- १६५१ मोरोपत पराडकर यांचा पन्हाळ-गडावर जन्म
- १६५५ अमृतरायशिष्य सिद्धेश्वर भटजीचा जन्म चैत्र शुक्ल नवमीस मंगळवारीं पुनर्वसु नक्षत्रावर.
- १६५६ मध्वमुनीचें निर्याण मार्गशीर्ष शुक्ल प्रतिपदेस. (कोणी १६६९ शक मानितात).
- १६६२ कृष्णदयार्णवाचें पैठणास निर्याण मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीस
- १६६७ अनंतफदीचा संगमनेरास जन्म. ब्रह्मेश्वरस्वामींचें निर्याण
- १६६७ अमृतरायाचें पैठणास निर्याण चैत्र शुद्ध षष्ठीस.
- १६६९ रमावल्लभदासाचें निर्याण.
- १६७६ देवनाथाचा वन्हाडांत सुरजी अजन-गावास जन्म. नगाजी महाराज पार्डीकर नापिक (वर्धा, मध्यप्रात) यांचा जन्म
- १६७९ सखारामबाबा अमळनेरकर याचा जन्म.

- १६८० चिदंबर दीक्षिताचा जन्म कार्तिक कृष्ण षष्ठीस
- १६८७ भक्तमंजरीमालाकाराचे गुरु सिद्धनाथ यांचा वारामतीस जन्म.
- १६९० तुकाविप्राचें निर्याण
प्रभाकर दातार शाहीर यांचा जन्म
- १६९६ शिवदिन केसरीचें पैठणास निर्याण
माघ वद्य त्रयोदशीस.
अनंत पाध्ये याचें निर्याण.
- १७१० दयाळनाथ (देवनाथशिष्य) याचा
जन्म कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीस
बन्हाडात
- १७११ सोहिरोबा आविये याचें अतर्धान.
- १७१३ विठोबादादा चातुर्मासे याचें निर्याण.
- १७१४ सोहिरोबानाथ आविये याची समाधि
चैत्र शु० नवमीस
- १७१५ महिपतिबाबाचें निर्याण
- १७१६ मोरोपताचें निर्याण चैत्र शुक्ल
पौर्णिमेस मंगळवारी वारामतीस
- १७१७ देवी अहिल्याबाई होळकरीण हिचें
निर्याण श्रावण कृष्ण चतुर्दशीस
- १७२३ सिद्धेश्वर भटजीचें निर्याण वैशाख
शुक्ल षष्ठीस सोमवारी सखारामबोवा
कवाडकर यांचा जन्म ज्येष्ठ शुक्ल
अष्टमीस सायकाळीं दुर्मति सवत्सरीं
- १७२९ नारायण महाराज जालवणकर यांचा
जन्म आषाढ कृष्ण पंचमीस
- १७३४ विठोबा अण्णा बेंद्रे दत्तरदार यांचा
जन्म पौष कृ० अमावास्या
- १७३७ श्रीचिदंबर दीक्षिताचें निर्याण पौष
शुक्ल चतुर्थीस युव सवत्सरीं. (जन्म
कार्तिक कृष्ण षष्ठीस सोमवारीं).
- १७३७ यशवंतराव भोसेकर देवमामलेदार
यांचा जन्म भाद्रपद शुद्धात
(१३ आश्व १८१५)
- १७३९ रघुनाथभटजी नासिककर यांचें
निर्याण माघ कृष्ण चतुर्दशीस.
- १७४० सखाराम बोवा अमळनेरकर यांचें
निर्याण वैशाख शुक्ल चतुर्दशीस
अमळनेरीं
- १७४२ रघुनाथ भटजीचें निर्याण माघ कृष्ण
चतुर्दशीस नासिकास
- १७४३ माणिकप्रभूचा जन्म मार्गशीर्ष
शु० १४.
- १७४९ नारायण बोवा ऊर्फ पद्मनाभस्वामी
धुळेकर याचा जन्म.
- १७५७ श्रीरामकृष्ण परमहंसांचा जन्म
फाल्गुन शुक्ल द्वितीयेस बुधवारीं.
(इ.स. २० फेब्रुवारी १८३६)
श्रीकृष्णस्वामी ऊर्फ दत्तमहाराज
करवीरकर याचा जन्म.
- १७५८ दयाळनाथाचें निर्याण. सिद्धारूढ
स्वामी हुबळीकर याचा जन्म.
- १७६६ ब्रह्मचैतन्य गोंदवलेकर (गणपति-
बोवा धुगरदरे) याचा जन्म माघ
शुक्ल दशमीस.
नगाजी महाराज पाडीकर याचें
निर्याण अश्विन कृष्ण द्वितीयेस.
- १७७२ तैलग स्वामीचें निर्याण पौष शुक्ल
एकादशीस.
- १७७५ बलभीम बोला साडेकर याचा जन्म
चैत्र शुक्ल प्रतिपदेस.
- १७७६ वासुदेवानंदसरस्वती (टेंभेस्वामी)
याचा जन्म श्रावण कृष्ण पंचमी
आनंद सवत्सरीं.

- १७७८ गीतारहस्यकार कर्मयोगाचार्य बाळ गंगाधर टिळक याचा जन्म आषाढ वद्य षष्ठीस (ता० २३ जुलै इ स १८५६).
- १७८४ स्वामी विवेकानंदाचा जन्म पौष अमावास्येस (इ स. १२ जानेवारी १८६३).
- १७८७ माणिकप्रभूचें निर्याण मार्गशीर्ष शुक्र ११ स.
- १७८९ नारायण महाराज जालवणकर याचें निर्याण आषाढ कृ० पंचमीस, सखारामबोवा कवाडकर याची समाधि भाद्रपद कृष्ण सप्तमीस.
- १७९० महात्मा मोहनदास करमचंद्र गांधी याचा जन्म भाद्रपद कृष्ण द्वादशीस पोरबदरीं (ता० २ आक्टोबर १८६९),
- १७९५ स्वामी रामतीर्थ याचा जन्म कार्तिक शुक्र प्रतिपदेस बुधवारीं (इ. स. १५ अक्टोबर १८७३) विठोबा अण्णा दत्तरदार याचें निर्याण चैत्र कृष्ण एकादशीस सकाळीं.
- १८०० अक्कलकोटच्या स्वामी महाराजाचें निर्याण चैत्र कृष्ण त्रयोदशीस मंगळवारीं.
- १८०३ गुलाबराव महाराज माधानकर (बन्हाड) याचा जन्म आषाढ शुक्रात शृषभ सवत्सरीं
- १८०८ श्रीरामकृष्ण परमहंसाचें निर्याण (इ स १६ आगस्ट १८८६ रविवारीं)
- १८०९ यशवंतराव महाराजांचे निर्याण मार्गशीर्ष कृ० ११ (१७ डिसेंबर १८८७),
- १८२२ श्रीकृष्णस्वामी ऊर्फ दत्तमहाराज यांचें निर्याण श्रावण कृष्ण दशमीस सोमवारीं.
- १८२३ पद्मनाभस्वामी धुळेकर यांचें निर्याण वैशाख शुक्र द्वादशीस.
- १८२४ विवेकानंदस्वामी (पूर्वाश्रमींचे नरेन्द्रनाथ दत्त) याचें निर्याण (इ स. ४ जुलै १९०२).
- १८२८ स्वामी रामतीर्थांचें निर्याण अश्विन कृष्ण अमावास्येस (इ. स. १७ अक्टोबर १९०६)
- १८३१ बलभीम बोवा साडेकर याचें निर्याण भाद्रपद कृष्ण एकादशीस
- १८३५ ब्रह्मचैतन्य गोंदवळेकर महाराजाचें निर्याण मार्गशीर्ष कृष्ण दशमीस (इ. स. २२ डिसेंबर १९१३)
- १८३६ वासुदेवानंद सरस्वती (टेंभेस्वामी) याचें गरुडेश्वरीं निर्याण मंगळवारीं ज्येष्ठ कृष्ण अमावास्येस रात्रीं आनंदसंवत्सरीं.
- १८३७ गुलाबराव महाराजाचें निर्याण भाद्रपद शुक्र द्वादशीस.
- १८३८ अण्णासाहेब पटवर्धन माघ शुक्र एकादशीस शुक्रवारीं.
- १८४२ कर्मयोगाचार्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें निर्याण आषाढ वद्य प्रतिपदेस (ता० १ आगस्ट इ. स. १९२० सुंबईस).

शकांची जंत्री.

मोरोपंताच्या चरित्रांतील ठळक गोष्टींची.

(गीति) 'घाली प्रभुच्या कंठीं सन्मणिमाला रचोनि जो भावें ।
तेणेंही त्या सत्तममाळेंतचि तत्समान शोभावें. ॥

(परशुराम तात्या गोडबोले)'

- १६३५ पंतांचे तीर्थरूप रामाजीपंत पराड-
कर कोंकणांतून पन्हाळगडावर आले.
१६५१ मोरोपंतांचा पन्हाळगडावर जन्म.
१६६२ रामाजीपंत बाबुजी नाईक बाराम-
तीकर याच्या आश्रयास गेले मोरो-
पंत पन्हाळगडीं केशव पाध्ये व
गणेश पाध्ये यांजपाशीं संस्कृत
शिकूं लागले
१६६५ बारामती महाल शाहूनें बाबूजी
नाईकास दिल्यावरून नाईक बारा-
मतीस राहाण्यास गेले
१६७४ मोरोपंत बापूजी नाईकाच्या आश्र-
यास बारामतीस आले.
१६७४-८३ मोरोपंतांनीं संस्कृत काव्यें,
नाटके साहित्य, छंद शास्त्र इ यांचें
अध्ययन केलें. तसेंच १०-१५
ग्रंथ स्वहस्तानें लिहून घेतले
१६७५-१६८० मोरोपंतांनीं ब्रह्मोत्तरखंड,
कुशलवचरित, मदालसाख्यान, हरि-
श्वंद्राख्यान, देवीमाहात्म्य इत्यादि
पुराणाधारे भाषांतररूप ग्रंथ रचिले.
सतींचीं गाणीं (रुक्मिणीगीत, सीता-

- गीत, सावित्रीगीत) स्वतंत्र रचिलीं.
तसेंच विष्णुपुराणाधारे प्रन्हादविजय
हें सुरस काव्य शके १६८० पौष
शुक्ल अष्टमीस संपविलें
१६७६ मोरोपताचा प्रथम पुत्र रघुनाथ
याचा जन्म
१६८२ मोरोपताचा द्वितीय पुत्र रामकृष्ण
याचा जन्म. मोरोपंत चातुर्मासात
पंढरीस जाऊन आले
१६८९ माधवराव साहेब पेशवे बारामतीस
बाबूजी नाईकाच्या येथें चार दिवस
पाहुणे होते.
१६८०-१६९४ या चौदा वर्षांत पंतांनीं मंत्र-
रामायण, कृष्णविजय, अवतारमाला,
वामनचरित्र, पृथुकोपाख्यान, भक्त-
भूषण, सुदामचरित्र, भीष्मभक्ति-
भाग्य, भागवती प्रकरणें, तसेंच
संशयरत्नावलि, साधुसत्कार, आर्या
केकावलि, नामसुधाचषक, राम-
नामार्या, आर्यामुक्तामाला इ. स्फुट
प्रकरणें व देवसंततीर्थक्षेत्रे यावरील
बहुतेक स्तोत्रे रचिलीं. हीं सर्व

काव्यें त्यांनीं अनंत पाध्यांस दाख-
विलीं होतीं.

- १६९५ राघोबा दादांची कन्या दुर्गाबाई
हिचें लग्न बाबूजी नाईकाचे मध्यम-
पुत्र पाडुरंगराय याच्याशीं माघ
शुक्ल पौर्णिमेस पुण्यास झालें. मोरोपंत
माघ महिन्यात लग्नात नाईकाबरोबर
पुण्यास होते.
- १६९८ भारताचें लेखन चैत्रीपौर्णिमेपर्यंत
उद्योगपर्व संजययानपर्यंत आलें होतें.
- १६९९ बाबूजी नाईकांनीं वारामतीस पंताना
घरवाडा वक्षीस दिला
- १६९३-१७०४ महाभारतरचनाकाल गीतार्या
पूर्वार्ध, ज्ञानदेवकीर्तन व अमृतमथन
याची रचना
- १७०२ बाबूजी नाईक वारले.
- १७०३ आषाढ कृष्ण ९ पर्यंत शांतिपर्वाच्या
काहीं भागापर्यंत भारत लिहून तयार
झालें होतें.
- १७०४ भारताची चातुर्मासात समाप्ति.
- १७०४-१७०७ महद्विज्ञापना भागवती
प्रकरणें, मंत्रभागवत याची समाप्ति.
कार्तिक वद्य सप्तमीस शके १७०७ त
मंत्रभागवत पूर्ण झालें.
- १७०७-१७१० मोरोपंतांनीं पाडुरंगराय
नाईक यांच्या सांगण्यावरून नाई-

कांच्या मुलांत विभक्तपणाचे तंटे
चालले असता घाईघाईनें हरिवंश
लिहिला व रामायणें लिहिण्यास
आरंभ केला

- १७१० मोरोपंत कार्तिकात काशीयात्रेस गेले.
“मोरोपंताचे पुत्र रामकृष्णपंत यास
जगतापराव निंबाळकर व नरसिंग-
राव यांनीं अनुक्रमें ३० व ६०
बिघे जमीन ‘पंत सत्पुरुष आहेत हें
जाणोन’ इनाम दिली.”
- १७११ वैशाखात गयायात्रा; चातुर्मास
काशीस राहून काशी, गंगा इ.
स्तोत्रांची, गंगावकिली, विष्णुपदव-
किली या वकिल्याची व गंगा, काशी,
तीर्थ, शिव इत्यादि नामें साधून
लिहिलेल्या रामायणाची रचना.
- १७०७-१७१३ बहुतेक रामायणांची रचना
- १७१२ काशीयात्रा करून वैशाखांत मोरोपंत
परत वारामतीस आले.
- १७१५ केकावलि, रामरीति इत्यादि
काव्याची रचना.
- १७१६ मोरोपंतांचें निर्याण वारामतीस
चैत्रशुक्ल पौर्णिमा मंगळवार सूर्योदयीं
मारुतिजन्मसमयीं.

परिशिष्ट-च.

‘पवित्र तें कुळ पावन तो देश । जेथें हरीचे दास जन्म घेती ॥

(तुकाराम).’

‘एकेन हि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना । वासित तद्वन सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

(सुभाषित).’

‘त्रिसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ । यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥

(भागवत ७.१०.१८).’

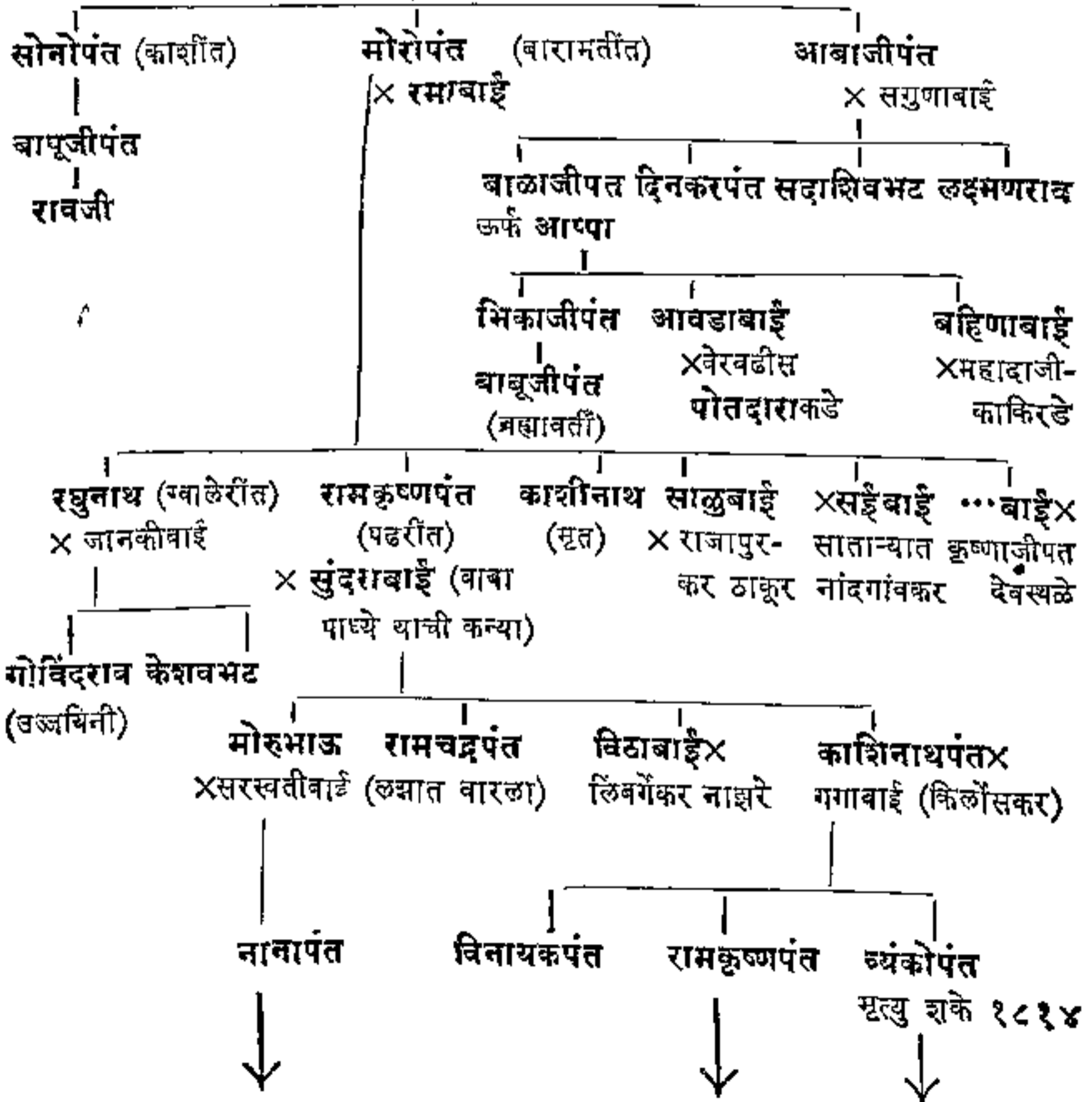
(१) भोरोपंताची वंशावळ.

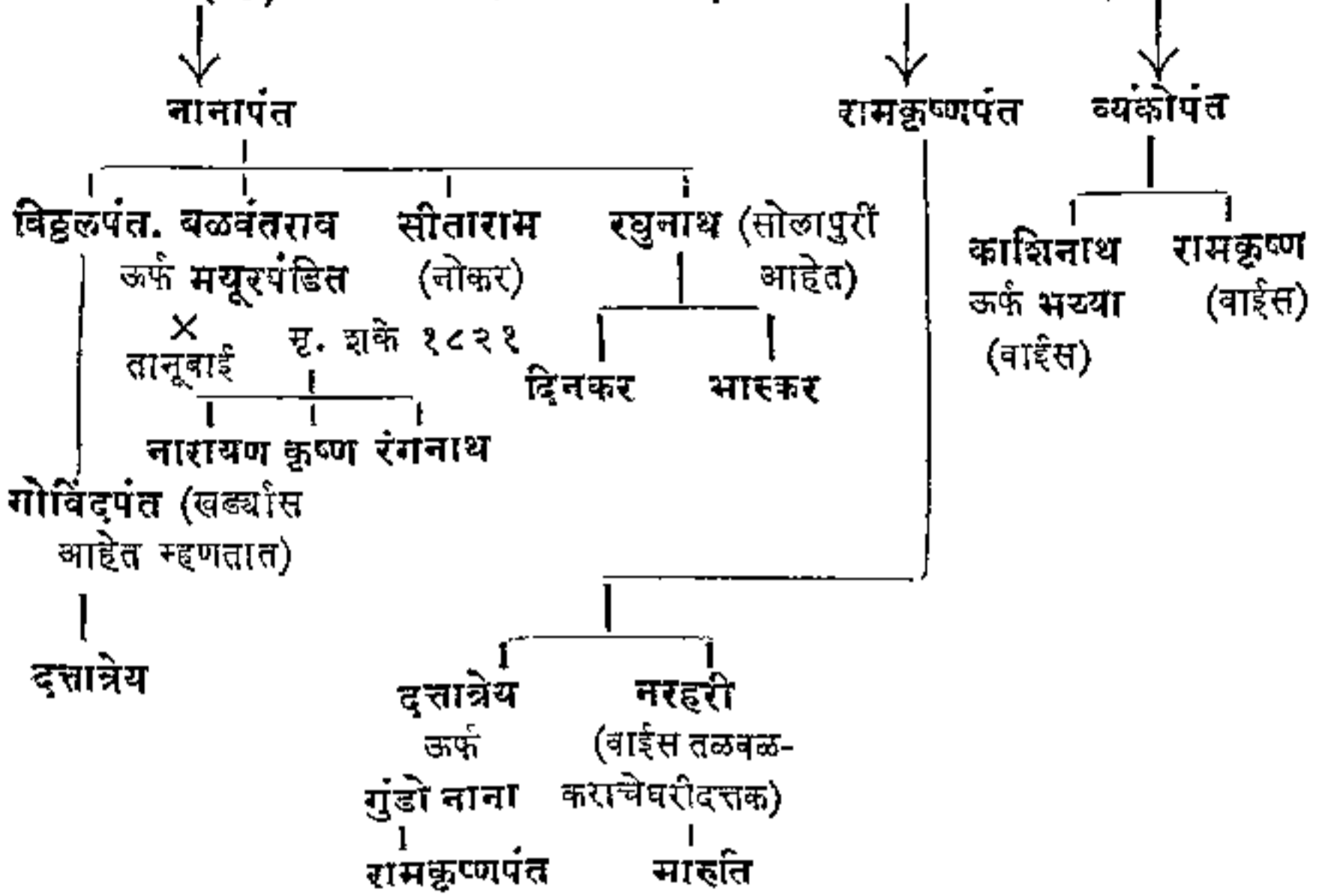
मूळ पुरुष सोनोपंत, त्याचा पुत्र बहिरोपंत, त्याचा पुत्र कृष्णाजीपंत, त्याचा अंताजीपंत, त्याचा नरसीपंत, त्यांचा पुत्र रामाजीपंत, त्यांचा कृष्णाजीपंत, त्यांचा बापूजीपंत ऊर्फ रामाजीपंत.

रामाजीपंत पराडकर ऊर्फ बापूजीपंत (गोत्र जामदग्न्य)

× लक्ष्मीबाई

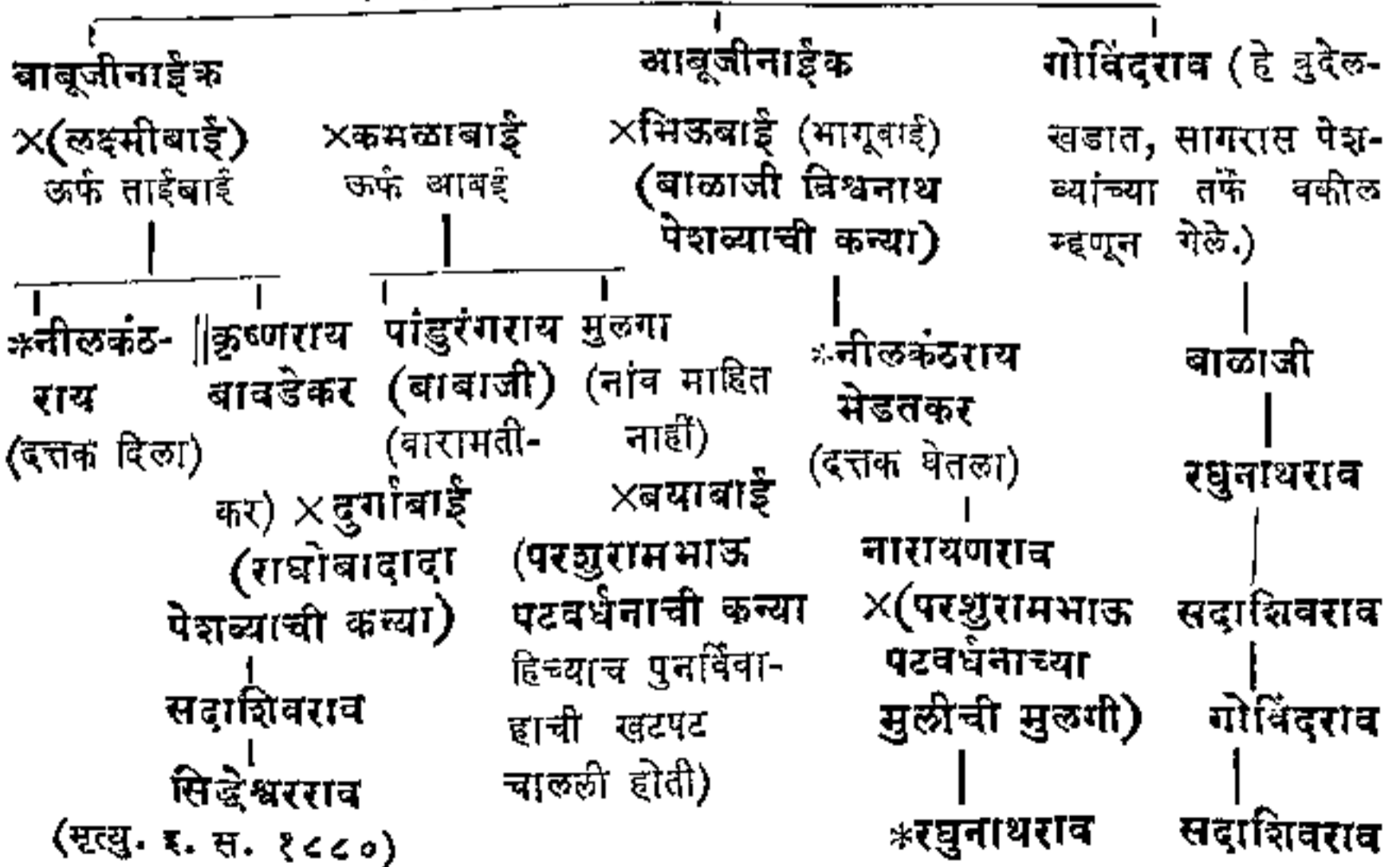
(१) मोरोपंताची वंशावळ. (मागील पृष्ठावरून समाप्त)

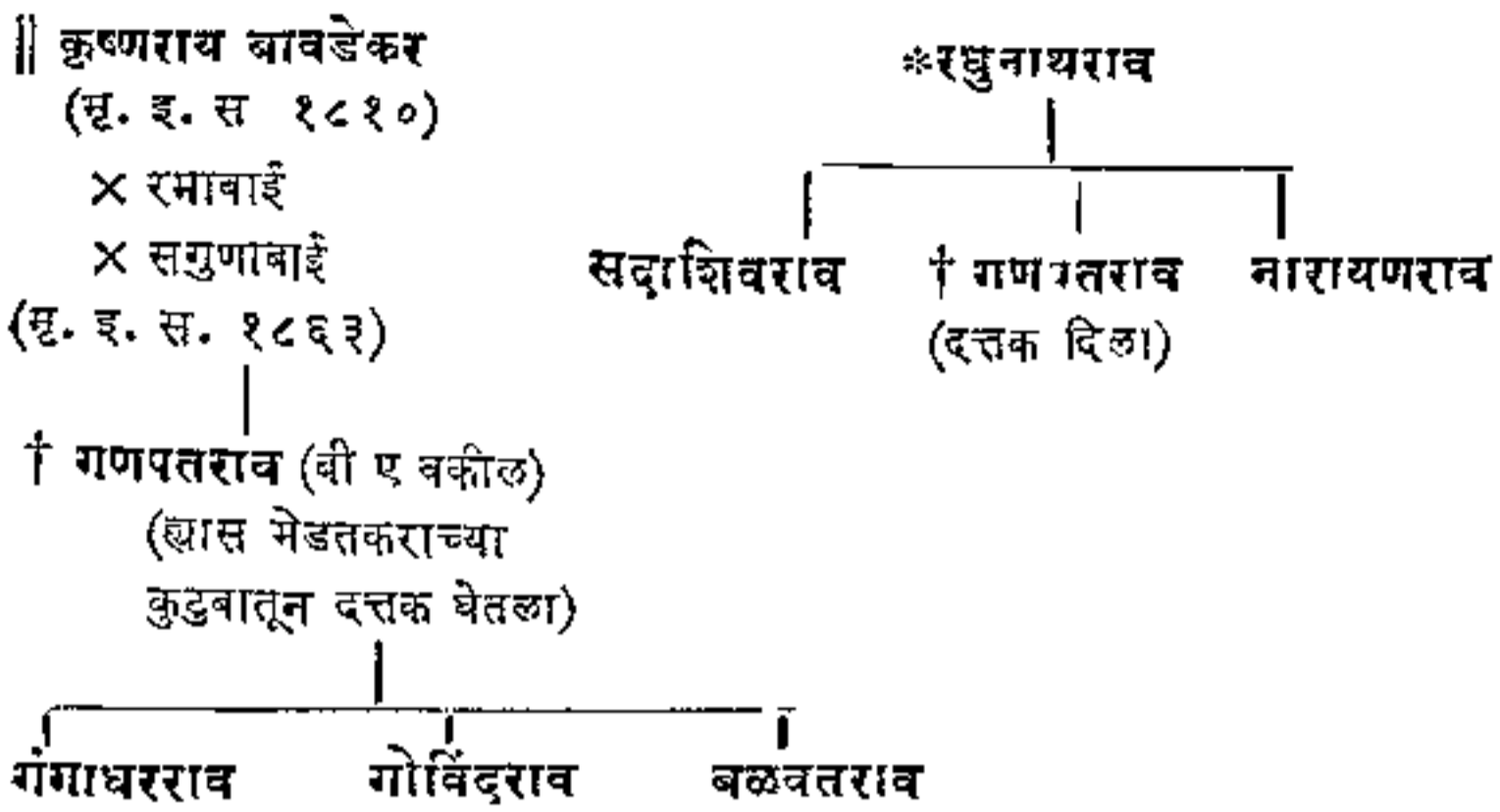
(२) मोरोपंताच्या यजमानाची वंशावळ.

केसोबानाईक जोशी (गोत्र शांडिल्य) [यांचे पूर्वज मूळचे केळशीकर जोशी.
ते पुढे काशीस गेले]
| (लक्षाधीश, सराफ, काशी)

सदाशिवनाईक बारामतीकर [यांस बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याने
काशीहून बारामतीस आणिले.]
| (मराठी राज्याचे पोतदार)

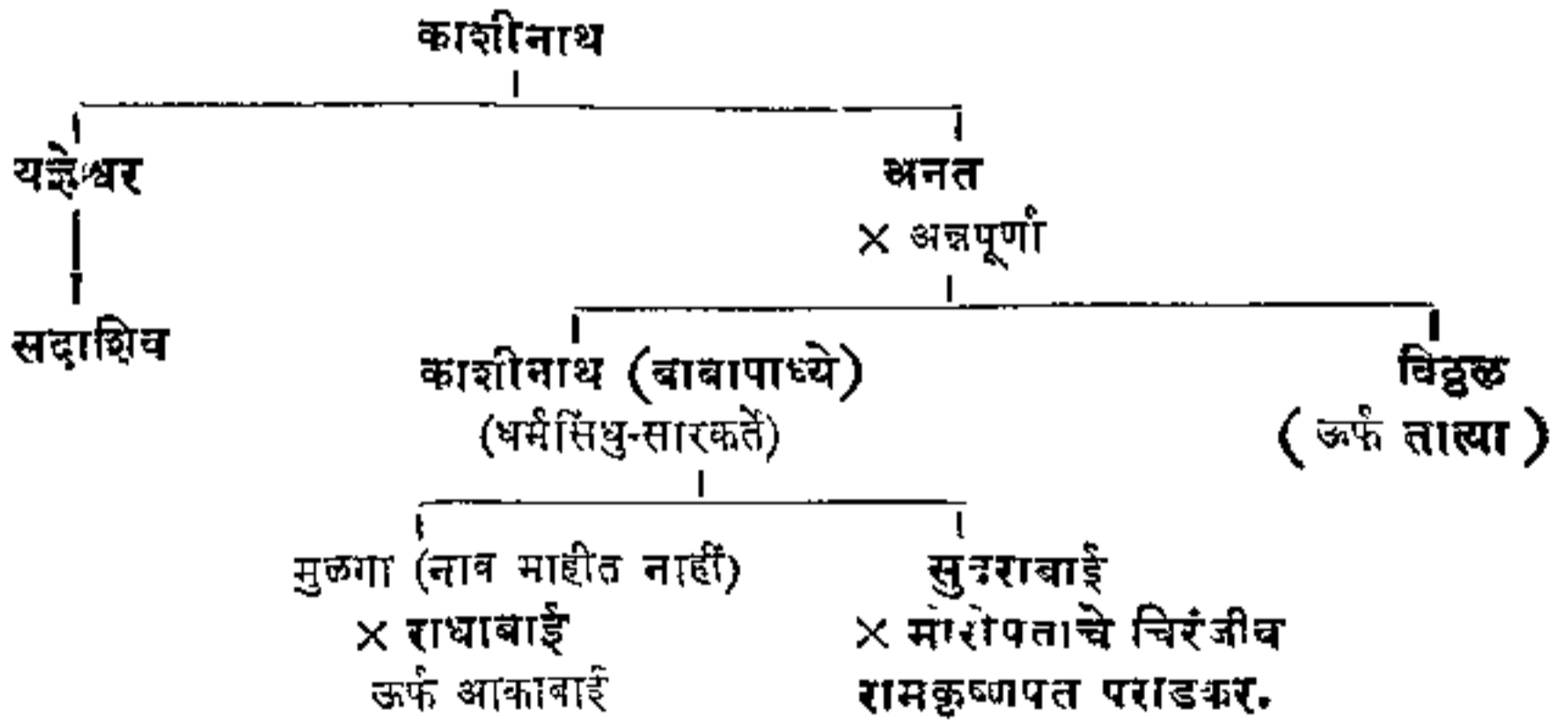

(२) मोरोपंताच्या यजमानाची वंशावळ. (मागील पृष्ठावरून समाप्त.)

☞ (३) पंताचे संबंधी पाध्ये यांची संक्षिप्त वंशावळ.

(मूळ पुरुष भास्करपाध्ये, पुढें नारो पाध्ये, त्याचे अंतोबा पाध्ये त्याचे पुत्र काशीनाथ ऊर्फ काशी पाध्ये)

परिशिष्ट-छ.

मोरोपंतांचा काव्यरचनोद्देश-

(गीति) 'वाखाणावें प्रेमें भगवद्यश सुनिवरा । तुवां आता, ।
हृदय प्रसन्न होतें प्रभुचा महिमाचि आदरें गाता. ॥
सुयश न जयांत हरिचें, चित्रहि गुणभवन कवन तें अशुचि ।
त्यांत सुमति नर न रमति पळही, बहु मानिती तथा पशुची. ॥
देवाचीं ज्यामध्ये नामें सुयशोकितें प्रतिश्लोकीं ।
अथ नुरवीच अबद्धहि असता तो वाग्विसर्ग या लोकीं ॥

(मोरोपंतकृत मंत्रभागवत प्रथम स्कंध गी० ७-९)

'इंग्रजी कविता मुख्यत प्रवृत्तिपर असून मराठी कविता मुख्यत निवृत्तिपर आहे. एकंदर मराठी कवितेचें धोरण जीवानीं विषयपराङ्मुख व्हावें, सर्वांनीं भेदभाव विसरून जग-दीश्वराचें अखंड भजन चालवावें; नामस्मरणानें, साधुसहवासानें व सद्गुरुसेवनानें ईश्वरप्राप्ति करून घ्यावी व इहपर साधून भवसागरांतून सर्वासह तरून जावें हेंच आहे मराठी कवितेचा उगम व उत्कर्ष भागवतधर्माच्या प्रसारासाठीं झालेला उघड दिसतो

(मोरोपंत वेंचे-रा ल. रा. पांगारकरकृत)

'स्वतःच्या काव्याबद्दल पंताना जरी अभिमान होता तरी एकंदरीनें कथा घेऊन त्यावर आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्च करून कविश्रेष्ठ किंवा नाटकाचार्य यांमध्ये आपणास उच्च स्थान

मिळवावें असा त्याचा हेतु नव्हता. आपल्या कल्पनाचातुर्यानें लोकमनोरजन करून त्यांना थकू करून सोडावें अशा प्रकारची महत्वाकांक्षा पंतांच्या मनांत प्रबलतेनें कधीही आली नाही. त्यांच्या लहान मोठ्या काव्याच्या उपसंहारात्मक श्लोकावरून परमेश्वराचें अनेकविध चरित्र तो आपल्याकडून लिहवीत असून आपलें जन्म प्रभुकीर्तनात जावें व तें कीर्तन कवितारूपानें करावें एवढाच शुद्धभक्तिस्वरूप कवीचा हेतु स्पष्टपणें दिसतो.

(गदापर्वाचा उपोद्धात-नारायण चिंतामण केळकरकृत)'.

‘पंतांनीं जी इतकी ग्रंथरचना केली, ती आपणास द्रव्यप्राप्ति व्हावी किंवा आपला नांव-लौकिक व्हावा, ह्मणून त्यांनीं केली नाही. तर केवळ आपला उद्धार व्हावा व सस्कृताभिमानांनीं पंडितमन्य जिचा पदोपदीं धिक्कार करीत असत अशा आपल्या मातृभाषेच्या सारस्वताची अभिवृद्धि व्हावी व तिला भारदस्तपणा घेऊन तिचा दर्जा वाढावा, ह्या पवित्र हेतूनें व निरपेक्षबुद्धीनें केली आहे.

(द्रोणपर्व, आवृत्ति दुसरी. उपोद्धात-दामोदर केशव ओककृत)'.

(श्लोक) सजलजलदश्यामा ! रामा मनीं सुख दाटतें, ।

‘चरितचि तुझे भावें गावें’ असें मज वाटतें. ॥

जनकतनयाकांता ! शांताकृते ! रघुनायका !

पुरिव सदया ! कामा या माधवा ! वरदायका ! ॥ १ ॥

(हरिवंशाच्या पंतलिखित मूळप्रतीच्या अतिम पृष्ठावर वरील श्लोक आहे)

(गीति) श्रीहरिहरभक्तरसिक ह्मणति ‘यथाबुद्धि पुण्ययश गावें,’ ।

यास्तव भक्तमयूरें गावुनि लिहिलें, तथा नमुनि भावें. ॥ २ ॥

(हरिवंश ५४.६६)

त्वत्प्रीत्यर्थं तव सुगुणमयचि करुनि कवन वेचितों देहा, ।

उत्साह त्वत्कीर्तनरस चित्ता नवनवेचि तो दे हा ॥ ३ ॥ (रामगीति ६८)

मज अभिमान नसे, म्यां रामपदाच्याचि वाहिल्या आणा, ।

आर्या मनीं सुजन हो ! श्रीरामपदींच वाहिल्या आणा. ॥४॥ (राम. ७७)

जीभ विनिव, तीकरवीं प्रभुचे गुण सबहुमान वानीव, ।

तापत्रयें भवीं या वा ! तापें न बहु, मानवा ! नीव ॥ ५ ॥ (राम. ७८)

हरि ज्याचा कैवारी, त्या पांडुसुतासि वंदितों भावें ।

वाटे, चरित्र त्याचें काहीं आपण तरावया गावें ॥ ६ ॥ (आदि. १.८)

श्रीरामगुरुपदाब्जीं भावें हें द्रोणपर्व वाहून ।

झालों प्रसादभाजन; सर्वहि होतिल असेचि पाहून ॥ ७ ॥ (द्रोण. २४.३१)

श्रीरामसुतमयूरें शुभ ‘आश्रमवासिकाख्य’ हें पर्व ।

भावें समपिलें श्रीपतिचरणीं दोष जावया सर्वे. ॥ ८ ॥

भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथामति; तें ।

स्वीकारिलें स्वहित म्यां, नमुनि स्वसुरद्रुमा रमापतिंतें. ॥ ९ ॥ (भीष्मभक्तिभा. ७)

(आर्या) सादर हो मन नामीं, हरिचरिताच्या करीन हो मनना मी. ।

म्हणती सत, 'तमातें हें चिंतन रवि,' घडेल सतत मातें. ॥१०॥ (कृष्णविजय १.९)

(गीति) श्रीनारदवाल्मीकीव्यासपराशर शुकादि सन्मुनि हो । ।

नमितों, हरिगुणकीर्तन मज इतरालाहि हेंचि जन्मुनि हो. ॥११॥ (हरिवंश १.४)

श्रीहरिहरभक्त रसिक ह्मणति 'यथाबुद्धि पुण्ययश गावें,' ।

यास्तव भक्तमयूरें गाउनि लिहिलें, तथा नमुनि, भावें. ॥ १२ ॥

(हरिवंश. ५४ ६६)

हें पर्वपुष्प वाहे श्रीरामपदीं मयूर तो भावें ।

शोभावें साधुशिरीं, यासि रसिकमधुपत्रद लोभावें. ॥ १३ ॥ (गदा. १०.४०)

या साधुसगमुदिरें मुदितश्रीरामसुत मयूरकृती ।

नरनारायणविजयग्रथ करी व्हावया सुखी सुकृती. ॥ १४ ॥

(कर्ण. ५०.७५)

मंत्र 'श्रीशिव जयशिव जयजय शिव' हा मनीं मुखीं राहो, ।

आमरण ग्रंथ रचुनि हरिहरचरणीं मयूर हा वाहो ॥ १५ ॥

(ब्रह्मो २२ ८२)

(श्लोक) हरिपादयुगस्मरणप्रवर्णे । भगवज्जनदिव्यकथाश्रवणे

चतुरें रसिकें समय क्रमणें । सुख अन्य नसेचि भवभ्रमणें. ॥ १६ ॥

(प्रन्हादविजय ४ ४९)

श्रीमद्विष्णुपुराणसागरसुधा प्रन्हादजीची कथा, ।

साधु गेत्रपथासि येउनि हरी संसाररोगव्यथा, ॥

केलें सेवन यास्तव क्षणभरी आह्मां न माने पृथा, ।

हा काळव्यय चांगला इतरथा आयुष्य जातें वृथा. ॥ १७ ॥

(प्रन्हाद ४.५०)

(गीति) हे सत्कथा यथामति रामसुतें लिहुनि वाहिली देवा, ।

प्रभुचा प्रसाद व्हाया, बुध ह्मणती, 'हेचि बहु वरी सेवा' ॥ १८ ॥

(ब्रह्मोत्तरखंड ७.५२)

लिहिली कथा यथामति हे श्रीरामात्मजें अघ सराया, ।

अत्युच्चपदा पासुनि गाता जनही कधीं न घसरया. ॥ १९ ॥ (ब्रह्मो. ८.११५)

हे सत्कथा यथामति लिहिली रामात्मजें भव तराबा, ।

सद्भावें श्रोत्यात स्वमनांतहि सद्यशें अवतराया. ॥ २० ॥

(ब्रह्मो. १५ ५०)

लिहिली कथा यथामति रामसुतें सत्प्रसाद जोडाया, ।

थोडा याहुनि सुरतरुमहिमा, लोकीं नसेचि जोडा या. ॥२१॥ (ब्रह्मो. १९.८५)

(श्लोक) श्रीशानें सकटातें हरुनि सकरणें मुक्त केला गिरित्र, ।

संसारातिभीतिप्रति परिहरितें हें हरीचें चरित्र ॥

गातां आकर्णितांही भवभय शमवी, यास्तव स्वादगानें ।

भावाथें गाइलें, हो ! सदुदितरत जो, त्या मयूरेश्वरगानें. ॥ २२ ॥

(भस्मासुराख्यान ४२)

(गीति) भक्तमयूरदयाघन भगवच्चरितें जगद्धितीं करितो, ।

हरितो तो हर हरिहर कल्लिमल, निजपुण्यकीर्तिला वरितो ॥ २३ ॥

(श्रीमल्लारिविजय ७२)

मंत्रमय-रुचुनि भावें भागवता, नमुनि देवदेवा, हे ।

तुलसीच रामनदन, 'सेवा ऐशीच दे' वदे, वाहे. ॥ २४ ॥

(मंत्रमय भा. गी० १०९)

(साकी) मंत्रगर्भ हें श्रीरामायण रामनंदनें रामीं ।

नमुनि वाहिलें हृदय रमाया प्रभुच्या चरितीं नामीं ॥ २५ ॥

(मंत्रगर्भ साकीरामायण, उपसंहार.)

वाणी पवित्र करावयास्तव, 'पृथुकोपाख्यान' सुखें, ।

लेशमात्र वर्णिलें पुनरपि मयूरेश्वरें स्वमुखें ॥ २६ ॥

(गीति) सुयश न जयांत हरिचें, चित्रहि गुणभवन कवनतें अशुचि, ।

त्यांत सुमति नर न रमति पळहि, बहुमानिती तया पशुचि ॥ २७ ॥

(मंत्रभागवत. १.८)

ऐशी समर्पिली हे 'मुरलीनवरलमालिका' देवा, ।

दुसरी मयूरकविनें कोण करावी स्वसार्थका सेवा ? ॥ २८ ॥

(श्लोक) 'गावा भक्तमयूर मेघ भगवान् श्रीराम सीतापती ।

याच्या भव्ययशें निवे मति, भवीं अत्यंत जे तापती.' ॥

ऐसें सागति साधु, येतिहि असे गातां यश प्रत्यय ।

स्वामीच्या स्मृतिनें घडो कलियुगीं दुर्बुद्धिला अत्यय ॥ २९ ॥

(पूतरामायण १६४)

यदुवरकमळाकें श्रीवरें सच्छरण्यें,

सुखकर चरितें जीं येथ केलीं अगण्यें, ।

द्विज निजसख देवें तारिला त्या चरित्रा,

क्षणभरि तरि गाऊ, हो स्ववाचा पवित्रा. ॥ ३० ॥ (सुदामचरित्र. १)

मयूरेश्वरें वर्णिलें हें चरित्र, कराया मनोवाग्बपूतें पवित्र ।

रसज्ञा जनाला नमस्कार आहे, कवित्वें न मद्बुद्धि गर्वासि वाहे. ॥ ३१ ॥

(भृगुचरित्र ४७)

ऐसीं नित्य सुखाकरें, सुचरितें, एनस्तमोहस्करें
 जीं केलीं करुणाकरें, रघुवरें, भक्तापदातस्करें, ।
 त्यामध्ये लव वणिंला प्रमुदितस्वातें मयूरेश्वरें
 लोकीं नाहींच आर्य कार्य दुसरें या विग्रहें नश्वरें. ॥ ३२ ॥

(कुशलवोपाख्यान. १३.९२)

श्रीरामायण वाहिले प्रभुपदीं 'सद्भक्तसर्वस्व हें;
 त्रेमें गातिल साधु तारितिल या दीना मयूरा महें; ।
 त्याचा भी उपकार फेडुनि कसा उत्तीर्ण होऊं वरें ?
 श्रीरामें परि दीन हीन हित जे, ते धन्य केलें वरें ॥ ३३ ॥

न याहूनि हा अन्य कांहींच जाणें, । दुजा अर्थ चित्तांत याच्या न वाणे ॥
 मयूर स्वसेवा बरी यांत पाहे, । 'सुरामायण' श्रीशरामासि वाहे. ॥ ३४ ॥
 प्रभुच्या चरणीं मयूर भावें । 'प्रिय रामायण' हें नमूनि वाहे, ॥
 यश हेंचि सुखें सदैव गावें, । स्थिरता याचि रसीं मनास आहे. ॥ ३५ ॥

रामचित्तनार्थ वणिंलें मयूरसेवकें; ।

मुक्ति सुदरी वधू वरावि याचि देवकें ॥ ३६ ॥ (पंचचामर रामायण ९१.)

सर्व भक्त मयूर हर्षदराममेघ महोदया,

हेतु या प्रभुचीच हो, दुसरी कदापि न हो दया. ।

पुष्पसें 'विवुध प्रिया'ख्य चरित्र हें शुचि पाहिलें,

वंदुनि प्रभुच्या पदांवरि मस्तकासह वाहिलें. ॥ ३७ ॥

(विवुधप्रिय रामायण)

सत्कीर्ति स्रग्धरा कन्या हे रामायणसत्कथा;

मयूरें अर्पिली रामा बरा जाया मनोव्यथा. ॥ ३८ ॥

(सत्कीर्ति रामायण)

व्हावें कृतार्थजनु जावें लयासि अघ, यावें महागतिमना,

व्यावें विशुद्ध यश, मावें जगीं न तरि, भावें दशास्यदमना ।

ध्यावें, स्वतत्व उमगावें, असेंचि शुचि, ठावें असें गुरुमुखें,

'पावें प्रभो ! ह्यणुनि नांवे सदा जपत गावें चरित्रचि सुखें. ॥ ३९ ॥

(कविप्रियरामायण १८)

पसरुनि तुला पदर, प्रणती करितों शत बा ! भगवच्चरिता. !

तव चित्तन नित्य घडो सदया ! क्षण एकहि जाउ कधीं न रिता. ।

चर हा मज दे, तरला जन कोण न कास भवांत तुझी धरिता ?

सकळासहि तर्पिसि, अर्पिसि तूं, शुचि गाग तसें हरता हरिता. ॥ ४० ॥

(सवाईरामायण १४६)

नामातें प्रभुच्या मयूर विनवी, चित्ता भरीं या भरीं,
श्रीरामायण गाईलें तरि पुन्हा गावेंचि ऐसें करीं, ।
पापाचा परिहार फार बरवा व्यापार हा साधुनी,
गावायासि सदैव या मम मुखीं बापा! रहा साधुनी ॥ ४१ ॥

(रम्यमंत्र रामा उपसंहार ९)

सख्या रामनामा ! अशी एक आहे । मयूरेश्वराची तुला प्रार्थना हे, ।
पिता माय तूं, सत्य मी वाळ साचा, । नव्हे काळ साचार हा आळसाचा. ॥ ४२ ॥

(वाङ्मन प्रार्थना ५१)

स्वल्पचि रसिकमत वदति, बहुत लिहुनि काय कवि कथा विकती ? ॥ ४३ ॥
(द्रोण ५५४)

(गीति) भक्तमयूरकरें हें श्रीगुरुनें लिहविलें सभापर्व, ।

कीं आर्यानंदांचें रसिकांची नित्य हो सभा पर्व. ॥ ४४ ॥

(सभापर्व. ७.९२)

ऐसें हरिहरचरित प्रेमें विस्तरभयें यथाशक्ती ।

गाउनि हरिहरचरणीं अर्पुनि मी मागतों सती भक्ती. ॥ ४५ ॥

(कृष्ण. ८८.८५)

प्रभुचीं अमितें चरितें जरि तें यश वर्णितां नसे अत, ।

गातां दुर्गति चुकवी सुकविप्रिय हेंचि वर्णिती सत ॥ ४६ ॥

(कृष्णविजय अ० ८९ गी० १००)

परिशिष्ट-ज.

यजमान, यजमानपुत्रादि, गुरु, गुरुपुत्र, आप्त, स्नेही, राजकीय
पुरुष इत्यादिकांविषयींचे मोरोपंतांचे निवडक उल्लेख.

(यजमान)

(गीति) श्रीमत्सदाशिवात्मज बाबूजीनायक प्रभु ज्ञानी, ।
‘धन्य’ म्हणावें ज्याला शुद्धगुणश्रवणतृप्तसुज्ञानी ॥
दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य ।
अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता असा मान्य. ॥
या साधुसंगमुदिरे सुदितश्रीरामसुतमथूर कृती, ।
नरनारायणविजयग्रंथ करी व्हावया सुखी सुकृती. ॥१-३॥ (कर्ण.५०.७३-७५)
जो धीरवीरहीर, श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र, ।
श्रीमान् बाबूराय प्रभु, ज्याचें शोभलें यशें गात्र. ॥
भीष्मद्रोणसभ गुणें, शाडिल्यामुगोत्रपद्मरवि, दे हा ।
आश्रय, शंकर जैसा उपमन्युमना, भयुरकविदेहा. ॥४-५॥ (स्वर्गा २.३५-३६)
गंगे ! बाबूरायप्रभु भक्त तुझा, तदीय जन सर्व ।
तारावे, बहुत मली तूं, म्हणुनचि, तुज शिरीं धरी शर्व. ॥ ६ ॥
(गंगावकिली १३)

श्रीबाबूराय प्रभु माझा अत्यंत सदय अन्नद, हा ।
अर्थिजनां न म्हणों दे तैसा, तसास जेंवि सन्नद हा ! ॥
श्रीगायत्रीगीतागंगासिद्धेश्वरैकभक्तातें ।
या विष्णुपदा ! मुक्ति न वरिल कशी गुरुपदाब्जसक्तातें ? ॥ ७-८ ॥
(विष्णुपदवकिली ८-९)

(यजमानपुत्र)

शीलजितामरचंदन तत्रंदन पांडुरंगरायहि तें ।
यश मिरवितो, प्रजाचीं करि दशरथसा न राम काय हितें ? ॥ ९ ॥
(स्वर्गा. २.३७)

श्रीबाबूरायाचा पुत्र पहा पांडुरंगराय कवी. ।

देवि ! भगिरथनदिनि ! तात तसा स्वयश हाहि आयकवी. ॥ १० ॥

(गंगावकिली ८)

श्रीपांडुरंगराय, प्रेक्षुनि तुज, या जगांत हो धन्य ।

श्रीविष्णुपदा ! व्हावें यासि यश असें, तसें नको अन्य ॥ ११ ॥ (विष्णुपद. १५)

श्रीपांडुरंगरायें मज तुज वंदावयास पाठविलें. ।

तारिति साधु, असें म्या, त्या प्रभुनेंही मनात आठविलें. ॥ १२ ॥ (विष्णुपद २)

जी पांडुरंगरायें दिधली, या सुयश दे वकीलीला ।

एकोत तुझ्या हि सुखें श्रीगौरी अदिति देवकी लीला. ॥ १३ ॥ (गंगा. १०२)

श्रीबाबूरायाचा ज्येष्ठ तनय सनय कृष्णराय शतें ।

सुकर्वांच्या वर्णावा गगे ! दे जें विशुद्ध या यश तें ॥ १४ ॥ (गंगा ७)

ऋण कृष्णराय नेवू, तुजला वाहोनि पिंड विलयातें ।

विष्णुपदा ! नमन तुझें ससारवनीं न हिंडविल यातें. ॥ १५ ॥ (विष्णु १४)

श्रीआबूरायाचा जो नंदन नीलकंठराय, सदा ।

गगे ! मुदित असो; या वर्णूत द्विज यथेष्ट पायसदा ॥ १६ ॥ (गंगा. ९)

दे नीलकंठराया दर्शन, देवूनि पुण्ययश गाथा ।

विष्णुपदा ! म्हणसि जना, 'करितों सर्वाहि सिद्धि वशगा या.' ॥ १७ ॥

(विष्णु. १३)

ज्या बाबूरायाची, तत्पुत्राचीही साधली सेवा, ।

विष्णुपदा ! 'तारावे ते सर्वहि' विनिव तूं असें देवा ॥ १८ ॥ (विष्णु ६३)

बाबूराय तव सुतचि न शके तत्प्रेमवर्णना तुंड, ।

कुरवाळीं तदपत्यें भरत यशें साधुकर्ण नातुंड ॥ १९ ॥ (गंगा. ९८)

(यजमानपत्नी)

याच्या मातासि पहा, ज्या ताई, आबई असें म्हणती. ।

प्रणती करितों गंगे ! न करीं साधारणात तूं गणती ॥ २० ॥ (गंगा. १०)

स्मरती ताईबाई, पुण्ययशीं धरुनि लोभ, विष्णुपदा ।

सुखवीं, जो तुज भजतो, होतोचि सुपात्र तो भविष्णुपदा ॥ २१ ॥ (गंगा ११)

कमळाबाई सदया जननीजननीति आश्रितीं दावी. ।

वा ! विष्णुपदा ! तीतें, करुनी कृपा भेटि सर्वथा द्यावी ॥ २२ ॥ (विष्णु १२)

(कारभारी)

श्रवणीं प्रेमाश्रु जया येती, तो फार आठवे दाजी. ।

या गति दे विष्णुपदा ! पावावी कहनि पाठ वेदा जी. ॥ २३ ॥ (विष्णु. १६)

तारीं, यांच्या वाहति जे दाजीप्रमुख कार्यभारा, हे ।

आर्य तव भजक गंगे ! सर्वत्र तशीच आर्यभा राहे. ॥ २४ ॥ (गंगा. १४)

याचे आश्रित, सेवक, गुरु जे, तत्कामना पुरो, हित हो. ।

गंगे ! म्हणतीस सुखी व्हाया यजमान हो पुरोहित हो ! ॥२५॥ (गंगा. ११)

(गुरु)

माझ्या सद्गुरुवंशीं झाले आहेत पुरुष, होतील ।

विष्णुपदा ! म्हणु 'याच्या श्रीगुरु कर्णांत अमृत ओतील.' ॥२६॥ (विष्णु ४९)

गुरु माझे श्रीराम, श्रीमत्केशव, गणेश, हरि, चवघे, ।

याचा प्रसाद वदला, 'गंगामृत घी यथेष्ट वरि चवघे.' ॥२७॥ (गंगा. १०९)

जो मोरोबा सद्गुरु, मैराळप्रमुख जे तथा भ्राते ।

रामोपासक सर्वहि तारावे हरिपदा ! दयाभ्रा ते ॥ २८ ॥ (विष्णु ५५)

(गुरुपुत्र)

मद्गुरुपुत्र सदाशिव, यज्ञेश्वर, यासि भेट दे यश तें, ।

जें शुचि निवविसि गंगे ! तूंचि स्वजना अदेयदेयशतें. ॥ २९ ॥ (गंगा. ७८)

वरशील सहाध्यायी साधु सदाशिव तथासि तूं गंगे ! ।

दर्शन दे द्रवशिल तरि, विघ्न न करितील सर्वथा दगे ॥ ३० ॥ (गंगा ७९)

श्रीगीतेच्या एकादशसख्याचा जसा उपाध्याय, ।

केवळ भक्तिरसमय श्रीमदनंताख्य जो उपाध्याय. ॥३१॥ (स्वर्गा. २-३८)

तो होय शोभवुनि या कवनातें साधु विघ्न भासविता, ।

निजतेजें श्री देउनि पकरुहा जेवि विघ्नभा सविता ॥ ३२ ॥

(स्नेही)

श्रीविठ्ठलभजनाचा बहु काशीनाथ साधु या लाहो. ।

श्रीगंगे ! प्राप्त तुला इतरा तव पाथसा धुयाला, हो ॥ ३३ ॥ (गंगा. ८०)

गंगे ! देवि ! विठोबादादा श्रीविष्णुभक्त शिवशील, ।

एतद्गीतहरियश श्रवणें काशीसमेत निवशील ॥ ३४ ॥ (गंगा ८१)

बहु शोभाप्रद झाला श्रीविठ्ठल भक्तराय कवनातें, ।

जेवीं ऋतूचा करिता प्रकट गुण वसंत नायक वनातें. ॥३५॥ (स्वर्गा. २ ४०)

याचा परमप्रेमळ नंदन मैराळ तो तथापि कसा ।

येतो ? जो पंढरपुरचूतवनीं करितसे कथा पिकसा. ॥ ३६ ॥ (गंगा ८२)

मम बालमित्र सर्वहि गंगे ! तूं अच्युतप्रमुख तारीं. ।

वारीं संसारभ्रम, सारीं प्राचीन पातकें सारीं. ॥ ३७ ॥ (गंगा. ९७)

(आत)

मातेहूनि बहु दया केली, आदर करुनि आकानें. ।

विष्णुपदा ! तारीं गुण घ्यावेच इचे, करुनि आ कानें. ॥३८॥ (विष्णु. ६७)

घावी सद्गति गंगे ! या माझ्या अग्रजासि(=सोनोपंत), जो भावें ।

वुज भेटे स्त्रीपुत्र त्यागुनि, जेथें अवश्य लोभावें ॥ ३९ ॥ (गंगा. ९३)

वदला प्रसन्न चित्तें, साहित्य करुनि, बंधु आबा 'जा' ।

विष्णुपदा ! तारावा, याची सगुणा तशीच वा ! भाजा. ॥४०॥ (विष्णु. ६८)

मी जरि अशक्त निर्धन, कोपी, तरि बहु भली रमा भार्या. ।

ईतें सदति दे तूं, हेचि करीं प्रथम बोध या कार्या. ॥ ४१ ॥ (विष्णु ६९)

धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली, ।

आली सत्यवतीची, कीं, भारतकीर्ति सुतमुखें आली ॥४२॥ (स्वर्गा २.४२)

जो सजनरजन सुत दादा मार्गांत पावला मरण, ।

स्मरण करुनि करावें गगे ! त्वां तद्भवव्यथाहरण ॥४३॥ (गंगा. १०७)

(राजकीय व्यक्ती)

जो अमरसिंह जाधव, या धवल प्राज्य यश जसें मातें ! ।

तोकहि लोकहितावह दे, जें शिवभक्तिच्या रसें माते ॥ ४४ ॥ (गंगा. ८५)

गंगे ! संदर्शन दे श्रीविष्णुस्वामिभक्त नानातें. ।

जग तोक, माय तूं, हें पूर्ण करु मनोरथासि या नातें ॥ ४५ ॥ (गंगा. ८६)

यावें प्रभुप्रतापा करुनि पुढें, तुज नमावया फडके. ।

गगे ! तव तेजें तों विघ्नांचें उर कठोरही तडके ॥ ४६ ॥ (गंगा ८७)

व्हावे कृतार्थ गंगे ! यावे पूजावया तुला रास्ते ।

हा स्तेनासि म्हणविते पाठिव निजदूत परचमूशास्ते. ॥ ४७ ॥ (गंगा ८८)

यावें धुनदि ! खळातें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनी ।

व्हावें श्रीरामजयें हृष्ट जसे सर्व देश, वेद, मुनी ॥ ४८ ॥ (गंगा ८९)

देवि ! अहल्याबाई याची भेटावयासि सत्वर ती. ।

तूं पुण्यकीर्ति, हे ही, गंगे ! दोषीजणीहि सत्वरती ॥ ४९ ॥ (गंगा ९०)

या शिवाय गंगावकिर्तींत भिकंभट्ट, सदाशिवभट्ट, वासुदेवभट्ट, विठ्ठलभट्ट, श्रीधर उपाध्याय, भाऊभट्ट, पांडुरंगशास्त्री, बाजि जोशी, राघोपंत भिडा, नाना परचुरा, विठ्ठल दिवाकर, विष्णुस्मरणीं नित्यनिरत निळोबा, सुदलभट्ट, शिवराम भाऊ, राघोबा जोशी, गोविंदराय, एकबोटे, विसोबा बापू, भिकाजी रामचंद्र, गोपाळभट्ट साधु, राघोपंत शेंबेकर, सदाशिव रहाळकर, गाडगिळ, कृष्णभट्ट वैष्णव, विश्वनाथभुत तात्या, हरिभक्त सदावर्ती मारडकर, मैनासुत बाळ, दुणाखे, बहिरोबादादा रामदासी, महादेवपुत्र साधु राघोबा रामदास, जनदास, गोपाळ नायक, भुजगनायक, सदाशिवभक्त कृष्णद्विज करंदीकर, देवबा, बाबूराय कृष्ण, राघोपंत कोतवाल, आचार्य आवजी, चिमणाजीपाठक, वेंकटराय देशमुख, मायाजी देशमुख, बापू देशपाड्या, चिमाजी मैराळ, ढबू शिंपी, हेंदरा सुभाना, सिदरामादि वाणी, हैबतरायादि बाबर, गोविंद गोसावी, भगवद्भक्त श्रीधर, मातुळपुत्र गंगाधर व नारायण, सजनरंजन दादा; यांचीं तसेंच विष्णुपदवकिर्तींत वरील नावापैकीं कित्येक नावें येऊन शिवाय विष्णुभक्त रुद्राजी, आबाजी व्यंकटेश, छोटेलाल, आपा आठवला, दामोदर, प्रभाकर, भक्तारखुमाबाई, दत्तात्रेय, यादवराय, अंबकराय, विसोबा, वासुदेव कृष्ण, बापुभट्ट जामदार, प्रभुसेवासादर

आबाजी, गंगाजी, गुणरत्नाचा डबा कमळाकर, तत्पुत्र बापू, बाबा, बाळ राघव, सदाशिव हरिदास, श्रीपति नीराजी, गंगाधर पराडकर, जगन्नाथपंत कुंटे, सन्मित्रपुत्र विठ्ठल, जगन्नाथपुत्र राम, अनंतभट्ट, हरिदास बैरागी, नारोपंत, व्यंबकपंत महादेवपंत, कृपाराम, बाळ हेंदरा, मिवजी खोत, कोंड दीक्षित, राजाराम, उदाराम, महादेव हरिदास, संभाजी नालवंद, हरिहरि ह्यणगारा कृष्णा गौड, रामजी, उदाजी, नरसो साबाजी, संभाजी व शंभु केदारी, खेमा, केशवपंत, मोरो मल्हार, केशव दांडेकर, गोकुळजी गयावळ इत्यादिकांचीं नांवे आलीं आहेत.

परिशिष्ट-इ.

मोरोपंतांच्या काव्यांतील निवडक ह्यणी:-

'Short sayings, sententious and true, and long since accepted as such by common consent. (Cipriano de Valera)'

'The distinctive characteristic of the proverb is that it is a popular current saying adopted as a convenience by the community. All the qualities said to be essential to it, shortness, sense, salt, and the rest, are subsidiary to this. But there is another quality no less essential than these, and that is general applicability. Unless a saying is capable of being applied to a variety of cases it can never become a proverb' (Chamber's Encyclopaedia Vol viii, 'Proverbs').

'ह्यण ह्यणजे ज्यात कांहीं अनुभव किंवा ज्ञान गोविलेले आहे, जें अल्पशब्दात्मक आहे, ज्यात कांहीं चटकदारपणा आहे, आणि जें लोक संभाषणात वगैरे वारंवार योजतात, असें वचन किंवा वाक्य अशी ह्यणीची शास्त्रीय व्याख्या आहे. (मराठी भाषेचे वाक्प्रचार, ह्यणी, इत्यादि-विद्याधरवामन भिडेकृत)'

पृथ्वीतील सुधारलेल्या भाषातून ह्यणींचें (Proverbs, Sayings) महत्त्व फार मानिलें आहे मोठे मोठे ग्रंथकार, निबंधकार, पंडित व वक्ते आपल्या लेखांतून व भाषणांतून ह्यणींचा उपयोग करून आपल्या ह्यणण्यास बळकटी आणतात व त्यामुळें त्यांची भाषणें व लेख ऐकून व वाचून श्रोत्यांच्या व वाचकांच्या मनावर चांगला परिणाम होतो. भाषेतील ह्यणींची विचिकित्सा केली असता राष्ट्रांतील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक इ० विविध स्थितींचें ज्ञान होण्यास चांगलें साहाय्य होतें. मराठीतही शेंकडों ह्यणी प्रचारात आहेत व प्रत्येक महाकवींच्या काव्यातून त्यांचा उपयोग केलेला आढळतो. एवढेंच नव्हे तर त्यांच्याही चटकदार भाषेत वर्णिलेले अभंग, ओव्या, आर्या, श्लोक, दोहे इत्यादिकाचे कित्येक चरण ह्यणीवजा होऊन बसलेले आढळतात. पंतांच्या काव्यातूनही

प्रचलीत ह्यणींचा उपयोग आढळून येतो व त्यांच्या आर्या व श्लोक यांतील कित्येक चरण लोकांस पसंत पडून ते त्यांचा ह्यणीप्रमाणें उपयोग करितात त्यांच्या काव्यातून कांहीं ह्यणी जशाच तशा, तर कांहीं थोड्या रूपातरानें घातलेल्या आहेत याची थोडी निवडक उदाहरणें तेवढीं येथें देतो.

(अ) ह्यणीः—

(१) 'आयुरन्नं प्रयच्छति'.

ह्यणताति 'आयुरन्नं प्रयच्छति' प्राज्ञ, तेथ विश्वास. । (आर्याकेकावलि ५७)

(२) आशा वेडी राया ! जरि भीष्म द्रोण कर्णही खपला । (शल्य २.३)

(३) कडू कारलें, तुपांत तळलें, साखरेंत घोळलें, तरी तें कडूच.

लकुच कडुचि अमृतकराकरवीही शर्करेंत घोळविला. ।

(४) काढ्यानें कांटा काढावा.

बापा ! काढ्यानेंचि प्राज्ञ सुखें काढिताति कांटा कीं । (आदि ३१ ३०)

(५) कुत्र्याचें शेंपूट नळींत सहा महिने घातलें तरी वांकडेंच.

नीतिंत तसें खळमन, जेंवि नळींत श्वपुच्छ सा मास. । (उद्योग ३.३२)

(६) कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ.

(गीति) नष्टनय कसा झाला दितिधुतचदनवनांत हा बाळ ? ।

कटकतरु, व्हायाला तच्छेदक विष्णुपरशुला नाळ ॥ (मंत्रभागवत ७.४५)

(७) कुसंतानापेक्षां निसंतान बरें.

बंध्यत्व लिहो भाळीं विधिचें कदपत्य न करकंज लिहो. । (आश्रम. २.५३)

(८) 'कोळसा उगाळला तितका काळाच, कोळसा किती जरी

उगाळला तरी तो काळाच. कोळशाची दलाली हात काळे.

हा कोळसा कराया शुद्ध, धुतां व्यर्थ पाणितळ मळलें । (द्रोण १ २१)

तरी, बरि तसाचि आंतहि उगाळितां कोळसा, प्रयास करा । (सशयरत्न २४)

(९) गरज सरो वैद्य मरो.

गरज सरताचि वैद्या त्यजिती; होती गळा प्रथम हार ।

आपण होउनि तृप्त, त्यजिती अतृप्त स्त्रियासही जार ॥

(मंत्रभागवत १०.५९८)

(१०) चोराच्या मनांत चांदणें.

वाढति सद्गुण तो तो प्रेम करिति लोक पाडवावरि, तें ।

चोरासि चांदणेंसें, तापचि देते सुयोधना अरितें ॥ (मं भा. १०.६३७)

(११) ज्याचा त्याचा स्वजातीकडे ओढा.

हंसी हंस बकीं बक मिसळे, जन ओढतो स्वजातिकडे. ।

(१२) 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' (कालिदास)

न वय प्रमाण तेजस्विजनीं ह्यणती कवी न तें लटिकें. । (विराट. ६.७१)

तेज प्रमाण आत्मा तत्त्वज्ञास प्रमाण, न वय जनीं । (आदि. ३३.८९)

(१३) दर्यामें खसखस.

मुनि ह्यणति, 'अर्जुनीं तव शक्ती, जसि सागरात खसखस रे.' । (द्रोण.२.६३)

(१४) धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः.

धर्माची गति सूक्ष्मा, केवळ तूं स्थूलदृष्टि मुग्धा । तें । (कर्ण. ४१.३१)

(१५) नखानें काम होतें तेथें कुन्हाड कशाला ?

नखहि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल ? । (भीष्म. ४.४८)

(१६) नदीचें मूळ व ऋषीचें कुळ पाहूं नये.

शूराच्या तटिनीच्या ठेविति सुगुणीं, न मन कवि प्रभवीं. (आदि. २५.६३)

(१७) निश्चयापुढें काहीं असाध्य नाहीं.

ह्यणति 'असाध्य न काहीं कृतनिश्चय जो तया' असें आर्य ।

('निश्चयाचें बळ । तुका ह्यणे तेंचि फळ.')

(१८) पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम्.

अहि सोडिला जसा पय पाजुनि, मनिं मणि हरुनि पोळविला ।

(आदि. २७ ३३)

(१९) प्राज्ञस्तोषं जनयेत् तदेव शिवपूजनं अशा उक्ति । (कर्ण ४१.८२)

(२०) बापास बाप ह्यणत नाहीं तर चुलत्याला काका कोण ह्यणतो ?

बापासि बाप न ह्यणे ऐशाला काय होय आजोबा ? । (वन. १.६५)

(२१) 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यं'.

.. शिशुचें ह्यणुनि न घे सूक्त जाणता कोण ? । (आदि. २७.९)

(२२) मऊ लागलें ह्यणून कोंपरानें खणूं नये. (किंवा भात दडपावा.)

जों मृदु लागे तों तों दडपी शिशु फार ऊन भातातें । (सभा ४.३७)

(केलें काय) स्वयेंही मृदु ह्यणुनि नये भू खणों कोपरानें ।

(कृष्णविजय ७९.३०)

(२३) महाजनो येन गतः स पंथाः ।

ज्या वाटेनें गेले गुरु, धरिति छात्र त्याचि वाटेतें. । (द्रोण ११.३४)

(२४) मुद्दाम झोपेचें सोंग घेणारास जागें कोण करणार ?

जागे काय करावें निपट कपट निद्रितां जना अन्ये ? ।

(२५) मोठ्याचें दुःखही मोठेंच.

बलवत्तर विधि देतो थोराला थोरल्याचि तापातें. । (भारत.)

(२६) 'यतो धर्मस्ततो जयः'.

जिकडे सुधर्म तिकडे जय युद्धीं, न भ्रमें महाभागा । ॥ (स्त्रीपर्व ४.१८)

(२७) व्याप तितका संताप.

हें सत्य अत्यबाधित, तेथें संताप जे स्थळीं व्याप. । (आर्याकेकावली ९४)

(२८) शितावरून भाताची परीक्षा.

येणेंचि सिद्धि कळली, जाणति एकेंचि बायका शीतें. । (द्रोण. १५.७१)

(२९) शिष्यादिच्छेत्पराजयम् । पुत्रादिच्छेत्पराभवम् ॥

प्रार्थुनि मागति पुत्रच्छात्रापासुनि भले परिभवाते. । (उद्योग. १३.१७२)

(३०) समुद्रांत पाषाण कोरडा.

पाषाण आत शुष्कचि वाहो वरि थोर सिंधुचा ओघ ।

(मंत्रभागवत १०.९७९)

(३१) सांपळ्यामध्ये वाघ सांपडे बायकामुलें मारिती खडे.

पंजररुद्धव्याघ्राप्रति लोक विशंक मारितात खडे ।

(३२) सोय जाणेल तो सोयरा.

तूं सोय जाणसी बहु, दीनाचा सोयरा खरा सुभगा ! ॥ (आर्याकिका. १७१)

तो आप्तोत्तम, कामा ये जो धावोनि अवसरीं विषमीं (अमृत १६२)

A friend in need is a friend indeed !

(३३) 'हसद्भिर्यत्कृतं कर्म क्रोशद्भिरनुभूयते' । (अश्वघोषकृत बुद्धचरित्र)

('करावें तसें भरावें')

हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं । (वन. ११८०)

(३४) हिरा तो हिरा, गार ती गार.

जरि उकिरड्यात पडला, भळला, न हिरा तथापि सामान्य । (सन्मणिमाला २७)

आतहि अधचि. गारा वेंचुनि टाकील कां कवि हिऱ्यातें ? । (आदि. २९४२)

जरि केंडिला तरि हिरा, स्तविलाचि शिरीं चढे न शिरगोळा. ।

(आदि. २८.४५)

याशिवाय 'अतिपरिचयादवज्ञा,' 'खऱ्याला मरण नाही,' 'खाण तशी माती,' 'गर्वाचें घर खालीं,' 'जनीं जनार्दन,' 'टाकीचे घाव सोसल्या-शिवाय देवपण येत नाही,' 'धर्मस्य त्वरिता गतिः,' 'परदुःख शीतल,' 'बधिरापुढें गायन,' 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी,' 'मूर्ति तितक्या प्रकृति' या किंवा या अर्थाच्या, तसेंच आणखी बऱ्याच संस्कृत मराठी ह्यणी पंतांच्या काव्यांत शोधक्रांस आढळतील त्यामुळें पंतांच्या काव्यांत जोम व चटकदारपणा हे गुण आले आहेत.

(आ) ह्यणीवजा झालेले किंवा होण्याच्या योग्यतेचे पंतकाव्यांतील निवडक पद्यांश (किंवा पद्ये) :-

(१) अरिच्याहि सद्गुणांतें प्रेमें वाखाणिताति सुज्ञानी. ।

(२) जातां परार्थ ही बहु तापातें पावली सुरामा ती ।

न करील का पिल्याची दुर्गतिची माउली सुरा माती ? ॥

(३) हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकारीं ।

(४) सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा ह्यणतों इलाच सुरभी मी ।

(५) मरणान्या रोम्याला काय करिल जाणता भला वैद्य ? ।

(६) प्रकृतिमनोहर तेथें वद न धरी कोण आदरा जीव ? ।

- (७) तो आसोत्तम कामा ये जो धावोनि अवसरीं विषमीं ।
 (८) खळ न वळेल झिजविला जरि करितां बोध काय सा मास ।
 (९) जें नयविरुद्ध केलें तें हृदयीं कर्म सर्वदा सलतें ।
 (१०) फारचि वरी निरयगति, परवशता शतगुणें करी जाच ।
 (११) धर्मन्यायविरोधें कोणाचेंही न इष्ट साधेल ।
 (१२) चित्त प्रसन्न नसता उपचाराग्रह नव्हेत जाचकसे ? ।
 (१३) सत्कुलजाचेंचि सदा स्वकुलाचाराकडेचि मन वाहे ।
 (१४) मधुतेंचि मूढ पाहे पाहत नाहीं परि प्रपातातें ।
 (१५) सत ह्यणति सप्तपदें सहवासें सख्य साधुसी घडतें ।
 (१६) पुरुषें आरंभावें कर्म न पौरुष कदापि सोडावें ।
 (१७) छेदावा गतिहेतुहि जो विषरुग्दुष्ट निजहि तो पाय ।
 (१८) दुर्गत बधु पहातां दुःख जसें इतरथा न माते तें ।
 (१९) बहुताचें सकल्पित जें तें होतेंचि निश्चयें कार्य ।
 (२०) ससर्गींही भोगिति, दोषीच न दोष आपुले भोगी ।
 (२१) जो शुचि तो स्वर्गींही परदाराच्या विलोकनें विटतो ।
 (२२) संसारीं पुरुषार्थप्रासादा साधुसग हा पाया ।
 (२३) बहु जनवाद अनवर, वेग निरोधील कोण तोयाचा ?
 (२४) व्यसनीं प्रवृत्ति आवरि थोर, जसा सिंधु आवरी लहरी ।
 (२५) सकळा मर्त्यजनातें सुख द्यावें नित्य नव पुरोगानें ।

वरील ह्यणीवजा वचनांपैकीं बहुतेक पतांचीं निवडक सुभाषितें यांत विषयक्रमवार आलीं असल्यामुळें त्यांच्या स्थळांचा येथें पुनः उल्लेख केला नाहीं.

(इ) केकावलींतील ह्यणीवजा चरण किंवा चरणांश.

- (१) उरे न तृण भेटतां इंगळा. (केका २)
 (२) विषाद धरिला ह्यणों, न सुरभी विषक्षीर वी. । (के० ४)
 (३) अलकृतिमती सती मनिं झुरे न जों सगती. । (के० १३)
 (४) ऋणार्त पशुच्या शिरावरि वर्नी उभे काकसे (के० २१)
 (४) परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती, ।
 गुणा न ह्यणतां उणा, अधिक, आदरें सेविती. ॥ (के० २३)
 (५) प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा ! खरें, ।
 घनाबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें. ॥ (के० ४०)

‘God helps those who help themselves.’

- (६) ...ज्या मिळे अमृत ते न मद्या पिती. । (के० ४१)
 (७) कृतातकटकामलध्वजजरा दिसो लागली । (के० ४६)
 (८) प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा, हो हरि । ॥ (के० ६५)

(९) प्रभुत्व तरि हेंच की कृपा दान तें, ।

स्वसाम्य थदुपार्जनें मिरविजे स्वपादानतें. ॥ (के० ६६)

(१०) प्रसाद मग काय तो, जरि निवारिना लाघवा ? । (के० ६६)

(११) उदारपण तें बरें सुखवि जें सुपात्रा सदा; ।

दिलें अमृत पन्नगा, तशि खळीं कृपा त्रासदा. ॥ (के० ६९)

(१२) चामरें, ।

नृपासि उचितें, वृथा, मिरविलीं जरी पामरें । (के० ७८)

(१३) सुधा ल्यजुनि कामुक प्रकट अगनाज्ञा पिती । (के० ८३)

(१४) असे मृदु ह्मणोनि वा ! मज न धोपटा कापुसा. (के० ८४)

(१५) स्वतोक पितरां रुचे, जरिहि कर्दमीं रागलें. । (के० ८५)

(१६) सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच. । (के० ८८)

(१७) अमृत नेदिजे घातुकें (के० ९०)

(१८) कधीं न करिसी प्रभो ! भजक वाळकोपेक्षण । (के० ९२)

(१९)न रिण जन्मदेचें फिटे. । (के० ९५)

परिशिष्ट-अ.

मोरोपंतार्ची निवडक सुभाषितें.

‘मोरोपंतार्ची उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षादि अर्थालंकाराची योजना आपल्या काव्यांत विपुलपणें केल्यामुळें मनोरंजनादि अनेक प्रकारचे लाभ जे अनुभवास येतात, त्यांतील सुभाषितश्रवण हा एक होय पंताची कविता वाचित असता अनेक प्रकारची सुभाषितें अवलोकनांत येतात सस्कृतांत ज्याप्रमाणें अनेक अभियुक्त कवींच्या ग्रंथांतून निवडक कविते घेऊन सुभाषितरत्नाकरादि ग्रंथ बनविले आहेत, त्याप्रमाणेंच मोरोपंत, वामनपंडित मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास इत्यादि महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांतून सुभाषितें काढल्यास महाराष्ट्रसुभाषितरत्नाकर जरी बनला नाही तथापि त्याची रसतरंगिणी तरी बनेल असें आह्मांस वाटतें’ (कै० म वा हस)

श्रीमन्मयूरभक्तशिरोमणि कै० हंसांच्या ह्या सूचनेस अनुसरून या परिशिष्टांत मोरोपंतांच्या ग्रंथांतून काहीं निवडक सुभाषितें दिली आहेत तीं वाचकास आवडल्यास हंसांच्या मार्मिक सूचनेप्रमाणें महाराष्ट्र रसतरंगिणीचा शोध लावून तिच्या पुण्यजलांनीं रसिकांस अभिषेक करण्यास महाराष्ट्रांत कोणी तरी पंतभक्त तयार होईल असा भरंवसा वाटतो पुढें दिलेलीं सुभाषितें विषयानुरोधानें क्रमवार देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

(१) व्हावें शिवपदरतमति न शिवाया कलियुगीहि तापानें ।

होय न भय संसारीं हरभक्तिरसायनाचिया पानें. ॥ (अनु. ३ २३)

(२) हरिदास्य यल्लाटीं धन्यचि तें जरि असेल तोक पिसें. ॥ (वन. १०.४०)

(३) भगवत्प्रसाद सुकवच त्याला जो साधु, काय तो मरतो ? ॥ (द्रोण. २.६४)

(४) प्रभु काय ? तद्धृत तृणहि हें जग नाशील, वांचविल यातें. ॥ (मौसल २.८१)

(५) ईशक्षोभ करी तृणास अशनी हें बोलती जाणते. ॥ (कृष्णवि. ७८.२०)

(६) ईश्वरवरलाभ जया, तो कालावरि करील सत्तेतें. ॥ (द्रोण. १३.२४)

- (७) प्रभुयश किति वर्णिल कवि ? कहां आर्या लक्ष कोटि, ओव्याही. ॥ (द्रोण. १४.६८)
- (८) जगदीशार्ते बंदुनि, गावें तद्विश्वतारका चरिता; ।
इतरा कर्मा घेता, जैसा मानूनि तार काच रिता ॥ (मौसल. ५.१०९)
- (९) प्रभुसि स्मरुनि निजावें स्वस्थ स्थापूनि शीर्ष अर्यकी. । (उद्योग. १ ३०)
- (१०) अमरेश मरे ईशा न विनत जो, विनत मर्याही न मरे. । (उद्योग. ५.८८)
- (११) गुळ खोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बाळक वळावा; ।
सत्य प्रेमचि दावुनि सुज्ञें तो विश्वपाळ कवळावा, ॥ (उद्योग. ७ ९)
- (१२) कपटादरें वळो पर, पर परमेश्वर कसा वळेल हरी ? ।
कृष्णकृपासृतनिधिची अकपटविनताकडे वळे लहरी ॥ (उद्योग. ७.१०)
- (१३) भक्त्यार्पित बहु, नाही तरि काय असे दुराप गांग भवा ? ॥ (उद्योग. १३.२२)
- (१४) तारिल दशाब्धिषिषपा ईश्वर मारिल दशार्णवसुधापा ॥ (उद्योग १३.२०७)
- (१५) प्रभुचा प्रसाद होतां सिहीं घालील शशाहि पल्याण. ॥ (भीष्म ६ २०)
- (१६) सद्गति कसी घडेना भावें केल्या प्रभूपदीं यजन ? ॥ (दत्तदयोदय १६)
- (१७) तातासि अपत्याची, प्रभुसि नताची त्यापरिस गोडी । (हरिवंश २२.५६)
- (१८) भक्ताचा नग मानी, तिळ तो श्रितकल्पनग निजायास । (शल्य. १.८२)
- (१९) भगवन्महिमा गातां होताहे कायवाङ्मन शुद्धि. ॥ (अनंत. २)
- (२०) जें सुख भक्तगृहीं या हरिस, त्या हरिस तें नसे नाकीं. ॥ (आदि ३७.८३)
- (२१) वा ! काय अशक्य त्या, जो नम्र महाविभूतिधवचरणीं ॥ (शल्य २.१०३)
- (२२) गुरुभक्ता बाधों दे स्वप्तीहि न अतराय एकरद. ॥ (आश्रम ४.२५)
- (२३) गुरुभक्तांचा महिमा पापात महागजात हरिसा हो. । (आदि. १.६५)
- (२४) श्रीकर माथा असतां, बहु काय च्छत्र ? काय वा ! चमर ? । (द्रोण. ६.७४)
- (२५) ताप सरे, पाप हरे, ऐक अरे ? सदुपदेश सर्वे खरे, ।
ह्यण रामकृष्ण शंकर गोविंद मुकुंद देवदेव हरे. ॥ (अवतार. ३०३)
- (२६) ह्यणवील काय लोहाकरवींही कधि तरी परिस हाय ? ॥ (सभा. १.६९)
- (२७) जरि पापदेशवासी तरि न करी पाप सर्वजन काहीं; ।
नित्य खळांतचि असतां साधु खळाच्या गुणा शिकत नाहीं ॥ (कर्ण २९ ४७)
- (२८) पंकात पद्म न मळे, काकांच्या दुर्गुणा शिके न पिक, ।
चंदन परगंध न घे, होय तृणामाजि तृणचि काय पिक ? (कर्ण. २९.४८)
- (२९) कीं मृत्तिकेत मृगमदसयोगें रसिकसेव्य वास वसे (हरिवंश २२.१२२)
- (३०) करिजे घनीं स्वमाथां पडता भंगार्थही कृपा परिसें. ॥ (कर्ण. ४६.४६)
- (३१) स्वर्शमणि सुवर्णचि करि, जरि भंगायासि लोह आदळतें. । (हरिवंश २२.५०)
- (३२) न जळेचि पद्मराग ज्वलनीं, तसेज मूल्य बहु वाढे. ॥ (ऐषिक. ३.९)
- (३३) वारिदपंक्ति जसें जळ,सज्जनसंगति तसेंचि सुख विखरी; ।
भातेपरिस शतगुणें सच्छरणागति जनासि सुखवि खरी. । (अश्व. १.११०)

- (३४) विसरति अपकारातें, उपकारातेंचि साधु आठविती. ।
बा ! सोसिता न सा विति होय वपु, न सोसिता न आठ विती. ॥ (आश्रम.२.१०८)
- (३५) आत्माहि उपेक्षावा, परि रक्षावाचि बोल संतानीं; ।
झाला भक्तमनोरथ न गुरुजनीं, कीं न फोल संतानीं. ॥ (द्रोण. ३.३)
- (३६) बव्हर्थ, जनमनोहर, स्वल्पाक्षर, मधुर, सत्य बोलावें, ।
ज्या सद्वाक्यश्रवणें बुध श्रोत्याचेंचि शिरहि डोलावें. ॥ (ब्रह्मो. ११.४६)
- (३७) स्वल्पचि रसिकमत वदति, बहुत लिहुनि काय कवि कथा पिकती ? । (द्रोण. ५ ५४)
- (३८) सद्बुत्तीस खळाच्या धाकें न कदापि साधु सोडील; ।
चोरभयास्तव लोभी जन कोण बरें धनें न जोडील ? ॥ (दत्तदयो. ६५)
- (३९) न मयितिल खळा, तरी हे भुज केले व्यर्थ काय हो पीन ? (द्रोण. १२.६७)
- (४०) अद्भुत कर्म करुनिही बा ! न वदति एकही वच नयज्ञ ॥ (विराट. ४.२६)
- (४१) कर्पूर कुशल वाहे नेत्रीं, जड लोक काकरा वाहो । (द्रोण ६.८३).
- (४२) वाहेर गमे नीरस परि अतर मधुर पूत पणसाचें. (उद्योग. ७ २४)
- (४३) शिरतां चित्त अधर्मी, वारावें आपणासि साधुनीं. ॥ (हरिवंश ७.९)
- (४४) जे साधु सत्पदीं स्थित, ते वाङ्मात्रें न दूषिले जाती,
माती कोठें न मदे, खळ घेती करुनि आपुली माती. ॥ (हरि. ११.२९)
- (४५) सत विवेकी करिती पाहुनि अधिकार जी दया साजे ॥ (दत्त ७०)
- (४६) वेंचिति परोपकारीं सर्वस्व, अनित्य जीवितहि संत; ।
वचनाची काय कथा ? जोडिति सद्यश अनत मतिमंत. (दत्त ९०)
- (४७) सत्पदरजीं जसा जन, गागींहि न होय पट तसा धुवट, (दत्त. ९५)
- (४८) सत्पुरुषचरणदर्शन होतें बुडतां भवार्णवीं बेट. (ब्रह्मो. २ २७)
- (४९) हरिभक्तच्छल करिता तत्काळ उल्लेख कां न नीचोर ? ।
निश्चय सद्बन हरिता निजमार्ग भुल्लेख काननीं चोर. ॥ (विराट. १.११४)
- (५०) सत्पुरुषकथा अद्भुतरसदा, म्हणतो हिलाच सुरभी मी. ॥ (द्रोण १२.१६०)
- (५१) सच्चरित अप्रगल्भहि हृदयहर, जसें स्वधीन तोकवच. ॥ (विराट ३ ३०)
- (५२) हरिजनकथेंत शिरता न विशंकावे शुकादि संन्यासी ॥ (विराट ७.२३)
- (५३) स्वल्पाहि हरिकथा करि तृप्त हरिजना बुधा समग्रास, ।
ताता होय भरविला बालें एकहि सुधासम ग्रास. ॥ (हरिवंश. १ ८)
- (५४) रीति दहांची हे कीं पहिले समजाविती लहानातें. ॥ (उद्योग. १ ३८)
- (५५) करुनि विचार करावें, जें काय मनास मानलें करणें. । (हरिवंश. २२.२४)
- (५६) सुहृदुक्ता हितकामें, धनकामें जड म्हणों नये परिसा ॥ (उद्योग. ३.३)
- (५७) मृत्युपरीस परिभवापासुनि बहुतचि भिती, परि भवातें ।
प्रार्थुनि मागति पुत्रच्छात्रापासुनि भले परिभवातें. ॥ (उद्योग. १३-१७२)
- (५८) प्रेमभरचि विकळ करी धीरा, न तसा पडोनि नगहि वर. ॥ (भीष्म. १२.७५)

- (५९) ज्ञानेंचि जना हो, न प्राप्त वयें केवळ स्थविरता हो ! ॥ (उद्योग. १०.२२)
- (६०) वर्षोष्णसह जटिल वर, तरि काय बहुत तसें वनीं न वट ? ॥ (उद्योग १०.३२)
- (६१) तेजःप्रमाण आत्मा, तत्वज्ञांस प्रमाण न वय जनीं ॥ (आदि ३३.८९)
- (६२) जेथें बळगुण तो गुरु, शूर बळा मानिति न कुलशीला; ।
गुणहीन शाल्मलि वृथा, लघु न म्हणति भजति साधु तुळशीला. ॥ (आदि.२५.६२)
- (६३) शूराच्या तटिनीच्या ठेविति सुगुणीं, न मन कवि प्रभवीं; ।
भजति स्वगुरुत्वेचि, न पाहति कुलशील कनकविप्रभवीं ॥ (आदि. २५.६३)
- (६४) सत्यें हा रवि तपतो, सत्यें भूमि प्रतिष्ठिता जाण, ।
सत्यांत पुमर्थ सकळ, सत्यचि जीवांसि पवितनुत्राण. ॥ (हरिश्चंद्र. २.३२)
- (६५) सत्यबहिष्कृत नर जो पितृवनसम वर्जनीयता पावे, ।
पूर्वज सर्व निवावे सत्यें, अनृतें करुनि तापावे. ॥ (हरिश्चंद्र. २ १५)
- (६६) तोचि ब्राह्मण जेथें क्षाति, दया, दान, सत्य, तप, शील. ॥ (वन ६ २६)
- (६७) हृदय नवनीत तुमचें (=ब्राह्मणाचें), वचन धुर, आसुचें वचन लोणी, ।
चित्त धुरचि, सहज गुण लोकीं केला न अन्यथा कोणी ॥ (आदि. २ ९७)
१०. १. विश्वामित्राचार्यः ब्राह्मणान् वे शापा । (आदि २ ९६)
- (६९) शुचिनिश्चयाहुनि अधिक अमृतरस नसे परासु ताराया ॥ (वन. १.८९)
- (७०) धनदाचीहि नसे मग अन्याची काय निस्पृहा परवा ? ॥ (कर्ण. २९.)
- (७१) अप्रिय परि पथ्य असें वक्ता श्रोताहि दुर्लभ स्पष्ट, ।
बहु सुलभ प्रियंवद जे वाढविती चुकविती न ते कष्ट ॥ (सभा. ४.४२)
- (७२) मरण रुचे वीराला, न रुचे क्षणमात्र अपयशें मळणें. ॥ (कर्ण. ४०.)
- (७३) मार्गें वरुण, पुढें हरि, उजवा यम, आणि यो धनद डावा, ।
किंबहुना क्षोभो जग, मानधन कुलीन योध न दडावा ॥ (गदा. १-)
- (७४) केलें स्वयें सुपात्रीं स्वधनाचें दान होय तें शिवद ॥ (अश्व. ३ ३४)
- (७५) कष्टें जोडुनि, देउनि कोण अकार्यास धन वृथा दवडी ? (आश्रम. २.९ - ११०)
- (७६) व्हावें कशास तें वा ! आसांचीं जें न करिल धन काजें ? ॥ (आश्रम.)
- (७७) जाळी ज्वलन, न बोले; न वदेचि जरि प्रकाश करि तरणी; ।
न वदोनि कुलज पुरुषहि आले स्वयश प्रकाश करित रणीं. ॥ (विराट. २.३९)
- (७८) कुलजाचें आयकिलें सत्यचि, मिथ्या न, चरित कानाहीं. । (हरिवंश २२.)
- (७९) बहु कर्म करी पंडित, कथनावसरींहि थोडकेंच वदे ॥ (विराट. ५.४-)
- (८०) टपतो सुकीर्तिला बहुतर तेंवि न सुप्रभाव रमणीला (विराट. २.५३)
- (८१) शोभा यशेंचि, न असी लोकीं धृतदिव्यकुंडलें कानें; ।
जोडुनि अयश न व्हावें पितृहृदयीं अमिकुंड लेकानें. ॥ (वन. १४.११)
- (८२) मरतीच, न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेक विल्या; ।
म्हणती सद्यःकीर्तिप्रज्ञाप्रस्पर्श तोंडलें कवि ल्या. ॥ (विराट. ३.५१)

- (८३) वरितां अकीर्तिं न रुचे रंमेसी हरिसही पळ विलास. ॥ (विराट. ३.५८.)
- (८४) जसि कीर्तिं सदा हरिस, न तसि आवडली नवी रमा नवरी, ।
स्वांत पुरातही जो गतकीर्तिं करी न वीर मान वरी. ॥ (विराट. ६.१८)
- (८५) कुलजा यशचि, न विधिसहि बहुमत हरिनाभकंज यापरिस. ॥ (उद्योग. ३.५१)
- (८६) राज्यश्रीमदिरेच्या निवृत्ति कवणासि हो दिली पानें ? ।
त्यजिली का भरतानें ? त्यजिली तैसीच कां दिलीपानें ? ॥ (उद्योग ३.४५)
- (८७) कन्यादानीं करि जो विघ्न, असुनि आयु, तो चचे नर कीं. ।
वदले मन्वादिस्मृतिकार, 'महापातकी पचे नरकीं' ॥ (हरिवंश २२ १०४).
- (८८) हे कन्याकृतिचिंतान्हदिनीशत, तरति सर्व तात न या. (द्रोण ४.४७).
- (८९) विदुर म्हणे 'जो आस्तिक, गुरुवेदोक्तीं जयास विश्वास, ।
भीषण ज्यासि न शिवलें तो पंडित, मान्य होय विश्वास, ॥ (उद्योग. ३ ९०)
- (९०) दुर्लभवस्तु न वाछी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक, ।
आपत्तींत न मोहे, त्या पंडित म्हणति जाणते लोक, ॥ (उद्योग ३ ९१)
- (९१) गलिताहंकृति जाणे बंधा भोक्षासि, अनुभवीं चढला, ।
तो पंडित, इतर नव्हे जरि पुष्कळ सर्व शास्त्रही पढला. ॥ (मंत्रभाग. ११.४००)
- (९२) विद्या नसोनि उद्धत, धन नसता जो उदारपण वाहे, ।
अर्थासि नीचकर्में जो सपादावयासि जन पाहे ॥ (उद्योग. ३.९२)
- (९३) नसता लाभ यशाचा, दाहनि करी परार्थ जो थल, ।
मित्रार्थी कपट करी, तो साक्षात् मूढजनशिरोरत्न. ॥ (उद्योग. ३.९३)
- (९४) मित्रत्व दे अमित्रा, जो मित्रद्वेष दुष्टकर्म करी, ।
तो मूर्ख असें म्हणती पुरुषपरीक्षा कळे जयांसि बरी ॥ (उद्योग. ३.९४)
- (९५) जो हरिपुढें करिल गज, होऊनि मदांध काननीं चेष्टा, ।
प्राप्ता दशा त्याला होइल तत्काळ का न नीचेष्टा ? ॥ (हरिवंश. २३ ७).
- (९६) निर्वीर्यत्व चिकित्सासमयीं आलें चिरार्जितीं अगदीं. ॥ (उद्योग. ६.१९)
- (९७) कर्म कसें टाकावें ? जी अमृत मुखांत मायसी ओती, ।
ती सद्विद्या कर्मत्याग न करिताचि फळवती होती. ॥ (उद्योग. ३.५४)
- (९८) रविशशिलोकपतिधराप्रमुख सकल कर्मसिद्ध हें समज; ।
कर्मजल तृप्तिदायक वाटे नैष्कर्म्य जेंवि पळस मज. ॥ (उद्योग. ३.५५)
- (९९) क्षत्रियशरीर जें जें पात्र सुशस्त्रा न आमयातें हो. ।
हा पक्षविचार, तुह्मी ह्यणता का व्यर्थ आम यातें हो ! ॥ (भीष्म. ११.६२)
- (१००) व्हावें शस्त्रेचि रणीं वीराचें गलित न वपु रोगानें. ॥ (भीष्म. ११.६१)
- (१०१) साधूसि बाहुजाचा मत विजय जसा, तसाचि वध मत रे; ।
निजधर्माश्रित न बुडे, निजधर्मच्युत कधीं न अधम तरे. ॥ (उद्योग. १०.४०)
- (१०२) सोडावें कुलजांहीं जीवित समरीं, न शस्त्र सोडावें, ।
मोडावें आप्तवचन, अयश शरीरार्थ केंवि जोडावें ? ॥ (द्रोण. २३.२३)

- (१०३) जा, आहैसि क्षत्रिय, भाड, न अभिमान सांड, गा ! साच ।
स्वर्ग असे, काळमुखीं व्हायाचा काय साडगासाच ॥ (उद्योग. ९.४६)
- (१०४) समरीं जरि न मरावें, तारे रोगक्षीणकाय गेहगत ? ।
सुक्षत्रियासुत मरति शयनावरि पडुनि काय गे ! हगत ? ॥ (स्त्री. ६.१९)
- (१०५) शय्येवरि न पडाया योग्य, रणक्षितिवरीच हा काय. ॥ (विराट. ३.४४)
- (१०६) न क्षत्रियें लज्जाची चापलता, जेवि यष्टि अधानें । (हरिवंश. २२ ३८)
- (१०७) शरशयनींच निजावें हा क्षत्रियधर्म मुख्य बहु शुद्ध, ।
बहु जन्मार्जित पुष्कळ निर्मळ पुण्यद्रुमैकफळ युद्ध. ॥ (कर्ण २७.४५)
- (१०८) आह्मां वीरासि नसे सुगतिप्रद अन्य युद्धसम यज्ञ. ॥ (कर्ण २७ ५०)
- (१०९) नसतां धुरंधर वृषभ बाळवृष भरें करुनि आ वांके ॥ (द्रोण. १.४)
- (११०) मृत्यु असो, परवंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें. ॥ (वन ४.६३)
- (१११) मृत्यु हरितसे समरीं अमरासहि कवण मृत्युला चुकवी ? (द्रोण. ४ ९)
- (११२) न रडति अनित्य जाणुनि जाता सुत दार वपुहि सवसु कृती ॥ (द्रोण. ६.१७)
- (११३) भावंड बुद्धुदाचें वपु अतिनिःसार मित्र फेसाचें ॥ (द्रोण. २०.६५)
- (११४) संसृतिनदींत कालावतीं पावोनि कोण जन्म तरे ? । (द्रोण ६ ६६)
- (११५) हांसत कर्म करावें भोगाचें रडत तेंचि परिणामीं. ॥ (वन ११ ८०)
- (११६) दुःखावरि सुख; शोभा मग, मुक्ता प्रथम वेध सुत नाकीं ॥ (स्त्री. १.१९)
- (११७) जातां परार्थही बहु तापातें पावली सुरामा ती, ।
न करील कां पित्याची दुर्गतिची माउली सुरा माती ? ॥ (विराट. १ ५९)
- (११८) ती श्रीची, कीर्तीची, पुण्यर्थाची करी सुरा माती ॥ (हरि. ४१.३५)
- (११९) वध्येतें भजता जरि फळ, तरि येईल यश कुनीतीतें. ॥ (शल्य ३.५४)
- (१२०) कोणाचें आचरतां लोकांत उरेल उर कुनीतीतें ? ॥ (उद्योग. ४ १०७)
- (१२१) नीतींत तसें खळमन, जेंवि नळींत श्वपुच्छ सा मास ॥ (उद्योग ३.३२)
- (१२२) गुड निदिजे तदधिके खंडे, परि कोणत्या गुणें लवणें ? ॥ (कर्ण ॥ ४२ ३१)
- (१२३) सिंहासि द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणारे ? ।
कां भ्रमलासि ? कसा त्वां जय पावावा रणात उरणा रे ? ॥ (विराट. ४.४५)
- (१२४) निंदित जन होय मलिनपटसा शुचि, रजकसाचि खळ मळतो ॥ (गोपीगोडवा२५)
- (१२५) फारचि बरी निरयगति, परवशता शतगुणें करी जाच. ॥ (विराट. १.५६)
- (१२६) कीं कुलवतीस गुरुजनभजन न घडता जिणें वृथा वाटे. ॥ (आश्रम. ३.३)
- (१२७) धर्मत्यागें न घडे स्त्रीस, तसे कुलजमतिसही शर्म. । (हरिवंश. २३.१८)
- (१२८) साध्वीदर्शन दुर्लभ अशुचिजनाला; करीं बरें स्मरण । (आदि १ ८६)
- (१२९) प्रेमें पतिचरणासि न देउनि, दे हात तायिताला जे ।
ते स्त्री न रुचे पतिला, कीं तीतें आततायिता लाजे ॥ (वन. ६.६१)
- (१३०) पतिपरमेश्वरचरणा जी तत्सेवार्थ न नवशी करणें ।
ती सुगधा कैशी गे ! वळवील स्वामिमन वशीकरणें. (वन. ६.६३)

- (१३१) हे स्त्री नव्हे प्रतिष्ठा तुमची, जरि हीस सोडितां पाणी, ।
‘धर्में चार्थें च’ असें वदलां का प्रथम जोडिता पाणी ? ॥ (विराट. १.१००)
- (१३२) भुलविल गंधें रुचिर स्त्री मूर्तिमती सुरा, न राहो ती, ।
दु सह कामविकार स्त्रीरत्नास्तव सुरा नरा होती. ॥ (विराट १.१७७)
- (१३३) पतिजवळि कलत्र न ये का हो ? सिद्धाश्रमात सावज ये. । (उद्योग. ९.६५)
- (१३४) स्त्रीयोगें पुरुषाचे साधिति धर्मार्थकाम, सत्या गी. ॥ (महालसा २.५६)
- (१३५) पळविति विवेक, वळविति, भ्रमविति नारी क्षणीं शुचितमातें. ॥ (ब्रह्मो. ७.१४)
- (१३६) सतानोत्पादन जरि निंदित, केलें कशासि संतानीं ? । (आदि ४८)
- (१३७) जेंवि बहु कुपुत्राचें, न फणीचें तेंवि दे वपु त्रास ॥ (कृष्णामाहात्म्य. ४.३४)
- (१३८) गुरुमत जतन करिति जे त्यांलाचि सुपुत्र म्हणति जन तज्ज्ञ ॥ (कर्ण ३४.२१)
- (१३९) वध्यत्व लिहो भाळीं विधिचें कदपत्य न करकंज लिहो ॥ (आश्रम. २.५३)
- (१४०) सत्पुत्राला द्यावें धर्मज्ञे सर्व आपुलें वित्त ॥ (हरिवंश २.१०)
- (१४१) विध्यासि मेरु, मेरुसि विध्यचि जाणे, न अन्यनग नीच ॥ (कर्ण. २७.१७)
- (१४२) समयीं स्फुरेचि गुरुनें जें कथिलें करुनियां कृपा शास्त्र. ॥ (कर्ण ३३.४०)
- (१४३) श्री गुरुचे उतराईं व्हाया नमनाविणें उपाय नसे. ॥ (शांति. ४.२३)
- (१४४) गुरुवर सारथि ज्याचा, त्यासी भाडुनि म्हणेल अमरप हा ! ॥ (उद्योग. १३.११८)
- (१४५) ‘स्वर्गपद, ब्रह्मपदहि, किंबहुना मोक्षपदहि, सोडावें, ।
श्रीगुरुपदचि ह्मणति कवि, ‘सर्वस्वार्पण करुनि जोडावें ॥ (द्रोण. २२.१५)
- (१४६) सिंही नव्हेचि यद्यपि बाळवृषसुसत्कृता तथापि शुनी. (कर्ण ३८.१३)
- (१४७) सगासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा ! ढवा लाहे ? ॥ (विराट. १.१३३)
- (१४८) प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गजहि सवहुमान मुके, ।
कां न मुके कोल्हा ? का स्त्री म्हणतिल त्या जनाधमा न मुके ? ॥ (विराट १.१३९)
- (१४९) कोण करिल तें प्रायश्चित्त कसें, जें अनत पातक वी ? । (कर्ण. ४२.५८)
- (१५०) झाला पश्चात्ताप, प्रायश्चित्तात मुख्य हा होय, ।
यापरि पवित्र न करी पापिजनां देवसिधुचें तोय. ॥ (ब्रह्मो २२)
- (१५१) संपादिलें श्रमें जें व्यसनीं देतेंचि आश्रया शास्त्र. ॥ (कर्ण ४७.१०)
- (१५२) मन मातेचें चितुनि अगुणाहि मृता मुलास कळकळतें. ॥ (स्त्री. ३.९)
- (१५३) न म्हणेल काय माता व्हावा लोकात आत्मज न नीच ? ।
रक्षील, धर्म रक्षुनि, जी ती भलतीहि आत्मजननीच ॥ (उद्योग. ११.२२)
- (१५४) माता आपण भागे, लागींचि न दे मुलासि परि वारा (वामनचरित्र. १६०)
- (१५५) पट्ट, पथ्य गदापूर्वीं, पूरापूर्वींच साधिती सेतु. ॥ (स्त्री. ५.५०)
- (१५६) कवि ह्मणति, ‘कवन तैसें बहु उद्योगेंहि धन जसें मिळतें’ ।
जितुकेंच मिळायाचें, अधिक मिळेनाचि एकही तिक तें. ॥ (हरिवंश-मुखपृष्ठगीति)

- (१५७) **वनवासें मुक्ति** अशी येऊं देऊं मनीं नको लहरी; ।
झाले मुक्त खग, हरिण, वृक, जंबुक कां वनीं न कोल, हरी? ॥ (शांति. ३.३६)
- (१५८) उघडील जी **कपाट स्वर्गाचें** ती जिवीं धरावि किली. ॥ (अश्व. ३.५९)
- (१५९) **ममकार** अहंकार त्यागुनि होशील मुक्त गेहींच, ।
भव, अपवर्ग, मम, न मम, हे दोषे नादतात देहींच ॥ (शांति. ३.५१)
- (१६०) सर्वहि सुमुक्षु म्हणतो जे **ममता** हेचि होय मम कारा; ।
यास्तव आधीं अजलि जोडी, सोडीच तोय ममकारा. ॥ (शांति. ३.५३)
- (१६१) ज्याच्या मनांत लेशहि शेष वसे कायविषयलोभ, वनीं ।
बाह्यद्रव्य त्यागुनि गेला नाहीं, वसेचि तो भवनीं ॥ (शांति. ३.५६)
- (१६२) सत्सगशाणनिश्चितें विद्याशस्त्रेंकरुनियां ज्याहीं ।
ममताद्वु तोडिला, वा ! नाहीं भय या भवीं त्या कांहीं. । (महालसा ६.३०)
- (१६३) युक्तचि **मरणाराला** हितपरिणामहि न सोसवे काढा. ॥ (आदि ९.३९)
- (१६४) मरणान्या रोग्याला काय करिल जाणता भला वैद्य ? ॥ (सभा. २.३७)
- (१६५) **पक्का बुद्धि** करितसे सुयशाची वृद्धि, सृष्टिका काची. ॥ (विराट. १.१००)
- (१६६) बहु तप करितां तापस धन्य नव्हे, **धन्य** करिल जो जतन. ॥ (आदि. ११.८१)
- (१६७) ते धन्य पुरुष धर्मीं नेणति आयास, मीति, आलस जे ॥ (द्रोण. १२.१५४)
- (१६८) स्वजनपरित्राणाहुनि अन्य व्रत मत नसेचि आर्याला. ॥ (द्रोण. १३.२०)
- (१६९) योग्य श्रितावनाक्षम, कीं परमासाध्यरुज हिरा खाया ॥ (द्रोण. १३.३८)
- (१७०) **पालकतापहरत्वे** मान जडा, अन्यथा नसे व्यजना. ॥ (विराट. २.४८)
- (१७१) जों जों दुर्लभ तों तों सस्पृह वित्तेच्छु होतसे **विर्ती** ॥ (आदि. २४.२४)
- (१७२) निज **नीचपण** प्रकटवि तें श्वान भल्यावरीहि भुंकोन. ॥ (सभा. ४.८५)
- (१७३) नीच व्यसनीं बुडता निंदिति देवासि न स्वकर्मातें ॥ (कर्ण. ४९.१)
- (१७४) कविस रुचे घालावें विषयसुख करुनी घोर तप डावें, ।
मूढासि आवडे बहु जेवुनि सखीक घोरत पडावें ॥ (आश्रम. ४.३९)
- (१७५) तो **काचा** स्पर्शमणि त्यागुनि जो काय वेंचितो काचा. ॥ (द्रोण. ४.६३)
- (१७६) बापास बाप न ह्मणे ऐशाला काय होय आजोबा ? ॥ (वन. १.६५)
- (१७७) मूर्ते नरक, नरकविच्या हृदयाला जो **कृतघ्न** तो गमला. ॥ (उद्योग. १०.८३)
- (१७८) ती यातना न नरकीं होय, कृतघ्नास जी नरा धामीं. ॥ (उद्योग. ११.२४)
- (१७९) **संसार** दो दिवसांचा यश जोडी जो कुलीन तोचि तरे, ।
ध्यावें बरें ह्मणोनि स्वपरमुखें तें कुलीनतोचित रे, ! ॥ (सभा. १.७६)
- (१८०) नांदे सुखें सदोदित संसारीं तोचि, जो अनय न करी; ।
न निघे, इतर जन बुडे व्यसनीं, पंकीं जसा अनयन करी. ॥ (द्रोण. १२.७५)
- (१८१) भूत पुरुष सप्त तसे भावीही सात जण असे चवदा, ।
वदतां **अनृत** बुडवितो, याकरितां साधु हो ! खरेंच वदा. ॥ (सभा. ५.१०६)

- (१८२) लज्जाफलार्थं कैसा गुरुकर्णो अनृत शब्द पेरावा ? ॥ (विराट. ६.५५)
- (१८३) 'जे स्वर्गी यज्ञाहीं सपादित असति रम्यतम लोक, ।
अनृते ते सर्व बुडति,' धर्मज्ञ ह्यणति, 'घडे परम शोक ॥' (हरिवंश. २२.१००)
- (१८४) संसारीं सुवचाचें ग्रहण, जसे संगरांत वर्माचें ॥ (शल्य १.३४)
- (१८५) बहु पूज्य सत्यवादी त्रिजगीं उपमान त्या नसे काहीं ॥ (कर्ण. ४१.३६)
- (१८६) धर्मन्यायोचित जें तेंचि सुभाषण मनास उद्धव दे. ॥ (विराट ४.५३)
- (१८७) सदसि परिस्फुट शब्दचि कार्य कराया समर्थ सदसिपरी ॥ (उद्योग. ३.८)
- (१८८) एक्या सदुक्तिनें जी सुगति घडे, ती न कोटि शिबिकाहीं ॥ (भीष्म. १.८)
- (१८९) सोडूं नये प्रतिज्ञा, धर्म नसे सत्यभाषणापरिस ॥ (सप्तशती)
- (१९०) संसर्गींही भोगिति, दोषीच न दोष आपुले भोगी ॥ (आदि ३.२)
- (१९१) देतो सकुटुंबाही पापरता नरकपात कीनाश ॥ (विराट. २२)
- (१९२) आपणचि भारवाही बुडतो, बुडवी, कुळासि अधवाही ॥ (वन. १२.१९)
- (१९३) सोडावीच कुसंगति सर्वार्थदकायपाळणारानीं, ।
स्वर्गपरें पुत्राचा बांधावा काय पाळणा रानीं ? ॥ (द्रोण १२ १२७)
- (१९४) पावेलचि भंगातें प्रभुहि, जरि धरिल पक्ष सदरीन्चा ॥ (आदि ७ ४८)
- (१९५) लाभ नसे, ताप वसे, ज्यामध्ये तो कुसंग सोडावा ॥ (सभा. ७ ८)
- (१९६) न कुसंततितें, द्यावें आलिंगन ताविल्या पहारेतें. ॥ (उद्योग. ५.९५)
- (१९७) साप डसे एकासचि, सद्देष्ट्याच्या कुळासि पाप डसे ॥ (वन. २.९)
- (१९८) न जळेचि पद्मराग ज्वलनीं, तत्तेज मूल्य बहु वाढे ॥ (ऐषिक. ३.९)
- (१९९) व्यसनीं भल्यासि पाडी दुष्ट, गजा जेंवि पिहितमुख खळगा. ॥ (उद्योग. ६.६)
- (२००) भावि प्रबळ, भ्रमतो सर्वहि, वालिश असो, असो सुकवी, ।
होणार सत्पथींही दिवसाही डोळसासही चुकवी. ॥ (आदि. ५.४६)
- (२०१) होता स्वदैव विपरीत, निजासमित्रें ।
होताचि केवळचि हेतुविना अमित्रे. ॥ (कुशलवो. ४ ६१)
- (२०२) ज्या लाभ हानि जेथें, नेतो बाधूनि काळ दाव्यानें. ॥ (कर्ण. ४७.६१)
- (२०३) अनुकूल काळ होतो तेव्हां बळ, बुद्धि, तेज, यश देतो, ।
प्रतिकूल तोचि होउनि माघारें दत्त सर्वही घेतो. ॥ (मौसल. २.८४)
- (२०४) अनुकूल दैव असतां न समर्थ करावयासि हानि यम, ।
होतां तें प्रतिकूल प्रबळहि दुर्बळचि होय हा नियम. ॥ (द्रोण १६.१५)
- (२०५) विधिहतमति जन हरद्युनि करग अमृत फळहि, साधितो हिरडे. ॥ (वन. ४.२७१)
- (२०६) बलवत्तर विधि देतो थोराला थोरल्याचि तापातें; ।
इंद्रप्रमुखसुरांसहि जें भावि न लंघवेचि बापा ! तें ॥ (उद्योग. २.२३)
- (२०७) दैवत्यक्तासि शके न सखा, न पिता, न माय ताराया. ॥ (द्रोण. १२.७३)
- (२०८) आयुष्य, भाग्य, भोग, स्त्री, पुत्र, द्रव्य, हे पदार्थ जसे ।
दैवें पावति उदया, विलयाही पावती क्षणांत तसे. ॥ (ब्रह्मो. १४.१५)

- (२०९) क्रोध असावा समयीं, केवळ वश चित्त न क्षमेला हो. ॥ (वन. २.५२)
- (२१०) धर्माधर्म हिताहित इत्यादि विचार कायसा कुपिता (स्त्री. २.२१)
- (२११) ढाळितिल जाळितिल हिमहेममया कामकोपलोभ नगा. ॥ (आश्रम. २.२८)
- (२१२) बुडतो, सर्व बुडवितो लोभी, क्रोधी तसाचि नर कामी. ॥ (द्रोण २२.२१)
- (२१३) कामांध खळ करीना, अन्य करी लेश तरि विवेक पिसा. ॥ (वन ९.१४)
- (२१४) अर्थ अपरिहार्यचि जो झाला गेला वृथाचि हा शोक, ।
शोक सफल जरि असतां, मेल्याला उठविते न का लोक ? ॥ (स्त्री ३.७३)
- (२१५) निजहितलोभें धरितो शिशुहि मुखीं एक, अन्य धान करीं ॥ (विराट ३.४८)
- (२१६) भ्रमवी, भ्रमवी, मळवी, पळवी सत्कीर्तिला दुराग्रह रे ! ॥ (उद्योग ९.८)
- (२१७) वा ! दुरभिमान न वरा देइल धनपतिकरीहि खर्पर हा ॥ (उद्योग ९.७३)
- (२१८) कामें, कोपें, लोभें नागविलें अमित, यास जे भुलले, ।
यांच्या कुदृष्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीरही उलले. ॥ (उद्योग. ९.७२)
- (२१९) मी, माझे, हें घातक, लागो या आजि आग मोहाला, ।
न मनात अहंममताभ्यधिका लोकाचिया गमो हाला ॥ (द्रोण. १.४०)
- (२२०) बहु काम, कोप, लोभचि खर; न प्रळयान्नि, तपन, यम राया ! (द्रोण. १.५३३)
- (२२१) येइल चहूपधारें वंधोरसिजासि काय ओलावा ? ॥ (उद्योग १.२०)
- (२२२) होईल श्रीहसी हे हंस ल्यजुनि वायसा मान्य ? ॥ (उद्योग १.१३)
- (२२३) मारुतिभंग घडेल प्रचुरचणकचर्वणोद्धता लवगा ? ॥ (उद्योग ४.३७)
- (२२४) वाचाळनीचसख्यें न फळ, जसें वंध्यदारशुष्करतें ॥ (उद्योग ४.३८)
- (२२५) झालें दीप्त अलातें जें गेह विक्षेल काय हाहानीं ? ॥ (उद्योग. ४.८२)
- (२२६) सोडुनि सदन्न सेविल कोण सुधी अशुचि वाळके तुकडे ? ॥ (उद्योग. ११.४८)
- (२२७) न रविपुढें मिरवेसें चंद्राहि, कसें असेल बळ भगणीं ? (उद्योग १३.४२)
- (२२८) पुष्कळ वाडेना का विध्य, नव्हे पात्र रत्नसानुजया. ॥ (भीष्म. १.६२)
- (२२९) वृद्धहि सिंह महामदमत्ताही काय गा । ढळे नागा ? । (भीष्म १.७८)
- (२३०) करिल कसें माजर ? जें दुष्कर हरिहनन काज वाघास, ।
न शकति अग्नि विधु, कसा दिनमणिचा करिल काजवा घास ? ॥ (आदि. १२.२५)
- (२३१) आकार सम दिसे, परि सरडा पावेल काय नक्रतुला ? ॥ (अवतार. २००)
- (२३२) सुख व्हावें तरि, धर्माप्रति ह्यण 'माथा वसे, नसे दूर', ।
पूजा कैची लोकीं, जरि दगड शिरीं धरी न सेंदूर. ॥ (आदि. ९.५८)
- (२३३) निज धर्मचि संसारीं मुक्तीचे हेतु, सूनु गुंतीचे. ॥ (स्त्री ३.८)
- (२३४) रक्षील धर्म समयीं धरिती त्याचाचि भरवसा सुकवी ॥ (सभा. ४.१०२)
- (२३५) धर्मन्याय ल्यजितां तेजस्वीही तमीं न रविहि तरे. ॥ (वन. २.९२)
- (२३६) जें धर्मनीति करितें राजहित, करी न उग्र सेना तें. ॥ (शल्य. १.३५)
- (२३७) बापा ! धर्माच्या तों कोणीं सोडूं नयेचि कासेतें, ।
निष्फल होती मेघें ल्यजिलीं आलीहि जीविका सेतें. ॥ (वन. २.८१)

- (२३८) सर्वहि नीच प्राणी धर्मातें संकटीं बरें पाहे ।
वाहे अनयस्रोतें भलतेचिकडे सुखी असें आहे. ॥ (गदा १.७७)
- (२३९) भुजबळ देतें जय तारे कविनीं नयधर्मबळचि कां गावें ? (शल्य. ३.४०)
- (२४०) होतें सद्धर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव हो ! । (वन. १३.२७)
- (२४१) धर्मासि न अनुमोदिति जे त्याची आपता वृथा; पर ते. ॥ (आश्रम ३.४५)
- (२४२) देती सामग्री जय, तारे का सत्रीतिला गुणी वरिते ? ॥ (विराट. (५.३७)
- (२४३) धर्मन्यायविरोधें कोणाचेंहि न इष्ट साधेल (उद्योग. ४,१५)
- (२४४) ये धर्मचि, पुत्र, स्त्री, कोश, रथ, तुरग, करी न सागार्ते ॥ (भीष्म ११.२६)
- (२४५) धर्मरतिविना वानरजन्मांतचि का न जन्म नर मोजी ? ॥ (द्रोण. ५ ८७)
- (२४६) धर्माच्याचि बळानें सद्विद्योत्पत्ति होतसे स्पष्ट, ।
तेव्हां नुरे अविद्या जीस्तव बहु जीव पावतो कष्ट. ॥ (हरि ५४.६३)
- (२४७) श्रद्धाचि करितसे हित धर्माचें, जेंवि माय तनयाचें, ।
जप, तप, मख, गुरुपूजा मुख्य श्रद्धाचि आयतन याचें ॥ (ब्रह्मो. १७ १)
- (२४८) श्रद्धेनें भजल्यातें पाषाणहि फलद होय, जो अज्ञ ।
तोही सद्गुरु होतो, अश्रद्धेनें वृथा महायज्ञ ॥ (ब्रह्मो १७ २)
- (२४९) दु ख परासि न घावें, सत्य वदावें, क्षमा न सोडावी, ।
जोडावी कीर्ति, असी कुळरीति तुम्हीं कधीं न मोडावी. ॥ (उद्यो. ८ ६)
- (२५०) सिंहीला तोचि उचित सुत, जो मारुनि सिंधुरा जाला ॥ (उद्योग. १०.४७)
- (२५१) अयशस्कर तोक पळहि मळवाया धाम वा । न रांगावें, ।
जरि न गमेचि, तरि सुखें चित्ररचित रामवानरा गावें ॥ (उद्योग. १०.५५)
- (२५२) सुजनासि विभीषणता रुचते, कुजनासि कीं दशाननता, ।
अनता जना शिवे रे ससारीं ओखटी दशा, न नता. (भीष्म ६.२४)
- (२५३) वाकेल ताजव्याचें भारवाचून काय वा ' परडें ? (द्रोण १.४१)
- (२५४) कांसेसि लागल्याचें क्षुद्र अलावुहि करुनि अवन तरे. ॥ (द्रोण ७ ७६)
- (२५५) शोकीं आप्तसमागम विषतरुचा जेंवि भरविला पाला ॥ (द्रोण ८.३३)
- (२५६) ज्या वाटेनें गेले गुरु, धरिती छात्र त्याचि वाटेतें ॥ (द्रोण ११ ३४)
- (२५७) मूलमहत्त्व न हरिलें भोळ्या झाल्या तथापि टीकाहीं ॥ (द्रोण. २३.७६)
- (२५८) अप्रियकारि जनाचा अणुमात्र धरुं नयेचि विश्वास. (हरिवंश २.८८)
- (२५९) चुकल्या जनासि कोणी सागुनि निजहित, पथासि जो लावी, ।
धनदेहि उपकृतीशीं त्याच्या निजसपदा न तोलावी ॥ (हरि. ३ ८२)
- (२६०) योगाभ्यासींच, धरुनि आत्मसुखप्राप्तिकाम लागवें. ॥ (हरि. ३.८६)
- (२६१) जीर्णाचे केश जिरति, जीर्णाचे जिरति सर्वहि दंत, ।
परि जीर्णांच्या जीवितधनवांछा ज्या तयां नसे अत. ॥ (हरि. ५.१७)
- (२६२) आर्तांच्या भीतांच्या देतातचि हाक शूर हाकेला. ॥ (हरि. १०.२१)

- (२६३) अभिषेकें जों ओले अलक शिरीं तोंचि आर्य आधीतें ।
 बाहुनि, प्रकृतीचें रंजन जें करिति कार्य आधीं तें ॥ (हरि. ११.१४)
- (२६४) बहुतांचें सकल्पित जें तें होतेंचि निश्चयें कार्य, ।
 बहुजनहितार्थ मृत्युहि जयचिं असें ह्यणति सर्वही आर्य. ॥ (हरि. २३.४८)
- (२६५) आ लेकलं करी जें, घालावें मधु तयांत कीं आलें ? ॥ (हरि २६.६१)
- (२६६) पतिच्या छंदें केलें व्रत तप जें काय सर्व तें-फळतें ॥ (हरि २६.६५)
- (२६७) सुहृदुक्त युक्त कडुही, ओखद बाळासि होय जेंवि हित ॥ (हरि २७.१०३)
- (२६८) न करावें परिणामीं तापप्रद जें मनास देहास । (हरि. २७.१०४)
- (२६९) जें वारिरुह सुरस दे, बाळुनि त्या काय मधुकरी परते ? ॥ (मंत्रमय भाग. ४५)
- (२७०) घालिति परार्थचि ववलतर यश लक्षुनि, न आंग जन कास ॥ (हरि. ३५.७९)
- (२७१) भूतद्रोहिजनाश्र्चीं घालीच विपत्तिवीर पल्याण. ॥ (गोपीगोडवा ४१)
- (२७२) गणिकास्पर्शें होतें क्षीण यश पुण्यपुंजही जळती ॥ (कुश. १२.३२)
- (२७३) ज्वरितांसि शर्करा जशि, कडु होय खळासि सुरसही कविता, ।
 शिष्टा पद्मा सुख दे, दुष्टा घूकासि ताप दे सविता ॥ (प्रश्नो ७७)
- (२७४) ज्या शाणघर्षणादिक सस्कार, चढे गुणासि तोचि मणी. ॥ (हरिश्रंद्र. ५.३९)
- (२७५) स्वप्नीं हि परस्त्रीतें न शिवे ऐसें करी अधीन मन; ।
 गोविप्राश्वत्थाचें न चुकों घावें तुवा कधीं नमन. ॥ (मदालसा. ५ २३)
- (२७६) सावध सदा असावें संसारीं, स्वहितकृत्य लक्षावें, ।
 पुरुषार्थाचें साधन बा ! धनसें हें शरीर रक्षावें. ॥ (ब्रह्मो. ११.३४)
- (२७७) निर्दोष जे तयांची चित्तात कधीं कलं नये शंका, ।
 प्राणहि वेंचुनि रक्षी वृद्धा, बाळा, सुदुर्बळा रंका. ॥ (ब्रह्मो. ११.३६)
- (२७८) लजुनि पथ वनीं शिरता सापडतो स्पष्ट हा दवा, खातो ।
 कीं व्याघ्रादिक, पावे कीं कंठकविद्धपाद वाखा तो. ॥ (ब्रह्मो. ९.४१)
- (२७९) तो आसोत्तम, कामा ये जो घावोनि अवसरीं विषमीं. ॥ (अमृत. १.६२)
- (२८०) जें सन्मार्गप्रचारें करुनिच असतें संग्रहीं पुण्य हो । तें ।
 सर्वव्यापन्महीध्रप्रशमनविषयीं वज्रवत् दक्ष होतें. ॥ (कुशलवो. ४.८४)
- (२८१) यश, सुख, पुण्य मिळे मग बंधूनीं कां न नीट नांदावें ? ॥ (आदि. ३६.२४)
- (२८२) सद्रसना जसि विनतीं तसि न करी औरसीं हि माय किव. ॥ (ब्रह्मो. ४.२१)
- (२८३) खळ निंदिति, म्हणुनि बुधें टाकावी काय हरिगुणासक्ति ? ।
 दीरनणंदाजाचें साध्वी न त्यागिती सुपतिभक्ति. ॥ (मंत्ररा. उप. ५)
- (२८४) विशुद्ध स्वाताला रुचति गुण पीयूषसम जे, ।
 परी त्यातें दुष्ट स्वमनिं विष ऐसेंचि समजे, ॥
 घृतें क्षीरें होती प्रमुदित मखीं निर्जर खरे; ॥
 परी तेही तापप्रद रस जयाला ज्वर भरे. ॥ (मंत्ररा. उप. ९)

- (२८५) संतत सज्जनसेवन, सत्क्षेत्रनिवास, सत्कथाश्रवण, ।
यार्हीं युक्त प्राणी पश्चात्तापी न जाहले कवण ? ॥ (ब्रह्मो. २२.२४)
- (२८६) ही, सत्य, धर्म, आर्जव जिकडे, तिकडेचि कृष्ण जाणावा, ।
जिकडे प्रभु तिकडे जय जाय, न लागे स्तवूनि आणावा. ॥ (उद्योग. ५.७९)
- (२८७) निद्राभंग बरा, परि न बरा आवश्यक क्रियालोप. ॥ (आदि. ५.१००)
- (२८८) गुण वावडींस, सुदृढ प्रेमाचि लीस आवरायाचा. ॥ (आदि. ११.४५)
- (२८९) स्पष्ट हिताहित कथिता जो होय, सहाय तोचि रायास, ।
प्रियवाक् नर कीं नरकीं भोगवितो भोगितो चिरायास. ॥ (सभा. ४ ४४)
- (२९०) सद्तिक्रम करिल कसा जो धर्मन्याय गुरुमुखें पढला ? ॥ (वन. ३ ३७)
- (२९१) सच्छळकर्म स्वल्पहि सद्यक्षयहेतु जेंवि गर-वारी. ॥ (वन. ८.३७)
- (२९२) कलिमाजि लघुत्वप्रद शक्तीस, तसेंचि नीच कावेस. ॥ (विराट. १.१४१)
- (२९३) उघडहि निधी अभाग्या, न दिसे मलिना जनासि अत्रिज गा ! ॥ (विराट. २.२३)
- (२९४) भेद नसावा बुध हो ! भेदें स्वयश न परांसि ओपावें ॥ (विराट. ४.५५)
- (२९५) जो सोडिला दयेनें पावेल ध्रुवपदा न वेदातें. ॥ (उद्योग ५.५४)
- (२९६) अशुचिरूप्या सच्छ्री ह्यणवि भली तापल्या पहारेतें. ॥ (उद्योग. ५.९०)
- (२९७) ज्यानें मन सच्छ्रुतिमतपथ सोडुनि दुष्पथीं कदा न रते, ।
पावति भगवंताच्या जाणुनि सद्भक्तिनें पदा नर ते. ॥ (उद्यो. ५.८६)
- (२९८) (श्लो०) प्राप्तप्रौढत्व सिंहीतनय न पळही क्रोष्ट्रयूथीं वसेल. ॥ (कृष्णविजय ५५.३४)
- (२९९) विश्वंभर ।
त्राता होय जयास काय करिती विघ्नं तथा शंभर ? ॥ (कृ वि ५५.४१)
- (३००) ओपा योगान्निमध्ये तनुहि, परि न हा (=ईश्वर) भक्तिवाचूनि सोपा ॥
(कृ वि. ५८.१६)
- (३०१) दृष्टि निवळे ।
न ज्याची, त्या रोग्यां दिसति दरदुग्धेंदु पिवळे ॥ (कृ. वि ६१.२)
- (३०२) त्या माकडा ।
पाजी दुर्मति मद्य, दे खळ पिशाहातीं स्वयें कांकडा. ॥ (कृ वि. ६१ ९)
- (३०३) हंतातें हांसिलेही, तरी गुणयश तें नाशिलें काय काकीं ? ॥ (कृ वि ६१.१९)
- (३०४) ज्या जाणेंचि नसे किमर्थ पुसतां ग्रामाचिया त्या पथा ? ॥ (कृ वि. ६५.१९)
- (३०५) जो सिंधूसि तरे सुखें भुजबळें तो का न डोहा तरे ? ॥ (कृ वि. ६६.१६)
- (३०६) कोल्यानें हरि रांधिला विधिवळें, भ्याला शिखी गांधिला ! ॥ (कृ. वि. ७७.१६)
- (३०७) दुष्टाचारीं क्षमा ती निजविमलयशीं स्पष्ट दावील हानी ॥ (कृ. वि. ६८.३)
- (३०८) तेज दःसहचि सिंहशावकीं, दाहशक्ति जसि अल्पपावकीं. ॥ (कृ. वि. ६८.१२)
- (३०९) आर्षीं आप्तास, लावी व्यसन न कर जो तों, बळें जागवावें. ॥ (कृ. वि. ६८.२१)
- (३१०) पादत्राणहि कीं शिरीं सुमुकुटस्थानीं पहातें चढो, ।
वाळि विप्रसभेंत बैसुनि पदीं शूद्र श्रुतीतें पढों. ॥ (कृ. वि. ६८.२६)
- (३११) करिति कुमति प्राणत्रात्याचिया अवमानना, ।
न निरखिति या साठीं ज्ञाते कधीं अवमानना. ॥ (कृ. वि. ६८.३५)

- (३१२) कूपाला दोष कैचा नुघडुनि नयनें पाडिता अधकारा ? ॥ (कृ. वि. ७०.१०)
- (३१३) दीनीं देव दया करी तसि, जसी मातापिता नंदनीं. ॥ (कृ. वि. ७३.९)
- (३१४) स्वामी ज्याचा न ठाके मृगरिपुसमरीं यूथ वाचेल काय ? ॥ (कृ. वि. ७६.१०)
- (३१५) ईशक्षोभ करी तृणासि अशनी हें बोलती जाणते. ॥ (कृ. वि. ७८.२०)
- (३१६) सिध्वंतींहि बुडोनि शुष्क असिजे पोटीं शिळापर्वते. ॥ (कृ. वि. ७८.१७)
- (३१७) केलें जें ईश्वरें तें शुभचि, कुशलधी शोचती कां अतीता ? ॥ (कृ. वि. ७८.२२)
- (३१८) मोहुनिही करी बद्ध न, सद्धन तत्पदचि, भाग्य लक्ष्मीचें, ।
ज्यास न वेंच, नवेंच प्राभव दे, नुरवि लौल्य पक्ष्मीचें. ॥ (कृ. वि. ८१.४९)
- (३१९) ने वित्तमद श्वभ्रा, तापवि परि निर्धना यदा दभ्रा ।
वा करुणेच्या अभ्रा ! श्री दासी संपदा करी वभ्रा ॥ (कृ. वि. ८१.५५)
- (३२०) दयित ब्राह्मण मजला (=प्रभुला) कौस्तुभ हा दृष्टिमणि खरें समज, ।
जगदिष्ट श्री प्रियहि स्वचतुर्भुंजरूप हें तसें न मज. ॥ (कृ. वि. ८७.७३)
- (३२१) अमृतप्रद परमेश्वर 'माग' ह्मणे, त्यासि मागतो गरळ ।
परळ श्रीमतातें मागे हतविधि, शिजे कसा हरळ ? ॥ (कृ. वि. ८८.२०)
- (३२२) सकट पतिव्रतेचें पतिव्रतेनेचि कीं निवारारवें, ।
नौकेनें नौकेला बुडता यादोनिधींत तारावें. ॥ (कृ. वि. ८८.४८)
- (३२३) रणयज्ञीं भूपाला व्हावें अगें सहाय भूपानें, ।
मागरतृषा हरावी कैसी खादूदकेंहि कूपानें ? ॥ (कृ. वि. ८८.४९)
- (३२४) पूज्यातिक्रम करितो जो तो हो मर्त्य कीं सुर क्षेमी ।
नोहें कधींच आगें असमर्थ तयाचिया सुरक्षे मी (=प्रभु). ॥ (कृ. वि. ८८.८१)
- (३२५) जी ती कथा सुखाची सरिता हरिताप तापस श्रोते ।
कवि मीन आत बाहिर दिसति विचारें परस्परां हो' ते ॥ (कृ. वि. ८९.२४)
- (३२६) नवल हरिकथा सरिता बाहविति स्थिति न मोडिती दूर, ।
आधीं बुडविति मग तनेत्रांत भरे हळूहळू पूर. ॥ (कृ. वि. ८९.२५)
- (३२७) प्रभुचीं अमितें चरितें जरि तें यश वर्णिता नसे अत, ।
गातां दुर्गति चुकवी सुकविप्रिय हेंचि वर्णिती संत ॥ (कृष्णविजय ८९.१००)
- (३२८) गुरु हरिहर, बहु तरले गुरुचरिताच्या करुनि पठनातें. ॥ (उद्योग. १३.५७)
- (३२९) कैसाहि असो गुरु, बहुमान्यचि चितें हि लंघ्य न भल्याला, ।
पूज्यचि दक्षमखांतक जरि अस्थि भुजंग भस्म नभ ल्याला. ॥ (उद्योग. १३.१५०)
- (३३०) गुरुचरणावरुनि सदा ओवाळुनि साडिती असु ज्ञाते, ।
सुज्ञा हरिहरसे जे गुरुचरण, न मानती असुज्ञा ते. ॥ (उद्योग. १३.१५२)
- (३३१) गुर्वनुमतें स्वधर्माचरणें कवि करिति कुळसमुद्धरण. ॥ (भीष्म. १.६८)
- (३३२) गुर्वाशीर्बळ्वर्जित जो क्षणहि उभा न तो टिके शवसा. ॥ ६९ ॥
- (३३३) भगेल गुर्वपूजक साधुनि देईल गर्ग होरा जा (=ज्या) ॥ ७१ ॥
- (३३४) सुगुरु सुशिष्यसुवश, कीं सुखीवश सुबहु मन्मथ नरा जा (=ज्या). ॥ ८७ ॥
- (३३५) जे जे गुरुभक्तिरसिक ते न भ्रमले पडोनि संत तमीं. ॥ ९५ ॥

परिशिष्ट-८.

मोरोपंती मंडळ.

(ग्रंथप्रसिद्धकर्ते, संपादक, टीकाकार,
भक्त वगैरे)

(श्लोक) 'तरगिणी तथा वाणी
पुरस्थानपि भूमृतः ।
तिरस्कृत्य समभ्येति
रसिकं रसवाहिनी ॥'

(गीति) 'समलंकरोति काव्यं सुकवि-
कुकविश्च तदुभयं काव्यम् ।
अनलं तनोति चित्ते सहृदय-
हृदयं प्रविष्टमात्रं चेत् ॥
सदसि चमत्कारकरश्चतुर-
तरश्चित्रबाणसंधाने ।
कोशधरोऽप्यर्थपरो रसेश्वरो
जगति जयति कविराज ॥

(विठोबा अण्णाकृत सुश्लोकलाघव
४५६, ४५३, ४४०)'

(भावार्थ) नदी व वाणी ह्या दोघेही रसवाहिनी (जलाल, पक्षीं नवरसांना वाहणाऱ्या) आहेत त्या जवळच्या भूमृतांचा (पर्वतांचा, पक्षीं राजाचा) तिरस्कार करून रसिकाजवळ (रसिकपुरुषाजवळ, पक्षीं समुद्राला) प्राप्त होतात. ४५६ सुकवि व कुकवि हे दोघेही काव्याला 'समलंकृत' (सम्+अलंकृत=उत्तम रीतीने शोभित, पक्षीं स+मलंकृत=दूषित) करितात; त्यांचें अर्थात् सुकविकुकवींचें-काव्य सहृदय मनुष्याच्या अंतःकरणाने प्रविष्ट होताच 'अनलं करोति' ह्मणजे सुकविपक्षीं अन्+अल ह्मणजे पुरेसे वाटत नाही; ह्मणजे सुकवींचें काव्य कितीही ऐकिलें तरी आणखी ऐकावेंच वाटतें; कुकविपक्षीं अनल ह्मणजे अग्नि त्यासारखें संताप देणारें होतें. ४५३. उत्तम कवि हा जगांत राजाप्रमाणें जय पावतो. राजा हा रसेश्वर (रसा+इश्वर) पृथ्वीपति असून सुकवि हाही नवरसाचा स्वामी असतो. राजा कोशधर (भांडारगृहाचा स्वामी) असतो, तसा सत्कवीही अमर, हैम, मेदिनी, विश्व इत्यादि कोशांचा स्वामी असतो. राजा अर्थपर (द्रव्याच्या ठिकाणीं तत्पर) असतो, तसा उत्तम कवि हा शब्दार्थयोजनेविषयीं तत्पर असतो. राजा सदसिचमत्कारकर ह्मणजे सद+असि अर्थात् उत्कृष्ट तरवारीचा चमत्कार (युद्धात) दाखविणारा अर्थात् मोठा शूर तरवारवहादर असतो. तर कविवर्य हा सदसि ह्मणजे (विद्वानाच्या) सभेंत चमत्कारकर ह्म. खरचित काव्याची चमत्कृति दाखविणारा (रस, अलंकार, गुण इत्यादि काव्य-

साहित्यानें आपलें काव्य किती खचून भरलें आहे तें दाखविणारा) असतो. तसेंच राजा विचित्रशरसंधानाविषयीं अतिशय चतुर असतो व कविश्रेष्ठ हा चमत्कारिक बाण ह्यणजे शब्द त्याच्या योजनेविषयीं ह्यणजे मार्मिक, हृदयस्पर्शी काव्य करण्याविषयीं फार कुशल असतो.

सूचना:—मोरोपंतांच्या काव्याचे मार्मिक रसज्ञ असे कीर्तनकार, कवि, लेखक, निबंधकार, ग्रंथप्रकाशक, व त्याचे अनुकूल प्रतिकूल टीकाकार अशांपैकीं कांहींजणांचीं नांवे पुढें दिलीं आहेत. या शिवाय ज्यांचीं नांवे देणें योग्य असून तीं चुकून राहून गेलीं असतील त्यांची आह्मी मन.पूर्वक क्षमा मागतों.

१ कीर्तनकार:—

(गीति) अतिचित्रकलापातें उभवुनि
आर्यास दे महाश्र्वर्य, ।
हरिदासकीर्तनगणीं बहु शोभे
तो मयूर कविवर्य. ॥

- (१) चातुर्मासे सत विठोबादादा (सम-
कालीन)
- (२) चातुर्मासे मैराळबोवा (समकालीन)
- (३) ताहराबादकर महीपतिसुत विठोबा
(समकालीन)
- (४) सोलापूरकर कविप्रवर रामजोशी
(समकालीन)
- (५) फळटणकर आत्मारामबुवा (सम-
कालीन)
- (६) तुकाविप्र (समकालीन)

(७) मटंगे नागेश्वर महादेव ऊर्फ नागेश-
कवि नंदिकेश्वरचरित्र या १८४ आर्या-
बद्ध काव्याचे कर्ते

(८) वुंडे वामनबुवा इंदापूरकर

(९) नासिककर त्र्यंबकबुवा

(१०) पराजपे गोविंदबुवा नासिककर

(११) वन्हाळकर बजाबा हरिदास

(१२) सागरकर हरिदासबुवा

(१३) रहिमतकरबुवा

(१४) पन्हाळकर गोसावी (निरीच्छ प्रेमळ
हरिदास)

(१५) ओतुरकर पाडुरंगबुवा (पंतशिष्य)

(१६) पाडुरंग बोवाचे शिष्य सखारामस्वामी

(१७) चाकणकर गुजाजी

(१८) मसुरकर काशीनाथबावा

(१९) नागपुरकर दादाजी हरिदास

(२०) नागपुरकर गोपाळजी हरिदास

(२१) पातुरकर कृष्णबुवा

(२२) ढोले रामकृष्ण गोविंदबुवा

(२३) ब्रह्मनाळकर यशवंतबुवा

(२४) औधकर पंतप्रतिनिधि बाळासाहेब
बी. ए सरकार

(२५) पटवर्धन डॉक्टर

(२६) चिंचणेकर महाभागवत मुकुंदबुवा
सातारा.

(२७) भागवत विनायकबुवा काशी.

- (२८) जोशी बालहरिदास रामचंद्र पुरुषोत्तम पुणे
- (२९) कुळकर्णी शंकर बळवत बी. ए. एल् एल् बी.
- (३०) काळे श्रीपाद विनायक
- (३१) आठले रामचंद्र नारायण
- (३२) चवडे बाळकृष्णबुवा काशी
- (३३) दांडेकर रामचंद्रबुवा
- (३४) शिरवळकर रामचंद्रबुवा
- (३५) वासिमकर लक्ष्मणशास्त्री
- (३६) सुरतकर रामचंद्र विष्णु दशपुत्रे.
- (३७) सांगलीकर बंडुबुवा बाळकृष्ण
- (३८) काशीकर गोपाळ बाळकृष्ण हरिदास
- (३९) मुरुडकर बुवा पुणे
- (४०) भिडे सदाशिवशास्त्री मुंबई
- (४१) तांबे गणेश दत्तात्रय सातारा
- (४२) तांबे सदाशिव धोंडो ऊर्फ तांबेशास्त्री
- (४३) पाठक गोविंद त्र्यंबक पुसद.
- (४४) कट्टी नारायण बिंदु अकोला
- (४५) पुसदकर गोविंद त्र्यंबक शास्त्री
- (४६) अभ्यकर विनायकशास्त्री
- (४७) वामनबुवा केमकर.
- (४८) गाडे डाक्टर गोविंदराव वर्धा
- (४९) कोटणीस हनुमंत पाडुरंग सांगली

२ ग्रंथ प्रसिद्धकर्ते:—

(मासिकपुस्तकाचे प्रसिद्धकर्ते व संपादक)

- (१) डुकळे माधव चद्रोबा (सर्वसंग्रहकार)
(जन्म १८२५ मृत्यु १८८५)

- (२) साने काशीनाथ नारायण बी. ए.
(‘काव्येतिहाससंग्रह’कार)
- (३) मोडक जनार्दन बाळाजी बी. ए.
(जन्म इ. स. १८४५ मृत्यु १८९०)
(‘काव्येतिहाससंग्रह’कार व ‘काव्य-संग्रहाचे संपादक)
- (४) चिपळूणकर विष्णु कृष्ण बी. ए. (जन्म इ. स. १८५० मृत्यु १८८२) (‘काव्ये-तिहाससंग्रह’कार व ‘निबंधमाला’कर्ते)
- (५) तेंडुलकर बाबाजी अनंत (‘मयूरकवी’चे प्रसिद्धकर्ते)
- (६) ओक वामन दाजी (‘काव्यसंग्रहा’चे संपादक) (जन्म इ. स. १८४५ मृत्यु १८९७)
- (७-९) चौधरी जावजी दादाजी
(जन्म इ. स. १८३९ मृत्यु १८९२), चौधरी तुकाराम जावजी, चौधरी पाडुरंग जावजी } काव्यसंग्रहाचे प्रसिद्धकर्ते.
- (१०) भानु चिंतामण गंगाधर बी. ए.
(काव्यसंग्रहसंपादक)
- (११) केळकर नारायण चिंतामण बी. ए.
(काव्यसंग्रहसंपादक)
- (१२) भिडे बाळकृष्ण अनंत बी. ए.
(काव्यसंग्रहसंपादक)
- (१३) के. व्ही. लक्ष्मणराव एम्. ए.
(कर्णपर्वाचे संपादक)
- (१४) पंडित शंकर पाडुरंग एम्. ए. (जन्म इ. स. १८४० मृत्यु १८९४) (बृह-हृशमाचे संपादक)
- (१५) पंत पराडकर रामकृष्ण दत्तात्रेय बी. ए. (‘मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ’ याचे प्रकाशक)

- (१६) ओक दामोदर केशव बी. ए.
(‘सभापर्व’ व ‘द्रोणपर्व’यांचे संपादक)
(१७) डुबे शिवराम तानवा बी ए
(संस्कृतमंत्ररामायणाचे संपादक)

३ केकावली सार्थ प्रसिद्धकर्ते.

- (१) तर्खडकर दादोबा पाडुरग (जन्म १८१४ मृत्यु १८८२) सुप्रसिद्ध ‘यशोदापाडुरंगी’ (इ. स. १८६५) टीकेचे कर्ते व व्याकरणकार
(२) गोडबोले परशुराम बल्लळ (जन्म इ. स. १७९९ मृत्यु १८७५) ‘नवनीत’कार व ‘केकादर्श’कार (इ. स. १८६७)
(३) जोशी रामचंद्र भिकाजी ‘शालापत्रक’कार व व्याकरणकार.
(४) चोणकर माधव रामकृष्ण (इ. स. १९१६)
(५) बोरवणकर
(६) घाणेकर
(७) केळकर केशव सदाशिव
(८) बेहेरे नारायण केशव एम्. ए. एल्. टी.
(९) श्रीरामदासानुदास

अनिर्दिष्ट-

केकावली इ. स-१८५८, १८८८, १८९०
केकावली टीकेसह का. वा. १८७७
वा. आ. कं. १८८८
केकार्थसूचिका-वि. ना. ता १८७४
सार्थ केकासंचय-के. वा. व. १८७३

४ निबंधकार व लेखक.

- (गीति) ‘गुंफुनिया अष्टोत्तरशतरामायण-मालिका गळा घाली ।
प्रभुच्या, अशी हिच्याविण
वाणी जन्मास कोणती आली ? ॥
झाला पद्ययुगाचा अंत
परत्रीं पराडकर जातां, ।
माध्यान्हीं गद्याचा आहे
सूर्य प्रवेशला आतां. ॥
(महाराष्ट्रजनविज्ञापना. गं रा मोगरेकृत)
(१) हंस मल्हार बाळकृष्ण (मोरोपंता-वरील निबंधाचे कर्ते) मयत.
(२) पांगारकर लक्ष्मण रामचंद्र बी. ए.
(‘मोरोपंती वेंचे’ व ‘मोरोपंताचें चरित्र’ या सुप्रसिद्धग्रंथाचे कर्ते व संतचरित्रकार.
(३) गुंजीकर रामचंद्र भिकाजी (जन्म इ. स. १८४३ मृत्यु १९०१)
(विविधज्ञानविस्तारकार)
(४) पंडित हरि माधव (जन्म इ. स. १८४९ मृत्यु १८९९) (स्वनामनिर्देश न करिता विविधज्ञानविस्तार, काव्य-संग्रह, शालापत्रक इ. मासिकातून मोरोपंतावर लेख लिहिणारे विद्वान् कवि टीकाकार)

- (५) परब काशीनाथ पांडुरंग (जन्म इ. स. १८५३ मृत्यु १९०४)
- (६) भागवत राजाराम रामकृष्ण (जन्म इ. स. १८५१ मृत्यु १९०८. ('अलंकारमीमांसा'कार व नलदम-यंतीकथार्यांचे व 'भीष्मभक्तिभाग्य' प्रकरणाचे स्पष्टीकरण करणारे)
- (७) ओक विनायक कोंडदेव (बालबोधकार) मयत.
- (८) केळकर नरसिंह चिंतामण बी. ए. एल्. एल्. बी. ('मोरोपताचे समग्र ग्रंथ' यातील प्रस्तावनालेखक)
- (९) पराजपे शिवराम महादेव एम्. ए. ('मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ' यातील प्रस्तावनालेखक)
- (१०) पोतदार दत्तोपंत प्रोफेसर, बी. ए. ('मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ' यातील प्रस्तावनालेखक)
- (११) ध्वनहट्टी श्रीनिवास नारायण एम्. ए.

५ मोरोपंती वळणावर काव्य-रचना करणारे लेखक.

(श्लोक) 'कवि मयूर पिसें बहु टाकुनी ।
विगत होय यशा भुवि ठेवुनी ॥

वहुत तीं लुटुनी शिरिं खोंविती ।
रुधिर तीं दिसती यमकें किती ? ॥

(रेव्हरेंड नारायण वामन टिळक-काव्य-कुसुमाजलि अंक १ ला, २२)

- (१) भोगरे गंगाधर रामचंद्र
- (२) लेले गणेश त्र्यंबक नासिककर
- (३) लेले लक्ष्मण गणेश
- (४) पाध्ये दामोदर गणेश एम्. ए.
- (५) महाजनि विष्णु मोरेश्वर एम्. ए.
- (६) कानिटकर गोविंद वासुदेव
बी. ए. एल् एल् बी.
('समोहलहरी'कार पृथ्वीछंदश्लोक १२१)
- (७) पाळंदे भास्कर दामोदर (जन्म इ. स. १८३२ मृत्यु १८७४)
- (८) पटवर्धन गणपतराव हरिहर ऊर्फ बापूसाहेब कुसुंदवाडकर (गणेश-पुराणार्या ११०० यांचे कर्ते)
- (९) फणसे केशव विश्वास
- (१०) खानवलकर गंगाधर नारायण (राम-दासचरित्रकार)
- (११) केरीकर विठ्ठल (विठ्ठल नृसिंह) (शुकरंभा, गजगौरीव्रत ७६, कवीर व वामन यांच्या चरित्रावर आर्या रचणारे)
- (१२) धुंडिराज (प्रन्हादचरित्रार्या ५७, यांचे लेखक)
- (१३) धुंडिराजपुत्र मोरेश्वर ('चंद्रावल्या-ख्यान'कार आर्या १०१)
- (१४) ढवळे परशुराम बच्चाजी (गुरुचरित्रा-वर आर्या ३७८३ यांचे लेखक)

६ भक्त व टीकाकार.

- (१५) तंजावर सर (टी) माधवराव (जन्म इ. स. १८२८ मृत्यु १८९१) (यांनीं केलेल्या आर्या भागें सुधारकांत छापिल्या होत्या)
- (१६) जोशी चिंतामणि (गोपीचंदाख्यान, गीति १८२ व सीतास्वयंवर गीति ९० हीं आख्यानें रचणारे)
- (१७) आठल्ये कृष्णाजी नारायण माजी-एडिटर केरळकोकिळ व एडिटर लोकमित्र खानापूर)
- (१८) नारायण कवि ('शिवमोहिन्याख्यान' या ३७ आर्यात्मक प्रकरणाचा कर्ता)
- (१९) भास्कर कवि (गणपति स्वयवराख्यानाचा कर्ता पद्ये संकीर्ण २१०)
- (२०) उषास्वयंवर व गयगंधर्वाख्यानाचा कर्ता (उषा० संकीर्ण १५६ पद्ये, गय० संकीर्ण १२५) पाडुरंग कवि
- (२१) नाईक सखोबा गोविकर गोपीचंदाख्यानाचा कर्ता (पद्ये संकीर्ण ११८)
- (२२) नरहरि रामजन्म गीति ६५ त्रयोदशाक्षरी मंत्रात्मक
- (२३) नारायणविप्र कबीरजन्मचरित्रायां १०० यांचा कर्ता
- (२४) त्रयोदशाक्षरी चतुर्मंत्ररामायण गीति ९१ याचा कर्ता अनामकवि.
- (२५) द्वादशाक्षरी भागवतमंत्र साधलेल्या 'मंत्रमय ध्रुवचरित्रा'चा कर्ता. गीति २७६ अनामकवि.
- (२६) कृष्णानंदनिमग्न 'राधाविलास' गीति ६२ याचा कर्ता
- (२७) जनार्दन 'दामाजीपंत चरित्र' गीति २४ यांचा कर्ता
- (२८) महाजन देवीदास लक्ष्मण नांदेडकर.

- (१) बाबा पद्मनजी रेव्हरेड कोशकार (जन्म १८३१ मृत्यु १९०६)
- (२) टिळक रेव्हरेड कवि नारायण वामन
- (३) टिळक लोकमान्य गीतारहस्यकार वाळ गंगाधर वी. ए. एल्. एल्. बी.
- (४) दत्तरदार विठोबा अण्णा 'सुश्लोक-लाघव, गजेंद्रचंपू' इ प्रथांचे कर्ते
- (५) प्रासादी राजाराम
- (६) जनार्दन रामचंद्रजी
- (७) कानिटकर केशव वाळकृष्ण
- (८) आणेराव गोविंद बळवंत वी. ए.
- (९) बडवे नारायण गोविंद पंढरपुरकर
- (१०) बापट गोविंद शंकर शास्त्री (जन्म इ. स. १८४४ मृत्यु १९०४)
- (११) गाडगीळ गजानन महादेव
- (१२) इनामदार वळवंत कृष्ण
- (१३) कुळकर्णी वापूजी लक्ष्मण विंचूरकर
- (१४) गाडगीळ कृष्णाजी परशुराम (जन्म इ. स. १८४७ मृत्यु १८९६)
- (१५) सर मोकदम श्रीनिवास नीलकंठ वणीकर ऊर्फ अप्पाजी महाराज
- (१६) तखेडकर द्वारकानाथ राघोबा (जन्म इ. स. १८४६ मृत्यु १९०४)

- (१७) देशपांडे शंकर गणेश बी. ए. एल्.
एल्. बी. वकील वर्धा
- (१८) गुळवणी वासुदेव दत्तभट
- (१९) बर्वे रामचंद्र जगन्नाथ
- (२०) खरे विनायक शिवराम
- (२१) सबनीस दत्तात्रेय घनश्याम
- (२२) शिंगणे मोरो गणेश
- (२३) कर्वे मोरेश्वर वासुदेव भिवंडीकर
- (२४) पटवर्धन श्रीधर गणेश वसईकर
- (२५) पंडित बळवंत मनोहर सोलापुरकर
- (२६) गोसावी शिवराम बाबाजी
- (२७) तेंडोलकर देवराव केशव
- (२८) कानिटकर वामन हरी बी ए
- (२९) ताह्यान केशव गोपाळ एम्. ए.
महामहोपाध्याय 'गुमानी' कविकृत
'पुराणनीतिमाले'चे भाषांतरकार.
- (३०) मोडक वामन आबाजी बी. ए (जन्म
इ. स. १८३५ मृत्यु १८९७)
- (३१) आपटे हरि नारायण
- (३२) शानडे शंकर मोरो बी. ए. (जन्म
इ. स. १८५०-१८९९)
- (३३) जोशी आनंदाबाई डॉक्टर (जन्म
इ. स. १८६५ मृत्यु १८८७)
- (३४) कानिटकर काशीबाई.
- (३५) साठे अच्युत सीताराम एम्. ए.
बी. एल्.
- (३६) बापट नागेश विनायक
- (३७) लोंढे मोरो गणेश
- (३८) पटवर्धन वासुदेव बळवंत बी. ए.
माजी प्रिन्सिपाल फर्ग्युसन कॉलेज पुणे.
- (३९) श्रीखंडे मथुराबाई
- (४०) कुंटे माधव मोरेश्वर बी. ए. (जन्म
इ. स. १८३५. मृत्यु १८८८)
'राजा शिवाजी' कर्ते.

- (४१) जोशी वि. बा. कन्नडकर.
- (४२) चिपळूणकर कृष्णशास्त्री (जन्म इ.
स. १८२४. मृत्यु १८७८)
- (४३) शानडे न्यायमूर्ति माधव गोविंद एम्.
ए. एल् एल्. बी. (जन्म. इ. स.
१८४२. मृत्यु १९०९.)
- (४४) विलसन डाक्टर

मोरोपंतांची प्रभावळ.

(७) मोरोपंतांचे ग्रंथ उदयास
आणून लोकप्रिय करणारे
कांहीं प्रसिद्ध लेखक
व प्रकाशक.

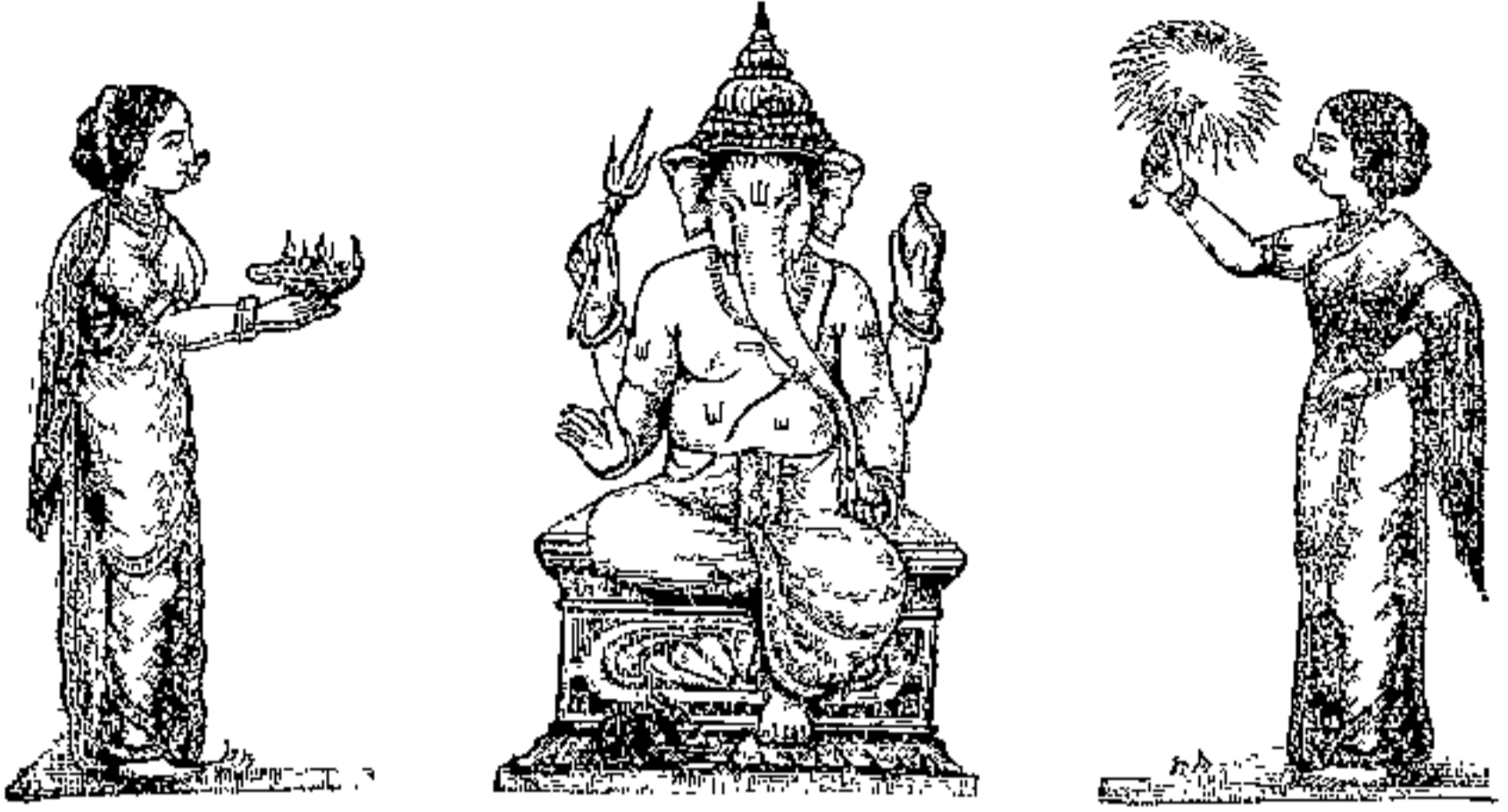

- (१) डुकले माधव चंद्रोबा 'सर्वसंग्रह'कार
(जन्म. इ. स. १८२५, मृत्यु. १८८५)
- (२) मोडक जनार्दन बाळाजी ('काव्यसंग्रह'-
कार, 'काव्येतिहाससंग्रह'कर्ते) (जन्म.
इ. स. १८४५, मृत्यु. १८९०)
- (३) ओक वामन दाजी ('काव्यसंग्रह'कार)
(जन्म. इ. स. १८४५, मृत्यु १८९७)
- (४) तर्खडकर दादोबा पांडुरंग ('यशोदा-
पांडुरंगी'चे कर्ते) (जन्म. इ. स.
१८१४, मृत्यु १८८२)

- (५) पंडित हरि माधव ('काव्यसंग्रह'साहाय्यक, 'विविधज्ञानविस्ताराचे टीकाकार) (जन्म इ. स. १८४९, मृत्यु. १८९९)
- (६) चिपळूणकर कृष्णशास्त्री (पंतांचे टीकाकार) (जन्म. इ. स. १८२४, मृत्यु १८७८)
- (७) चौधरी जावजी दादाजी ('काव्यसंग्रह'चे प्रकाशक) (जन्म इ. स. १८३९, मृत्यु १८९२)
- (८) चिपळूणकर विष्णु कृष्ण ('निबंधमाला'कार) (जन्म. इ. स. १८५०, मृत्यु १८८२)
- (९) दत्तरदार विठोबा अण्णा सुळोक-लाघवकार (मयत)
- (१०) पंतपराडकर रामकृष्ण दत्तात्रेय 'मोरोपताचे समग्र ग्रंथ' याचे संपादक.
- (११) पंडित शंकर पांडुरंग ('बृहद्दशमा'चे संपादक) (जन्म. इ. स. १८४०, मृत्यु. १८९४)
- (१२) गोडवोले परशुराम बल्लाळ ('नवनीत'-कार, केकादर्शकर्ते) (जन्म इ. स. १७९९, मृत्यु १८७५)
- (१३) भागवत राजाराम रामकृष्ण ('अलंकार-मीमांसा' कर्ते) (जन्म इ. स. १८५३, मृत्यु. १९०८)
- (१४) रानडे न्यायमूर्ति माधव गोविंद (जन्म इ. स. १८४२, मृत्यु १९०१)
- (१५) हंस मल्हार वाळकृष्ण (मोरोपतावरील निबंधकार) मयत.
- (१६) पांगारकर लक्ष्मण रामचंद्र मोरोपंताचे चरित्रकार

परिशिष्ट-ठ.

‘पंताची कविता आनंदजनक विचारांनीं आणि चमत्कारिक कल्पनांनीं ओतप्रोत भरलेली आहे. मोरोपंताचीं कितीएक पद्ये स्वतंत्रपणे आनंदजनक आहेत व कितीएक एकंदर प्रबंधांत सलग्न असतांना आनंदाला प्रसवतात. तथापि भारतादि ग्रंथरचनेतील त्याच्या स्वतंत्र कल्पना आणि स्वतंत्र रचिलेल्या ग्रंथातील कल्पना ह्या सर्वांचें एकीकरण करून पाहिलें असता, मोरोपंतासारखी कवितास्फूर्ति आजपर्यंत झालेल्या कोणत्याही महाराष्ट्र कवीस नव्हती, व पंतांनीं रचिलेला आहे इतका काव्यग्रंथही दुसऱ्या मराठीभाषाकवीनें रचिलेला नाही हें स्पष्ट दिसतें. दुसरे, कवितेचा आत्मा जो रस तो ज्या भाषेच्या आश्रयानें राहतो तो चमत्कारिक कल्पनाही मोरोपंतांच्या काव्यात सर्वत्र भरलेली आहे कितीएक ठिकाणीं त्याच्या कल्पना इतक्या उज्वल व उदात्त आढळतात कीं, त्या कामात ते नामाकित संस्कृत कवींची स्पर्धा करित आहेत कीं काय असा भास होतो. (हंसकृत पंतावरील निबंध— पृष्ठ ११७-११८)’

‘The language of poetry consists in imagery, description, metaphors-similes and sentiment adapted with propriety to the subject.’

(Goldsmith)

सूचना:—ही उपमांची यादी व वर्गीकरण अपूर्ण आहे. पंतांच्या काव्यांतील निरनिराळ्या विषयांवरील उपमांचें वर्गीकरण केलें असतां ‘बहु कल्पना सुकविसा विजयहि बहु शरपरंपरा व्याला’ ह्या पंतोक्तीप्रमाणें मोरोपंत हे महाकवि कसे ठरतात हें दाखविण्यापुरताच हा अल्प प्रयत्न केला आहे. ह्या दिशेनें मयूरकविभक्तांस उद्योग करण्यास आणखी पुष्कळ जागा आहे.

मोरोपंतांच्या उपमा:—

(१) अचेतनवस्तुविषयक उपमा:—

क्षोभे द्रौणि, जसा रविकांतमणि स्पर्शतांचि तत्किरणीं ॥ १ ॥

(कर्ण. १०.६१)

भोळ्या दिगंबराचें आक्रमिलें वतन, जळ जसें तैलें. ॥ २ ॥ (नामार्या १०२)

तेल जसें उत्तेजन देतें तत्काळ दीपकलिकेला. ॥ ३ ॥

(मंत्रभागवत १०.७९८)

न विकत्थनरस रुचला कुलजाला काय चोखिता कुचला ? ॥ ४ ॥

(मंत्रभाग. १०.६६७)

अन्योन्यविशिखसदनीं शोभति रत्नप्रदीपसे शुद्ध ॥ ५ ॥ (कर्ण. १४.५८)

क्षुब्ध कराया टाकी अरिवरि शर, जेंवि अश्रुपरि घास ॥ ६ ॥ (कर्ण. १४.६४)

ते एकदाचि वर्षति शस्त्रांचे निकर, जेंवि घन पाणी. ।

साहे नगसा, ओपी धनपतिसा बाण बाणधनपाणी. ॥ ७ ॥ (कर्ण. १७.६)

बहु पेटला धनंजय, वरि पडतां शत्रुसैन्य तें आज्य. ॥ ८ ॥ (कर्ण १७.१९)

संजय ह्मणे, सुयोधन, गिरिवरि हरिसा, रथातरीं चढला; ।

मानस्नेहकटाहचि तो, परिभवकोपपावकें कढला. ॥ ९ ॥ (कर्ण १८.३)

कुरुसेना बहु कांपे पडतां शरवृष्टि फार जसि थंडी. ॥१०॥ (कर्ण. १८.८)

तेन्हा दुर्योधन नृप सज्ज कहनि घे घनुर्लता दुसरी; ।

तींतूनि शरपंक्ति निघति, शरयूआंतुनि जशा महा सुसरी. ॥११॥ (कर्ण. १८.९)

त्या शस्त्राचीं पटलें त्वरित महास्त्रप्रयोगपट्टु कर्णे ।

लीलेनेचि उडविलीं, वातें गगनांत जेंवि तृण पर्णें. ॥ १२ ॥ (कर्ण. १९.२२)

कल्पांतमेघसा तो, नर शरधारा नराधिपा ! सोडी ।

कुरुसेनेवारि पसरी शरपटला, जेंवि भव्य पासोडी. ॥ १३ ॥ (कर्ण. १९.२७)

मग मज पार्थांत सुकर, जैसा क्षुब्धानिलासि अभ्रांत. ॥ १४ ॥

(कर्ण. २०.४१)

संशप्तकात झाला मग जसा सागरोदरीं भेंडा. ॥ १५ ॥ (कर्ण. ३०.२७)

पांडवनांत पेटे दावानलसाचि कक्ष रिपु ते जा(=ज्या) ॥ १६ ॥

(कर्ण. ३१.१५)

भाजा प्रतापदहनी, खलवल हो, धस्मरांतका हुरडा. ॥१७॥ (कर्ण. ३१.४८)

कर्ण ह्मणे, 'तुज सागर भासे, मज भीम कालवा राया ! ॥१८॥ (कर्ण. ३२.१५)

स्नेहें लालन केलें माथां धरिलाहि मलिन वक्र कच. ।

तव शब्द तसा, भेदी हृदय, न दारुण असा नव ककच. ॥ १९ ॥ (कर्ण. ३२.१६.)

[ही कचाची उपमा इतर ठिकाणींही आलेली आहे.] (आदि. अ. १० गी. ९)

शररचितक्षत भूषणहेतु, जसा रंघ्रयोग मोत्यातें. ॥ २० ॥ (कर्ण. ३२.२९)

जरि होति कोळसे परि धनंजयीं पडति टोळ सेना कीं ।

येथ रजीं रक्तीं वपु, तदधिक सुरतात धोळसे नाकीं. ॥ २१ ॥ (कर्ण. ३३.३३)

वृष्टि करीच, न राहे प्रावृद्धघन जेंवि जरि मिजे सार्थ. ॥ २२ ॥

(कर्ण. ३४.२८)

कुरुपतिहित गुरुसुत करि परिभव, परि नृप न कुरुकटक रक्षी, ।

गृहरक्षणा विज्ञवितां उदकें स्नेहाग्नि जेंवि गृह भक्षी. ॥ २३ ॥

(कर्ण. ३४.३०)

शर सोडिले तयावरि गिरिवरि जैसीं पयोधरें अणें. ॥ २४ ॥ (कर्ण. ३४.३१)

तेव्हां परपुरुष म्हणे, 'पार्था ! दिव्याह्रवात सोडावा, ।

शोडावा, मोडावा वैरदुमकर्ण, वाण जोडावा ॥ २५ ॥ (कर्ण ४९.२०)

कर्णावरि बहु कोपे पार्थ जई तेधवा अनळसाचा ।

देह ज्वालामाली भासे त्या रणमर्खीं अनळ साचा. ॥ २६ ॥ (कर्ण. ४९.२१)

तुटला ध्वजचि न केवळ, विजयाचा भरवसाहि तुटला हो ! ।

सुहृदश्रुविंदुसह तो पडला, बळधैर्यसेतु फुटला हो. ॥ २७ ॥ (कर्ण ४९ ४१)

तो शर कृत्यानळसा दुर्घटचक्रोद्धतिक्रियानळसा ।

गाठी कुरुबळविजयप्रासादाच्या रविप्रभा कळसा. ॥ २८ ॥ (कर्ण. ४९ ५१)

शाणनिशितमुखबाणप्राणभृदीज्यार्कें सूनुच्या अमळा ।

खंडी नाळापासुनि कमळा मारुत तसा शिर कमळा. ॥२९॥(कर्ण ४९.५२)

जैसें खमुखींचें जळ खळबळ पळ, पळ न लागता काढी ।

मरतांचि कर्ण, चिंता भीतिहि शिरली मनामधें गाढी. ॥ ३० ॥ (कर्ण. ४९.५८)

मथिलें अहिला विजयें; रजतांसि न पाविजे तुळा कथिलें. ॥ ३१ ॥

(कर्ण ४८.९)

भस्म कराया न लगे दवदहना फार कोप टोळाचें, ।

'तेंवि नरास न, अहिचें खंडन करि जेंवि तो पटोळाचें. ॥३२॥(कर्ण.४८.१०)

स्रवला प्रेमाश्रुजळ, द्रवला पाहोनि शांतनव तो या, ।

जैसा प्रसवे, प्रेक्षुनि चंद्रकरा, चंद्रकांत नवतोयां ॥ ३३ ॥

(भीष्मभक्तिभाग्य ४४)

तें साहिलें परोपरि परपादाक्रमण जेंवि सोपानें. ॥ ३४ ॥ (गदा. ४.११)

सेना सर्व मिळाल्या धावुनि अत्यंत शीघ्र दोघांतें ।

जैशा तटिनी गंगाधमुनांच्या श्रावणांत ओघांतें. ॥३५॥ (द्रोण. १६.६१)

वरील बाह्य सृष्टीतील उपमा कितीतरी अनुरूप, उदात्त व हृदयंगम आहे !

शोकग्रीष्मविशुष्कीं धर्मसरीं ताप बंधुयादानीं ।

धरिला, तो प्रशमविला भीष्मघनें चित्सुधेचिया दानीं ॥ ३६ ॥ (भीष्मभक्ति. ९३)

यांतील रूपक किती खमंग आहे !

न शरत्काळींच्याही, ये प्रभुदृष्टिप्रभाव पुनिचेतें. ॥ ३७ ॥ (भीष्मभक्ति. १०६)

पुण्यप्रदीप उजळी योजुनि तेथेंचि धनशरीराज्य ।

वांवाळीं देवद्विजपद, यासाठींच तो करी राज्य. ॥ ३८ ॥ (भीष्मभक्ति. १९०)

चुंबक लोहासी तसा, वेणुरवें जनमनासि आकर्षी. ॥ ३९ ॥ (अवतारमाला २६०)

परमदुरासद सर्वहि भट, तैलकटाह बहु जसा कढला. ॥ ४० ॥

(मल्लारिविजय २८)

शिवकीर्ति किति स्वच्छा अमृतनिधि ह्यणे, असी न मल्लहरी. ॥ ४१ ॥

(मल्लारिविजय ४५)

जीचा प्रसाद वृद्धि ज्ञाना दे, पावका जसा पवन. ॥ ४२ ॥ (मदा. ३ १६)

तिसरेंहि 'शत्रुमर्दन' हें नाम व्यर्थ, सर्व देहांत ।

एकचि पुरुष बहु दिसे, जैसा आदर्शजडित गेहांत. ॥ ४३ ॥ (मदालसो. ५ २८)

भुवनीं प्रसरत असतां यश सहजचि, जेंचि वारिवर तेल. ॥ ४४ ॥

(कर्ण. २७.२६)

परि हृदयमृद्घटांतुनि उपदेशामृत हळूहळू गळतें. ॥ ४५ ॥

(मंत्रभाग. ६५८)

वाचिक तुमच्या दयिता कृष्णाचें सांगतों तुह्या, परिसा, ।

ह्यणुनि असें ज्ञान कथी घांसी सुविशुद्धकांचनीं परिसा. ॥ ४६ ॥

(मंत्रभागवत १०.६०४)

भक्त प्रेमें प्रभुला चालवि, जैसें तरंडका शीड. ॥ ४७ ॥ (पांडुरगदंडक ४७)

असि साधु साधुपतिसीं गाठि पडे, ती जसी अया परिसा. ॥ ४८ ॥

(उद्योग. १.५८)

खळमळसंसर्गास्तत्र न रणकसीं गुरुहि सैन्यहेम तरे. ॥ ४९ ॥

(उद्योग. ४.३४)

विषरो दायादाचें बळ मन, ठेंकुळ जसें जळीं विरतें. ॥ ५० ॥

(उद्योग ११.१५)

उदकें भेंडा जैसा, याच्या श्रवणेंचि तो विरो पापी ॥ ५१ ॥ (उद्योग. १२.२९)

विटदृष्टि ते कलत्रीं भावी स्वनखांत सूच वीरमणी. ॥ ५२ ॥ (विराट १.१२२)

जें कर्म सिंधु इतरा, मज हरिदासासि आड वाटे तें ॥ ५३ ॥ (विराट १ १७२)

उमगा वरें चतुरहो ! तो साधु तप समृद्धिचा कुणगा. ॥ ५४ ॥ (विराट १.२१)

त्याच्या आक्षां, तेंचि न पांथा बहु धाक रात्रि गर्ताचा. ॥ ५५ ॥ (विराट ३ ३०)

(२) अभूतोपमाः—

शोषण जलराशीचें, संसर्पण जेंचि रत्नसानूचें, ।

अद्भुत वृषमरण गमे, कीं गगनाहूनि पतन भानूचें ! ॥ ५६ ॥ (कर्ण. ६.२)

नृपति बहु विलाप करी सूतासि म्हणे, 'अहा ! कसें घडलें ? ।

बा ! संजया ! अकस्मात् रविबिंब गळोनि भूतळीं पडलें ! ॥ ५७ ॥ (कर्ण. ६.३.)

(३) अयोग्य उपमाः—

ह्यणति विभो ! भेटेल क्षितिजेसह कीर्तिही नवी रमणी. ॥ ५८ ॥

(मंत्ररामायण युद्धकांड ४२)

(सुग्रीवादिकपि रामसांख्यन करिताना जें वर ह्यणतात तें एकपत्नी रामाला शोभत नाहीं).

हा पलभोजन, गूर्थीं जसा कृमि, अर्धीं तसा रमे, यातें ।

मी पलमात्रें वधितों जैसा मृगकात सारमेयातें. ॥ ५९ ॥

(रावणासंबंधीं मास्तुच्या भाषणातील वरील गीतींतील दोन्ही उपमा अगदींच अयोग्य भासतात)

पुनरपि ते रागानें जाउनि गुडराशिला पिपीलिकसे; ।

लंका व्यापुनि ह्यणती, 'खल हो ! अद्यापि वाचलेत कसे ?' ॥ ६० ॥

(मंत्ररामा. युद्ध ३८९)

अस्थिरता जे श्रीची ते तूझ्या शत्रुजीवनीं राहो, ।

सतत कल्याण असो, विपक्षलोकप्रतापरविराहो ! ॥ ६१ ॥ (मंत्ररामा. युद्ध. ७५५)

(शत्रूला सूर्याची व रामाला राहूची उपमा शोभत नाहीं)

अन्यनिशाचरजीवनरस नेला राममार्गणभ्रमरीं. ॥ ६२ ॥ (मंत्ररामा. युद्ध. ३३४)

(शृंगारप्रसंगीं योजण्याची भ्रमराची उपमा युद्धप्रसंगीं शोभत नाहीं. तींमुळें 'प्रलयसंमर्दनादि वीररसोत्कर्षक क्रियाचा लोप होऊन चुंबनालिंगनादिकांचा भास होऊ लागतो.' म. वा. हंस)

न दिसति ह्यणउनि केवळ काय नसति गुर्जरीस कुच राजा ! ॥ ६३ ॥

(विराट. २ १२)

स्वप्रिय दाउनि, तन्मन करुनि बहुत आपणापरिस वेडें, ।

ऐसा देवसुत वरा कात, ह्यणे सुपति, कुपति, पुर खेडें. ॥ ६४ ॥

(हरिवंश ३६.१०१)

तेव्हां धर्मरथावरि नकुळ असा होऊनी पराभूत, ।

गेला मांत्रिकनिर्जितशक्ति शरण काय ईश्वरा भूत. ॥ ६५ ॥ (कर्ण. १४.७२)

हुडकिति शवें पहा पतिसुत वळखायासि वायका सारी, ।

या कमळवनविहारा शिरल्या हंसीच काय कासारीं ? ॥ ६६ ॥ (स्त्री. ४ ७)

दुर्योधन धर्माशीं युद्ध करी जेंवि तेल तूपासी. ॥ ६७ ॥ (कर्ण. ९ ३)

(हा तेलतूपाचा दृष्टांत पंतांचा फार आवडता दिसतो. तो अनेक स्थलीं आला आहे उद्योग. ६ ३५ इत्यादि)

होते निर्भय आश्रित अवलंबुनि तुज, जसे कुपा सरडे. ॥ ६८ ॥ (सौप्तिक. २.३६)

बहु दिवसा सुत पाहुनि कुंती झाकून आननास रडे; ।

सरडीसही बहुप्रिय जे मत न पुरा न कानना सरडे. ॥ ६९ ॥ (स्त्री ३.६०)

ती धर्मा मर्यादा सोसावी सर्वथा न रामाशीं; ।

जागृदवस्थेंत जशी नासाग्रों बैसली नरा माशी. ॥ ७० ॥ (गदा. ५ २)

ते स्त्रीविलाप दुःसह भूपा, अतिसारिया जसे हिरडे. ॥ ७१ ॥ (शल्य. १.८)

तैसेचि निर्गमींही निजळे, घालुनि बाजसें हो तें. ॥ ७२ ॥ (सौप्तिक. २.३०)

अरि करिघटा पहाता तुज नरासिंहा विमूढगति हो, ऊ ।

जसि मर्कटासि रुचिदा, तसि तव बाणासि शत्रुचिति होऊ. ॥ ७३ ॥ (कर्ण. ७.१७)

मानिति ज्या अनपत्या धनपत्याखंडलादि लोकेश; ।

ज्या होय जो अपुत्रिक जन नाकीं, भोजनांत तो केश. ॥ ७४ ॥ (शांति. ४.६१)

गेल्या स्वर्गासि अमित सुकृतें जोडोनि राय; तें नाकीं ।

होय सुदुःसह शक्रा, जैसें बाळासि रायतें नाकीं. ॥ ७५ ॥ (आदि. ११.७५)

उत्तर म्हणे नको गे ! पाया पडतो वृहन्नडे ! सोड; ।

जोड दिली दुखवुं नको, केवळ पितृकरतलस्थ हा फोड. ॥ ७६ ॥

(विराट ३.७४)

प्रभुला विभीषण म्हणे 'पावेल ज्या न रावणि कदापि', ।

निजकपटज्ञा पाणी जोडी, भोळ्या नरा वणिक दापी. ॥ ७७ ॥

(वन. १२.५३)

धृतराष्ट्रासि रुचेसी सागे अत्युग्रनीति तो कणिक ।

वणिक ग्राहकहस्तीं देतो विषसर्पिशर्कराकणिक. ॥७८॥ (आदि २८.५)

याचप्रमाणें यमकाकरिता पंतांनीं क्वचित् अयोग्यशब्दरचना, तसेंच अयोग्य वर्णनही केलेलें आढळतें.

मच्छत्रुविजय इच्छिसि दुष्टा ! बंधुत्व हें तुझे जळलें. ॥ ७९ ॥

(मंत्ररामायण युद्ध ७०)

'जळलें' हा वायकाच्या तोंडात शोभणारा शब्द रावणाच्या मुखात अयोग्य वाटतो. सावित्रीचें चरित्र ऐकण्यास 'योग्य साधु, पतित न या' असें वर्णन (वन. १३.३) तसेंच उषेनें पतीचें चित्र ओळखतांच चित्रलेखा 'आणि अनिरुद्धासहित उचलुनि वाजे' ह्या स्थळीं 'बाज' शब्दाची योजना ही अयोग्य भासतात.

(४) उपमेवर उपमा:—

कोधि हृदय गुर्वक्षर मोडीं, कीं मूल लाडिकें लिहितें. ॥ ८० ॥ (उद्योग १३, १६४)

काय शुका मदिराक्षी, खदिरा क्षीणत्व दे रणीं कदली ? ॥८१॥ (उद्योग १३.१८९)

लब्धतदनुमोदन तो जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा ।

व्याघ्रीस, सतीस बळें, शातीस वरावयासि तामससा. ॥ ८२ ॥ (विराट. १.४६)

आस्तिकशपथ अहीचें, कीं हरिचें आवरी बल खलीन, ।

धर्म तसें भीमाचें, तो ह्यणता भूखलीं खल खलीन. ॥ ८३ ॥ (विराट. १.६९)

तो शर गरधर खरसा, पविसा, रविसा, स्मरारिसायकसा; ।

पार्थभुजांतरिं शिरला, वाल्मीकामाजि नागनायकसा. ॥ ८४ ॥ (कर्ण. ४९. ३१)

सुरनरमडलकुमुद प्रभु भासे पूर्णचंद्र विकसविता, ।

कीं त्या कमळवनीं हा शोभेचें पिकवि विपुल पिक सविता ॥ ८५ ॥

(षष्ठ स्तोत्ररामायण ९२)

सार्थक पार्थ करी, ती कैरविणी तो सुधांशु गौरविता, ।

सविता विनसीसि वरि, कीं भेटे तो गुणज्ञ ती कविता. ॥ ८६ ॥ (कृष्ण ८६.२७)

सूत म्हणे 'कविगुरुच्या जैसे रसिकांसि वाटले कवनीं, ।

की उगवता अदितिचा पाथा जायास वाट लेक वनीं, ॥ ८७ ॥

किंवा जैसे सुकंठप्लवगाला वाटले कपींद्र वधीं, ।

वेननिधनीं प्रजाला, त्या पाचाळादिकां तसेंच तधीं. ॥ ८८ ॥ (गदा. ६. २. ३)

सद्धर्मबोध विनता सच्छिष्या, सिद्धरस जसा कथिला, ।

की लोहा स्पर्शमणी, होय तसा जो गुरुत्तमें कथिला. ॥ ८९ ॥ (कर्ण. ४१.७७)

वारण विदारिलें बहु बाणत्रातें, (१) जसे गिरी पविनें, ।

(२) रविनें किरणगणें घन, (३) कीं न्यायें बौद्ध खंडिलें कविनें ॥९०॥ (कर्ण. ८.३२)

वरील गीतींत नैयायिक बौद्धमताचें खंडन करितात ही न्यायशास्त्रीय उपमा पंतांनीं दिली आहे. यावरून त्यांना त्या शास्त्राची ओळख होती असें मानणें गैर होणार नाहीं

तो गज पळोंचि लागे, नाटोपे, (१) प्राकृता जैसे चित्त, ।

(२) किंवा जैसे अनावर यत्नशतें, दैव कोपता चित्त. ॥ ९१ ॥ (कर्ण ८. २६)

क्षणहि न उरेल नकुळा ! कर्णनृसिंहापुढें तुझा दर्प, ।

सर्पप्राण जसे खगपतिपार्शीं, शमुनिकट कदर्प ॥ ९२ ॥ (कर्ण १४. ४४)

दुर्योधन परमेश्वर ..कीं वृष रवि. (कर्ण. १४. ७४-७५) 'पौराणिक उपमा' व 'ज्योति शास्त्रीय उपमा' अनुक्रमाने १६६, ९८ पहा

अरुण रवीचा सारथि, दहनाचा वायु, यत्न कीं विधिचा, ।

सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्यबळपयोनिधिचा. ॥ ९३ ॥ (कर्ण २१ १२)

शवमासमत जंबुक तूं, गजमुक्ताश सिंह तो जिष्णु; ।

तू शशक पार्थ गजपति, कीं दानव तू सिताश्व तो विष्णु ॥ ९४ ॥ (कर्ण. २१.६)

आखु बिडाल, श्वान व्याघ्र, शृगाल द्विपारि, शशक करी, ।

विष अमृत, सत्य अनृतहि तू पार्थ, तथा तुझां नसेचि सरी ॥९५॥ (कर्ण २१.१३)

(५) कृमिपतंगसर्पादिसृष्टींतील उपमाः—

मोहळ कृष्ण सुरसमय, गोपी सरघाचि, त्यासि त्या चुकल्या. ॥ ९६ ॥

(मंत्रभागवत १० ३९८)

सुरदृष्टिमक्षिकांचा मोहक तो इक्षुचा सुरस भेला. ॥९७॥ (उद्योग. ८.५९)

प्रभु निजभुज त्या तुंडीं शिरवी, जैसा महाबिळीं उरग. ॥ ९८ ॥

(मंत्रभाग. १०.४६०), तसेंच कर्ण. १८.१९

पुच्छ रगडितां नागें धावावें, कडकडोनि चावावें. ॥९९॥ (कर्ण १४.३)

कुरुसेनाभुजगीतें खंडी जो शरनखाननीं नकुल. ॥१००॥ (कर्ण. १४.३६)

कर्णाचे शरपातस्थळ सोडुनि पळति तेधवा दूर ।

शरहि सोमक, जैसे दंशाचे संघ लागतां धूर. ॥ १०१ ॥ (कर्ण. १४.५५)

तसेंच कर्ण. २४.२०;

मोहमहाजगरानें पांडुसुताचा चमूपती गिलिला. ॥ १०२ ॥ (कर्ण. १६.४)

गळता कवच नृपति बहु शोभे, अहि जेंवि कंचुकापगर्भी. ॥ १०३ ॥

(कर्ण. ३१.१९)

कुंतीनंदन चंदन, झाली तत्खंडनक्षणीं जागी, ।

धांवे कर्णावरि भुजशाखेपासूनि, शक्ति ते नागी. ॥ १०४ ॥ (कर्ण. ३१.२१)

तरि पार्थासि न सेना लजिति, मधुहरासि जेंवि सरघाली. ॥ १०५ ॥

(कर्ण. ३३.५७)

सप्तद्वीपा पृथ्वी वृष उचली चार अंगुलें वरती. ।

बडिशासि जसी मत्स्यी जुगळी चक्रासि कापवी पर ती. ॥ १०६ ॥ (कर्ण. ४८.५७)

गेहात भोगितें मन, जैसें जाळ्यांत आपदा याद. ॥ १०७ ॥

(मंत्रभागवत १०.६४२)

न विटे ब्राह्मणनमना क्षत्रमन, जैसें वनासि मीनमन. ॥ १०८ ॥ (उद्योग. ९३४)

सच्चित्त गुर्वनादर, तोयानादर करी न मीन मनें. ॥ १०९ ॥ (उद्योग. १०.७७)

वात्सल्यदृष्टि जाणे प्रभुची, जाणे तसें न कूर्मी तें, ।

कूर्मी काय इचें यश, हासे अमृताब्धिच्याहि ऊर्मीतें. ॥ ११० ॥ (भीष्मभक्ति. १०७)

परजीवन हरितीच प्रखर शरें, पद्मरस जैसें भ्रमर. ॥ १११ ॥ (मल्लारिविजय. ३९)

सात्यकिचेही बाणत्रज झाले त्या वृषासि घोळसिते, ।

जेंवि पिपीलिक भुजगा, किंवा व्याघ्रासि जेंवि कोळसिते. ॥ ११२ ॥

(कर्ण. १९.५)

भक्तयशस्त्रयशांतें गाल्याच्या ठाकतो पुढें मार्गें, ।

डोलतसे परमसुखें, डोलावें सुस्वरें जैसें नागें. ॥ ११३ ॥ (पांडुरगदडक १४)

बा ! दावपावकासीं समर करुनि पावतिल पतंग जया ? ॥ ११४ ॥

(उद्योग. ९.९२)

कु रुचीका मासीसी न सिवे क्लीबासि कीर्ति हो ! कुरुची. ॥ ११५ ॥

(उद्योग. १२.४)

पावेल लय, ज्योतिस्पृकू जेंवि पतंग मातला विलया. ॥ ११६ ॥

(विराट. १.१६०)

दूर चढोनि पडावे ते गोमयगोलकार कीटकसे ।

अस्खलित उच्चपदवीप्रति लघूं पाहतात नीट कसे ? ॥ ११७ ॥ (विराट. २.१०)

कीचकरहित विराट स्पष्ट जसा सर्प नीरदन दीन. ॥ ११८ ॥ (विराट २.३१)

(६) कृषिशाल्मीय उपमाः—

राया ! अशांत धावुनि तव सुतबळही धनंजया वेढी, ।

त्यांत दिसे पार्थरथध्वज, जेंवि खळ्यांत वृषगणीं मेढी. ॥ ११९ ॥ (कर्ण. ११.५६)

भगवत्प्रसादकल्पद्रुमशिखरसमाश्रितापगेयपिकें ।

श्रोतृक्षेत्रीं सात्विकभावांचीं पिकविलीं अनेक पिकें. ॥ १२० ॥

(भीष्मभक्ति. ९४)

(७) छंदःशास्त्रीय उपमा.—

गोपीगोपयशोदानंदीं दिव्यांबरीं ललामगणीं ।

आधीं मध्यें मगही गौरव सम करि जैसें भला मगणीं. ॥ १२१ ॥

(कृष्ण. ८४.४४)

(साकी) प्रभु तारात्मज दूतमुखें त्या हित कथि तें खळ न गणी, ।

त्यात वक्रपण आधीं मध्यें अंतिहि जैसें मगणीं. ॥ १२२ ॥

(मंत्रगर्भसाकीरामायण युद्ध ४)

('म' गण=तिन्ही गुरुअक्षरें ^ ^ ^)

(गीति) यगण जसा एक मुखीं मात्र सरल, भूप वक्र मग सर्व. ।

ज्येष्ठत्व, राजसुतशत, औरस ज्याच्या मनीं असा गर्व ॥ १२३ ॥

(मंत्रभागवत १०.६३८)

('य' गण आद्य लघु—^ ^)

(८) जादूटोण्यासंबंधीं:—

सन्मति अपवादा भी, करणीच्याहि न वधू तशि विभ्याला. ॥ १२४ ॥

(वन. ७.५१)

वीर शतानीक गदा सोडी, मांत्रिक जसी महाकृत्या. ॥ १२५ ॥ (कर्ण. १५.१०)

मांत्रिक मंत्रे मोहुनि धरितो जैसा पराक्रमें साध. ॥ १२६ ॥ (कर्ण २३ ६)

मदभूतग्रस्ता तुज धर्मात्मा सिद्धमंत्र पाहेल, ।

साधुपुढें नोह तसा, क्षणभरिहि न हा प्रलाप राहेल ॥ १२७ ॥ (कर्ण. २४.२३)

कर्णानिलें उडविली, रक्षामंत्रे जसी कुजनदृष्टि. ॥ १२८ ॥ (कर्ण. ३० ६८)

(९) ज्योतिषीय उपमा:—

(गीति) सहदेव नकुळ दोघे दोभागी, त्यांत धर्मरथ चाले, ।

भासति जाणों क्षितिवरि पूर्णेंदुसमेत शुक्र गुरु आले. ॥ १२९ ॥

(कर्ण ३८ ४७)

(श्लोक) आत्मतेज मुनि हा तुजमाजीं । ठेवुनी मथिल राक्षसराजी, ।

चंद्रमंडळिं जसा स्वकरांशीं । स्थापुनी रवि निशातम नाशी. ॥ १३० ॥

(छंदोरामायण सर्ग १४ ११)

(गीति) रुक्मी जळे मनीं, परि चंद्राचें तेज रविपुढें काय ? ॥ १३१ ॥

(मंत्रभागवत १० ७१८)

कोणासही न ह्यणविल यापरि गुरु शनिहि कुजहि अष्टम 'हा !' ॥ १३२ ॥

(शांति. ६.१२)

जैसें विमार्गगामी गुरु, कवि, बुध, मंगलग्रह क्रूर, ।

तैसें लोकक्षयकर युद्ध करिति पांडुगुरुजनी शूर. ॥ १३३ ॥ (कर्ण ११.४)

नक्षत्रे इंद्रुविणें, खीरलें प्रभुविणें तशीं गमलीं ॥ १३४ ॥ (मंत्रभाग. १०.३९७)

त्या धर्मावरि धांवे, पूर्णसुधारश्मिवरि जसा राहू. ॥ १३५ ॥ (कर्ण. ३८.४९)

कुंडलमंडित पांड्यक्षितिपतिचें शिर धरातळीं पडलें, ।

भासे पतन विशाखामध्यगपूर्णेंदुमंडला घडलें. ॥ १३६ ॥ (कर्ण. १३.२८)

कीं वृष रवि, शर कर, भट उडु, शोणितपूर अरुण, भीरु तम, ।

विजय इनकांत, नृप विधु, बळप ग्रह, इष्ट पद्म हृष्टतम. ॥१३७॥ (कर्ण. १४ ७५)

झालीं नष्टप्रायें शत्रुबळें, जेंवि उदयिं नक्षत्रें. ॥ १३८ ॥ (कर्ण. १९.३०)

कर्ण क्षतजें न्हाला त्या काळीं तरुण अरुणसा शोभे ॥ १३९ ॥ (कर्ण ३१.२४)

कर्ण त्या नृपवृद्धा भेटि दिली, जसि कलेवरा जीवें, ।

करि भटमुखें विकसितें तो, रविचा उदय जेंवि राजीवें. ॥ १४० ॥

(कर्ण २० २०)

एकें अमृतकरेंचि व्योम धवळतें न तें उडुप्रकरें. ॥१४१॥ (कर्ण.२९ ३६)

दुःशासनासि तेव्हा सात्यकि करि विरथ; आणि आभाळीं ।

केतू तीन तसे, शर तीनचि रोवी तयाचिया भाळीं. ॥ १४२ ॥ (कर्ण. ३० ६५)

तो शर शिरे शरीरीं सौरीच्या, शिखरिच्या जसा अशनी, ।

न शनि क्रूर अहिपतिहि, रत ते लेहामृतीं न असृग्शनीं ॥१४३॥(कर्ण. ३२.२८)

अर्जुन तुझ्या प्रसादें तेजस्वी, त्वाचि तेज निज यातें ।

दिधळें, ज्वलनासि जसें रविनें पावावयासि विजयातें. ॥ १४४ ॥

(कर्ण ५०.३५)

राहुविमुक्तार्क तसा झाला गतमोह भासता पार्थ ॥ १४५ ॥ (कर्ण. ४९.३८)

वेष्टुनि शिर सितवस्त्रें बहु पहिल्याहूनि पावला तो भा, ।

पूर्णेदुमंडलानें उदयाचल जेंवि पावतो शोभा. ॥ १४६ ॥ (कर्ण. ४९.७९)

अहिचा जसा किरीटीं, नगशिखरीं न प्रहार अशनीचा; ।

अत्यंत तीव्र ह्यणती परी तसा दृष्टिपात न शनीचा. ॥ १४७ ॥

(कर्ण. ४७.७७)

अर्घाहें नऱ्हे काय ग्रहणीं रविमंडळ प्रभाविरहें ? ॥ १४८ ॥

(गदा. ४. १४)

रविच्या रश्मिपुढें तम, तेंवि टिके ज्यांपुढें न अविचार. ॥ १४९ ॥

(अवतारमाला १०५)

वाटे उदयनगार्गीं शारदपरिपूर्णचंद्रमा बसला ॥१५०॥(अवतारमाला १६२)

निर्जीवन करि अहिता, स्वकरांहीं जेंवि पल्वला सविता. ॥ १५१ ॥

(अवतारमाला २४९)

बिखरी स्मरहर खरतर शर सरसर, अहिमकर जसे किरण. ॥ १५२ ॥

(मल्लारिविजय ३८)

चंद्रातें, पाबुनियां तपनद्युति, पावती अधिक कान्ती. ॥ १५३ ॥

(मदालसो. २ ४४)

रविनें विधुसा, प्रभुनें स्वगृहागत मलिन ही न पोळविला ॥१५४॥(उद्योग.१.४७)

रवि स्वगृहीं ह्यणजे सिंहाराशींत असता चंद्र आला तरी त्याचा अस्त होत नाहीं.
या ज्योतिःशास्त्रनियमाकडे येथें कवीचें लक्ष्य आहे.

गगनमणिकरींच्या तम केव्हां तरि काय हो ! शिवे कमला ? ॥१५५॥

(विराट. १.१६)

(१०) तीर्थक्षेत्रादिपवित्रवस्तुविषयक उपमाः—

प्रद्युम्ना देवसुता मोक्ष्या भाग्यैकरूनि आवडती ।

ज्ञाल्ये, भगिनी हो ! मी जैशी रामेश्वरासि कावड ती. ॥ १५६ ॥

(हरिवंश ३६.९९)

हीच उपमा 'पाडुरंगदंडक'गी० १९ यात आली आहे.

विष्णुपर्दी पिंड जसा, शत्रुशिरीं पाय देय जो डावा ।

तो म्यां दिला अधिक याहुनि जन्मुनि काय अर्थ जोडावा ॥ १५७ ॥ (गदापर्व)

लिंग पदच्युत भग्निहि लंघ्य नव्हे, साधुनीतिला पाहें. ॥ १५८ ॥

(गदा. ४.१३)

गुरुसदनीं वेद जसा, विषयीं तैसा न देह राबेल, ।

तो दाखरूप वाहे त्या नित्य चुकों न दे हरा बेल ॥ १५९ ॥ (आदि २.२५)

दारवियोग प्रभुला तो, जेंवि ध्वजवियोग कलशाला. ॥ १६० ॥

(अवतारमाला १३८)

भजती जैशा यात्रा गंगायमुनाख्यसुसरिदोघांतें, ।

तैशाचि रामकृष्णा गोपी; उपमा न दुसरि दोघांतें ॥१६१॥ (अवतारमाला २३३)

(११) दैववाद व प्रयत्नवादः—

शास्त्रप्रोक्तविधानें रथ कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्यें, ।

जेंवि मनोरथ साक्षात् केला दैवेंचि सिद्ध वात्सल्यें. ॥ १६२ ॥

(कर्ण. २३.३३)

पार्थापुढें तसें बळ कर्मविपाकापुढें जसें न चले. ॥१६३॥ (कर्ण. ३०.१८)

आला कीं कर्ण बळी जैसा अनिवार्य कर्मपरिपाक. ॥१६४॥ (कर्ण. ३१.४६)

(१२) धार्मिक उपमाः—

जो कीं यथार्थनामा राजा ! पाडवसहाय वसुदान, ।

आचार्यें काळकरीं दिधलें समराध्वरीं तदसुदान. ॥ १६५ ॥

(कर्ण. ४.२४)

शिरले परमोदारा भगवंताच्या यथेष्ट शर देहीं, ।

ब्रह्मपथवदान्यसधनसाधूच्या अर्थिजन जसे गोहीं. ॥ १६६ ॥

(कर्ण. ११.४७)

धर्मज्ञ गृहस्थ जसा, प्राप्तातिथिकारणें गृह निवेदीः ।

गुरुसुत तसा निजास्रें अर्पां, पार्थासि विमुख हों नेदी. ॥ १६७ ॥ (कर्ण. ११.४९)

संशप्तकासि टाकी, स्वीकृति गुरुसूनुचीच पार्थ करी, ।

त्यजुनि अपांकेयातें पांकेयातेंचि अतिथि जेंवि चरी. ॥ १६८ ॥

(कर्ण. ११.४२)

त्याहीं केली प्रभुची कीर्ति स्वप्रेमशिशुगळां जिवती. ॥ १६९ ॥

(मंत्रभागवत १०.४२७)

रक्षी गुरुसेवा हे सच्छिष्यशिशूसि गालवा ! जिवती ॥१७०॥ (उद्योग. ८.८८)
 जसि इष्टि दशहविष्का, तींत करिति पिष्टपिंड दशधा, ती ।
 आचार्यपुत्र दावी युद्धमखी पाड्यगजवधी, जाती. ॥ १७१ ॥ (कर्ण. १३.२९)
 तूं (=धर्म) समरयज्ञदीक्षित धर्मात्मा सत्यसंध, मी होता; ।
 अधिकार धातृराष्ट्राहुतिशतहोमीं मला दिला होता. ॥१७२॥ (कर्ण. १८.२१)
 यजमान पात्र ह्यणती ऋत्विक् संचितफळाप्रति ज्ञाते ।
 ज्याचें त्याच्या हातें हो कर्म, न हो चला प्रतिज्ञा ते. ॥ १७३ ॥ (कर्ण १८.२२)
 ही रणयज्ञोपमा संस्कृतप्राकृतकवींस फार प्रिय आहे पंतांनींही आपल्या रामायण,
 भारत इत्यादि काव्यांतून ती वारंवार विस्तारानें वर्णिली आहे सप्तमस्तोत्ररामायण गीति
 ६४-६८ ('लंकेंत रणमहाऋतु...') पहा. केकावलि पृ० ३३६ पहा.

पार्थहि रथातळीं निज तेजं सकळ स्वशत्रुभट लाटा, ।

स्वर्गाखालीं ढकली शक्र जसा वेचतां सुकृतकोटी. ॥१७४॥ (कर्ण ३३ ३०)

दुर्व्यसन राहु गिळितां पुण्यें सज्जनरविप्रभा वांचे ॥१७५॥ (कर्ण. ५०.२६)

'शूद्र श्रुतिस, मज तसा हा' ह्यणुनि इणेंहि बा ! मरायाचा. ॥ १७६ ॥

(मदालसो. २ १८)

राज्ञीला शोक जसा ताप तसा पापिया न रौरव दे. ॥१७७॥ (मदा. २.८१)

भाद्रचतुर्थी कृष्णादेहचि बहुधा कलाप हा, याला ।

स्त्री बाळ वृद्ध साधुहि पुरजन बहु धाकला पहायाला ॥ १७८ ॥ (विराट. १.१७५)

अरिरक्त पहा दृक्प्रिय गणपमुखस्थहि असा न सेंदूर. ॥ १७९ ॥

(विराट. १ १५३)

(१३) पशुसृष्टींतील उपमाः—

वाघहि बळता परि खळ बळला नाहीं, तिलाचि बहु दापी. ॥ १८० ॥

(मंत्रभाग. १०.८४)

जाणों तो सिंहे निजभागहर वृक क्षणामध्यें धरिला. ॥ १८१ ॥

(मंत्रभाग. १०.४७५)

मोघश्रम जलदघटा परते, ते जेंवि हरिपुढें कुतरीं. ॥ १८२ ॥

(मंत्रभाग १०.३६५)

न निजति दिवाहि काराद्वारांतचि जागती जसे कुतरे. ॥ १८३ ॥

(मंत्रभाग १०.६७)

अन्योन्यातें मेदिति शस्त्रीं, शृंगीं जसे हठी बैल. ॥ १८४ ॥ (कर्ण. १६.१७)

भी सात्यकिला कौरवसेना, व्याघ्रासि जेंवि वृषसेना. ॥१८५॥ (कर्ण. ३०.५८)

जेव्हां असें महाबळ भीम शरें दिनकरागजा ताडी, ।

तद्वेदना वृषातें क्षणभरि मोही, जसी गजा ताडी. ॥ १८६ ॥ (कर्ण. ३२.४६)

खलसेना निश्चेष्टा केली बांधोनियां तिचे पाय; ।

काय यशःपय ध्याया बांधियली फार मारकी गाय? ॥ १८७ ॥

(कर्ण. ३३.४१)

कों कृष्णमतासि दिलें खां मन, गीतासि जेंवि दे हरण. ॥ १८८ ॥

(गदा. ५.३१)

सुर मथिति तद्वळातें, हरिणांच्या व्याघ्र जेंवि कळपातें. ॥ १८९ ॥

(मल्लारिविजय ३४)

रक्षीं, दुःखीं पडलों, मृग जेंवि दवाकुळा अरण्यांत. ॥ १९० ॥ (मदा ६ २२)

सुटला दाव्यापासुनि वत्स स्तन्यार्थ जेंवि गाईला ।

धांवे, अक्रूर तसा भेटाया कडकहूनि आईला. ॥ १९१ ॥ (मंत्रभागवत १०.४८१)

तत्ता गजासि गंगा तसि हे आशीहि शुचितमा ! मातें. ॥ १९२ ॥

(उद्योग. २ १९)

ज्यासि न साधु सहावे, जेंवि पहावे तुरंग न हल्याला. ॥ १९३ ॥

(उद्योग. ९.९९)

फोडी जैशी व्याघ्रविमुक्त कुलभ्रष्ट धेनु हंबरडे. ॥ १९४ ॥ (विराट. १.७९)

(१३) पक्षिसृष्टीतील उपमाः—

मोर जसा मेघातें, प्रभुतें पाहूनि विधि तसा हर्षें ॥ १९५ ॥ (मंत्रभाग. १०.२५५)

तसेंच उद्योग १.३३ 'जाला वृष्टीस मोरसा मौन ॥'

वाट प्रभुची पाहे व्रज, जलदाची तृषार्त चातकसा. ॥ १९६ ॥

(मंत्रभाग. १०.२६३)

सुचिर गरगरा फिरवुनि लीलेनें, गरुड जेवि उरगातें. ॥ १९७ ॥

(मंत्रभाग १०.४५९)

नागासि गरुड तैसें, बोढी पुच्छीं धरुनिहि जडाला ॥ १९८ ॥

(मंत्रभाग १०.५३६)

ही गरुडभुजगोपमा वारवार आढळते कर्ण. १६ १८; १८, १४, विराट. (१ ६७) पहा

मोर भुजंगासि तसा, शाल्वासि प्रभु ह्मणे, उगा मंदा ! ॥ १९९ ॥ (मंत्रभाग १० ९५९)

घालुनि धनुष्य कंठीं धरिला, धरि गरुडी जसा अहितें. ॥ २०० ॥ (कर्ण. १४ ६७)

न शिखडी मी, ताडव करि, जेंवि घनीं प्रमोदित शिखंडी. ॥ २०१ ॥

(कर्ण. १६.१९)

मग त्या भोजें केला, सोडुनि तीव्रेषु, मूर्छित शिखंडी, ।

जैसा मेघें विद्युत्पातें वृष्टिप्रमोदित शिखंडी. ॥ २०२ ॥ (कर्ण. १६.१९)

ही मेघमयूरोपमा पंताची अत्यंत आवडती आहे.

निर्मळ विवेकमानसहंस कसें शोककर्दमें किटला ? ॥ २०३ ॥ (भीष्मभक्ति. ४६)

याच्या सुयशा सेविति सुकवि जसे हंस मानसा सुसरा. ॥ २०४ ॥

(अवतारमाला १७)

वायस यत्न करुनिही गतिला रोधील काय हंसाच्या ? ॥ २०५ ॥
(अवतारमाला २१७)

ही हंसवायसाची उपमा पताची फार आवडती दिसते. उद्योग. १ १३, १८ पहा.

तन्मतिस खररवें दे भय, जेंवि श्येनगल वलाकेला. ॥ २०६ ॥ (मदालसो. २ २)

साचा, राया ! माझ्या चित्तखगा साधुसंग हा चारा. ॥ २०७ ॥

(उद्योग. १ २४)

शूकासि जसा दिनकर, तुज सुजनोत्कर्ष पळ पहावेना, ।

तन्नाम तुळा, अहिला गरुडाचे नामासे सहावेना. ॥ २०८ ॥ (उद्योग. ९.४५)

यद्यश्च वुजगवणें दे भक्तासि शिवों न काळकागतें. ॥ २०९ ॥

(उद्योग ८ ६१)

ह्मणत्ये सभा तुज जशी पिकरिपुकाकासि आंबराइ 'छी' ! ॥ २१० ॥

(उद्योग. १०.३)

सतुरगसारथिरथ भी झालों शुक, गुरुशरौघ पंजरसा, ।

शर शिरकले शरीरीं कंजीं अळि शिरति जेंवि कंजरसा. ॥ २११ ॥

(उद्योग १३.१०६)

अंगारभुकूचकोरें पण न करावाचि पार खायाला. ॥ २१२ ॥

(उद्योग १३.२१५)

(१५) पारमार्थिक उपमाः—

ज्यास रुचि अर्थिरतिची जेंवि मुमुक्षूस भिक्षुसेवेची. ॥ २१३ ॥ (द्रोण. ५ ९४)

धर्मादि सर्व झाले दुःशासनपरिभवे परम हर्षी, ।

ज्ञानें मोहपराभव होतां जैसे तपःपर महर्षी. ॥ २१४ ॥ (द्रोण. ३.७५)

जो मृत्युलाहि न गणी, जैसा योगी मुनीज्य संसारी. ॥ २१५ ॥ (कर्ण. ६.६६)

नैराश्य उचित नोहे, स्पष्ट करावें धरुनि आव रण, ।

यत्ने परबळ भेंदू, भेदिति योगेंचि जेंवि आवरण. ॥ २१६ ॥ (कर्ण ७.५)

त्यांच्याचि क्षतजनघा ल्यार्तेचि रणागणात वाहवित्ती, ।

निजविषयवासना बहु खचळोनि जसे न धैर्य राहवित्ती. ॥ २१७ ॥

(कर्ण ११.५९)

अज्ञ तपस्वी शिरला विषयांत तपोबलें कधीं न तरे ॥ २१८ ॥ (कर्ण. ३० २८)

पाचाळपाडुकैकयवीरांनी रोधिला चमूपाल, ।

लंघावया शकेना त्यासि, जसा ब्रह्मविज्जना काल. ॥ २१९ ॥ (कर्ण. ३०.८१)

तापविलें बळ सूर्ये भीमेंहि, जसे हुताशनीं चर्म, ।

पावे सकोच तसें, भक्तिज्ञानोदर्यां जसें कर्म. ॥ २२० ॥ (कर्ण. ३३.६)

यमदूत दोष विघ्न त्वत्कीर्तनभयरवें जसे पळती, ।

तैसेचि मद्धनुर्ध्वनिभीतभट क्षिप्र पळति, ते गळती. ॥ २२१ ॥ (कर्ण ३५.४)

जळदाघकार हरिला पार्थे योजूनि पावना सारा, ।

भक्तें मोह जसा हरिनामा योजूनि पावना सारा. ॥ २२२ ॥ (कर्ण. ४९.२५)

याच अर्थाची किंचित् भिन्न शब्दयोजनेची कर्ण. ४९.२६ 'वरुणास्त्रतिमिर ...' ही गीति आहे.

कर्णं निष्कळ करितां यतिनें ललनाकटाक्षसे बाण. ।

आग्नेय अह्न योजी पार्थ तथाचे हरावया प्राण. ॥ २२३ ॥ (कर्ण. ४७.५)

अध्यात्में गुरुलब्धें जेंवि निवे कर्ण त्या जळेशाळें. ॥ २२४ ॥ (कर्ण. ४७.११)

मुक्ति मुमुक्षूस जसी, या तीच स्त्री रुचे, नको काहीं, ॥२२५॥ (मदा. ४.१६)

हरिकिर्ति गीति जी म्यां देवा ! व्हावें कुरंग रे ! तींत, ।

लोळावा हा सत्पदधूर्ळींत जसा कुरंग रेंतींत ॥ २२६ ॥ (सन्मनो. ३२)

(१६) पुरुष उत्तम (उदार, गुरु इत्यादि) -

करिति वदान्य जसे निज कोश, तसे क्षीण सर्व शर भाते. ॥२२७॥ (कर्ण. १७.१७)

विनवूनि पुसेन, जसा शिष्य ह्मणे इष्ट माग धीदासी ॥ २२८ ॥ (कर्ण. २६.१६)

अर्जुन झाला रविसुतमर्मी वरबाणपंक्ति शिरकविता, ।

ती कांपवी तथाचें, रसिकाचें जेंवि काय शिर कविता. ॥ २२९ ॥

(कर्ण. ४७ ४६)

रसिकांविषयींच्या आणखी उपमा परिशिष्ट 'ई' पहा

(१७) पुरुष हीन (हीन वृत्तीचे, दरिद्री इ-) -

पार्शीं व्याघ्र शिरकता तन्नाशीं करुणता तुठे व्याधीं. ॥ २३० ॥

(कर्ण. १८.२)

पिटतो आह्मासि, जसा गोप पशूंतें धरूनियां काठी. ॥ २३१ ॥

(कर्ण. ३१ ४०)

आतां मरा ! न वाचे दीप्तगृही जो न तोय सांचविता ॥ २३२ ॥ (कर्ण. ४९.१३)

न जगे तो दुर्भिक्षव्यसनापूर्वीं न धान्य सांचविता. ॥ २३३ ॥

(कर्ण ४९.१४)

प्रभुनें प्रसादकामानुगसा अप्रिय मुखे न लेश वदे. ॥२३४॥ (गदा. ५.२३)

कुरुराज्य तुज न साजे, प्रभुचें चोरासि जेंवि आभरण. ॥ २३५ ॥

(उद्योग ४.१०)

अंधापासुनि पावे भीष्मद्रोणोक्तही अनादर तें ।

जेवि अनादरिजे, हरिहरकीर्तन सुवधिरें अनादरतें. ॥ २३६ ॥

(उद्योग ४.४७)

हा गुरुचें दर्शन घे, हेमंतीं जेंवि अधन घे ऊन. ॥२३७॥ (उद्योग. १३.४६)

जन्मतचि करावें, जें स्वीमत करि जेंवि मानव दिला तें. ॥ २३८ ॥

(सन्मनो. ५०)

(१८) पौराणिक उपमाः—

गेला द्विज पाताळीं, चापच्युत रावणारिचा शरसा. ॥ २३९ ॥

(आदि. २.१०६)

गुरुपत्नीनें केला धन्य, शिवादृष्टिनें जसा नंदी. ॥ २४० ॥ (आदि. २.११९)

संशक्त ते राक्षस, अर्जुन तो रघुपती, न वरचील ।

दृष्टात सज्जनप्रिय, यास्तव न कवि सुमती नव रचील ॥ २४१ ॥ (कर्ण. १२.१९)

गुरुसुत महेंद्र, धनु घन, शर ते जलवृष्टि, सैन्य तो घोष, ।

नृप गोवर्धन, त्याचा धर्ता उत्साह देव निर्दोष ॥ २४२ ॥ (कर्ण. १३.१२)

बळि जिंकितां जसा करि सुरपति सत्कार विष्णुचा भूषा । ।

दुर्योधन पांडववधिं द्रौणीची स्तुति करी तदनुकूपा. ॥ २४३ ॥ (कर्ण. १३.३०)

पांडवमार्गणपातस्थळ सोडुनि, पळति सर्वं तव सैन्ये, ।

श्रीरामनामकीर्तनरवभीताघैं जसीं धरुनि दैन्ये. ॥ २४४ ॥ (कर्ण. १४.५६)

दुर्योधन परमेश्वर वाटे, तो वीरभद्र कर्ण बळी, ।

धर्महि दक्ष, समर मख, ऋत्विज पाचाळ. होय उग्र कळी. ॥ २४५ ॥

(कर्ण. १४.७४)

भेटे युयुत्सु धर्मा ल्यजुनि ज्येष्ठा कृतानया भ्रात्या ।

जैसा साधु विभीषण रघुकुलतिलका महादयाभ्रा त्या. ॥ २४६ ॥

(भीष्म १.१०८)

राजा धर्म महात्मा मदीं कुरुसैन्य, त्यासि वाराया ।

ये दुर्योधन, जैसा अंधक रोधावया शिवा, राया. ॥ २४७ ॥ (कर्ण. १७.२०)

क्षोमे त्यावरि पांडवनृपमति, महिषासुरीं जसी चंडी. ॥ २४८ ॥ (कर्ण. १८.७)

पडले कुरुसेनेवरि शर, लंकेवरि पराक्रमी कपिसे; ॥ २४९ ॥ (कर्ण. १९.२९)

बळभद्रप्रियभगिनी कृष्णावरजा बळेंचि ज्या वीरें, ।

शक्रसुधा जसि गरुडें, हरिलि सुभद्रा तसी महाधीरें. ॥ २५० ॥ (कर्ण. २०.३)

कुब्जेसि कृष्णसा तूं पट्ट मज्जयसिद्विलागिं उजराया. ॥ २५१ ॥ (कर्ण. २१.३२)

शल्य तथा उत्तर दे, उग्र जसें विष हरासि अर्णव दे. ॥ २५२ ॥

(कर्ण. २५.१६)

गुरुसागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एकही भरे न पसा. ॥ २५३ ॥

(कर्ण. २९.३५)

धाकें धर्म पळाला, हरि अरिनें, शंभु कीं वृकें पिटिला. ।

कर्ण धराया धांवे जेंवि हिरण्याक्ष तो महाकिटिला. ॥ २५४ ॥ (कर्ण. ३१.२८)

उग्रतपोनिधि राजा उग्रबकसा, काय साम्य तुज आहे, ।

स्त्रीसहि तुझ्या रतीचें, जरि कोपें तुजकडे नृपति पाहे ॥ २५५ ॥ (कर्ण. ३१.३३)

अरिहरिपासुनि सुटतां करि करिभूपति पलायन त्वरित, ।

स्वरलें सुरासि तेव्हा कालयवनभीतशौरिचें चरित. ॥ २५६ ॥ (कर्ण. ३१.४३)

पूर्वीं शिवप्रसादें काळापासुनि विप्र तो सुटला; ।

सप्रति कर्णापासुनि नृप. नवल घट न महोपलीं फुटला ॥ २५७ ॥ (कर्ण. ३२.४)

भीम वृषावरि ये, विधिवरि जैसा भूतपाल कामारी. ॥ २५८ ॥ (कर्ण. ३३.९)

झाले विफल गुरुसुतीं रंभेचे श्रीशुकीं जसे गमजे. ॥ २५९ ॥ (कर्ण. ३४.१६)

पाहे त्या विप्रा प्रभु जैसा कीं पुष्पसायका पुरहा; ।

तेव्हां वाटे होइल देवद्वगर्भीत काय कापुर हा. ॥ २६० ॥ (कर्ण. ३५.२९)

तसेंच कर्णपर्व अ० ५० गी० १९-२२ यातही पौराणिककथांनी भरलेलीं सुंदर रूपकें दिलेलीं आहेत.—

तुमची आज्ञा देवी निजहस्तगतार्जुनायुधें आज्ञी ।

कर्णमहिष भारुनियां विजयातें पावली रणामाजी. ॥ २६१ ॥ (कर्ण. ५०.१९)

त्वां इंद्रें प्रेरितसितवाहाशनिनं वृषाद्रिचें पिष्ट ।

केलें हें यश देवा । गातील तुझे सदा महाशिष्ट. ॥ २६२ ॥ (कर्ण. ५०.२०)

तूं नरसिंह महात्मा, भीमत्सु तुझा नखप्रकर देवा ! ।

वृष कनककशिपु, महिमा प्रव्हाद तुझीच ज्या रुचे सेवा. ॥ २६३ ॥

(कर्ण. ५०.२१)

तू रुद्र, तुझे तिसरें लोचन हें बंधुरल, वृष काम, ।

तूं राम, कर्ण हा भव, अर्जुनभुजतेज हें तुझे नाम ॥ २६४ ॥ (कर्ण. ५०.२२)

तसेंच कर्ण ५०, ५९-६० यात दुर्योधनाला रावणाची व वालीची व पांडवांस सुग्रीवाची व कृष्णास रामाची उपमा दिली आहे.

त्यजि न पराभूति खळा, जसि अनसूया त्यजी न अत्रीतें. ॥ २६५ ॥

(कर्ण. ३०.५१)

नळ होय धर्मराजा, कलहोत्सुक पुष्करहि तुझी सर्व. ।

वळ होतें सत्याचें, खळ हो ! तुमचा न चालिला गर्व. ॥ २६६ ॥ (कर्ण. ४९.१२)

नयनाग्निकील नीलग्रीवाचा मीनकेतुवरि जैसा ।

अरिवरि सायकनायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा. ॥ २६७ ॥ (कर्ण. ४९.५०)

प्रभुला सत्कीर्ति वरिति, नृप कन्या भुलुनि जेंवि सौभरितें. ॥ २६८ ॥

(अवतारमाला २४७)

त्या परमसंकटी तो स्मरता झाला मदालसामुद्रा, ।

क्षुद्रा उपमा अन्या; त्या ती, गंगा जसी हिता रुद्रा. ॥ २६९ ॥ (मदा. ६.१३)

पुष्पोत्कटाचि दुसरी गणितील अजान कीचकवितीतें ।

जी कृष्णा साध्वी कां ह्यणतील न जानकीच कवि तीतें ? ॥ २७० ॥ (विराट. १.१६९)

(१९) भूतपिशाचादिसंबंधी:—

अश्वत्था मागावा वर पूजुनि, परि भला नव्हे मुंजा. ॥ २७१ ॥ (कर्ण. ११.३१)

उग्रपिशाचाश्रय जो, छाया तापप्रदान्चि त्या तरुची ॥ २७२ ॥ (कर्ण. ११.६६)

रक्त प्राशिति, मूर्छित करिती, वधितोच, लागती ज्यासी ।

त्याचें तेज हरिति, शर ते ब्रह्मग्रहचि पार्थतरुवासी. ॥ २७३ ॥ (कर्ण. १९.२८)

दु शासन न वृषाला सोडी, निधिला जसा बरा भूत. ॥ २७४ ॥ (कर्ण. ३०.६६)

पार्षतभग्नसुयोधन मांत्रिकपरिभूतभूतसम झाला. ॥ २७५ ॥ (कर्ण. ३४.३६)

निजजनविघ्नात् प्रभु हा, जैसा शरभदेव मुंजांत. ॥ २७६ ॥

(अवतारमाला २२५)

श्रीनृहरिनामगर्जन भूतातें होय, तेंवि पत्तीतें. ॥ २७७ ॥ (द्रोण ९.२०)

परिभूतें होतीलच मन्मंत्रबळें पळांत अरिभूतें. ॥ २७८ ॥ (उद्योग. ५.२२)

(२०) राजनीतिशास्त्रीय उपमाः—

जसि योजिली सुचतुर प्रभुनें व्यापी समस्त जग नीति, ।

तसि गुरुसुतशरवृष्टि क्षितिला आक्रमुनि जाय गगनीं ती ॥ २७९ ॥ (कर्ण. १३ १०)

श्रीरामासि भजावें भक्ते म्या जेंवि तेंवि संतातें, ।

राजासि उपासावें तैसेंचि जनें प्रधानपंतातें. ॥ २८० ॥

(सन्मनोरथ. १)

नित्य महाराज तुह्मी स्वामी; नाम प्रधानपंत अजी ! ।

सोडविता जलधीत ग्राह्यस्ता गजासमेत गजी. ॥ २८१ ॥ (नाममाहात्म्य ९९)

त्रिभुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें त्वां स्वहस्तगत केलें; ।

भोळ्यादिगंबराचें आक्रमिलें वतन, जळ जसें तैलें ॥ २८२ ॥

(नाममाहात्म्य १०२)

(२१) वनस्पतिसृष्टीतील उपमाः—

मोचेला (=केळीला) वात जसा, गोपीतें कांपवी अरिष्ट खळ ॥ २८३ ॥

(मंत्रभागवत १०.४३१)

ते एकदांचि निजले, जाणों सर्वासि चारिले धुतरे. ॥ २८४ ॥ (मंत्रभाग १०.६७)

डसले शर अहि मर्मा, सर्वांगें रक्तपूर तो वमला, ।

भ्रमला कृतवर्मा बहु; समरीं पुष्पितपलाशसा गमला. ॥ २८५ ॥

(कर्णपर्व १६.१५)

ही फुललेल्या पळसाची उपमा संस्कृतप्राकृतकवींची फार आवडती आहे मोरोपंतानीं आपल्या काव्यात युद्धवर्णनात पुष्कळच वेळा ही योजिली आहे. कर्ण १८.११; ३१, ५४, ४७, २८,

लाजवि पक्कफळनिश्चित, त्यांच्या क्षतशतयुताकृतीस वड. ॥ २८६ ॥ (कर्ण. १८.१०)

धर्मशरीरी जडले शर, कंटक जेंवि सर्वथा पनसा. ॥ २८७ ॥ (कर्ण ३१.२)

ही फणसाची उपमा कर्ण. ४९.३३ यातही आली आहे.

कृष्णाविणें क्षिति मला नलिनी मधुपासि जेंवि शुष्करसा. ॥ २८८ ॥

(उद्योग. १.४४)

झाला ग्लान, फिरविला पुष्पाचा जेंवि वन्हिवरि हार. ॥ २८९ ॥

(आदि. ५.१२)

स्पर्शावथा सतीला पाहे, दब जेंवि कल्पलतिकेला. ॥ २९० ॥ (उद्योग. २.२७)

मज ह्यणति, पारिजाते हि न लंघावी कदापि सुरसा(=तुळसी) रे ॥२९१॥
(उद्योग. १३ १४८)

बहु पानवेल मिरवे तेंवि न मिरवे यशास मिरवेल. ॥२९२॥ (विराट १.१७३)
बद केंवि आवरावी अमृतफलहृता रसज्ञमति तूतें ? ॥ २९३ ॥

(विराट. १.१४)

भीमप्रतापतपनें झाले बहु शुष्क ते जसे पळवे (=पाचोळा). ॥ २९४ ॥

(विराट. १ १६७)

बहु सुखशोभाप्रद न स्वस्तरुचाही यशासम स्तवक. ॥२९५॥ (विराट. २.३२)

(२२) विवाहादि उत्सवांतीलः—

ठोकी सुकंठ, परि त्या न विटवि, जशि बहुहि दुर्दशा स्याला. ॥ २९६ ॥

(पंचमस्तोत्ररामायण ६९)

वानर परतु वाली दडपी कक्षेंत तो दशास्याला ।

या होय, फाल्गुनमयी श्रीमंताच्या जशी दशा स्याला. (=साळ्याला)

॥ २९७ ॥ (परंतु—रामायण ३५)

खळकृतनिंदा सुखदा हो श्यालकृता जसीच मतिस रळी. ॥ २९८ ॥

(सन्मनो २३)

प्रिय हरिजन हो, आला जैसा माहेरचा बहायाला, ।

स्त्रीजन जसा विवाहा, जावें म्या सज्जना पहायाला. ॥ २९९ ॥

(सन्मनोरथ. ३९)

संसारदु ख विसरवुं सत्पद्धति मतिस, जेंवि काय घडी, ।

वरमायेसि विवाहीं विसरवि चवरी गुलाल पायघडी. ॥ ३०० ॥

(सन्मनो. ३६)

पांचालिकाविवाहीं जैसें पिशुनीं तसें असो रुसणें. ॥ ३०१ ॥

(सन्मनो. २०)

आवड असो कथेची, जसि बाला फाल्गुनांत पुनिवेची. ॥ ३०२ ॥

(सन्मनो. ४७)

कृतकृत्य होय तव सुत, जेंवि पिता अर्पितां वरीं दुहिता. ॥ ३०३ ॥

(कर्ण. ७.३३)

विजयश्रीसीं होउनि युक्त सुखें श्रीवरा सख्यासणें, ।

खेळे विजय शरकरें वीरशिरकंदुकें क्षतजरंगें. ॥ ३०४ ॥ (कर्ण ११.५)

ज्ञाकिति अन्योन्यांतें बाणपटीं, उत्सवीं जसे व्याही. ॥३०५॥ (कर्ण. १४.५४)

व्याह्या प्रियतनयेच्या लक्ष्मीं जपला तसा नसे व्याही. ॥ ३०६ ॥

(हरिवंश. ३६.४)

प्रियसखसे यमनगरीप्रति रक्तें रंगवूनि बोळविती. ॥३०७॥ (कर्ण. ३० ७८)
रिपुरक्ताचें खेळों पावुनियां समर फाल्गुना सिपणें. ॥ ३०८ ॥
(उद्योग ४.०९)

(२३) वेदातांदि शास्त्रीयोपमाः—

कर्ण तुझ्या अस्त्रातें, सर्पातें जेंवि गरुड खंडितसे, ।
रिपुशर विजयी गमती, द्वैतीं अद्वैतवादि पंडितसे. ॥३०९॥ (कर्ण. ४७ १५)
वारण विदारिले बहु वाणत्रातें, जसे गिरी पविनें, ।
रविनें किरणगणें घन, कीं न्यायें बौद्ध खंडिलें कविनें. ॥३१०॥ (कर्ण. ८.३२)

(२४) वैद्यकीय उपमाः—

बधिलचि हा, शूलार्ता वाटुनि केला जसा उडीद्वडा. ॥ ३११ ॥
(द्रोण. २१ ७१)
कष्टें वर्मा झाला बहु धिक्कार्तासि लशुनसा मान्य. ॥३१२॥ (द्रोण २१ ७१)
न भजति सुयशस्काम क्लीबा, आरोग्यकाम चिबुडाला. ॥३१३॥ (भीष्म १ ६४)
शाकांत प्रवर जसें, पथ्यहि तैसें न दोडकें चव दे ॥३१४॥ (विराट. ५ ४७)
सभ्यें सोडावाचि, स्वपरविकृतिकर कुसंग गंधकसा. ॥३१५॥ (उद्योग ७.२८)
सेवावें सेव्य, जरी पुत्रप्रेमाम्लपित्त ओकवीतें ॥ ३१६ ॥ (उद्यो. ३ १०१)
हा विप्र उग्रकर्मा क्लेशकरव्याधिसारखा; थासी, ।
न उपेक्षावें आळस न धरील प्राणसार खायसी ॥ ३१७ ॥ (कर्ण. ११ ६५)
मंत्रौषधरत्नांहीं देहापासूनि रोगसा नेला. ॥ ३१८ ॥ (कर्ण. ११.७०)
युद्धीं परमार्थ मिळे निश्चित, मिळणें पलायनें तोटा, ।
हें जाणोनि पळे तो मातेच्या रोग पातला पोटा. ॥ ३१९ ॥ (कर्ण. ३१.३६)
रास्नादिकषाय शमवि वातादिस, अमृतरस नुरवि शेष, ।
मनुजप तसा प्रजाधिप राम असा स्तविति सुरवर विशेष. ॥ ३२० ॥
(नामांकरामायण १२६)

चोराम सुगम तिमिरीं धन, खळकर्णासि हितवचें गमति मिरीं. ॥ ३२१ ॥
(आर्यागीतिमुक्तामाला ४०)

देती बहु तेज स्तव, सद्धैद्यें योजिले जसे काढे. ॥ ३२२ ॥ (गदा. १०.१८)

हा काढ्याचा दृष्टात वारंवार आढळतो. (आदि. ९,३९; १७.३; अश्व. १.६८,
मंत्रभागवत १७.५५६.)

आलें मनासि माझ्या तीक्ष्णहि परि पथ्य हें जसें आलें. ॥ ३२३ ॥
(गदा. १०.१८)

रणमृत्यु नच रुचे, जरि बहु हित तरि, जेंवि बोळ वीतीतें. ॥ ३२४ ॥
(द्रोण. २३.६३)

- सुरसाहि न बहु मानी जेंवि ज्वरदूषितास्य पित्तानें. ॥ ३२५ ॥
(स्त्रीपर्व २.१४)
- पटु पथ्य गदापूर्वी पूरापूर्वीच सावित्री सेतू. ॥ ३२६ ॥ (स्त्री ५५०)
- आर्ता धन्वंतरिसा, त्या नारद भेटला पथामाजी. ॥ ३२७ ॥ (अश्व. १.२१)
- यक्षश यक्षगणा दे बळ, जेंवि विषूचिका गदा पाणी. ॥ ३२८ ॥ (हरिवंश ९.५१)
- ह्मणती सद्यकीर्तिप्रज्ञाघ्नस्पर्श तोंडलें कवि त्या. ॥ ३२९ ॥ (विराट. ३.५१)
- होता तसाचि जागा द्रौणि ज्वरदग्धकायसा राती. ॥ ३३० ॥ (सौप्तिक. १५)
- वाळतें पोसावें, हित भेषज लागतां कटुहि सोसावें. ॥ ३३१ ॥ (कृष्ण २९ २६)
- ते एकदांचि निजले, जाणों सर्वांसि चारिले धुतरे. ॥ ३३२ ॥
(मंत्रभागवत १० ६७)
- नयनें फिरवुनि पडला, कर्कटिकाफळ जसें तसा उलला. ॥ ३३३ ॥
(मंत्रभाग. ४६३)
- गाजीन परि सहावें, ह्मणिजे वैद्यें दिली सुधा कांजी. ॥ ३३४ ॥ (कर्ण २१.४०)
- त्या धर्मव्यूहावरि जाय, ज्वरसाचि तद्वळ हिराया. ॥ ३३५ ॥ (कर्ण १५ २०)
- अमृतचि तें त्याच्या रिपुसिंहध्वनिशूलतप्तकर्णाचें ॥ ३३६ ॥ (कर्ण. २० १६)
- दुःसह दुर्जय शिरला, अपथ्यशीलांत रोगसा पार्थ ॥ ३३७ ॥ (कर्ण. ३० २६)
- मंत्रौषधिक्रियातिग रोग जरी रोधिला तरी खवळे, ।
तैसा कर्ण महाबळ रोधूं ह्मणती तथापि तो न वळे ॥ ३३८ ॥ (कर्ण. ३० ८०)
निज नाशार्थेचि पडले भट कृष्णाच्या गळा, न तन्नाशा, ।
- मरति ज्वरार्त न जगति पुरवीतां दुग्धसर्पिरन्नाशा. ॥ ३३९ ॥
(कर्ण. ३३ २७)
- परि न गणिलेचि तेणें पथ्यैकपरें जसे स्वरिपु रोग. ॥ ३४० ॥ (कर्ण ३४ १४)
- हरिलें सदुक्तींनीं, दृक्कम वैद्यानें जसें शलाकांनीं. ॥ ३४१ ॥ (कर्ण ५०.३३)
- शास्त्रसुशर्छें काडुनि धर्ममनांतीच मोहमय कुरूप, ।
सरताचि दक्षिणायण मौन धरी तो महाकुशल कुरूप. ॥ ३४२ ॥
(भीष्मभक्ति. १०२)
- मजवरि परमानुग्रह, जेंवि सुधा ज्वरहतासि चाखवितां. ॥ ३४३ ॥
(मदा. ४.२०)
- हा बहु पापद, तापद, थापरी कटुकी न कटु, न वा कुचला. ॥ ३४४ ॥
(उद्योग. ३ ८८)
- पतितासि सावरी मृदु शुचि हा उपदेश केशवा ! तूळ ।
जैसा अंबार्पित अतिरुग्णासि पदार्थलेश वातुळ. ॥ ३४५ ॥
(उद्योग. १०.८६)
- न गिळी कटुकरस ह्मणुनि कोप करुनि काय बाळ कापावा ? ॥ ३४६ ॥
(उद्योग १३.५२)

(२५) व्यावहारिक उपमाः—

यदुनाथातें गोष्टीं पाहे जैसा चकोर सोमासी. ।

त्याच्या प्रभुमूर्तिरतद्गुणमेसि सितारता असो मासी. ॥ ३४७ ॥

(मंत्रभागवत १०.४८४)

ही चंद्रचकोरांची उपमा पंताची फार आवडती आहे. मदालसोपाख्यान २.५७ पहा.

आह्मां व्यसनार्ताची धर्मस्थिति हेचि बाज, पावें गा । ।

त्वा मोडावें न इला, स्वस्वास्थ्यसुखार्थं वा ! जपावें गा ! ॥ ३४८ ॥ (सभा. ५.४१)

त्या सिंहनाद होय, व्याला पुच्छीं जसा पदन्यास. ॥ ३४९ ॥ (द्रोण. ३.४८)

ब्राह्मण पुष्कळ खवळे पुच्छछेदार्तिनें जसा साप. ॥ ३५० ॥ (कर्ण. ११.२०)

डसला काळाहि तया लागति हरिगुणगहूं कडु नरा जा(=ज्या) ॥ ३५१ ॥

(हरिवंश २०.५८)

तो तैसा लज्जाकर, जेंवि परपटोषभोग परिटांचा. ॥ ३५२ ॥ (अनुशासन ६.१४)

करिति व्याकुळ ते शरचोर प्रभुलाहि साधुसार्थाच्या. ॥ ३५३ ॥

(कर्ण ११.५५)

जैसे कुपुत्र, गजहि न आवरिति पदेंकरुनि तुडविती. ॥ ३५४ ॥ (कर्ण. ११.६०)

या चितेसि मदात्मा सांपडला सुकर वाळवीस पट. ॥ ३५५ ॥ (शल्य. १.१६)

स्त्रीजन विरहीं टाकी, जैसा अर्शांत दिव्य पट किटला. ॥ ३५६ ॥

(मंत्रभागवत १०.३८७)

शिष्याहीं अनुभविलें लालनसुख, जेंवि वृद्धतोकांहीं. ॥ ३५७ ॥ (आदि. २.६७)

पितरांसि अपत्यांचा लोभ असे, त्यापरीस मज त्याचा ॥ ३५८ ॥

(मंत्रभाग. १०.३४९)

वाळाच्या सत्कारें माता अतिवत्सला जसी हर्षें ।

भक्ताच्या पूजेनें प्रभु आनंदाश्रु हा तसा वर्षें. ॥ ३५९ ॥ (पांडुरंगदंडक २७)

बहु मेळवूनि बल्लव अज्ञ पळत जाय कृष्ण सोडून, ।

अधन शिशु जसा टाकुनि चिंतामणि बहु कपर्द जोडून. ॥ ३६० ॥

(उद्योग. १.४९)

मातेतें त्यजुनि पळहि जाय न भलतीकडे जसें वाळ, ।

सत्संगति सोडुनि, मन नच जाउ, तसेंचि घेउ हें आळ. ॥ ३६१ ॥

(सन्मनोरथ. ११)

सत्संगींच शिरावें, वाळ जनन्यंचळीं जसें शिरतें. ॥ ३६२ ॥ (सन्मनो. १३)

तुज नलगे शिकवावें, स्नेहें देतें परंतु आठउनि, ।

पतिभजनीं सुख पावो तव मति, शीतांत जेंवि पाठ उनीं. ॥ ३६३ ॥

(मदालसो. २-५३)

मातेच्या शिक्षेला होय वश जसा सदश्व कविकेला. ॥ ३६४ ॥ (मदा. ५-४३)

प्राज्य विषय सेवुनिहि न तृप्त, अनळ जेंवि भक्षितां आज्य. ॥ ३६५ ॥

(मदा. ६-१)

अंबांकस्थित शिशु शशिमंडळ कवळावया जसा पाहे, ।

तूं विजयासि वधाया वांछिसि हें कोण जाणता साहे. ॥ ३६६ ॥ (कर्ण. २७४)

प्रेमकळेतें पाहुनि भुलतो, बाळक जसा मिठाईतें. ॥ ३६७ ॥ (पांडुरंगदंडक२)

कविहृदयासि बहु रुचे त्यागचि, बाळास उद्धव नवासा. ॥ ३६८ ॥

(सन्मनो. ३१२)

विद्रुल तेंवि कथेच्या, सत्राच्या निकट तो बराडि कसा, ।

हा तत्काळ प्रेमळजन हृदयींचिकटतो बराडिकसा. ॥ ३६९ ॥ (पांडुरंगदंडक५)

ही डिकाची उपमा द्रोण. ७ १४ यांतहि आलेली आहे.

जो गहिवरतो, निघतां प्रभूला वंदूनि भेटतो काय ।

‘हाय !’ प्रभुहि ह्मणे हो ! कन्येला धाडितां जशी माय. ॥ ३७० ॥

(पांडुरंगदंडक ५१)

हरि कुरुकुळहित इच्छी तोकाचें नित्य माय जेंवि हित. ॥ ३७१ ॥

त्यासि बराशी देतो, देतो पुत्रासि जसि पिता ठेवी. ॥ ३७२ ॥ (आदि. २.२३)

शलभा दीप, तसा प्रभु हळु हळु येऊंचि दे न त्या पळवी. ॥ ३७३ ॥

(मंत्रभाग. १०.१९२)

जसि शिशुची स्तनपानीं, धर्मश्रवणीं तसीच सादरता. ॥ ३७४ ॥

(भीष्मभक्ति ८७)

सुकविमन न सोडी हरियश, जैसें तोक थान, यागा या, ।

बहुतचि अतर, विसरे जो सुरसिक तो कथा न या गाया. ॥ ३७५ ॥

(अवतारमाला २९३)

वत्स जसा स्तन्यातें सादर पीतो धरूनि आम्यातें, ।

जें साधुमुखोद्गतयश तैसें प्यावें करूनि आ म्यां तें ॥ ३७६ ॥ (सन्मनो. ३४)

उपहास मळ करि, परि रक्षी स्मरकाळ, कोप हा साचा ।

न धरीच सदय हृदयीं, जेंवि जनक बाळकोपहासाचा. ॥ ३७७ ॥

(मल्लारिविजय ५८)

तुज पाडवजय दुर्घट; नारळ हरिजेल काय खर्वतरें ? ॥ ३७८ ॥

(उद्योग. ९८१)

त्या स्मरणें मन पडलें तापीं बहु, जेवि तळमळत डारें, ।

हृदये मोह उघडिला जैसा ग्रीष्मांत तळमळ तडारें. ॥ ३७९ ॥

(उद्योग १७.५३)

हे मूर्ति मज जसी, तसि धनिकाला बहुमता नसेल वही. ॥ ३८० ॥

(उद्योग ११.१०६)

रक्षिति सर्वाचें मुनि सर्व, जसे वृत्तिमंत वतनातें. ॥ ३८१ ॥

(उद्योग. १३.१२४)

कवडी दुर्लभ ज्या त्या मोत्यांच्या जेंवि राशि खंडीची. ॥ ३८२ ॥

(उद्योग. १३.२३०)

(२६) सामाजिक चालीरीति, वगैरे:-

भूपसभा शोभेना कीं नव्हता कर्ण सत्तिलक भाळीं. ॥३८३॥ (कर्ण. २० १८)

सद्रसना नामातें, कीं सोडी बंधुता न दायातें, ।

तैसी क्षिति चक्रातें, ध्रम झाला फारसा तदा यातें. ॥ ३८४ ॥ (कर्ण. ४८ ५९)

न टिकति रिपु जिष्णुपुढे जैसे दिव्यापुढे कुडे शपथ. ॥ ३८५ ॥

(कर्ण. ३५.१२)

मणिकनकभूषणाहुनि सुबहुमता स्त्रीजना गळसरी ती. ॥ ३८६ ॥

(सन्मनो. ४८)

जी सत्पदभुक्त कुमुममाला भव्याशि भालदोरी ती. ॥ ३८७ ॥ (सन्मनो. ६०)

कर्णयुगांत भरावें हें हरिहरिजनयश प्रचुर म्या तें, ।

जैसा दोंदीं कोंदी गुर्जरदेशस्थ विप्र चुरम्यातें. ॥ ३८८ ॥ (सन्मनो. ३)

हा हो सुतृप्त राघवनामें, सारेंचि जेंवि तेलिंगा, ।

शीला जपो, बहु जपति जैसे अय्याख्य साधु ते लिंगा. ॥ ३८९ ॥

(सन्मनोरथ. ४)

शील ह्यणजे (*character*). याला पंत फार महत्त्व देत होते हें त्याच्या शीला-
विवर्यांच्या अनेक उक्तीवरून दिसून येत. आर्याकिका ८९, उद्योग ५ ८० पहा.

मद्रंथ असावा बहुजनबहुमत जेंवि शंभुवृषभांड. ॥ ३९० ॥ (सन्मनो. १४)

सूक्त करावें तैसें जैसें तपकीरतत्परें जतन. ॥ ३९१ ॥ (सन्मोरथ. १८)

(२७) सूपशास्त्रीय उपमा (भोजनसंबंधी) -

रसिकें तैल न खावें, मिळतां नव विपुल धेनुचे आज्य ॥३९२॥ (अश्वमेध. १.१६)

ही तैलातुपाची उपमा पंतकाव्यांत वारंवार आढळते.

जा, मुग्धा! दुग्धातें सोडुनि सेवील कोण तक्रातें? ॥३९३॥ (अश्व. १ २)

हो पूर्णकाम, सुरभीपोषकजन ताक काय गा! उकळी? ॥ ३९४ ॥

(द्रोण. ६.७५)

यत्पदयशें सुधारस विरस, सुरसिकांसि जेंवि भात झिळा. ॥ ३९५ ॥

(द्रोण ५.४)

हेंचि बहु सरस अमृत त्यजुनि रसिक वरिल काय पां गूळ? ॥ ३९६ ॥

(द्रोण. २०.३०)

तेला निजप्रतापें कढतां होतां प्रतप्त वह्नित्र पी. ॥ ३९७ ॥
(मंत्रभागवत १०.१९३)

देवासि जलाशयतटनिष्ठ बकाकार असुर, सुग्रास ।
श्लुधित ब्राह्मणसा, मिळि, भीति न शिशु सुरहि वलहि उग्रास. ॥ ३९८ ॥
(मंत्रभाग. १०.१९६)

देती जननीहस्तीं त्या स्त्री माशाचि मूर्ति ही गुड ती. ॥ ३९९ ॥
(मंत्रभाग १० १४६)

त्या बहु तापति, जेंवि श्लुधित सदन्नांत गरळ भक्षूनी. ॥ ४०० ॥
(मंत्रभागवत. १०.३९०)

मोठा गोड कठिण वरि आंत, गुळें घोळिला जसा गोटा. ॥ ४०१ ॥
(मदा.२.६७)

कीं विप्र पुरोडाश, क्षत्रकुळें त्यापुढें जसीं दिवसीं(=क्षुद्रपक्वान्न) ॥ ४०२ ॥
(उद्योग. १३.८१)

ती सिद्ध होय, दधिचें जेवि करायासि सिद्ध ताक रवी. ॥ ४०३ ॥
(उद्योग. १३.२०२)

केंवि ह्याणेल रसज्ञा सोडुनि शालीस नाचण्यास हित ? ॥ ४०४ ॥
(विराट. १.१८२)

वीर स्वशक्ति चतुरा कळविती गंधेचि जेंवि चव घांस. ॥ ४०५ ॥ (विराट. २.४१)

(२८) स्त्रीविषयक उपमाः—

(गीति) मद्र महीपति गमला तो निजला धरुनि पोटीशीं महिला, ।

ती व्यमुलाहि न सोडी श्री, पतिला जशि पतिव्रता महिला. ॥ ४०६ ॥
(शल्यपर्व. २.१०२)

देती प्रभूक्तितें थितमति, कुलजा जेंवि मान सासूतें. ॥ ४०७ ॥ (द्रोण. ३.३०)
हो नियति बहुमता मम मतिस, कुलवतीस जसि सदाश्वश्रू. ॥ ४०८ ॥
(सन्मनो ४१)

ती विप्रजना गयनृपवाक् हयमेवक्रियासुखनि वेदी, ।

मणिकनकमयी जसि तनु साध्वी व्हाया प्रिया सुख निवेदी. ॥ ४०९ ॥
(द्रोण ५.९३)

मतिची षडो हरिगुणीं, पतिकंठीं मिठि जसी सुदारांची. ॥ ४१० ॥
(सन्मनो. ६)

हृदय हरिजना, कांता सतिनें उघडें करुनि ओपावें. ॥ ४११ ॥
(सन्मनो. ४०)

वरिति स्वयंवरवधू सद्वति सत्कीर्ति याचि सन्मरणीं. ॥ ४१२ ॥ (कर्ण. ७.४)

नव नव निघति विजयशर, माहेरीं गीत जेंवि दळपांत. ॥ ४१३ ॥
(कर्ण १२.१६)

प्रेमें नवीं नवीं तीं माझ्या रसनेसि सुकविकुलगीतें ।

गीतें यावीं, येती माहेरीं जेंवि बहुत मुलगीतें. ॥ ४१४ ॥

(सन्मनोरथराजि. २२)

(अनुष्टुबार्ध) धीला सद्गुण हे जैसे मुलीला नग मोहिती. ॥ ४१५ ॥

(पुंडरीकप्रार्थना. ३७)

(श्लोकचरण) भुले सुकविवाग्बधू तव गुणा अनर्घ्या नगा. ॥ ४१६ ॥ (केका. ९९)

कौसुंभरंगरंजितचखानें शोभती जसी महिला, ।

हतकटककरकरंगें आली शोभा रणीं तसी महिला ॥४१७॥ (कर्ण. ३३.१५)

द्विजशाप मान्य पतिसा गुरु, तीस न कर्ण मान्य चाकरसा. ॥४१८॥

(कर्ण. ४९.३७)

निश्चित धरा रधातें, पलपिंडातें मिळी जसी भकरी, ।

जाररता कुलटासी, पतिबाधवधात हा असीम करी ॥ ४१९ ॥ (कर्ण ६.५५)

शुंडा तसि होय, बळें जसि पडली साधुच्या गळां कुलटा. ॥ ४२० ॥

भीष्मद्रोणवियोगज्वरतप्ता निज मनात तव सेना, ।

इच्छी आलिंगाया कर्णातें, अन्य कांत गवसेना. ॥ ४२१ ॥ (कर्ण ७.६)

त्या कर्णाच्या अर्गीं खोंवी आपुंख धर्म शर तीस, ।

परि कर्णशक्ति न दमे, कलहीं कुलटा अजिंक्य गरतीस. ॥ ४२२ ॥

(कर्ण. ३१.६)

होय सतीस प्रेमें उत्सव पाहोनि नित्य कांत, नवा; ।

विधु पाहता चकोरा, प्रभुमूर्तिविलोकनीं हि शातनवा ॥४२३॥ (भीष्मभक्ति. १०९)

त्या स्तुतिमणिमालेनें कुखर भक्तिस्वयंचरवधूतें ।

मूर्तश्रीभाग्यें धरि, जें मनिं धरिजें शिवेहि अवधूतें ॥ ४२४ ॥

(भीष्मभक्ति. ११५)

मुग्धा मतिस पहाया, तसि भाजी दृष्टि, तरळली लाजे. ॥ ४२५ ॥

(अनुशासन. ३.६३)

स्वप्रियलब्धरसकथन करिती स्वसखीजनीं जसी बाला, ।

प्रेमळजनीं कथूं निजसुख रसना स्तवुनि आपल्या भाला. ॥ ४२६ ॥

(सन्मनोरथ. ४२)

ऊर्वेच्यादि सहस्र प्रभुपदपरिचारिका स्त्रिया धन्या ।

पाहुनि लज्जित झाल्या, नागरकन्या पुढें जशा वन्या. ॥ ४२७ ॥

(अवतारमाला. ३६)

भ्यां कीर्तना टपावें, मार्जारें सर्वदा जसें दुग्धा, ।

मन्मति विनयादिगुणां वाहो, प्रेमें नगा जसी मुग्धा. ॥ ४२८ ॥ (सन्मनो. ३८)

सत्पदरजांहुनि अधिक मज चिंतामणि सुरद्रु न गमावे, ।

सन्नतमतिमहिलांगी नवनव सेवाधिकार नग मावे. ॥ ४२९ ॥

(सन्मनोरथ. ६४)

स्त्रीस जसें न त्यजवे केलें उच्छिष्ट मांजरें दुभतें, ।

सद्भजन दूषिलें जरि दुष्टें, सद्बुद्धि न त्यजूं शुभ तें. ॥ ४३० ॥ (सन्मनोरथ. ८)

पूज्य असो मतिस जसा जन जैसा जड अशक्त जामाता, ।

सद्दृष्टि या जनीं अवलोकुनि लाजोत साधु ज्या माता. ॥ ४३१ ॥

(सन्मनो. १५)

भाग्यवतीला दुर्बळ कन्यासी सत्समेसि हे उक्ति ।

व्हावी परिपाल्या कीं घेती शिशुचीहि जाणते युक्ति. ॥ ४३२ ॥

(सन्मनो १९)

साध्वी स्त्रीनें न ढळों द्यावा हा सुमतिनें तसा पदर, ।

सेवावें रसिकें वच याचें श्रीराघवें जसें बदर ॥ ४३३ ॥ (सन्मनो २५)

साध्वीला जें कांहीं कांतप्रिय तेंचि कार्य होय जनीं. ।

खाहाधवानभिमतीं आग्रह काशास आर्य हो ! यजनीं. ॥ ४३४ ॥ (सन्मनो. २९)

निश्चय करुनि, न मागें तिळही ठेवी पतिव्रता चरण, ।

भगवद्भजनीं माझी तैसीच करु मति व्रताचरण. ॥ ४३५ ॥ (सन्मनो ३०)

भजुनि कुमतिला बुडतो, सुसमर्थहि सर्व जेंचि गणिकेला. ॥ ४३६ ॥

(मल्लारिविजय ४७)

कीं कुलवतीस गुरुजनभजन न घडतां, वृथा जिणें वाटे. ॥ ४३७ ॥

(आश्रम. ३२)

श्वश्रूकर जेंचि शिरे गेहीं जरि न ह्यणती सुना सीर; ।

व्यूहीं तेंचि कुरुचमू धिक्कारुनि तो धराशुनासीर. ॥ ४३८ ॥ (द्रोण. १०.३१)

सासू करी उपेक्षा त्यागीना स्वविनयासि परि सून. ॥ ४३९ ॥

(अश्वमेध. १.१८)

तद्धार्या अनसूया मजवरि करि सासुमायसी माया. ॥ ४४० ॥

(सीतारामायण. १२)

श्वश्रूपुढें स्तुषा, तसि भक्तिपुढें शक्ति नच नटावी हो. ! ॥४४१॥ (भीष्म.५.४८)

शोचू नयेचि सुद्धें, जैसी कन्या निवेदिली पतितें. ॥४४२॥ (उद्योग. ३.४२)

कीर्तन असो मतिस बहु मत, जैसें स्त्रीस हळदकुंकुं तरी. ॥ ४४३ ॥

(सन्मनो ४३)

वरि संकोच असावा आंत बहुत कृष्णकीर्तनीं काम; ।

गुरुजनसमक्ष पतिचें घेतां आर्याग्रहें जसें नाम. ॥ ४४४ ॥

(सन्मनोरथ. ५६)

मुख्य स्वबंधु पांडव, तन्नाशातेंचि हे अकवि टपती, ।

विश्वस्तां मीनातें परदारांतें जसे वक विट-पती. ॥ ४४५ ॥ (उद्योग. ८.९)

क्रीवाला कन्यासी तुज कां द्यावी वळेंचि हे महि म्यां ? ॥ ४४६ ॥

(उद्योग. १०.९४)

तसेंच, सरस उपमेचीं काहीं उदाहरणें केकावलि पृ० ३३७-३३८ यात दिलीं आहेत तीं पाहावीं.

बांधी बाहुगुणांनीं दक्षा वामा, न मान दामांनीं. ॥ ४४७ ॥

(उद्योग १३.१६२)

वृद्धकलत्र युव्या, मज हें तेंचि पहावयासि पद लागे. ॥४४८॥(विराट.१.११८)

संगासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा ! ढवा लाहे ? ।

सैरंग्री वीरवधू या तुज नरकाय गाढवाला हे. ॥ ४४९ ॥ (विराट. १.३३)

उलटा आंत, स्पष्ट व्यवहार दहात दाखवी सुलटा, ।

मन्मति हो तैसी परपुरुषासक्ता सदा जसी कुलटा. ॥ ४५० ॥

(सन्मनो. ४५)

वाटावें इतराचें, कामिजना परकलत्र सुंदरसें. ॥ ४५१ ॥ (सन्मनो. ६६)

क्रीडावें मुक्तींनीं, माहेरीं जेंचि लाडक्या मुल्लिंनीं. ॥४५२॥ (गंगास्तुति३५)

(श्लोकार्ध) तत्वाणाहत ते अधःपतनभाक्क झाले महासंगरीं ।

जो कन्याद्रविणें स्वजीवन करी तत्पूर्वजांचे परी. ॥ ४५३ ॥

(कुशलवो० ७.३६)

मुलीच्या लग्नाचा पैसा घेऊन लावर उपजीविका करणाऱ्या वधूपित्याप्रमाणें मुलाच्या लग्नाचा चापून हुंडा घेऊन मुलीच्या आईबापाना तळतळत ठेवणारे वरपिते नर हेहि धुद्रार्थी होऊन नरकभाक्क होत नाहींत काय ? वर दिलेल्या मित्रमित्र विषयावरील मोरोपंतांच्या उपमा वाचून तत्काळीन परिस्थिति, चालिरीति वगैरे गोष्टींवर पुष्कळच प्रकाश पडून पताचे त्यासंबंधीं विचारही कळून येतात. असाच प्रकार त्याच्या काव्यांत इतरत्र त्यांनीं केलेल्या वर्णनावरूनही कळून येतो. पुढील परिशिष्ट 'ड' पहा.

परिशिष्ट-ड

मोरोपंताचे तत्कालीन परिस्थिति, चालीरीति वगैरे
गोष्टींविषयीं कांहीं विचार.

हें परिशिष्ट त्रोटक असून केवळ दिक्प्रदर्शनापुरतेंच आहे मागल्या 'मोरोपंताच्या उपमा' या 'ठ' परिशिष्टात यासंबंधीं बरेच विचार आले आहेत. येथें फक्त स्वतंत्र रीतीनें आलेले तत्संबंधीं आणखी कांहीं विचार ग्रथित केले आहेत. पंताच्या शोधक वाचकास या दृष्टीनें विचार करण्यास मुबलक जागा आहे. स्थलसंकोचास्तव यापेक्षां जास्ती विचार येथें घेता येत नाहींत

१ कौटुंबिक प्रेम:-

(अ) अपत्यवात्सल्य मातापित्यांचें:-

(१) कन्यापुत्राची समानता:-

पुत्रचि अधिक, न कन्या, अन्यास गमे, मला न लोभ्याला. ।

नयनयुगांतुनि एकहि धाया स्वप्नीं न कोण तो भ्याला ? ॥१॥ (आदि. ३१.१८)

(२) कन्येची इच्छा:-

जनककुळाहुनि पतिकुळ अधिक असावे असा वधूकाम. ॥२॥ (हरिवंश ३५...)

(३) कन्येविषयीं समजूत:-

परिसे असें पृथा जो तोंचि ह्मणे त्यांसि कन्यका, मातें ।

द्या, द्यायाचीच सुता, हे किमपि न येचि अन्य कामातें. ॥ ३ ॥

आत्मा पुत्र, सखा स्त्री, कन्या चिंताचि सर्व काळ, जिला ।

प्रसवोनि वाहती मनिं श्रीमतहि पितर सर्व काळजिला. ॥४॥ (आदि ३१.२८.२९)

‘सुता असाव्या ! ही इच्छा अरिसहि न शिवो’ ॥५॥ (उद्योग. १३.२०१)

(४) सामान्य:-

मन मातेचें चितुनि अगुणाहि मृता मुलास कळकळतें ॥६॥ (स्त्रीपर्व. ३.९)

चिरतें काळिज कानीं कन्येचें करुणवच जसें शिरतें. ॥७॥ (स्त्रीपर्व. ५. २३)

द्यावें वचनकराला प्रेमें सर्वस्व वतन यश तातें. ॥८॥ (हरिवंश. २९.)

अहित कधील तरि कसा गुरु ? बाप कसा ? तसीच आइ कसी ? ॥९॥ (उद्योग. ९.७४)

मातृस्तन्यावांचुनि शिशुचा कृश होय वरदुधें काय ।

बालकपालक जननीजेहचि, बोलोनि बहु दुधें काय ? ॥ १० ॥ (नाममाहात्म्य ७८)

(आ) अविभक्त कुटुंबस्थिति:-

(१) पितृप्रेम कन्येचें:-

कन्या जशि पितृभाग्यें, साधुयशें तेंवि पुगति देवधुनी. ॥ ११ ॥

(साधुसत्कार १०)

(२) पितृमातृप्रेम:-

भगवंत भगवदनुगां, आह्वां तों संत सद्गुणा ठावें. ।

बालें प्रथम वयेचे, बापाचे तदनु चरण गांठावे. ॥ १२ ॥

(साधुसत्कार ३०)

मज दीना देवाहुनि अधिक तुह्मी सत सर्वथा धर्म. ।

वाळा जेंवि पित्याहुनि अधिका माताचि द्यावया शर्म. ॥ १३ ॥

(साधुसत्कार ३१)

(३) बंधुप्रेम:-

आत्मा जसा तसाचि भ्राता येथे न भेद काहींच ।

वेदस्मृतिशास्त्रमतें, स्वानुभवेही विशेष नाहींच. ॥ १४ ॥ (स्त्रीपर्व. ३.३६)

यश सुख पुण्य मिळे, मग बंधूनीं नीट का न नादावें ? ॥१५॥ (आदि. ३७.२४)

लक्ष्मणाचें बंधुप्रेम राम वसिष्ठादि गुरुजनांजवळ वर्णितो -

“वदे राम, ‘स्वामी ! सुमति धृति दे हा समवन,

प्रभो ! नित्य प्रेमें करि, गमवि गेहासम वन. ।

न सौमित्रि भ्राता, सकळगुरुसुखेह सजला,

प्रवासीं रक्षायी द्रवुनि मजला स्पष्ट भजला.’ ॥ १६ ॥” (श्रीगुरुरामायण २३)

रामलक्ष्मणांचें बंधुप्रेम वर्णिताना कवि ह्मणतात -

छाया तनूची तनुला न सोडी । त्या बंधुची एक तशीच जोडी ॥

परस्परीं त्यासि अपार गोडी । त्या मित्रभावा उपमाचि थोडी. ॥१७॥ (छंदोरामायण).

रामभरताचें बंधुप्रेम सीतारामायणांत सीता वर्णन करित्ये.-

(श्लोक) तीर्थ, क्षेत्र, तपोवनें, मुनिजन प्रेमार्द्रधी पाहुनी,
स्वामी या विषया पुरा विसरते, पुण्याश्रमीं राहुनी, ।
स्वप्नीं न ल्यजिते विरक्ति; असती चित्ते सखी हो ! ढिले,
आले, गाय तसेचि, वत्सभरतस्नेहेंचि हे ओढिले. ॥ १८ ॥ (सीतारामायण १७८)

(इ) साध्वीधर्म व साध्वीचें पतिप्रेम:-

पतिच्या छदें केलें व्रततप जें काय सर्व तें फळतें. ॥ १९ ॥ (हरिवंश. २६.६५)
मज भक्षीलचि तो (=राक्षस) तरि विधुरपणें सर्वथा नका राहूं, ।
ती स्त्री मीच, ह्यणा, जी ! मागें सारुनिया नकारा, हू ॥२०॥ (आदि. ३१.२६)

(ई) सासूसान्यांचें जामात्याचरील प्रेम:-

सासूसि सासन्यासहि सुतशतसत्कार्य होय जामाता, ।
विहिणीव्याह्याकरवीं ध्रुवविति निजपादतोयजा माता. ॥२१॥ (उद्योग. २१९)
बहुतकरुनि तो एका कन्येच्या या जनांत जा (=ज्या) माता, ।
त्यांसि गमे स्वतनुपरिस अधिक सुतासूनुपरिस जामाता ॥२२॥ (स्त्रीपर्व ५.२१)
यद्यपि चित्ताकारण दे कन्या त्यांसि एक, जामाता- ।
कन्यांच्या संसारीं त्या होय सुधाभिषेक जा (=ज्या) माता ॥२३॥ (मंत्रभागवत १०)

(उ) सासूसान्यांचें सुनेवर प्रेम:-

(१) सासन्याचें प्रेम:-

●अग्निशुद्धीनंतर दशरथमामंजीनीं दाखविलेलं सीतासुनेवरील प्रेम व त्यांनीं केलेला तिचा गौरव:-

(श्लोक) ससारीं असतात साधु कुलज स्नेहाढ्य कै सासरे,
मामाजी परि एक, यासह दुजा साम्यास कैसा सरे ? ।
पोटासीं धरिलें, सये ! मज शिरीं हुंगोनिया दाटले,
प्रेमें तातचि वाटले, नयनिंचे नाहीं झरे आटले ! ॥ २४ ॥

(गीति) अस्मदर्शनशोकें, तृणसैं सर्वस्व जीवित ल्यजुनी, ।
स्वर्गीहि खिन्न होते, प्रीति नव्हे सन्मनात सत्य जुनी. ॥ २५ ॥
मातें ते बदले, 'तुवा उपवनें, तैसींच वत्से ! वनें,
केलीं, जें पतिभक्तिसद्गत सतीसर्वस्व, तत्सेवनें ।
भर्ता तारुनि संकटीं, कविसभा श्रीसपदे, वारिला,
विश्वोपद्रव, जाहला तव तपें या कंप देवारिला. ॥ २६ ॥
'त्वा सूर्यवंश सुयशें सति ! धन्य केला, । वैदेह धन्य तुज पावुनि कन्यकेला,' ॥
प्रेमें असा मज दिला बहुमान, लज्जा । सागे मदीय नयनांसि 'पदींच मज्जा.' ॥२७॥
(सीतारामायण १५०-१५३)

(२) सासूचें प्रेम:-

कौशल्यासासूबाई सीतालुषेचें गौरव करिताना ह्यणत्ये -

(श्लोक) श्वश्रूतें क्षितिजा नमी, तंव तिहीं आलिंगिली आदरें,
कौशल्या मग ते वदे सुचुबुकीं स्पर्शोनि तीतें करें, ।

'रामाशीं चिरकाळ सर्वगुणसंपूर्णा स्वपत्या रहा,

पातिव्रत्यबळें तुझ्याचि तरला दु खाब्धिला वत्स हा. ॥ २८ ॥

वत्से ! तूं रघुवंशभूषणमणी, सुत्या सतींच्या गणीं,

चारित्रासि तुझ्या सुरेंद्ररमणी गाती सुखें खांगणीं, ।

लत्कोपेंचि दशास्य दुर्मति कथागेष त्रिलोकात या

ज्ञाला, कोण असा असे त्रिभुवनी मारावयाला तया ?' ॥ २९ ॥

(कुशलवोपाख्यान १.११-१२)

अत्रिभार्या अनसूया हिचें सीतेवर लुषाकन्यासदृश प्रेम:-

(श्लोक) वेणी घालुनि, लोचनीं निजकरें, ती लेववी कज्जळ;

लावी चंदन, सुव्रता; मज गमे गगाचि तें तज्जळ ।

गुंफी सत्कुसुमें किरीं, सुरुचिरा माळा गळां अर्पुनी, ।

प्रेमें धर्म कथी, सुधाधिकरसें सूचें मला तर्पुनी. ॥ ३० ॥

(गीति) तैसाचि मळलाटीं, साध्वी सिंदूरतिलक जो लावी, ।

तोहि अगतसार सदा, कैसी तत्सुकृतकीर्ति बोलावी ? ॥ ३१ ॥

वत्से ! मांडवि ! मद्विवाहचरित प्रेमें पुसे ती सती,

सागावी मज लागली, निजमुखें सर्वा कथा तीस ती. ।

आशीर्वाद बहु प्रसन्नहृदया, दे मायसी लोभवी;

त्या आर्थेसि, तसेचि ईसहि महावात्सल्य हें शोभवी. ॥ ३२ ॥

(-सीतारामायण १३, १४, १७)

(ऊ) स्वामीचें सेवकावरील प्रेम व सेवकाची लीनता:-

मारुतीनें सीताशुद्धी करून सीतेचा चूडामणि रामास आणून दिला तेव्हाचे वर्णन लक्ष्मण वसिष्ठादिगुरुजनाजवळ करितो -

(श्लोक) आर्थेचा, प्रभुला, पदे नमुनिया, दे वीर चूडामणी,

त्या आलिंगुनि हा निवे बहु जसा सध्वंदनाला फणी, ।

धे माथां उपकार मेरुहुनही भारी स्वचित्तीं गणी,

याचा होय हरिप्रवीरनिकरीं बंदी रघूंचा धणी. ॥ ३३ ॥

रघुपति ह्यणे, 'याचा साचा ऋणीच सदा असे'

हृदय कळवी शांता दांता स्वसाधुसदा असे. ।

हरि वरि न तो पाहे साहेचिना स्तवभार हा,

कवि म्हणति, 'या लोकीं शोकीं न मज्जुनि वा । रहा.' ॥ ३४ ॥ (श्रीगुरुरामायण ३१, ३२)

२ कळिकाळांत मंत्रतेज प्रतिवर्षीं कमी होतें:-

कळिकाळीं मंत्रांचें तेज प्रतिवासरिं क्षया जाय ।

तेज चढे तुज नामा ! बहु मानें काळ हा तुला काय ? ॥ (नामसाहात्म्य ९)

३ कळींतील जुलमी राजे:-

कळिमाजि धुद्र नृप प्रजेसि देती धनार्थ बहु ताप, ।

पापप्रसक्त लोभी न पहाती धर्म माय कीं बाप. ॥ ३६ ॥ (आर्याकैकावलि ४९)

४ कारभान्याची जरब:-

सत्संग कारभारी भारी मारी मुकुंद चित्तातें; ।

जड उद्धरयुनि घेतो, देतो जोडुनि सुकीर्तिवित्तातें. ॥ ३७ ॥ (सत्संगस्तव ५३)

५ काश्यां हि मरणान्मुक्ति:-

मज दीना अर्थिजना स्वभजन सप्रेम या महा दे वा ! ।

काशींत मरण वरदप्रवरा ! विश्वेश्वरा ! महादेवा ! ॥ ३८ ॥ (विश्वेशस्तुति २२)

६ काशींत मरणसमयीं उजवा कान उपदेशग्रहणार्थ वर होतो:-

मरणावसरीं सर्व प्राण्यांचा होय दक्ष कान वरी. ।

उपदेश करिसि ज्या, तो मुक्तीस विचारदक्ष कां न वरी ? ॥ ३९ ॥ (विश्वेशस्तुति ९)

७ खंडोवास भंडारादि प्रिय:-

उधळिन भंडार ह्मणे तुज भाकर भरित जों निवेदीन, ।

होउनि सफलमनोरथ तों करुणासागरा ! निवे दीन ॥ ४० ॥ (खंडोवास्तव ४)

८ गोड पदार्थांचा वीट आला तर आलें भीठ खातात:-

ये बहु गोडरसें बहु वीट, म्हणुनि सेविती लवण आलें. ।

तूं न तसा, नामरसा सेवुनि विषयाकडे कवण आलें ? ॥ ४१ ॥ (नामसाहात्म्य ७९)

९ गर्भाधानप्रसंगींची चाल:-

ठावें असोनि सर्वहि, 'पतिच्या खोलींत कोंडवा सून,' ।

ऐसें स्वसख्यापाशी कागे ! वदलीस तोंड वासून ? ॥ ४२ ॥ (उद्योग. १३.२०५)

दायातें आयातें ह्मणत्ये, 'मज लाविली बलेंच सर्वें, ।

कां मोडितां तुझींच ? क्षण आतां स्वपति वेगळें नसवें. ॥ ४३ ॥

पतिजबळुनि कां नेता नेउनि हितबोध करुनि खोलींत ? ।

तुमच्याहि असें अतर पडलें कां गे ! कियेंत बोलींत ' ॥ ४४ ॥ (स्त्रीपर्व. ४.५८.५९)

१० चिखलांत रुतलेली गाय बाहेर काढण्याचें पुण्य:-

पंकात दैवयोगें जी, पावळिया श्रमा, रुते गाय, ।

तीचा उद्धर्ता जो, त्यासि सकळ लोक मारुते ! गाय. ॥ ४५ ॥ (नामरसायन ३८)

११ देवदर्शनार्थ जाणारी स्त्रीपुरुष मंडळी:-

भट्ट, संत, पंत, पंडित, हरिपदरत त्यात फारसे नसती, ।

देवसदनि बहु फिरती बाया, परि त्यात विरल लीन सती. ॥ ४६ ॥ (स्फुट)

१२ दैववादः-दैववादाचा स्वीकार पंतांनी आपल्या काव्यांतून वारंवार केलेला आढळतो त्यातील थोडी उदाहरणे परिशिष्ट-‘ठ’ पृ० १८९ (११) यांत दिली आहेत. येथे आणखी थोडी उदाहरणे देतो:-

(१) न चुकेचि भावि, चुकतें तरि मृत्यु न व्हावयासि कामरण ।

करिताचि भीष्म, येतें मग त्या मध्यमवयांत का मरण ॥४७॥ (आदि. १४.१७)

(२) माद्री ह्मणे, ‘न म्यां, नरदेव नियतिनेचि भुलविला साचा’ ॥ ४८ ॥

(आदि. १९. ११)

(३) चाला अवश्य येतो, भावि चुकेनाचि जें भलें खोटें. ॥ ४९ ॥

(सभा. ३ ६२)

(४) कृष्णा ह्मणे, ‘समर्थ न कोणीही सुज्ञ भावि टाळाय. ॥५०॥ (सभा ४.१०१)

तसेच सभा अ० ७.५५ ‘बलजलनिधिने...’, वन. ४.२१८ ‘मग पुण्यश्लोक ह्मणे...’,

मंत्रभागवत ४,४४ ‘जायचि, अवश्य होतो होणार अनर्थ अर्थ जो भावी’

१३ पतिपूर्वी मरण, सतीची चाल, विधवेची अनुकंपनीय स्थिति,

पतिमरणोत्तर केशवपन:-

पतिपूर्वी स्त्रीस मरण हे लभाहूनि काय हो ! ऊन ।

न रहावेंचि सतीनें पळभरहि विरूपकाय होऊन. ॥५१॥ (आदि. ३१.२३)

शिव ! शिव ह्मणेल मरणावधि वैधव्याधिमत्य वाला हो ! ॥५२॥ (द्रोण. ७.२३)

१४ परिस, चिंतामणि कल्पतरु याविषयींची समजूत:-

स्पर्शमणि सुवर्ण करी, दे स्पर्शमणित्व तो न लोहातें ।

हा साधुसग करितो साधु असाधुसि, हरुनि मोहातें. ॥ ५३ ॥ (सत्संगस्तव ४०)

‘सत्संगम चिंतामणिमदिर’ ऐसें किलेक वदतात ।

परि न समीचीन दिसे, हा देतो जेंवि आत्मपद तात ॥ ५४ ॥ (सत्संगस्तव ४१)

(श्लोक) सदय पद यशा निर्मला निरुपम सदाही सत ।

सुरतरु, यांचें ऐकतां सुचरित ह्मणती ‘हंत !’ ॥ ५५ ॥ (सद्वर्णन ३)

१५ बारा वर्षांनीं भेट घेणें ती विधिपूर्वक घ्यावी:-

कीं भेटि बहु दिसा; भय भेटाया दीनबंधुला वाटे ।

तरि भेटावें विधिनें, गेले जाताति साधु ज्या वाटे ॥ ५६ ॥ (संशयरत्नमाला ४२)

१६ बाहेर जावयास निघतांना हटकलें असतां अपशकून:-

उठता बहु त्वरेनें, ‘कोठें जाता ?’ असें तुह्या देवी ।

पुसती झाली जाणों, पुसतां, झाला पुढें न पद ठेवी. ॥ ५७ ॥

(संशयरत्नमाला १)

१७ बागुलबोवाचें भय:-

कीं ‘भीतो भ्रांत वृथा, मृगजळमग्न्यासि काय तारावें ?’ ।

ह्मणतां असें कसें ? शिशुभय जाया बागुलासि मारावें. ॥ ५८ ॥

(संशयरत्न. १८)

१८ ब्रह्मदेव प्राण्याच्या कपाळावर त्याचें कर्म लिहितो:-

श्रीकाशि तुझे दर्शन बहु हर्षद, निर्धना जसें निधिचें ।

लिहितें भाग्य ललाटीं, लिहिणें मोडोनि सर्वही विधिचें. ॥ ५९ ॥

(काशीस्तुति ७)

१९ मुहूर्तावर विश्वास:-

प्राय सुमुहूर्ताचा शोध करायासि लागला वेळ ।

होय महत्कार्य, परि प्रभुचा तों नित्य सहज हा खेळ. ॥ ६० ॥ (संशयरत्न. ७)

२० राजे लोक राघु पाळून बोलण्यास शिकवितात:-

निजपटुसेवकवदनें, आपणही, पढवितात कीरा जे, ।

'तत्कलभाषण' ह्मणती 'अमृताहुनि मधुर' 'कौतुकी राजे'. ॥ ६१ ॥

(नामरसायन. ७०)

२१ रामकीर्तनस्थळीं मारुतिराय कथाश्रवणास उभे:-

जेथे जेथें कीर्तन, तेथें तेथें उभाचि तूं अससी ।

श्रीरामनामसद्रसपानीं अतिहावरा कसा बससी ॥ ६२ ॥ (नामरसायन २९)

जेथें प्रभुचें कीर्तन, तेथें तू बससि हस्त जोडून, ।

मोडून मनचि अन्य व्यवहार समस्त सर्व सोडून. ॥ ६३ ॥ (मारुतिस्तुति ३८)

२२ विवाहांत पायघड्यावरून वरपक्षीय वन्हाड्यांनीं जाण्याची चाल:-

राम-जयश्री लगीं लंका घाली सुनील पाटावें ।

सेना-वन्हाडिणीला पायघडी का असें न वाटावें ? ॥ ६४ ॥ (वनपर्व १२ १२)

तसेंच, सन्मनोरथराजि ३६ पहा:- ('संसारदु ख...पायघडी ')

२३ विवाहांत 'शुभमुहूर्तः सावधान' ह्मणण्याची चाल:-

द्विज 'सावधान' ऐसें सर्वत्र विवाहमंगलीं ह्मणती. ।

तें एक रामदासें आयकिलें, त्या असो सदा प्रणती ॥ ६५ ॥

(रामदासगुणवर्णन १)

२४ विवाहांत बधूवरांस हळद लावण्याची चाल:-

जळद बळद सस्याला, हरिभजना साधुसंग हा बळद. ।

मुक्तिस मुमुक्षुस करें आपण सत्संग लावितो हळद. ॥ ६६ ॥ (सत्संगस्तव ५१)

२५ व्रतांत मौन व एकस्थळीं वास:-

की काहीं व्रतनियमीं बोलों चालों नये असें जालें, ।

तरि दीनरक्षणाहुनि अधिकफलव्रत कधीं मना आलें ? ॥ ६७ ॥ (संशयरत्न. १८)

२६ व्यंकटेशास नैवेद्य-आंबटतिखटतेलकट पदार्थांचा:-

अर्पिति नैवेद्य तुज प्रेमभरें चिंच तिखट तेलकट, ।

सत्तेनें वैकुंठी शिरती द्वारी करुनि ते लगट. ॥ ६८ ॥ (व्यंकटेशपार्थना १९)

२७ शिशुशिक्षणः-

स्वन पाजितां, निजवितां, हालवितां, बाळकासि खेळवितां, ।

दे बोध, जो सुदुर्लभ थोरासि सहस्रकल्प मेळवितां । ॥६९॥ (मदालसो. ५.१३)

२८ शीलदानयाचनाः-

मज भणगाला वरदा ! वर जरि करुणा करुनि देशील ।

तरि मानवती सज्जन मनें जयाला, असेंचि दे शील. ॥७०॥ (आर्या केका. ८९)

२९ शंकरास धोतरा प्रियः-

स्त्रीकारा स्तवन, कुसुम भगवान् धेतो कसा धुतरियाचे ? ॥ ७१ ॥

(साधुसत्कार ३४)

३० सणांत आनंदः-

जीवातें सत्संग स्वसुखें, तोयें भरी नद सरातें. ।

हा जें, न पाडवा प्रिय, दिपावळिहि न करी, न दसरा, तें ॥७२॥ (सत्संग २८)

३१ स्त्रीजनांचें प्रेमः-

कामोपभोगतुल्या प्रीति जगीं स्त्रीजना नसे दुसरी, ।

पतिच्या संगवाचुनि सर्व स्त्रीच्या वृथा कळाकुसरी. ॥ ७३ ॥ (हरिवंश. ३५.६१)

वरपुरुषसंग बायी ब्रह्मानंद स्त्रियांसि जाणावा. ॥७४॥ (हरिवंश. ३६.७०)

(श्लोकचरण) अलंकृतिमती सती मनिं झुरे, न जों सगती. ॥७५॥ (केका. १३)

* ॐ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः *

शुद्धिपत्र.

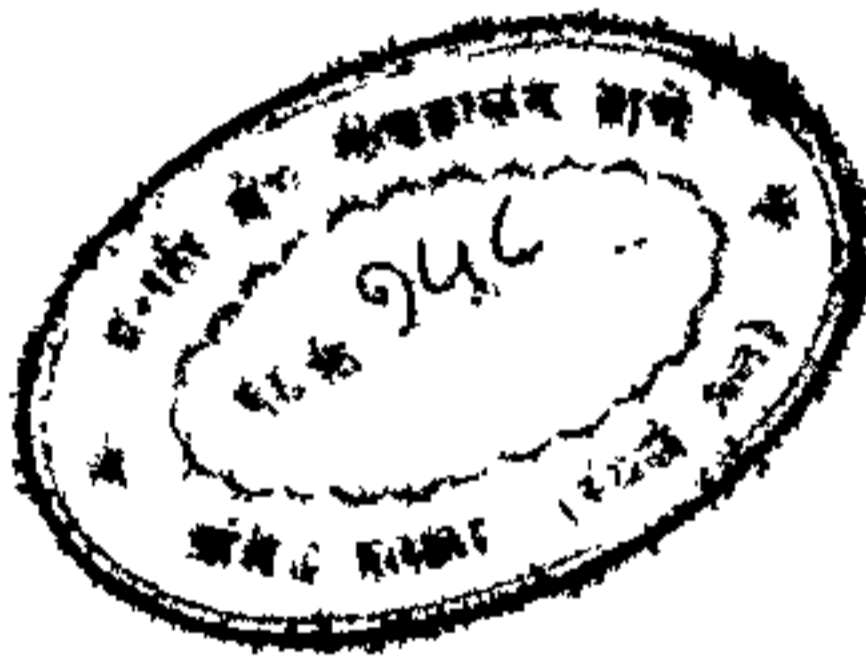

भाग २ रा.

मोरोपंतचरित्र पृ० ३२ ओळ तेरा याखालीं खलिखित ग्रथाचीं पुढील नावें वाचार्वीः—
 (२४) अद्वैतमीमांसा, (२५) अमरकोश, (२६) आचारार्क, (२७) आदित्यहृदय,
 (२८) कैवल्योपनिषद्दीका, (२९) शृंगारतिलक, (३०) सांख्यतत्त्वकौमुदी.

पृ०	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
परिशिष्ट 'उ'			
२४	१	वर्णसक्षेप	वर्णनसंक्षेप
चरित्र.			
४६	२९	सावळा	सावता
६०	३	वडीळ	वडील
७२	२२	वीररसवर्णास,	वीररसवर्णनास
१११	२५	सत्पुरुषदर्शनसमा,	सत्पुरुषदर्शनसमा—
११५	२६	वरील	पुढील
११२	२०	श्रुतदेवाने	श्रुतदेव
११२	२५	रघुनाथापडितांचे	रघुनाथपंडितांचे
११३	२३	अनामिक	अनामिका

REFBK-0000158